

TOKAT

TÜRK TARİHİNDE ve KÜLTÜRÜNDE TOKAT

Sempozyumu
2-6 Temmuz 1986

TÜRK TARİHİNDE ve KÜLTÜRÜNDE TOKAT

Sempozyumu
2-6 Temmuz 1986

Tokat Valiliği
Şeyhülislâm
İbn Kemal
Araştırma Merkezi

**TÜRK TARİHİNDE
VE
TÜRK KÜLTÜRÜNDE
TOKAT**

Sempozyumu

(2 - 6 Temmuz 1986)

Ankara 1987

Yayına Hazırlayanlar :

**Prof. Dr. S. Hayri Bolay - Doç. Dr. Mustafa Yazıcıoğlu,
Doç./Dr. Bahaeddin Yediyıldız - Ar. Gör. Mehmet Özdemir**

BAKIRLI KÖY
BY
BAKIRLI KÖY
TAFELİ

BAKIRLI KÖY

BAKIRLI KÖY

GELİŞİM MATBAASI

229 86 91 - 229 06 75

ANKARA — 1987

İÇİNDEKİLER

1 Sunuş	VII
Açılış Konuşmaları	IX

I. BÖLÜM

DÜNDEN BUGÜNE TOKAT'A GENEL BAKIŞ

1 — M.N. SEPETÇİOĞLU Anadolu ve Rumeli Topraklarının Türkleşmesinde Bir Köprü	3
2 — Sargon ERDEM Tokat Kelimesi Üzerine Düşünceler	11
3 — Kemal GÖDE XIV. Yüzyılda Tokat/Eratnalılar Hakimiyetinde Tokat	17
4 — Merdin YILMAZ MELİKOĞLU Melik Ahmet Danişmend Gazi Tarihinde (Tokat) Dükiyye	23
5 — Mikail BAYRAM Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler	30
6 — Kâzım Yaşar KOPRAMAN Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Tokat Şehri	38

7 — Mehmet İPŞİRLİ	
XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri	57
8 — Nazif ÖZTÜRK	
Selçuklu - Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Tica- retinde Tokat'ın Yeri	71
9 — Rifat ÖZDEMİR	
Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı	81
10 — Mehmet GENÇ	
17. - 19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat	145
11 — Bayram KODAMAN	
XX. Yüzyıl Başında Sivas Vilayeti (1901)	170
12 — Mustafa ÖZTÜRK	
Tokat'ta Fiyatlar (1772 - 1823)	184
13 — Ercümend KURAN	
Millî Mücadelede Tokat	212
14 — Müjgan ÜÇER	
Tokat ve Efsaneleri, İnanışları	217
15 — Emel ESİN	
Tokat, Vatan Kuran Fatihlerin Yedigârı Âbideler	231
16 — Baki CANİK	
Tokat'ın Depremselliği ve Tarihte Geçirdiği Depremler ...	238
17 — Tuncer GÜLENSOY	
Tokat Ağızının Anadolu Ağızları İçindeki Yeri	251
18 — Münir ATALAR	
Zile İle İlgili Bazı Arşiv Kayıtları	261
19 — Engin GÖKDERE	
Tokat Yazmaları	271
20 — Şükran ERTEN	
Tokat Yemekleri	275

II. BÖLÜM

TOKAT'TA DİNİ VE SOSYAL YAPILAR

- 1 — **Bahaeddin YEDİYILDIZ**
Niksarlı Ahî Pehlivan'ın Dar'üs-Sulehâsı 281
- 2 — **Tuncer BAYKARA**
Tokat Ulu Camii Üzerine Bazı Düşünceler 291
- 3 — **Yaşar ERDEMİR**
Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri 295
- 4 — **A. Osman UYSAL**
Tokat'taki Osmanlı Camileri 313
- 5 — **Halit ÇAL**
Tokat Evleri 365
- 6 — **Beyhan KARAMAĞRALI**
Şeyh Mekkun Türbesindeki Sgraffitolar 419
- 7 — **Halit ÇAL**
Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi 427
- 8 — **Ali YARDIM**
Tokat ve Çevresi Mimarî Eserlerindeki Hadîsler 463

III. BÖLÜM

TOKATLI ŞAHSİYETLER VE ESERLERİ

- 1 — **Ali BİRİNCİ**
Tokat Tarihçisi Halis Turgut Cinlioğlu (1901-31 Mayıs 1982) 483
- 2 — **Şerafeddin GÖLCÜK**
Bursalı Mehmet Tahir'in Osmanlı Müellifleri'nde İsmi Geçen Tokat'lı Alim ve Şairler 487
- 3 — **Rahmi SERİN**
Osmanlı Şeyhülislâmları 497

4 — Mustafa İSEN	
Tokat'ın Osmanlı Kültür Coğrafyasındaki Yeri ve Tokatlı Şairler	507
5 — Saım SAKAOĞLU	
Tokatlı Bir Masal Anası : Şahâdet Göl	515
6 — Mehmet AKKUŞ	
Mehmed Emin-i Tokadî'nin Hayatı ve Şahsiyeti	521
7 — Hayranî ALTINTAŞ	
Tokat'ın Yetiştirdiği Alimlerden : Mustafa b. Ahmed b. Mustafa b. Hüseyin et-Tabib et-Tokadî	531
8 — A. ABDULKADİROĞLU	
Bursalı İsmail Belig'in Eserlerinde Tokat ve Nuhbetü'l Asar'daki Tokatlı Şairler	535
9 — Hüsrev SUBAŞI	
Tokatlı Hattat Hafız Osman Enverî	549
10 — Önder GÖÇGÜN	
XVIII. Asır Klasik Türk Şiirinde Nüktedan Bir Şair : Tokatlı Kânî	565
11 — Müjgan CUMBUR	
İbn. Kemal'in Şiirleri ve Yavuz Selim Mersiyesi	573
12 — Cahit KAVCAR	
İbn. Kemal'in Şairliği ve Yusuf'u Züleyha'sı	587
13 — Mahmut KAYA	
İbn. Kemal'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri ve Varlık Anlayışı	595
14 — Rasim DENİZ	
İshak Bin Hasan Tokadî	603
15 — Yusuf KILIÇ	
Şeyhülislam Tokat'lı Mustafa Sabri Efendi Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlilî Tenkidi	613

16 — Ömer ÖZYILMAZ	
İshak b. Hasan et-Tokadî'ye Ait Bir Eğitim Programı Man- zûmu'l-Ulûm	631
17 — Mehmet YARDIMCI	
Zileli Aşıklarda Dinî Motifler	641
18 — Burhan KAÇAR	
Tokatlı Halk Şairlerinin Dilinde Tecellî	653
19 — Kazım Yaşar KOPRAMAN	
Evliya Çelebi Seyâhatnamesinde Tokat Şehrine Dair Veri- len Bilgilerin Değerlendirilmesi	661
20 — Değerlendirme Toplantısı	667
21 — Kapanış Konuşmaları	679
22 — Yusuf BALCI	
Tokat İli Methiyesi	683

SUNUŞ

Üniversite - İdareci - Halk üçgeninin bir sacayağı teşkil edecek şekilde sıkı bir işbirliği içine girmesine katkıda bulunmak gibi yüksek bir gaye taşıyan Şeyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi, bu fikrin öncülüğünü yapacak örnek bir hareketin içine girmiş bulunmaktadır.

Bu işbirliğinin en güzel örneklerinden birini 1985 yılında «Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu» ile seviyeli bir toplantı da vermiş olan Araştırma Merkezimiz, bu toplantının tebliğlerini yayınladıktan sonra, 1986'da ikinci sempozyumunu tertip etmişti. Ciddî ve ilmî bir hava içinde geçen bu sempozyumun tebliğlerini Tokat Belediyesi'nin himmetiyle ilim âlemine sunmak imkânına kavuşmuş bulunuyoruz.

Sempozyumda sunulan tebliğlerden birisi haricinde hepsi kitapta yer almıştır. Yer veremediğimiz tebliğ ise elde edemediğimiz için konulamamıştır.

Tebliğlerin bazıları uzun olmakla beraber, tarafımızdan hiç bir müdahaleye uğramamıştır. Bunun gibi muhteva itibarıyla dolgun olmayan bazı tebliğleri de, mesuliyet sahibine ait olmak üzere aynen aldık.

Ş. İbn Kemal'e ait tebliğleri ihtiva eden kitabın sunuş yazısında Doç. Dr. K. Yaşar Kopraman'ın tebliğini bu kitaba alacağımızı söylemiştik; fakat o tebliğ metni yeni bir araştırmaya dönüştüğü ve elimizdeki bu kitabın hacmi fazla kabardığı için, maalesef, alamadık özür dileriz.

«Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat» sempozyumuna sunulan tebliğlerin bir çoğu arşiv vesikalarına dayandığı için orijinal, yeni ve mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan kitap, bir kısım yerleşmiş kanaatları değiştirecek ve dolayısıyla getirdiği yeni bilgilerle ilim ve kültür hayatımıza önemli katkılarda bulunacak mahiyettedir.

İlim ve kültür tarihimizin bir köşesini ilim huzmeleriyle aydınlatan bu tebliğler, bütünü tamamlanmasında da katkıda bulunacaktır. Tarihî ve kültürü bir bütün olarak görmeye çalıştığımızdan bu tarihin ve kültürün yapıcısı olan insanımızın da ana karakterlerinin ne olduğu hususuna da bu sempozyum ışık tutmayı vazife bilmiştir. Gerek kültürümüzün, gerek tarihimizin, gerekse insanımızın hangi unsurlara ve saiklere dayandığı hususunu da kitabın sonundaki değerlendirme toplantısında belirtmeye çalıştık. İncamız umulan tesirin meydana geleceği istikametindedir. Böylece memleketin ilim ve fikir hayatındaki şuurlu uyanışın hızlanması yönünde emin ve sağlam adımları atma imkanına daha çok kavuşabileceğiz.

Semopzyumun gerçekleşmesinde her türlü yardımı esirgemeyen Sayın Vali Recep Yazıcıoğlu'na tebliğlerin bastırılmasını üstüne alan Tokat Belediyesi'nin Sayın Başkanı Hüdaî Sayıbaş'a yayına hazırlanışında ve tashihlerde fedâkârane çalışan Doç. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a, Doç. Dr. Mustafa Yazıcıoğlu'na ve araştırma görevlisi Mehmed Özdemir ile Gelişim Matbaası yetkililerine teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY
Ş. İbn Kemal Araştırma Merkezi Müdürü

AÇILIŞ KONUŞMALARI

S. Hayri Bolay

Sayın valim, sayın misafirler ve sevgili Tokatlılar! Hepinize hoş geldiniz diyerek sempozyumu açıyorum. Kuruluşunun 2. yılını doldurmadan geniş çapta bu 2. sempozyumu tertip etmiş olmaktan ve gerçekleştirmekten Ş.İ.K.A.E. müdürü olarak gurur duyuyorum.

Merkezin kuruluşunda olduğu kadar, daha önceki sempozyum gibi bu sempozyumun da gerçekleşmesinde ve bunlarla ilgili muhtelif ihtiyaçlarımızın giderilmesinde hertürlü maddî ve manevî desteği bizden esirgemeyen muhterem Tokat Valisi R. Yazıcıoğlu beyefendiye teşekkürü bir borç bilir ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca yine aynı şekilde bize çeşitli çalışmalarıyla destek olan mesai arkadaşlarına, başta vâli muavini sayın Nahit Gürkan beyefendi olmak üzere teşekkür ederim. A. Merkezimizin kurucularından olan yine yardımlarını esirgemeyen Sayın Belediye Reisi Hüdaî Sayıbaş'a da aynı şekilde teşekkürlerimi sunuyorum.

8 Haziran 1986'da B. Almanya'da Devlet Klasik Türk Musikisi korosu 7. Tübingen Eyalet sanat haftasının kapanışında bir konser vermiştir. Bu konsere başlamadan evvel Prof. Dr. Arnold Feil adındaki Alman ilim adamı Alman dinleyicilere kısa bir açıklamada bulunmuş ve Türk musikisine olan yabancılıklarını gidermek için şunları söylemiştir : «Alman dinleyicilere bu müziğin yabancı gelmemesi için küçük bir açıklama yapmanın gerekliliğine inanıyorum. Dinleyeceğiniz müzik herşeyden önce yabancı; fakat bu müziğin size basit ve az gelişmiş intibasını vermemesi için bu yabancılığı az da olsa gidermek istiyorum. Türk musikisi basit ve az gelişmiş değil sadece farklı.. Biz batılılar Türk musikisinde ve diğer musikilerde olmayan şeyleri aradığımız için basit görüyoruz. Halbuki gerçek bunun tam aksidir.

Bizim musikimizde armonik yapının altında kalan melodik yapı Türk musikisinde ön plana geçiyor. Yani bu musikideki melodik boyutlar alıştığımızdan çok daha fazla değişmiş. Ve çok daha ayrıntılı... Dikkatinizi bunun için çekmek istiyorum. Lütfen bu musikide bulunma-yanlara değil de ne bulunduğuna kulak verin.»

Maksadımız bu zâtın konuşmasını olduğu gibi nakletmek değil, sözü şu noktaya getirmektir. Biz şimdiye kadar bizde ne var, bizi biz yapan şeyler nelerdir? Bizdeki farklı olan hususiyetler nelerdir? Ve bizim yapı unsurumuz esasında nelerden meydana gelmiştir? Bunlara dikkat etmemişiz veya görmemezlikten gelmemişiz. Herşeyde Batının yapısını ve ölçülerini ideal ölçü olarak ele almışız. Bu da kültürde tahribe ve şahsiyet zayıflamasına götürmüş, dolayısıyla memleketde uzun zamandan beri hissedilen kültür çözülmeye yol açmıştır. Aydınlarımızın bir çoğu bu kültür çözülmeye çare ararken yine Batının batılıya has değerlerinden faydalanmaktadır. Bundan 20 sene evvel ölmüş olan İngiliz şair ve düşünürü S. Eliot Türkçeye çevrilmiş ve Kültür Bakanlığınca neşredilmiş «Kültür Üzerinde Düşünceler» adlı kitabında «Kültür herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş şeklidir» diyor ve kültür çözülmeye çaresi olarak ta toplumun ortak din ve kültür kaynaklarına dönmek ve toplumun fertlerini onlarla beslemek icap ettiğini göstermektedir.

Biz de memleketimizi ilerletecek olan insan tipini uzun zaman dan beri Batı'da aramağa çalışmışız. Halbuki biz Ş.İ.K.A.M. ni kurarken bu tipin yine Anadolu'dan çıkacağına inandığımız için Anadolu'nun kültür havzalarından biri olan Tokat ve çevresini derinliğine ve genişliğine araştırma imkânı bulmak ve buradan çıkarabileceğimiz tarihî değerleri günümüze ve geleceğe aktarabilmenin yollarını aramak ve göstermek niyetiyle yola çıkmışızdır. Bu niyetle tarihin seyri içerisinde tarihin hakiki âmili olan insanı ve insanımızı, ama bize has olan insanı, belki yeniden keşfetmek değil, ama mevcut olan insanı çağa uygun bir tarzda takdim edebilmenin gayretlerine küçük de olsa bir katkıda bulunma emelini güdüyoruz. Geçen asrın Alman tarihçisi Burkard «Küllî Tarih Üzerine Konuşmalar» adlı eserinde tarihin âmili olarak 3 unsur sayar : Din, Devlet ve Kültür. Ama dini de devleti de kültürü de kullanan daha doğrusu tarihî yapan yine insandır. Dolayısıyla bu üç unsuru hall-ü hamur edip birbiriyle tam bir uyum içinde çağdaş bir şekilde ortaya koyabilecek olan insanın kafasının anlayışının ve yaşayışının ne olması gerektiğini birlikte ortaya koyabilmek için bu gibi ilmî toplantıları tertip etmenin gayreti içerisindeyiz. Bu

bakımdan M. Akif'in de işaret ettiği gibi bizim aydınımızın halktan kopuk olmasının, ancak halkla bütünleşmek suretiyle telâfi edileceğine bu insan tipinin yeniden canlanabileceğine inanıyoruz. Bunun için büyük şehirlerde kümelenmiş olan ilim adamlarımızın geniş halk tabakaları ve Anadolu'nun iç kısımlarına ve kesimlerine geçmesini temin etmek üzere böyle bir teşebbüsün içine girdik. Tokat havzasında çok değişik ve çeşitli 14 kadar medeniyet çıkmaktadır. Bu medeniyetlerin kalıntılarının müslüman Türk kültürü ve yaşayışı üzerinde aynı zamanda neler bırakıp neler aldığını da ortaya koymak istemişizdir. Bu sebeplerden dolayı Türkiye'de ilk defa Ş.İ.K.A.M. nin kuruluşuyla, idareci kadro ile üniversite mensupları, çok yakından ve fiilen tam bir işbirliği içerisine girmiş bulunmaktadır. Bunun da en güzel örneğini Tokat'da Tokatlı idareciler sayın Vali, Belediye Reisi ve diğer ilgililer vermiştir, vermektedir ve vereceklerdir. Dolayısıyla hem idarecilerle halkın bütünleşmesi, hem ilim adamlarının kaynaşması ve birliğin bu şekilde hem fikrî hem fiilî yönden temini yoluna gidilmiştir. Aynı zamanda kuruluşumuzun bir başka maksadı olarak da, İstanbul, Ankara, İzmir gibi uzak yerlerden gelip de burada araştırma yapmakta güçlük çeken kimselere kolaylık sağlamak (Ki bunun da örneklerini verdik) yine aynı zamanda muhitin, çevrenin genç kabiliyetli, ama imkân bulamamış hevesli ilim adamı adaylarına da geniş araştırma fırsatı vermek, ve onların da araştırmalarıyla Türk ilim hayatına katkılarını temin etmek maksadını güdüyoruz. Sözü fazla uzatmak istemiyorum. Ama bu gayeler çerçevesinde faaliyetlerimizi ileriki yıllarda da sürdürmek suretiyle gelecekteki Türk ilmine ve Türk kültürüne buradan bir mesaj verebilmek az da olsa bir katkıda bulunmak niyetindeyiz. Aynı zamanda bu niyet ve maksatlarla Türk kültürünün ve Türk tarihinin karanlıkta kalan yönlerinin anlaşılması ve dolayısıyla yeni yorumlarla yeni ufuklar açılması yine dileğimizdir. Bu güzel dilekler ve temennilerle hepinize tekrar hoş geldiniz diyorum ve alâkalarınızdan dolayı hepinize teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunuyorum. Huzurunuzdan hürmetle ayrılıyorum.

Hüdaî Sayıbaş (Belediye Reisi)

Sayın valim muhterem hanımefendiler, beyefendiler! Aziz Tokatlılar! Ben burada muhterem misafirlerimize hoş geldiniz, diyeceğim ve kendilerine teşekkür edeceğim ve sempomyumun başarılı geçmesini dileyeceğim. Teşekkür ederim.

Recep Yazıcıoğlu

Muhterem hocalarım, muhterem misafirlerimiz, mesai arkadaşlarım, sevgili Tokatlılar! Önce muhterem hocalarımıza, misafirlerimize Tokad'a hoş geldiniz diyorum. Tokadın imkanlarını gözönüne almalarını, ufak tefek eksikliklerimizi başışlamalarını diliyorum. Önce bu mevsimde herkes sahillerde dinlenmeye tatile gitmeye uğraşırken değerli ilim adamlarımızın tebliğ sahiplerinin tatil yerine böyle bir çalışmayı tercih ederek yaptıkları güzel araştırmaları bize sunmak üzere buraya şeref verip gelmelerinden duyduğumuz sevinci şükran duygularımızla ifade ediyoruz. Ş.İ.K.A.M. çok değerli hocam S.H. Bolayın öncülüğünü, fikrini bize aşıladığı ve kurulmasına vesile olduğu bir kuruluş, bir organizasyon. O nedenle, bu sempozyumun hazırlanmasında en büyük payı olan değerli hocama teşekkür ederim. Yardımları olan, emeği geçen mesai arkadaşlarımıza, değerli genç kardeşlerimiz ve emeği geçen bütün arkadaşlarımıza teşekkür ederim. İlaveten Belediye Başkanımıza, Tic. ve San. Odasına, Ziraat Odasına, Müteah. Sendikasına, bu sempozyumun finansmanında, organizasyonda, maddî yönden katkıda bulunan bütün kuruluşlarımıza başkanlarına, yöneticilerine, üyelerine, teşekkür ediyorum, 4 gün süreyle 51 tebliğle bir ilde bu kapsamda, bu boyutta şimdiye kadar bir çalışma yapıldı mı bilmiyorum. Ama hocalarımızın bir bölümü bu kapsamda bu yoğunlukta ilk defa olduğunu söylediler. Tahmin ederim, hocalarım da böyle söylediğine göre şüphesiz bu böyledir. Tabii bundan da iftihar duyuyorum. Gurur duyuyorum. Anadolu, bir çok kültür varlığına birçok kültür eserine sahip olan, ama işlenmediği, tanıtılmadığı için bâkir durumda olan büyük bir kültür potansiyeli, tarih ve turizm potansiyeline haiz bâkir bir bölge, yöre. Gerek ülke içinde gerekse ülke dışında tanınma imkanlarını maalesef bugüne kadar hakettiği oranda bulamamış. Ama bakıyoruz bu arada sıyrılan, mesafe alan, sıçrayan bölgelerimiz var. Anadoluda bunun tek örneği çok yakınıımızda olan Kapadokya'dır. Hiç tahmin eder miydiniz, 5 yıl önce, 5 bin turist yataklı olacağı söylendiği halde o yörenin insanı buna inansın. Şimdi biz de Tokat'da birgün gelecek 5 yıl sonra on yıl sonra, beş bin yatak, on bin yatak, turistik yatak, Tokat'da da olacak dediğimiz zaman bunu hayalci bulan arkadaşlarımız oluyor. Ama nasıl orada mesafe katedildiyse, Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri gibi bu yöreler beşbin yıllık tarihi bağrında taşıyan eserleriyle, medeniyetleri bütün dünyaya göstermeye hazır yöreler olarak bu potansiyeli, bu atılımı istikbalde göstereceklerdir. Buna inanıyorum. Tokat da bu işin başı-

nı çekecektir. Bununla da Tokatlılar bu işe vesile olanlar, bunun sevincini, heyecanını, hazzını, bugün duyacak, istikbalde de bunu görme imkanını inşallah bulacaktır. Yarım saat rötarla başladık. Bu rötar bizim kaderimizde vardır. Zaten hep rötar yapa yapa işimizde rötarlı gittiği için hak ettiğimiz demin saydığımız çalışmaların genelde ülke genelindeki çalışmalarında da rötarlı olduğunu hepimiz biliyoruz. Hocalarımız saat 8.00'de hâzır ve nâzırdır. Bizde yöneticiler olarak hazır ve nâzır idik ama muhterem dinleyicilerimiz hazır olmadıkları için yarım saat dinleyicilerimizi bekledik, bekleyeceğiz.

Çünkü biz hep bekleyen insanlarız. Bekleye bekleye derişler muradına eriyor, ama toplumlar bekleye bekleye muradına çok geç erer. Bunu da böyle belirttikten sonra lütfen arkadaşlarımız alınmasınlar, ben her konuşmamda böyle bir tenkit yapma vesilesi doğduğu için onu da yapmadan kendimi alamıyorum, kusura bakmayın; Tokat'ta aslında henüz ısınma aşamasında olan güzel çalışmalar var, farkında olanlarımız da var, olamayanlarımız da var. Büyük bir bölge olarak Tokat'ı Türk ve Dünya kamuoyuna tanıtacak büyük plan ve projelerimiz var. Bunlar adım adım tahakkuk ediyor; biliyorsunuz «Tokat» kitabı bir yıllık bir çalışma ile çok değerli üstün kültüre ve tarihe kendini adanmış çok değerli sanatkârimiz Ersal Yavi'nin yaptığı çalışmayı arkadaşlarımızın çoğu biliyor. Kitap herhalde hiçbir il'e nasip olmayan mükemmellikle yayınlandı. 3000 adet basıldı. Bunun 1000 tanesi İngilizce baskı hazırlığı içerisinde. Bütün dünyadaki turizm bürolarına, kuruluşlarına bu kitap gönderilecektir. Bağlı olarak ilk defa bir ilin tarihini ki 5000 yıllık tarihi olan yöreler herhalde Dünyada sayılı ve sınırlıdır. Aslında vardı, vardır 5000 yıllık tarihi olan yöreler ancak 15 medeniyetin kalıcı eser bıraktığı, gelip yaşadığı bir mekanda herhalde dünyada sınırlıdır, sayılıdır. İşte bu bizim Tokat'ın zenginliğini, tarihini o eski atmosferi içinde canlandıracak 50 adet yağlı boya tablo bitmek üzeredir. Buna bağlı seramik çalışmalar, kitapçılık, broşürler'in hazırlıkları sürüyor. Bunları sayın Cumhurbaşkanımıza takdim ettim. Turizm mevsimi sonunda Ankara'da açılacak yağlı boya sergisine Cumhurbaşkanımızın şeref vermesini arzettim; O şerefi bize bahşetti, inşallah yaz sonunda Cumhurbaşkanımızın da iştirakiyle yağlı boya resim sergisini, Tokat resim sergisini Ankara'da Türk ve Dünya kamuoyuna takdim etme imkânını bulacağız. Turizm Bakanımıza bu projelerimizi takdim ettik. Anadolu'nun, ipek yolunun büyük deve kervanlarıyla senede 1-2 aylık büyük bir organizasyonla dünya Turizm bürolarının da iştirakiyle açılması programı

şeklinde bir fikir. Bu da yine kitabın yazarından mühlhemdir. Bunun da bir proje haline getirilmesi için gerekli fikri altyapısını oluşturacağız. İ.K.A.M. geçen sene biliyorsunuz «İbni Kemal sempozyumu» tertip etti. Hazırlanan bu tebliğler T. Diyanet Vakfı tarafından basılmaktadır. Bu sempozyumda da sunulacak 51 tebliğ yine basılacak ve kaliteli eser olarak toplantıyı izleyemeyen kişilere bilim adamlarımıza takdim edilecektir. Toplantının yapılması kadar sunulan tebliğlerin basılması da önemlidir. Çünkü toplantı gelip geçici bir olaydır. Ama eser bilindiği gibi daima tazeliğini ve önemini muhafaza eden bir çalışmadır. Geçen sene bağcılık sempozyumu, İ.K. Sempozyumu, bu sene Niksarda Emrah sempozyumu, yine bu sene Ziraat Fak., Tarım İl Müd. ve Vilayetin desteğiyle yapılan Hayvancılık Sempozyumu ki 60'a yakın ilim adamı katılmıştır. Niksardakine ise 15'e yakın bilim adamı katılmıştır. Ve şimdi de burada, «Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat» sempozyumu. Daha şimdiden kesin olmamakla birlikte inşallah, Niksarda Melih Ahmet Gazi sempozyumu, Tokat'ta Gazi Osman Paşa ve dönemi sempozyumu tertip etmek için bir çalışmanın içinde olacağız. Bu sürede değerlerimizin yurt dışına götürülmesi, bilim adamlarımızın Anadolu'ya gelerek Anadolu'yu mahallinde incelemesi, o yöredeki idarecilerle, halkımızla kaynaşması fevkalade sevindirici bir olaydır. Bu çalışmaları yapan değerli hocalarıma ne kadar teşekkür etsek azdır. Biraz önce saydığım çalışmalar Tokat'ı, bölgeyi, Yöreyi tanıtıcı çalışmalardır. Konaklama imkanları buna paralel olmadığı sürece bir yöreyi tanıtmamanın anlamı yoktur. Bilindiği gibi 3 milyar liralık 120 yataklı turistik otelin halen bodrum seviyesinde inşaatı sürmektedir. Taşhanın da eski atmosferi içinde restore edilerek otele dönüştürülmesiyle Tokat'taki yatak kapasitesi 300 olacaktır. İnşallah üçbinlere, otuz binlere, üçyüz binlere ulaşılacaktır. Bir gün gelecek bu rakamlar hayal olmayacaktır. O hazırlığın, O psikolojik yaklaşımın, beklentinin ve çalışmanın içinde olunması gerekir.

Değerli dinleyiciler, Muhterem hocalarım ben fazla vaktinizi almadan değerli hocalarımızın çalışmaları için sizleri hocalarımızla başbaşa bırakıyor, tekrar emeği geçen tüm arkadaşlarıma, tebliğ sahibi muhterem hocalarıma, bilim adamlarımıza Tokat için yaptıkları bu gayretli çalışmaları dolayısıyla teşekkür eder, hepinize saygı ve sevgilerimi sunarım.

I. BÖLÜM
DÜNDEN BUGÜNE TOKAT'A
GENEL BAKIŞ

ANADOLU VE RUMELİ TOPRAKLARIMIZIN TÜRKLEŞMESİNDE BİR KÖPRÜ

M. N. SEPETÇİOĞLU

Dünyanın en eski ve en büyük devletlerinden biri olan Türkiye, Yirminci Yüzyıla yeni bir rejimle başlamış, yorgun, yüzyılların biriki miyle hayli zedelenmiş lâkin zaman içinde kendini yenilemesini bilmiş bir hareketlilik içinde rejimin ilk on yılını tamamlıyordu. Bu tarihte ve devamında, benim gibi, Tokatın Zile İlçesinde doğmuş olanlar, ilk okula başladıklarında, geçmişi çok eskilerde yerleşmiş Zile kalesinin tam orta yerinde görünen bir taş sütunu hemen her gün seyredebiliyorlardı. Yanılmıyorsam şimdi Tokat Müzesinde bulunan, değil ise Ziledeki müzeye indirilmiş olan o çok eski taş sütun üzerinde üç kelime kazılıydı : Venni, Vidhi, Vichi.

Zile Kalesinin yüzyıllık surlarının çevrelediği bir yükseklikte, bir kale düzlüğü ortasında, üzerinde bu üç söz kazılı taş sütun o vaktin resmî ilçe tarihinin tek övüncü idi; Veni, Vidi, Vici diye okunuyordu; Geldim, Gördüm, Yendim.. anlamına geliyordu ve Sezar'ın sözleriydi. M.Ö. II nci Yüzyılda, Zilede, bu Kalenin eteklerinde yapılan bir savaşın kazanılan zaferinin Roma için ebedileşmiş bir taşı olarak korunuyordu.

Aynı kalenin kayalık yanlarından birinde meydana çıkarılan bir anfiteatr ile kayalara oyulmuş bir kral mezarı da o devrelerin belgesi olarak kayıtlara alınıyordu.

Bütün Anadolu ve Rumeli Topraklarımız gibi Tokat'ın bu ilçe toprağında da bir tarih; görünen, teneffüs olan, hissedilen ve yüzlerce yıldır doğrudan doğruya yaşanan gerçeklere rağmen yapı ve karakter değişimine zorlanıyordu.. Olmayacak iş idi ama zorlanıyordu. Ve daha garibi böyle bir tarih zorlamasının sonunda bir kültür depremini doğurma arzu ve heveslerinin saklanmaz duruma getirilmesi idi. Öyle bir kültür depremiyle tamamen silinme ihtimalindeki bütün maddî ve manevî kuruluşlar, o zorlanan tarihe göre yeni baştan köklenecekti.

Böyle bir düşüncenin ve hesabın kesinlikle söz konusu olmadığı söylenebilir ve benim gibi bir dar düşüncelinin vehmi olduğu ileri sürülebilir.. belki; ve hattâ doğrudur da bu karşı çıkışlar. Ne var ki Roma Kültür ve Medeniyeti ile birlikte çoğaltılmış Hitit - Frig, Lidya - Karya - İyonya kültürlerinin yüceltilmek suretiyle baş tâcı edilmesinde; Helenistik imajların yaygın bir biçimde beslediği Yunan Destanları ağırlıklı sanat ve edebiyat yorumlamasında yoğunlaşmış programların varacağı sonuçları tahmin ve tasavvur etmek de bir vehim olmasa gerek. Zira bizler kendi destanlarımızı bilmez iken Zeus halkalarını ezbere biliyor, Sezarın zaferlerini yaşıyor ve Kapitolde bilmem hangi senatörün konuşma özelliğine hayranlık duyabiliyoruz.

Ve Zilede Beyazıd Bestâmi ile Ahi Evren Türbelerini, onların kimler olduğunu ve Zilede ne yapmağa gelmiş olabileceklerini veya gerçekten orada yatanların onlar olup olmadığını, değiller ise neden onların adına orada o türbelerin yapılmış olabileceğini, o büyük sırrı bilmeden Kaledeki Koca Kayser'in mezarını ve tarihçesini öğrenebiliyorduk. Ayaklarının altındaki toprağın kaymasını isteyenler de ancak böylesine bir zemin sulandırması yapabilirlerdi eğer yapsalardı. Buna rağmen toprak, kaymağa hazır bir zemin üstüne oturmamış ise ne yapılırsa yapılsın heyelan boşuna beklenir.. su, suluğunca sızar gider; toprak, topraklığınca daha bir yerleşir. Ve eğer o toprak vatan bilinmiş, sıradan bir toprak sayılabilecek durumlarda iken kutsallaştırılması uğruna bütün kültür hazineleri ilâhî gücün buyruğunda yüreklerden yüreklerle emek ve ter olup dökülmüş ise kayması büsbütün imkânsızlaşır.

Kayması büsbütün imkansız hâle gelmiş olan toprak, bugün üzerinde yaşamakta olduğumuz Anadolu ve Rumeli Topraklarımızdır; bizim için, 1071 den bu yana kutsal Vatan haline gelmiştir; kırıntısın-

dan bütününe bu kutsal varlığı tanımamız, çok iyi bilmemiz, ezber etmemiz şarttır.

Bugün, siyasî sınırlarımızın çevrelediği toprakların Anadoludaki Doğu çizgisi 1029 yılında bilindi, diyebiliriz. Bu tarih, Alpaslanın doğum yılıdır. Babası Çağrı Bey, o yıl çıktığı vatan arayışı keşif harekâtında, Oğuz Kağanın o pek meşhur : Dahi deniz dahi müren... sözünü herhalde aklından çıkarmamaktaydı. Çünkü Selçukluların artık kesin ve ebedî bir vatan gerçekleştirmek mecburiyetinde olduklarına hiç kuşku kalmamıştı. Buldukları Ceyhun ve Seyhun aralığının toprakları güven verecek durumda değildi ve geleceği yoktu.

Şimdiki vatan, o zamanın Asyasının en Batı ucundaki bu yarımada toprakları Bizansın işgali altındaydı. Tarih öncesi yıllardanberi sürükleyip getirdiği gücü kaybetmiş, kültür birikimlerini sağıp savurmuş bir yorgun toprak idi. Bir dil bir kültür olduğuna ve kültürler de milletlerin kimliği sayıldığına göre söz konusu toprağı işgali altında bulunduran Bizansın Hristiyan kültürünün hâkimiyetinden daha tabii bir durum düşünülemez. Özellikle Anadolu toprakları üzerinde Bizanstan önce yaşayıp ölmüş kültür ve medeniyetlerin, 1071 yılında yaşayan etkilerini aramak ve var kabul etmek fazlaca abartılmış, üzerinde çok az düşünülmüş, hattâ biraz kasit karışık bir ham iddia ve hayal olur. Daha Amasyalı Strabon, zamanında, bir vakitler bütün çevresine hâkim ve etkili bulunan Lidya Dilinin ölmüş ve etkisini çoktan yitirmiş olduğunu, Karya Dilinin de yok olmak üzere bulunduğunu yazmaktadır. Böyle bir dilin kültür ve medeniyeti de birlikte ölmüş ve etkisini yitirmiş demektir bu. Aynı zamanda, o dilin konuşulduğu topraklar üzerinde hâkim olmuş yeni bir dil, genç ve güçlü olmanın etkisiyle zaten ölü kalıntılarını da silip süpürecek kudrettedir. Eğer bir de tamamen değişik, yeni ve devamlı hareket halinde bir din de bütün kudretiyle o dilin yanında yerleşmiş ve bir toprağa karışmağa başlamış ise onlardan öncesini ancak kazılarda toprak altı kalıntıları olarak görebilirsiniz veyahut da toprak üstü yapıları olarak üstün sanat değerleri mevcut lâkin etki gücünü her an biraz daha yitirmekte olan kalıntılar olarak zevkle, ve tabii biraz da hüznle seyredersiniz.

Bizans, bugünkü Anadolu ve Rumeli Topraklarımızı işgal altında tutarken oralara aynı zamanda din gücüyle, Hristiyanlıkla da, hâkim idi. O topraklarda binlerce yıl önce şunlar yaşamış bunlar yaşamış; yahut şunların kalıntıları bunların döküntüleri mevcut imiş sözleri-

nin hiç bir değeri yoktur. Çünkü sözü edilen kalıntı ve döküntü topluluklar yüzlerce yıldır etki gücünü yitirmiş her gelenin getirdiğine açık, genellikle etkilenmekten rahatlayacak yapılarda kalıntılardır artık.. bunlar, veremezler; alırlar.

Hz. İsadın çok daha önceleri Zilede Anait Mezhebine uygun tapınılır, bayramlar yapılır, kurbanlar kesilirdi. 637 yılında aynı şehirde yerleşmiş İranlıların, bir zamanlar İskitleri yenmiş olmalarını kutladığı günden kalma Sakaya bayramları çevresini de etkilemiş idi. Bizans işgalinde bunlardan hiç bir iz kalmadı. Şimdi Zilede ne o ne bu.. sadece Türk ve İslâm var.

Nitekim Bizans, Hristiyanlığı ile, bütün eskinin üzerine yeni bir örtü olmuş ve kendi varlığını işgaliyle birlikte sürdürmüştür. Tam anlamıyla ve bütünlüğüyle bu söz konusu işgali, ancak tek bir güç yok edebilirdi, o da, yeni bir dil, yeni bir inanç sistemi.

Milletlerin devamlılığı ve varlığında en büyük unsur, bazan tek unsur hattâ, inanç sistemidir, dindir. Bugün Anadolu ve Rumeli Topraklarımızda yaşamakta olan Batı Türkleri de varlığını ve devamlılığını buna borçludurlar. Peçeneklerin Balkanlarda çok güçlü olmalarına rağmen zamanımıza tek bir iz bile bırakmamış olması; Kumınların ve Uzların azınlık varlıklarını bile Batı Türklüğünün kalıcılığına borçlu oluşu, 7/8 nci yüzyılda Çinden Batıda Karadeniz ve Tunaya kadar yaygın ve çok güçlü bir devlet kurmuş olan, Yunanlıların İskit, İranlıların Saka, Çinlilerin Se, dedikleri herkesin bildiği Altay Kavminin yok olup gitmelerindeki sebeplerden biri, hükmettikleri Slav ve İranlılardan çok daha zayıf bir kültüre sahip olmaları ise ona yakın ikinci bir sebep de inanç sistemlerindeki bağısızlıktır.

Bununla beraber millî karakter ve yapıya uymayan dinlerin de kalıcılığı ve bir toprağın kutsal vatan haline gelmesini sağlayamadığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Karayım Türklerinin, Hristiyan İslavlarla Müslüman İranlıların arasında yok olup gitmemek için en uzak dindir ve millîliğe etkisi olmaz, dolayısıyla de kalıcılığımız tehlikeye düşmez düşüncesiyle benimsedikleri Müsevîlik, Yahûdi damarına rağmen Türk varlığını bütünlüğünde koruyamamış, aksine büyük kütleden kopardığı gibi parçalanmağa hattâ toprak sürgünlüklerine bile engel olamamıştır. Burada Satuk Buğra Hanın dehası ile karşı karşıyayız. Türk karakter ve ruh yapısına ihtiyacı olanı, İslâmiyetin nizamını ve disiplinini vaktinde görüp gecikmeksizin Türk - İslam bütünlüşmesine ömrünü verebilmek ancak bir deha işidir.

Nitekim Çağrı Bey bu cihanşümûl hareketin ilk ellinci yılında şimdiki kutsal vatanın doğu sınırına ulaşmış; bir çocuğun ergenleşme çağı kadar kısa sürede, 42 yıl sonra 1071 de Malazgird Kilidi açılmıştır. Alpaslanın savaştan hemen önce söylediği : «İslâmız ve elbette Rafizîlere karşıyız» sözü bu ilk büyük ve ebedî fethin bir bakıma açık sloganıdır.

O yıldan 26 sene sonra ise Tokat bir hareket üssü olarak ilk Türk ve Müslüman adımların lezzetini tadar ve Tokat toprağı da yenilenir, ruh değiştirir.

Alpaslanın Selçuk yönetimini ele aldığından 1071 yılına kadar ne kendisinin de bizzat başında bulunduğu ordunun Van - Malazgirt yöresinde görünmeyişi Malazgird zaferinin ilk askerî planlamasıdır. Alpaslan 1063 den 1071 yılına kadar hep Doğu ve Güney topraklarını, Meryi, İsfahanı, Halebi ve Şamı pekiştirir. Malazgirdde en yaklaştığı kale, Diyarbakırdır. Bununla beraber Ağabeyi Yakutlu Beyin kumandanlığında asıl üs Kars (Ani)tan yukarı Karadeniz, aşağıya Van ve sol yana Erzurum bir el ayası biçiminde gözetime alınırken Kuzey Doğu Anadolu kıskacı tamamlanmış oluyordu. Vanda ve Sürmeli Çukurunda (Meyyarifârikûn) ikinci ve üçüncü ordular kıskacın tamamlayıcısı konumunda idiler. Böylece Malazgird kesinliğine kadar gereken pekişme ve pekiştirme işlemi tamamlanıyordu.

1071 yılının o kutsal ağustosuna doğru bütün ordular Malazgird çevresinde, ırmakların denize ulaşışındaki sessiz ilâhîlik içinde toplanır; Alpaslana bağlı kumandanlar ise 26 yıl sonra 1097 de Kars merkez üssünün benzerini Tokatta kurarlar. Süleyman Şahın dayısı Taylu Dânişmend oğlu Gümüştekin Ahmet Gâzi'nin, Niksar merkez olmak üzere görevi, yukarıya doğru Samsun - Trabzon arası bütün Karadenizi, aşağıya doğru Sivas - Yozgat - Çorum çenberini ve sol yandan Amasya - Kastamonu - Çankırı çevresini Kâfir'den temizlemektir.

Kâfir sözünden maksat sadece gayr-i müslim olan kişi demek değildir. O gayr-i müslim kişinin, İslâma dönmüşse bile bütün geçmişini, sosyal ve psikolojik dayanakları ve inançlarıyla birlikte bütün geçmişini, bir daha hatırlamayacak şekilde bırakması, ruh ve beden olarak belli bir yenide yenilenmesi demektir. ki, bu yenilenme kişinin şuurlanmasıdır. Yani o insan veya topluluk, kendisini o güne getiren kültür ve toplum yapısından arınıp yeni bir kültür ve toplum yapısı içinde kişilik kazanacaktır. Bu yeni kişilik için ise artık geçmi-

şin ve birikimlerinin tehdidi söz konusu olamaz; hele ilk nesiller için kesinlikle söz konusu olamaz. Ondan sonraki nesillerde görülebilecek soydan gelme sapmalar ve çarpıklıklar için de güçlü bir eğitim ve öğretim ağı, akıllı bir planlama ile devreye sokulmuş ve nesiller yeni kişiliklerinde verimli hâle getirilmişlerdir. Bu durumda değil ondan eskilerinin en yeni Bizans kalıntılarının bizim kültürümüzü etkilemiş olabileceği nasıl düşünülür? Kaldı ki Doğan Avcıoğlu gibi bir yazar bile çağdaş bir Rum tarihçisine dayanarak Anadolu toprağının yer yer eski sekenesinden boşaltıldığını, köy ve şehir halinde yerli halkın ordu koruyuculuğuna alınıp daha Batıya, Başşehre doğru götürüldüğünü zikretmektedir. Onlardan kalan boş topraklara ise açılan Demirkapı Geçidinden akın akın Türkmen akmaktadır, Yesevî Dergâhının gönüllüleri yürümektedir. Kendi öz kültürünü oluşturan gelenek ve görenekleriyle gelen Oğuz Soyu, başlangıcı tabii bir mecburiyete dayanan ocak söndürmeme töresine uyararak Horasan ve ötesinde yanan ocağını Anadolu ve Rumeli topraklarına taşımış, sönmeyen ateşini yeni ocağında alevlemiştir. Ocağının korunu dahi geldiği topraklardan getiren bir ruh yapısı, kendine yabancı bildiğini kabul eder mi?

Tokat Kalesinin konumundan da yararlanılarak güçlendirilen yeni üs bir yandan hem akınlar için harekât noktası hem muhtemel bir yenilgi veya gerekli geri çekilişlerde sığınılacak güvenilir bir korugan hâline getirilirken müteakip 150 - 200 yıl içinde, sağlık, eğitim öğretim, ticaret ve seyahat ve benzeri kuruluşlarla yeni kültür ve medeniyet de, san'at ve mimarî özelliklerini göstermek suretiyle Tokat ve çevresine yerleşir. Bir yandan da henüz aplikleri ve erenlikleri ayrı kişilere bölünmemiş Yesevî Dergâhının mücâhid dervişleri Alperenler halinde dört bir yana dağılır. Çoğu, en eski putperest adak yerlerinden en yeni Hristiyan tapınaklarına kadar bütün İslâm dışı inanç yapılarının hemen yanına tekkesini, zâviyesini, ribatını, hattâ hanıkâhını kurar, başlangıçta dermeçatma yapılar iken gittikçe gelişir ve göz doldurur duruma gelir bu yapılar. Artık ırmak adları Türkçeleşiyor, efsanelere İslâmî yüzler yakıştırılıyor, meyvelere Horasan lezzeti katılıyor, sebzeler Türkmen usulünde pişiriliyordur. O günlerden kalma Artukâbâd, daha sonra Artukova ve şimdiki Artova bunun yaşayan en güzel delilidir; Alpaslanın emirlerinden Artuk Beyi o günlerden bu güne getirir. Battal Gazinin babası Hüseyin Gazi, Zile Ovasının ortasındaki tek yükselti olan tepeye de adını vererek o tepenin doruğuna gömülür ve iki metreye yakın boyuyla Cumhuri-

yet Türkiyesine hattâ bir ilkokuluna Hüseyin Gazi olarak kalır. Belki de böyle bir kimse yoktur orada; belki de adı Hüseyin olan bir yoksul derviş yatıyordur ama halk o mezarı kutsal vatanın kesin bir tapusu olarak Dânişmendliler devrine bağlamış ve Battal Gazinin de babası bilerek tapuyu daha bir eskitip kutsallaştırmıştır. Sapanca Gölünün efsânesinin de aynı olan benzer efsâne, Tokat çevresinde suyunun nereden geldiği bilinmeyen biraz büyücek her göl için uydurulur. Aslı belki de bir kâfir efsanesidir ama bir toprak vatanlaşırken efsanelerin de kutsallaştırılması şarttır, aksi imkânsızdır. Çünkü dağın taşın ağacın ve suyun kutsallaşması gerçekleşmeden toprağın vatanlaşmasının mümkün olmayacağını Oğuz Soyu var oldu olalı bilmektedir. Her aldığı yere yeni ruhun adını veren de zaten Oğuz Kağandır.

Bununla beraber Tokat bütün çevresiyle birlikte zenginleşmektedir¹ de. İlhanlı Devleti vezirlerinden Nizameddin Yahyanın yeni gelir kaynakları temin etmek için Tokata da geldiğinde sadece Kadı Sadreddinin varislerinden tereke karşılığı 20.000 dinar (Aşağı yukarı 300 milyon lira) ile 20 değerli kitap alması yaşanan iktisadî durumun ölçüsü olduğu kadar ulaşılan kültür derecesinin de ölçüsü sayılmalıdır. Tokat kadısına da âid olsa yalnız bir kütüphanede vergi karşılığı sayılabilecek 20 değerli kitap bulunabilmesi, onların da vergi olarak alınması çağın kültür aynası değil de nedir?

Yine o tarihlerde ünlü Leme'at Şairi Fahreddin Irakî için yaptırılmış bulunan Tokatta Hankâh-ı Pervâne zaviyesinin kültür etkilerinin yalnız ülke topraklarında kalmadığı İran içlerini kadar ulaştığı bilinen bir gerçektir. Leme'atın Farsça şiirleri Muhyiddin Arabînin Şeyh-i Ekberliğinin İrana duyurulmasına sebep olmakla kalmamış Şeyhe, Tokat ve çevrelerinde hayli sağlam mahfeller de kazandırmıştır.

Öte yandan hızla gelişen Ticaretin ihtiyaç duyurması sonucunda yendien düzenlenen yollar, yollarda hanlar, Kervansaraylar artık bilinen ve aynı zamanda birer mimarlık sanatı eserleri olarak günümüze kalabilen yolcu bakım ve dinlenme yerleri olarak, zaman zaman da önemli kavşak ve sapaklarda derbentlik görevini üstlenerek güven veren ve sağlayan merkezler halini almışlardır. Böyle bir hanın kalıntısı Tokat - Zile yolu üzerindeki Pazar Bucağında bulunmaktadır. Bir kervansaray ise, büyüklüğüne ve bulunduğu yere göre içinde hamamı, hastahanesi, eczahânesi, aşhânesi bulunan ve dayalı döşeli bir durumda yolcuya Allah rızası için hizmet sunan bir bütünlüktür.

O tarihlerde böyle bir handa Memlûk Sultanı Melik Zâhir Baybars ağırlandı ve yolculara verilen aşlardan ikram edilmiştir. 1275 yılında yaptırılan Muineddin Pervâne Hastahanesinde kadınlar için ayrı koğuşlar yaptırılmış ve bakımlarına özel bakıcılar ayrılmıştır.

Yine bu 150 yıl içinde cami, medrese, imaret, köprü, hamam, çeşme ve benzeri yapıların sayısını bilmek imkânsızdır. Hastahânelerin Darüşşifa, Darüssıhha, Bimaristan adlarında ihtisas hastahaneleri ve tam teşekküllü hastahâneler tarzında geliştiği de bilinmektedir. Bütün bunlar, görünen ve görünmeyen kuruluşlar hâlinde, sıradan sayılabilecek bir toprağın üstünde ve altında, emekler ve terler pahasına birbirine karışıp kutsallaşması ve vatanlaşıp bizleri yoğurması için yüzlerce yılın durup dinlenme bilmez gayretleridir. Bunlar olmasaydı bizlerin varlığı da söz konusu edilemezdi. Nitekim, dört-yüz yılın sonunda Tokatta, şimdi adına bir Araştırma Merkezinin kurulduğu Kemal Paşazâde'yi yetiştirdi. Ondan önce ona örnek bir Molla Lutfi vardı. Ondan sonra ise daima bir Kemalpaşazâde örneği bulundu. Bu bir devirdir. Devrin sonsuza ulaşabilmesi için herşeyden önce bir toprağın vatan bilinmesi şarttır. Sonra, vatan bilinmiş o toprağın tapuları olan kuruluşların devamlılığı için sahip olma duygusu ve sorumluluğu gerekir. Andak o vakit elinizdeki tapulardan gurur duyarsınız; güvenlik hissiyle yaşayabilme sevincine erersiniz, yoksa, kendi öz topraklarınızı başkalarının kalıntısına değişmeğe kalkışsanız bir gün ayağınızın altındaki toprağın kayıverdiğini görürsünüz. Hüzün o zaman güzel değildir işte; onun adı artık pişmanlıktır.. hem de en acısından...

TOKAT KELİMESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Sargon ERDEM

Bugüne kadar **Tokat** şehir adının kökenini tesbit hususunda ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Bazı eserlerde bu konuya dolaylı olarak temas edilmiş ve Tokat'ın **Togayıt** Türkleri tarafından kurulduğu ve bu oymak adının zamanla şehre alem olduğu veya **Tok - kat** «surlu şehir» yahut **Tok - at** «besili at» anlamına geldiği gibi, yalnız benzetmelere dayanan fikirler ileri sürülmüş ve bunlar bütün ansiklopedi ve el kitaplarına, birbirlerinden nakledilmek suretiyle aynen girmiştir¹.

İslamiyet öncesinde Tokat'ın eski Bizans kalesi **Dazimon** olduğu yolundaki Ramsay'in görüşü² de yine bugün Tokat'tan bahseden eserlerin tamamında yer almaktadır. Halbuki Henri Grégoire 1935 yılında **Dazimon**'un, Turhal'ın 10 km kuzeydoğusunda bulunan modern Dazmana olduğunu ortaya koymuş³ ve aynı mecmuada Paul Wittek de İbn Bibî'nin **Tazimon**'u Tokat'la birlikte zikretmesini delil göstererek bu iki şehrin aynı yer olamayacağına dikkat çekmiş ve böylece

- 1) Toplu olarak bk. T. Gökbilgin, «Tokat», *İslâm Ans.*, 12 - I, 401 v.d.
- 2) W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1960, 364 v.d.
- 3) H. Grégoire, «Dazmana est bien Dazimon», *Byzantion*, X (1935), 760 - 763.

Grégoir'ı teyit etmiştir⁴. Son olarak Hakkı D. Yıldız da Bizanslılar ile Abbâsîler arasında, 838 yılında **Dazimon** önlerinde yapılan meydan savaşının Kazova'da cereyan etmiş olduğunu muhtemel görmekte aynı fikre katılmıştır⁵. Sayın Profesör'ün bize şifahen açıkladığı gibi Tokat kalesi önleri, kalabalık iki ordunun meydan savaşı yapabilmesine uygun bir yer değildir. Öte yandan Zile'nin 30 km güneybatısındaki Maşat - Höyük'ten çıkarılan çiviyazılı **Hitit** tabletlerinde kayıtlı **Tahazzimuna**'nın **Dazimon** olduğu kabul edilmektedir⁶. Sedat Alp'in lokalizasyonunda, bu tabletlerde geçen coğrafi adların Çorum ve Yozgat yönünde Turhal - Zile dolaylarına ait olduğu görülmekte⁷ ve bu durum da **Dazimon**'un Tokat olmayıp Dazmana olduğu görüşünü kuvvetle desteklemektedir. Çünkü Tokat, **Hitit - Kaşka** hududunda bulunduğu bilinen **Tapigga** (Maşat - Höyük) bölgesinin, Hitit topraklarına göre aksi yönünde ve oldukça uzağındadır. **Tahazzimuna** adının geçtiği Maşat tabletinde, düşmanın bu şehirle beraber **Kaşşa** adlı başka bir şehre daha saldırdığı bildirilmekte ve buradan iki şehrin birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka tablette ise Hitit kralı **Tapigga**'da oturan bölge valisine, **Kaşşa** bağlarındaki üzüm-lerin toplanması işiyle meşgul olması emrini vermektedir⁸. Bu durumdan, **Kaşşa** ve dolayısıyla komşusu **Tahazzimuna**'nın Maşat - Höyük'e çok yakın oldukları ortaya çıkmaktadır. Oysaki, o yörenin kuş uçumu 70 km doğusunda bulunan Tokat, Maşat - Höyük'te oturan bir kimsenin üzüm toplanmasına nezaret edebilmesi açısından çok uzakta ve tehlikeli bölgede kalmaktadır. Kanaatimizce Tokat, ana gücünü, engebeli arazide etkisiz kalan hərb arabalarının oluşturduğu Hitit ordusu tarafından, hiçbir zaman kesinlikle mağlub edilemeyen dağlık bölge sâkinleri **Kaşkalar**'ın topraklarına dahildir:

Paul Wittek'in yukarıda kısaca temas ettiğimiz, 1935 yılında **Byzantion** mecmuasının X. sayısında yayımlanan makalesi, 1970 yı-

- 4) P. Wittek, «Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları» (Byzantion X'dan çev. M. Eren), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1969), Ankara 1970, 232.
- 5) H.D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, 135 n. 6 - 7.
- 6) S. Alp, «Maşat - Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri», *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11 - 15 Ekim 1976)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1979, I, 187 n. 17.
- 7) S. Alp, «Maşat - Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında», *Bulleten*, XLI - 164 (Ekim 1977), 647 (Harita).
- 8) S. Alp, *Maşat - Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri*, 189.

ında **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**'nin I. sayısında, «Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları» adıyla Türkçe olarak yayımlanmıştır. Wittek bu makalesinde, şahsen bize kesin görünen delillere dayanarak Tokat'ın Bizans şehri **Dokeia** olduğunu iddia etmektedir. Biz de burada, uzun yıllar önce yayımlanmasına rağmen Tokat'la ilgili literatür araştırmaya giremeyen bu makaleyi kısaca özetledikten sonra, **Dokeia/Tokat** kelimesini etimolojik anlamını bulmaya ve Wittek'in tesbitinde bir delil daha eklemeye çalışacağız.

Wittek, coğrafi ve filolojik delillerle o güne kadar Kastamonu'nun Tosya ilçesi olduğu sanılan **Dokeia**'nın Tosya olamayacağını ve Tosya kelimesinin orijinal halinin muhtemelen **Theodosia** olabileceğini ortaya koyduktan sonra, Tokat'ı ele almakta ve yukarıda bahsettiğimiz gibi, **Dazimon/Dazmana** eşitliğini açıklayarak aşağıdaki beş delili yardımıyla **Dokeia**'nın Tokat olduğunu isbat etmektedir :

1) Selçuklu meliki Rükneddin Süleyman'ın hükümet merkezini, Bizanslı müellif Khoniates'in **Dokeia** olarak göstermesine karşılık, o devrin müellifleri olan İbn Bîbî ile İbnü'l - Esîr Tokat olduğunu yazmaktadırlar.

2) 1277 yılında Memlûk sultanı Baybars'ın Kayseri'ye kadar ilerlemesi üzerine, Muineddin Pervane'nin genç yaşta III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i kaçırmayı olayını Ebu'l - Fereç «O, Sultan'ı alarak **Doqia** kalesine kaçtı» şeklinde bildirirken, yine XIII. yy. Arap müverrihlerinden Muhyiddin b. Abduzzahir «Onlar Kayseri'den dört günlük mesafede bulunan Tokat adındaki kaleye gitmişlerdi» şeklinde açıklamaktadır.

3) Muhtemelen XIII. yy. da Türk halk diliyle kaleme alınmış olan **Tarih-i Âl-i Danişmend**'in iki nüshasında **Tohiya**, **Toqia**, **Tokia** ve **Dokia** şekillerinde yazılan şehir adının, eserin edebiyat diliyle kaleme alınmış olan üçüncü nüshasında **Tokat** olarak kaydedildiği görülmektedir.

4) Alp Arslan'ın serbest bıraktığı Romanos Diogenis'in Ermeni vilayetindeki önemli bir kaleyi işgal etmesi, Attalates tarafından «... **Dokeia** kalesini işgal etti ve orada ordugâh kurdu» şeklinde anlatılırken, Ebu'l - Fereç tarafından aynı olay, yukarıda Tokat yerine kullandığını gördüğümüz **Doqia** ile, «**Doqia** kalesine gitti... ve **Doqia**'ya yerleşti» şeklinde hikâye edilmektedir.

5) Yine Attalates, Romanos Diogenis'in ele geçirdiği **Komada** ve **Dokeia** bölgelerinin **Sebasteia** (Sivas) Metropolitliği'ne dahil olduğunu bildirmektedir ki bu durumda **Dokeia**, Tosya değil ancak Tokat olabilir. Herhalde **Komada** da **Komana**'dan başka bir yer olmasa gerekir (Tokat'ın 9 km kuzeydoğusundaki **Komana Pontica**, Gümenek).

Wittek'in, yukarıda özetlediğimiz delillerle Tokat'ın eski adı olarak karşımıza çıkardığı **Dokeia**, yer adı teşkilinde kullanılan **-ia** ekiyle **doke-** temasından elde edilmiş tipik bir Grekçe isimdir. **doke** veya **dohe** ise İdg. ***dek-**, ***dok-** kökünün Grekçe'deki örneği olan **dekomai** yahut **dehomai** «almak, istiyab etmek» masdarından türeyen «kap. su kabı» anlamında bir isimdir⁹ ve Latince'ye de **doga** şeklinde geçmiştir¹⁰ Kap konusuna arkeolog gözüyle bakacak olursak, insanların ilk icat ettikleri kabin, daha önce su içmek için kullandıkları tabii kaptan, yani birleştirmiş iki avuçtan ilham alarak yaptıkları «çanak» olduğunu görürüz; küp, desti veya bardak, tabak gibi seramik şekilleri daha sonraları ortaya çıkmıştır. Türkçe'de genel anlamda medenî kaplardan bahsederken kullanılan kap -kacak deyiminin, pişmiş toprak kaplar için kullanılan karşılığı da çanak -çömlektir ve bundan da ana seramik formunun «çanak» olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, Grekçe **doke/ dohe** ve Latince **doga**'nın taşıdıkları ilk mânânın «içine su konulan kap, çanak, kâse» olduğu meydana çıkmış olmaktadır. Nitekim **doke/ dohe** ile aynı kökten türeyen **dohos**, **doheus** ve **dohevon** kelimeleri de «içine su doldurulan yer, hazne, havuz» anlamındadır¹¹. Bugün bir coğrafî terim vey er adı olan **havza** da aynı şekilde, Arapça **havz** «havuz» kelimesinden türemiştir. Buna göre **Dokeia** şehir adının «çanak memleket» anlamına geldiği iddia edilebilir; ki etrafını çevreleyen dağlar arasında, gerçek bir çanak görünümünde olan ve devamlı surette «içine su dolmak» yani «sel gelmek» tehdidi altında yaşayan bu memleket için verilebilecek en uygun ismin de zaten bu olduğu âşikârdır. Bu durum folklor da kendini göstermekte ve «Tohat bir

9) J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959, 189; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1973, I, 373 v.d., 405 v.d.

10) A. Walde - J. B. Hormann. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1965, I, 363 v.d.

11) H. Frisk, *ay. es.*, 373.

dağ içinde, gülü bardağ içinde» diye başlayan Ahmet Caferoğlu'nun orijinal haliyle derlediği bir Tokat mânisinde, şehrin dağlar içinde olduğu vurgulanmaktadır¹². **Dağ - bardağ** kafiyesinin de gösterdiği gibi «Tokat bir bağ içinde» söylenişi yanlıştır.

Öte yandan Türkçe'deki **tokat** kelimesinin «sille, şamar» mânâsının başka, bir de Türk lehçeleri içinde yalnız Anadolu Türkçesi halk dilinde görülen «hayvan sürülerini gecelemek amacıyla kullanılan, etrafı tepelerle çevrili yer» ve bundan çıkan «etrafı çitle çevrili üstü açık ağıl mânâları bulunmaktadır¹³. Kanaatimizce Türkçe **tok-**, **dok-**, **doğ-** gibi köklerle varyantlarının her hangi birinden türemesine imkân olmayan bu «etrafı tepelerle çevrili çukur yer» anlamındaki **tokat** kelimesi, Türkçe olmayıp söz konusu **Dokeia** şehir adının Türkçe'deki **tokat** «sille, şamar» kelimesinin fonetik ve semantik (etrafına **çit vurmak** gibi) tesiri altında (influence), sonuna bir **t** fonemi eklenerek Türkçe'ye alınmış şeklidir. Bu **t** foneminin ortaya çıkmasına, **Dokia/Toqia** şehir adının bazı Arabî yazılışlarındaki vakıf halinde bulunan **he**'nin **te** okunması da etki etmiş olabilir; meselâ Arapça **izze(h)**, **merhame(h)** ve **şefta(h)** kelimelerinin Türkçe'ye **izzet**, **merhamet**, **şefkat** şekillerinde ve kezâ Türkçe'de **minare** telaffuz edilen **minare(h)** kelimesinin Avrupa dillerine **minaret** şeklinde girmesi gibi. Şemseddin Sâmî'nin **tokat** kelimesi için verdiği «1) El içi; 2) El içiyle urulan sille; 3) El içi gibi açık ve mer'alık dere karşılıkları yanlıştır¹⁴. Çünkü **tokat**'ın filolojik yönden «el içi» ile alâkası yoktur. **tokat**, **tok-mak** ve **tok-aç** gibi **tok-** «vurmak» fiil kökünden türetilmiştir. Bugün **tokmak** şeklinde kullanılmayan bu mäsdar yumuşayarak **döğmek** şekline dönüşmüştür ve **tok-u-mak/dok-u-mak** (tezgâh veya halıcı tarağının vuruşlarından dolayı), **tok-an-mak/dok-an-mak/dok-un-mak**, **tok-uş-mak** masdarları da yine aynı **tok-** kökünden taban genişlemesiyle elde edilmişlerdir. Dolayısıyla Ş. Sâmî'nin «etrafı tepelerle çevrili çukur yer» için verdiği **tokat** «el içi gibi açık ve mer'

12) A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat İleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1944, 176.

13) H.K. Kadri, *Türk Lügati*, İstanbul 1928, II, 203; M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1969, 485; J. W. Redhouse, *Türkisch and English Lexicon*, İstanbul 1978, 611; *Meydan - Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, İstanbul 1985, XII, 193.

14) Ş. Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1316, 452.

alık dere» karşılığı halk etimolojisinden ibarettir. Ancak bu halk etimolojisi, benzetme mantığı açısından, vardığımız «çanak» sonucunu kuvvetle desteklemektedir. Aynı şekilde, Tokat ağzında olduğu gibi Ermeni halk dilinde de **Tohat** telaffuz edilen Tokat'ın edebî dildeki adı olan **Evtogia**, **Evdokkia** veya **Evdoxia**'nın, İstanbul'da oturan ve Tokat'la her hangi bir direkt ilişkisi bulunmayan Bizans imparatoriçelerinden **Eudocia** veya **Eudoxia**'nın adından geldiği görüşü¹⁵ de yine bir halk etimolojisinden ibarettir. Ayrıca bu kelimedeki **ev-** elemanının, pek çok Bizans yer adında görülen ve «iyi, mükemmel; masun, mahfuz» anlamlarını taşıyan **eu-** prefiksi¹⁶ olmak ve şehrin adının bu haliyle «mahfuz tokat» gibi pekiştirilmiş bir anlam taşımak ihtimali de mevcuttur. («müstahkem kale» gibi).

Sonuç olarak, **Dokeia**'nın «çanak memleket», Tokat'ın da «etrafı tepelerle çevrili çukur yer» anlamına gelmesi, Paul Wittek'in tesbit ettiği **Dokeia/Tokat** eşitliğini kesinlikle doğrulamış olmaktadır.

15) T. Gökbilgin, *ay. es.*, 402.

16) H. Frisk, *ay. es.*, 594 v.d.

XIV. YÜZYILDA TOKAT/ERATNALILAR HÂKİMİYETİNDE TOKAT

Yrd. Doç. Dr. Kemal GÖDE(*)

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, 1071 tarihli Malazgirt Zaferiyle Anadolu'nun kapılarını Türkler'e açmış olmakla, diğer beldeler gibi Tokat ve havalisinin de bir Türk beldesi haline gelmesi hareketini başlatmıştır.

Sultan Alparslan, Malazgirt Zaferi'ni takiben Erzurum bölgesini Saltuk Gâzi'ye; Mardin ve Harput taraflarını Artuk Gâzi'ye; Sivas, Tokat, Niksar, Amasya ve Kayseri havâlisini Dânişmend Gâzi'ye; Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebîn - Karahisar'ı da Mengücek Gâzi'ye vererek fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını sağlamıştır(1).

Adı geçen kumandan - gâziler tarafından Büyük Selçuklular ile vasaal Anadolu Selçuklularını arasında Kuzey - doğu Anadolu'dan batıya doğru Erzurum ve havâlisinde Saltuklular; Erzincan ve havâlisinde Mengücekler; Tokat, Sivas, Kayseri ve havâlisinde Dânişmendliler ve Güney - doğu Anadolu'da Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Harput merkez ol-

(*) Erciyes Üniversitesi Fen - Ede. Fak. Öğr. Üyesi

1. Bk. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 112 vd.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1961, c. I, s. 1 vd.

mak üzere de Artuklular birer siyâsî teşekkül olarak kurulmuşlardır(2).

Tokat ve havâlisi Emîr Dânişmend Gâzi/Gümüştekin Ahmed Gâzi tarafından Sivas'ın fethini takiben ele geçirilmiştir(3).

Tokat Şehri, bütün Dânişmendliler Devri boyunca bu devlete bağlı kalmıştır. Nizâmeddin Yağıbasan (1142 - 1164), tarafından yaptırılan günümüzde Yağıbasan veya Çukur Medrese olarak bilinen Medrese, Tokat'da Dânişmendliler Devri'nin bir hâtırası olup; bu eser, Selçuklular'dan II. İzzeddin Keykâvus zamanında yani 1247'de tamir ettirilmiştir(4). Bilindiği gibi, bugün harap vaziyettedir. Aslına uygun olarak tamir edilip, hizmete açılması dileğimizdir.

Dânişmentliler'in Anadolu Selçuklu Devleti'nin üstünlüğünü taminmasından sonra, Sultan II. Kılıçarslan (1156 - 1192)'in ülkesini oğulları arasında taksim etmesinde, Tokat ve havâlisi de büyük oğlu II. Rükneddin Süleymanşâh'a düşmüştür(5).

Selçuklu Devleti'nin zaafa uğraması üzerine ortaya çıkan Baba İshak isyanı, Tokat havâlisine de sirâyet etmiştir(6). Bu olayı takiben Türkiye Tarihi'nde bir dönüm noktası teşkil eden 1243 tarihli Köseadağ Harbi'ni Moğollar'a karşı kaybeden Anadolu Selçuklu Sultanlığı, önce Moğollar'a tâbi olmuş ve sonra İlhanlılar'ın işgâline engel olamayarak, gölge bir sultanlık hâline gelmiş ve en nihayet de 1318 tarihinde 75 yıl gibi uzun bir zaman Cengizli ve İlhanlı hâkimiyetinde kaldıktan sonra tarih sahnesinden çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.

Bu cümleden olarak, Selçuklular'a âit kültür ve sanat hatıralarını bünyesinde taşıyan ve Selçuklu Türkiyesi'nde Dârü'n-nusret/yardımdır şehri ünvanıyla anılmış olan Tokat da, diğer Selçuklu şehirleri gibi İlhanlı idâresine geçmiştir.

2. Bk. Turan, a.g.e., s. 112 - 196; Aynı müellif, Doğu Anadolu Türk Devletleri, İstanbul 1973, s., 3 - 231.

3. Bk. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 123 - 138; M. Tayyib Gökbilgin, «Tokat», İslâm Ansiklopedisi, XII/1, s. 214.

4. Bk. Gökbilgin, «Tokat», İA, s. 402; Uzunçarşılı, Kitâbeler, İstanbul 1927, c. I, s. 3 vd.

5. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 216 - 217.

6. Gökbilgin, «Tokat», İA, s. 402.

İlhanlı idâresinde de kültür ve sanat merkezi olarak varlığını devam ettiren ve Amasya, Canik/Samsun, Çorum, Şarkî-karahisar, Kayseri ve Yozgat şehirleriyle birlikte Anadolu Eyâleti'ni teşkil eden Tokat Şehri'nde de XIV. Yüzyıldan günümüze az da olsa tarihî hatıralar kalmıştır.

Bu hatıralardan olarak, Koyun Baba Türbesi sırasında, kitâbesinde Sultan Muhammed Olcaytû'nun adının da geçtiği 1304 tarihli Şeyh Şihâbeddin Çeşmesi; şehre girişte İlhanlı emîrlerinden birine âit 1314 tarihli Nureddin b. Esentemur Türbesi; 1317 tarihli olup, halk arasında Ahî Muhyiddin veya Abdülmuttalib Tekkesi olarak da bilinen Abdullah b. Muhyî Türbesi ile İvaz Paşa Mahallesi'nde yine aynı tarihli Acebşîr Türbesi sayılabilir(7).

Tokat Şehri, 1317 tarihinde İlhanlılar'ın Anadolu Umûmî -vâlisi Emîr Çobanoğlu Emîr Temürtaş (1317 - 1327)'in Amasya Hâkimi ile yaptığı bir savaşa da sahne olmuş; ancak, ertesi yıl Temürtaş Sivas'a çekilince, Tokat Emîrliği'ne Fahreddin Muhammed getirilmiştir(8).

Bu durum, Temürtaş'ın 1327'de Mısır Memlûkları Sultanlığına iltica etmesi ve Ebû Saîd Bahadır Han (1316 - 1335)'in 1335 tarihinde vefatı ile, Anadolu'nun İlhanlı Emîrleri arasında paylaşılmasına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Tokat ve havâlisi, İlhanlılar'ın siyasî vârisi sıfatıyla önce Sivas, sonra Kayseri merkez olmak üzere Eratnalılar (1327 - 1381) adıyla bir devlet kurmuş; hak ve âdâletinden ve aynı zamanda sakalının seyrek oluşundan dolayı Anadolu Türk insanı tarafından «Köse Peygamber» lâkabıyla anılan Uygur Türkü Emîr Eratna (1327 - 1352)'nin hâkimiyetine geçmiştir.

Ondördüncü yüzyıl Türkiye Tarihi'nde yarım yüzyıl ömürlü bir siyasî teşekkül olan Eratnalılar, Anadolu Türk Beylikleri arasında seçkin yerini almıştır. Bu yüzyıldâ Anadolu Türk Birliği'ni kurarak cihânşümül bir devlet te'sis edecek olan Osmanlılar (1281 - 1922)'in da dâhil bulunduğu Türkmen Beyleri pekçok faaliyetler göstermişler ve birbirlerine karşı kıyasıya üstünlük kurma mücâdelesine girişmişlerdir.

7. Uzunçarşılı, Kitâbeler I, s. 16 - 19; Halil Edhem «Anadolu'da İslâmî Kitâbeler», T.O.E.M. (1331), V/36 Tokat kısmı, s. 728 -732; Gökbilgin, «Tokat», İA, s. 403.

8. Gökbilgin, «Tokat», İA, s. 403.

Eratnalı Sultanı Alâeddin Eratna'nın, Anadolu'da İlhanlılar'dan sonra hâkimiyet kurma yolunda olan Çobanlı Şeyh Hasan'ı, 1343 tarihinde Karanbük'te bozguna uğratması, yeni bir dış tehlikenin doğmasını önlediği gibi, Tokat ve havâlisini de Çobanlılar'ın hâkimiyetinden kurtarmıştır. Bu bakımdan Karanbük Zaferi'nin Türkiye Tarihi'ndeki yeri ve önemini gözden uzak tutmamak lâzımdır.

Sultan Alâeddin Eratna, ilk zamanlar Çobanlı Şeyh Hasan'ın gözdesi olan Tokat Emîri Sebüktayoğlu Mühezzibeddin Ulu Bey'in kendisine tâbiyetini kabul etmişse de, sonradan onu oradan alıp, Tokat'ı Amasya Emîri Zeyneddin Tüli Bey'in uhdesine vermiş ve Tüli Bey'in kızını da oğlu Giyâseddin Mehmed'e alarak onunla akrabalık kurmuştur(9).

Amasya Emîri Tüli Bey de oğlu Taceddin İbrahim Bey'i Tokat'a göndermiştir. Bu sonuncu Tokat Emîri, Ahî Tâyi olarak bilinip, Tokat'taki Ahî Tâyi Zâviyesi bunun adına izâfe edilmiştir. Sultan Alâeddin Eratna'nın 1352'de vefatı sırasında bu zat, Tokat Emîri olarak görev yürütmüştür(10).

Tülizâde İbrahim Bey, Sultan Eratna'ya olduğu gibi, Eratna'nın oğlu Giyâseddin Mehmed'e de itâat etmiştir. Fakat bu sırada Amasya'da olduğu gibi Tokat'ta da Hacı Kutluşân taraftarları çoğalmıştır. Bu ifâdeden olarak, Kavullu âşiretinden Kâblı - zâde diye bilinen Celâleddin Mehmed Bey, hâmisinin desteği sâyesinde 1357 tarihinde Tokat Emîri olmayı başarmıştır. Celâleddin Mehmed Bey, Hacı Kutluşâh ile oğlunun 1361 tarihinde Karamanoğlu Alâeddin Bey'e karşı mağlûp ve maktûl düşmelerinden sonra, bir süre daha Tokat Beyi olarak hüküm sürmüştür.

Eratnalı Sultanı Alâeddin Ali Devri (1365 - 1380)'nde, Amasya'ya hâkim olan Hacı Kutluşâh oğlu Hacı Şadgeldi, Tokat'ı da idâresi altına almış(11) ve buraya Şeyh Necibeddin Musa Bey'i tayin etmiştir. Sultan Alâeddin Ali'nin zayıf bir şahsiyet oluşu yüzünden Erzincan'da Mutahharten Bey, Niksar'da Taceddin Bey, Sivas'ta Hacı İbrahim ve Şarki - karahisar'da Selçuklu Kılıçarslan kendi başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardır(12).

9. Hüseyin Hüsâmeddin, Amasya Tarihi, c. III, s. 29 vd.

10. Gökbilgin, «Tokat», İA., s. 403.

11. H. Hüsâmeddin, Amasya Tarihi, c. III, s: 70.

12. Sümer, «Anadolu'da Moğollar», Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c. I, s. 127; Y. Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, s. 27.

Eratnalı idâresinde önce Kayseri Kadısı ve sonra Sultan Alâeddin Ali'nin vezîri ve daha sonra Çelebî Mehmed'in nâibi olan Kadı Burhaneddin Ahmed (1381 - 1398) Amasya, Sivas, Kayseri ve Tokat ümerâsı arasındaki mücâdelelerde kendi kuvvet ve ağırlığını göstermiş; Tokat kalesi komutanlığında bulunan Mukbil ve Şeyh Necib arasındaki rekâbete karşın Tokat kalesini muhasara eden Hacı Şadgeldi'ye karşı harekete geçmiştir.

Ele geçen kitâbelerden anladığımızı göre, Tokat ve havâlisinde Eratnalılar Devri'nden bâzı tarihî hatıralar kalmıştır. Bunları şöylece zikredebiliriz : Eratnalı Sultanı Gıyâseddin Mehmed zamanına âit olmak üzere Turhal'ın Tayza/Daziya/Gümüştöp Köyü'nde bulunan 1361 tarihli Eminüddin Hoşkadem Câmii ve Gıyâseddin Mehmed'in oğlu Alâeddin Ali Devri'ne âit olmak üzere de 1375 tarihli Abdullah Lülü tarafından yaptırılan zâviye ile Zile'de tamamen yolculara tahsis edilmiş olan Sayıs Bey Misâfirhanesi sayılabilir(13).

Sultan Alâeddin Ali'nin çıktığı Amasya Seferi'nde 1380 yılında Kazova'da ölmesi üzerine, yerine geçen küçük yaştaki oğlu Çelebî Mehmed'e nâib seçilen Kadı Burhaneddin Ahmed, 1381 yılı sonbaharında Tokat kalesini muhasara etmiş olan, en büyük hasmı Amasya Emîri Hacı Şadgeldi'yi mağlûp ederek, ortadan kaldırmış ve sultanlığını ilân etmiştir. Burhaneddin Ahmed, ilk iş olarak da Tokat bölgesinden Gözleroğlu, Köpekoğlu, İnaloğlu ve Şeyh Necib gibi emîrleri bertaraf etmeye ve kendisine bağlamaya çalışmıştır.

Böylece Tokat, Eratnalı idâresine el koyarak kendi adına bir devlet kurmuş olan Burhaneddin Ahmed'in hâkimiyetine geçmiştir (14). Sultan Burhaneddin Ahmed, önce Şeyh Necib'in yerine Seydî Hüsâm'ı Tokat Emîri olarak tayin etmişse de, Necib'in kendisine itâati üzerine onu yerinde bırakmıştır. Sonra onu, Amasya Beylerbeyi Ahmed Paşa nezdinde elçi olarak göndermiştir. Şeyh Necib, Ahmed Paşa tarafından hapsedilince, bizzat kendisi Tokat üzerine hare-

13. M. Z. Oral, «Yeni Bulunan Kitâbeler», Belleten, sayı : 101, s. 149; Uzunçarşılı, «Sivas - Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti,» Belleten, sayı : 126, s. 184; Gökbilgin, «Tokat», İA., s. 404., Erol Yurdakul, «Tokat Vilâyeti'nin Gümüştöp Köyündeki XIV. yüzyıla âit eski eserler, Vakıflar Dergisi, c. VIII, s. 243 - 248; ;Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 230; Aynı müellif, Kitâbeler, c. I, s. 89.

14. Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, Bezm u Rezm, s. 236 - 241; Y. Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, s. 52 - 53.

ket etmiş ve Amasya havâlisini yağmalamıştır. Sivas, Tokat ve Amasya havâlisinde, mahallî ümerâ ile Kadı Burhaneddin arasındaki mücadeleden bezen halk, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bâyezid'e tâbiyetini arzetmiş; O da bu teklifi kabul ederek Sivas, Amasya ve Tokat'ı 1392'de zaptetmiştir(15).

Kadı Burhaneddin Ahmed'in Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'e mağlûp olup, maktûl düşmesinden sonra, Tokat Emîrliği'ne Osmanlılar tarafından Torumtay - zâde Kaya Paşa getirilmiştir(16). Tokat'ı Dârü'n - nusret diye adlandırılan Yıldırım Bâyezid, Evliyâ Çelebi'ye göre burada para bastırmıştır(17).

Ankara Savaşı'ndan sonra Amasya ve Tokat, Anadolu Türk Birliği'ni kurma yolunda, Çelebî Sultan Mehmed (1413 - 1421)'e merkezlik etmiş ve bundan böyle bir daha çıkmamak üzere, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Görülüyor ki Tokat Şehri'ne, XIV. yüzyıl Türkiyesi'nde sırayla İlhanlılar'ın Anadolu Umûmî - vâlileri, Eratnalılar, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Osmanlılar Hâkim olmuşlar ve bu adı geçen siyâsî teşekküllerden günümüze kadar bâzı eserler gelmiştir. Ecdad yadigârı bu eserlerin en iyi şekilde incelenip, su yüzüne çıkarılması, tamir ettirilerek gâyeleri istikametinde faâl hâle getirilmesi; Türk insanının kafasında mazi - hâl - istikbâl köprüsünün kurulmasına olduğu kadar, Millî Kültür ve San'at tarihimize yapılacak hizmetlerin en güzeli olacaktır.

15. A. Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, Paris 1934, c. II, s. 80 vd.; İ. Hâmi Dânişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. I., s. 99; Bk. Tokat İl Yıllığı (1973), s. 22 vd.'daki Tokat Tarihi Kronolojisine bakınız.

16. Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarhi*, c. III, s. 156.

17. Gökbilgin, «Tokat», İA., s. 403 - 404.

«MELİK AHMET DANIŞMENT GAZİ TARİHİ»NDE TOKAT (DÜKKİYE)

Merdin Yılmaz MELİKOĞLU(*)

Melik Ahmet Danişment Gazi, yüzyıllarca Anadolu Türkünün gönlünde taht kurmuş, destanlaşmış kahraman bir alperen ve derviş gazidir.

Onbirinci yüzyılda İslâm sancağı altında İslâm halifesi Kaim Bî-emrillah'ın teşvik ve izniyle, coşkun bir fetih ruhuyla, gaza inancıyla bir çok Anadolu toprakları yanında Malatya, Sivas, Tokat, Çorum, Kastamonu, Samsun illeri ve çevresini asil kanlarıyla sulayarak Türk'e vatan yapan serhat gazilerinin emiri «MELİK AHMET DANIŞMENT GAZİ»dir.

Devlet-i Ebed Müddet Yolunda, İslâmın hakim kılınması uğruna serhatlarda öncülük etmiş, Allah yolunda cihat bayrağını açmış, müslümanlığın Anadolu'da Türk'lerle tesisini sağlamış, unutulmayan ve Battal Gazi gibi cenkleri, fütuhâtı en çok okunan bir altın destan kahramanıdır «MELİK AHMET DANIŞMENT GAZİ»...

(*)Kütahya İİ Halk Kütüphanesi Müdür Yardımcısı

Gazaları ve İslamiyete üstün hizmetleri sebebiyle «MELİK AHMET DANİŞMENT GAZİ» Anadolu Türk'leri arasında bir veli hüviyeti kazanmış, Niksar ilçesinde bulunan türbesi asırlardan beri ziyaretgâh haline gelmiştir.

Yüzyıllardan beri canlı tutulacak destanlaşmış olan Türk-İslâm Kahramanı «MELİK AHMET DANİŞMENT GAZİ» yi konu alan «Danışmentname»yi hepimiz biliyoruz. Ancak bizim elimizde «MELİK AHMET DANİŞMENT GAZİ TARİHİ» adında bir başka yazma mevcuttur. Kitapta baştan yirmi sayfa arapça mukaddime vardır. Mukaddimeden sonra 502 sayfa olan kitap 22X17 cm. ebatlarındadır.

«MELİK AHMET DANİŞMENT GAZİ TARİHİ» adı verilen bu fetihler manzumesi destanlaşan kahramanın hikâyesi olan eserin doku-zuncu meclisinde aynen şöyle denilmektedir :

«RÂVİLER BU GISSAYI ŞAH-İ İZZETTİN GATİNDE böyle hikâyet ettiler. Bu nüshayı anda yazup Melik Danışment Gıssasını yadigâr eylediler.»

Sonradan hicri 1240 senesinde kitabı tekrar elden geçiren AHMET İBNİ MUHAMMET ise :

«Biz dahi bunda meclis eyleyelum, taki okuyanlar aciz olup, dinleyenlere incinmeyeler...» diyor.

Eserin can sıkıcı olmaması için onyedî bölüme ayrılmış, her bölüme «Meclis» adı verilmiştir. Kitabın münasip yerlerine konuyu pekiştiren cazip hale getirmeyi amaçlayan şiirler serpiştirilmiştir.

«MELİK AHMET DANİŞMENT GAZİ TARİHİ» adlı bu yazmada Tokat, Gümenek, Niksar ve havalisinin fethine önemli bir yer ayrılmıştır. TOKAT şehrinin adı bu eserde «DÜKKİYE» olarak geçmektedir. Bu şehri almak, kapılarını Türk'lere açmak için acele edildiğini şu beyitten anlıyoruz :

»EVERLERDİ KİM TİZCEK VARALAR

DÜKKİYE GAL'ASIN ŞEHRİN ALALAR.»

Tokat Kalesini ve şehrini Alan «MELİK AHMET DANİŞMENT GAZİ» ve askerlerinin birinin bin kişiye bedel olduğunu, CİHAT ve GAZA ruhuyla, Türk Milletinin büyüğüyle küçüğüyle hepsinin savaşa büyük bir azimle katıldığını anlatan manzumeyi beşinci meclisten aynen okuyalım :

«BULARUN GAMUSİ YİRMİ BİNDÜR,
DİME YİRMİ BİN, BİRİSİ BİNDÜR,
BU DEM Kİ CEM OLUPTUR EHLİ İSLÂM

GAZA İÇÜN GELİPTUR KÂMUNA KAM
DEHİ BULARUN UFAĞI İRİSİ
CİHAT ETMEĞE GELMİŞTUR VERİSİ...»

TOKAT'ın birinci fethinde, şehrin en hakim yerinde büyük bir kilisenin bulunduğu ve burada 360 ruhbanın yaşadığı, ruhbanların et yemedikleri, taharet bilmedikleri, dev gibi oldukları anlatılmaktadır. Şu cümlelerle zafer dile getiriliyor :

«... Melik Danişment ve gaziler kılıç çekup kâfirleri gırdılar. Bir saat içinde bindokuzyüz kâfiri yere bıraktılar. Cümlesini gılıçtan geçurdiler. Gamusuni gal'adan aşağı attılar. 1700 dahi oğlan, avrat esir çıkardılar. Gal'a malını Melik gazilere bahşeyledi. On yük hazine halife hazreti için alıkoydu...»

Parçada görüldüğü gibi her zaferden sonra halifeye bir miktar mal ve hazine ayrılmaktadır. Melik Ahmet Danişment Gazi o kadar fetihler ve zaferler peşinde koşmuştur ki, alınan ganimetler hem kendi askerine ve hem de halifeye fazla fazla yetmiştir. On yük altını Halifeye götürmekle görevlendirilen Osman BİN EBİYYE, Bağdat'a gider ve halifeye şu methiyeyi okur :

«Ela ey server-i Şah-i muazzam
Vücudun Hak cihanda baki dutsun

Ki tapundur bu gün Hakan-ı ağzam
Heç ermesun mübarek gönlüne`gam»

«Çün Osman bu methi ohudu. Hil'ati ve menşuli aldı, hemen Bağdat'tan çıkup revane oldu... Osman Halife'nin Hil'atını ve menşurunu Melik'e arzeyledi, ve yarenler sevinup şad oldular...» diye devam ediyor.

Tokat'a niçin DÜKİYYE dendiği şu cümlelerle anlaşılacaktır :

«Bu gal'ayı deyir maslahatı için yaptılar idi. Kayser'in bir kız yanındaşı varidi, adına KEBRA DÜKİYYE derler idi. Kal'a imaratını ol düzmüş idi. Anın için ol gal'aya «DÜKİYYE» derlerdi.

«MELİK AHMET DANIŞMENT GAZİ» Sivas, Tokat, Komana, Çorum, Amasya şehirlerini fethetmiş, buralara kadı, imam ve çeri başı görevlendirmiştir. Kurtarılan beldelerin yeni müslümanlarına İslâm dini en iyi şekilde talim ettiriliyor, bir taraftan da cami medrese gibi din ve kültür kurumları abideleştiriliyordu.

İşte MELİK AHMET DANIŞMENT GAZİ'nin fetihler zinciri Haraç- ne yani Amasya halkasına gelmiş idi. Şah-i Şattat sarayını ve diya- rını ele geçirdikten sonra incelemeye aldığımız eserin 150. sayfasın- da aynen şöyle deniyor :

«... Alemler dünya Melik'e yüz dundu. Melik Padişah oldu. Nastur ve Şattat devri geçti. Gamusu geldi Melik öğünde müslüman oldu- lar...» Burada ismi geçen «Nastur» Çorum beyi, «Şattat» ise Amas- Amasya beyidir.

MELİK AHMET DANIŞMENT GAZİ Amasya'daki istirahat dönemi- nde refikaları GÜLNUŞ BANU ve oğlu GAZİ BEY yanındadır. Yıl- lardır küffar illerinde savaş alanlarında çektiği ızdırap ve yorgunluk- ların acısını çıkarmaktadır ki, rüyasında Battal Gazi'yi görür :

«BİR GİCE ŞEHİRİ HARAÇNE'DE EY CAN
GÖRDÜ BİR DÜŞ DİĞLE DÜŞTE NE GÖRÜR
ŞÖYLE FARİĞ NE YATURSUN SEN EY CAN
SİSİYYE GAVMİ DÜKİYYE GAVMİ İLE
KÂFİR ELİNDE GAT - ZAHTDEDÜR
DÖRT YANINA GÖZ GULAH OLMAYASUN

YATUR İKEN OL MELİK-Ü PEHLÜVAN
GÖRDÜ GELMİŞ SEYYİD-İ BATTAL DURUR
ZAHMET İÇİNDE MÜSLÜMANLAR EY CAN
MANGURİYYE GAVMİ DAHİ CEMİĞ İLE
BUNDA NE HOŞ HUZUR İLE UYUR
OL MÜSLÜMANLARI GAYURMAYASUN...»

diye Battal Gazi'nin Melik Ahmet Danişment Gazi'yi uyardığını görüyoruz.

Melik Ahmet Danişment Gazi rüyasında Battal Gazi'nin tavsiye- lerini ve uyarısını görüp dinledikten sonra, Serverlerinden Ahmet

Sergiz'i beşbin er ile Mağmuriye'den yani Sivas'tan yana Garatekin ile birlikte, Osman Bin Ebiyye'yi beş bin er ile Gastamuniye taratına, yani (Eflanos) Osmandık gal'asına, Süleyman Bin Ebiyye'yi de beş bin er ile Samiyye yani Samsun tarafına göndermektedir.

Asıl çıban başı daha önce fethedilen DÜKKİYE yani TOKAT ve SİSİYYE yani MÜMENEK şehirleridir. Buralardaki yeni müslümanlara işkenceler yapılmakta kaleler haçlılarca tek tek ele geçirilmekte idi ki, Melik Ahmet Danişment Gazi geri kalan askerini saydırıyor.

Yirmibin er olduğu anlaşılıyor. Melik Ahmet Danişment Gazi bu yirmibin er ile DÜKİYYE yani TOKAT üzerine yürür. Serverleri yani kuvvet komutanları Eyyup Bin Yunis, Ertuhi, Efrumiyye, ile Abdurrahman Tokadi'dir. Bu cengi müellif şu cümlelerle anlatıyor :

«Gecenin bir bahşi geçmiş idi kim, kâfir çerisine erdiler. Nağre urup hamle gıldılar. Kâfirler DÜKİYYE öğünde gonmuşlaridi. Çün Müslümanlar nağrasını eşittiler gavga galebe goptu... Sanasın kim ol gice kâfirler başına gıyamet goptu.»

Düşman askerinin kumandanları Gavras, Mihail (ki Niksar Beyidir), Beydaris'dir. Bu savaşta Tokat ve Gümenek şehirleri tekrar kurtarılmaktadır.

Çağlardan beri Türk'ler fethettikleri topraklarda yöre halkına medeniyet götürmüşler, adalet eşitlik vermişlerdir. Müslüman olanlara ise İslâmın iyi öğretilmesi yanında onlara yer yurt para ve mal bağışlamışlardır. Bu husus şu cümlelerle ifadesini bulmaktadır :

«Pes ol gavim müslüman oldular, Melik'in hayli gatine geldiler, Melik Danişment anlara hayme ve barigâh verdi. Saz-i Selep bağışladı. Andan soğna mal hazine verüp cümlesini gani gıldı.»

Bu arada bugün «GÜMENEK» dediğimiz bölgedeki SİSİYYE şehrinde ikibin kişilik bir kuvvet Melik Ahmet Danişment Gazi'nin yıl-hısını vurduğu gibi her fırsatta yeni müslüman olan halka da akınlar düzenleyerek DÜKİYYE VE SİSİYYE müslümanlarına eza cefa veren haçlıların kalesi durumuna gelmiş olan SİSİYYE kal'asındaki kâfirlerin helâk olması için Melik Gazi'nin bu gavme beddua ettiği anlatılmaktadır. Şehrin sel sularına kapıldığı da şu satırlarla anlatılmaktadır :

«... Gecenin bir bahşı geçince yağmur öyle yağdı kim, sanasın Nuh tufanı oldu. Bir dağ gibi sel geldi. Tanrı'nın emriyle durmayıp ahtı. Sisiyye gavmi bihaber yatmışlarıdı. Nagâh ol sel şehere erişti, bir uğurdan götürdü. Aldı getti. Ol gamu şehirden beşyüz ev galdı, anlar dahi kâfirlikten tevbe gılmışlarıdı... Melik'in gatine geldiler... Melik anlara dua gıldı. «Hak Tealâ sizi selden gurtardı» dedi. Melik DÜXİYYE gavmine etti : «Bu SİSİYYE gavminden size gorhu var idi, Hak Tealâ anları helak eyledi.» Ol yere şimdi GÜMENEK derler. Pes Melik buyurdu yine ribat içinde mescit bina gıldılar...»

Bu hadiseden sonra artık TOKAT VE GÜMENEK havalisi kesin zaferle Türk'lerin Hakimiyetine geçmiş oldu. Ancak Haçlılar boş durmuyordu. Samsun tarafından seksen bin kişilik bir kuvvetle Matrubit; Melik Ahmet Danişment Gazi üzerine yürümektedir. Melik Ahmet Danişment Gazi ise DÜKİYYE yani TOKAT kal'asında onbin kişi bırakarak, otuzbin kişilik bir kuvvetle bugünkü CİNCİFE yazısında vaziyet alır. Çetin ve kanlı bir çarpışma olur. Sonuç şu cümlelerle bağlanmaktadır : «Bu yana Melik Danişment Dahî Kâfir çerisini sıdı. Matrubit'i öldürdü' Gaziler geru döndü. Kâfirlerin çadırını, malını, esbabını ganimet ettiler... Melik dahi ol malı gazilere bahşeyledi...»

Eserden okuduğum pasajlardan, şiirlerden de anlaşılacağı üzere yüzyılımızın İslâma gönül vermesi gereken, Milli ruh ve terbiye ile mücehhez kılınması zaruret hâlini alan gençliğimize önemli mesajlar vardır. Bu mukaddes vatan topraklarının ecdadımız tarafından nasıl fedakârlıklarla kazanıldığını nasıl kanları ve canları pahasına coğrafyadan VATAN yaptıklarını destanlaştıran bu tür eserlerin gün ışığına çıkarılarak aziz milletimizin istifadesine sunulması gereğine dikkatleri çekmek istiyorum.

«Melik Ahmet Danişment Gazi Tarihi» konusunda ilk çalışmayı 1978 Yılında Zamanın Niksar Kaymakamı şimdi Muş valisi olan Sayın Ömer BÜYÜKKENT'in ilgili teşvikleriyle yaptım. 67 İlimizin konuyla ilgili kuruluşlarına, Üniversite ve gazete idarelerine resmi yazılar yazarak veya bizzat giderek araştırdım.

Bunlar içinde, Milli Kütüphane, Ankara DTCF., Konya, Çorum, Sivas İl kütüphaneleri ile Çorum, Amasya, Kayseri, Malatya müzeleri ve Tercüman gazetesi inceleme mahsulü resmi cevaplar vermiştir.

Bu arada bir Sovyet Türkoloğunun «MELİK AHMET DANIŞMENT GAZİ HİKÂYESİ» adıyla Paris'te 1960 yılında iki cilt halinde bir başka yazmamızı yayınladığını üzüntüyle ifade etmekten geçemiyeciğim.

Niçin biz değil de bir yabancı asırlarca saklı kalmış kültür hazinelerimizi gün ışığına çıkarıyor... Paris'te benim kültürümü, benim edebi hazinemi sergileyen yabancının çalışması, köy, köy, adım adım Güzel Anadolumuza dolaşması da umarım bizlere kendimize dönüş için güçlü bir mesaj verir...

Melik Ahmet Danişment Gazi ve ondan sonra gelen ecdadımızın bize armağan ettiği güzel TOKAT'ımız bugün dev adımlarla sayın Valimiz Recep YAZICIOĞLU'nun kudretli sevk ve idaresiyle ilerlemekte, muasır Medeniyetin nimetlerinden nasibini almaktadır. Tokatımızın ve aziz halkının kalıcı eserlerle, üstün kalkınma hamleleriyle sonsuza kadar mes'ut ve müreffeh olmasını diliyoruz.

Beni Sabırla dinlediğiniz için teşekkür eder saygılarımı sunarım.

KAYNAKLAR

- 1 — Melik Ahmet Danişment Gazi Tarihi (Yazma H. 1240, Ahmet İbn-i Muhammed)
- 2 — Anadolu Türk Tarihi Tetkikatından Sivas Şehri (Rızvan Nazıf ve Uzunçarşılı İsmail Hakkı Maarif Basımevi -1928- İST.)
- 3 — Tokat Reşadiye İlçesi Halk Kitabı «Danişmendiye Hükümeti» Bahsi (Sf. : 11, 12, 13, 14. Prof. Dr. Ali Rıza Atasoy 20 Ocak 1950 - İST.)
- 4 — Selçuklular Zamanında Türkiye (Osman Turan -1972 - İST.)
- 5 — İslâm Ansiklopedisi (Sf. : 468)
- 6 — Meydan Larousse (Sf. : 387)
- 7 — Halk Edebiyatına Giriş (Prof. Dr. Şükrü Elçin. 1981 Ank. Sf. : 530).

SELÇUKLULAR ZAMANINDA TOKAT YÖRESİNDE İLMÎ VE FİKRÎ FAALİYETLER

Dr. Mikâil BAYRAM(*)

Anadolu Selçukluları zamanında ilmî ve fikrî faaliyetlerin nasıl başladığı hususunda bazı önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu konuda ilk defa araştırma yapan Fuat Köprülü 1928 de yayınladığı «Türk Edebiyatı Tarihi» adlı eserinde «Türkler Anadolu'ya ilk girdikleri zaman futuhat ve Haçlı orduları ile muharebe halinde bulunuyorlardı. Bu durum tabii olarak ilmî ve edebî inkişafa imkân vermiyordu. Ancak Hicrî VI(XII). asrın son yarısından itibaren siyasi huzur ve sükûn teessüs edince buna muvazi olarak ilim ve edebiyat ile meşgul olunmaya başlamıştır» diyor.⁽¹⁾ Anadolu'da ilk eser veren kişiler olarak da Hubeyş b. İbrahim et - Tiflisi (600/1203) ile Şehabü'd - Din Suhreverdî el - Maktul'u (587/1191) anmaktadır.

Daha sonra İ. Hakkı Uzunçarşılı «Anadolu Beylikleri» adlı eserinde Anadolu Selçukluları ve Beylikler zamanındaki ilmî faaliyetlere

(*) Fen Ed. Fak. Tarih Bölümü KONYA

1. Adı geçen eser, İstanbul 1928, s. 246. F. Köprülü ayrıca «Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları» (Belleten, Ankara 1943, VII, 379 - 522) adlı eserinde bu devirde te'lif olunan eserleri tesbite çalışmıştır.

yer vermiş ve bu devirde te'lif edilen eserleri tesbite çalışmıştır.»⁽²⁾ Bu konuda daha geniş araştırma yapan zat Ahmet Ateş olmuştur. Önce (Hicrî VI - VIII (XII - XIV). Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler» adında uzunca bir makale yayınlıyarak II. Kılıç Arslan'a Kayseri'de sunulan «Kâmilü-t-Ta'bir» adlı eseri Anadolu'da te'lif olunan ilk eser oldu, bu eseri yazan Tiflisli Hubeş b. İbrahim'i de Anadolu'da eser vermiş ilk müellif olarak tanıtmıştır.»⁽³⁾ Daha sonra «Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar» adıyla bir makale daha neşretmiştir.⁽⁴⁾ Burada da Hubeş b. İbrahim'in «Vucuhu'l-Kur'an» adlı bir eserinin müellif nüshasındaki kayıttan bu eserin 24 Safer 558 (1 Şubat 1163) de te'lif edildiğini ve dolayısıyla Anadolu'da te'lif olunan ilk eser olduğu sonucuna varmıştır.⁽⁵⁾

İranlı Said Nefisî ise, İran Edebiyatı'nın Anadolu'daki uzantısını söz konusu ederek Selçuklular zamanında te'lif edilen eserleri tesbite çalışmaktadır.⁽⁶⁾ O da XII. asrın sonlarından itibaren Küçük Asya'da farsça eserler tel'if edildiğini bildirmektedir. Claude Cahen ise, Anadolu'nun Türkler tarafından feth edilışinden hemen sonra bazı ilim adamlarının kadı ve müderris olarak Anadolu'ya geldiklerini, belirterek, Anadolu'da kültürel faaliyetlerin bu devrede başlamış olduğunun belirtileri bulunduğunu ifade etmekte ve fakat edebî ve ilmî ürünlerin XII. asır sonlarında verilmeye başlandığını kaydetmektedir.⁽⁷⁾

Biz de Anadolu Selçukluları devrinde ilmî ve fikrî faaliyetler konusunda sürdürdüğümüz çalışmalar cümlesinden olarak bir süre önce «Anadolu'da te'lif edilen ilk eser Keşfu'l-Akabe» adlı, hey'et ve hikmete dair bir eseri neşretmiş bulunuyoruz.⁽⁸⁾ Bu eser V(XI). asrın son on yılı içinde yani Malazgirt Muharebesi'nden (464/1071) 25 yıl kadar sonra, Kayseri'de te'lif edilmiş olup, Danişmend oğlu Gümüş Tigin Ahmed Gazi'ye (498/1105) sunulmuştur. Eserin yazarı İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed, kendisinin Kayseri Şehir muhafızı olduğunu

2. Anadolu Beşlikleri, Ankara 1937.

3. Türkiyat Mec. İstanbul 1945, VII - VIII, 97.

4. Tarih Vesikaları, İstanbul 1955, I, 141 - 172.

5. Aynı eser, I, 163 - 174.

6. Tarih-i Nazm u Nesr der İran ve der Zeban-i Farişî, Tahran 1344, I - II.

7. Anadolu'da Türkler, İstanbul 1979, s. 245 - 256.

8. İ.Ü. Edebiyat Fak. İslâm Tetkikleri Enst. Dergisi, İstanbul 1979.

bildirerek, eserini sunduğu devlet adamının mezziyetlerinden de şöyle bahsetmektedir : «O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın her tarafından bilgin kişiler o hazrete yöneltiler ve her biri ilmîni yayması miktarınca itibar görüp, O hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar.»⁽⁹⁾ Bu kayıt, Malazgirt zaferinden hemen sonra, Danişmend Oğulları ülkesinde ilmî çalışmaların başlamış olduğunu ve Ahmed Gazi'nin birçok ilim ve fikir adamlarını himaye edip, çalışmalarına imkân sağladığını açıkça göstermektedir. Ayrıca yedi sene evvel neşrettiğimiz «Keşfu'l - Akabe» adlı eserin Danişmend oğlu Ahmed Gazi'ye (498/1105) sunulmuş olması, sanıldığı gibi Anadoluda ilmî ve edebî eserler, XII. asrın ikinci yarısında değil XI. asrın sonlarında ve Danişmend Oğulları ülkesinde ve himayesinde verilmeye başlanmış olduğunu göstermektedir.

Bilindiği gibi; Danişmend oğlu devletinin merkezi Niksar idi. Bu devletin kurucusu Gümüş - Tigin Ahmed Gazi, Sivas, Malatya, Kayseri ve Kapadokya'nın tamamını fethetmiş, Antakya'da Haçlılarla mücadele etmiş ve destanî bir üne sahip olmuştur. Onun bu kahramanlığı «Danişmend - name» adlı esere konu olmuştur. Ahmed Gazi, Selçuklu ailesinin muallimi Danişmend Taylu'nun oğlu olup, kendisi de bilge bir kişi olduğu için Danişmend Gazi diye de anılmıştır.⁽¹⁰⁾ Onu «Sahib - Kıran» diye anan İbnü'l - Kemal, Onun Rum, Ermen ve Suriye (Şam)'de gerçekleştirdiği fetihleri de dile getirmektedir. Bu ülkelerde geniş bir kültürel faaliyet içinde olduğunu da «Rum, Ermen ve Şam memleketleri O Sahib - Kıran'ın varlığının feyzi ile bezen-di»⁽¹¹⁾ diyerek ifade etmektedir. İbnü'l - Kemal, Ahmed Gazi'nin fetihlerini anlatan bir başka eserinden de bahsetmekte olup ancak kendisine ait bu eserin adını zikretmediği için, mezkûr eseri bulmak mümkün olmamaktadır. Bu kayıp eserin XIII. asırda kaleme alındığı sanılan «Danişmend - name»ye kaynak olduğunu tahmin etmekteyiz.

9. Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser Keşfu'l - Akebe, Konya 1981. s. 19 Ashi için Bkz. Fatih (Süleymaniye) Ktp. nr. 526, YP. 250^a
10. İbnü'l - Esir, el - Kâmil fi't - Tarih, Beyrut 1386/1966, X, 300; İbnü'l - Cezvi, el - Muntazam, Haydarabat 1359, IX, 114; Mateos, Vakayi - name, Ankara, s. 205 - 225; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, İstanbul 1929 - 32, II, 296; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 115.
11. Keşfu'l - Akebe, Fatih Ktp. nr. 5426 Yp. 250^a.

Danişmendođlu Ahmed Gazi ve ođullarının űlkelerinde gerçekleřtirdikleri kűltűrel faaliyetler, Tokat, Amasya ve orum yűrelerinin hızla İslāmlařması űonucunu dođurmuřtur. Bu yűrede gazilik mefkuresinin kuvvetli olduđu ve yerleřtiđi farkedilmektedir. Bu hususiyet yűre halkının műmeyyiz vasfı olmuřtur. Osmanlılar zamanında da yűre. bu aslű karakterini muhafaza etmekteydi.

Bilindiđi gibi II. Kılıç Arslan, Daniřmend Ođlu devletini de ortadan kaldırarak, Anadolu'da siyasű birliđi gerçekleřtirdiđi halde, kendi eliyle űlkeyi 11 ođlu arasında taksim etmiřti. Őlűműnden űnce ođulları taht kavgasına tutuřtular. Bu műcadeleler sonunda, II. Kılıç Arslan'ın Tokat Emiri olan ođlu Rűknű'd -Din Sűleyman řah, (600/1203) Anadolu'nun birliđini kurmaya muvaffak oldu. Sultan II. Gıyassu'd -Din Keyhűsrev ve veziri Sa'du'd -Din Kűpek, kűtű yűnetimleri ile Selçuklu devletini bir badireye sűrűklerken, űlkeyi kurtarma operasyonu olan Babaf harekātı Daniřmend űlkesinde organize edildi. Timur'un Anadolu'yu istilasından sonra parçalanan Osmanlı Devleti'nin birliđini Amasya řehzadesi I. Mehmed yeniden te'sis etmiřtir. Paul Wittek, Ankara bozgunundan sonra dađılan Osmanlı Devleti'nin birliđini yeniden kurma iřinin I. Mehmed elebi tarafından gerçekleřtirilmesini, O'nun 10 sene dađlık Amasya bűlgesinde Daniřmend Ođullarından intikal eden millű űuur ve gazilik ruhu içinde yařayıp, yeniden tav almıř olması ile izah etmektedir.⁽¹²⁾ Yukarıda anılan diđer olayları da gene Daniřmend űlkesindeki gazilik mefkuresi ile izah etmek műmkűndűr. Bu kısa açıklamadan sonra gene Tokat yűresindeki ilmi faaliyetlere dűnűyoruz.

II. Kılıç Arslan, Daniřmend Ođulları devletini ortadan kaldırdıktan sonra Tokat ve havalisini ođlu Ruknu'd -Din Sűleyman řah'a vermiřti. Sűleyman řah Daniřmendođlu Ahmed Gazi gibi ilim sever, fazil ve feylesof bir insandı. Devrinin tarihçisi mutaassıp bir řafii olan İbnű'l -Esir onun hakkında řűyle demektedir : «Ancak onun i'tikadının bozuk olduđu, felsefi inançlar tařıdıđı bu inançta olanların ona sıđınıp ondan yardım ve hűrmet gűrdűkleri nakledilir. Fakat o akıllı idi. Halkın tepkisinden çekindiđi için bu inanç ve itikadını açıđa vurmazdı.»⁽¹³⁾

12. Ankara Bozgunundan İstanbűl Zaptına, Belleten, Ankara 1943, VII, 582.

13. el - Kāmil, XII, 196.

Bilahare Selçuklu tahtına oturan Süleyman Şah, Tokat'ı ilim merkezi haline getirmişti. Gene İbnü'l-Esir, çeşitli mezhepten ilim adamlarının onun huzurunda münakaşa ettiklerini bildirmektedir.⁽¹⁴⁾ İbn Bibi işrakî feylesof Maktul Şihabu'd-Din Sühreverdi'nin «Per-tevname» adlı eserini Süleyman Şah'a ithaf ettiğini yazmaktadır.⁽¹⁵⁾ Sühreverdi'nin bir süre Tokat'da Süleyman Şah'ın himayesinde bulunduğu bilinmektedir. Diyarbakir ve Tokat'da Türk devlet adamlarından saygı ve himaye gören bu filozof Haleb'de Selahü'd-Din Eyyubî'nin oğlu El-Melikü'z-Zahir (610/1213) tarafından zındık olduğu gerekçesiyle idam edilmiştir.

Gene İbn Bibi, Genceli Nizamî'nin (600/1203) »Mahzenü'l-Esrar» adlı eserini Tokat Emiri Rüknu'd-Din Süleyman Şah'a sunduğunu yazmaktadır.⁽¹⁶⁾

Ahi teşkilatının kurucusu olarak bilinen Ahi Evren Şeyh Nasıru'd-Din Mahmud'un (659/1261) talebesi olan Nuru'd-Din adlı zatın Tokatlı olması,⁽¹⁷⁾ Ahi teşkilâtının kurulduğu dönemde Ahilerin Tokat'da da faaliyet içinde olduklarını göstermektedir. Burada sunduğumuz belgede Turhal'da medfun oldukları bildirilen Ahi Yusuf Perende ve Keçeci Ahi Baba Sultan adları bize intikal eden ahilerdir. Anadolu'da ilk olarak Ahi «Fütüvvet - name»si yazan Mevlana Nazıru'd-Din de Tokatlıdır. Bu yazar, adı geçen eserini 689(1290) yılında Tokat'da Ahilerin lideri bulunan Ahi Muhammed Bey'e sunmuştur.⁽¹⁸⁾ Bu zatın «İşrakat» adlı bir başka eseri de mevcuttur. Bu durum Selçuklular zamanında Ahilerin Tokat çevresinde yaygın ve güçlü olduklarını göstermektedir.

XIII. asrın ikinci yarısında Danişmend ülkesinin hakimi Pervane Muinu'd-Din Süleyman (676/1278) idi. Pervane Süleyman uzun süre Muhyî'd-Din İbnü'l-Arabî'nin (638/1241) üvey oğlu Sadrü'd-Din Konevî'ye (673/1274) talebe olmuştur. Bu yüzden Konevî ile İbnü'l-

-
14. el - Kâmil, XII, 196. Burada bir fakih ile münakaşa edip, hakarete maruz kalan filozofun Maktül Sühreverdi olduğu muhtemeldir.
 15. el - Avamirü'l - Alaiyye, Nşr. A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 25.
 16. el - Avamirü'l - Alaiyye, s. 71 - 72.
 17. Menakib-i Evhadü'd - Din - i Kirmanî, Nşr. B. Furuzan .fer. Tahran 1347/1969, s. 158.
 18. Mevlana Nâsırî, Futuvvet - name, Nşr. F. Taeschner, Leibzig 1944. Bu eser A. Gölpınarlı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. İktisat Fak. Mec. İstanbul 1949, s. 311 - 352.

Arabî'nin felsefesine ilgi duymuş ve «Ekberîyye» denilen bu fikir hareketini himaye etmiştir. Pervane Süleyman'ın bu tutumundan dolayı Sadrü'd -Din Konevî'nin talebelerinden Müeyyedü'd -Din Cendî (700/1301), Ferganalı Saidü'd -Din (691/1292) ve Fahrü'd -Din -i Irakî (688/1289) Tokat'a yerleşmişlerdir. Pervane Süleyman bu bilgin ve mutasavvıfları himaye edip onlar için medrese ve tekke inşa ederek Tokat'da ikamet etmelerini sağlamıştır. Bunlardan Müeyyedü'd -Din, İbnü'l -Arabî'nin «Fususü'l -Hikem» adlı meşhur eserinin ilk şairi olup «Nafhatu'r - ruh ve tuhfetu'l -futih» adlı eserini 683 (1284) yılında Tokat'da yazmıştır.⁽¹⁹⁾ «Asâr-i ahadî» adlı eserini de Pervane Süleyman'ın oğlu Muhammed'e sunmuştur.

Fahru'd -Din Irakî de «Lemâat» adlı eserini Tokat'daki zaviyesinde te'lif etmiştir. Ferganalı Saidü'd -Din ise mistik Arap şairi İbn Farız'ın (630/1232) divanını şerh etmiş ve bu eserini Müinü'd -Din Süleyman'a okumuştur. Bu zatın ayrıca «Münteha'l -medarik» ve «Menahicü'l - ibad» adlı eserleri de meşhurdur.⁽²⁰⁾

Netice olarak : Bu açıklamalar Tokat ve çevresinin Selçuklular zamanında önemli bir ilim merkezi olduğunu göstermektedir. Ayrıca tebliğimiz ekinde sunduğumuz Konya Şihabuddin Uzluğ Kütüphanesinde henüz numaralanmamış 1121 (1708) istinsah tarihli bir mecmuanın sırtındaki kayıtda adları geçen pîrlerin hepsi olmasa bile bazılarının Selçuklular zamanında yaşamış olduğu farkedilmektedir. Yalnız Tırhal Kasabasında bunca yatır, tekke ve imaretin bulunması kolonizatör Türk dervişlerin bu yörede ne kadar faal olduklarını göstermektedir.

-
19. Bursa Eski Eserler Ktp. (H. Çelebi kısmı) nr. 1183.
 20. Bursa Eski Eserler Ktp. (Genel) nr. 1442.
 21. Bu eserin güzel bir nüshası Ayasofya (Süleymaniye) Ktp. nr. 4676 da bulunuyor.
 22. «Minhacü'l -İbad» Şafiî ve Hanefî mezhebine göre düzenlenmiş İlmihaldir. Güzel bir nüshası Bursa Eski Eserler Ktp. (H. Çelebi K) nr. 825 dedir. Meşhur İdris-i Bitlisî bu eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bk. Keşfu'z - Zunun, II, 1846.

توز حال قضایا شد فوین اولاً بالذات کرام روح اندر دهم
حضرت نیک اسامی شریفی که مد فون لوقه کردی و جعفری

اولاً حاجی سلطان که جنبل
نام قریده مرفوز صاحب
کلمه در
اخیر یوسف برنده قدسه الغز که
حقیقتاً طاعتتک پیر بود که تقیه
تک او بر تیر نزه مد فون
تاب خانه سی و دویسی
وارد مایلی حاج اولاً

سخن شها الدین سهروردی جعفری
قصه نیک شما کنده نوقاد
صوفی بیکار بر تنگ
کمان بر کبکی
و تیر نونه
و نهر برور که شسته شهاب
سلطانک های سینه پیر اله
دوه سلطانه که برید
نترتوز او ای
وارد

و صاری قسانم قریده غاری
با سلطان نظر او بری عالی
فراغش بر تیر توری
چهار
و حمه از حکم نده حاجی با سلطان
المرک دمی و افزای
وارد خبی قزا
طفا ملنور

کرمان با او ارکلی با بانو دمی
کرمان نام قریده مرفوز
کشف و کرامات
صاحب جلی
ایمن
مردود سلطان محمد نام قریده
مد فون بر صاحب جلای
کشی ایمن انلردمی
رمان نونه انده
۱۲۱۲

کجه جی افخی با سلطان خدی بر بوک
استانه در کورنله معلوم مد
کولاد کراملن نون الای
در ویش تراوی سینه
مشقید در

و کور بری شسته فکری
بابا فاطمه خانه نهور
مصطفی دوه بر کلمه
الان تیر داره

سک با شرد دوه علی بابا
بوندر دوز ولایتی
طایفه زین کنگر
نکر بابا بر بر

اطاق دوه ایسکی کوری
باشنده نصیر کفینده
حصار التند
بانور

علی با سلطان بر تار کوشنده
قرمان دوه سلطان طارنده
زاویه صاحب جلای
بومین ادر
ایمن

قره با سلطان اول
نام قریده

BELGENİN OKUNUŞU

Turhal kazasında medfunîn olan evliya-i kıram -ravvah Allahu ruhahum- hazretlerinin esami-i şerifleridir ki, medfun oldukları mevzi'leri ile tahrir olunmuştur.

1. Evelâ Hacı Sultan Baba ki Çağrıl nam karyede medfun ve sâhib-i tekiyedir.

2. Ahi Yusuf Perende -Kuddise sirruhu'l - aziz- ki, Moytab taifesinin pirleridir ki, kasabanın orta yerinde medfundur. Tab - hanesi ve zaviyesi vardır. Himmeti hazır ola.

3. Ve köprü başında Lengeri Baba. Azim bir Hanekâhdır. Mustafa Dede nam bir kimesnecik el-an türbedarıdır.

4. Şeyh Şihabu'd - Din Suhreverdî Hazretleri Kasabanın şimalında Tokat Suyu didikleri nehr-i azimin kenarında tekiyesi ve türbe-i şerifeleri vardır.

5. Ve Nehr-i mezburun karşusunda Şihabu'd - Din Sultanın muhazisinde Pir Ahmed Dede Sultanın türbe-i şerife ve zaviyesi vardır.

6. Kesik - baş Dede ve Ali Baba. Bunlar dahi velâyeti zahir olmuş kişilerimiş. Lenger Baba'ya karibdirler.

7. Ve Sarıkaya nam karyede Gazi Baba Sultan. Bi nazir zaviyesi ve hammamı varimiş. Yene şurbası çıkar.

8. Ve Haceler Mahallesinde Hacı Baba Sultan. Anların dahi vafir mezarı'ı vardır. Hayli fukara taamlanur.

9. Utak Dede : Eski köprü başında kasaba şarkisinde, hisar altında yatur.

10. Kirman Baba ve Ereklı Baba : Bunlar dahi Kirman nam karyede medfunlar. Keşif ve keramât sâhibleri imiş.

11. Ömer Dede : Sultan Hamid nam karyede medfun bir sâhib-i cezbe kişi imiş. Anlar dahi zaman-i şeriflerinde cerrarimiş.

12. Ali Baba Sultan, kaya karşusunda Kurban Dede Sultan : Muhaziye'de zaviye sâhibleridir. Büyük ademler imiş.

13. Keçeci Ahi Baba Sultan : Hadsız büyük asitanedir. Görenlere ma'lumdur. Evlâd-i kiramları bir alay dervişan zaviyesinde müstefiddirler.

14. Kara Baba Sultan : Kökse nam karyede.

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NE GÖRE TOKAT ŞEHİRİ

Doç. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN*

TOKAT KAL'ASI :

(ç. 5, s. 54) Müverrihân-ı Arab ve Acem ve Rûm, Ermeni Makdîsî ve Tarih-i Nivân(?) kavilleri üzere bu Tokat Kal'ası Diyâr-ı Rûm'dandır. Be-kavl-i müverrihîn bânî-i evveli Amâlika kavminden ve Amasya Kal'ası'nı binâ eden «Dök'Âd» nâm merd-i Ferhâd-kârdır; bunların ilk meskenleri mağaralar idi, hâlâ gârlarında âdem kaybolur. Badehu insanı tenâsül bularak kehflerden çıkıp bu kûh-ı bülend-şâhlık üzere şekli-i muhakemeside seng-tıraş bir sûr bina etmiştir ki «Amasya Kal'ası»na muâdil bir hısn-ı hasîn-i ser-bülendir. Devr-i eyyâm ile düvele intikal edip 567/1171 - 1172 tarih-i hicrisinde Âl-i Selçuk'dan «el-Melikü'l-Aziz Kılıç Arslan Şah b. Mes'ud» bunu kayâsıradan dest-i kahr ile şemşîr-i ateş-tâb urarak alıp buralarda küfür ve ilhâdın ırkını kesip fethetmiştir.

Ba'dehu Konya'da «Sultan Alâüddin» zamanında «Devlet-i Selçukkiye» zevâl bulunca yine Rumlar ferce bulup bu kal'ayı istilâ etmişlerdi. Ol sene «Hacı Bektaş Velî-i Horasânî» cedd-i a'zamımız, Türk-i Türkân «Hoça Ahmed Yesevî» izniyle Diyâr-ı Rûm'a gelip Osmanlı-

(*) Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

lar'ın bidâyet-i zuhûrunda Ertuğrul'a ve Osmançık'a imdâd (c. 5, s. 55) etmeğe geldikde bu Kal'a-i Tokat'a karîb geldikde, cümle keferestikbâline çıkıp, nehrin şimâli hâricinde «Sünbüllü» nâm bağı me-râma kondurup i'zâz u ikrâm eylediler. «Hazret-i Bektâş» kefereden bu kal'ayı istedi ise de vermediler. «İnşallah an karîb Yıldırım gibi bir er zuhûr edip bunu feth eder⁽¹⁾» deyü «Sünbüllü» nâm mahalde bir hâlifesini sâhib-i seccâde ederek bırakır. O zât hâlâ «Sünbüllü Baba» nâmiyle meşhûr ufak bir «Kutbu'l-istihkâk» olub anda medfûndur. Andan «Diyar-ı Karaman» a azmedip, anda yine «Horasan Erenleri»nden «Hazret-i Sultani'l-ulemâ» ve «Hazret-i Mevlâna» ile müşerref olup, Rûm seyahatini ederek murûr-ı eyyâm ile «Devlet-i Selçukiyân» 600/1203 - 4 tarihinde zevâle yüz tutunca, yine «Mevlâna» ve «Hacı Bektâş»ın izniyle, devlet Ertuğrul'a doğrulup, nice fetih ve fütûhât ederek, az müddetde «Söğüdcük» nâm kasabada devlet, oğlu «Osman Han»a teveccüh etmiş. Sikke ve hutbe ile «pâdişâh-i müstakil» olmuştur. Sonra «Hacı Veli» dahi «Kırşehir»i nâm kasabada azmi diyâr-ı âhîret eylemiştir. Sonraları nutk-ı dürer-bârları zuhûra gelip, «Yıldırım Han» «Tokat» şehrini mühâsara ile yedi- adüvdan, hâh-na hâh, alıp 795 (1392 - 3) de mülk-i Osmânî'ye ilhak etti. Yine ol sene Âzerbaycan hükümdârlarından ve Kara Koyunlu'dan «Kara Yusuf» «Timur»dan «Yıldırım Han»a firâr edip, «Tokat Kal'ası»na kapandı. «Timur» ceş-i azîm ile gelip, «Tokat»ı döğe döğe bir taşını koparmayıp, kâib ve hâsir döndü. «Yusuf Celâyir»i (1) «Timur» «Yıldırım Han»dan talep etdikde, «Timur Han» «Yusuf Celâyir»i vermediğiçin «Yıldırım» ile «Timur Han» beynine adâvet girdi. Sebep de «Yusuf-ı Celâyirî»nin «Tokat Kal'ası»na tahassunu idi. Âhîrû'l-emr «Timur» «Yıldırım Han»ı münhezim etdikde, «Yusuf» dahi Tokat'dan Mısır'ın «Berkuk Çerâkisesi»ne, oradan da Hacc'a vardı. «Timur» dahi geberip ölünce, «Yusuf Celâyirî» yine kendi hükümetine (c. 5, s. 56) giderek «Timur»un şehzâdeleri arasına nifak düşürüp, üçünü katlettirerek

1) Bu satırları tebensüm-i istihfâf ile okumamalıdır. O zamanı, o muhi'ti nazar-ı itibâre almalı; bu rivâyât bizde bugün bile birçok hâtîrâları tezyîn ediyor. Seyyâh-ı muhterem elbette işittiğini yazar. Bundan dolayı muâteb olmaması iktizâ eder.

1) Biraz yukarıda da geçtiği gibi bu isim «Yusuf Celâyir» değil, «Kara Yusuf»tur. Evliya Çelebi, «Kara Yusuf» ile çağdaş olup, Timur'a karşı olan mücadelelerinde bir müddet kâder birliği yapan, «Sultan Ahmed Celâyir» ile Kara Yusuf'u birbirine karıştırmıştır. Nitekim her ikisi de önce Memlûklere ve arkasından (1400) Yıldırım'a sığınmışlardır. (Bak. F. Sümer, Kara Koyunlular, c. I, s. 60 - 63) (K. Kopruman).

ahz-i se'r eyledi. Hâsılı bu «Tokat Kal'ası»nı «Timur»dan beri nice yüz Celâlî ve Cemâlî muhâsara idüp, sûrunun seng-i hârâsından bir habbe mikdarı taş koparmağa kâdir olamadılar. Tâ bu mertebe sa'ab bir hisâr-ı üstüvâdır.

EŞKÂL VE ZEMİN-İ KAL'A-İ TOKAT

Bu kal'ayı «Yıldırım Han» fethettikte müverrihîn ismine «Dâru'n-Nasr» dediler. Ammâ lisân-ı Moğol'da «Subaru» derler ki «baru» onlarca «kal'a» demektir. Arabistan'da bu kal'aya «Dûkât» derler. Arabistan'da bakla gibi «Türmüs» nâmıyla bir habbe olur, onu un edip sabun gibi el yıkarlar, elde olan taamin zifirini izâle eder ve ona da «Dûkât» derler. Lisan-ı Acem'de adına «Kân-ı cû» derler ki «Arpa Vilâyeti» demektir. Hakikaten arpası «Karaman ili» arpası gibi pâk, ve semîn ve ferâvân olduğundan bu «Tokat» ve «Sivas» illerine Acemler «Arpa Çukuru» nâmını verirler. Ermeniler bu şehre «Tohât» derler. Bazı şehir oğlanı zürefâsı da onlarla istihzâen «Arzinkândan râyih habar, Tohat'ın çaşmaları ahar mı ahar amma sır mır ahar» de-yü ulaşırlar.

Şehr-i kadîm ve bender-i azîmdir. Kadîm «Etrâk» «Tok At» derler. Kal'a bir püşte-i bülend üzere şedâdî ve seng-i tıraşide ile mebnî olup, ol kadar büyük değildir. Dâiren-medâr cirmi, bin altmış adımdır. Etrâf ve cânibinde burc ve barularla âraste ve musanna', dendân bedenlerle pirâste olup etrâfında hendeği yoktur. Bî-bâk ve bî-pervâ bir sûr-ı bâlâdır ki kehkeşân-âsâ âsumâna ser çekmiştir. Cevânib-i erba'ası derk-i esfelden nişân verdiğiinden asla hendek olacak yerî yoktur. Cümle etrâfî şahin ve kartal ve Zağnoş âşiyânı gûnâ-gûn, rengâ-renk kayalardır. Cânib-i garba nâzır bir kapısı var. Derûn-ı hisarda dizdar hânesi, kethüdâ, imam, mü'ezzin ve kal'a mehterleri hânesi, cebehâne hücreleri, gılâl anbarları, su sarnıçları, ceylan yolu nâm su yolları vardır ki kâmil 362 kesme kaya taş merdiven ile nehre inilir. Garb (c. 5, s. 57) tarafında «Ayar Kayası» bu kal'aya sehl havaledir. «Yıldırım Han Camii» var, sâir âsardan birşey yokdur. Âsumâna kadar yükselmiş bir kal'a olmağla, değme âdem bir saatte urûc edemediğinden şeb u rûz kapusu mesdûddur. Dîde-bânları dâimâ nigehbânlık edip pür-silâh ve âmâde dururlar. Zîra aşağı şehir ahâlisinin cemî-i zî-kıymet metâ'ları kal'ada mahfûzdur. «Tokat»ın cümle mücrim ve katilleri bunda mahbûsdur ki «Kuds-i Şerif» zindânına ve Acem'in «Kahkaha» kal'asına şebîhdır.

Hattâ 1056/1646 senesinde Vardar Ali Paşa'dan İbşir Mustafa Paşa'nın hâtunu, Marul Han kızı Perihan'ı Sultan İbrahim taleb etdikde, «Vardar Ali Paşa» : -Canum hankı şer'de vardır ki bir müselmânın menkûhesin nâ-şer'i verem. Veremem canum». deyi «Boşnak» lehcesiyle kelimât edip vermedi. Âhir Sivas'dan azli kabul edip İbşir Paşa'nın hatûnunu bu Tokat kal'asına hapsedip, kilidine kurşun akı dup Hatun'u İbrâhim Han'a virmedi. Âhir-i kâr «İbşir,» «Vardar» üzere me'mûr olup, güyâ «Sen benüm hâtunum niçün virmedin?» deyü «Vardar»a «Ben seninle bileyim, pederimin ve benim ehlim virmedin, Allah razı olsun» diye hâb-ı har-gûş gösterip, bir gün ale'l-gafle Çerkes kasabasında basıp, askerini kırarak başını der-i devlete «Hezâr-pâre Ahmed Paşa»ya gönderdi. Onun üzerine Sivas'ı «İbşir Mustafa Paşâ»ya verdiler. Cümle halk «İbşir»e : «Yüzü kara ola, bacak topal tık nefes gide» dediler.⁽¹⁾ Ve bu Tokat kal'asında olan sebahane bir kal'ada yoktur.

TOKAT ŞEHRİNİN HÂKİMLERİ

Eyâlet-i Sivas'da Süleymân Hân tahriri üzere başkaca sancak beği idi. Ba'dehu 1026/1617 senesinde Vâlîde Sultanlara hâss-ı hümâyun olup, hâlen beher sene bin yük akça ile iltizam olunur ve bir Voyvoda beşyüz atlı ile hükûmet edip mâl-ı padişâhî'yi tahsil edip der-i devlete gönderir. Âlâ hükümettir ki şehri cemî'i tekâlîf-i örfiyeden muâf ve müsellemdirler. Hâkim-i şer'î beşyüz akça pâyesiyle molladır. Taht-ı hükümetindeki kurâdan senevî birçok hâsilât alır. Ayrıca müftüsü de var. Nakîbü'l-eşrâf, sipâh kethüdâ yeri, Yeniçeri, Serdârı, Kal'a Dizdârı ve Neferâtı, Şehir Nâibi, Şehir Muhtesibi, Şehir Kethüdâsı ve Harâc Ağası, Avâriz Ağası, Gümrük Emîni, Darbhâne Emîni vardır. Zirâ evvelden taht-ı Selçukiyyân ve pâ-yi taht-ı Dânişmendiyân olmuş ve sonra «Yıldırım Bâyezid»in teveccühüne uğramış bir şehir olmağla derûnunda «Azze nasruhu, duribe fî Tokat» deyü akça kesildiğini bilirim. Bir hâkimi dahi Şehir Voyvodasıdır.

1) Metinde, muhtemelen dizgi ve tashih hatâsı olarak, anlaşılması bir hayli zor bir cümle vardır. Biz metnin siyak ve sibakından, bu şekilde düzelttik (K. Kopraman).

CAMİLERİ

Yukarı Kal'a'da «**Sultan Melik - Gâzi Câmii**» dir ki «Yıldırım Han» burayı feth eyledikde bu dâmi'i ta'mîr ve termîm edip, ismine hutbe okutmuştur. Ondan gayri kal'a içinde câmi yokdur.

Aşağı şehir içre «Emir Kadı Efendi» hânesi kurbünde «**Koca Ali Paşa Câmii**». Gâyet mükellef ve müzeyyen ve ma'mûr olup câmi-i selâtin - misâl kıbâb-ı azîme ve amûd-ı müntehâlarla donanmış bir câmi' - i kavîdir. Ser-âmed bir minâresi var, bütün imârâtı rasas-ı nilgûn ile setredilmiştir.

Pazar Meydanı'nda «**Zincirli Câmî**» : Bu dahi kurşunlu kubbeler ile ser-âmed minâreli bir câmi'dir ki şeb u rûz cemâ'at-ı kesîreden hâlî değildir. Bu câmi' - i pür-nûr sahasında Gürcistan hâkimi «Marul Han»ın kızı Perihan -ki İbşir Paşa'nın ehli idi ve cihan içre Zülehyâ ve Kaydâfe ve Belkıs ve Kileopatra'ya nazîr bir per-i hüsn ü ân idi-medfûndur.

Mevlevî hâne'nin «**Behzâd Câmî'i**» : Kubbeli ve demir pencere-li, cümle imâreti kurşunlu bir câmi'dir. Gâyetü'l-gâye musanna» bir minber ve mihrabı var. Ammâ minâresi âlidir.

Attârlar içinde «**Takyeciler Câmî'i**» : Ulu câmi'dir. Kıbâb-ı âliye ve minâre-i bâlâ ile mebnî ve rasas-ı nilgûn ile mestûr bir câmi-i ma'mûrdur.

Kal'a altında, Köse Kadı Hânesi önünde «**Hünkâr Câmî'i**» : Kıbâbli olup tahta örtülüdür. Bir minâre-i ser-bülendi var. Cemâ'atı çokdur.

Zîr-i kal'ada «**Pazarcık Câmî'i**» : Bu da kubbe ve minârelidir.

«Muhammed Acîb» tarafında «**Emîr-i Âhur Câmî'i**» :

«İbşir Paşa Hanı» kurbünde «**Hamza Beğ Câmî'i**» : Kubbeli ve minârelidir.

«**Alaca Câmî**» : Buna bazıları «**Küçük Minâreli**» de derler. Minâresinin zirve-i âliyesi gayri bir san'at üzere inşâ olunmuşdur ki vâcibü's-seyrdir. Bir kubbeli bir câmi-i mâ'mûrdur.

«Çaşnigîr Sarayı» yanında «**Küçük Ahmed Ağa Câmî'i**» : (c. 5, s. 59) Kubbeli ve minâreli, cemâ'at-ı kesîreye mâlik bir câmi'dir.

MESCİDLERİ

«Topçu Bağı» içinde «**Müftü Mescidi**» : Gâyet büyük ve kârgîr binâ bir mescid-i ra'nâdır ki câmi' olmağa müsta'iddir. Bir musanna' ve rakîk minâresi var. İlm-i mimârî'den haberdâr olanlar pesend iderler.

«**Çay Mescidi**» , «**Bahadır Sultan Mescidi**» kubbe ve kemer binâ olub ziyâretgâh-ı azîmdir. Zîra mescid haremünde büyük bir dıraht olub, kökünden âb-ı hayata adil bir su çıkar. Kulak ağrısını dûçâr olanlar bundan kulağına bir iki gün damlatsa şifâ-yâb olur, o cihetle şişe ve kum-kumalarla diyardan diyara götürürler ve vakt-i hâcette isti'mâl ederler. Hacı Bektaş halifelerinden «Hacı Veli Dede»nin nazargâhıdır.

«Yeni Debbağhâne»de «**Debbağhâne Mescidi**» : «**Zincirlikuyu Mescidi**» : Bu mahalde bir çâh-ı mâ vardır ki suyu mâh-ı Temmuzda yahpâre gibi şitâda ise germdir. Üstâd-ı kâmil bu kuyuya bir sütun-ı bâlâ ile bir gûne seren çıkırk yapmış ki evc-i âsumâna kadar çıkmıştır. Ve üstâd-ı haddâd ol serene elli kulaç boyunda bir zincir-i musanna' geçirmiş ki güyâ 'kâr-ı Dâvud nebîdir. Bu çıkırk öyle bir hendese üzere inşâ edilmiş ki bir tıfl-ı sagîr bile gelip bu zinciri çekerek kuyuya indirir ve kovasını doldurup yine taşra suyu âsân veçhile öyle çıkarır ki her gören tahsîn-hân olur. Tâ bu mertebe tetik ile yapılmış bir çıkırkıdır.

«Pervâz Hamamı» kurbünde «**Alaca Mescid**» : Câmi' olmaya lâ-yık bir zâviye-i zîbadır.

Bunlardan mâ'adâ her mahalde birer, ikişer, üçer adet mesâcid var. Amma cemâ't-ı kesîreye mâlik olup içinde ibâdet etmek şerefine mazhar olduklarımız bunlardır.

MEDRESELERİ

«**Gök Medrese**» : Selâtîn-i selef binâsı olup, metanet üzere kârgîr binâ edilmiş bir medrese-i ra'nâdır. Lâkin «Vânî» nâm birisi meşâyih zümresinden geçinip bu medrese-i kadîm-i dari'l-ilmî iş ederek, emr-i padişâhiyle tekke etmiştir. Kubbesinin ortası açık olup, zemîninde bir havz-ı murabba'ı var.

«**Hâtuniye Medresesi**» :

DARU'L - KURRÂLARI

Buralarda evvelce asâleten «dâru'l - kurrâ» binâ edilmemiştir. Ammâ (c. 5, s. 60) şimdi, sâhibu'l - hayrâtlar birkaç dâru'l - kurrâ binâ etmişler. Ammâ halkı gâyet zekî ve ma'sumları gayet necîb ve reşîddirler. Ekseriyâ cümle halkı «Envârü'l - Âşîkîn» ve «Muhammedîye» kitaplarını hıfz u tilâvet ederler.

«Ulu Câmî' Dâru'l - Kurrâsı» : Ulu Câmî'e mahsûs olup, derûnunda Hafs, İbn Kesîr ve Kırâ'et - i Seb'a okunur. Şeyhü'l - kurrâ ve talebesi vardır. **Dâru'l - hadîs** ve **Daru't - ta'lîm - i Şîbyân**'ları dahi vardır.

TEKKELERİ

«**Mevlevî - hâne**» : Gâyet ma'mûr ve âbâdan olup bânîsi merhûm ve mağfûrun leh «Sülûn Muslu Paşa»dır ki «Sultan Ahmed Han» vüzerâsından olup, şadr-ı a'zam olamamıştır. Amma sahîyyü'l - vücûd, sâhib-i kerem u cûd bir zât olmağla rûh-ı Mevlânâ'yı şâd ve tarîk-i Mevlevî fukarâsını dilşâd etmek için bir Mevlevî-hâne bünyâd etmiştir ki misli bir diyarda yoktur. Meğer İstanbul'daki «Beşiktaş Mevlevî - hânesi» ola. Amma bunun evkâfı ondan pek ziyâde olmağla gâyet ma'mûrdur. «Semâ' - hâne» etrâfında «sema' - zen» fukarânın hücrelerinin cümle revzenleri, cevânib - i erba'asındaki şükûfe-zâr ve murg-zârlı yerlere nâzırdır. Haftada iki gün mukâbele olarak «âyin-i Mevlâna» icrâ olunur ve güyâ ki «Hüseyin Baykara» fasılları olur. Ale'l - husûs «Sızıltı - zâdeler» nâmında «ney-zenleri» vardır ki her biri kendi san'atının Ferîd'idir. Şeb u rûz cümle fukarâ ve ehibbâya «ni'met-i Mevlânâ»sı mezbûldür.

«**Hıdırlık Tekkesi**» de Bektâşîlerindir.

Şehrin kible tarafında nâzır bir yerde «**Çöreği Tekkesi**» büyük bir mesîre ve tekkedir.

Yine şehre hâ'il cihan-nümâ bir puşte üzerinde «**Gij Gij Dede Tekkesi**» : Tarîk-i Yesevî'de bir ulu derviş imiş. Tâ Horasan'dan gelecek bu kûh-ı bâlâ üzerinde sâkin olmuştur. Celâlî - sıfat oldukda ejder gibi «gıjladığınan» adına «Gij Gij Dede» derlermiş. Himmeti hâzır ola. Sâhib-i kanâ'at birkaç fukarâsı vardır.

«**Alp Gazi Tekkesi**» : Bu dahi şehre hâ'il cihan-nümâ bir yerdedir.

Şehir hâricinde «**Miskinler Tekkesi**» : Cemî-i cüzzâm ve sâir em-râza mübtelâ olanlar burada sâkin (c. 5, s. 61) olur. İçlerinde sule-hâ -yi ümmetten âdemler var. Kimse ile ihtilât etmezler⁽¹⁾. Halk da bunlardan müteneffir ve münzevidirler. Fakat içindeki ma'lûllerin du'âsı müstecâbdır. Hattâ bir adamın atını sancı tutsa, yahut dovuca ve kızıl kurt olsa, bir akçalık yağmumu alıp, atın boğazına asıp, tekkeyi deverân ve seyrân ettirirken miskînler «Allah! Allah!» diye «gülbank» çektiklerinde bi-emrillâhî Teâlâ at dahi şifâ bulur. Hattâ bu hakîre «Basra Paşası Afrasiyâbzâde Hüseyin Paşa» sâfinâtü'l-ci-yâd misilli bir mu'teber at ihsân etti de bu Tokat'ta sancılandı. Bir akçalık mum götürüp nezri verdim. Bi-izn-i Hüdâ atım şifâ-yâb oldu.

Şehrin şimâlinde aşağı bağ ve bahçeler içre «**Sünbüllü Baba Tekkesi**» Hacı Bayram Velî çırağı «Sünbüllü Sultan» burada sâkin olup, ta kefere asrındanberi ulu bir âsitandır. Sâfi dut ve bîd -i ser-nîğûn' ve envâ'ı dirah-tı semere-dâr ile müzeyyen bir tekke-i irem-i zâte'l - imâddır.

«Eke Bağları» içinde «**Taş Oluk Tekkesi**» : Bektâşilerin tefer-rüc - gâhıdır.

Hıdırlık Irmağı kenarında «**Kümsük Baba Tekkesi**» : Âsitane - i kadimdir. Halvetî fukarâsı ile meskûn olup bî-vakıftır.

«**Alaca Mescid Tekkesi**» : «Kâdirî» tarikat-ı aliyyesine mahsûs tekke olup şehir içinde olmakla evkâfı vâfir hayr u berekâtı mütekâ-sirdir.

Yine şehir içinde «**Meydan Tekkesi**» : Gâyetü'l - gâye ma'mûr ve kadîm ü'l - binâdır. Bu âsitâneyi sâhibü'l - hayrât öyle müzeyyen ve mükellef etmiş ve serâ-pâ sebz-gûn-ı kâşî-i Çîn ve nukûş-ı bukale-mûn ile inşâ eylemiş olmakla giren nigâr-hâne-i Çîn zanneder. Bu savma-i ibret-nümûnda bir âb-ı hayat çâh-ı mâ olmakla şehrin ehl-i tabiat olanları yazın bundan içip, def'-i atş ederler.

Şehrin içinde «**Vânî Tekkesi**» : Kadîmen medrese olup ismi de «Gök Medrese» idi.

«**Timar-hâne Tekkesi**» :

1) Şu hal Osmanlılar'ın hıfz's - sıhha'ya ne kadar riâyet - kâr olduklarını gösterir. Evliyâ Çelebi'yi evvelindenberi takip edenler her büyük şehirde bir «Miskinler Tekkesi» bulunduğuna nasb - ı nazar - ı dikkat edecekleri şüphesizdir.

«Hamza Bey Tekkesi» : Halveti'dir.

«Horoz Tekkesi» vardır.

ÇEŞMELERİ

«Muhammed Acib» içinden «Oğul Bey Çeşmesi» : . Âb-ı zülâl gibi olup dâimâ câridir, lüleli değildir.

«Soğuk Pınar» :

«Cirbik Pınar» :

«Pazarcık Pınarı» : Başı ibtidâ Osman Efendi Hânesi'nden tulu' eder bir âb-ı hayattır.

«Mevlevî-hâne Çeşmesi» : Tarihi : «Çeşme-i âb-ı hayatı buldular, sene : 1056/1646».

Bunlardan başka daha yüzlerce çeşmeler vardır ki tarih ve sâire-siyle tahrir etsek söz uzar.

MAHALLELERİ

Mahallelerinden şehrin etrâfını ihâta edenler : Muhammed Acib, Kızılca, Çay, Topçu Bağı, Kiraz Deresi, Ak Horoz, Büyük Terbiye, Küçük Terbiye, Nohzad, Miskinler, Bey, Kaya, Pazarcık, Zincirli Kuyu, Tepe mahalleleridir. Bu mahallât şehir etrafında olup ancak beş saatte devrolunur. Ve şehir-i Tokat günden güne sevâd-ı mu'azzam olmakda ve ma'mûriyet kesbelemektedir.

Şehir içinde bulunan mahalleler :

Meydan Mahallesi : Kân-ı vükelâ ve vüzerâ ve mekân-ı a'yân ve kümmelîndir.

Şeftali Sokağı mahallesi, Müftü mahallesi, Debbâğhane mahallesi, Soğuk Pınar mahallesi, Yaş Meydan mahallesi, Sinan Bey mahallesi, Eski Debbâğhâne mahallesi, Çalık İslam mahallesi, Ali Paşa Câmî'i ardındadır. Futuz Oğlu mahallesi, Emir Kadı mahallesi -mahkeme-i şer'-i Resûl-i Mübîn bu mahalledeki hâne-i meşrutdadır. Sultan mahallesi, Bey mahallesi, Semerkand mahallesi, Semerciler mahallesi.

VÜZERÂ VE A'YÂN VE KİBÂR SARAYLARI

Kör Hazine-dâr İbrahim Paşa Sarayı.

Çul Kesdiren Oğlu Sarayı : Hüsrev Paşa'yı bunda şehîd etmişlerdir. ve 1040/1630 - 31 senesinde Sultan Murad-ı Râbi' bu sarayda mihmân olmuştur.

Osman Paşa oğlu Sarayı.

Defterdâr Bekir Efendi Sarayı.

Süleyman Efendi Sarayı.

Cihan Sofu-zâde Sarayı.

Kibleli Kethüdâ Ömer Ağa Sarayı.

Toylu Efendi Sarayı.

Külâhçı-zâde Sarayı.

Müftü Sarayı.

Nakîbü'l-eshrâf Sarayı.

TÜCCAR HANLARI :

Hepsi de kal'a gibi kârgîr kubbelerle mestûr, metîn (c. 5, s. 63) hanlardır.

Döğmeciler Çarşısı'nda «**Taş Han**» : Cümle kârgîr kubbelerle mebnî kal'a-misâl bir hân-ı kadîmdir. Her gece tabl çalınır.

«**Yeniçeri Serdârı Fazlı Ağa Hanı.**

At Pazarı'nda «**Abdurrahman Beşe Hanı**».

Vartan -oğlu Hanı : Bu nâmda bir Ermeni binâ etmiştir ki cümle Acem sevad-gerânı anda mihmân olur.

«**Kapan Hanı**».

«**Kebeciler Hanı**» : Bit Pazarı'na karîbdir.

Mutafçılar içinde «**Nâzır Hanı**».

Gazzâzlara karîb «**Kadı Hanı**».

Şarab-hâne kurbünde «**Sulu Han**».

Boyacılar kurbünde «**Sarı Ağa Hanı**».

Pervâne Hamamı kurbünde «**Müftü Hanı**».

«**Yeni Han**» : Etrâfında yetmiş altı aded kârgîr, kemer binâlı dükkânlar ile mebnî, kal'a-misâl bir handır.

«**Kibleli Paşa Vekâlesi**». Gâyet ma'mûrdur.

«**İbşir Paşa Mihmân-hânesi**». Çarşı meydânındadır.

«Çarık Pınarı» yanında «**Çarık Hanı**».

Bu mezkûrlardan başka daha da meşhur değildir.

BEDESTÂN DÜKKÂNLARI

Sûk-ı Sultânî'si pazar-ı hasendir. Gerçi bu şehir dereli, tepeli, bir zeminde vâki' olmuştur amma, gâyetü'l-gâye ma'mûr ve âbâdân olduğundan çarşı ve pazarı ol kadar müzeyyen ve ma'mûrdur ki güyâ bu şehrin «**Sûk-ı Sultânî'si**» yine Haleb ve Bursa şehri çarşıları gibi, gâyet tertîb üzere tekellüflü bina olunmuştur. «**Tahte'l-Kal'a**» nâm çarşısı gâyet izdihamlı ve mâ'mûrdur.

Kahve-hâneleri ma'mûr ve müzeyyendir. Bir mağmûm adam kahvelerine varsa def-i gam eder. Her bir kahve-hâne kıssa-hânende-gân ve mutribân ve şuarâ-yı gazel-hân ve sâir erbâb-ı ma'ârifle mâ-lâ - mâldir.

Sarac-hnesi, gazzâz hâne, hifâf-hânê ve attâr çarşısı gâyet pâk ve müzeyyendir.

HAMAMLARI

«**Pazarcık Hamamı**» : Gâyet latîf ve hoş-hevâ olan bu hamama avâm-ı şehri «**Şara Küsdü**» nâmını verirler ki «**Şehirden taşra kalmış hamam**» demektir. Ammâ yine şehrin en güzîde yerinde ve gâyet müferrah bir hamamdır.

Meydan ağzında «**Pervâne Hamamı**» : Her şeyi pâk ve pâkize, âb u hevâsı ve binâsı gâyet latîfdir.

Şehir içinde «**Ali Paşa Hamamı**» : Gâyet büyüktür. Erlere ve avretlere işleyen kısımları var. Çifte bir hamam-ı kebîrdir.

«**Tahte'l-Kal'a Hamamı**» [Kale Altı Hamamı] : Gâyet (c. 5, s. 64) izdihamlı ve kadîm bir hamamdır.

Döğmeciler kurbünde «**Sultan Hamamı**» : Hakkâ ki Sultan hamamıdır.

Miskinler kurbünde «**Bey Hamamı**» : Müferrah ve dil-küşâ bir hamâm-ı rû-şinâdır.

«**Çerçiler Hamamı**».

Şehir etrâfında «**Çay Hamamı**». Hammâm-ı fukarâdır.

«**Mevlevî Hane Hamamı**» : Bu dahi pâk ve pâkize bir hamâm-ı müferahdır. Ammâ bânisi ma'lûm değildir.

«**Çaşnigir-oğlu Mahmûd Paşa Hamamı**».

«**Ağacık Hamamı**» : Gayet şirin ve latîfû'l-binâ bir hamamdır. Ammâ çifte değildir.

Cümle ehl-i beledin rivâyetleri üzere «**cem'i saraylarda ve hânedânlarda cümle binkırkbeş adet saray ve sâir ma'dûd büyü-tü ra'nâda hammâm-ı mahsûs ve a'yân ve eşrâf gusûlhânelerimiz var**» diye kibârları kesb-i fahrederler. Hakkâ ki bazı sarayda ikişer, üçer hamam vardır.

Gerçi bir küçük şehir görünür ama sekiz adet dere-tepe, dağ, bayır, deşt ve puşteler üzere, biri biri üzere üçer, dörder kat saraylar ve gayri ağniyâ hâneleridir ki cümlesinin rû-zenleri cânib-i şarka ve şimâle nâzir, dağlara yamanmış birbirinden âlî, hevâ-dâr ve kâr-gîr binâ-i büyü-tü ra'nadır. Cümle kiremit ile mestûr la'l-renk bir şehir-i mu'azzam ve binâ-yi garîb ve acîbdir. Lâkin aşağı şehir etrâfında varoş hisarı yokdur. Ammâ her tarafında tedriye kapıları vardır. **Celâli** ve **cemâli'**den mahfûzdur.

BİNÂ-YI İBRET -NÜMÂ-YI TOKAT

Bu şehir-i kadîm içre nice bin kâr-ı kadîm, vâcibu's-seyr âsâr binâ vardır.

Ez-cümle «**Kirezlik Gölü Köprüsü**» musanna' ve sihr- âsâr bir kantara-i mimârdır.

Kal'a-i Tokat'ın karşısında «**Ak Su Bayırı**» nâm mahalde bir puşte-i âlî vardır. Ol puštenin tâ zirve-i âlâsında birkaç senedenberi âb-i

hayat misâl bir ılıca suyu çıkmıştır. Sâhibu'l-hayrâtlar kubbeler binâ edip durmağla bir havuzlu germ-âb-ı latîf olmuştur.

Bir de şehrin hâricinde «**Kemer Köprü**» nâm bir cisr-i musanna' vardır. Gerçi memdûh-ı âlem olacak bir kantara-i azîme değilse de garabet anda ki bu cisr dibinde «içme suyu» nâmiyle bu diyârda meş-hurdur, ufak bir surça suvardır. Her sene mâh-ı Temmuz'da nice bin çürlü (türlü) adam ol ayn-ı şurdan aç karnına nûş etseler amel verir. (c. 5, s. 65) Asıl garâbet anda ki bu âb-ı nâbî aşağı akıntısıyla al-salar aşağıdan yedi - sekiz amel verir. Amma suyun aktığı aksine aşağıdan yukarı kâse ile su alıp nûş etseler sekiz kere fevkânî istifrâğ ettirip, cümle balgam ve safra, sevdâ ve ahlât kayyolunup sevâb-ı nâfi'den nûş edenin yüzü hamret üzere olup, yedi günde vücûdu cem'i ilelden selâmet bulur. Bu kadar nâfi' bir âb-ı mücerreb olup, kurâ ve kasabâta kumkuma ile bedâyâ olarak götürülür, meşhûr-dur⁽¹⁾.

Mevlevî-hâne kurbünde bir küçük köprü vardır ki adına «**Halkalı Köprü**» derler. Amma ekser-i nâs vech-i tesmiyesini bilmezler. Üs-tâd-ı binâ bir zîrdest imiş. Baş parmağına zehgîr yerine bir halka ta-karmış. Cisr tamam oluncaya karîb üstad halkayı parmağından çıkarıp bu cisrde bir yâdgârım olsun diyerek cisrin kenedi altına asmış-tır. Hâlen zamanımız halkının o halkaya kolu bile geçer⁽²⁾. Rivâyete göre ta bu mertebe cüsedâr bir mimar imiş.

«**Kirezlik Gölü**» bir buhayracıktır. Şehrin bütün bay ve gedâsı bu gölde daima câme-suyuluk edip dururlar. Bi-emrillah yıkadıkları esvâbın rengi her ne ise tazelenerek yeniden sebat ve kuvvet ve cevdet bularak güyâ dest-i sebbâğdan alınmışa döner. Ekseriyâ Hindîler bu buhayrada fenâ bulmuş ve lekelenmiş elbiseyi gasledip ter u tâze eder, cümle halk bu sırra vâkıftır⁽³⁾.

- 1) Evlyia Çelebi'nin o zeki sipahın, maden suları hakkında her yerde verdiği malûmat-ı sâfiyâne o suyun terkibini tayine bile kifâyet edeck derecede mukniâne olmakla, hâl-i hazırda bile hâiz-i ehemmiyettir.
- 2) Bu söz hep eski adamların bizden cüssece büyük oldukları hakkındaki zehâb-ı ma'rûf-ı âmiyânedan tevellüd ediyor. Bu rivâyetlerin hâlen bile mevcut olduğuna bakılarak Evliyâ Çelebi bu hurâfeyi naklettiği için muâheze edilmemelidir.
- 3) Buna bakılırsa bu suyun şap veya sâir bir şeyi mahlûlen hâvi bir su olması lâzım geliyor. Böyle bir suyun mevcûdiyeti memâlik-i sâirede hemen görülmemiş gibidir.

Bâlâ'da zikri sebkat eden «**Sümbüllü Baba Tekkesi**» kurbünde, bağlar içre «**Taş Oluk Tekkesi**» nâm tekke de halen bir turfa levn hâcer vardır. Bir tarafı oluk gibi kalmış ve üzerine hatt-ı arabî (c. 5, s. 66) ile birtakım satırlar yazılmıştır. Rivâyete nazaran kudemâ-yı hükemâ üç satır hat ile tılsım harfleri tahrir etmişlerdir. Günde birer defa bu seng-i hârâdan sût akarmış, bir saat sonra yine kesilirmiş(!). Hazret-i Risâlet-penâh rûy-i arza kadem basınca bu tılsımât muattal olmuştur. Hâlen oluk durur.

Reng-i rûy-i pîr u cevân : Cümle halkının beşeresi humret üzeredir. Kemâl-i mertebe müsinn ve muammer olup, kuvveti gitmiş ve ömr-i gerân-mâyeleri yüze yetmiş olurlar. Bu halde bile kelâm-ı örfîden ve kisb u kârdân kalmazlar. Kerîmeleri hüsn ü cemâl ve latîf-i itidâlde olup, kelimâtları mevzûn ve dişleri dürr-i meknûn gibidir ki her biri Râbî'a-i Adeviye mertebesinde ehl-i perde ve zâhide, sâhib-i cemâl hâtunlardır.

Gerçi bu şehir yedi-sekiz adet dereler mâbeyninde vâkî' olmuştur ama poyraz tarafı küşâde olmağla hevâsı gayet lâtif olur, şitâsı itidal üzere olduğundan, meyvası ferâvân ve halkı gayet tendürüst-türler.

Mâ-i Câriler : Bu şehir müzeyyen dereleri içre nice uyûn-i mâ-i zülâller cereyân eder. Amma «**Tozanlı Nehri**», «**Küreyinç**», «**Eğerli Kaya**», «**Kiraz Deresi**», «**Ak Su**», «**Hıdırlık Irmağı**», «**Alaca Mescid Tekesi Suyu**», oldukça meşhurlarıdır. Kuyuları da varsa da nadirdir. Çarşı içre «**Zincirli Kuyu**» «**Küreyinç Kaynağı**» meşhurlarıdır.

İklimi ve tâlî'i : Bekavl-i hakîm Batlamyus, bu «**Tokat**» şehri iklim-i hâmis-i hakikîde, on yedinci iklim-i örfî içre vâkî' olmuştur. Bekavl-i sâhib-i hey'et Kalûn-ı İfrîkî⁽¹⁾, bu şehrin tâlî-i imâreti burc-ı cevzâ'da ve beyt-i utârid hevâî'de bulunmuştur. Anın içün cümle halkı ehl-i şigâl, ve tüccâr, sâhib-i vakâr, ehl-i zevk u şevk ve hevâî ademlerdir.

Kiliseleri : Şehir içinde «**Taş Merdiven Deyri**» : Rumlarıdır. «**Tahta'l-Kal'a Deyri**», Şehir içinde Büyük Terbiye mahallesinde «**Atnabor Deyri**» : Ermeni lisanında «**Atnabor**» sütlü aş derler. Bâlâda zikri sebkat eden (c. 5, s. 67) «**Taş Oluk**»dan akan süttten bu kilisede sütlü aş pişdiği için «**atnabor**» demişlerdir. Gayet atik bir deyridir.

1) Leon-ı İfrîkî olmalıdır (K. Kopruman).

Şehrin kible hâilinde Hac Dağı derler, şehrin şimâlinde **Muhammed Acîb** tarafında da bir deyr var. Şehre havâle «**Kirkos**» nâmında deyr-misâl bir mahall vardır. Kefere ve bazı ahmak müselmânlar da buraya gelip nezirât vesâire verir ki zehî câhilliktir. Bu şehirde Frenk ve Kıptî yoktur. Ama reâyası oldukça çok olup, cümlesi Ermeni ve Yahudî'dir. Bezîrgân Acemleri dahi vardır.

Memdûhât-ı sanzyii : Beyaz penbe bezi, cam taşları diyâr-ı Lahor'da yapılmaz. Güyâ altın gibi mücellâdır. Kalemkârî basma yorgan yüzü, münakkaş perdeleri, kazancı kârından sahan ve tencerele-ri, kalemkârlı evânî işleri gâyet memdûhdur.

Ahâlinin kisb u kârı : Bir fırkası voyvodaya tabi' ehl-i hizmet ve avândır. Bir zümresi ulemâ ve sulehâ ve ehl-i cihettir. Bir zümre ankâ tüccâr olup, ahâlinin çoğubağbân, dihkân ve ehl-i san'attır.

Her tekkesinde birer dârü'l-itâm vardır.

Mahsûlâtı : Yedi türlü buğdayı olur. Dânevâr arpası ferâvadır. Bakla, mercimek ve sâire mebzûldür. Âbdâr meyvalarının hoş-âbları memdûhdur.

Mesire-gâh-ı Tokat : «**Müftü Mescidi**» kurbünde «**Topçu Bağları**», «**Küreyinç Ziyâreti Mesiresi**» : Kudüsdeki «**Âb-ı Silvân**» gibi merdivenle inilir bir âb-ı hayattır. Bazan taşarak, taşra, bağlara dökülür. Bu mahallelerdeki bağlarda yârân-ı safâ cem' olub zevk u safâ ederler. «**Eğer Kayası**» **Mesiresi** : Şehrin garbî havâlesinde, eğer gibi bir kayadır. Bazı şehir zürefâsı «**Acc b. Unûk**» bu kaya üzerine binermiş derler. Hakka ki eğer gibidir. Üzerinde bir ma-i zülâl vardır ki güyâ buz pâresidir. Cümle ihvân-ı safâ oraya gidip teferrüç ederler. Bir ziyâretgâhı var ama ismi ma'lûm değil. Şehre havale «**Gez Kürsü Dağı**» : Müslim ve gayr-i müslime mahsûs dağdan mesiredir. Şehrin şarkına hâil «**Gij Gij Dede Tekkesi**» : Seyrângâhdır. (c. 5, s. 68- «**Erenler Dağı**» mesiresi : Müstecâbu'd-da've bir yerdir. Hüccâc-ı müslimînün âyende ve revendesini a'yân-ı vilâyet burada karşılarlar ve veda' ederler. Çerâgâh ve harmangâh bir mahall-i pür-safâdır. «**Alp Gâzi Tekkesi**» mesiresi, «**Yeni Alica**» mesiresi : Kal'a'ya havale «**Ak Su**» tepesindedir. Taş Oluk Tekkesi'nden aşağı, şehir hâricinde, şehire karîb «**Gensi?**» köyünde «**Haft Mesiresi**» : Lisân-ı Acem üzere «**heft**» yâni «**Yedi Mesire**» demektir. Amma galat-ı meşhûr evlâ olmakla lisân-ı avâmda «**haft**» derler. Vakt-i baharda sular tuğyan edin-

ce, burada yedi tane gölcük teşekkül eder. İçerisinde câ-be-câ mâhîcikler de bulunur. Çemen-zâr, irem-i zati'l-imâd âsâ bir hıyâbân olub dıraht-ı müntehâları sâyesinde aşren fî aşrin havuzları içre can kuzuları burada şenâverlik ederler. Gâyet bî-minnet bir mesiredir.

Kümsük Sultan Tekkesi Mesiresi : Cümle uşşâkân **Hıdırlık Irmağı** kenarında haymeleriyle ve gelbeleriyle gelip safâ ederler.

Lehçe-i Mahsûsa-i Ahâli : Rûm diyarı ise de ahâli ve reâyası koyu Türkdürler. Lehçe-i mahsûsaları var ama şehrin zürefâ ve bülegâsı Türkî ve Ermenice bilir ve tekellüm ederler. Şeb u rûz ihtilâtları Ermeni reâyasıyladır. Ulemâsı fıkıh ve ferâize oldukça ağâh ise de hiç Fârisi bilmezler.

Tokat Etrâfında Cereyân Eden Enhâr : Şehr-i Tokat'ın altından cereyân eden nehre «**Tozanlı**» derler. Bu nehir Tokat'tan yukarıda ve Tokat dağlarından, Tozanlı dağlarından gelip, **Tokat kal'ası** önünden ubûr edip, eski **İne Pazarı**'ndan beri **Kadı Gölü**'nden, beriden ve **Turhal Kal'ası** kasabasının ardından geçip **Çengelli Bel**'den beri ve **Sarı Kosun**'dan beri **Dadu-yı(?) Karı Köprüsü**'nden, **Ceylân Köprüsü**'nün arasından **Çekirge Suyu**'na karışır. Bunlar iki kârgir köprülerdir. Buradan geçerek **Ferhad Boğazı**'ndan geçerek Amasya'ya uğrar. İşte Tokat'lılar Amasyalılar'a rağmen avâm sözü olarak «Tokat sıçar, Amasya içer» derler, yâve ve bî-mânâdır. Bادهu Amasya'dan aşağı **Lâdik Gölü**'nün ayağı **Kavza** önünden ve **Sulu Ova** içinden gelip Amasya kurbünde Tozanlı'ya (c. 5, s. 69) karışır. Amasya'dan aşağıda bu **Tozanlı Nehri** ismini değiştirerek «**Çarşamba Suyu**» nâmını alır ve Çarşamba kadılığına uğrayıp, nice belde ve kurâ ve mezâri'i saky ve ırvâ ederek Karadeniz kenarında ve **Samsun Kal'ası**'nın tarafı sarkisinde denize akar. Tokat şehrinin dağ ve bağ ve havalisinde Tozanlı'dan başka **Küreyinç Eğer Kayası Pınarları**, **Kiraz Deresi**, **Ak Su**, **Hıdırlık Irmağı** ve sâire vardır ki ayakları hep **Tozanlı**'ya akar.

Tokat'a Meşa olan şehirler : Yenişehir, cânib-i şarkisinde ve bir menzil mesâfededir. Sivas şehri bir merhale karıbdır. Sivas ile Tokat mâbeyni ara yatıdır. Zile şehri Tokat'ın Şark-i şimâlisindedir. Turhal ve Amasya kal'aları Tokat'ın şimâlinde olup ara yatıda varılır. Merzifon, Gümüş kasabaları onlardan birer konak daha uzaktır. Tokat'ın cânib-i garbisinde yine ara yatı mesâfede Çorum ve Kazova kazaları vâki'dir. Amma Turhal kal'asından Zile kal'ası mâ-beyni bir konaktır. Lâkin İskilip kal'ası uzakçadır.

Tetimme ve şehrengîz-i şehri Tokat : Bu şehri hoş-hevânın her tarafta cevânib-i erba'sında olan hadâyik ve bostanlar içre cârî âb-ı revânlar var ki her biri ravza-i rızvân-misâl bahçelere su verir ve bu bahçelerde bülbüllerin nâleş ve efgân-ı nevâhânlığı adama safâ-yı ruh verir. Fevâkîhî serâ-pâ âbdâr ve lezîz olup her tarafa hedâyâ tarzında gider. Halâvet ve tarâveti câvidânî gibi olup birkaç günde lezzetine halel ve fetret gelmez. Her bağında birer gûne kasr ve havz, fıskıye, fevâre bulunup eşcâr-ı gûnâ-gûn ile müzeyyendir. Cemî'i halkı ehl-i zevk ve ehl-i şevk u muhabbet, garîbü'd-diyâr kimselerdir ki gill u gışdan berî ve her bir şeyden ârî deryâ-dil, halûk, halîm, selîm adamlardır. Herkese hüsn-i zann edip ve ale'l-ekser bâzergân olduklarından umûm ile hüsn-i zindegânî ederler, hayrât ve hasenât binâ ettirmeğe meyil ve hevesleri gâliptir. Câmi' ve saray ve imâretleri ol kadar metîn ve müstahsen olur ki câmi'lerine ve evlerine insan girince hayrân olur.

Bu şehrin binâlarında olan letâfet ve zerâfet meğer Haleb şehri binâlarında ola. (c. 5, s. 70) Üstad mühendisler var makdûrlarını sarf edip bu şehir binâlarını Amasya şehri binâlarından musanna' olmak üzere envâ-ı tasarruf ve üstadkârlık ederek, bu kalemin-kerdeş devvâre nişâneler dikmişlerdir. Şehir ehâlisi gâyetü'l-gâye ankâ kimesneler olmağla hayrâta sâ'î olduklarından şehir günden güne imâret dâiresine girmektedir. Şehrin zemîni vâsia'tü'l-aktâr ve rahîsatü'l-es'âr bir yer olup edîm-i arzda mânendî yok gibidir. Halkının mâh u sâl bi'l-guduvv ve'l-âsâl nimetleri ferâvân ve mebzûl olup, hâlen berekât-ı hayır-duâ-i Hazret-i Bektaş ile bu şehri kadîm mecma'i ulemâ ve mesken-i fuzelâ ve makarr-ı şuarâdır. Ulemâsı felsefiyâta çokluk mukayyed değillerdir. Ancak ilm-i hâdis, fıkıh ve ferâiz görürler Cümlesi mezheb-i Nu'mân b. Sâbit'de sâbit-kademlerdir. Pâk itikâd, mü'min, muvahhid, sahib-i verâ ve ehl-i takvâ kimesnelerdir. Bay ve gedâsının ni'metleri âyende ve revendeye mebzûl olup, ednâ mertebelileri bile sâhib-i kana'at olduklarından, yalnız nimet yemezler. Halkı bi-emri'l-lâh ganî ismine mazhar olduklarından ol isim ile muttasıf olagelmışlerdir.

Ziyâretgâhları : Zübde-i evliyâ, umde-i asfiyâ, imâm-ı sâhib-i hü mân, âlî-kadr, kudvetü'l-ashâb, zübdetü'l-ahbâb, Râî «Eş-Şeyh Hazret-i Hüseyin Rifâî : Tokat'ın şimal tarafı hâricinde, bir mesire-zâr-i bâğ-ı behîşt-vâr içinde, «Sünbüllü Baba» cenbinde medfûndur. Amasya kurbünde «Lâdik» şehrinde medfûn bulunan «Eş-Şeyh Ahmed-i Kebîri Rifâî» hazretlerinin ammi-zâdeleridir. Şam-ı şerif'de medfûn

«Şeyh Muhyiddin-i Arabî» Hazretlerinden cihâz-ı fukarâyı kabul edip, onlardan tekmil-i ilm-i ledünn eyliyerek yine vatan-ı aslîleri olan şehir-i Tokat'a gelip, Orhan Gâzi asrında, 752/1351 senesinde dar-ı bakâyâ irtihâl etmekle halen ziyâretgâhtır.

Yine ona karîb, menba'-i esrâr, merca'-i ebrâr, bedrika-i makâmât ebniye-i kerâmât, çeşme-i dervîşân, yâni «**Sünbüllü Baba Sultan**»: Bizzat «**Hacı Bektaş Velî**» bu şehre kadem basıp, Ertuğrul tarafına gittiklerinde, bu **Sünbüllü Baba'yı** postlarına koyup gitmişlerdi. Bu da Gâzi-i Hüdâvendigâr asrında intikal etmiş. Şâh-râh üzre bir dut ağaçlı bahçe içre tekke-gâh ve mesirede medfûndur ki hâlen nazar-gâh-ı erbâb-ı feyz-i (c. 5, s. 71) dildir.

Cisre başında merkad-i pâk-i Âl-i Abâ yâni «**eş-Şeyh Hazret-i Bek Dûd Baba**». Bi-kavl-i müverrihîn beğdir. Ve deyyân'dan ulu sultan imiş. Cisre karîb bir tekke içre medfûndur.

Zincirli Câmî' hazîresinde «**Marul Han**» duhteri «**Peri Hanım Sultan**» medfûndur.

«Topçu Bağı» içre «**Şeyhu'l-İslâm Sultan**» ve «**Gıj Gıj Dede**» ziyâreti vardır.

«**Erenler Sultan**» nâm ziyâret de hüccâc'ın çıkarılacağı yerdedir.

Şehrin hâricinde «**Alp Gâzi Sultan**» Âl-i Dânişmendîden Melik Gâzi ile gelmiş, kendi tekkesinde medfûndur.

Bu mahalle karîb bir kaya içre bir ziyâret daha var. Kâfiristân-dan, kayasıyla berâber, bi-emrillah, gelmiş diye hikâyet ederler ama ismi ma'lûm değildir.

Şehre havâle «**Görüş?**» nâm ziyâret var. Müslim ve nassâr buna i'tikâd-ı tâm (ile) bağlanıp ziyâret etmektedirler.

«**Çerkes Mehmed Paşa**» : Sultan Murâd Hân-ı Râbi'in silâh-dârlığından eyâlet-i Şâm ile çıkıp, ba'dehu mühür ile Celâlî Abaza Paşa üzere serdâr olup, Abaza'yı Lârende Kal'ası altında münhezim edip, Abaza firâr edince kendisi bu Tokat'ta kışladı. Âhir 1034/1624 senesinde merhûm olup bu şehir-i ma'mûr-ı Tokat'ta defnolundu.

«**Gâzi Hüsrev Paşa**» : Bosnevîyü'l-asl'dır. Silâhdârlık'tan tulu' edip Bayram Paşa yerine Yeniçeri Ağası oldu. Andan Diyâr-ı Bekir

vâlisi olup, giderken mühür kendüye varıp, Erzurum'dan Abaza'yı zor ile çıkararak İstanbul'a getirip Pâdişâh'dan affını ricâ eyliyerek, kendisi mühür ile Bağdad'ı Acem'lerden İstirdâd'a gitti. Diyâr-ı Acem'de yetmiş pâre şehir fethedip, fakat Bağdad'ı fethedemeyip, Tokat meş-tâsında sâhib-i firâş ve alîl iken Diyâr-ı Bekir vâlisi Murtaza Paşa merhûmu Hâfız Ahmed Paşa vezîrin fermâniyle şehîd eyledi. Fî şehir-i Şa'bân, sene : 1041/Şubat - Mart, 1631), Yevmü'l-hamîs. Rah-metullahi aleyh.

Bu ziyâretleri edip ve şehri tamâmiyle temâşa eyledikten sonra gideceğimize yakın, Âsitâne-i Sa'âdet'te Boynu Eğri Mehmed Paşa vezirden Melek Ahmed Paşa'ya emirler gelip «Elbette Âsitâne-i Sa' adete gelesin!» deyü te'kîdler getirdi. O veçhile biz de der-i devlete revân olduk .(s. 72).

XVII. ASIR ORTALARINDA TOKAT ŞEHİRİ

Doç. Dr. Mehmet İŞBİRLİ (*)

Eski çağlardan beri Anadolu'nun önemli bir yerleşim merkezi olan Tokat, Alparslan'ın Anadolu'yu fethinden sonra bir Türk-İslâm şehri olarak büyük gelişmeye mazhar olmuştur. Şehir Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı idaresine girmiş, bu tarihten sonra ticarî ve idarî durumu zaman zaman dalgalanmalara maruz kalmakla birlikte daima önemini korumuştur.⁽¹⁾

Başlangıçtan beri Rum eyaleti içinde yer alan Tokat, bu eyalet içinde kaza statüsüne tabi olmuştur. Tokat'ın iktisadî ve demografik durumunu bugün mevcut defterlerden takib etmek mümkün olmaktadır. Bu açıdan şanslı bir şehir olan Tokat, biri 1455 tarihli fetihden iki sene sonraya ait olmak üzere muayyen aralıklarla yapılmış tahrirleri bulunmakta, bu sayede XV ve XVI. asır Tokat tarihi önemli ölçüde aydınlığa kavuşmaktadır.⁽²⁾ XVI. asır sonlarına kadar birçok

(*) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Böl.

- 1) Geniş bilgi için bk. T. Gökbilgin, «Tokat», İA, XII/1, s. 405 - 407.
- 2) Tokat'a ait tahrir defterleri fihristinde verilen defterler şunlardır: nr. 2 (H. 859) Tokat vilayeti köylerinin nüfus, hasılat, timar ve vakıflarını gösteren mufassal defter; nr. 15 (XV. asır sonları) icmal defteri; nr. 19 (890 tarihli): Tokat vilayetinin nüfus, hasılat timar ve evkafını gösteren mufassal defter; nr. 79 (926 tarihli) Vilayet-i Rum mufassal tahrir defteri; nr. 85 (XVI. asır başları): İcmal defteri; nr. 287 (XVI. asır ortaları, 961 tarihleri): Vilayet-i Rum mufassal defteri; nr. 339 (970 tarihi): Timar icmal defteri; nr. 772 (1052 tarihli): Tokat avarız defteri.

Osmanlı şehri için oldukça düzenli bir şekilde bu defterler mevcut olduğu halde daha sonraki asırlarda inkıtaa uğramaktadır. Ancak XVII. asırda sık sık müracaat edilen ve bu yüzden de adeta mutata bir vergi halini alan avarız ve nüzül için defterler tutulmuştur. Bu defterlerden daha önceki tahrir defterleri kadar ayrıntılı olmamakla birlikte, muhtelif şehirlerin içtimaî ve iktisadî durumları hakkında bilgi edinilmektedir. 1052/1642 tarihinde tanzim edilmiş olan avarız defteri «nefs-i Tokat» hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir.⁽³⁾ Bu incelemede XVII. asrın ortalarına ait bu tesbite dayanarak Tokat şehri hakkında bilgi verilmeye ve daha önce ve daha sonra düzenlenmiş aynı neviden kaynaklarla mukayeseye çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde fevkalâde dönemlerde, devletin doğrudan doğruya halktan aynî veya nakdî olarak aldığı bir vergi olan avarız, belgelerde «avarız-ı divaniyye» ve «tekâlif-i örfiyye» şeklinde zikredilmekte ve halktan para, hizmet ve eşya olarak talep edilmekte idi. Ordunun ve donanmanın ihtiyacı zamanında kürekçi, azep, cerehor, kavas gibi hizmetler ifa eden kimseleri istihdam etmesi, orduya arpa, saman, temini ve belirli ölçüler dahilinde para alınması avarız vergisinin değişik şekilleri idi.⁽⁴⁾

Bu şekilde çok farklılıklar arzeden bu vergi XVI. asır başlarında zaruret hallerinde belirli aralıklarla halktan talep edilmiştir. Lutfi Paşa, Yavuz Sultan Selim zamanında dört-beş yılda bir yirmişer akçe alındığını ancak bunun makul bir vergi olmadığını belirtmektedir.⁽⁵⁾ Buna rağmen daha sonraki yıllarda bu vergi yerleşmiş, XVII. asırda bilhassa ikinci yarısından sonra adeta mutata bir vergi halini almıştır. Bunun hangi sebep ve zaruretler dahilinde bu şekli aldığı, iyi ve kötü yönlerinin değerlendirilmesi Osmanlı iktisadî ve içtimaî tarihi-

3) BA. TD. 772 numarada kayıtlı olan bu defter, 41 sayfadır. Defterin sonunda imza ve mühür bulunmaktadır.

4) Ö.L. Barkan, «Avarız», İA, I, 14.

5) Lutfi Paşa, *Asafnâme*, İstanbul 1326.

nin önemli bir meselesi olup ayrıca incelenmeye değer bir husustur.⁽⁶⁾

Tokat şehrinden toplanan avarız vergisinin mahallelere göre dağılımı, verginin miktar ve derecesini gösteren değişik türden tesbitler bulunmaktadır. Bunlar arasında 1052/1642 tarihli olanı çok ayrıntılı olarak tutulmuş bir avarız defteridir. Burada Tokat mahalleleri tek tek sıralanıp, mahalle sakinleri :

a) ulema ve askerî (ulemâ, sâdat, meşayih, hatib, vaiz, imam, müezzin, müftü, kadı sipahî, silahdar, yeniçeri) haneleri

b) reayâ haneleri olarak iki zümre halinde verilmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlılar'da toplum, askerî ve reayâ şeklinde başlıca iki zümreden oluşuyordu. Yaptıkları işler, devlete karşı mükellefiyetleri, açısından bu iki zümrenin bariz ve muayyen özellikleri vardı.⁽⁷⁾ Defterde çeşitli özellikleri sebebiyle birinci grupta bir çok görevliler ayrı ayrı belirtilmiştir. Ancak mahallelerde bu zümrelerin hepsi birden bulunmayıp, mahallelerin büyüklüğüne göre biri veya birkaçı sıralanmaktadır. Meselâ defterde ilk olarak verilen Tarken(?) mahallesinde birinci gruba giren 23 hane içerisinde, ağa, ket-hüdâ, çavuş, sipahî, şeyh, yeniçeri zabiti, mütekaid sipahî, müderis, imam, vs. gibi farklı görevler üstlenmiş kimseler bulunmaktadır. Şuca' mahallesinde birinci grupta bir hane olup o da imam olarak kaydedilmiştir. Yeniçeri ve sipahî gibi görevliler üzerinde umumiyetle hangi bölükten veya cemaattan oldukları, nadiren de aldıkları ücretler yazılmıştır. Defterde askerî, ulemâ, meşayih gibi ayrı ayrı meslek grupları olmasına rağmen bunların tamamını «askerî haneler-

6) Bu verginin haneyi birim alan ve kazalarda tatbik edilen bir vergi olduğu 17 ve 18. asırlarda reayâ statüsünde olanlar ve olmayanların tesbitinde faydalı olduğu; bu asırlarda artık pek yapılmayan tahrirlerin bu defterler yerini aldığı; devlet bu vergiyi mutat hale getirmekle taşradaki fazla mahsulün timar sahiplerinin eline geçmesi yerine hazineye intikalini sağlamayı hedef aldığını bu durumun ise timarlı sipahiyi hayli huzursuz ettiğini, hatta devlete karşı zaman zaman mücadeleye sevkettiğini Dr. B. Mc Gowen yaptığı incelemeler sonucu olarak ileri sürmüştür. «Osmanlı Avarız - Nüzül Teşekkülü, 1600 - 1830» VIII. *Türk Tarih Kongresi*, Kongreye sunulan bildiriler Ankara - 1 - 15. Ekim. 1976, II, 1328 (Ankara 1981).

7) Bu iki zümrenin çeşitli açılardan değerlendirilmesi için bk. A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 70 - 71.

ri« (elinde berat-ı padişahî bulunanlar) olarak belirtmek, genel anlamda yanlış olmayacaktır.

Mahallelerdeki reaya haneleri ise daimâ asker ve ulemâ hanelerinden fazla olmakta, burada müslim ve gayrimüslim unsurların dağılışı, isimlerin üzerindeki, «a'lâ-evsat-ednâ» kayıtlarına göre reayânın ödeme gücü üzerinde durulması Tokat iktisadî ve içtimaî tarihi için önemli bir husustur.

Muhtelif tarihlerde şehrin mahalleleri hakkında fikir edinmek için avarız defterleri ve şer'îye sicillerinde verilen listeleri incelemek faydalı olacaktır.⁽⁸⁾

1009/1600 - 1 tarihli avarız defterinde⁽⁹⁾ 73 mahalle ismi verilmiş olup ancak Mihmad Hacıb, Müslim ve zimmî diye Dıraz, Müslim ve gebran diye ikişer kere zikredilmiştir. Bunlar düşüldüğünde mahalle sayısı 71 e inmektedir. Mahalleler içerisinde çok kalabalık ve çok تنها olanları bulunmaktadır. Bu tahrirde dikkati çeken husus «Celâlî» belâsının Tokat'ı çok etkilemiş olduğu ve bir kısım mahallelerin ahalsinin göç etmesi veya vergi ödeyemeyecek hale gelmesidir.⁽¹⁰⁾ Nitekim bazı mahallelerin üzerinde notlar bulunmaktadır. Meselâ İçmesu mahallesi 90 hane kaydedilmiş, üzerinde «Celâlî havfından ahalsi Kefe diyarına firar etmekle tahsili mümkün olmayıp, 80 haneden alınmıştır.» kaydı; Sufiyyun mahallesinde «Mahalle-i mezbûre halkı Celâlî havfından Erzurum tarafına firar etmeğin tahsili mümkün olmayıp dokuz haneden cem' olunmuştur» kaydı bulunmakta ve buna benzer «ahalsi perakende olmağın», «ahar diyara firar etmeğin» gibi kayıtlara rastlanmaktadır⁽¹¹⁾. Nitekim bu defterin sonunda şu kayıt yer almaktadır.⁽¹²⁾

8) Bunların dışında şehrin mahalleleri konusunda asıl kaynak muhakkakki tahrir defterleridir. Meselâ 1455 tarihli tahrirde şehrin 54 hanesi görülmektedir. Bunlardan 7 si de gayrimüslim mahallesi idi. Müslüman mahalleleri umumiyetle cami ve mescid banilerinin ismi ile anılıyordu.

9) BA. MAD. nr. 15615

10) Celâlî karışıklığı sırasında Tokat'ın durumu için bk. M. Akdağ, *Türk Halkının Drilik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul ts., indeks muhtelif sayfalar.

11) Bu alielerin nerelere gittikleri, şehrin nüfusuna bu durumun ne ölçüde tesir ettiği gibi hususlar ayrıca incelemeğe değer ipuclarıdır. Nitekim XV. asırda II. Bayezit zamanında yapılan tahrirde şehrin nüfusu, Fatih devrindeki tahrirde göre hayli azalmış görülmektedir.

12) MAD. 15615, s. 4.

Tis'a ve elf senesinde dokuz yüz yirmi dört hane cem' olunmuştur. Beş hanesi Bektaş nam mahalle ahalişi (olup) gayet fakara olmağın tahsili mümkün olmayıp baki kalmıştır. Aşere ve elf senesinde dokuz yüz beş hane cem' olunmuştur. Celâli havfından nice kimesneler Keke ve Erzurum taraflarına firar etmeğın yirmi dört hanenin tahsili mümkün olmamağın her mahallenin üzerine işaret olunmuştur.

Böylece 1009 (1600 - 1) tarihinde Tokat 924 hane olarak verilmektedir. Bu tarihlerde gerçek hane ile avarız hanelerinin aynı, yani bir gerçek hanenin bir avarız hanesi olması kuvvetle muhtemeldir.⁽¹³⁾

1052/1042 tarihli avarız defterine göre Tokat'ta 71 mahalle ismi zikredilmektedir. Ancak Mihmed Hacib'in müslim ve zimmî, Dıraz mahallesinin de müslim ve gebran diye ayrıldığı nazarı itibara alınırsa mahalle sayısı 68'e düşmektedir. Bu defterde bir özellik olarak dikkati çeken husus işe bazı mahallelerdeki verginin bir takım hizmetler karşılığı olarak düşürülmesidir. Meselâ Tarken(?) de «mahalle-i mezburede Garibler camii olup, evkafı olmamakla merimmat ve mühimmât-ı sairesi için mahalle-i mezburenin nîm hane avarızını muaf eylediklerine maliyeden emirleri vardır» kaydı bulunmaktadır⁽¹⁴⁾. Keza Şüca' mahallesinde «mahalle-i mezbûrede vaki olan mescid harabe olup, kendi mallarından tamir etmekle, mukaddema mescid-i mezbûrun tamiri mesarifi mukabelesinde üzerlerine lazım olan nîm hane avarızları furunihâde bulunup, emr verilmekle şerh verildi, fermân der-i adlidir» şerhi bulunmaktadır.⁽¹⁵⁾ Aynı şekilde Cami-i Kebir mahallesinde «mahalle-i mezburede merhûm ve mağfurun leh Sultan Murad Hen-ı evvel bina eylediği cami-i şerifin tamir ve ferraşlığı ve Şeyhî Osman daîlerinin hanesine hidmet etmek üzere mahalle-i mezbûrenin iki avarız hanesi furunihâde olunup, muaf olduklarına yedlerinde muafnâmeleri olmağın şerh verildi, fermân der-i adlidir.» kaydı bulunmaktadır.⁽¹⁶⁾ Meydan mahallesinde

13) 1590 tarihli bir tesbitte Tokat'ta 2754 avarız hanesinin olduğu görülmektedir, BA. MAD. 457 den naklen L. Güçer, *XVI - XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 163.

14) BA. TD. 772, s. 2.

15) *keza*, s. 3.

16) *keza*, s. 7.

ise «mahalle-i mezbûrede merhûm ve mağfurun leh Sultan Bayezid Han validesi Gülbahar Sultan cami-i şerif bina etmekle mahalle-i mezbûre mâ-tekaddemden muaf olduklarına emr-i şerif olmağla şerh verildi, ferman der-i adlindir» kaydı bulunmaktadır.⁽¹⁷⁾

Defter'de son olarak verilen mezre'a için de «mezre'a-i mezbûre kadimî mahalle olup, lâkin şehirden başka ve ba'îd mekan olup, çifti ve bağları olmağla mezre'a yazılmak enfâ' olduğu acilden bu vech üzere kayd olunup, fermân der-i adlindir» kaydı bulunmaktadır.⁽¹⁸⁾

Bu tahrirde Tokat'ın toplam 3858 hanesinden 577 sinin ulema, meşâyih, askerî, sâdât ve muaf haneleri olduğu, bunun 42 sinin «a'lâ», 196 sinin «evsat» ve 310 unun «ednâ», 24 ünün «mücerred»(?), 5 inin ise hâli ve harâb olduğu görülmektedir.

3281 reayâ hanesinden ise 11 inin «a'lâ», 354 ünün «evsat», 2354 ünün «ednâ», 594 ünün «mücerred»(?), 13 ünün «hâlî ve hârâb» statü-şünden olduğu defterin sonundaki icmalden çıkmaktadır. Tokat şehrindeki mahallelerindeki hanelerin çok büyük çoğunluğunun «ednâ» yani fakir⁽¹⁹⁾ statüsünde olduğu dikkati çekmektedir. Reâyâ kesiminde bu nisbet daha yüksektir. Yüzde nisbetlerine göre dağılımı ise şöyledir :

Zümre	A'lâ	Evsat	Ednâ	Mücerred(?)	Hâlî-harâb
Ulemâ-Askerî	7,4	33,9	53,7	4	0,008
Reâyâ	0,003	10,7	71,7	18	0,004

1186/1772 tarihli Tokat şer'iyye sicilinde Tokat'ta 75 mahalle zikredilmektedir. Bu mahallelerden bazıları zimmî ve müslim diye ayrı ayrı verilmiş olup, bunlar tek olarak alınmıştır. Mahallelerin altında kaç avarız hanesi olduğu ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu mahalleler ve mükellef oldukları vergi miktarları hakkında sicilde şu bilgi verilmiştir :

17) *keza*, s. 37.

18) *keza*, s. 41.

19) «a'lâ» zengin, «evsat» orta halli, «ednâ» fakir olarak alınabilir.

Bâlâda mestûr olan mahallât ahâlîleri ba'de'sselâm inhâ olunur ki işbu 1186 senesine mahsûb olmak üzere tahsili fermân buyurulan avarız ve bedel-i nüzûl akçalarının aslı mal-ı mîrîsi ve ma'îşeti iki bin yüz altmış dört guruş on pâre ve ağalık ve harac defteri ve mesârif tayinatı cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le hisâb olundukda iki bin beş yüz otuz dokuz guruş yirmi yedi pareye bâliğ olmağın ile'l-ân cümle şehrin mevcut olan elli üç buçuk hanesine girih-tesi asla zam ile tarh ve tevzi' olundukta beher haneye kırk yedişer guruş on dokuz pare isâbet etmişdir, meblağ-ı mezkurı beyninizde cem' ve tâhsil edip, kabzına me'mûr (olana) teslim eylesiniz. Hurrîre fî gurre-i muharremü'l-hârâm li-senne sitte ve semânîn ve mi'e ve elf (1. Muharrem. 1186/4. Nisan. 1772).⁽²⁰⁾

Bu tesbitten 43 sene sonrasına ait yine Tokat şer'yye sicilindeki 1229/1814 tarihli ve bir tesbitte Tokat'ta 73 mahalle verilmektedir. Toplam avarız hanesi sayısı yine elli üç buçuk olup, bu hanelere toplam 5339 kuruş 27 para avarız vergisi tarh edilmiştir ki hane başına yukarıda belirtildiği üzere 47 kuruş 19 para isabet etmektedir.⁽²¹⁾

20) Tokat Şer'yye Sicilleri (Tokat Müzesi), nr. 1. s. 297 - 298.

21) Tokat Şer'yye Sicilleri (Tokat Müzesi), nr. 17, s. 135 - 136.

TOKAT MAHALLELERİ VE AVARIZ VERGİSİNİN DAĞILIŞI

Ulama, Sâddât, Askerî, Sipah
Haneleri

Redyâ Haneleri

Mülhâzât ve Mukayese

Nr. Mahalleler

Hâli

Avarız

A'lâ Evsat Edmâ Mü- Harab A'lâ Evsat Edmâ Mücer Ha-
cen rub

1009 (1600-1), 1186 (1772-3) ve 1229 (1814)
tarihli avarız defterleri

Yekûn

Hanesi

1	Tarken ?	4	8	11	1	6	39	1	—	23 + 47 = 70	3	—	
2	Çaşnigir	—	4	1	—	—	3	7	3	5 + 13 = 18	1		1009 : 3 hane 1186 ve 1229 : 1/8 avarız hanesi
3	Süca'	—	1	—	—	1	6	18	5	1 + 30 = 31	2		1009 : 2 hane (M. «Süca» olarak ge- çiyor) 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
4	Semerkandî	3	1	4	—	1	1	28	1	8 + 31 = 39	2		1009 : 6 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
5	Yaya Yusuf	—	2	4	—	—	—	37	6	6 + 44 = 50	3	—	
6	Hacı İvaz Danışmend	—	—	—	—	—	—	2	19	— + 23 = 20	1,5		1009 : 5 hane 1186 : 1/4 avarız hanesi; 1229 -
7	Ka'be Mescidi	—	2	9	—	1	7	31	6	2 11 + 47 = 58	3		1009 : 9 hane 1186 ve 1229 : 1 avarız hanesi
8	Zaim ma'a Eskere?	—	2	2	—	—	—	17	2	44 + 19 = 23	1		1009 : 3 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
9	Cami-i Kebir (Nefs-i Tokat)	2	2	7	—	—	1	30	8	1 11 + 40 = 51	3		1009 : 15 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
10	Çiftlik	1	—	2	—	—	—	22	—	3 + 23 = 20	1,5		1009 : 5 hane 1186 : 1/2 avarız hanesi; 1229 -
11	İplik Pazarı	—	1	1	1	1	1	5	3	— 3 + 9 = 11	3 rub'		1009 : 5 hane 1186 ve 1229 : 1/8 avarız hanesi
12	Kaya	—	1	4	1	—	—	1	72	— 6 + 73 = 79	6		1009 : 40 hane 1186 : 1 avarız hanesi; 1229 -
13	Rüstem Çelebi	—	3	9	—	—	4	37	5	— 12 + 46 = 58	3		1009 : 20 hane 1186 ve 1229 : 1 avarız hanesi
14	İsa Fakih	—	3	3	—	—	4	37	8	— 6 + 49 = 55	3		1009 : 12 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi

15	Alaca Mescid	1	4	2	—	—	2	12	1	—	7 + 15 = 22	1	1009 : 6 hane 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
16	Molla Bektaş	—	—	—	—	—	—	31	1	1	— + 33 = 33 ve rub'	2	1009 : 9 hane : sadece «Bektaş» geçiyor. 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
17	Sarı Güllük	1	3	4	—	—	1	22	3	1	8 + 27 = 35	1,5	1009 : 14 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
18	Veled-i İsa	2	1	3	—	—	1	11	—	—	6 + 12 = 18	1	1009 : 8 hane 1186 : 1/4 avarız hanesi : 1229 -
19	Ankara ma'a Mevlana	—	3	3	—	—	—	11	5	—	6 + 16 = 22 ve sümün	1	1009 : 3 hane; 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi her üç tahrirde «Ankara» ola- rak verilmiş.
20	Taşçı Mahmud	—	1	4	—	—	2	57	18	2	5 + 79 = 84 ve rub'	5	1009 : 6 hane 1186 ve 1229 : 1 avarız hanesi
21	Kececiler	—	4	7	—	—	7	26	—	—	11 + 33 = 44 ve rub'	2	1009 : 14 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
22	Sufiyyun	—	2	9	—	1	2	32	2	2	12 + 38 = 50	2,5	009 : 11 hane 1186 ve 1229 : avarız hanesi
23	Aceb Şir	—	2	6	—	1	3	23	2	—	9 + 28 = 37	2	1009 : 9 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
24	Hacı İvaz Paşa	—	—	5	—	—	—	14	6	1	5 + 21 = 26	1,5	1009 : 5 hane 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
25	Tatar Hacı	—	1	3	1	—	3	12	2	—	5 + 17 = 22 ve sümün	1	1009 : 5 hane (sadece «Tatar» geçiyor) 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
26	Hacı İbrahim	—	3	2	1	—	8	33	16	—	6 + 57 = 63	4	1009 : 15 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
27	İsa	—	4	5	1	—	7	53	15	—	10 + 75 = 85	5	1009 : 14 hane 1186 : 1 avarız hanesi
28	Seyyid Necmeddin	—	2	2	2	—	1	43	42	—	6 + 86 = 92 ve rub'	5,5	1009 : 9 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
29	Cemalettin	1	4	10	—	—	1	2	41	7	15 + 52 = 67	3,5	1009 : 15 hane 1186 ve 1229 : 1 avarız hanesi
30	Güzel Aşçı	1	2	2	—	—	4	11	1	—	5 + 16 = 21 ve sümün	1	1009 : 13 hane 1186 ve 1229 : 3/4 avarız hanesi
31	Sabun Hane	1	3	2	—	—	1	11	1	—	6 + 13 = 19 ve rub'	1	1009 : 4 hane 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi

TOKAT MAHALLELERİ VE AVARIZ VERGİSİNİN DAĞILIŞI

Ulema, Sââdt, Ashert, Sipah

Haneleri

Rehtyd Haneleri

Mülâhazât ve Mukayese

Nr. Mahalleler

Hâkif

A'üd Ehsat Ednâ Mü- Harab A'üd Ehsat Ednâ Mücer Ha-

Yekün

Avarız

Hanesi 1009 (1600-1), 1186 (1772-3) ve 1229 (1814)
tarhılı avarız defterleri

cen

rub

32	Dıraz Müslim	—	—	3	—	5	11	—	—	3 + 16 = 19	1	1009 : 7 hane; 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi «Dıraz-ı Gebran» için bk nr. 67 ve şümün
33	Turbe-i Kebîr	—	1	3	—	8	58	5	—	4 + 71 = 75	4,5	1009 -
34	Seyfeddin	—	1	2	—	3	7	—	—	3 + 11 = 14	3 rub'	1009 : 4 hane 1181 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
35	Su İçmez	1	2	2	—	7	17	5	—	5 + 29 = 34	2	1009 : 10 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
36	Turbe-i Sagır	—	1	1	—	3	49	4	—	2 + 56 = 58	3,5	1009 -
37	İçme Su	—	—	2	—	6	88	39	—	2 + 133 = 135	4	1009 : 90 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
38	Dere	1	—	1	—	19	71	12	—	2 + 112 = 114	4,5	1009 - 1186 ve 1229 : 1,5 avarız hanesi
39	Hoca Ahmed	—	8	9	—	31	84	7	—	17 + 122 = 139	3	1009 : 30 hane 1186 ve 1229 : 3 avarız hanesi
40	Ak Değirmen	1	4	6	1	1	13	29	1	12 + 44 56	3	1009-; 1186 ve 1229:3/4 avarız hanesi (Müslim) 1009-; 1186 ve 1229 : 3/4 avarız hanesi (Zirimi)
41	Soğuk Pınar	5	20	27	—	1	28	131	18	58 + 178 = 236	12	1009 : 12 hane 1186 : 1/2; 1229 : 3 avarız hanesi (Müslim) 1186 ve 1229 : 1,5 avarız hanesi (Zirimi)
42	Çilehane-i Tahir	—	—	7	—	—	4	12	4	7 + 20 = 27	1	1009 : 5 hane 1186 : 1; 1229 : 1/2 avarız hanesi (çile hane)
43	Mıncı	—	4	2	1	—	9	17	4	7 + 30 = 37	2	1009 : 4 hane 1186 ve 1229 : 1,5 avarız hanesi

44	Veled-i Ayas	1	1	—	—	—	4	—	—	—	—	+ 4 = 4	rub'	1009 : 3 hane 1186 ve 1229 : 1/8 avarız hanesi
45	Siyah Pus ?	—	—	2	—	—	8	1	—	2	+	11 = 13	rub'	1009 : 6 hane 1186 : 1/4; 1229 : 1/8 avarız hanesi
46	Hoca İbrahim	—	2	—	—	—	2	—	—	—	2	+ 2 = 4	Harab	1009 : 3 hane 1186 ve 1229 : 1/8 avarız hanesi
47	Hâlid	—	—	—	—	1	5	4	—	—	—	+ 10 = 10	r rub'	1009 : 3 hane 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
48	Taş Merdiven	—	1	1	—	—	5	16	2	—	2	+ 23 = 25	1,5	1009 : 15 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
49	Hacı Dillü (Zillü)	—	2	1	—	—	—	13	4	—	3	+ 17 = 27	1 ve rub'	1009 : 5 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
50	Debbaghane-i Cedit	—	1	2	—	—	6	14	4	—	3	+ 24 = 27	1,5 ve sümün	1009 : 15 hane 1186 ve 1229 : 3/4 avarız hanesi
51	Yaş Meydan	4	14	5	—	—	8	16	5	—	23	+ 29 = 52	—	1009 : 5 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
52	Cedit	—	1	8	—	—	7	20	4	—	9	+ 31 = 40	2	1009 : 5 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
53	Çelebi	—	5	2	—	—	1	9	1	—	7	+ 11 = 18	3 rub'	—
54	Debbaghane-i Atik	3	4	11	—	—	5	20	4	—	18	+ 29 = 47	2	1009 : 4 hane 1186 ve 1229 : 3/4 avarız hanesi
55	Mushihiddin	—	4	6	1	—	6	51	7	—	11	+ 64 = 75	4 ve rub'	1009 : 18 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
56	Mehmed Paşa	—	6	14	2	—	3	74	35	—	22	+ 112 = 134	9,5 (?)	1009 : 12 hane 1186 ve 1229 : 1 avarız hanesi
57	Çay	—	12	16	2	—	1	23	179	53	—	31 + 256 = 287	17	1009 : 17 hane 1186 : 1/2; 1229 : 1,5 avarız hanesi (Müs- lim).
58	Meydan	5	10	15	1	2	—	7	50	18	—	33 + 75 = 108	—	1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
59	Samyeli	—	1	4	—	—	—	2	38	12	—	5 + 52 = 57	3,5	1009 : 5 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
60	Mihmad Hacıb (Muslim)	—	6	10	—	—	—	4	47	19	—	16 + 70 = 86	4,5 ve rub'	1009 : 23 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi

TOKAT MAHALLELERİ VE AVARIZ VERGİSİNİN DAĞILIŞI

Utıema, Sıddât, Askere, Sipah
Haneleri

Retâyâ Haneleri

Mülâhazât ve Mukayese

Nr. Mahalleler

Hâli

A'üd Evsat Edând Mül- Harâb A'üd Evsat Edând Mücer Ha.
cen rab

Yekün

Avarız
Hanesi

1009 (1600-1), 1186 (1772-3) ve 1229 (1814)
tarihli avarız defterleri

61	Mihmad Hacib (Zimmi)	—	2	7	2	1	—	4	55	62	—	12	+	121	=	133	8	1009 : 50 hane 1186 ve 1229 : 1 + 5/8 + 3/8 avarız ha- nesi
62	Beydağı (Tabi-i Hoca Ahmed)	—	2	—	—	—	—	5	53	12	—	4	+	70	=	74	4,5 verub'	1009 - 1186 ve 1229 : 1 avarız hanesi
63	Ovanes Keşiş	—	—	4	—	—	—	6	23	6	—	4	+	35	=	39	2,5	1009 : 28 hane 1186 ve 1229 : 1/3 avarız hanesi
64	Kirkor Keşiş	3	—	—	—	—	—	2	39	—	—	7	+	41	=	48	2,5 verub'	1009 : 28 hane 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
65	Madyan Keşiş	—	1	2	—	—	—	4	37	7	—	3	+	48	=	51	3 verub'	—
66	Simavon Keşiş	1	1	2	—	—	—	—	50	2	—	4	+	52	=	56	3,5	1009 - 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
67	Diraz - Gebran	—	—	2	—	—	—	2	11	1	—	2	+	14	=	16	1	1009 : 8 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
68	Paskal Keşiş	—	6	6	1	—	—	—	—	—	—	13	+	—	=	13	1	1009 : 3 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
69	Aleksan Keşiş	—	2	2	—	—	—	12	41	8	—	4	—	71	=	75	4,5 verub'	1009 : 9 hane 1186 ve 1229 : 1/2 avarız hanesi
70	Yahudiyan	—	—	—	—	—	1	1	2	—	—	—	+	4	=	4	1/2	1009 : 23 hane 1186 ve 1229 : 1/4 avarız hanesi
71	Mezrea-i Kiras	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	+	39	=	40	2,5 ve sümün	1009 : 4 hane 1186 ve 1229 : 1 avarız hanesi

Handwritten musical notation on a staff, consisting of a series of rhythmic marks and notes.

Handwritten musical notation on a staff, continuing the piece with various note values and rests.

Handwritten musical notation on a staff, including a clef and several notes.

Handwritten musical notation on a staff, featuring a treble clef and a key signature.

Handwritten musical notation on a staff, showing a sequence of notes and rests.

Handwritten musical notation on a staff, with a treble clef and a key signature.

Handwritten musical notation on a staff, ending with a double bar line and a final note.

1052. Torino

Ayuda Ballester Son, Soyfosi

Handwritten musical score on the right page. It consists of a single melodic line written on a five-line staff. The notation includes various rhythmic values such as minims, crotchets, and quavers, along with rests and bar lines. The score is organized into several measures, with some measures containing multiple notes beamed together. There are some annotations and markings between the staves, possibly indicating performance instructions or editorial changes.

Handwritten musical score on the left page. It consists of a single melodic line written on a five-line staff. The notation includes various rhythmic values such as minims, crotchets, and quavers, along with rests and bar lines. The score is organized into several measures, with some measures containing multiple notes beamed together. There are some annotations and markings between the staves, possibly indicating performance instructions or editorial changes.

SELÇUKLU - OSMANLI DÖNEMİ ULAŞIM SİSTEMİNDE VE TİCARETİNDE TOKAT'IN YERİ

Nazif ÖZTÜRK (*)

Tokat eski çağlardan beri Anadolu'nun önemli bir şehir merkezidir. Önceleri Pontus Galatikos, sonra Pontus Polemmomiakos, daha sonra ise, Armenia Secunda adlarını taşımıştır(1). Bir ara Hititler ve Kapadokia toprakları içerisinde kalmışsa da; m.s. 34. yüzyıllarda Komana Pontus Krallığı'nın Roma hakimiyeti altına girmesi üzerine, diğer Pontus toprakları gibi Tokat da Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmıştır(2).

Tokat, Bizans - İran mücadeleleri sırasında, İslam ordularının akınlarına uğramıştır. 712'de Emir Mesleme Tokat'ı zaptetmiş(3), yirmi

(*) Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın İşleri ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanı

1. Tokat kenti kurulmadan önce bölgedeki en önemli yerleşme merkezinin bugünkü adı «Gömenek» olan Comana Pontica olduğu bazı yazarlarca öne sürülmektedir. (C. TEXTIER, *Asie Mineure*, Paris 1882, s. 601; A. CEMAL, *Tokat*, İstanbul 1932, s. 4 - 5). Bu kaynaklara göre Hıristiyanlığın Anadolu'da yayılmaya başladığı dönemlerde putperestlerle Hıristiyanlar arasında kanlı çatışmalar olmuş, Comana'da bulunan Hıristiyanlar kenti terk ederek Tokat'ı kurmuşlardır (AKTÜRE, *Sevgi; 19. yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, 2. bs., Ankara 1981, s. 143
2. GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *Tokat, İslâm Ansiklopedisi*, C. XII, s. 401
3. Anonim, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, C. II, s. 389 - 390

sene sonra Muaviye bin Hişam Tokat ve Amasya üzerine yürümüştür. Emevi Devleti'nin yıkılması üzerine, Bizans şehrini tahkim etmişse de bölge çok geçmeden Abbasilerin akınlarına sahne olmuştur.

1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu kapılarının Türklere açılması üzerine, Tokat kalesi, Emir Danişmend tarafından fethedilmiştir(4). Artık Tokat Türklerin hakimiyetindedir.

Tokat'ı zengin vakıf gelirleri ile Türk - İslâm kültürü esaslarına göre ilk imar ve ihya eden Danişmendliler olmuştur. Bu dönemden itibaren Tokat, Selçuklu ve Osmanlı dönemi ulaşım sisteminde önemli bir kavşak ve ticaret merkezi haline gelmiştir.

Devletler arası ticarete büyük önem veren Selçuklular döneminde Anadolu toprakları karayolu ağı ile örülmüştür. Bunun sonucu, XII. nci yüzyılda Anadolu'yu doğu -batı, kuzey - güney istikametinde kateden iki milletler arası ticaret yolu oluşmuştur.

Bu yollardan doğu - batı istikametinde yer alan Avrupa'dan başlayarak deniz yolu ile Antalya'ya çıkan; oradan Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden İran ve Doğu Türkistan'a ulaşan kervan yolu, Tokat'dan geçmektedir. Ayrıca batıyı Irak üzerinden doğuya bağlayan kervan yolu ile kuzey - güney istikametinde devam ederek; Samsun, Sinop limanlarından Anadolu'yu Kırım'a bağlayan yol da yine Tokat üzerinden geçmektedir(5). Bu durum açıkça göstermektedir ki, batıyı, kuzey - güney istikametinden doğuya bağlayan ve deniz yolu ile Anadolu'yu Kırım topraklarıyla irtibatlandırılan yolların kavşak noktası, Tokat'da bulunmaktadır.

Arabistan yarımadasından başlayarak Halep, Gaziantep, Adıyaman, Malatya ve Sivas güzergâhını takiple Kuzeye veya doğuya ulaşmak isteyen İslâm ülkelerinin ticaret kervanları da, Tokat kavşağını kullanmaktadır(6).

İstanbul'u Bağdat'a bağlayan yola göre Samsun - Bağdat hattı daha kestirme olduğu için daha sonraki yıllarda da Tokat üzerinden

-
4. YÜCEL, Yaşar, *XIII - XV. yüzyıllar Kuzey - Batı Anadolu Tarihi, Çoban - oğulları Candaroğulları Beylikleri*, Ankara 1980, s. 128
 5. TURAN, Osman, «*Selçuklu Kervansarayları*», Belleten, C. X., Ankara 1946, s. 474
 6. MATRÂKÇI, Nasûhü's-silahî : *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han* (Yayına hazırlayan YURDAYDIN, Hüseyin G.), Ankara, 1976, s. 55

Irak'a uzanan yol, hükümet yetkililerinin ve hatta Fransız ve Almanların dikkatini çekmeye devam etmiştir. Osmanlı hükümeti bir Fransız heyetine yolun etüdlerini yaptırmış, 1862 yılında başlayan bu çalışma 1869 yılına kadar sürmüştür. Turhal üzerinden gelen yol, Tokat'dan sonra Çamlıbel'i geçmekte ve Sivas yönüne uzanmaktadır. Şose'nin Tokat kentinden geçen bölümüne «Bağdad caddesi» adı verilmiştir. «Ulaşamadığın yer senin değildir» sözüyle meşhur olan Sivas Valisi Halil Rifat Paşa, 1869 yılında şehrin ortasında bazı yapıları yıktırarak, bir kilometre uzunluğunda yeni bir cadde açtırmıştır(7).

Bu yollar, sadece ticaret kervanlarının takip ettiği güzergahlar değildir. Doğu seferine çıkan ordularımız da, ufak değişikliklerle aynı yolları kullanmışlardır.

Fatih Sultan Mehmet (1451 - 1481) III. ncü Karadeniz seferi münasebetiyle 1461 yılında Niksar'a gelmiş ve Ramazanı burada geçirmiştir.

Yavuz Sultan Selim (1512 - 1520) Safavî Devletini yıkmak üzere başlattığı doğu seferinden dönüşte yine Niksar'a uğramıştır(8).

Kanuni Sultan Süleyman (1520 - 1566), Sivas - Erzincan üzerinden giderek tamamladığı doğu seferinden dönüşünde, yabancı elçilerle görüşmek üzere Sivas'tan Amasya'ya geçerken 22 Ekim 1544'de Tokat'a uğramıştır. Matrâkçı Nasuh'un verdiği bilgilerden, Kanuni'nin doğu seferi sırasında ordunun bir bölümünü teşkil eden «asâkir-i cerar» ın; Amasya, Tokat ve Niksar civarında kışladığını(9) öğreniyoruz.

Yine IV. Murad (1623 - 1640)'ın Revan seferinden dönüşünde, Çamlıbel üzerinde Tahtoba köyünde bulunan Tahtoba Hanında bir gece kaldıktan sonra, 1635'de Tokat'a geldiği ve burada Çulkestiren sarayında misafir edildiği bilinmektedir(10).

Asırlar boyunca savaşa giden ordular, ticaret kervanları, yabancı elçiler ve seyyahlar, yukarıda sözünü ettiğimiz bu yolları kullanmışlardır. Tokat tahrir defterleri kayıtlarından, o günkü teamüle göre, yolcuların Tokat'da misafir edildikleri anlaşılmaktadır(11).

7. CİNLİOĞLU, Halis; *A.g.e.*, (4. kısım), s. 34 - 38

8. Anonim, *Tokat*, İstanbul 1986, s. 12

9. MATRÂKÇI, *A.g.e.*, s. 240, tıpkı basım 46a

10. *Tokat*, *A.g.e.*, s. 12

11. CİNLİOĞLU, Halis; *Osmanlı Zamanında Tokat* (2. kısım), Tokat 1950, s. 33

Uzun yıllar Tokat üzerinden sağlanan ulaşım, birtakım alt yapı ihtiyaçlarını doğurmuştur. Bunun sonucu, vakıf sisteminden de yararlanılarak, Tokat ve çevresinde birçok han, kervansaray, hamam inşa edilmiştir. Tokat'ı çevre illere bağlayan yollar üzerinde inşa edilen han sayısı 11'i bulmaktadır. Bunlardan 3'ü Sivas, 4'ü Amasya, 3'ü Yozgat ve 1'i Niksar yolu üzerindedir.

Genelde ticarî gayelerle tesis edilen ve şehir içerisinde bulunan 14 han, bunlara dahil değildir(12).

Şehir içerisindekilerle birlikte Tokat yöresinde 25 han bulunmaktadır. Bu hanlar, bugün mevcut olan veya hiç değilse yerleri bilinen yapılardır. Yoksa Tokat'a inşa edilen hanların sayısı bunlardan ibaret değildir. Özellikle şehir içerisinde ticarî amaçlarla inşa edilen ve içerisinde imalât yapılan han sayısının sosyo-ekonomik gelişmelere paralel olarak arttığını görmekteyiz. 1827 yılında şehir içerisinde hizmete açık 15 han varken (13), bu sayı 1883 yılında 20'ye (14), 1886-87 yıllarında ise 26'ya yükselmiştir(15).

40 - 50 kilometre mesafelerle yol boyunca sıralanan hanlar(16); karayolu ulaşımının hayvanlarla yapıldığı dönemlerin hatırasıdır. Türkler, Anadolu'yu yurt edinme çabaları ile birlikte, ticaret merkezleri doğrultusunda, iyi bir karayolu ağı meydana getirmişlerdir. Bu karayolu ağı boyunca, o zamanki taşıtların bir günde gidebilecekleri uzaklıkta, yolcuların ve kervanların her türlü ihtiyaçlarının karşılanabileceği hanlar yapmışlardır. Selçuklular döneminde başlatılan bu gelenek, Osmanlılar zamanında da sürdürülmüştür(17).

Hanlar birer güvenlik merkezleri olarak, uzak ülkelerden gelen kervanların, yine uzak ülkelere korkusuzca gitmelerini sağlıyorlardı.

12. 1186/1772 tarihli Tokat Şer'iye sicil kayıtlarına göre Tokat'ta; Paşa Hanı, Yağcızade, Voyvoda Ağa, Hüdayi Efendi, Ballızade, Sulu Han, Sünnetçizade, Taşhan, Hacıhasan, Maldar, Ebubekir Ağazade, Seyyid Abdurrahman Ağa ve Timurcuzade olmak üzere 13 han bulunmaktadır. (CİNLİOĞLU, Halis; *A.g.e.*, 2 kısım s. 83). Bu tarihten sonra Gazioğlu Hanının inşası ile hanların sayısının 14'e yükseldiği anlaşılmaktadır.
13. CİNLİOĞLU, Halis; *A.g.e.*, (2. kısım), s. 146
14. CİNLİOĞLU, Halis; *A.g.e.*, (4 kısım,) s. 41
15. *Sivas Vilayeti Salnamesi (H. 1304 - 1305)*, Sivas Vilayet Matbaası, 1886 - 87, s. 221
16. TURAN, Osman; *A.g.m.*, s. 471
17. İLTER, İsmet; *Tarihî Türk Hanları*, Ankara 1969

Hemen hepsi, eşkiya baskınlarına karşı koyabilecek direnme merkezleri şeklinde plânlanmışlardır. Zamanı içerisinde ileri bir anlayışın eseri olan hanlar, pek çok ihtiyacın karşılandığı yerlerdi. Hemen hepsi bir vakfa bağlı olan hanlar, gelir kaynakları oranında hizmet alanlarına sahipti. Bir külliye tarzında inşa edilenler, kervanların ihtiyaç duyabilecekleri hizmet birimleriyle donatılmıştı.

Dileyenler mallarını buralarda pazarlıyor, isteyenler atlarına nal çaktırıyor, ihtiyaç sahipleri yeni ve temiz çamaşır temin edebiliyordu. Yolcular, külliyenin hamamında fizikî temizliğini yapıyor, mutfağında karnını doyuruyor, mescidinde secdeye varıyor ve ilahî nağmelerin terennüm edildiği dergahında ruhunu dinlendiriyordu(18).

Vakfiyelerde, hanlara veya zaviyelere gelen misafirlere yapılacak ikramlar, bütün teferruatı ile sayılmıştır. Vakfiye kayıtlarına göre hanlarda yemekler, kuşluk vakti ve ikindi üzeri verilmektedir. Bu iki zaman arasında gelenlere, hanın kilerinden bal, tereyağ(19), peynir, çökelek, yoğurt, pekmez(20) gibi kahvaltılık malzemeler çıkartılmakta ve misafirler asla aç bırakılmamaktadır. Vakfiyelerde, misafire gülyüz gösterilmesi, surat asılmaması özellikle belirtilmektedir(21).

Han ve kervansaraylara gelen misafirlere kesmek için koyun sürülerine sahip olan vakıfların(22) yanında, imaretinde hastalanan yolculara hekim getirilmesi ve ilaç paralarının ödenmesine, ölenlerin kefenlenmesine kadar(23) tamamen insanî ve İslamî düşüncelerle konulan şartları taşıyan bir yığın vakfiye bulunmaktadır.

Şehir merkezi, Erbaa, Turhal, Zile, Niksar ilçeleri başta olmak üzere Tokat il sınırları içerisinde tesis edilmiş olan han, kervansaray, zaviye, medrese, cami ve diğer vakıf eserlere hayatîyet veren, Va-

-
18. Hüsrev Paşa'nın 996/1587 tarihli Vakfiyesi, v.g.m. Arşivi; D. 582/1, sıra 3, s. 7
 19. ÖZTÜRK, Nazif; Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara, 1983 s. 19
 20. Hüsrev Paşa, *A.g. Vakfiye*,
 21. Hüsrev Paşa, *A.g. Vakfiye*,
 22. TURAN, Osman, *A.g.m.*, s. 480
 23. *Germiyenoğlu Yakup Bey Vakfiyesi*, (UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 82; *Semseddin Altun - Aba, Vakfiyesi ve Hayatı*. (TURAN, Osman, *Belleten C. XLII*, Ankara, s. 208

kıflar Genel Müdürlüğü arşivinde; Vakfiye, şahsiyet kaydı, tevcihname türünden 502 adet belge bulunmaktadır. Hiç şüphesiz Şer'îye sicilleri, Osmanlı Arşivi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivleri ve mahallî müzeler tarandığı zaman bu belgelerin sayısı daha da artacaktır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, Tokat ve çevresinde bulunan hanların işleyiş tarzını detaylı bir şekilde açıklayan orjinal vakfiyelerin bulunmayışına karşılık; şehre gelen misafirlerin ağırlandığı zaviye, hanıgah gibi sosyal kuruluşların çalışma tarzını gösteren çok sayıda vakfiye bulunmaktadır.

Aynı durum, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivinde bulunan tahrir defterlerinde gözlenmektedir. 583 numarada kayıtlı 984/1576 tarihli «Defter-i Evkaf-ı Rum» da han ve kervansaraylarla ilgili bilgilerin çok yalın olmasına karşılık; zaviyelerde «ayende ve revende» için günde iki öğün yemek pişirildiği(24), mutfakta kullanılan gıda maddelerinin miktar ve cinsleri, sarfedilecek paralarla birlikte(25) teferruatlı bir şekilde bildirilmektedir.

Zaviyelerde misafirlere yapılan ikrama bir misal olması bakımından 765/1363 tarihli Arapça Ahî Paşa Vakfiyesi(26) üzerinde kısaca durmak istiyorum :

Vakfiye'ye göre, vazife-i muayyeneden artan fazla para ile her cuma günü, 1 batman pîriñç, 1 batman sade yağ, 1 batman koyun eti sarfedilmek suretiyle hazırlanacak yemeklerle vatandaşlara ziyafet

-
24. T.K.G.M. *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*, 583 numarada Kayıtlı 984/1576 tarihli «Defter-i Evkaf-ı Rum» (Vakf-ı Zaviye-i Kâbil der nefr-i Tokat an Kible-i merhum Mehmet Paşa:» mücâvirine ve vâridine ve hâfıza ve sâir fukarâya taksim ideler. Ve dahi gidâvat-ı hangâh için aşvan için 2 gün aş bişüreler») 1. 37a
 25. T.K.G.M. *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*, a.g.e, (Vakf-Zaviye-i Merhum Hamza Bey der nefsi-i Tokat : Defter kaydına göre senede mum için 24, Kervansarayın yiyeceği için 60, mübarek gecelerde helva için, 176, Ramazan ayında pîriñç, tereyağ ve diğer harcamalar için 1632 olmak üzere yıllık toplam 1892 akçelik harcama yapılmaktadır.) s. 25 b.
 26. *Ahî Paşa'nın 765/1363 tarihli Arapça Vakfiyesi*, VGMA, 611 numaralı 26. Anadolu Defteri, Sıra 79, s. 93; Vakıf kurucusunun esas adının Seyyidü'l-meşâyih Mehmet Muhiddin olduğu ve Ahî Paşa adıyla şöhret bulduğu anlaşılmaktadır. (GÖKBİLGİN, Tayyip, «15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum» VD. 5. VI, İstanbul 1965, s. 60

çekilmektedir. Ayrıca zaviyeye gelen misafirlerin günlük mutfak masraflarını karşılamak üzere, vakıf gelirlerinden 800 Osmanlı dirhemi ayrılmıştır. Bu para ile her yıl 20 kilo buğday, 20 batman pirinç, 4 batman sade yağ, 6 batman koyun eti, 4 batman süzme bal, (Bu balın yarısı yemeklerde diğer yarısı da meşrubat'da kullanılmaktadır), yeteri kadar ekmek, tuz, nohut... vs. alınacaktır.

Piştirilecek yemekler arasında sayılmamakla birlikte, çalışan personel arasında «işkembe hamalı»nın bulunması, diğer bir çok vakfiyede olduğu gibi, sabahları misafirlere işkembe çorbası ikram edildiğini göstermektedir.

İkiyüz küsur sene sonra yazılan 984/1576 tarihli «Defter-i Evkaf-i Rum»a göre, vakfın toplam geliri 17785 akçedir. Bu paranın 11972 akçesi personel ücretleri ve diğer masraflara harcanmaktadır. Bu durumda gelir fazlası 5813 akçe olması gerektiği halde, tahrir defterinde «el-bakiye 6312 akçe» denilmektedir.

Artan bu gelir fazlası ile yevmî 10 akçelik koyun eti, 10 akçelik pirinç ve sade yağ, 5 akçelik ekmek alınarak zaviyeye gelen «ayende ve revendeye» ziyafet çekilmesi, zaviyede bulunan «Fukara ve mesâkin» in doyurulması, mübarek gecelerde helva yapılması, cuma günleri pirinç, diğer günler buğday aşısı pişirilmesi öngörülmektedir(27).

Ulaşımın temel ögesi, yol, köprü, han ve kervansaraydır. Bugün fizikî altyapı diye isimlendirdiğimiz bu ulaşım üçlüsünü ticaret kervanları kullanmaktadır. Hanla yolcunun birbirini tamamladığı gibi, ulaşım ile ticaret de, ekonomide bütünleşmektedir.

Bu genel iktisat kuralına uygun olarak Tokat'da nalbantlık, semercilik, buna bağlı bir şekilde dericilik, dokumacılık, yorgancılık, bakırcılık ve lokantacılık gibi yan, imalât sanayi ve el san'atları gelişmiştir.

Selçuklular zamanında Anadolu'nun 6. büyük şehri olan Tokat, 1250 yılından itibaren Moğol baskılarına rağmen İlhanlı egemenliğine kadar gelişmesini sürdürmüştür. Bu dönemde ekonomi ve ticaret gelişmiş, doğu - batı yönündeki büyük ticaret kervanlarının konakladığı hanlar, kervansaraylar ile düzenli yol ve köprüler inşa edilmiştir. XIV. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçen Tokat, yükselme dönemi bo-

27. T.K.G.M. Kuyûd-i Kadime Arşivi, A.g.d, s. 35a

yunca, bölgenin tarım ve sanayi merkezi olma özelliğini muhafaza etmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda gerileme döneminin başlaması, hatta Celâlî İsyanları (1601) ve benzeri olumsuz dış etkilere rağmen, XVII-yüzyıl ortalarında bile Tokat; bedestenleri, büyük ticarî hanları, sayıları 100'leri bulan sıra dükkânlara sahip esnaf çarşıları ve konaklarıyla büyük bir ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirmektedir(28).

O dönemde Tokat'ın ticarî merkezi, Sulu Sokak (taht'el-kale) da yer alan ve etrafı dükkanlarla çevrili Hacı İvaz Paşa Bazzazistan (Bedesten) (29) etrafında yoğunlaşmaktadır. Etrafındaki dükkanlarla birlikte İcra-i san'at eden nalbant, mizan-ı harir, yafteciyân ve haffafân esnafının bedestene ödediği yıllık kira 26.200 akçedir(30). Sulu Han ile Takkeçiler camii arasında yer alan bedestenin doğusunda ve batısında iki de arasta bulunmaktadır.

Geniş mekanı, arastası ve çevresindeki dükkanları ile yıllık geliri birlikte düşünüldüğünde, Tokat bedestenin vüs'atı daha iyi anlaşılmaktadır.

1631 yılında yapılan Voyvada Hanı'nın büyüklüğü, kale dibinde yer alan Sulu Han, Yağcı Hanı, Horozlu Han, Deveci Hanı, Bedesten; Bedestenin kuzeyinden geçen Halit sokak ve güneyinden geçen Sulu sokak boyunca uzanan esnaf çarşıları, XVII. yüzyılda Tokat'da ticarî faaliyetin çok gelişmiş olduğunun canlı şahitleridir(31).

Erzurum'dan 28 Eylül 1701'de Tokat'a gelen Fransız Seyyahı Turnefor, burasının Erzurum'dan daha büyük ve güzel olduğunu görmüştür(32). Tournefor, seyahatnamesinde, özellikle; ipek ve bakır imalatının mühim bir yer tuttuğunu, maden cevherinin Gümüşhane ve Kastamonu'dan getirildiğini(33), aynı zamanda sarı maroken deri ima-

28. EVLİYA ÇELEBİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, C.V, İstanbul 1315, s. 63

29. *Hacı İvaz Paşa'nın 827/1423 tarihli Arapça Vakfiyesi (Osmanlı Arşivi, Malyei'den Müdevver Defterin 162/21 sırasında kayıtlı)*

30. T.K.G.M. Kuyûd-i Kadime Arşivi, *A.g.d.*, s. 33 a

31. AKTÖRE, Sevgi; *A.g.e.*, s. 145 - 146

32. GÖKBİLGİN, M. Tayyib; *A.g.e.*, *İ.A. Md. si*, s. 409

33. 1245/1830 yılına ait Tokat kalhanesinin gelir ve giderini gösteren bir defter kaydından 1243/1828 yılında Ergani'den 52.272 batman bakır külçesi getirildiğini ve bu bakırı eritmek için 7075 yük Kömür kullanıldığını öğreniyoruz. (CİNLİOĞLU, Halis; *A.g.e.*, (3. kısım), s. 155)

lâtinin faâl olduğunu, bunların Küre'den Samsun'a oradan da deniz yolu ile Romanya'nın Kalas iskelesine götürüldüğünü belirtmektedir. Ayrıca yazar Tokat'ı Küçük Asya kıt'asının ticaret merkezi saymak gerektiğini de ifade etmektedir(34).

1831 yılında Rusya ile yapılan ticaret antlaşmasında ihraç edilecek mâmül maddeler arasında «Tokat yorgan yüzü»nün bulunması; bakırcılık, ipekçilik ve deri imalâtının yanında, bu yıllarda bile dokumacılık ile boyacılığın iyi durumda olduğunu göstermektedir.

Mallarını Tokat'da bulunan hanlarda depolayarak, Avrupa, Hindistan ve İran gibi kıtalar ve ülkeler arası ticaret yapan tüccarlara bir takım imtiyazlar verildiği; Tersâne-i âmire'de gemi inşasında(35), Trabzon(36)'daki bir kışla yapımında çalıştırılmak üzere Tokat'dan usta işçi istenildiği bilinmektedir.

1772 yılına ait Şer'îye Siciline göre, Tokat'ta 46 çeşit esnaf bulunmaktadır. Bu esnaf grubu tarafından üretilen mamül mallar dış piyasaya ihraç edildiği gibi, Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kurulan panayırarda satışa arz edilerek, iç piyasaya da sürülmektedir(37). 1617 yılında Valide Sultanlara has Voyvadalık olan Tokat, bu tarihten itibaren daha hızlı bir gelişme göstermiştir. Bakırcılık, yazmacılık, dericilik, dokumacılık, ipek böcekçiliği bakımlarından Anadolu'nun San'at ve ticaret merkezi olmuştur(38). 1122/1710 senesinde Tokat'da üretilen ipek'in «mizan-ı harir mukataası» 2863,5 kuruş tutmaktadır(39).

Ticarî hayatın yoğunlaşması ve özellikle Hind, Acem, Bağdat, Basra, Diyarbakır, Halep ve Erzurum'dan kalkarak İstanbul'a geçen tüccarların pazarlayacakları mallarının gümrüğünü, alışa geldiği şekilde burada ödedikten sonra diledikleri yerde satma kuralına uymayarak, gümrük vergisinden kaçmak amacıyla talî yollardan Anadolu'nun

34. TOURNEFORT, Relation d'un voyage du levant, Paris 1717, s. 431

35. CİNLIOĞLU, Halis; *A.g.e.* (3. kısım), s. 158 - 159

36. CİNLIOĞLU, Halis; *A.g.e.* (3. kısım), s. 179

37. 1241/1826 yılında Tokat'lı tüccarlar Balıkesir panayırında mallarını satarak dönmüşlerdir. (CİNLIOĞLU, Halis; *A.g.e.* (3. kısım), s. 131

38. Tokat, *A.g.e.*, s. 121

39. CİNLIOĞLU, Halis; *A.g.e.*, (2. kısım), s. 27

iç kesimlerine sapsmaları üzerine 1710'da Tokat'da bir «Kara Gümrüğü» kurulmuştur(40).

Tokat'ın XVII. yüzyıldan beri taşıdığı bölgeler arası ticaret merkezi olma niteliğini kaybetmesi ve ticaretin bir liman şehri olan Samsun'a kaymasıyla birlikte, 1846'da «Kara Gümrüğü» kaldırılmış(41), artık Tokat için yerinde sayma günleri başlamıştır.

40. CİNLİOĞLU, Halis; *A.g.e.*, (2. kısım), s. 26 - 27

41. AKTÜRE, Sevgi; *A.g.e.*, s. 161

TOKAT'TA AİLENİN SOSYO - EKONOMİK YAPISI
(1771 - 1810)

Dr. Rifat ÖZDEMİR (*)

Çok genel bir ifade ile, bir kızla bir erkeğin baba ocağını terkederek yeni bir ev kurmaları olayını evlenme, evlenen karı - koca ve çocuklardan oluşan küçük topluluğu da âile olarak tanımlamak mümkündür.

Bir topluluğun siyasî, sosyal, hukukî ve ahlâkî yapısını anlayabilmek için, o toplumun küçük bir modeli olan âileye bakmak gerekir. Âilenin iyi tahlil edilmesiyle, o devlete ait birçok mesele rahatlıkla çözülmüş olacaktır. Âilede, çocuklar üzerinde babanın otoritesi ile, devlet yönetiminde, hükümdârın millet üzerindeki otoritesi birbirine benzerlik göstermektedir. Eski Türk anlayışına göre «Gök kubbesi devletin, çadır ise âilenin» birer örtüsü gibi kabul ediliyordu. «Gök altında devlet, çadır kubbesi altında ise âile düzeni» yer alıyordu(1). Âile içinde 'karı - koca' münasebeti ile devlette 'kagan - hâturn' huku-ku arasında pek fazla fark görülüyordu.

Bir âile fertleri arasında sosyal, siyâsî, hukukî ve ahlâkî denge varsa, o toplumlarda da sosyal, siyâsî, hukukî ve ahlâkî denge var

(*) Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Görevlisi. ELAZIĞ

1 — Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 11, (1000 temel eser no. 50), İstanbul, 1971, s. 137.

demketir. Eski Türk âilesi incelendiği vakit, Türk devletlerine etki eden bazı özelliklerini de görmek mümkündür(2).

Eski Türk âile yapısı ile Osmanlı dönemi âile yapısının gelenek-göreneklerini, çeşitli özelliklerini daha iyi anlayabilmek için, bazı toplumların âile yapılarına kısaca bakmanın fâideli olacağı kanısındayız.

1 — Değişik Topumlarda Âile ve Evlenme Usulleri

1 — Çin Toplumunda Âile ve Evlenme Usulleri

Çin âilesi, önceleri kadının hâkim olduğu «maderşahî - anaerkil» (matriarkal), daha sonraları ise, babanın hâkim olduğu «pederşahî babaerkil» (patriarkal) tipinde idi.

Evlenmeler, kadının güvey adayı tarafından satın alınması şeklinde olup, gelin adayı da ana evinden çeyiz getirirdi. Eski Çin'de kadın, koca, baba, kardeş ve büyük oğlanın nüfuzu altında bulunurdu.

Âile reisi babadır. Babanın otoritesi mutlak olup, çocukları satmaya, hatta öldürmeye kadar varabilirdi. Velâyet hakkı babaya aitti.

Ölen, baba veya kardeşlerin eşlerini, hiç kimse yanlarına alamazdı. Eski Çin âilesi «Geniş âile» (Büyük âile) tipinde idi(3).

2 — Hind Toplumunda Âile ve Evlenme Usulleri.

Eski Hind âile yapısı kadının hâkim olduğu «matriarkal» (maderşahî) tipinde iken daha sonraları dîni telâkkilerin değişmesiyle baba hâkimiyetinin kabul edildiği «patriarkal» (pederşahî) tipine dönüştü. Bu değişiklik olmazdan önce, bir kadın birkaç kocaya sahip olabildiği gibi, bazan erkek kardeşler aynı kadınla evlenebiliyorlardı.

Evlenmenin gayesi, babaya varis olacak, babanın günahlarını affettirecek, cehennem azabından kurtulması için, âile dinini devam et-

2 — İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1984, s, 201 - 220.

3 — Abdülkâdir Donuk, «Çeşitli Topumlarda ve Eski Türklerde Âile», İUEF., Tarih Dergisi (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), Sayı, 33 (Mart-1980 - 1981), İstanbul, 1982, s, 148 - 149, M. Şemseddin Günaltay, Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hind, İstanbul, 1937, s, 87.

tirebilecek bir oğlan evlâdiaa sahip olmağtı. Eğer, bir erkeğin çocuğu olmuyorsa, veya erkek çocuğuna sahip olamamışsa, karısını başka bir erkekle birleştirerek erkek çocuğuna sahip olabiliyordu. ilede, erkek çocuğun doğumu saadet kabul edilirken, kız çocuğun doğumu ise felâket kabul ediliyordu. Bu anlayıştan dolayı, baba mirası yalnızca oğlan evlatlar arasında pay edilip, kızlar mirastan mahrum edilirdi.

Boşanma hakkı yalnızca kocaya ait olup, kadının boşanma hakkı yoktu. Kocası len kadın evlenemezdi. Kocanın, öbür alemde de sevgiye muhtaç olduğu düşünülerek, dul kadın da yakılarak öldürüldü(4).

3 — İranda ile ve Evlenme Usulleri.

İranda ile, babanın hâkim olduğu «pederşahî» (patriarkal) tipinde idi.

Evlenmede, kan bağı evliliğe mani olmadığından, bir erkek kendi kızı, ya da kız kardeşi ile evlenebiliyordu. Evlilikte, poligami (ok evlilik) usl yaygındı. İranlı erkekler, satın alma yoluyla birçok cariye de sahip olabiliirdi.

ilede baba otoritesi hâkimdi. Bu otoriteye, kadın da çocuklar da uymaya mecburdu. Baba otoritesini tanımayan çocuklar, mirastan mahrum edilebilirdi(5).

4 — Yunanlılarda ile ve Evlenme Usulleri.

ile yapısı, «patriarkal» (pederşahî, babaerkil) tipinde idi. ile, bir atadan meydana gelen «Genos» (Geniş ile) şeklinde idi. Kan bağı ile meydana gelen «Genos»lar bir arada yaşar, en yaşlı olanı dinî ve idâri lider olurdu.

Atina ve İsparta'da «monogami» (tek kadınla evlenme) usl yaygındı. Yakın akraba evlilikleri yaygın olduğundan, iki kardeş birbiri ile evlenebilirdi.

4 — Abdülkâdir Donuk, «eştili Toplumlarda ve Eski Türklerde ile», İ..EF., Tarih Dergisi, S, 33, İstanbul, 1982, s. 149 - 150 M. şemseddin Günaltay, Uzak şark ve Kadim Çin ve Hind, İstanbul, 1937, s, 73 - 79.

5 — M. şemseddin Günaltay, İnan Tarihi I, Ankara, 1948, s, 268, A. Donuk, a.g.m. s, 150 - 151.

Evlenmenin gayesi, devlete çocuk yetiştirmek şeklinde tanımlandığından, bir erkeğin evlenip devlete çocuk vermesi mecburdu. Bu amaçla, yaşlı bir erkek genç karısını bir erkeğe takdim edip, bu münasebetten doğan çocuğu öz evladı olarak kabul ederdi. Bu tür uygulamanın bir ürünü olarak, bu şehir devletlerinde nüfusun yarısı gayri-meşru insanlarla dolu idi.

Hellas erkekleri arasında, birbirlerinin karılarını satın alma geleneği de yaygındı. Böyle bir ortamda, kadının hiç bir siyâsî hakkı da yoktu.

Yunan Filozofu Eflâtun (m. ö. 4 yy.) âile ve devleti tanımlarken, kadınların erkekler arasında ortak olmasını, hiç bir kadının hiç bir erkekle ayrı oturmamasını, çocukların ortak olmasını, bu sebeplerle yapılan kavgaların bitmesiyle herkesin devleti sevmiş olacağını kabul ederek, devlet bünyesinden âile mefhumunu çıkarmaktadır(6).

5 — Roma'da Âile ve Evlenme Usulleri.

Roma îâlesi «patriarkal» (pederşâhî, babaerkil) tipinde idi. Cumhuriyet devrine kadar, âiledeki kadın ve çocuklar üzerinde babanın otoritesi sınırsızdı. Baba isterse, çocuğu terk edebilir, atabilir, satabilir, zincire vurabilir, hatta öldürebilirdi. Çocuğa ait olan herşey babanın malı sayılırdı. Baba, âile içinde hem dinî hem de idarî lider durumundaydı.

Evlenmelerde «monogami» (tek evlilik) esastı. Evlenecek kız ve oğlan iradelerini istedikleri yerde istedikleri şekilde beyan edebiliyorlardı. Evlenme merasimi bir çeşit satın alma şeklinde olup, kadın, kıymetli eşya veya bir köle gibi satın alınıyordu.

Roma toplumunda âileler «Gens»leri, «Gens»ler «Curia»ları, «Curia»lar da «Tribus»ları meydana getiriyordu(7).

6 — Moğollar'da Âile ve Evlenme Usulleri.

Moğol âilesi, annenin hâkim olduğu, ana hukukunun kabul edildiği «matriarkal» (maderşâhî, anaerkil) usûle bağlı iken, zamanla bu usûl terk edilerek, babanın hâkim olduğu «patriarkal» (pederşâhî, babaerkil) âile tipine geçilmiştir.

6 — A. Donuk, a.g.m.s., 152 - 153, Aristoteles, I - III (Yunan Klasikleri, no, 64), İstanbul, 1944, s, 80, Eflâtun, Devlet, İstanbul, 1971, s, 146 - 161.

7 — Halil Demircioğlu, Roma Tarihi, I, Ankara, 1953, s., 49 vb., A. Donuk, a.g.m.s., 153 - 155.

Moğol âilesi, kan bağı esasına tabi olduğundan, dıştan evlilik prensibi esastı. Âilede, poligami (çok evlilik) uygulaması yaygındı. Bu tür uygulamada, kadınlardan biri «asil kadın» kabul edilip, bundan doğacak olan çocukların hükümdârlık hakkına vâris oldukları görülmektedir.

Evlilikte, iki kabile anlaşarak evlilik akdi yaparlardı. Evlenme olayında, bazan, kızın rızasına hiç ihtiyaç duyulmazken, bazan da evlenecek kız ve oğlanlar bir ırmak kenarında eğlence tertipleyip, evlenebilecekleri adayları serbestçe seçebilirlerdi.

Güvey adayı, kız evine «kalın» adı verilen belirli bir para verirdi. Buna karşılık, gelin adayı kız da çeyiz getirirdi.

Değişik nedenlerle dul kalan kadının evlenmesi yasaktı. Ama, «Leviratus» sistemi denilen gelenekle dul üvey anneyi oğullardan biri alabiliyordu.

Baba ve ananın malı erkek çocuklar arasında taksim edilirdi. Kız çocukların mirastan pay alması gibi, bir adet yoktu. En büyük erkek çocuk da mirastan özel olarak yararlanırdı.

Kan bağı ile meydana gelen Moğol âilesine «uruğ», uruğların meydana getirdiği topluluğa da «Ayımağ» (Oymak) denirdi. Moğol âile yapısı «Geniş âile» (Büyük âile) şeklindeydi(8).

7 — Câhiliyye Devrinde Araplarda Âile ve Evlenme Usûlleri.

Câhiliyye devri Araplarında âile, «patriarkal» (pederşâhî, baba-erkil) yapıya sahipti.

Evlenme akdi, satım olayı gibiydi. Baba satıcı, erkek alıcı, kız ise satılan meta durumundaydı. Evliliğin câiz olabilmesi için, erkeğin, kızın velisi olan babasına, erkek kardeşine veya akrabasından birisine «mehir» vermesi gerekiyordu. Mehir verilmezse, evlilik akdi geçersiz sayılıyordu.

Âile yapısında, poligami (çok evlilik) usûlü yaygındı. Kan bağı evliliğe mani olmadığından bir erkek iki kız kardeşle evlenebiliyordu. Ayrıca, «Leviratus» (ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile, veya

8 — B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimâî Teşkilâtı, Ankara, 1944, s., 74 - 75 vd., Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, c., I, Ankara, 1971, s., 85, Abdulkâdir Donuk, a.g.m., s.,156 - 159.

dul fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme şekli) olarak nitelendirilen uygulamalar da mevcuttu.

Bu dönemde, kadın, toplumun bir parçası sayılmazdı. Sadece erkeklerin ihtirasını tatmin eden, onlara yardım ve hizmet eden, fakat mirastan da pay almayan varlık olarak görülmekteydi.

Eski Araplarda 10 çeşit nikâh akdi vardı.

1 — İstibdâ Nikâhı : Bir erkek, karısının asil bir kimse ile birleşmesine izin vererek, asil bir erkek çocuğa sahip olabilme âdetidir.

2 — Bedel Nikâhı : İki erkeğin karılarını mauiyyen bir süre için değiştirmeleridir.

3 — Hıdın Nikâhı : Bir çeşit metres hayatı yaşama usûlüdür.

4 — Ortak Nikâh : On kişiden az olmak kaydı ile, bir takım erkeğin kendi aralarında anlaşarak bir kadını müşterek zevce olarak almaları âdetidir.

5 — Biğa Nikâhı : Bir takım kadınların evlerine gelen erkeklerle beraber olmaları âdetidir.

6 — Şigar (takas) Nikâhı : Evlenmek için erkeklerin hiç bir şey vermeden velisi buldukları kadınları (kızlarını, kız kardeşlerini, kardeşlerinin kızlarını) mübadele suretiyle alma usûlüdür.

7 — Makt Nikâhı : Babası ölen adamın üvey analarını alma, bir çeşit «Leviratus» âdetidir.

8 — Mut'a Nikâhı : Velilerin rızasına lüzum görülmeksizin, kadınla erkek arasında belli bir zaman için, yapılan nikâh âdetidir.

9 — Ortaklaşa Nikâh : Aralarında kardeşlik akteden iki adamın, malları gibi, karılarına da müştereken sahip olmaları âdetidir.

10 — Sahih Nikâh : Evlenecek erkekle kızın velisi arasında yapılan bir anlaşmaya dayanan nikâh şekline denmektedir.

Eski Araplarda nikâh dinî nitelik taşımazdı. Kadın, çocuk doğurduğu zaman kocası ailesine girebilirdi. Çocuk doğurmeyen kadın, babası âilesine tâbi sayılıyordu.

Doğan çocukların oğlan olması istenirdi. Kız çocuğunun doğması, âile için utanç meselesi kabul edildiğinden, zaman zaman kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü de olurdu.

Boşama hakkı, yalnızca kocaya aitti. Bazan, boşanan kadın, eski kocasının tahakkümü altında da kalabiliyordu(9).

8 — Orta Asya Türklerinde Âile ve Evlenme Usûlleri.

Orhun Kitabelerine göre, Türklerde âile «Oğuş» (Kabile, boy, soy, oymak, hısım, akraba, nesil ve âile) manalarına gelmektedir.

Ziya Gökalp'e göre, Türk âilesi, baba hâkimiyetinin kabulü demek olan «pederî» (velî, dost, yardımcı) tipinde olup, değişik toplumlarda görülen, ve çoğu kere zor ve cebre dayanan «patriarkal» (pederşâhî, babaerkil) âile tip ve anlayışlarından ayrılmaktaydı(10).

Âile, kan akrabalığına dayandığı için, ekzogami (dıştan evlenme) usûlü yaygındı. Evliliklerde genellikle «monogami» (tek evlilik) geleneği yaygın bir uygulama olmakla beraber, bazan siyâsî ve askerî mülahazalarla, hükümdârlar arasında poligami (çok evlilik) şeklinin de uygulandığı görülmektedir.

Evlenme çağına gelen kız, hayat arkadaşını hür iradesiyle seçme hakkına sahipti. Evlenecek erkek, kız evine «kalın» veya «sep» denilen belirli bir para veriyordu. Bu para, kızın satın alınma değeri olarak telâkki edilmeyip, yetiştirilip, büyütülmesinde gösterilen gayret ve emeğin karşılığı olarak alındığı kabul ediliyordu. Verilen para miktarı, evlenen kişilerin serveti ile orantılı idi. «Kalın» veya «sep» güveyi adayı tarafından, gelin adayına verilen çeyiz durumundaydı. Gelin adayı, bu çeyizle beraber baba ocağından da belirli bir çeyiz getirir ve kocası bu çeyiz üzerinde hiç bir hak iddia edemezdi. Oğlan evinden «kalın» alan kız evi, kızlarını vermek zorunda idiler. Eğer, kızın verilmesinden vazgeçilirse, alınan «kalın»ın da îade edilmesi gerekiyordu. Bazan, birbirlerini seven âileler, «kalın»ı hesaba katmaksızın «beşik kertmesi» denilen usûlle çocuklarını beşikte iken nişanlayabiliyorlardı. «Kalın» alıp - verme usûlünün X. yüzyılda Oğuz Boyları arasında da devam ettiği görülmektedir.

9 — A. Donuk, a.g.m. s., 159 - 161, M. Şemseddin Günaltay, «İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Âile ve türlü Nikâh Şekilleri», Belleten, Sayı, 60, Ankara, 1951, s., 692 vd., Sabri Şakir Ansay, «Âile Hukuku», A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S., 2 - 3, Ankara, 1952, s., 21 - 32, İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1984, s., 216, 361 - 368, Bernard Lewis, Tarihte Araplar, İstanbul, 1979, s., 27 vd., İlber Ortaylı, «Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler», Osmanlı Araştırmaları I, İstanbul, 1980, s., 33 - 35.

10 — Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1924, s., 149.

Evlenme, âileler arasında yapılan törenlerle gerçekleşiyordu. Yapılan evliliklerde, kadını korumak, malının, âile malından ayrılmasını önlemek gibi nedenlerle, ölen kardeşin dul karısı ile babanın ölümünden sonra çocuksuz üvey anne ile evlilik (Leviratus) usûllerinin de yaygın olduğu görülmektedir.

Âile içinde, gerek anne, gerekse çocukların kullanabildikleri, satabildikleri, kiraya verip rehin edebildikleri özel mülkiyetleri vardı. Bu gibi konularda, anlaşmanın kimsenin aleyhine bozulmaması için, şahitler huzurunda mukavelelerin imzalanması gelenekten idi.

Evlenen kız ve erkek baba ocağını terk ediyordu. Özellikle, büyük oğul evlenirken, baba ev yaptırıp içini düşürdü. Fakat, küçük oğul evlendikten sonra, baba ocağını terk etmeyerek, yaşlı ana - babasıyla beraber kalır ve bu oğula «odteğın» (Ocak, ateş prensi) adı verilir.

Âile içinde kadının (Hâtonun) yeri büyüktü. Âile reisi olan koca, evin dış işlerini yürütürken, kadın, çadırın kurulması, keçe çorap örmesi, elbise dikilmesi, süt sağıp peynir ve tereyağı yapılması vb. işlerini yürütürdü. Gerektiği zaman ata biner, silah kullanır, ok atar, değişik spor faaliyetlerinde bulunabilirdi. Normal zamanlarda ise, dikkati çeken elbiseler giymeyi, saçlarına koku sürüp ruj kullanmayı da ihmal etmezdi.

Türk âile yapısında, erkek ve kadının zina suçu işlemesi yasaktı. Bu suçu işleyenlerin cezası ise ölümdü. Aynı şekilde toplum fertlerinin de hırsızlık etmesi yasaktı. Hırsızlık yapanın başı kesilip babasının boynuna asılırdı.

Türk âilesi, «Geniş âile» (Büyük âile) tipinde olmayıp, anne - baba ve çocuklardan oluşan «Küçük âile» (Dar âile) tipindeydi(11).

11 — İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1984, s., 201 - 216 - 233, 257, 267, 271, Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II, İstanbul, 1971, s., 28 - 29, 72 - 73, Türk Mitolojisi, c, I, Ankara, 1971, s. 56 - 57, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981, s, 347 - 353, Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968, s, 127 - 137, 274 - 280, 341 - 349, Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara, 1972, s., 403 - 406, Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, 1984, s., 130, A. Donuk, a.g.m. s, 162 - 168.

II — İslâm Hukuku ile Osmanlı Kanun - nâmelerinde Âilenin Yeri.

1 — İslâm Hukukunda Âilenin Yeri.

İslâm Hukukunda, önemli bir mani olmadığı sürece bekâr bir kızla bekâr bir erkeğin evlenmesi dinî vecibe olarak kabul edilmiştir. Özellikle, Nûr Suresi'nin 32 - 33(12), Rûm Suresi'nin 21(13) ve Nisâ Suresi'nin 3, 22, 23, 24, 25, 128, 129 vd. Ayetlerinde(14) durum açık

12 — «İçinizden bekârları (kız, dul, kocası olmayan kadın veya karısı olmayan erkek) ve kölelerinizden, câriyelerinizden saalih (mü'min) olanları evlendirin. Eğer, fakir iseler Allah onları (evlenmeleri sayesinde) fazl (-u kerem) iyle zengin yapar. Allah (ın lütfu) boldur, (O, her şey'i) hakkıyla bilendir» (Ayet - 32), «Nikâha (evlenmeye çare) bulamayanlar, Allah kendilerine fazl(-u kerem)inden zengin kılıncaya kadar (zinyâyâ karşılı) iffetlerini korusun... (Ayet - 33), (Bkz. Hasan Basri Çantay, Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim, c, II, İstanbul, 1965, s, 634, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Ankara, 1983, s., 353).

13 — «Size Nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için, zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi ve esirgeme yapması da Onun ayetlerinden dir. Şüphe yok ki bunda fikrini iyi i'mâl edecek bir kavm için elbette ibretler vardır», (Bkz. Hasan Basri Çantay, KHMK., c., 2, İstanbul, s., 721, DİBY., KKTA., Ankara, 1983, s., 405).

14 — «Eğer Yetim kızlar hakkında (adâleti yerine getiremeyeceğinizden) korkarsanız sizin için helâl olan (diğer) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâh edin. Şâyet (bu suretle de) adâlet yapamayacağınızdan endişe ederseniz o zaman bir (dâne ile), yahud mâlik olduğunuz câriye (ile iktifa edin). Bu (tek zevce veya cariye) sizin (Hâkdan) eğrilib sapmamanıza daha yakındır» (Ayet -3),

«Kadınlar arasında adalet (ve müsâvâtı tatbik) etmenize ne kadar hırs gösterseniz, aslâ güç yetiremezsiniz. Bâri (birine) büsbütün meyledib de ötekini (ne dul, ne kocalı bir durumda) askılı gibi bırakmayın. Eğer (nefsinizi ıslah eder, (haksızlıktan) sakınırsanız şüphe yok ki Allah çok yargılayıcı, çok esirgeyicidir» (Ayet - 129), (Bkz. H.B. Çantay, KHMK., c, 1, s, 117, 118, 124, 125, 145, DİBY., KKTA., s, 76, 81, 98, Elmalılı Hamdi Yazır, HDKDT., c., 2, İstanbul, 1971, s, 1269 - 1270, 1318 - 1319, 1325, 1329 - 1330 vd.).

olarak belirtilmiştir. Yine, Hz. Peygamber (a.s.) değişik hadis-i şeriflerde, müminlerin evlenip çoğalmalarını emretmektedir(15).

İslâm hukukunda, her nekadâr, dört kadına kadar poligami (çok evlilik) bir evlilik kabul edilmiş görünüyor ise de, zevceler arasında adâletin(16) sağlanması şart koşulmakla bu kapı kapatılıp monogami (tek evlilik) evlilik usûlü kabul edilmiş gibi görünmektedir.

Eski Yunan'da, İran'da, Hindistan'da, Moğollar'da, İslâm Öncesi Orta Asya Türkleri ile Cahiliyye çağı Arapları arasında, kardeşlerin birbiri arasında evlenmesi, babanın kızı ile evlenmesi, bir kadının birden çok erkekle evlenmesi, «Leviratus» denilen uygulama ile bir erkeğin ölen erkek kardeşinin karısı ile evlenmesi, ölen babasının dul kalan üvey anası ile evlenmesi gibi uygulamalar yaygındı. İslâm dini zuhur edince, kendine has, ekzogami (dıştan evlilik) usûlünde yeni bir evlenme kâidesi getirerek yukarıda belirtilen tüm uygulamaları

15 — «Ey Gençler zümresi, kim içinizden evlenmeye muktedir ise evlensin. Çünkü gözü haramdan en çok saklayan, ırzı en sağlam muhafaza eden budur. Kimin de gücü yetmezse oruca devam etsin. Zira bu, onun için bir enemedir» (Buhârî, Müslim; İbni Mes'ud (r.a.) dan rivayet edilmiştir).

«Muhabbetli ve doğuran kadınlarla evlenin. Çünkü ben kıyamet günü sizin çokluğunuzla iftihar ederim» (Ebû Davûd, Neseî; Ma'kûl bin Yesâr (r.a.)'dan rivayet edilmiştir).

«Evleniniz, ümmetimin çokluğu ile iftihar ederim» (Buhârî),

«Nikâha râğbet ediniz, çoğalınız, Ben kıyâmet günü sizin çokluğunuzla öbür ümmetlere karşı iftihâr edeceğim», (Bkz. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi, DİBY., c, 11, Ankara, 1975. s., 251, 255, 257, 280, H.B. Çantay, KHKM, c, 2, s., 634). Hüseyin Atay, «Kur'an-ı Kerîm ve Hadisi Şerîf'de Âile Plânlanmasına âit bir Tetkik», İ.Ü., İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c, 4, cüz, 1 - 4, İstanbul, 1973, s, 229 - 232.

16 — Zevceler arasında «adâlet» yedirme, giydirme, barındırma, zevcî muamele sevgi vb. hususlarda tam bir eşitliktir. Bu temin edilemeyince -kitemini hemen hemen imkânsızdır- bir zevce ile iktifa etmek zarûridir. «... Bu (bir tek zevce veya cariye) sizin (hakdan) eğrilib sapmamanıza daha yakındır» kaydı da, asıl olan kâidenin, yani adâlet kâidesinin bir tek zevce ile evlenmekten ibâret olduğunun açık bir delilidir (Bkz. Çantay, KMK., c, 1, s, 118).

kaldırıp, çeşitli ayet ve hadislerle kimlerin kimlerle evlenebileceğini hükme bağlamıştır(17).

Evlilik sosyal bir olaydır. Baba ocağını terk eden kız ve erkek, toplumun küçük, fakat en değerli bir nüvesi olan âileyi meydana getirirler. İslâm dini, meydana gelen âilenin karı-koca münasebetlerinin bilinmesi, doğan çocukların neseplerinin tayin edilmesi, analık-babalık, evlâtlık hak ve vazifelerinin tesbiti, velâyet, miras, nafaka vb. gibi konuların zabt-u rabt altına alınması için nikâh akdinin yapılmasını şart koşmaktadır. Değişik ayet ve hadislerde nikâhın şahitler huzurunda herkese açık olarak yapılması emredilirken, evliliğin açık ve devamlı olmasını istemektedir(18).

Evlenme sırasında, güvey adayının gelin adayına «mehir» adı altında belirli bir para vermesi dinî vecibelerdendir. Cahiliyye devri arafları arasında da olan bu uygulamayı, İslâm dini kadının lehine düzelterek yalnızca kadının almasını, kocasının, babasının ve kardeşlerinin alması adetini kaldırmıştır(19).

17 — «Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, briâder kızları, hemşire kızları, sizi emziren (süt) analarınız, süt hemşireleriniz, karılarınızın anaları, kendileriyle (zifâfa) girdiğiniz karılarınızdan olub himâyelerinizde bulunan üvey kızlarınız (la evlenmeniz) size haram edildi. Eğer onlarla (üvey kızlarınızın analarıyla) zifâfa girmemişseniz (onlarla evlenmeniz) size bir beis yok. Kendi sulbünüzden (gelmiş) oğullarınızın karıları (ile evlenmeniz) ve iki kız kardeşi birlikte almanız da (keza haram edildi). Ancak (cahiliyye devrinde) geçen geçmiştir. Çünkü Allah hakıykatden yargılayıcıdır, çok esrigeyicidir», Nisâ Su. Ay. 23, 22 vd. (Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, HDKDT., c, 2, s, 318 - 319, Çantay, KHM K., c, 1, s, 123), Câbir (r.a.)'dan, Hz. Peygamber (a.s.)in «Bir kadının, onun halası üzerine, yahud onun teyzesi üzerine nikâh olunmasını nehyetti» dediği rivayet olunmaktadır. Bundan başka, değişik hadislerde kardeşlerle, babaların öz ve üvey kızlarıyla, süt kardeşlerle vb. evlenmenin yasak olduğu belirtilmektedir. (Bkz. Buhârî, c, 11, s. 268 - 289).

18 — Nisâ Suresi, Ayet, 3, 24, 25, 129 vd. (Bkz. Çantay, KHMK., c, 1, s, 117-118, 123 - 124, 45), Buhârî, c, 11, s, 253 - 280), Sabri Şakir Ansay, «Aile Hukuku», A.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi, S., 2 - 3 (1952), Ankara, 1952, s, 22 - 26.

19 — «... Kiminiz kiminizden (hasıl olmuşsunuz dur. O halde -fuhuş- da bulunmayan, gizli dostlar da edinmeyen namuslu kadınlar olmak üzere- Onları, saahiblerinin izniyle, kendinize nikâhlayın ücretlerini (mehirlerini) de güzellikle onlara verin...», Nisâ Su. Ay. 25, Aynı surenin 19. Ayeti : «... Ey iman edenler, kadınlara zorla mirascı olmanız ve onları -kendilerine verdiğiniz (mehir) den birazını gider (ib elinize geçire) bilmeniz için- taz-yik etmeniz size helal olmaz...» ile 20. Ayetlerinde: «Eğer bir zevceyi bira-

Cahtiliyye çağında kadın toplumun bir parçası olarak kabul edil-meyip, erkeklerin ihtirasını yerine getiren, onlara yardım eden bir varlık olup, mirastan da pay almazdı.

İslâm hukuku, bu durumu çağın şartlarına göre kadın lehine dü-zeltmiştir. Birçok ayet ve hadiste, kadının, toplumun bir parçası ol-duğu, saygı görmeğe layık olduğu, değişik konularda erkeklerle eşit olduğu, hatta «Cennetin anaların ayakları altında» olduğu şeklinde hükümler yer almaktadır. Evlenirken, hür iradesiyle eşini seçebilmesi, mahkemelerde şahitlik edebilmesi, babası ile kocasının malına mi-rascı olabilmesi gibi insânî ve hukukî haklar belirli kâide ve prensib-lere bağlanmıştır(20). Özellikle kadınların ticârî faaliyetlerde, karşı-lıklı akidler yapabilmeye, nikâh, hibe, şüf'a, idâ', icâre, iâre, vekâlet,

kıb da yerine başka bir zevce almak isterseniz öbürüne yüklerle (menîr) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın...» ve benzer çeşitli ayetlerde kadına mehir verilmesi emredilmektedir (Bkz. Çantay, KHKM., c, 1, s, 122, 124 - 125).

Sehl İbn-i Sa'd(r.a.)'dan şöyle rivayet olunmuştur : Resûlullah (a.s.)'a bir kere bir kadın gelip kendisini (zevceliğe almasını) teklif etti. (Resûl-i Ekrem gözlerini indirip sükût etti) Orada hazır bulunan bir sahâbî : «Ya Resûlallah, bu kadını bana tezvic etseniz» dedi. (Mehir olarak dünyalık ve-recek) bir şeyin var mı? diye sordu. O sahâbî : Hayır yâ Resûlallah, yanım-da hiç bir şey yoktur, dedi. Resûl-i Ekrem : Haydi git, araştır ve demir bir yüzük olsun (bul, getir, tak,) buyurdu. Sahâbî gitti. Sonra dönüp gelerek: Hayır Yâ Resûlallah, dünyalık bir şey, demir bir halka bile bulamadım ve lâkin şu izârım (belden aşağı ihrâmım) var. Bunun yarısını verebilirim, de-di...» Peygamberimiz izârını kadına verirken sen çıblak kalırsın, diyerek bunun mümkün olmayacağını ima etti. Bunun üzerine fakir sahâbî üzgün ve umutsuz bir şekilde oradan gitti. Daha sonra Hz. Peygamber o zatı ça-ğırarak veya çağirtarak «...Kur'an'dan ezberinde bir şey var mı? diye sordu. Fakir Sahâbî : -Ezberimde şu sûre var, şu sûre var, şu sûre var, diye bir takım sûreler saymağa başladı. Bunun üzerine, Resûlullah (a.s.) : Kur'an'dan ezberindeki sûrelerle seni bu kadına mâlik kıldım (tezvic ey-ledim) buyurdu» (Bkz. Buhârî, c, 11, s, 293 - 296), Görüldüğü gibi, Kur'an-ı Kerim öğretmek bile olsa, mehirin verilmesi şarttır. Verilen mehrin de hiç kimse tarafından alınmaması istenmektedir.

20 — «Ey insanlar, sizi bir tek candan yaratan, ondan da yine onun zevcesini vücuda getiren ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbiniz(e karşı gelmek)den çekinin...» Nisâ Su., Ay. 1, «Zevcelerinizin çocuğu yoksa terikesinin yarısı sizindir. Eğer onların çocuğu varsa size terikesinden (düşecek hisse) dörtte birdir. (Fakat bu da) onların (zevce-lerinin) edecekleri vasiyet(i) ve borc(u edâ) dan sonradır...» Nisâ Su. Ay. 12, «Kadınlara iyilikle mûâşeret ediniz» Nisâ Su. Ay. 19,

şirket, kısmet, da'vâ, ikrâr, sulh, vasiyyet vb. gibi medenî haklar ile şer'î konularda erkeklerle tamamen eşit kabul edilmektedirler. Hatta, kocasının iznini almadan, malını dilediği gibi tasarruf edebilir, satabilir, alabilir, terhîn edebilir, vâris olabilir, velî olabilir, küçük çocuklara vasî nasb edebilir. Sadece şahitlik vb. konularda hakkı sınırlanmıştır(21). Görüldüğü gibi, birçok konuda erkeklerle eşit kabul edilirken, bazı konularda ise kocalarına bağımlı olmadan hür iradelerini ortaya koyabilmektedirler.

İslâmdan önceki çeşitli toplumlar, önceleri ana hukukunun geçerli olduğu «madiarkal» (maderşahî, anaerkil) yapıya sahip iken, çeşitli nedenlerle daha sonraları baba hukukunun geçerli olduğu «patriarkal» (pederşâhî, babaerkil) yapıya dönüşmüştür. İslâm hukukunda ise âilede baba hukuku ve babanın otoritesi geçerlidir. Fakat, bu otorite sınırsız olmayıp, belirli bir nizama bağlanmıştır. Âile yapısının bir dilimini oluşturan kadının, kocası üzerinde maddî ve manevî hakları vardır. Koca, istediği an sorumsuzca kadını boşayamaz, başka birilerine devr edemez, kendi mal ve mirasından mahrum edemezdi. Aynı

«... Erkeklerin, kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından bir hissesi vardır...» Nisâ Su. Ay. 32 vd. (Bkz. Çantay, KHKM., c., 1, s, 117 - 125).

Ebu Hureyreden rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber (a.s.) : «Dul kadın, kendisinin sarahaten emri olmadıkça nikâh olunmaz. Er görmedik kız da kendisinden istizân olunup izini alınmaksızın nikâh olunmaz. Mecliste hazır bulunanlar : Yâ Resûlallah bâkir bir kızın izni nasıl olur? diye sorduklarında, Resûlullah : Onun izni sükût etmesidir, buyurdu» yine başka bir hadiste, Ensar kadınlarından dul olan Hansan'ın babası, Hansa'nın izin ve rızasını almadan tezviç etmişti. Hansa bu izdivâcı hoş görmüyerek Hz. Peygamber'e (a.s.) gelerek : «Babam beni birisine nikâh etmiş. Halbûki başkası ile evlenmek benim için daha hayırlı olurdu» der. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu nikâhı red ve iptal eder (Bkz. Buhârî, c, 11, s, 298 - 299 vd., 1, ayrıca şahidlik konusunda, Bkz. Buhârî, c, 4, s, 565, 570, c, 8, s, 241 - 247vd.),Ebu Hureyre (r.a.)'ın şöyle dediği rivayet olunmaktadır : «Bir kimse kadınına buğuz etmesin, zira hoşlanmadığı huyları varsa ona mukabil memnun olacağı huyları da vardır». Bu hadisi Sahib-i Müslim rivayet etmiştir. (Bkz. Muhyiddîn-i Nevevî, Riyâzû's-Sâlihîn ve Tercemesi, Çev., Hasan Hüsnü Erdem, Kıyamüddin Burslan, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını c, 1, Ankara, 1972, s., 315 - 321), A. Donuk, a.g.m., s, 147 - 18, Sabri Şakir Ansay, a.g.m., s, 23 - 24, İlber Ortaylı, «Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler», Osmanlı Araştırmaları, I, İstanbul, 1980, s, 34 - 35.

21 — Buhârî, c, 6, s, 481.

şekilde âile içinde doğup büyüyen öz evlâtların baba üzerinde hakları vardır. Baba, Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Moğollar'da, Cahiliyye devri Araplarında olduğu gibi çocukları atamaz, satamaz, öldüremez, mirastan mahrum edemez, kız veya oğlan çocuğu şeklinde ayırım da yapamazdı. Birçok ayet ve hadisler, bu konularda, babalara yasaklamalar getirdikleri gibi, bunları belirli hukukî prensiplere bağlamayı da ihmal etmemiştir(22).

22 — «... Anaya, babaya iyilik edin. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, sizin de, onların da rızkını biz vereceğiz...», En'am Su. Ay. 151, «Ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından erkeklerle, ana baba ile yakın hısımların bıraktıklarından kadınlara -azından da, çocuğundan da farz edilmiş nasıyb olarak, hisseler vardır», Nisâ, Su., Ay. 7, «Allah size (miras hükümlerini şöyle) tavsiye (ve emr) eder : Evlâtlarınız hakkında (ki hüküm) erkeğe, iki dişinin payı miktarıdır. Fakat, onlar (o evlâdlar) ikiden fazla kadınlar ise (ölünün) bıraktığının (terikenin) üçde ikisi onlarıdır (Dişi evlâd) bir tek ise o zaman (bunun) yarısı onundur. (Ölenin) çocuğu varsa ana ve babadan her birine terikenin altıda biri (verilir). Çocuğu olmayıp da ona ana ve babası, mirasçı olduysa üçde birisi anasıdır. (Erkek, dişi) kardeşler varsa o vakit altıda biri anasıdır. (Fakat bütün bu hükümler ölenin) edeceği vasiyyet(in tenfizin)den veya bore(unun ödenmesin)den sonradır...», Nisâ Su. Ay. 11, aynı surenin 12. ayeti de bu mealde. «... Kadınlara iyilikle muâşeret ediniz...» Nisâ Su. Ay. 19, «Erkekler kadınlar üzerinde hakimdirler...» Nisâ Su. Ay. 34, «Öyleyse sakın öksüze kötü muâmele etme» Duhâ Su. Ay. 9, ayrıca, Kur'an-ı Kerim de bu konularla ilgili birçok ayet-i kerime bulmak mümkündür (Bkz. Hamdi Yazır, HDKDT, c, 2, s, 1270, 1299, c, 3, s, 2090. Çantay, KHKM, c, 1, s, 118, 120, 211, DİBY, KKTA, s, 148, 595). Âile arasındaki miras taksimi, ferâiz hukuku ile sistematik hâle getirilmiştir (Bkz. Ali Himmet Berki, İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal, DİBY, Ankara, 1985). İbn-i Ömer (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) «Hepiniz çoban, yâni muhafızsınız, ve hepiniz de maiyyetinizde bulunanların hukukundan mesûlsünüz. Âmirler maiyyetindekilerden muhafızdır. Âile reisi, âile efrâdının çobanıdır. Kadın da kocasının evi ve çocukları üzerinde muhafızdır. Hulâsa, hepiniz muhafızsınız ve hepiniz de idârenizde bulunanların hukukundan mesulsünüz», Hadisi Buhârî ve Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevî Riyazü's-Sâlihîn, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, c, 1, Ankara, 1972. s., 324). Muğîre ibn-i Şu'be (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur. «Allah size analara isyanı, kız (mevlûd)ları diri diri defni, verilecek borcun verilmemesini, verilmeyen bir şeyin alınmasını haram kıldı. Yine Allah sizin için kıl-ü kâli çok süali, izâa-i mâli kerih gördü», (Bkz. Buhârî, c, 7,s, 292). Aynı mealde, Ubâde b. es-Sâmit (r.a.)'dan rivayet edilen başka bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) : «Allah'a (ibâdet)te hiç bir şeyi şerik etmemek, sirkat etmemek, zinâ eylememek, evlâdınızı öldürmemek (hem kızları hem de oğlanları diri gömmemek), kendiliğinden uydu-

İslâm dini, kadın ve erkekten oluşan âileyi kutsal kabul etmiştir. Bu kutsal yuvanın yıkılmasına, madden veya manen hastalanmasına, nesebin bozulmasına, mirasın karışmasına, meşru düzenin bozulmasına etki eden davranış ve fiilleri yasaklamıştır. İslâm hukuku, âilenin temelini sarsan davranışların başında, zina suçunun geldiğini belirtmektedir. Değişik ayet ve hadislerde bekâr olsun, evli olsun, erkek ve dişilerin zina yapmasını yasaklamış ve zina edenlere «recm» ve «hadd» cezası uygulanmasını emretmiştir(23).

racığınız hiç bir yalanla (kimseye) bühtan etmemek...» buyurmuştur. (Bkz. Buhârî, c, 1, s, 34 - b), Hz. Peygamber (a.s.) Veda Hutbesinde de şöyle buyurmuştur : «... Ey nâs, kadınların haklarına riâyet etmenizi ve bu hususta Allahtan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah emaneti olarak aldınız. Ve onların namuslarını ve ismetlerini Allah adına söz vererek helâl edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, onların da sizin üzerinizde hakları vardır...». (Bkz. Buhârî, c, 10, s, 397 - 407).

23 — «Zinâ eden kadınla zinâ eden erkekten her birine yüzer deynek vurun... müminlerden bir zümre de bunların azâbına (bu cezalarına) şahid olsun», Nur Su. Ay. 2, En az dört erkek şahidin olması gerekir. Bu hususları fıkıh kitapları ayrı ayrı açıklamaktadır. «Zevcelerine zinâ isnâd eden ve kendilerinin kendilerinden başka şahidleri de bulunmayan kimseler (e gelince) onlardan her birinin (yapacağı) şahidlik, kendisinin hakıykatene saadıklarından olduğuna Allah'a yemin (ile) dört (def'a ifâde ve tekrar edeceği şahidliktir», Nûr Su. Ay. 6, «Kocasının yalancılardan olduğuna Allah'ı dört defa şahid tutması, cezayı (recmi) kadından kaldırır. Beşincisinde, kocası doğrulardan ise kendisinin Allah'ın gazabına uğramasını diler». Nûr Su. Ay. 8 - 9. «Açık olsun, gizli olsun fuşşiyata yaklaşmayınız», En'am Su. Ay. 151. «Kadınlarınızdan fuhuşu irtikâb edenlere karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer şehâdet ederlerse -onları ölüm alıp götürünceye, yahud Allah onlara bir yol açıncaya kadar- kendilerini evlerde alıkoyun (insanlarla ihtilâtdan men edin)». Nisâ Su. Ay. 15. »Sizlerden fuhuşu irtikâb edenlerin her ikisini de eziyete koşun. Eğer tevbe edib (nefislerini) islah ederleres artık onlar (a eziyet)den vaz geçin...». Nisâ Su. Ay. 16. Kur'an-ı Kerimde bunlara benzer birçok ayet bulmak mümkündür (Bkz. Hamdi Yazır, HDKDT, c, 2, s, 1314, c, 3, s, 2090, c, 5, s, 3463, Çantay, KHMK. c, 1, s, 121, 211, c, 2, s, 628 - 629). Abdullah İbn-i Mes'uddan rivayet edilen bir hadis-i şerifde Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur : «Mü'minleri Allah'tan ziyâde fenalıklardan koruyan bir kimse yoktur. Mü'minlerin en büyük hâmisi olduğu için Allhâhu Teâlâ açık, kapalı bütün fuşşiyatı haram kılmıştır...». Buhârî, c, 11, s, 104, İbn-i Abbas'tan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamberin (a.s.) huzurunda Hilâl ibni Ümeyye; 'karım Şerik ibn-i Sehmâ ile zina etti' der. Bunun üzerine Hz. Peygamber de «Dört şahidini hazırla, yahud arkana hâd (vurulur) buyurdu... Sen şahidlerini hazırla, aksi takdirde arkana hadd-i kazî (seksen deynek) vurulur...». Buhârî, c,

İslâm hukuku, evlenmeyi teşvik edip âileyi kutsal olarak kabul ederken, boşanma olayını da hoş karşılamamıştır. Mümkün olduğu kadar, boşanma ve ayrılıklardan kaçınılmasını, bütün çabalara rağmen evlilik yürümezse, tarafların birbirlerinin haklarına tecavüz etmeden ayrılmalarını hükme bağlamıştır(24).

11, s, 140. Hüseyin Atay, «Kur'an-ı Kerim ve Hâdis-i Şerif'de Âile Plânlaşmasına ait bir tetkik», İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c, 5, cüz, 1-4 (1973), İstanbul, 1973, s, 229 - 232, İlber Ortaylı, a.g.m., s., 39, Sabri Şakir Ansay, a.g.m. s., 29 - 30.

24 — «... En iyi âile kuran kadınlar, Allah'a ve kocalarına itaat ve muhabbet eden, Allah'ın tevfiik ve inâyetiyle kocasının gıyabında (onun malını, canını, namusunu) muhafaza edenlerdir...». Nisâ Su. Ay. 34. «(Eğer karı ile koçanın) aralarının açılmasından endişeye düşerseniz o vakit (kendilerine erkeğin) âilesinden bir hakem, (kadının) âliesinden bir hakem gönderin. Bunlar barışdırmak isterlerse Allah aralarında (ki dargınlık yerine geçme), onları (uyuşmaya) muvaffak buyurur...». Nisâ Su. Ay. 35. «Eğer bir kadın, kocasının uzaklaşmasından (yatağını terk etmesinden, nafakasında ihmâl göstermesinden), yahud (her hangi bir suretle kendisinden) yüz çevirmesinden endişe ederse sulh ile aralarını düzeltmekte vebâl yoktur. Sulh daha hayırlıdır. Zaten nefislerde kıskançlık hazırlanmıştır. Eğer iyi geçinir (kadınlara cefâdan) sakınırsanız şüphesiz ki Allah, yapacağınız her şeyden tamamen haberdardır». Nisâ Su. Ay. 128. «Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler (bekle-sinler). Eğer onlar Allah'a ve âhîret gününe inanıyorlarsa Allah'ın, kendi rahimlerinde yarattığını (söylemeyerek) gizlemeleri onlara helâl olmaz. Kocaları bu bekleme müddeti içinde barışmak isterlerse onları geri almıya (herkesden) çok lâyıkdırlar. Erkeklerin meşrû surette kadınlar üzerindeki (hakları) gibi kadınların da onlar üzerinde (hakları) vardır. (Yalnız) erkekler onlar üzerinde (daha üstün) bir dereceye mâlikdirler. Allah mutlak gaalibdir, gerçek hüküm ve hikmet sahibidir.» Bakare Su. Ay. 228, «Hem kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi? Artık onları ya (kendilerine ric'atle) iyilikle tutun, ya iyilikle bırakın (Fakat) onları sırf zulmedebilmeniz için, zararlarına olarak, tutmayın. Kim böyle yaparsa muhakkak kendine yazık etmiş olur...» Bakare Su. Ay. 231. «Kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, aralarında meşru' bir surette anlaşdıkları takdirde (Ey velîler), artık kendilerini kocalarına nikâh etmelerine engel olmayın...». Bakare Su. Ay. 232. «Ey Peygamber (ve ümmeti) siz müslümanlar kadınları boşayacağınız vakit iddetlerine doğru boşayın. O iddeti (üç hayız ve temizlenme süresi) de sayın. Rabbiniz olan Allah'dan korkun. Onları evlerinden (sakin oldukları evlerden) çıkarmayın. Kendileri de çıkmasınlar. Meğer ki apaçık bir kötülük (meydana) getirmiş olsunlar...». Talaak Su. Ay. 1. «Sonra (o kadınlar) müddetlerini doldur(mıya yaklaş)dıkları zaman onları ya güzellikle tutun (tekrar zevce edinmek suretiyle), yahud güzellikle kendilerinden (haklarını vererek) ayrılın ve içinizden adâlet sahibi

İslâmın kabul ettiği, âile kurumunun sarsıntı geçirmesi, ayrılık veya boşanma olayının sürüncemede kalması, değişik nedenlerle âilenin reisi olan kocanın uzun süre âilesinden uzak kalması vb. gibi nedenlerle kadına, küçük yaşta, babanın ölmesiyle yetim kalan çocuklara nafaka bağlanması, İslâmî hukukun prensiplerinden idi. Kur'an-ı Kerim ve Sahîh hadis kitaplarında, bu konuda birçok ayet ve hadis bulmak mümkündür(25).

iki kişiyi de şahid yapın. (Ey şahidler siz de) şahidliği Allah için edâ edin...». Talak Su. Ay. 2. Kur'an-ı Kerim'de bu konuları aydınlatan başka ayetler de mevcuttur. (Bkz. Hamdi Yazır, HDKDT, c. 2, s. 779 - 780, 790, 1340, c. 3, s. 1480, c. 7, s. 5044 - 5045, Çantay, KNMK., c. 1, s. 6 - 62, 125 - 126, 145, c. 3, s. 1055 - 1056). Hz. Peygamber (a.s.) : «Nikâhlanıp çiftleşiniz ve evleniniz, fakat kurduğunuz bu âile yuvasını talâk ile yıkmayınız. Onun tarrâkasından arş-ı ilâhi titrer» buyurmuştur. Yine başka hadislerde : «Kadınlarınızı ancak zinâ töhmetiyle boşayabilirsiniz» buyurulmuştur. «Talâk üzerine yemin -ki: şöyle yaparsam karım boş olsun, gibi sözlerle- ancak münafık olan kişi yemin eder» buyurmuştur. «Bir kimse yalnız tatmin-i şehvet için nikâh eder, mehrini de vermezse, o kimse zinâkâr bir mücrim olarak ölür» buyurmuştur. «Sık sık kadın boşayan çeşnici erkeklerle sık sık koca değiştiren çeşnici kadınlara Allah lânet etsin» buyurmuştur. (Bkz. Buhârî, c. 11, s., 328 - 331). Sabri Şakir Ansay, a.g.m. s., 30 - 31. İlber Ortaylı, a.g.m. s., 38, 39. Hüseyin Atay, a.g.m. s., 230 - 231.

25 — «... (Yine) sana hangi şeyi nafaka vereceklerini sorarlar. De ki: «ihtiyacınızdan artanı (verin) «...», Bakara Su. Ay. 219 (Bkz. Hamdi Yazır, HDKDT., c. 2, s., 760 - 761. Çantay, KHMK., c. 1, s. 58 DİBY., KKTA. s. 33). nafaka konusunda Hz. Peygamber (a.s.)'in çeşitli hadis-i şerifleri de mevcuttur. Ebû Mesûd'dan rivayet edilen bir hadiste: «Her hangi bir müslüman kendi ehline -Allâh'ın rızasını kasederek- infâk edip zarûri ihtiyaçlarını te'min ederse bu infâk o müslüman için sadaka olur» buyurulmaktadır. Ebu Hüreyre (r.a.)'dan rivayet edilen bir kutsi hadiste : Allahu Teâlâ: «Ey Adem oğlu sen âileni infâk etki, sen de Allah tarafından infâk olunub me'cûr olasın» buyurulmaktadır. Yine Ebû Hüreyre (r.a.) rivayet olunan bir hadiste: «Dul kadınların ve bir günlük geçimi olmayan fakirlerin nafakalarını kazanmağa koşan müslüman, Allah yolunda harb eden mücâhid gibidir. Yahud gece namazlı, gündüz oruçlu kimse gibidir» buyurulmaktadır. Yine Ebû Hüreyre (r.a.) rivayet edilen başka bir hadiste : «Sadakanın efdali, sadakanın sahibini ganî bırakan ve fakiriğe düşürmeyen sadakalardır. Çünkü veren el, alan elden hayırlıdır, üstündür. Ey mü'min, nafaka vermeğe nafakası üzerine vâcib olan âile efradınla başla, sonra başkalarına sarf et. Âile efradının nafakaları verilmezse kadın der ki : Ya beni besle, yâhud yakamı bırak. Hizmetçi de : Beni besle, beni çalışdır, der, Çocuk da : Beni besle, beni kime bırakırsın? der», (Bkz. Buhârî, c. 11, s., 271 - 273). Sabri Şakir Ansay, a.g.m. s., 30 - 31. İlber Ortaylı, a.g.m. s., 38 - 39.

2 — Osmanlı Kanun-nâmelerinde Âilenin Yeri.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu, Türk - İslâm karakterli bir devlettir. Kuruluşundan beri, devlet yönetiminde ikili hukuk sistemi hâkimdir. Bunlardan birincisi, kaynağını ayet, hadis, kıyas ve icma hükümlerinin teşkil ettiği şer'i hukuk, ikincisi ise, kaynağını, Türk teşkilât ve idarecilik geleneği ile fethedilen memleketlerde tesadüf edilen vergi usulleri ile kanunların teşkil ettiği örfî hukuktur. Bunlardan, birincisi olan, şer'i hukuku (bazı yönleriyle) genel hatlarıyla yukarıda açıklamaya çalıştık.

Osmanlı kayıtlarında, kanun-nâmeler hakkında şu isimlerin : «Padişah Kanunu», «Kanun-ı Hümayûn», «Kavanîn-i Örfiye», «Kavanîn-i Örfiyye-i Osmaniye», «Kazayây-ı Örfiyye», «Kavanin-i Divan-ı Osmanî», «Ferman-ı âlişân-ı zill-ı Rabbânî» vb. yer aldığı görülmektedir.

Türkler, değişik asırlarda, çeşitli toplumların yaşadığı coğrafi mekânlarda birçok devletler kurmuşlardır. Kurulan bu devletlerin idarî, askerî sosyal ve ekonomik yönden teşkilatlanması, sevk ve idare edilmesi hususlarında küçümsenemeyecek kadar büyük tecrübe ve bilgiler kazanmışlardır. Kurulan devletlerin, büyüyüp gelişmesi için, zaman zaman gaza ve cihad politikası takip ederek, birçok memleket fethettiler. Fethedilen yerlerde yaşayan insanları mutlu etmek, hoşlanmadıkları konularda taciz etmemek için, yıkılan devletin koyduğu kanunları, vergi usûl ve yönetmeliklerini çoğu kere aynen kabul ettiler. Sadece, o toplumlara ağır gelen hükümleri, toplum yararına değiştirdiler. İşte, bu iki tarihi sebeble Osmanlı örfî hukuku doğdu.

Bazı fethedilen bölgelerin, eski kanun ve vergi usulleri hemen değiştirilmeyip, uzun süre Osmanlı yönetimi tarafından aynen kabul edildi. Örneğin : Akkoyunlu Hükümdârı Uzun Hasan Bey'in Fatih tarafından yenilmesinden sonra Diyarbakır, Mardin, Erzincan, Ergani ve Urfa'da 1518 (924 H.) tarihine kadar, bazı yönleri aynen, bazı yönleri ise tadil edilmiş şekilde Hasan Padişah Kanun-nâmesi adı altında devam etti. Ancak, Osmanlı yönetimi tarafından, 1540 tarihlerine doğru, Diyarbakır Kanun-nâmesinin vaz edildiği görülmektedir. Yine, Sis (Adana) ve Tarsus bölgelerinde Mısır ve Suriye Sultanı Kayıtbay'ın Kanun-nâmesi, Zülkadiriye Vilâyetinde (Maraş ve çevresi), muhtemelen 1511 (971 H.) tarihine kadar Alâ-üd-devle Bey'in kanunu geçerli olup, bu tarihlerde tahriri yapılan Maraş'ta, Zülkadiriye Kanunu yerine Rum

Kanunu (Osmanlı Kanunları) kabul edilmiştir. Fakat, hazırlanan Osmanlı Kanunları adı altında Alâ-üd-devle Bey'in Kanunları tağyir ve tebdil edilmeksizin kabul edilmiştir. Aynı şekilde, Arap ve Acem Ülkelerinde yapılan fetihler sonunda, o bölgenin eski yönetimleri tarafından kabul edilmiş kanunların birçok hükümlerinin Osmanlı Yönetimi tarafından kabul edilerek, Osmanlı Kanun-nameleri hükümleri altına sokulmuş oldukları görülmektedir(26).

İslâm hukukunun, Osmanlı Örfî Kanununun-nâmelerine tesiri hususu hâlâ aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Hammer, İslâm hukuk prensiplerinin, kanun-nâmelere tesir ettiğini savunurken, Ömer Lütfi Barkan tesir etmediğini savunmaktadır. Yine Barkan, kanun-nâmeler hazırlanırken, islâmî hukukun tesiri olmayıp, çeşitli belde ve kıtalarda yaşayan insanların ihtiyaçlarının etkili olduğunu belirttiikten sonra, fethe-dilen yerlerdeki toprakların statüsü konusunda, «... bir insanın toprağı veya evi üzerindeki tasarruf hakları ve bu gibi gayr-i menkullerin alımı, satımı, ve kiraya verilmesi gibi fıkıhın muamelât kısmını alâkadar eden meselelerle, evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi şeriatın en aslî kaynakları tarafından şekilleri sârahatle tâyin edilmiş...» olan bazı konularda, kanun-nâmelerin İslâmî hükümlere müdahale ederek zaman zaman onları hükümsüz kıldığını belirtmektedir(27).

Çeşitli «ferman», «emir» ve «hükümler» şeklinde meydana gelen kanun - nâmelerin hazırlanmasında, Müftü ve Şeyhulislamın etkisi yoktu. Bunların düzenlenmesinde, kendi görevlerinde temayüz etmiş olan yüksek seviyeli devlet memurlarının etkili olduğu görülmektedir. Hatta, Barkan, Şeyhulislam Ebussuud Efendi tarafından tanzim edilen toprak hukukunun, Şeyhulislamlık sıfatı ile olmayıp, «Tahrîr Emîni» veya «İl Yazıcısı» sıfatı ile hazırlanmış olabileceğini belirtmektedir(28).

Değişik zamanlarda «Ferman», «Emir» ve «Talimat-nâmeler» şeklinde vaz edilen hükümler, zamanla toplanıp Osmanlı Kanun-nâmeleri haline getirilmiştir. Bugüne kadar bilinen ilk «Kanun-nâmeler Külliyyâtı» I. Murat Hüdavendigâr zamanında ve onun emri ile Beylerbeyi Ti-

26 — Ömer Lütfi Barkan, Kanunlar, I. İstanbul, 1943. s., XVI, XXXVI, LIX, LXV, 119, 145, 170, 191, 196, 200.

27 — Ömer Lütfi Barkan, Kanunlar, I. İstanbul, 1943, s., XXXV, XLV, XLVI.

28 — Barkan, a.g.e. s., XX, XXIII, XXIV, XXVII, XXIX.

murtaş Paşa tarafından hazırlandığı sanılmaktadır. Daha sonra, Fatih ve Kanûnî Sultan Süleyman Kanun-nâmeleri hazırlanmıştır. Zamanla, bu kanun-nâmelerin derlenip toparlanmasıyla «Kanun Mecmuaları» meydana getirilmiştir.

Bugüne kadar, bilinen belli başlı kanun-nâmeler, Hezâr Fen Hüseyin Efendinin 1675 (1086 H.) tarihlerine doğru hazırladığı, «Telhis'ül-beyan fi-Kavanîn-i Âli Osman» adlı eser ile, Aynî Ali Efendinin 1609 (1018 H.) (İstanbul, 1280. (1863)) tarihli «Kavânin-i Âli Osman Der-Hülâsâ-i Mezâmîn-i Defter-i Divân» adlı risalesi yanında, Ankara Mahkemesi Mukayyidi Mehmet Emin Efendinin 1817 (1233 H.) tarihlerinde hazırladığı eserler ile Tanzimat sonrası hazırlanan Mecelle, Âile, Nafaka, Arazi vb. kanun-nâmeleri saymak mümkündür(29).

Buraya kadar, Örfî hukuku yansıtan Osmanlı Kanun-nâmeleri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Pekiyi, bu kanun-nâmelere göre Osmanlı toplumunun âile yapısı neydi?

Kanun-nâmeler, idarî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, âile hukuku konusunda böyle bir düzenlemeye gitmemiştir. Zaman zaman fıkıhın maumelât kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi bazı şeriatlık konulara ufak tefek müdahalelerin dışında bu konuyu İslâm şeriatına bırakmıştır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumu âile yapısının iyi bilinebilmesi için, İslam hukukunun âile ve âile fertleri hakkında vaz ettiği hükümlerin de iyi bilinmesi gerekmektedir. İslam hukukunun âile hakkında ortaya koyduğu hükümler iyi bilirse, arşivlerimizde bulunan belgelerden, özellikle Şer'îyye Sicillerine yansıyanlar daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Teorik olarak ortaya konulan İslam hukuku ile, bu hukukun uygulamasında görülen başarılar, başarısızlıklar, çelişkiler, hukuk yolundan sapmalar Kadı Sicillerinin incelenmesi, bunlarda görülen belgelerin bilimsel ölçülerle ortaya konulmasıyla mümkün olacaktır.

Biz, Osmanlı toplumunun bir kesitini oluşturan Tokat'ın âile yapısını işlerken, ister istemez İslam hukukunun âileye bakış açısını ortaya koymak zorunda kaldık. Araştırmamızın bundan sonraki bölümlerinde, teorik İslam hukuku ile, Osmanlı kadısının uygulamalarını yan yana getirerek, Osmanlı toplumunun âile yapısını aydınlatmaya çalışacağız.

29 — Barkan, a.g.e. s., XX, XXIII, XXIV, XXVII, XXIX.

III — Tokat'da Bulunan Müslim ve Zimmî Gruplar

Bilindiği gibi, imparatorluklar, homojen yapıya sahip olmayıp, değişik din, dil ve ırklardan meydana gelmektedirler. Üç kıtada hüküm sürmüş olan Osmanlı imparatorluğu da böyledir. İmparatorluk şehirlerinin incelenmesi, bunu açık olarak ortaya koymaktadır. Birçok Osmanlı şehirlerini incelediğimiz zaman din, dil ve ırk bakımından karışık olduklarını açık olarak görebiliriz. XVIII. yüzyılın sonlarında (1771 - 1810) incelemeye tabi tuttuğumuz Tokat'ta durum böyleydi. Bu dönemde dinî bakımdan müslim ve zimmî olmak üzere iki toplum görülmektedir. Yapılan tahrirlerde, genellikle din faktörü esas alındığı için, müslim zümrelerin, Türklerden başka hangi etnik unsurlardan meydana geldiğini, kesin olarak tesbit etmek mümkün olmadığı halde, zimmî zümrelerin tahririnde, dinî yapısıyla beraber, etnik yapısının da belirtilmiş olmasından dolayı, Tokat'ta oturan zimmî kesimin diniyle beraber milliyetini de tesbit etmek mümkün olmaktadır.

Devlet zaman zaman, şer'î ve örfî vergiler toplamaktaydı. Bu vergilerin âdil ve eşit olarak tarh-u tevzî edilebilmesi, belirlenen resimlerin biran önce toplanabilmesi amacıyla, şehir halkı belirli aralıklarla tahrir ediliyordu. Bu tahrirlerde, müslim ve zimmî mahallelerin halkları ayrı ayrı sayılarak, kimin ne kadar vergi vereceği tesbit edilirdi. Bu şekilde tanzim edilerek Şer'iyye Sicillerine geçirilen kayıtlara, «Mevkufat Defteri Suretleri», «Salyâne Defterleri», «Mahallat Haneleri Defterleri», «Mahallât Defteri», «Hâne Defteri», «Müfredâd Defteri», «Tevzî ve Taksim Defteri» vb. isimler verilmekteydi (30). İşte, bu defterlerden yararlanarak, şehirde ne kadar mahalle olduğunu, hangi adları taşıdığını, mahallelerde oturanların dinî ve etnik yapılarını, mahalle halkının kaç avârız ve nüzül-hânesi sayıldığını, her hânenin ne kadar vergiye müstahak olduğunu vb. ayrı ayrı tesbit etmemiz mümkün olmaktadır. Örneğin : 15 Eylül 1795 (Gurre-i Rebi-ül-Evvel 1210 tarihli «Müfredat Defteri» ne göre Tokat'ta toplam

30 — Tokat Şer'iyye Sicili, Defter No : 2, Sayfa No : 6, Bilindiği gibi, Tokat Şer'iyye Sicilleri, Tokat Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesinde bulunmaktadır. Bundan sonraki dipnotlarda Tokat Şer'iyye Sicilleri (TŞS) şeklinde, Defter Numarası ile sayfa numarası (—/—) şeklinde kısıtlayacaktır. Rifat Özdemir, «XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara» (Fizkî, Demografik, İdarî ve Sosyo - Ekonomik Yapısı) 1785 - 1840, AÜDTC. Fakültesinde basılmamış doktora tezi, Ankara, 1984. s., 88 - 89.

olarak 77 tane mahalle vardı(31). Bu sayımda, mahalleler müslim, zimmî ve karışık şeklinde belirtilmemiştir. Onun için, kesin olarak mahallelerin hangileri müslim mahallesidir, hangilerinin zimmî mahallesini, hangilerinin karışık olduğunu tesbit edemedik. 1830 yılında yapılan ilk nüfus tahririnde, şehir halkı sayılırken müslimlerin oturduğu mahalleler, zimmîlerin oturduğu mahalleler ile karışık olan mahalleler ayrı ayrı belirtilmiştir. Biz, Tokat Şer'iyye Sicilleri üzerinde çalışırken bu defteri aramamıza rağmen bulamadık. O nedenle, bu konuyu tam olarak aydınlatmak mümkün olmadı. Fakat, 1455 (860 H.) tarihli tahrîre göre 54 mahalleden 7 tanesi zimmî, 1641 (1051 H.) tarihli tahrîre göre 70 mahalleden 62 tanesi müslim, 8 tanesinin müslim ve zimmî karışık olduğunu tesbit etmek mümkün oldu(32). İncelediğimiz dönem zimmî mahallelerinden, birisinde Yahudiler, geri kalanlarda ise (muhtemelen 10 mahalle olmalı) Ermeni ve Rumlar ya ayrı ayrı, ya da müslimlerle karışık olarak oturuyorlardı. Zimmîlerin adını taşıyan bazı mahallelerde cami, mescit ve türbelerin bulunması, buralarının müslimlerle karışık olduğunu göstermesi bakımından önemlidir(33).

Anlaşıldığı gibi, incelediğimiz dönem Tokat'ında, etnik yapısı kesin olarak bilinmeyen Müslimler yanında Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmak üzere toplam olarak 4 tane etnik toplum (müslimlerin durumuna göre bu sayı fazlalaşabilir) ile üç tane semavî dine mensup insanların bir arada yaşadıkları görülmektedir.

IV — Tokat'ta Âile ve Evlilik Gelenekleri

1 — Nikâh Akdi ve Âilenin Teşekkülü

İslâm hukukunda âile, kutsal bir yapı olarak nitelendirilmiştir. Türk toplum yapısında da durum bundan farklı değildir. Osmanlı mahkemesinin başı olan kadı da bu kutsallığı korumuştur.

Âilenin teşekkül edebilmesi için evlenmenin, evlenmenin teşekkül edebilmesi için de nikâh akdi denilen sözleşmenin yapılması şarttır. İslam hukukuna göre evlenme ve nikâh akdinin alenî olması şart-

31 — Tokat Şer'iyye Sicili, Defter No : 2. Sayfa No : 6 (Bu dip notu, TŞS, 2/6 şeklinde kısaltabiliriz).

32 — Başbakanlık Arşivi, TTD. No : 772, s., 41 - 42 vd. Bana bu bilgiyi temin eden Doç. Dr. Mehmet İpşirli Bey'e teşekkür ederim.

33 — TŞS, 2/9, 13/126 - 127

tır(34). İşte, bu şarttan dolayı olmalıdır ki, Osmanlı döneminde yapılan evliliklerin büyük bir çoğunluğu Şer'iyeye Sicillerine kayıt edilmektedir.

Evlenecek bir kızla erkeğin, hür iradelerini kullanmaları İslâmî bir prensiptir(35). Bu dönemlerdeki uygulamalarda, bu prensibin geçerli olduğunu görmek mümkündür. Evlenirken, şu tür evlenme ve nikâh akidlerinin yapıldığını görmekteyiz.

a — Evlenecek kız ve erkek hür iradelerini kullanarak kendileri ve âileleri arasında anlaşıp karara vardıktan, sonra, mahkeme-i şer'e gelerek, şahitler huzurunda, nefislerini birbirlerine tezviç ettiklerini beyan ederek nikâh akidlerinin yapılmasını isterlerdi. Nikâh akidleri yapılarak, sonuç sicill-i mahfuza kayıt edilirdi.

b — Evlenecek kız ve erkek, kendileri ve âileleri arasında anlaştıktan sonra, kız, mahkemeye gelmeyerek (mahremiyet nedeniyle olsa gerek) anasını, babasını veya güvendiği yakın akrabalarından birisini şahitler huzurunda vekil tayin ederek mahkeme-i şer'e gönderir. Mahkemede yapılan duruşmada, vekâlet suretiyle bu nikâh akdi de yapılarak sonuç sicill-i mahfuza kayıd edilirdi. Zaman zaman, vekâlet uslûlünü erkeklerin de uyguladığını görmek mümkün olmaktadır.

c — Bazan evlenecek kız ve erkek kendileri ve âileleri arasında anlaştıktan sonra, mahkeme-i şer'e müracaat ederek, nikâh akidlerinin evde yapılmasını isterlerdi. Bu gibi hallerde, bazan mahkemenin başı olan kadı veya nâib (bunların gitmesi çok ender olurdu) ama çoğunlukla da mahkemenin başkâtibi, birinci, ikinci veya üçüncü kâtipleri ile mukayyidler vb. bu gibi görevlere gönderilirdi. İstenilen yere giden mahkeme görevlileri, şahitler huzurunda nikâh akdini yaptıktan sonra, sonucu getirip sicill-i mahfuza yazarlardı. Bazan bu usullerle yapılan nikâh akidleri, kız ve erkeğin, veya evli çiftlerin mahkemeye gelerek, şahitler huzurunda hür iradelerini kullanarak evlenmekten vazgeçtiklerini belirterek, nikâh akidlerinin feshini isteyebilerlerdi. Bu isteğe uyan mahkeme, kıydığı nikâhı feshedebilirdi. Örneğin : 2 Ağustos 1798 (19 Safer 1213) tarihinde Tokat'ta Baş Meydan Mahallesinde oturan es-Seyid Mehmet Efendi, Şerife binti Mehmet

34 — Bkz. Dipnot 18'de bu konuda bilgi verilmiştir.

35 — Bkz. Dipnot 20'de bu konuda bilgi verilmiştir.

Emin adlı bâkir ve bâliğa kızla, kendi rızaları ile birbirlerine «namzed» olurlar. Fakat, aradan 6 ay geçtikten sonra araları açılır ve Seyyid Mehmed Efendi, es-Seyyid Halil bin Mustafa ile Hasan bin Hızırın şahadetleriyle, es-Seyyid Mustafa Efendi İbni Ebubekir Efendi'yi kendine vekil tayin ederek mahkemeye gönderir. Seyyid Mehmed Efendi'nin vekili olan, Seyyid Mustafa Efendi, mahkemede hazır bulunan «namzed» Şerife binti Mehmed Emin üzerine dava açarak, «vekilinin 6 ay önce Şerife'ye «namzed» olduğunu, aralarında nikâh akdinin geçmediğini, şimdi ise namzedlikten vazgeçtiklerini, Şerife'nin isterse nefsinin başkasına tezviç edebileceğini» beyan ettiğini ve mahkemenin de bu isteğe uyduğunu görmekteyiz(36). Mahkemenin bu kararı, tamamen İslâm hukukuna uygun düşmektedir(37). Yine, 1 Nisan 1810 (25 Safer 1225) tarihli başka bir kayıttâ, Tokat'ta Mahmud Paşa Mahallesinde oturan Rukiye binti Süleyman adlı kız mahkemeye gelerek şu beyanda bulunur: Bundan üç sene önce, babam müteveffa, beni şu anda Tokat'ta bulunmayan Mustafa bin Abdullah'a evlenmek vadiyle «namzed» etti. Aramızda sahîh bir nikâh da yok. «... ben âkile ve bâliğa ve âkilâ-i fâile muhtar olduğum ecilden nefsimi ahara tezvice izin murad eylerim...» diyerek serbest kalmasını ister. Mahkeme şahidleri de dinledikten sonra «namzed» Rukiye kızın isteğini yerine getirerek, istenmeyen bir evlilik akdinin önüne geçmiş olduğu görülmektedir(38).

Orta Asya Türklerinde, kan bağı evliliğe mani olduğu için, evliliklerde ekzogami (dıştan evlilik) usûlü yaygındır. İslâm dininde zuhur edince, kan bağının evliliğe mani olduğunu, Nisâ Suresinin 22 ve 23. ayetlerinde kimlerin kimlerle evlenebileceğini karara bağlayarak, üvey anne, kız, kız kardeş, hala, teyze, sütanne ve süt kardeşlerin vb. birbirleri ile evlenemeyeceklerini kesin prensip haline getirmiştir(39). Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda, üvey anne, kız, kız kardeşler, sütanne ve süt kardeşler arasında ceryan eden, evliliklerle ilgili hiçbir belgeye rastlamamız mümkün olmadı. Bu tür, bir evlilik gi-

36 — TŞS, 3/130, Rifat Özdemir, «XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara» (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı) 1785 - 1840, AÜDTC. Fakültesinde basılmamış doktora tezi, Ankara, 1984. s., 235 - 274.

37 — Ömer Nasuhi Bilmen, Hukukî İslâmiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu. c., 2. İstanbul, 1985. s., 152 - 155.

38 — TŞS, 13/168, Rifat Özdemir, a.g.e. s., 235 - 274.

39 — Bkz. Dipnot 17'de bu konu hakkında birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

rişimi olduğu zaman mahkeme müdahale ederek evliliğe mani oluyordu. Örneğin : 21 Ocak 1774 (27 Şevval 1186) tarihinde Tokat'ta Huruş (gürültü, şamata ve telaş manasına gelmektedir) Mahallesinde oturan es-Seyyid Ebubekir bin Abdurrahman adlı kişi, aynı mahallede oturan Hatice binti Ömer adlı kızla kendi aralarında «namzed» (nişanlanma) olurlar. Tam nikâh akdi yapacakları zaman, bazı kişiler bunların süt kardeşi olduklarını mahkemeye intikal ettirirler. Mahkeme, durumun aydınlığa kavuşması için, evlenecek erkeğin süt kardeşi olmadıklarına dâir şahit getirmesini ister. Güveyi adayı olan Seyyid Ebu Bekir şahidler getirir ve getirilen şahitler bunların süt kardeşi olmadıklarını, söylentinin iftira olduğunu beyan ederler. Bunun üzerine mahkeme, adayların kendi aralarında evlenebileceklerini, nikâh akdi yapmada sakınca olmadığını belirten hüccet-i şer'iyye vererek davayı sonuçlandırmıştır(40). Bu örnekte de görüldüğü gibi mahkemenin kararı İslâm fıkıhına uygunluk göstermektedir.

2 — Müslimlerde Evlilik Gelenekleri

Yukarıda belirttiğimiz gibi, müslim kesimin evlenmesi, evlenecek kızla erkeğin kendi hür iradeleri ile anlaşmalarına bağlı idi. Aralarında anlaşan adaylar, önce belirli bir süre nişanlı kalırlardı. Oğünkü ifadeyle, buna «namzed» deniliyordu. Birbirlerine «namzed» olan adaylar, bu süre içinde birbirleri ile âilelerini daha yakından tanımış oluyorlardı. Eğer bu süre içinde, kendi aralarında evlilik akdi yapmaya mâni bir durum çıkarsa, mahkemeye müracaat ederek, şahitler huzurunda, «namzed» olmaktan vazgeçtiklerini beyan ederek, nikâh akdini yaptırmazlardı. Yukarıda verdiğim iki örnekte, bu durum daha iyi anlaşılmaktadır.

Eğer, evlenecek adaylar, nikâh akdi yaptıracak seviyeye kadar gelebilirlerse, ya mahkemeden bir görevliyi evlerine çağırarak, veya kendileri bizzat mahkemeye giderek şahidler huzurunda nikâh akdini yaptırıyorlardı.

Evlenecek kızın, mehir alması, İslâm hukukunun prensibi olduğu kadar, Türk töresinin de bir gereği idi(41). Mahkemede nikâh akdi yapılırken, günün şartlarına göre, ne kadar mehr-i muaccel ile mehr-i müccelin, güveyi adayı tarafından gelin adayına verileceğinin bil-

40 — TSS, 1/76.

41 — Bkz. Aynı makalenin Eski Türklerde Evlenme Böl.

dirilmesi şarttı. Birçok sicil kaydına bakılacak olursa bu durum açık olarak görülmektedir. Eğer, nikâh sırasında mehirin miktarı belirtilmezse, boşanma veya ölüm hallerinde emsallerine göre terekeden alınmaktaydı(42).

Orta Asya Türkleri arasında, bazı istisnalar olmakla beraber, poligami (çok evlilik) evlilik usüllerine pek rastlanmaz. Genellikle, yaygın olan evlenme biçimi, monogamî (tek evlilik) usûlüdür. İslâm hukuğu, değişik ayet ve hadislerde, geçerli bir mazeretin yanında, adaletin mutlaka sağlanması şartıyla, dörde kadar evlenmeye müsaade etmiştir(43). Fakat, hanımlâr arasında, adaletin sağlanması şartıyla bu kapı hemen hemen kapatılarak, tek kadınla evlenme usûlü teşvik edilmiş gibidir.

Biz, Tokat Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmada, İslâm hukukunun müsaade etmesine rağmen, poligami evlilik usûlünün tatbik safhasına konulmadığını gördük. 1772 - 1810 (1186 - 1225) tarihleri arasındaki sicillerden örnekleme yöntemiyle 26 tane tereke seçtik. Bu terekeler, şehrin değişik yerlerinde oturan müslim ve zimmî karışık olmak üzere ehl-i örf mensubu olan eski Tokat Voyvodasına, bazı askerî tâifeye, hekime, bakkallık ve attarlık gibi ticaretle iştigal eden esnaf kesimi ile evinde oturup ev işlerini yapan bazı ev kadınlarına âit bulunmaktadır. Bu 26 terekeden % 69,23 oluşturan 18 tanesi müslimlere, % 30,77 oluşturan 8 tanesi de zimmî gruplara âittir(44). 18 tane müslim erkekten sadece 4 tanesi (% 15,38'i) 2 evlidir. Bunlardan birisinin ilk karısı öldüğü için evlenmiştir. Öbür üç kişi ise, birinci hanımlarından ya hiç çocukları olmadığından, veya bir erkek çocuğu da sahip olabilmek için, ikinci evliliği yapmış görünmektedir. Çünkü, bu üç erkeğin de birer çocuğu vardır. Bunlardan iki tanesinin birer erkek çocuğu, bir tanesinin de bir kız çocuğu vardır. Burada açık olarak görüldüğü gibi, ikinci evlilikler, sırf bazı arzuları tatmin etmek için yapılmaktan çok, bazı zaruretlerden dolayı yapılmış olduklarını açık olarak göstermektedirler. Erkeklerin, % 84,26'sının tek evli olması, bunun delili olsa gerektir.

42 — TŞS, 1/370, 2/6, 3/161 - 165.

43 — Bkz. Dipnot 16'da bu konu açıklanmaktadır.

44 — TŞS, 1/276, 288, 315, 370, 2/6, 9, 10, 11, 13, 16, 33, 36, 50, 83, 108, 109, 142, 158, 176, 177, 3/2, 9, 13/47, 93, bu numaralı terekeleri incelemeye tabi tuttuk.

Bu örnekler ile, XVI. yüzyıl sonlarında Türkiye'den geçen Alman protestan papazı Salomon Schweigger'in verdiği şu bilgiler : «Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor»(45) birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Bu örnek ve ifadelere dayanarak, Anadolu'da ve Tokat'ta çok evlilik usûlünün yerleşmediğini söylemek mümkündür.

3 — Zimmîlerde Evlilik Gelenekleri

Osmanlı döneminde yaşayan zimmîler dil, din ve gelenek yönünden tamamen serbest idiler. Kendi kitaplarına inanıp, kendi kilise ve havrâlarında âyin yapma haklarına sahip oldukları gibi, kendi dillerini konuşarak gelenek ve göreneklerini rahatlıkla yaşatabiliyorlardı. Âile hukuku ile ilgili bazı konuları, kendi cemaatleri arasında hallederken, bazılarında ise mahkeme-i şer'iyeye gelerek çözümlenmekte oldukları görülmektedir. Bu nedenle, kadı sicillerinde, zimmîlere âit evlilik uygulamalarıyla ilgili bazı kayıtlar, müslimlerininkine kadar, çok sık olarak yer almamaktadır. Ama, zaman zaman görülen belgelerde, zimmî kız ve erkeğin de kendi aralarında anlaştıktan sonra günün şartlarına ve malî kudretlerine göre aralarında mehr-i muâccel ile mehr-i müecceli kararlaştırdıktan sonra, mahkemede, şahidler huzurunda nikâh akdi yaptırarak evlenme olayını gerçekleştirdikleri gözlenmektedir. Eğer, evlenirken mehr-i müeccel kararlaştırılmaz, veya verilmezse, kocanın ölümü halinde, bu mehir günün şartlarına göre mutlaka terekeden düşülüyordu. Örneğin : 9 Aralık 1797 (19 Cemaziye'l-Âhîr 1212) tarihinde Tokat'ta, Kaya Mahallesinde oturan Kırkor Veled-i Gabriel ölür. Terekesi karısı Seronaz binti Vartan ile üç çocuğuna kalır. İslâm ferâiz hukukuna göre, terekeyi taksim etmeye gelen, mahkeme-i şer' görevlisi, önce terekeden borçlar ile kadına takdir edilen 33 gurusluk mehiri çıkardıktan sonra taksimatı yapar(46). Görüldüğü gibi, zimmî kesim kendi geleneklerini rahatlıkla yaşatırken, mahkeme-i şer'iyenin yürütmekte olduğu haklaştırma hizmetlerinden de yararlanmaktaydılar.

45 — İlber Ortaylı, a.g.m., s., 37.

46 — TŞS, 3/10, 13/126 - 127.

nam Zimmî unsurlar arasında da, poligami (çok evlilik) usûlü var mıydı? Bu sorunun cevabını bulabilmek için, incelemeye tâbi tuttuğumuz 26 terekeden, zimmîlere âit olan 8 tanesini yeniden gözden geçirdik. Fakat, zimmîler arasında 2 evli olan erkeklere rastlamamız mümkün olmadı.

İncil'de, sarîh bir hüküm olmamakla beraber, din azizleri tarafından iki evlilik pek hoş karşılanmıyordu(47). Acaba, zimmî kesimin bu davranışında, bu, dinî telâkkilerin etkisi var mıydı? Bunu kesin olarak bilemiyoruz. Belki, zamanla aydınlığa kavuşacaktır.

4 — Mehir

Mehir, güvey adayı tarafından, gelin adayına verilen belirli bir miktardaki paradır. Moğollarda güveyi adayının, gelin adayı evine verdiği paraya «kalın» deniyordu. Orta Asya Türkleri arasında da, güveyi adayının, kız evine verdiği paraya «kalın» veya «sep» deniliyordu. Cahiliyye çağı Araplarında ise, evlenecek erkeğin, evleneceği kızın babasına, erkek kardeşine veya akrabasından birisine mutlaka «mehir» vermesi gerekmektedir(48).

İslâm hukuku, zuhur ettiği zaman, bu gelenekleri devam ettirmiştir. Ancak, kadın lehine fevkalâde güzel düzenleme ve yenilikler getirerek, mehirin mutlak surette kadının hakkı olduğunu, bu parada, babanın, kardeşlerin ve diğer akrabaların hiç hakkı olmadığı gibi, kocanın da hakkı olmadığını kesin kurallara bağlamıştır(49). Mehiri kızın dışında başka birisinin almasını kesinlikle yasak ettiği gibi, evlenmeden önce mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel adını taşıyan ve günün şartlarına göre, âilelerin zengin veya fakir oluşlarına göre değişen belirli bir paranın kızı verilmesini şart koşmuştur. Hatta, öyle ki, mehir veremeyecek kadar fakir olan bir gencin, kızı Kur'an-ı Kerim öğreterek bu borcunu ödemesi istenmektedir(50).

47 — Sabri Şakir Ansay, a.g.m. s., 25.

48 — Bkz. Moğollar, Türkler ve Araplarda Âile ve Evlenme usulleri hakkında yukarıda ayrı ayrı bilgi verildi.

49 — Bkz. Dipnot 19'da bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

50 — Bkz. Dipnot 19.

Mehrin miktarı, günün şartlarına, evlenecek kızın güzel, çirkin, maharetli vb. oluşuna göre değişmekteydi. İslâm fıkihına göre, gelir getiren herşey mehir olabilmektedir(51).

Güvey adayı gelin adayına mehir verirken, gelin adayı da cihaz getirmektedir. Ancak, verilen mehir ile cihazın denk olması diye bir kural yoktur(52).

Kadına verilen mehirleri birkaç isim altında toplamak mümkündür.

a — Mehr-i Muaccel

İslâm hukukuna göre, nikâh akdinden önce veya nikâh akdi sırasında, şahitler huzurunda güveyi adayı tarafından gelin adayına verilmesi gereken bir paradır. Eğer bu para, akid sırasında verilmezse, boşanma veya ölüm halinde terekeden alınmaktadır.

İncelediğimiz 1771 - 1810 tarihleri arasındaki sicil kayıtlarında, bu dinî ve hukukî geleneğin uygulandığını açık olarak görmekteyiz. Bu dönemde, gelin adaylarına verilen mehirin miktarı kesin olmamakla beraber 50 ile 500 guruş arasında değişmekteydi(53).

b — Mehr-i Müeccel

Bu mehir de, gelin adayının hakkıdır. Nikâh akdi sırasında, miktarının şahidler huzurunda tesbit edilmesi lâzımdır. Eğer, akid sırasında tesbit edilmezse, boşanma veya ölüm halinde, emsallerine göre miktarı tesbit edilerek terekeden alınıp, kadına verilmekteydi. Örneğin : 20 Nisan 1808 (23 Safer 1212) tarihinde Tokat'ta Yazıcık Mahallesinde oturan Hüseyin b. Mehmed vefat eder. Eşi, Fatma b. Hasan terekenin yazımı sırasında, kocasının nikâh akdi sırasında kendine 150 guruş mehr-i müecel verdiğini beyan ederek, iki tane de şahid getirir. Mahkeme-i Şer' görevlileri, bu durumu kabul ederek 150 guruş mehr-i müecceli terekeden düşerek Fatma b. Hasan'a vermişlerdir(54).

51 — Ömer Nasuhi Bilmen, Hukukî İslâmiyye ve İstilahâtı Fıkhiyye Kamusu, c, 2. İstanbul, 1985, s, 121 - 124, mehirin miktarı ile çeşitleri ehl-i sünnet imamları arasında farklılık göstermektedir.

52 — Ömer Nasuhî Bilmen, a.g.e., c, 2, s., 147 - 150.

53 — TŞS, 2/11 - 83, 3/165 vd.

54 — TŞS, 2/176.

Bazan, nikâh akdi sırasında mehr-i müeccelin miktarı tesbit edilmeyebiliyordu. Bu durumlarda, boşanma veya ölüm olayı vuku bulursa, o zaman emsiline göre veya bazan vereslerin kendi aralarında takdir edecekleri miktara göre, belirli bir para mehr-i müccel adı altında terekeden düşülerek kadına verildiği de oluyordu. Örneğin : 21 Nisan 1796 (23 Şevval 1211) tarihinde Tokat'da Soğukpınarı- Müslim Mahallesinde oturan Mustafa Ağa İbni Abdullatif Ağa ölür. Karılarından Alime binti Mahmud'a, terekenin yazımı sırasında, vereseler arasında 25 guruş mehr-i müccel takdir edilerek terekeden düşülmüş olduğu görülmektedir(55).

c — Namzedlik Akçesi

İslâm hukuku, evliliğin, âkil ve bâliğ olduktan sonra yapılmasını, evlenecek kız ve erkeğin kendi hür iradelerini kullanmalarını, velîlerin kesinlikle müdahale etmemelerini, kız veya erkeğin rızaları dışında nikâh akdi veya zorla evlendirme gibi uygulamaların yapılamayacağına hükme bağlamıştır(56). Fakat, toplum hayatında zaman zaman bazı sapmalar olarak, bu yasakların dışına çıkıldığı da oluyordu. Bazan bir baba, küçük yaştaki kızını birisine vererek belirli bir para ve mal alıyordu. Kız büyüüp geliştikten sonra da ona vererek evlendiriyordu. Bu uygulamaya «namzed», alınan paraya da «namzedlik akçesi» deniyordu. Bu usûl, bir çeşit «başlık» alınarak «beşik kertmesi» usûlü ile evlendirme şekliydi. Ankara, Çankırı ve Konya gibi Osmanlı şehirlerinde bu tür evliliklere rastlanmaktadır(57). İncelediğimiz dönemde, bu tür evlendirme şeklinin Tokat'ta da uygulandığı görülmektedir. Örneğin : 1 Nisan 1810 (25 Safer 1225) tarihli bir sicil kaydında, Tokat'ın Mahmud Paşa Mahallesinde oturan Rukiye binti Süleyman adlı kız, mahkeme-i şer'e gelerek şöyle der : «... Tarih-i kitabdan üç sene mukaddem, babam müteveffa Süleyman beni, gâib ani'diyâr Mustafa bin Abdullah nâm kimesneye tezvice vadeyleyip beynimizde akd-i nikâh-ı sabk (sabh) olmayub müccerred namzed olduğumuzdan gayri ben âkile ve bâliğa ve âkilâ-i fâile muhtar olduğum ecilden mefsimi ahara tezvice izin murad eylerim...» şeklinde ifade vermektedir. Mahkeme Rukiye'nin şahitlerini de dinledikten sonra,

55 — TŞS, 2/142, vereselerin, kadına az bir mehr-i müccel tâyin ederek haksızlık yaptıklarını söylemek lâzımdır. Takdir edilen mehir, emsallerine göre % 50 veya % 75 daha azdır.

56 — Bkz. Dipnot 20'de bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

57 — İlber Ortaylı, a.g.m. s, 37 - 38.

isteğini yerine getirerek, islâmî olmayan bir evliliğin gerçekleşmesine mani olmuştur(58). Burada, açık olarak görüldüğü gibi, mahkeme, kızın hür iradesini kullanma prensibine uyarak istenmeyen evliliği engellemiştir. Bu tür namzedlik olaylarında, Ankara, Çankırı ve Konya'da «Namzedlik Akçesi» adı altında belirli bir para veya mal alınıyordu. Fakat, Tokat sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda böyle bir paranın alındığına dâir bir belgeye rastlamamız mümkün olmadı.

d — Kalın (Seb) veya Başlık Verme Usûlü

Moğollarda, güveyi adayı, kız evine belirli bir para verirdi. Bu paraya «kalın», uygulamaya da «kalın verme veya kalın alma» denirdi. Orta Asya Türkleri arasında da aynı uygulamalar vardı. Türkler arasında verilen bu paraya «kalın veya seb» deniliyordu(59). Türklerin, İslâma girmesiyle beraber, bu isimlerin «mehir», «namzedlik akçesi», «başlık», «halat» vb. gibi isimlerle değişmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Osmanlı âile yapısı incelenirken, mehr-i muaccelin, mehr-i müccelin ve namzedlik akçesinin alınıp verildiğini kadı sicillerinden tesbit etmek mümkün olmaktadır. Bazı yörelerde «başlık parası» alma adeti ile «halat alıp verme» adetinin uygulandığı bugün dahi bilinmektedir(60). Sicillerde, «başlık parası», «halat» veya «kalın» alıp verme ile ilgili belge bulunabilir mi? Bu soruyu şimdilik olumlu olarak cevaplamak pek mümkün görünmüyor. Ankara ve Tokat Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda bu konuları aydınlatan belgelere rastlamamız mümkün olmadı. Kadı sicilleri incelendikçe, bu konunun da aydınlığa kavuşacağını belirtmek isteriz.

e — Cihaz Yapımı

Moğollarda ve Orta Asya Türkleri arasında güveyi adayı kız evine «kalın» veya «seb» adını taşıyan belirli bir para verir, buna karşı-

58 — TŞS, 13/168, 3/130 - 129.

59 — Bkz. Dipnot 8, 10, 11'de bu konular hakkında bilgiler verilmektedir.

60 — Anadolunun değişik yerlerinde, özellikle de doğu bölgelerinde «başlık parası»nın alındığı, yine Doğu - Anadolu'da özellikle Elazığ, Tunceli vb. gibi bazı illerimizde kızın dayısına «Halat» adı altında belirli bir para (50 - 100000 lira, veya daha fazla olabilir) veya silah verme (12 Eylül 1980 sonrası bu usûlün uygulanmadığı veya şimdilik uygulanmadığı gözlenmektedir) adetinin olduğu bilinmektedir.

lık kız evi de oğlan evine cihaz getirirdi. Cahiliyye çağı Arapları arasında böyle bir uygulamaya pek rastlanmıyor.

İslâmın zuhuru ile, bu konunun da, belirli kâide ve nizamlara bağlandığı görülmektedir. Güveyi adayı, ne kadar mehir verirse versin karşılığında mehire denk bir cihaz talebinde bulunamaz. Hatta, bir baba, yarısı mehir yarısı da cihaz yapımı için para alıp da cihazı yapmasa, güveyi adayı, ne kızı ne de babasını (kayın babasını) taciz edemez(61). Cihaz yapımı Anadolu'nun değişik yörelerine göre farklılıklar arz etmektedir. Bazı yerlerde oğlan evi mehiri verip, hiç bir cihaz yapımına karışmaz, bazı yerlerde cihaza yarı yarıya ortak olur, bazı bölgelerde ise cihazın tamamını da oğlan evi yapar. Bugünkü uygulamalarda dahi bölgelere veya şehirlere göre farklılık arz eden cihaz yapma usûlü, acaba incelediğimiz dönem Tokat'ında nasıldı? Bu sorunun cevabını bulmak için, incelediğimiz Tokat Şer'iyye Sicillerinde, cihazı hangi tarafın ve ne miktar yaptığını cihazda nelerin bulunduğunu, bunların, ekonomik değerinin ne olduğu, yapılmadığı zaman ne gibi sorunların çıktığını isbat eden herhangi bir belgeye rastlamamız mümkün olmadı.

5— Nafaka Tayini

Nafaka, çıkmak, gitmek, sarf etmek manalarını taşıırken, fıkıh istilâhında ise, yeme, giyinme, barınma ve bunlara tabi olan şeylere denmektedir.

İslâm hukukuna göre, evin reisi erkektir. Erkek, kadın ve çocukların kimseye muhtaç olmayacak şekilde yeme, içme, giyinme ve barınma vb. ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü tutulmuştur. Eğer, erkek bu yükümlülüğünü yerine getirmiyor veya değişik nedenlerle getirmiyorsa, mahkeme kanalıyla bu görevin nerede ve nasıl yerine getirileceği tayin edilecektir(62).

Evin reisi olan babanın, korumakla görevli olduğu karısı ve çocuklarının yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını yanlarında bulunduğu sürece karşılamakla yükümlü tutulduğu gibi, beldeden kaybol-

61 — Ömer Nasuhî Bilmen, a.g.e., c. 2, s., 147 - 150. İlber Ortaylı, a.g.m.s., 35 - 36.

62 — Ömer Nasuhî Bilmen, a.g.e. c., 2, s., 444 - 488, belirtilen sayfalarda, nafaka konusu ayrıntılı olarak işlenmektedir.

ması, çok uzaklara gitmesi, iflas edip fakir düşmesi vb. gibi durumlarda bile nafakalarını karşılaması emredilmektedir(63).

İslâm hukukuna göre, evinde olduğu halde, veya, uzaklara gitmesi durumunda, veyahutta kadının boşandıktan sonra beklemesi gereken iddet müddetinde, kocanın karısı ve çocuklarına nafaka tayin etmesi bir vecibe olarak kararlaştırılmıştır(64). Bu İslâmî hükmün, çeşitli Osmanlı Mahkemeleri ile Tokat Mahkeme-i Şer'iyesinde de uygulandığını görmekteyiz. Örneğin : 31 Ocak 1798 (3 Şaban 1212) tarihinde Tokatın Hoca Ahmet Mahallesinde oturan Akide Dudu binti Abdülbakî adlı kadın, vekili olan babası vasıtasıyla mahkeme-i şer'iyeye başvurarak, Abdurrahman bin İsa Efendi ile evli olduklarını, şimdi ise kocasının diyar-ı aharda ikâmet ettiğini beyan ederek, kocasına âit kiralık ev ile bağın gelirlerinden yeteri kadar «Nafaka ve Kisve Baha» tayin edilmesini istediğini görmekteyiz(65). Yine, 8 Şubat 1798 (21 Şaban 1212) tarihinde Tokat'ın Soğukpınar Mahallesinde oturan Şerife binti es-Seyyid Salih adlı kadın, kocası es-Seyyid Zeynelabin bin Mehmed'le mehr-i müeccel, nafaka-i iddet konularında aralarında anlaşarak boşandıklarını görmekteyiz(66). Yine, 4 Ocak 1810 (28 Zilkaade 1224) tarihinde Tokat'ın Akdeğirmen Mahallesinde oturan Mehmed bin Mahmud ölünce, arkada kalan 4 küçük yetim çocuğa mahkemenin yevmî olarak her birine 6'şar para «nafaka ve kisve baha» tayin ettiğini görmekteyiz(67). Bu örneklerde görüldüğü gibi, Osmanlı mahkeme-i şer'iyesi İslâm hukukunun nafaka konusundaki prensiplerine aynen uymuştur.

6 — Boşanma (Mufarakat) ve Zina

a — Mufarakat

Lügatte bir şeyin, iki kişinin birbirinden ayrılması, fıkıh ıstılahında ise «zevciyyet bağlarının çözülmesi, karı ile kocanın birbirinden ayrılması» manalarını taşımaktadır.

İslâm dini, evlenmeyi teşvik edip, âileyi kutsal kabul etmiştir. Birçok ayet ve hadis evlenmeyi, evlenen çiftlerin birbiri üzerinde hak-

63 — Bilmen, a.g.e., c. 2. s., 444 - 488, bu sayfalarda değişik durumlar ve çözümleri üzerinde ayrı ayrı durulmaktadır.

64 — Bilmen, a.g.e. c. 2, s., 444 - 488, İlber Ortaylı, a.g.m. s., 38.

65 — TŞS, 3/161.

66 — TŞS, 3/157.

67 — TŞS, 13/180.

ları olduğunu, müşterek hayatta her birinin ayrı ayrı sorumlulukları bulunduğunu açıklamaktadır(68). İslâm hukuku, evlenmeyi böyle teşvik edip âileyi kutsal kabul ederken geçimsizlik ve boşanmayı da hiç hoş karşılamamaktadır. Boşanmalarda yaygın olarak uygulanan yöntem «talâk» usûlü idi. En çok uygulanan talâk ise «bain ve ric'i»dir. Talâk-ı Bain, kocanın, karısına üç talakla sahip olması, bu üç hakkı kullanırsa, karısı üzerindeki, zevciyyet hakkını tamamen kaybetmesi demektir. Talâk-ı Ric'i ise, kadının iddet müddeti bitmeden, kocasının tekrar karısına dönebilmesi yani evliliğin devam etmesi manasına gelmektedir(69).

Karı - koca arasında, bazı anlaşmazlıklar olursa, önce bunları kendi aralarında iyilikle hal etmelerini, eğer bu mümkün olmazsa, kadın ve erkek âilelerinden seçilecek temsilcilerin anlaşmazlığı gidermesini, anlaşmazlığı olmayan kadın ve erkek arasına girilmemesini, bütün şartları zorlayarak sulh yoluna gidilmesini, bütün çabalara rağmen anlaşmak mümkün olmazsa, kadınların haklarını vererek iyilikle boşanmalarını, boşanan kadınların üç hayız (3 ay kadar) müddeti beklemelerini, bu iddet süresince eski kocasının nafakasını vermesi konusunda birçok ayet ve hadis hükmünü görmek mümkündür(70).

İslâm dininin, bu hükmünü uygulayan Osmanlı kadısının aynı doğrultuda kararlar verdiğini birçok sicil kaydında görmek mümkün olmaktadır. Bazan karı - koca arasındaki anlaşmazlık hemen boşanma noktasına gelmiyordu. Eski Cahiliyye devri Arapları arasında, sırf nefis terbiyesi olmak üzere karılarından bir iki yıl ayrı kalma ve bu ayrılık süresince de durumu düzeltmek için yemin edilirdi. İslâm dini bu süreyi, azamî olarak dört aya indirmiştir. Dört aydan fazla, karısına yaklaşmamak için yemin eden kimse, bu yemininde ısrar etmiyerek yeminini bozup kefaret vererek karısının yanına gitmesi hükme bağlanmıştır(71). Osmanlı mahkemesinde de bu tür uygulamaların olduğunu görmekteyiz. Bazan, karı - koca birbirlerinin yanına 12 ay kadar varmamağa andiçip, eğer varırlarsa belirli bir parayı nezir etmeyi şart koşarlardı. Bu uygulama, bir çeşit geçici ve hukuken kesin

68 — Bkz. Dipnot 12, 13, 14, 15'de bu konuda ayet ve hadisler verilmiştir.

69 — Bilmen, a.g.e. c. 2. s., 175. Sabri Şakir Ansay, a.g.m. s. 29 - 30.

70 — Bkz. Dipnot 24 ve 25'de bu konuda uzun uzun bilgi verilmektedir.

71 — Sabri Şakir Ansay, a.g.m. s., 31-32.

olmayan bir yöntemle, eşlerin birbirinden ayrılıp, bu kararlaştırılan süre içinde daha mantıklı ve tarafsız olarak, düşünmelerine fırsat vermekte, hata yapıyorlarsa muhtemel bir boşanmanın önüne geçilmiş oluyor, veya yıkılacak bir yuvanın yıkımını hızlandırmış oluyordu.

1807 (1222) tarihinde Tokat'ta, Çay Mahallesi'nde oturan Ayşe binti Osman bin Mehmed'in kocası, yanına 12 ay kadar varma- mağa andiçer. Eğer varırsa, ikisi beraber ayrı ayrı yüzer guruş nezir ederler(72). Bu hüküm, İslâmî prensibe tamı tamına uymuyor idiyse- de, Hanefi fıkıhına göre, bu durumlarda 4 ayı geçiren kimsenin karısı talâk-ı bain ile bir talâk boş olmakta, ama, erkek iki talâk-ı bain ile zevcesine yine sahip olabilmekteydi(73).

Bazı uygulamalarda, bu tür ayrılıklar görülmeden direkt olarak boşanmalara gidildiği de olurdu. Örneğin : 22 Aralık 1797 (3 Receb 1212) tarihinde Tokat'ta Kiras Mahallesi'nde oturan Şerife binti İbrahim adlı kadın, mahkeme-i şer'e gelir ve kocası üzerine dava açarak; aralarında «adem-i hüsn-ü imtizâç»(74), olmadığından, aralarında «mufarakat» istediklerini, kocası Ahmed bin Ahmed'in de «mufarakatı» kabul ettiğini, bu kabulden sonra kocası Ahmed'in kendini «muhalea-i sahih-i şer'iyye ile hal'» ettiğini(75), kendisinin de bu hal'i kabul ettiğini, şimdi ise eski kocasının zimmetinde bulunan 100 guruş mehr-i müeccel ile bir döşek, bir yorgan vb. alacaklarını talep ve dava ettiğini beyan ederek» mahkemenin haklarını alivermesi hususunda istekte bulunduğunu görmekteyiz(76).

Mahkeme kadının isteklerine uyarak, kocasından hakkının alın- ması hususunda girişimde bulunarak mahkemeyi sonuçlandırmıştır.

72 — TŞS, 10/Kapak sayfası (numarasız).

73 — S. Şakir, Ansay, a.g.m.s., 31 - 32.

74 — Bazı boşanmalarda, şiddetli geçimsizlik ve anlaşmazlıklar için «adem-i hüsn-ü imtizâç» tabiri kullanılırken, bazı boşanmalarda ise «adem-i hüsn-ü zindegâne» (dirlik, hayat, yaşayış, geçim, maiyet) gibi ta- birlerin kullanıldığı görülmektedir. Ankara, Çankırı ve Konya'daki boşan- malarda daha çok «zindegâne olmama» tabiri kullanılıyordu (Bkz. Über Ortaylı, a.g.m.s., 38).

75 — Muhalea; Hulû, nikâh rabıtasını bilinen talâk sözlerinden biri ile koparmaktadır. Bedelli olan ve olmayan olmak üzere ayrılmaktadır.

Hal' ; Ortadan kaldırmak, bozmak, kesmek vb. manaları taşımaktadır (Bkz. Ömer Nasuhî Bilmen, a.g.e.c., 2., s. 174 - 298 vd.).

76 — TŞS, 3/165.

Bazan, boşanmak isteyen karı - koca kendi aralarında anlaşarak, kadının, «mehr-i müccel» ile «nafaka-i iddet» istenmemesi, buna karşılık da, kocanın, «muhalea»yı (nikâhı, talâk sözleri ile bitirme, yani, kadını boşama) kabul etmesiyle evlilik ve nikâh akdinin sona ermesi şeklinde boşanmalara da rastlamaktayız. Örneğin : 8 Şubat 1798 (21 Şaban 1212) tarihinde Tokat'ta Soğukpınar Mahallesinde oturan Şerife binti es - Seyyid Zeynelabidin bin Mehmed üzerine dava açarak şu beyanda bulunur : «Zevcim Zeynelabidin ile aramızda» adem-i hüsn-ü zindegâne»mizden (geçim, hayat, dirlik) dolayı «mufarakat» (ayrılık, boşanma) gerekti. Şimdi, kocam zimmetinde olan «... mehr-i müccel ile nafaka-i iddet-î müennes-i sükenamdan fâriğa ve muhâleaya tâlibe ve râğibe olduğumda, mezbur dahi beni ol mukâbelede hâl'-i şer'i ile hâl' itmekle, ben dahi hâl'-i mazburu kabul idüp...» bundan sonra zevciyyet hukuku ile doğabilecek bilcümle haklarımdan vazgeçtim» diyerek ifadesini bitirdiğini görmekteyiz(77). Bu belgede de görüldüğü gibi, taraflar en tabi ve hukukî haklarından vazgeçerek boşanma olayını gerçekleştirmiş görünmektedirler.

b — Zina

Zina; Bir akdi şer'îye müstenid olmaksızın bi'l-ihhtiyar yapılan haram bir cimadır. Bunu yapan erkeğe «zani», kadına da «zaniye» denir.

Zina yapanların aralarında, meşru bir akid olmaması, âkil ve bâliğa olmaları gerekmektedir.

İslâm dini zina konusunda çok titiz davranarak, zınayı âile ve toplumun helâkine neden olan hastalık olarak nitelendirmiştir. Birçok ayet ve hadiste, zinanın en büyük ve en kötü günah olduğu tekrar tekrar açıklanarak müminlerin zinadan kaçınması istenmiştir(78). Zinadan kaçınma ve zina suçunu işleyenler için islâm fıkıhı birçok hükümler vâzetmiştir.

Zinada, evli erkek ve kadına recm, bekar erkek ve kıza had vurulabilmesi için zina olayının vuku bulması, şüpheden âri olması, aralarında itilaf olmayan dört erkek şahidin aynı mecliste şahadet etme-

77 — TŞS, 3/157.

78 — Bkz. Dipnot 23'de bu konuda birçok ayet ve hadis verilmiştir.

si, veya zina edenlerin, hâkim huzurunda ayrı ayrı dört meclis önünde itiraf etmesi vb. gibi şartlar aranmaktadır(79).

İslâm dini, zina konusunda bu kadar titiz davranmasına rağmen asr-ı saadet döneminde bile zina olaylarına rastlanılmıştır.

Osmanlı döneminde de zaman zaman zina olaylarına tesadüf edilmektedir. Devlet, zina fiilinin işlenmemesi için ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarını görevlendirmiştir. Bu görevlilerin, çeşitli zaman ve saatlerde «kola çıkararak» zina ve diğer suçları men ettiklerini biliyoruz(80).

Osmanlı toplumunu incelerken, zina suçları ile ilgili davaları kadı sicillerinden bolca bulmamız mümkün olmaktadır. Fakat, Osmanlı kadısı zina suçu ile baktığı davalarda «zinanın sübut ettiği» hükmüne pek varamamış görülmektedir. Mahkemeye intikal eden davalarda, dört erkek şahidin şahadetiyle zinanın sübut ettiği hükmüne vararak «recm» ve «hadd» cezası verememiştir. Sadece, Osmanlı Tarihinde, 1680 yılında, İstanbul'da Aksaray'da kocası seferde olan bir kadının, ipekçilikle geçinen zimmî bir gençle zina halinde yakalandığı iddia edilmiş, ve mahkeme kadının evli olduğu için «recm» edilmesine, zimmî gencin de idam edilmesine hüküm etmiştir. Rumeli Kadıaskeri hükmü, istemiyerek onaylamış ve ceza infaz edilmiştir. Fakat, bu olay ulema arasında nefretle karşılanmış ve bir daha da böyle bir ceza Osmanlı Mahkemeleri tarafından verilmemiştir(81).

Zina suçlarında, «recm» ve «hadd» cezaları verilmeyişi, ilk bakışta İslâm hukukundan sapmalar olduğu intibahını vermekte ise de, aslında bu, sapmalar olduğu şeklinde yorumlanmayıp, zinanın sübut ettiğini, dört erkek şahitle aynı anda ve aynı mecliste tesbit edilmesi, veya zina yaptığını itiraf eden kişilerin hâkim huzurunda ayrı ayrı dört mecliste zina yaptıklarını itiraf etmeleri, eğer bu durum tesbit edilir de zina yapan kişiler de Allah'ın lânetini üzerlerine çekerek zina yaptıklarını inkar ederlerse, kadı veya nâibin, «zinanın sübut ettiği» hükmüne varmalarının mümkün olmayışı şeklinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Zina fiilinin, «sübut ettiği» hükmüne varamayan Osman-

79 — Ömer Nasuhî Bilmen, a.g.e. c. 3. s., 26, 197, 199, 201 - 202, 209, 210, 212 - 218 vd.

80 — Rifat Özdemir, a.g.e. s., 183 - 203, 235 - 274.

81 — Silâhdar Tarihi, c. 1, s., 750.

lı kadısının, «recm» ve «hadd» dezası vermesi de beklenemezdi. Mahkemelerde verilen kararlar, genellikle «zina isnadı» hükmünde kaldıkları görülmektedir.

XVI. yüzyılda, bazı örf mensuplarının şüphelendikleri evlere baskın yaparak, uygunsuz halde yakaladıkları kişileri mahkemeye getirdikleri vakit, mahkemenin hükmü «zina isnadı» şeklinde olup, yakalananlara kürek ve hapis cezaları verilmiştir(28).

1771 - 1810 tarihleri arasında incelemeye tabi tuttuğumuz Tokat Şehrinde durum neydi? Bu sorunun cevabını Tokat Şer'iyye Sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Zaman zaman, şehrin çeşitli mahallelerinde oturan kadınlar için, zina suçu işlediklerine dâir şikayetler gelmekteydi. O günün ifadesiyle, buna «fiil-i şeni'» deniyordu. Ehl-i Örf ve Ehl-i Şer' mensupları bunun önüne geçmeye çalışıyorlardı. Yönetimin baskısına maruz kalan, zina etmiş kadın, mahkemeye gelerek, bir daha zina etmiyeceğini, «tevbe-i nasuh ile tevbe ettiğini» beyan ederek Sicill-i Mahfuza tevbesini kayıt ettiriyordu. Bu şekilde tevbe edenler bir daha bu suçu işlemezlerse herhangi bir cezâi müeyyide (recm veya hadd gibi) uygulanmıyordu. Eğer, zina yapan kadın, bu suçu tekrar işler veya işlemede ısrar ederse, ya kendi mahallesinden çıkartılarak başka bir mahalleye, veyahutta başka bir şehire sürgün cezası ile cezalandırılıyorlardı. Zina fiilini işleyenler arasında din ve milliyet farkı yoktu. Müslim kadınlar arasında zina fiilini işleyenler olduğu gibi, zimmî kadınlar arasında da işleyenler mevcuttu. Örneğin : 31 Ocak 1796 (21 Rıcep 1210) tarihinde Tokat'ta Hoca Ahmed Mahallesinde oturan mühtedi Fatma binti Abdullah meclis-i şer'e gelerek «fiil-i şeni' (zina) etmemek üzere tevbe-i nasuh ile tevbe ve istiğfar ettiğini» beyan ederek Sicill-i Mahfuza tevbesini kayıt ettirmiş olduğu görülmektedir(83). Yine, 25 Şubat 1772 (21 Zilkade 1185) tarihinde mahkeme-i şer'i tarafından Tokat Sübaşısı ve Şehir Zabiti olan Hasan Ağa'ya yazılan bir mürasele-i şer'iyyeye göre, Tokat şehrinde oturan, Şerife Ayşe ile Şerife adlı kadınlar gece gündüz, gelip - geçen, mukim ve misafir erâzil ve eşkiya tâifesi ile ülfet ve işret ettikleri, çevreyi ifsad eden hareketlerde buldukları belirtildikten sonra, belde halkının emniyeti amacıyla bu kadınların ahar beldelere tard (sürgün) edilmelerini bir-

82 — İlber Ortaylı, a.g.m. s., 39.

83 — TŞS, 2/1 (kapak sayfası).

çok müslüman mahkeme-i şer'eden istediklerini, bu nedenle bu kadınların Karahisar-ı Şarkî tarafına sürülerek orada ikamete mecbur edilmelerini, bu amaçla bu kadınların bir an önce Oraya tard ettirilmesinin istendiği görülmektedir(84). Burada açık olarak görüldüğü gibi, kadınlar zina suçu ile yargılanmışlar, ancak mahkeme «zina-nın sübut ettiği» kararına vararak bunlar hakkında «recm» veya «hadd» cezası verememiştir. Mahkemenin kararı «zina isnadı» şeklinde kaldığı için «tevbe-i nasuh ile tevbe» ettirme yöntemiyle, islah etme yolu yanında, mahalle ve şehirden başka şehirlere sürgün ve orada «mecburî ikâmet» cezası verilmiştir.

Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, 1772 (1186 H.) tarihinden 1826 (1241 H.) tarihine kadar geçen 54 yıllık zaman dilimi içinde, Tokat Şehri'nin değişik mahallelerinde «fiil-i şeni» (zina) işleyip de, mahkemeye gelerek «tevbe-i nasuh ile tevbe eden» 54 tane kadın ve erkeğin «tevbe-i istiğfar» kaydına rastladık(85). Bu rakam ilk bakışta fazla gibi görünürse de, değildir.

V — Doğum Olayı ve Çocuk Sayısı

1 — Müslim Âilelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri

İslâm hukukuna göre, âile kutsal bir yuvadır. Bu yuvanın içine renk katacak çocukların olması değişik hükümlerde prensip haline getirilmiştir(86). Bu hükümler, bütün islâm memleketlerinde aynı şartlarda uygulanamıyordu. Bölgenin durum ve şartları bunu etkiliyordu.

İncelediğim dönem Tokat Şehri'nde durum neydi? Bunu kesin olarak tesbit edebilmek için, incelememize 26 terekeyi ölçü olarak

84 — TŞS, 1/356, Rifat Özdemir, a.g.e. s., 235 - 274.

85 — TŞS, Defter No: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, Belgeler bu sicillerin genellikle ya kapak sayfasında, ya da ilk sayfalarında yer almaktadır.

86 — Bkz. Dipnot 22'de bu konuda birçok ayet ve hadis verilmiştir. Bazı hükümlerde müminlerin çoğalması teşvik edilirken, bazı hükümlerde de plânlı bir âile yapısına cevaz verilmektedir (Bkz. Hüseyin Atay, a.g.m. s., 228 - 232).

aldık(87). Bunlardan 8 tanesi (% 30, 77'si) zimmîlere âit olduğu için buraya almadık. Geriye kalan 18 (% 69,23'ü) terekeye bakıldığı zaman şu sonuç ortaya çıkmaktadır:

a — Âilelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı

Bir çocuklu âile sayısı	10
İki çocuklu âile sayısı	4
Üç çocuklu âile sayısı	1
4,5 ve daha fazla çocuklu âile sayısı	Hiç yok
Yalnız erkek çocuğu olan âile sayısı	8
Yalnız kız çocuğu olan âile sayısı	5
Hiç çocuğu olmayan âile sayısı	3

b — Çocukların cinsiyeti

Erkek çocuk sayısı	12
Kız çocuk sayısı	8
Toplam çocuk sayısı	21

Bu sonuçlarda açık olarak görüldüğü gibi, 15 âilenin 21 çocuğu vardır. Bunlardan 13 erkek 8 kızdır. 3 âilenin ise hiç çocuğu yoktur.

Bu sonuçlar, 1771 - 1810 yılları arasında Tokat Şehrinde oturan müslümanlar arasında doğum oranının çok düşük olduğunu, âilelerin en fazla bir veya iki çocuk sahibi olduklarını, üç veya dört çocuklu âilelere pek fazla rastlamanın mümkün olmadığını çok açık olarak göstermektedir.

2 — Zimmî Âilelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri

Yukarıda, müslim âilelerin çocuk sayısı ile cinsiyeti üzerinde durduk. Acaba, zimmîlerde durum neydi? Bunu tesbit edebilmek için, ölçü olarak aldığımız 26 terekeden, zimmîlere âit olan 8 (% 30,77'si) tanesini esas kabul edeceğiz(88).

87 — Dipnot 44'de bu terekelerin defter ve sayfa numaraları ayrı ayrı verilmiştir.

88 — Bkz. Dipnot 44'de bu terekelerin defter ve sayfa numaraları verilmiştir.

a — Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı

Bir çocuklu âile sayısı	2
İki çocuklu âile sayısı	2
Üç çocuklu âile sayısı	2
4 - 5 ve «daha fazla çocuklu âile sayısı	Hiç yok
Yalnız erkek çocuğu olan âile sayısı	3
Yalnız kız çocuğu olan âile sayısı	Yok
Hiç çocuğu olmayan âile sayısı	2

b — Çocukların Cinsiyeti

Erkek çocuk sayısı	9
Kız çocuk sayısı	3
Toplam çocuk sayısı	12

Bu sonuçlarda da açık olarak görüldüğü gibi, 6 zimmî, âilesinin toplam olarak 12 çocuğu vardır. Bunlardan 9'u erkek, 3'ü de kızdır. 2 âilenin ise hiç çocuğu yoktur.

Bu sonuçlar, incelediğimiz dönemde Tokat zimmîleri arasında da doğum oranının, müslimlere göre birazcık fazla olmakla beraber çok düşük olduğunu, zimmî âilelerin de en fazla üç çocuğa kadar sahip olduklarını, yine zimmî âilelerin müslim âilelere göre biraz fazla oğlan çocuğuna sahip olduklarını açık olarak göstermektedir.

VI— Sosyal Güvenlik Kurumları

1 — Vasilik, Nâzırlık ve Hacr-ı Terbiye

a — Vasi Tayini

Vasi, Bir kimsenin mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere nasb edilen kimsedir. Taşındığı sığata da «vesâyet» denir.

Vasiyyi Muhtar; Bir kimse tarafından vefatını müteakip terekesinde veya sâir işlerinde tasarruf etmek üzere tayin olunan vasidir.

Vasiyyi Mensub; Bir kimsenin herhangi bir hususu için hâkim tarafından nasb ve tayin olunan vasidir.

Vesâyetin câiz olabilmesi için, bir kimsenin, veya hâkimin, bir kimseyi vasi tayin etmesi, onun da kavlen veya fiilen kabul etmesi lâzımdır.

Bir kimsenin vasi olabilmesi için, âkil, bâliğ, hür, müstakim ve tasarrufunda tüm yetkilerini kullanmaya hâiz olması lâzımdır.

Çocukların vasileri öncelikle babalar, babaların tayin ettiği vasiler, daha sonra sahih cedler (en yakın akrabalar), onların vasileri, hiç biri bulunmazsa hâkimin nasb ve tayin edeceği kişiler vasi olarak tayin edilebilir(89).

İslâm dini, âileyi kutsal olarak kabul ederken, çocukları da âilenin ziyneti olarak kabul etmektedir.

Küçük çocukların veya değişik nedenlerle geçimini temin edemeyen çocukların nafakası babaya aittir. Âilenin reisi olan hiç bir baba, eşinin ve çocuklarının nafakasını temin etmekten kaçınmaz(90). Nafaka temini babaya aittir. Eğer baba, sağlığında aklî veya bedenî bakımdan değişik hastalıklara yakalanır veya çeşitli israf ile kötü alışkanlıklara müptela olursa ya kendi veyâ hâkim tarafından, eğer vasiyet etmemişse ölümü halinde hâkim tarafından babanın küçük çocuklarına bakmak, malı üzerinde meşru tasarruflarda bulunmak üzere vasi tayini islâmın prensiplerindedir(91). Tayin edilen vasinin hangi şartlar dahilinde bu görevi yerine getireceği fikhî hükümlerle tanzim edilerek bir sosyal güvenlik kurumu oluşturulmuştur. Belirttiğimiz hükümler İslâm hukukunun teorik yönüdür. Acaba, bir Türk - İslâm Devleti olan Osmanlı İmparatorluğunda bu hükümler tam olarak uygulanabilmiş midir? veya uygulandıysa ne derece başarı sağlamışdır? İncelediğimiz dönem Tokat Şer'iyye Sicillerinden topladığımız bazı belgelerle, bu durumu aydınlatmaya çalışacağız.

Vasi tayinlerinde, İslâm hukuku prensiplerine uyularak, vesâyet görevini yerine getirebilecek en yakın akrabalar (anne, baba, kardeşler, dede ve nineler, dayı ve halalar, amcalar vb.) ile emin ve muteamet kimselerin seçildiğini görmekteyiz. Çoğu kere boşanma veya ölüm nedeniyle yetim kalan çocuklara, mahkeme-i şer'iyyenin başı olan kadı veya nâib, çocuklara bakmak, büyüyünceye kadar mallarını tasarruf etmek, yevmi olarak çocuklara «nafaka ve kisve baha» adıyla belli bir parayı sarf etmek üzere «hüccet-i şer'iyye» ile uygun gör-

89 — Ömer Nasuhî Bilmen, a.g.e. c, 5, s., 116, 179 - 180, 189 vd.

90 — Bkz. Dipnot, 25.

91 — Ömer Nasuhî Bilmen, a.g.e. c, 5, s., 180 - 202, ayrıca bkz. dipnot 25.

düğü bir kimseyi «vasiy-i muhtar» sıfatıyla tayin ediyordu. Örneğin : 1 Ekim 1795 (17 R. Evvel 1210) tarihinde Tokat'ta Semerkandî Mahal-lesinde oturan, Ömer bin Ahmet ölür. Mirası, küçük oğlu Ömer'e kalır. Küçük Ömer'e bakmak, nafaka ve kisvesi ile ilgilenmek, babasından kalan terekeyi koruyup tasarruf etmek amacıyla akrabalarından es-Seyyid Ali Alemdâr ibni Mehmed'in bu işi yapmaya muktedir olduğu, mahkeme-i şer'iyede şahitlerin şehadet etmesi üzerine kadı (nâib) tarafından vasi tayin edildiğini, vasi Seyyid Ali Alemdâr ibni Mehmed'in, küçük Ömer'in şiddetle «nafaka ve kisve baha» ya muhtaç olduğunu beyan etmesiyle mahkeme, günün rayiç fiyatlarına göre yevmî 4'er paranın terekeden alınarak «nafaka ve kisve baha» adı altında Ömer'e sarf etmek üzere, vasinin eline «hücceti şer'iyeye» verdiği görülmektedir(92).

Müslim yetim çocuklar için, vasilik kurumu işlerken, acaba zim-mî âileler için de aynı usûl işliyor muydu? Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, aynı sosyal güvenlik kurumunun zimmilere de hizmet verdiğini açık olarak görmek mümkün oldu. Örneğin : 8 Ocak 1796 (27 C. Âhir 1210) tarihinde Tokat'ta Hoca Ahmet Mahallesinde oturan Kırkor veled-i Toros ölür. İki küçük oğlu Bedros ve Bogos ile küçük kızı Memayik'e bakmak, çocuklara babalarından geçen terekeyi korumak ve tasarruf etmek amacıyla yukarıdaki örnekte belirttiğimiz usulle mahkeme-i şer'iyeye tarafından çocukların anası (ölenin karısı) Elmas binti Ohan adlı nasranî kadın vasi tayin edilir. Yine, vasi-nin isteği üzerine mahkeme, çocukların terekkesinden harç ve sarf edilmek üzere yevmî olarak her birine 10'ar para «nafaka ve kisve baha» tayin ederek vasinin eline «hüccet-i şer'iyeye» vermiş olduğu görülmektedir(93).

Görüldüğü gibi, iki örnekte de, Osmanlı Mahkemesinin İslâmî prensiplere uygun olarak kararlar vermiş olduğu açık olarak gözlenmektedir.

b — Nâzır Tayini

Nâzır; Vasinin yapacağı tasarruflara nezârette bulunmak üzere mûsî (mal sahibi) veya hâkim tarafından tayin olunan kişidir. Buna «müşrif» de denilmektedir. Bir kişi veya hâkimin, bir kimseyi nâzır tayin etmesi, onun da nâzırlığı kabul etmesi şarttır.

92 — TŞS, 2/295, 289, 274, 13/180.

93 — TŞS, 2/283.

İslâm dinine göre, çocuk, mal vb. işler için bir veya birden fazla vasi tayini câiz olduğu gibi, vasi ile nâzır tayini de câizdir. Fakat, nâzırın, vasi gibi tasarrufa yetkisi yoktur. Ancak malı sadece koruma konusunda nâzır, vasiye tercih edilmektedir. Hâkim, bir çocuk üzerine vasi tayin ederken, vasi ve çocuk üzerine nâzır tayin edebilir(94). Nâzır konusunda, özet olarak, İslâm fıkıhının hükümleri bunlardır. Osmanlı Toplumunda durum neydi? Bu konuyu sicil kayıtlarından aydınlatmak mümkün olmaktadır. Birçok sicil kaydı, Osmanlı dönemi âilesi ve çocukların durumu hakkında bilgi verirken bu konuyu da aydınlatmaktadır. Osmanlı Mahkemesi, bu konuda da İslâmî prensiplere hemen hemen aynen uymuş gözükmektedir. Bir babanın ortadan kaybolması, veya âile reisliği görevini yerine getirerek eşi ve çocukların nafakasını karşılayamaması, veyahutta ölümü halinde, mahkeme, çocuklarını büyütüp beslemek, yedirip - giydirmek, terbiye etmek, babanın çocuklara bıraktığı terekeyi koruyup tasarruf etmek amacıyla bir vasi, vasi ve çocuklar üzerine de bir nâzır tayin etmekteydi. Örneğin; 7 Haziran 1796 (Gurre-i Zilhicce 1210) tarihinde Tokat'ta Yâr Ahmed Mahallesinde oturan es-Seyyid Mustafa Efendi ibni es-Seyyid Salih Efendi ölür. Terekesi küçük oğulları Ahmed ve Salih'e kalır. Küçük çocukları yedirip - giydirmek, büyütüp - beslemek, terbiye etmek, babalarından kalan malı koruyup tasarruf etmek amacıyla çocukların anası Fatma binti Ahmed, mahkeme tarafından vasi tayin edilir. Tayin edilen vasi ve çocuklar üzerine amcaları (ölenin kardeşi) es-Seyyid Mehmed Efendi ibni el-Mezbur es-Seyyid Mustafa Efendi de nâzır tayin edilir. Tayin edilen nâzıra da, nâzırlığı kabul ettikten sonra mahkeme tarafından eline «hüccet-i şer'iyeye» verilmiş olduğu gözlenmektedir(95).

c — Hacr ve Terbiye

Hacr; Lügatta mutlaka men' manasınadır. Tazyik, haram manasına da gelir. Akla da hacr denmiştir, çünkü sahibini çirkin ve âkıbet-i muzir şeylerden men'eder. Fıkıh istilâhında ise, «Bir muayyen şahsı tasarruf-ı kavlisinden men'etmekdir» ki o şahsa bu hacrdan sonra «mehcur» denir.

Tasarruf-ı kavliden men; o tasarrufu hükümsüz, gayr-i sâbit ve gayrı nâfiz addetmek demektir.

94 — Bilmen, a.g.e. c, 5, s., 116, 231 vd.

95 — TŞS, 2/261, 241.

Hacr, fiilde geçerli değildir. Çünkü yapılan işin reddi mümkün olmamaktadır.

Kârla zararı ayırt edemeyecek kadar küçük olan çocuklar, akli dengesini kaybetmiş bunaklar, deli olanlar, cinnet getirenler, malını lüzumsuz yere sarf ederek israf edenler, ölüm döşeğindeki hastalar vb. kendilerine âit olan meşru mallarını, bu halleri düzelmedikçe kullanamazlar. Meşru mallarını doğru olarak kullanmada, çeşitli engeller olduğu için, İslâm fıkıhı bu gibilerin mağdur olacağını hesap ederek kullanım ve tasarruf hakkını yasaklamıştır(96).

İslâm hukuku, hacr'a maruz kalan kişilerle ilgilenmeyi, onların beslenme ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi, mallarının korunup en uygun şartlarda tasarruf edilmesi görevini babalarına, babalarının vasilerine, velilerine, velilerinin vasilerine, hâkimlere, hâkimler bulunmazsa cemaâti müslimîne bırakmıştır(97).

Bir kız veya erkek çocuğu rüştünü isbatlamadan, âkile olmadan babasından kalan malı istediği gibi tasarruf edemez. Ettiği takdirde, ileride pişmanlık doğuracak zarar ve mağduriyetler olacaktır. Eğer, bu tür çocuklara tayin edilen vasiler, şahitler huzurunda «şahid olunuz ki, vesâyetim altında bulunan falan oğlanla falan kızın rüşdüne ve malını hıfz edeceğine kanaat ettiğim için, onun hacrını fekettim, tasarrufunu kendisine bıraktım, kendisine temlik ettim» şeklinde beyanlarda bulunurlarsa o zaman bu çocuklar, mallarını istedikleri gibi tasarruf edebilmektedirler(98).

Burada amaç; çocukların ve diğerlerinin mağduriyetini önlemektir.

Osmanlı Mahkemelerinde bu tür uygulamaları bolca görmek mümkün olmaktadır. Bir kişi vasi tayin edilirken, o çocuğa bakmak, yedirip - içirmek, besleyip - büyütmek, terbiye etmek, babasından kalan terekeyi korumak ve en uygun şartlarda tasarruf etmek şartıyla tayin ediliyordu. Zaman zaman nâzır tayininde de aynı şartların arandığını görmekteyiz. Hatta öyleki vasi ve nâzır tayin edilen şahıslar, çocukların malından, çocuklara istedikleri kadar «nafaka ve kisve baha» dahi tayin edemezlerdi. Günün şartlarına göre, babalarından

96 — Bilmen, a.g.e. c, 7. s., 267 - 294 vd.

97 — Bilmen, a.g.e. c, 7, s., 273 - 274 vd.

98 — Bilmen, a.g.e. c, 7. s., 274.

kalan maldan, her çocuk için ne kadar yeme ve giyinme parası sarf edeceklerini belirlemek üzere mahkemeye başvurmak zorunda idiler. Mahkemenin, bir «hüccet»le günlük olarak belirlediği «nafaka ve kisve baha» kadar kullanmakla yükümlü idiler. Örneğin; 1 Ekim 1795 (17 R. Evvel 1210) tarihinde Tokat'ta Semerkadî Mahallesinde oturan Ömer bin Ahmed'in çocuklarına Seyyid Ali Alemdâr vasi tayin edilmiş, mahkeme, çocuğun babasından kalan maldan yevmî olarak 4'er para «nafaka ve kisve baha» adı altında sarf etmesine izin vermiştir(99). Yine 1 Aralık 1795 (19 C. Evvel 1210) tarihli bir hüccette yevmî 3 para(100), 1 Temmuz 1810 (28 C. Evvel 225) tarihli bir hüccet kaydında ise yevmî 4'er para tayin edildiği görülmektedir(101). Bunlara benzer, çeşitli konularda çeşitli belgeleri sicil kayıtlarında bulmak mümkündür.

d — Kayyım Tayini

Mefkud; İkâmetgâhı ve hayatta olup olmadığı bilinmeyen gâib kimsedir. Bir mefkud, kendi nefsi hakkında diri, başkaları hakkında ise ölü sayılır.

Kayyım; Mefkûdun mallarını muhafaza, nâsın zimmetlerinde bulunan alacaklarını kabz, mefkûdun emvâlinde usûlü dâiresinde tasarruf için hâkim tarafından nasb edilen emin, mutemet kimse demektir.

Mefkud hakkında, hâkimin velâyeti câridir. Mefkûdun malını korumakla görevlidir.

Hâkim, mefkûdun malını ve menfaatlerini korumak için, mefkûdun akrabasından veya hariçten kayyım tayin edebilir. Bu tayini, mefkûdun akrabalarının isteyip istememesi önemli değildir. Çünkü hâkim, kendi işini göremeyen âciz kişilerin nâzırı ve hâmisî durumdadır. Böyle âciz kişiler için kayyım tayin etmekle görevini yerine getirmiş olmaktadır(102). Bu hükümler, İslâm fıkıhının prensipleridir. Bu hükümlerle, ne şekilde olursa olsun, kişi haklarının garanti altına alınması istenmiştir. Osmanlı Mahkemesinin de bu prensipler doğrultusunda kararlar verdiğini birçok sicil kaydında bulmak mümkündür.

99 — TSS, 2/295.

100 — TSS, 2/289.

101 — TSS, 13/148, 180.

102 — Bilmen, a.g.e. c. 7. s., 208 - 217 - 224 vd.

Bir kimse, âkil, bâliğ, hür ve muktedir ise, aklî ve bedenî hastalıklardan arınmış ise, bunak, deli ve mecnun değilse, bilinen yer ve adreste ikâmet ediyorsa öncelikle ve mutlaka kendi malını onun koruyup tasarruf etmesi şart ve haktır. Eğer belirttiğimiz arazlardan biri özellikle de beldeden habersiz olarak kaybolma gibi durumlar zuhur ederse beldenin kadısı veya nâibi hemen o kişinin mal ve haklarını korumak için ehliyet ve liyâkatı temayüz etmiş mutemet kişilerden birini kayyım tayin etmekteydi. Örneğin; 20 Şubat 1772 (16 Zilkade 1185) tarihinde Tokat'ta Seyyid Neomeddin Mahallesinde oturan es-Seyyid Mehmed bin Ebubekir vefat eder. Büyük oğlu Ebubekir de beldeden kaybolur. Kaybolan Ebubekir'e babası malından isabet eden terekeyi korumak için, kızkardeşinin kızı (yeğeni) Şerife binti Ahmed mahkeme tarafından kayyım tayin edilmiştir(103).

Beldeden kaybolan, veya malı korunması gereken kişinin müslim veya zimmî olması fark etmezdi. Aynı sosyal güvenlik hukuku, zimmîler için de geçerliydi. Örneğin; 30 Ocak 1797 (Evâhir-i Şaban 1211) tarihinde, Tokat'ta Soğukpınar Mahallesinde oturan Asdor veld-i Bogos ölür. Terekesi oğlu Bogos'a kalır. Fakat, Bogos beldeden kaybolur. Mahkeme, kaybolan gâibin tereke ve haklarını korumak için, mahkemede hazır bulunan şahitlerin şahadetiyle annesi Durik binti Bogos'u kayyım tayin eder. Durik ise kayyımlığı kabul ederek eline «hüccet-i şer'iyye» verilir(104). Görüldüğü gibi, İslâm hukukunun prensipleri ile Osmanlı kadısının (nâibinin) verdiği hükümler birbirine uymaktadır.

2 — Çocuklara Nafaka ve Kısve Baha Tayini

İslâm dini, müminlerin evlenip çoğalmalarını emrederken, âile ve çocukların da her türlü tehlikeden korunmalarını prensip haline getirmiştir. Yukarıda üzerinde durduğumuz vasi, nâzır ve kayyım tayinleri bunun en açık örnekleridir.

İslâm fıkhi, prensip olarak, kişi ve kişi haklarını, âciz ve muhtaç olanların korunmasını, dünyaya masum olarak gelen çocukların mutlaka yaşama haklarını garanti altına alıcı tedbirler almayı ihmal etmemiştir(105).

103 — TŞS, 1/18.

104 — TŞS, 2/235, 1/18.

105 — Bilmen, a.g.e. c, 5, s., 116, 179, 180, 189, 202, 208, 217, 224, 231, 267, 273, 274 vd.

Osmanlı mahkemesi de, bu doğrultuda tedbir almayı ihmal etmemiştir. Kimsesiz ve bakıma muhtaç olan küçük çocuklara vasi ve nâzır tâyni ile çocukların can ve mal emniyetleri garanti altına alınmış oluyordu. Ama, onların beslenme, giyim -kuşam ve barınma ihtiyaçları nasıl giderilecekti? İşte bu soruların cevaplarını da kadı sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Âilesini kaybeden yetim çocuklara vasi ve nâzır tayin ediliyordu. Ancak, bu kişiler yetimin babasından veya anasından kalan malı istedikleri gibi kullanarak çocuklara yiyecek, giyecek veya yatacak yer alamazlardı. Eline vasîlik veya nâzırlık hücceti alan kişi, önce mahkemeye müracaat ederek vesâyeti altındaki çocuğa günün şartlarına göre «nafaka ve kisve baha» adı altında belirli paranın takdir edilmesini, takdir edilen parayı da kullanabilmek üzere kendine izin verilmesini talep ederdi. Mahkeme bu durumu inceleyip şahitleri de dinledikten sonra vasi veya nâzırın isteğini yerine getirerek günün şartları ve rayiç fiyatları esas alarak «nafaka ve kisve baha» yı tayin ederdi. Bu tür tayinlerde, kişilerin veya çocukların müslim veya zimmî olması durumu değiştirmezdi. Örneğin : Şubat başları 1772 (Evâsıt-ı Zilkade 1185) tarihinde Tokat'ta Yâr Ahmet Mahallesinde oturan Karâbet veled-i Bogos ölünce, çocukları Mıgırdıç, Kirkor, Agob ve Babyuk'a (?) vasi tayin edilen anaları Hurbesme binti Kirkor, mahkemeye müracaat ederek, «çocukların nafaka ve kisve bahaya şiddetle ihtiyaçları olduğunu» beyan ederek, babalarının malından harcamak üzere, günün şartlarına göre «nafaka ve kisve baha» tayin edilmesini istediğini, mahkemenin de bu isteği kabul ederek her çocuğa yevmî 3'er para «nafaka ve kisve baha» tayin ettiğini görmekteyiz(106). Yine, aynı yöntemle, 4 Ocak 1810 (28 Zilkade 1224) tarihinde Tokat'ta Akdeğirmen Mahallesinde oturan Mehmed bin Mahmud ölünce, çocuklarına vesâyet eden vasinin isteği üzerine, mahkeme babalarının terekesinden sarf etmek üzere her çocuğa yevmî olarak 6'şar para «nafaka ve kisve baha» tayin ettiği görülmektedir(107).

Tayin edilen bu «nafaka ve kisve baha»nın miktarı âilelerin zengin veya fakir oluşuna göre değişmekle beraber, 1771 - 1810 yılları arasında bizim bulduğumuz rakamlar şöyledir.

106 — TŞS, 1/3.

107 — TŞS, 13/180.

1771 - 1772 yıllarında	2,3,4,	para arasında.
1795 - 1797 »	3,4,5,10	» »
1800 - 1801 »	6,10	» »
1810 - 1811 »	4,6	» »

değişen miktarlara rastladık(108). Görüldüğü gibi, «nafaka ve kisve baha» miktarı durum ve şartlara göre değişkenlik arz etmektedir.

VII — Çocukların Miraslardan Aldıkları Paylar

Çocuklar, İslâm hukukuna göre âilenin ayrılmaz bir parçasıdır. Eski Çin'de, Hindistan'da, Cahiliyye Çağı Araplarında olduğu gibi çocuklar istenildiği zaman atılan, satılan, mirastan mahrum edilen, diri diri toprağa gömülen, acımasızca öldürülen birer varlık kabul edilmiş, şerefli ve mübarek bir yaratık olarak kabul edilmişlerdir. Bu varlığın, ana ve baba tarafından korunması, beslenip büyütülmesi, terbiye edilmesi şarttır. Eğer ana ve baba bunu yapmaktan âciz kalırsa, yukarıda anlattığımız vasi ve nâzırlık kurumu devreye girerek bu görevi yerine getirir. Hiç bir baba, kız ve erkek evlâdını mirastan mahrum etmeğe, aralarında kız, erkek ayırımı yapmağa, birini, diğerine tercih etmeğe mezun değildir(109).

İslâm hukukuna göre, babanın mirası, üçte ikisi (2/3) erkeğe, üçte biri (1/3) kıza verilecek şekilde tanzim edilmiş, ve bu durumların dışında zuhur edecek konuların halli ise, İslâm'da ferâiz ve intikâl hukukuna bırakılmıştır(110).

Acaba, İslâm hukukunun bu hükümlerini Osmanlı kadısı veya nâibi nasıl uyguluyordu? Bu sorunun cevabını kadı sicillerinde yer alan tereke ve diğer kayıtlardan açık olarak öğrenmemiz mümkün olmaktadır. Bir kişi öldüğü vakit, Osmanlı mahkemesinden bir görevli, olay yerine giderek, ölenin çeşitli menkûl servetini, ev, bağ, bahçe, dükkan vb. gibi gayr-i menkûl varlığını, nakit parasını, dükkanlarında bulunan ticarî emtiayı, evinde, yaylasında bulunan tüm canlı hayvan-

108 — TŞS, 1/13, 25, 27, 34, 35, 93, 2/283, 289, 295, 7/178, 186, 13/148, 180 vd.

109 — Bkz. Dipnot 22'de bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

110 — Ali Himmet Berki, İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikâl, Sadeleş-tiren, İrfan Yücel, Ankara - 1985.

ları, bütün hububat ve gelir kaynaklarını, evinde âilece kullandıkları tüm ev eşyasını sayıp, günün şartlarına göre rayiç fiyatlar vererek «Sicill-i Mahfuz»a kayıt ediyordu. Sonra, bu fiyatları toplayarak tüm serveti tesbit ettikten sonra, ölenin borçlarını, karısına verilecek mehir miktarlarını, ölen için sarf edilen «teğhiz, tekfin ve telkin» masraflarını, «Resm-i Kısmet-i Âdi, Kâtibiyye, Çukadariyye, Emniyye, Hud-damiye, İhzariyye, Kaydiyye, Kalemîyye vb.» gibi mahkeme görevlileri için alınan ücretleri(111) vb. çıkardıktan sonra, kalan terekeyi İslâm ferâiz hukukuna göre, erkek ve kız çocuklar, anne veya baba, veya bunlar yoksa en yakın akrabaları ile beytül-mala gidecek şekilde taksim ediyordu. İşte, bu tereke kayıtlarını kullanarak, Tokat'ta doğup büyüyen bir erkek çocuk ile kız çocuğunun babalarının veya analarının terekelerinden ne kadar pay aldıklarını açıkça görmekteyiz.

Çalışmamızda, yukarıda belirttiğimiz 26 terekeyi ölçü olarak aldık. Bu terekelerden 18'i (% 69,23'ü) müslim âilelere, 8'i de (% 30,77'si) zimmî âilelere âittir. Biz, önce, müslim ve zimmî karışık olmak üzere 26 terekeyi ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, bu toplam mirastan ölen müslim ve zimmîlerin cenaze masraflarını ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, müslim ve zimmî kadınlara verilen mehirleri ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, müslim ve zimmî terekelerinden mahkemenin aldığı ücretleri ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, taksim edilmesi gereken müslim terekelerin miktarı, taksim edilmesi gereken zimmî terekelerin miktarı, müslim ve zimmî erkek ve kız çocukların terekelerden aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, müslim ve zimmî kadın ve erkeklerin mirastan aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, müslim ve zimmî terekelerinden çeşitli hukukî nedenlerle beytül-mal (hazine) ile akrabalarının aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak bir tabloda vermeye çalışacağız. Ancak, çocukların payları hesap edilirken müslimlerin 12 erkek 8 kız, zimmîlerin 9 erkek, 3 kızı esas alınmış ve müslimlerin 3, zimmîlerin 2 çocuksuz âilesinin terekesi hesaba katılmamıştır. Anne, baba ve başka akrabaların aldıkları paylarda da işlem gören terekeler esas alınarak, sayıları da ayrıca belirtilecektir.

111 — Bu ücretlerin miktarları, zaman zaman gönderilen ferman ve kanun-nâmelerle belirleniyordu (Bkz. Rifat Özdemir, a.g.e. s, 235 - 274 vd.).

26 TEREKENİN MİKTARI VE VARİSLERE DAĞILIM TABLOSU

Sıra No	Terekelerden Pay Alanların Din, Cinsiyet ve Nesep Durumları	Öçü ola- rak alınan terece Sayısı	Guruş	Birim Para
1	Müşlim terekelerinin toplam miktarı	18	119158,5	—
2	Zimmî terekelerinin toplam miktarı	8	10554 -	—
3	Müşlim-Zimmî terekelerinin toplam miktarı	26	129712,5	—
4	Müşlimlerin toplam cenaze masrafları	17	1300	—
5	Zimmîlerin toplam cenaze masrafları	7	364,5	21
6	Müşlim-Zimmî toplam cenaze masrafları	24	1664,5	21
7	Müşlim Kadınlara verilen toplam mehirler	13	2059,5	—
8	Zimmî Kadınlara verilen toplam mehirler	2	49,5	—
9	Müşlim-Zimmî Kadınlara verilen toplam mehirler	15	2019	—
10	Müşlim terekelerinden mahkemenin aldığı toplam ücret miktarı	18	4255	—
11	Zimmî terekelerinden mahkemenin aldığı toplam ücret miktarı	8	498,5	—
12	Taksim edilmesi gereken müşlim terekelerinin miktarı	18	103435	—
13	Taksim edilmesi gereken zimmî terekelerinin miktarı	8	9662	3
14	Müşlim erkek çocukların terekelerden aldıkları paylarının toplamı	10	44490	15
15	Müşlim kız çocukların terekelerden aldıkları paylarının toplamı	7	30157	11
16	Zimmî erkek çocukların terekelerden aldıkları paylarının toplamı	6	4187	85
17	Zimmî kız çocukların terekelerden aldıkları paylarının toplamı	3	1014	96
18	Müşlim - Zimmî, erkek ve kızların toplam olarak aldıkları paylar	21	79849	90
19	Müşlim kadın ve kocaların, miraslardan aldıkları paylarının toplamı	18	15786	32
20	Zimmî kadın ve kocaların miraslardan aldıkları paylarının toplamı	6	1257,5	102
21	Müşlim-Zimmî kadın ve kocaların miraslardan aldıkları paylarının toplamı	24	17044,5	14
22	Müşlim terekelerinden çeşitli hukuki nedenlerle beytî'l-mal ile akrabalarının aldıkları paylar	10	13001	32
23	Zimmî terekelerinden çeşitli hukuki nedenlerle beytî'l-mal ile akrabalarının aldıkları paylar	3	1196	20

Yukarıda verilen tabloda görüldüğü gibi, müslimlerin tereke miktarı 119158,5 guruş, zimmîlerin tereke miktarı 10554 guruş, ikisinin toplamı ise 129712,5 guruştur. Bu terekelerden müslim erkek çocuklara 44490 guruş, müslim kız çocuklara 30157 guruş, zimmî erkek çocuklara 4187 guruş, zimmî kız çocuklara 1014 guruş, müslim-zimmî kız, erkek çocuk olarak hepsine beraber 79849 guruşluk bir miras isabet etmiştir.

Buradaki, payların dağıtımı İslâm Ferâiz Hukukuna göre olup, Osmanlı kadısı ferâizin prensiplerine uymuş gözükmektedir.

VIII — Ekonomik Yönden Âile

Toplumun temelini teşkil eden âileyi, dinî, ahlâkî, hukukî, millî ve ananevî yönden koruyup gözetmenin yanında, ekonomik yönde de tatmin edilmesi gerekmektedir. Eğer, âile ekonomik yönden iyi duruma getirilmezse, sosyal ve hukukî yönden alınan birçok tedbir uygulanamaz olur. Bu durumu, iyi değerlendiren İslâm hukuku bir taraftan kişilerin çalışmasını, helâlinden rızık kazanılmasını, rızkın onda dokuzunun ticaretten aranmasını, âilenin reisi olan babanın, karısını ve çocuklarını kimseye muhtaç etmemesini isterken öbür yandan kişi ve toplum hakkını koruyarak hile ve harama sapılmamasını emretmektedir.

Âilenin, sosyal ve ekonomik yönden, iyi dengelenmesi konusu, çok iyi bilen Osmanlı yönetimi de aldığı değişik tedbirlerle âilenin ekonomik yönünü korumaya çalışmıştır. Yayınlanan, çeşitli ferman ve kanun-nâmelerde, birçok âilenin geçimini temin ettiği meslek erbabının mesleklerine, törelerine, atölye ve dükkânlarına dokunulmaması, ehl-i hiref zümresinin korunması, ihtisap işlerinin iyi organize edilmesi, esnafın kullandığı ölçü ve tartıların sık sık kontrol edilmesi, ibadullahın korunması için yıldâ birkaç defa narh verilmesi vb. gibi konuların emredildiğini görmekteyiz(112). Bu, emirler, ilk bakışta toplumu ve devleti ilgilendiriyor gibi görünüyorsa da, aslında toplum ve devletin en küçük nüvesi olan âileyi ilgilendirmektedir.

İncelediğimiz dönem Tokat Sancâğında, bu tür uygulamaları görmekteyiz. Siciller tarandığı vakit, esnaf zümresinin kendi törelerine göre yöneticilerini seçtiklerini, Ahî ve Lonca Teşkilâtı geleneklerine

112 — Rifat Özdemir, a.g.e. s., 183 - 189, 207 - 212, 272 - 274, 310 -326.

bağlı kaldıklarını, yılda en az iki defa tüm eşyalara narh verildiğini, herkesin kendi atölye ve dükkânlarında rahatça imalat ve ticaret yapabildiklerini, kendilerinin rahatsız edildiği veya zarara uğratılmaya çalışıldığı zaman mahkeme-i şer'e müracaat ettiklerini görmek mümkün olmaktadır(113). Bu şartlarda, Tokat âilesi, kendi geçimini karşılayacak parayı rahatlıkla kazanabiliyordu. Biz, iki toplumun ekonomik durumlarını yansıtabilmek için, müslimleri ayrı, zımmileri ayrı olarak incelemeye çalıştık.

1 — Müslim Âilelerin Ekonomik Durumu

Müslim âilelerin ekonomik durumunu incelerken değişik kesimlere mensup kimselerin terekelerini almaya çalıştık. Bunların içinde, eski Tokat Voyvodası olan el - Hac İbrahim Ağa İbni el - Hac'ın terekesi, Hekim Seyyid el - Hac Hasan bin Abdullah'ın terekesi, asker kökenli 'es - Seyyid Hüseyin Alemdâr ibni el - Hac Ahmed'in terekesi, Bakkal es - Seyyid Ahmed bin Salih'in terekesi ile değişik işler yapan kimseler ile ev kadınlarının terekelerinden oluşmaktadır. Müslim âilelerden 18 terekeyi esas aldık. Bu terekelerin toplam miktarı 119158,5 guruştur. Bu terekelerden en azı, 207 guruş ile, Tokat'ın Mihmar Hacı Mahallesinde oturup çiftçilik yapan Hasan bin Hüseyin'e, en fazlası ise, 69880 guruş ile, Debbaghâne-i Cedid Mahallesinde oturan eski Tokat Voyvodası el - Hac İbrahim Ağa İbni el - Hac'a âitti(114). Asker kökenli es - Seyyid Hüseyin Alemdâr ibni el - Hac Ahmed'in terekesi 4000 guruş, hekim es - Seyyid el - Hac Hasan bin Abdullah'ın terekesi 1442,5 guruş, Bakkal es - Seyyid Ahmed bin Sahih'in terekesi 2226 guruş, yine asker kökenli olan Mustafa Ağa İbni Abdüllatif Ağa'nın terekesi 13600 guruş, diğer zümrelere âit olan terekeler ise 672, 871, 1188, 5, 4000, 5290, 8435 vb. guruş civarında değişiklik göstermekteydi(115).

En fazla terekeye sahip olan, Tokat Voyvodası ise «Has Mukataa» şeklinde idare edilen Tokat'ın Valisi durumundaydı. İkinci sırada 13600 guruşla en yüksek terekeye sahip olan Mustafa Ağa ise, muhtemelen o dönemin bir çeşit garnizon komutanı durumunda olan Yeniçeri Serdarı idi. Devletin en yüksek görevlisi ve üzerinde birçok idarî ve mad-

113 — TŞS, 1/74, 372, 2/2, 4/3, 5/2, 7/2, 11, 8/2, 9/1, 10/1, 11/1, 12/1, 13/2, 14/21, 167, 15/11, 16/18, 17/18, 19/2, 20/130, 21/194, 22/66, 24/120, 25/161, 130, 26/1, 27/8, 28/112, 29/7.

114 — TŞS, 2/10, 83.

115 — TŞS, 1/315, 2/6, 11, 18, 36, 83, 142, 158, 13/93 vd.

dî sorumluluğu olan kişiler için, bu para pek öyle fazla bir miktar olmasa gerekir. Normal vatandaşın sahip olduğu tereke ise çok fazla bir meblağ değildir, ama o kadarda düşük sayılmamalıdır.

Buraya kadar verdiğim tereke miktarlarının içine, ilgili kimsenin evi, bağı, bahçesi, dükkanı, bütün gelir kaynakları, alacakları, canlı hayvanlar, tüm ev eşyaları dahildir. Konunun bir de bu açıdan değerlendirmesi gerekirse, Tokat'taki müslim kesimin maddi durumu çok kötü değildi, ama, buna karşılık çok mükemmel de değildi demek mümkündür.

2 — Zimmî Âilelerin Ekonomik Durumu

Müslim kesimle, aynı mahallelerde hatta komşu evlerde oturan zimmî toplumun ekonomik durumu neydi? Bu sorunun cevabını da sicillerden bulmak mümkün olmaktadır. Ölçü olarak aldığımız 26 terekenin 8 tanesi (% 30,77'si) zimmîlere aittir. Bu 8 terekenin toplam miktarı 10554 guruştur. Bunlardan en azı 86 guruş ile Tokat'ta Veled-i Ayas Mahallesinde oturan Hanem binti Aynuk adlı kadına, en fazlası ise, 5411 guruş ile Hoca Ahmed Mahallesinde oturup, Voyvoda Hanında Tuhafiyecilik yapan Kırkor veled-i Toros'a aittir(116). Diğer zimmîlerin terekesi de 228, 480, 1172, 1907 guruş arasında değişmekteydi(117). Bunlarda çeşitli iş kollarında çalışıyorlardı. Burada ölçü olarak aldığımız tereke sayısı azdır. Konuyu, o doğrultuda değerlendirecek olursak, zimmî kesim de ne çok fakir, ne de çok zengin durumdaydı.

Bu sonuçlara göre, Tokat'ta oturan müslim ve zimmî kesimin ekonomik yönden eşit kudretlere sahip olduklarını söylememiz mümkündür. Halbuki, aynı dönemlerde, Ankara Kadı Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmada, müslim kesim oldukça fakir, (hatta öyleki, çoban ve ırgatlıktan başka mesleği olanı bulmak çok zor gibiydi) zimmî kesim ise oldukça çok zengin durumda olduğunu görmüştük(118).

3 — Meslek Gruplarına Göre Âilenin Ekonomik Yapısı

İncelemeye tabi tuttuğumuz 26 terekeyi, mal sahiplerinin adları, ünvanları, yaptıkları işler ve tereke miktarlarını bir tablo haline getirecek olursak, meslek gruplarını göre terekeler sıralanmış olacaktır.

116 — TŞS, 2/33.

117 — TŞS, 1/288, 370, 2/9, 33, 50, 108, 13/47.

118 — Rifat Özdemir, a.g.e. s., 167 - 171 vd.

1771 — 1810 Yılları Arasındaki Terekelerin Mesleklerle Göre Dağılış Tablosu

Sıra No.	Tarihi	Tereke Sahibinin Adı	İşi	Tabi Dini	Olduğu Topuluk	Tereke Miktarı Gurusu	Para
1	1796	El-Hac İbrahim Ağa ibni el-Hac	Eski Tokat dası	Voyvo-	Müslim	69880	—
2	1797	Mustafa Ağa ibni Abdüllatif Ağa	Muhtemelen Eski Yeniçeri Ser-darı	»	»	13600	—
3	1772	Rabia binti El-Hac Abdülbaki Efendi	Muhtemelen ev kadr-nı	»	»	8435	—
4	1795	Kirkor veled-i Toros	Voyvoda Hanında Tuhafiyeci	Zimmî	»	5411	19
5	1795	Es-Seyyid Hüseyin Alemdâr ibni el-Hac Ahmed	Muhtemelen emekli Asker	Müslim	»	4000	—
6	1797	Es-Seyyid el-Hac Feyzullah ibni el-Hac Ahmed	Sipah Pazarında Tuhafiyeci	»	»	4000	—
7	1797	Es-Seyyid Ahmed bin Salih	Bakkal	»	»	2226	—
8	1772	Derihi bindi Serkiz	Muhtemelen ev kadr-nı	Zimmî	»	1907	—
9	1796	Es-Seyyid Mustafa Ağa ibni el-Hac İbrahim	Muhtemelen çiftçi	Müslim	»	1607	—
10	1797	Fatma binti Derviş	Muhtemelen ev kadr-nı	»	»	1575,5	—
11	1810	Es-Seyyid el-Hac Hasan bin Abdullah	Hekim	»	»	1442,5	—

Bu şekilde 26 terekeyi de saymak mümkündür(119).

Burada açık olarak görüldüğü gibi, servet yönünden birinci sırayı ehl-i örf mensubu olan Tokat Voyvodası, ikinci sırayı eski Tokat Yeniceri Serdarı, üçüncü sırayı muhtemelen bir ev kadını, dördüncü sırayı bir tüccar, beşinci sırayı emekli asker, 6 ve 7. sıraları tüccarlar almaktaydı. Bu sonuca göre, Tokat'ta bulunan ehl-i örf ve askerî tâife mensupları olan zâbitlerin ekonomik yönden, diğer zümrelere göre daha iyi olduğunu söylemek mümkündür.

IX — Ailenin Etnoğrafik Yapısı

Âile, kendi içinde küçük bir devleti andırır. Kendine göre, hukukî ve ahlâkî prensipleri olduğu gibi, maddî ve manevî yönden ihtiyaçlarını karşılayan, değişik ev eşyalarına, giyim -kuşam, yeme - içme, süslenip - gezme gibi donanım malzemelerine de sahiptir. O gün kullanılan, bu etnoğrafik eşyanın, günümüze getirilebilmesi, değişik renk, sanat ve kullanım amaçları yönünden irdelenebilmesi, Türk kültür ve folklorünün derinliğini açık ortaya koyacaktır. Özellikle, Osmanlı dönemi Şer'iyye Sicillerinde bulunan tereke defterleri bu açıdan çok büyük kıymet arz etmektedirler. Biz, bu tereke defterlerinden yararlanarak Tokat'ta oturan müslim ve zimmî âilelerin etnoğrafik yapılarını, dinî ve etnik yönden ayrılan zimmî ve müslim toplulukların kültürel ve etnoğrafik yönden birbirleri ile ne denli kaynaştıklarını, aralarındaki farklılıkları ve bu farklılıkların neler olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Müslim ve Zimmî Âilelerin Etnoğrafik Yapısı

Osmanlı toplum yapısı incelenirken, yönetici ve bazı zümrelerin farklı elbiseler giydiği, zaman zaman renklerde müslim - zimmî ayrımını yapıldığı görülmektedir(120). Fakat, bu ayrılık bütün tebaya girememiş görünmektedir. Terekeler incelendiği vakit, bir müslimin evinde ne bulunuyorsa, bir zimmînin evinde de aynısını bulmak mümkün olmaktadır. Biz, bunu daha iyi vurgulayabilmek için, Tokat'ın Soğukpınar Mahallesinde oturup, Sipah Pazarında tuhafiyecilik yapan es-

119 — TŞS, 1/276, 315, 370, 2/18, 33, 36, 83, 109, 142, 158, 3/9, 93.

120 — Askerî tâifenin halktan ayrılan elbiseler giymesi, Seyyidlerin, beyaz sarık, yeşil cübbe giymesi, zimmîlerin beyaz ve yeşil gibi renkleri tercih etmemeleri, hamamlarda müslimlerle zimmîlerin havlu ve takunyalarının ayrılması vb. gibi konuları saymak mümkündür.

Seyyid el -Hac Feyzullah ibni el -Hac Ahmed ile yine Tokat'ın Hoca Ahmed Mahallesinde oturup, Voyvoda Hanında tuhafiyecilik yapan Kirkor veled-i Toros adlı zimmînin terekelerinden sayfa 138'de bazı örnekler vererek durumu aydınlatmaya çalışacağız(121).

Burada açık olarak görüldüğü gibi, müslim ve zimmî terekelerinde geçen, giyim - kuşam eşyası, oturma odası eşyası, yatak odası eşyası, mutfak eşyası, aydınlatma ve ısınma eşyaları, silah - bıçak ve donanımlarının adları, renkleri, bunlarda kullanılan malzemeye verilen adlar ve kullanım amaçları hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bu durum, asırlarca Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı yönetiminde kalan zimmîlerin Türk - İslam kültürünü ne kadar benimsediklerini açıkça göstermektedir.

Burada hemen şunu da belirtmek gerekir. Acaba müslim ve zimmîler arasında hiç ayrılık yok muydu? Elbette ki vardı. Zaten eğer ayrılık olmasaydı, birine müslim, birine de zimmî denemezdi. Bir defa müslimler, Kur'an-ı Kerim ile Hz. Muhammed'e (A.S.) inanırken, zimmîler, İncil ve Hz. İsa ile Hz. Musa'ya (A.S.) inanıyorlardı. Müslimler, «kelime-i tevhid» getirirken, zimmîler inkâr ediyorlardı. Müslimler, camilerde ibadet ederken, zimmîler kilise ve havralarda ayin yapıyorlardı. Bunlara benzer ayrılıkları çoğaltmak mümkündür.

Biz, Tokat Sicillerinde bulunan bazı tereke defterlerinde kaydedilen eşyalar arasında ara - sıra da olsa bazı ayrılıkları gösteren belirlere rastladık. Örneğin; 9 Aralık 1797 (19 Cemaziyyeâhir 1212) tarihinde Tokat'ta Kaya Mahallesinde otururken ölen Kirkor veledi Garil'in terekesi, mahkeme görevlileri tarafından yazılırken, «İncil Kitabı» şeklinde yazılması uygun iken «Kefere Kitabı» şeklinde yazıldığını(122), bazan muhtemelen oyuncak veya süs olarak kullanılan altını tereke içinde yazılırken başka bir dil kullanması gerekirken «Yahudi altunu» şeklinde yazdığını(123), bazan evde kullanım eşyası olarak kullanılan minder için normal «minder» ismini yazması, veya daha değişik bir şekilde zimmîlere ait olduğunu belirtmesi gerekirken «Kefere minderi» şeklinde yazılarak, aradaki farklılıklar ortaya konulmuş oluyordu(124).

121 — TŞS, 2/33, 158.

122 — TŞS, 3/10, 1/288.

123 — TŞS, 1/288.

124 — TŞS, 1/288.

Müslim ve Zimmi Terekelerinin Tablosu

- 1 - Müslim es-Seyyid el-Hac Yey-zullah ibni el-Hac Ahmed'in terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları.
Mesleği : Tuhafiyeci
- 2 - Zimmi Kırkor veled-i Toros'un Terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları.
Mesleği : Tuhafiyeci

Sıra No.	Eşyaların Adı	Sıra No.	Eşyaların Adı
1	Ev	1	Dükkân
2	Bağ	2	Kalpak
3	Kürkçü Dükkönü	3	Alaca entari
4	Kavuk ve sarık	4	Çağşır
5	Alaca entari	5	Çuka biniş
6	Çağşır	6	Zincab kürk (Sincab)
7	Çarşeb (Çarşaf)	7	Kuşak
8	Gömlek ve don	8	Gömlek ve don
9	Şalvar	9	Mest
10	Hamam kuşağı	10	Dolama peşkir
11	Şal kuşak	11	Sofra bezi
12	Çuka penis	12	Tüfenk
13	Beyaz libade	13	Fişeklik ve vezne
14	Beyaz kürk	14	Piştov
15	Yeşil çukaya kaplı kürk	15	Kılınc ve kabzası
16	Peştamal	16	Minder
17	Sofra Peşkiri	17	Yan minderi
18	Piştov	18	Canik kilimi
19	Simli bıçak	19	Kadife yasdık
20	Kılıç	20	Dimi yasdık
21	Saat	21	Çift yorgan
22	Minder ve makat	22	Dimi döşek
23	Kâlice seccâde	23	Billur bardak
24	Kilim	24	Büyük sini
25	Yasdık	25	Kalay tuzluk
26	Yorgan	26	Kalay kaşık
27	Döşek	27	Cam fanuş
28	Sim zarf	28	Sarı şamdan
29	Tonbak zarf	29	Bakır mangal
30	Fincan	30	Tahta sandık
31	Kahve Takımı	31	Ev
32	Fener		
33	Şamdan		
34	Bakır kab		
35	Sandık		

Bu gibi ufak - tefek farklılıklar dışında, müslimlerle zimmîlerin etnoğrafik yönden kaynaşmış vaziyette olduklarını söylemek mümkündür.

XI — Müslim ve Zimmîler Arasındaki Sosyal Münasebetler

İncelediğimiz dönem, Tokat şehrinde, Türklerden başka, etnik yapısını kesin olarak tespit edemediğimiz müslim grup ile, hıristiyan ve musevî dinine mensup Rum, Ermeni ve Yahudi etnik yapısına sahip zimmî topluluklar mevcuttu. Bu toplulukların şehrin muhtelif mahallelerinde ya ayrı ayrı, ya da karışık olarak İskân olduklarını, birbirlerine komşu evlerde oturduklarını(125), ticarî ortaklıklar kurduklarını, birbirlerinden ödünç para alış - verişinde bulduklarını, yukarıda belirttiğimiz gibi, evlerinde çok az farkla hemen hemen aynı etnoğrafik malzemeleri kullandıklarını, aynı mahkemede hak talep ettiklerini açık olarak görmekteyiz. Örneğin 13 Haziran 1796 (7 Zilhicce 1210) tarihinde Tokat'ın eski Voyvodası el - Hac İbrahim Ağa ibni el - Hac'ın değişik zimmîlerde alacağı olduğunu(126), 21 Haziran 1797 (25 Zilhicce 1211) tarihinde Tokat'ta; Soğukpınar - müslim Mahallesinde oturan tuhafiyeci Es - Seyyid el - Hac Feyzullah ibni el - Hac Ahmed'in müslimler yanında zimmîlerden de alacağı olduğu(127), 5 Ocak 1796 (24 Cemaziyyelâhir 1210) tarihinde Tokat'ın Hoca Ahmet Mahallesinde oturup Voyvoda Hanında tuhafiyecilik yapan Kirkor veled-i Toros zimmînin polîçe karşılığı müslimlerden de alacağı olduğu(128), Şubat başları 1772 tarihinde Yâr Ahmet mahallesinde ölen Karabet veled-i Bogos zimmînin çocuklarına mahkemenin vasi ve nafaka ve kisve - bahâ tayin ettiğini görmekteyiz(129).

Buradaki ve önceki bölümlerde verdiğim örneklerden anlaşıldığı gibi, Osmanlı yöneticileri müslim ve zimmîler arasında tarfsız bir idare uyguluyorlardı. Bu idârî ve hukukî eşitlik içinde, müslim ve zimmî kesim, birarada, bölünüp parçalanmadan, birlik halinde yaşamayı tercih etmişler gibi gözükmektedir. Bu birlik ve dayanışma, karşılıklı diyalog içinde yaşayıştan olmalı ki, zimmîler arasında islâma girme adeti, oldukça yaygındı. Bir zimmî mahkeme-i şer'e gelerek kendi etnik yapısını, dinini, adını belirttikten sonra, âkil, bâliğa ve hür olduğunu

125 — TŞS, 2/6

126 — TŞS, 2/83.

127 — TŞS, 2/158.

128 — TŞS, 2/33.

129 — TŞS, 1/13.

beyan ederek, kendi batıl dinini bırakıp şeref-i islâm ile müşerref olmak istediğini açıklayarak, gerekli muamelenin yapılmasını isterdi. Örneğin; 3 Eylül 1772 (5 C. Âhir 1118 tarihinde Tokat'ın Hoca Ahmed Mahallesinde oturan Toros'un kendi batıl dinini bırakarak, şeref-i islâm ile müşerref olup adını da Salih olarak değiştirdiğini görmekteyiz(130).

Osmanlı müslim ve zimmîleri, birbirinden kopuk birer toplum olmaktan çok, birbirleri ile kaynaşmış vaziyetteydi demek daha doğru olacak sanıyorum.

Sonuç

Buraya kadar, Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Roma'da, Eski Yunan'da, Moğollar'da, İslâm öncesi Orta Asya Türklerinde, Cahiliyye çağı Araplarında, İslâm hukukunda, Osmanlı Kanun-nâmelerinde ve en son olarak da 1771 - 1810 yılları arasında Tokat'ta âile, evlilik usulleri, nikâh, mehir, nafaka, boşanma, zina, doğum, çocuk sayıları, âile nüfusu, vasî, nâzır, kayyım tayini, ekonomik ve etnoğrafik yönden âilenin durumu gibi konular üzerinde durduk.

Bu açıklamalardan sonra, Osmanlı âile yapısını, İslâm hukuku ile Türk töresinin şekillendirdiğini, İslâm fıkıhında görülen teorik hükümlerin, tatbikatta çoğu zaman Osmanlı Kadısı tarafından uygulandığını, erkekler arasında çok evliliğe itibar edilmediğini, âilelerin en çok bir veya iki çocuğa sahip olduğunu, yetim kalan çocukların, mutlak surette güvenlik altına alındıklarını, terekelerden, kız ve erkek evlatların ferâiz hukukuna göre mutlak pay aldıklarını, incelediğimiz dönem, Tokat âilesinin, orta halli ekonomik yapıya sahip olduğunu, etnoğrafik yönden müslim ve zimmî âilelerin aynı yapıda olduklarını, aralarında ki sosyal münasebetlerin sıkı olduğunu, zimmîlerin, dinî ve etnik yönden ayrı olmalarına rağmen, Türk - İslâm kültürünü benimsemiş olduklarını, Tokat halkının itilâfsız bir toplum yapısı arzettiğini belirten sonuçlara varmak mümkündür.

KISALTMALAR

- a.g.e : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
a.g.y. : Adı geçen yer.
AÜİFD. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Ay. : Ayet.
Buhârî : Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (DİBY).
DİBY. : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
g.y. : Gösterilen Yer,
Ha. : Hadis.
HDKDT. : Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri (E.H. Yâzır'a âit).
İÜEFTD. : İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi.
İSİTED. : İstanbul Üniversitesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
Kanunlar : XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, c. 1.
KHMK. : Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim (H.B. Çantay'a ait).
KKTA. : Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (DİBY).
OA, I. : Osmanlı Araştırmaları, I.
Su. : Sure.
TŞS. : Tokat Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlardan birincisi defter numarasını, ikincisi ise sayfa numarasını göstermektedir (TŞS, 2/6 gibi).

BİBLİYOGRAFYA

I — Arşiv Belgeleri

1 — Tokat Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesinde Bulunan Tokat Şer'iyye Sicilleri

<i>Sıra No.</i>	<i>Şer'iyye Sicilli No.</i>	<i>Ait Olduğu Tarih</i>	<i>Sayfa Adedi</i>
1	1	1185 - 1189/1771 - 1776	374
2	2	1210 - 1211/1795 - 1796	300
3	3	1212 - 1213/1797 - 1799	177
4	4	1213 - 1214/1798 - 1800	265
5	5	1214 - — /1799 - 1800	214
6	6	1215 - — /1800 - 1801	192
7	7	1216 - 1217/1801 - 1803	209
8	8	1217 - 1219/1802 - 1805	181
9	9	1219 - 1220/1804 - 1806	178
10	10	1221 - 1222/1806 - 1808	166
11	11	1222 - 1223/1807 - 1809	189
12	12	1223 - 1224/1808 - 1810	151
13	13	1224 - 1225/1809 - 1810	190
14	14	1226 - — /1811 - —	194
15	15	1227 - — /1812 - —	176
16	16	1227 - 1228/1812 - 1813	159
22	22	232 - 1233/1816 - 1818	196
17	17	1228 - — /1813 - —	190
18	18	1229 - — /1813 - 1814	96
19	19	1229 - 1230/1813 - 1815	200
20	20	1230 - 1213/1814 - 1816	183
21	21	1231 - 1232/1815 - 1817	188
22	22	1232 - 1233/1816 - 1818	196
23	23	1234 - — /1818 - 1819	118
24	24	1234 - 1235/1815 - 1820	129
25	25	1234 - 1235/1818 - 1820	167

II — Başbakanlık Arşivi Tapu Tahrir Defteri, No. 772.

II — İnceleme ve Tetkikler

Ansay, Sabri Şakir, «Aile Hukuku», *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, 2 - 3, Ankara, 1952, s. 21 - 23.

Atay, Hüseyin, «Kur'an-ı Kerim ve Hadîs-i Şerifde Aile Plânlamasına Ait Bir Tetkik», *İ.Ü. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c., 4, cüz, 1 - 4, İstanbul, 1973, s., 229 - 232.

Aristoteles, I - II, (Yunan Klaskileri, No. 64). İstanbul, 1944.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, c, I, İstanbul, 1943.

Berki, Ali Himmet, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikâl*, Sadeleştiren, İrfan Yücel, DİBY, Ankara, 1985.

Bilmén, Ömer Nasuhî, *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kamusu*, c, 1 - 8, İstanbul, 1985.

Çantay, Balıkesirli Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, c., 1 - 3, İstanbul, 1965.

Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi, I*, Ankara, 1953.

Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara, 1983.

Donuk, Abdülkâdir, «Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Aile», *İ.Ü. E.F., Tarih Dergisi*, (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), Sayı, 33 (Mart - 1980 - 1981), İstanbul, 1982, s. 147 - 168.

Eflâtun, *Devlet*, İstanbul, 1971.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1984.

Günaltay, M. Şemseddin, *Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hindsitan*, İstanbul, 1937.

———, *İran Tarihi, I*, Ankara, 1948.

———, «İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türü Nikâh Şekilleri», *Bellekten*, Sayı, 60, Ankara, 1951. s., 692.

İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979.

Muhyiddin-i Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn ve Tercemesi*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamüddün Burslan, c., 1 - 3, DİBY, Ankara, 1972.

- Ortaylı, İber, «Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler», *Osmanlı Araştırmaları*, I., İstanbul, 1980.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul, 1971.
- , *Türk Mitolojisi*, c., I, Ankara, 1971.
- , *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c., 1 - 2, Ankara, 1981.
- Özdemir, Rifat, «XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara» (*Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı, 1785 - 1840*), AÜDTC. Fakültesinde Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1984.
- Vladimirtsov, B.Y., *Moğolların İctimâî Teşkilâtı*, Ankara, 1944.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili Tefsiri*, c, 1 - 8, İstanbul, 1971.
- Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdü'l-Lâtifi'z-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârihi, Kâmil Miras, c., 1 - 12, DİBY., Ankara, 1974.
- Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1924.

17. - 19. YÜZYILLARDA SANAYİ VE TİCARET MERKEZİ OLARAK TOKAT

Mehmet GENÇ (*)

Günümüzde, Türkiye'nin iktisadi bakımdan önemli şehirleri arasında adı artık geçmeyen Tokat, 19. Yüzyılın ortalarına kadar, uzunca bir süre, sınai üretimin çeşitliliği, kalitesi, hacmi ve sahne olduğu ticari faaliyetlerin canlılığı itibarı ile Anadolu'da, uluslararası üne sahip büyük merkezlerden biri olmuştur. 18. yüzyılda en yüksek düzeyine varmış görünen Tokat'ın bu sınai ve ticari canlılığının zengin tarihine ait başlıca unsurları, belirli tezahürleri içinde kısaca özetlemeğe çalışacağım.

**

Tokat, 16. yüzyılın başlarında, 7-8.000 nüfusu ile bir kasaba görünümünde iken, hızlı bir artışla, yüzyılın 3. çeyreğinde 13.000 i aşarak çağın ölçülerine göre, şehir denebilecek bir büyüklüğe ulaşmış bulunuyordu. Tokat'ın 16. yüzyılda kaydettiği bu büyüme, Türkiye'nin o dönemde sahne olduğu genel nüfus artış temposuna oldukça uygun görünen normal bir büyüme sayılabilir.(1) Ancak, Tokat,

(*) Marmara Üniversitesi Fen. Edeb. Fak. Öğretmi Görevlisi.

- (1) 16. Yüzyılda, genel olarak Türkiye'de görülen nüfus artışı ve özel olarak ta Tokat'ın şehir nüfusundaki büyüme ile ilgili veriler için bkz. Ömer Lütfi Barkan : «Research on the ottoman fiscal Surveys.» s. 168 M. A. Cook (ed) : *Studies in the Economic History of the Middle East*. London, Oxford University Press, 1970

Türkiye'de nüfusun, bildiğimiz kadarı ile, genel bir durgunluk dönemine girdiği 18. yüzyılda da büyümeye devam eden nadir şehirlerimizden biri olarak dikkati çeker. 17. yüzyılın başlarında, bütün Anadolu ile birlikte, Celâli karışıklıklarından hissesine düşeni aldıktan sonra büyümesini sürdüren Tokat, 1640'larda, 15 - 20.000 civarında nüfus barındıran bir şehir haline gelmiş bulunuyordu.(2) Osmanlı Tahrir kayıtlarındaki rakamların gösterdiği bu büyümeyi 1656'da şehri gezen Evliya Çelebi'nin gözlemleri de doğrulamaktadır : «... bu mahallat şehir etrafında olup, ancak 5 saatde devr olunur ve şehri Tokat günden güne sevad-ı muazzam olmakda ! mamuriyet kesb etmektedir.(3)

Büyümenin sadece nüfus artışından ibaret kalmadığını da ima eden bu gözleme Evliya Çelebi, şunları da ekler : «**gayet'ül gaye mamur ve abadan olduğundan çarşısı ve bazarı ol kadar müzeyyen ve mamurdur ki güya bu şehrin suk-i sultanisi aynı Halep ve Bursa şehri çarşıları gibi gayet tertib üzere, tekellüflü bina olunmuşdur.**(4) Aynı tarihlerde şehri bir kaç def'a ziyaret etmiş bulunan batılı seyyah Tavernier de, nüfus ve zenginlik konusunda, Evliya Çelebi'yi teyid eden bir ifade ile Tokat'ı «**oldukça büyük ve kalabalık, evleri iyi inşa edilmiş bir şehir**» olarak tasvir eder. Seyahat amacı ticaret olduğu için şehri, özellikle bu açıdan gören ve anlatan Tavernier, bize, onun büyüklük ve zenginliğinin kaynaklarından biri ile yakından alakalı şu bilgiyi de verir : «**Tokat'ın en dikkate değer yanı, Doğu'nun büyük transit merkezlerinden biri olmasıdır. İran'dan ve Diyarbakır, Bağdad, İstanbul, İzmir, Sinop vs. yerlerden hiç ardi arkası kesilmeden akan kervanlar buradan geçerler. İran'dan gelen kervanın, İstanbul ile İzmir yönüne gidecek kollarının birbirinden ayrıldığı yer burasıdır.**»(6) Gerçekten Tokat, İran kervanlarının, diğer yollara nazaran, daha uzun ve ulaştırma maliyeti daha yüksek olmasına rağmen, 17. yüzyıldan itibaren, daha emniyetli olduğu için artan ölçüde tercih etme-

(2) Başbakanlık Arşivi (bundan sonra B A) *Tapu Tahrir Defteri* No : 772 1641/1642 (1051) de yapılan bu tahrire göre Tokat'da 3.858 aile mevcuddur. Aile büyüklüğünü 4 ila 5 arasında farzedebileceğimize göre nüfus 15 - 20.000 arasında tahmin olunabilir.

(3) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul, 1315, Cilt V. s. 62

(4) a.g.e. cilt V., s. 63

(5) Jean - Baptiste Tavernier : *Les six voyages de M.J.B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*. Paris, 1713. Tome I, s. 11

(6) a.g.e. s. 14

ğe başladıkları Erzurum - İzmir yolu üzerinde önemli bir mevkiye bulunuyordu.(7) Ziraî bakımdan verimli bir alanla çevrili olan bu mevkiin, Doğu'dan gelen kervanların İstanbul ve İzmir'e gidecek olanlarının ayrılma noktası, aynı şehirlerden gelenlerin de buluşma yeri olmaktan ibaret kalmayan önemi, aynı zamanda, Anadolu kıtasını, Sinop, Samsun ve Ünye gibi Karadeniz'in başlıca limanlarına bağlayan ulaşım yolları üzerinde bulunmasından ileri geliyordu ve bu vasıfları ile Tokat, transit ticareti yanında, bölgelerarası mübadele ve dağıtım merkezi olma potansiyeline de sahip bulunuyordu. Bu potansiyelini müteakip yıllarda önemli ölçüde gerçekleştirmiş olduğunu, Tavernier'den yarım yüzyıl sonra, 1701'de şehri gören başka bir batılı seyyahın, Tournafort'un, Anadolu'yu İzmir'den başlayıp Erzurum'a kadar dolaştıktan sonra, «Tokat, Küçük Asya ticaretinin merkezi sayılmalıdır»(8) hükmünü vermesinden anlayabiliriz.

Bu derecede önemli bir mübadele kavşağı seviyesine yükselmiş bulunduğunu teyid eden bir olgu da 1708 de Tokat'ın iç gümrük merkezlerinden biri haline getirilmesidir.(9) Bu tarihte Asya bölgesinde, hu-

(7) Türkiye'yi İran'a bağlayan yollar içinde, Tokat - Erzurum yolunun, 18. Yüzyılda, kısmen daha güvenli olması dolayısıyla, ve bilhassa İzmir'le irtibat imkanı verdiği için en işlek yol haline gelmesi hakkında bkz. Paul Masson : *Histoire du Commerce Français dans le Levant aux XVIIIe siècle*. Paris, 1911, s. 552.

Tokat - Erzurum yolunun 17. Yüzyılda kullanılması ile ilgili olarak da, bkz. Paul Masson : *Historie du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Seiècle*. Paris, 1986, s. 419

Yine 7. yüzyılda, güvenlik şartlarının daha iyi olması ve gümrük resimlerinin daha düşük tutulması sayesinde İran ticaret yolunun Erzurum - Tokat - İzmir güzergâhını tercihi ile ilgili olarak bkz. Niels Steengaard : *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and The Decline of the Caravan Trade*. The University of Chicago Press, 1974. s. 34

(8) Joseph P. de Tournafort : *Relation d'un Voyage du Levant*. Amsterdam, 1718, Cilt II, s. 174

(9) İç gümrük merkezinin yerleştirilmesi hakkında Divan'ın emri için bkz. BA. *Maliyeden Müdevver Defterler* (Bundan sonra MAD) No. : 10307/s. 153/9 za 1119 (1708). Genel olarak Osmanlı iç gümrükleri hakkında, bkz. Mehmet Genç : «Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi.» *Tanzimattan Cumhuriyete TÜRKİYE Ansiklopedisi*. Fasikül 25, s. 786 - 790

dut ve sahillerdeki gümrük hatları dışında, sırf iç ticareti vergilendirmeğe yönelik gümrük teşkilatının, Bursa, Şam, Halep, Bağdad gibi çok büyük ticaret merkezi olan kalabalık şehirlere inhisar ettiği düşünülürse, 18. yüzyılın başlarında Tokat'ın bu büyük merkezlere yaklaşan bir gelişme düzeyine varmış bulunduğu tahmin edilebilir. Nitekim, Divan'ın iç gümrük teşkilatını kurmak için verdiği emrin gerekçesinde, Tokat'ın önemli bir ticarî kavşak ve bütün Anadolu ile bağlantısı bulunan bir mübadele merkezi haline gelmiş bulunduğu açıkça ifade edilmiştir.(10)

Anadolu'da önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş bulunan Tokat'ın nüfus bakımından da büyümekte olduğuna şüphe yoktur. İç gümrükle ilgili emrin gerekçesinde «**kadimden kasaba misillü iken elyevm bir şehir-i azim olub, halkının kesreti**»nden(11) söz edilmesi, nüfus artışının 17. yüzyılın 2. yarısında da devam ettiğini göstermektedir. Ancak bu tarihte yapılmış şumullü bir sayıma, maalesef, sahip olmadığımız için belirli bir rakam ileri sürme imkânımız yoktur. Şehri 1701 de gezen Tournefort, Tokat'ın nüfusunu 4.400 ü gayr-i müslim olmak üzere toplam 24.400 aile olarak vermektedir.(12) Aile deyimini, dikkatsizlik sonucu kullanmamış ise, Tokat'ın nüfusunu 100.000 civarında tahmin ediyor demektir ki, 1641/42 sayımı ile karşılaştırıldığında, 60 yılda 5 mislini geçen bir artışa inanmak oldukça zordur. Bununla beraber yazar, kısa süre önce ziyaret ettiği ve nüfusu için 25.000 rakamını verdiği Erzurum'a oranla Tokat'ı daha büyük saydığını tasrih ettiğine göre, 24.400 rakamını fert sayısı olarak da düşünmüş olamaz. Bu miktarı, vergi mükellefi sayısı gibi anlayarak, 50.000 civarında bir nüfusa tekabül edebilir diye düşünmek de mümkündür.

Kesin rakamları söyleyemesek te, bilinen bütün gözlem ve belirtilerin birbirini destekler şekilde, Tokat'ı, 16. yüzyılın başlarında 17. yüzyılın sonlarına kadar geçen 200 yıllık süre boyunca, arada durgunluk, hatta geçici gerilemeler olsa bile, trend olarak büyüyen ve

(10) BA. MAD 10307/ s. 153/9 za 1119 (1708) «Hindistan, İran, Bağdad, Basra, Erzurum, Halep, Diyarbakır caniplerinden gelen kafileler kadimden doğru İstanbul'a gelir iken bâde zaman Tokad'a geldiklerinde İstanbul, Karadeniz ve İzmir'e gelecek olan kafileler ayrılıb ve gümrüğü olmayan Amasya, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Bolu, Kütahya, Kahraman, Konya, Akşehir ve Kayseri caniplerine gidup...»

(11) A.g.b.

(12) Joseph P. de Tournefort. a.g.e. Cilt II, s. 173.

gelişen bir şehir silüeti içinde göstermekte birleştiklerini söyleyebiliriz.

*
**

Uluslararası transit yolu üzerinde, aynı zamanda giderek yoğunlaşan bölgeler arası ticaret akışına sahne olarak büyüyen nüfus kitleleri ile Tokat, Osmanlı şehirlerinin pek azında rastladığımız bir çeşitlilik içinde, değişik sınaî faaliyet dallarının gelişip serpilme imkânını bulduğu ve bu sanayi üretiminin etrafında aktif bir ticari faaliyetin organize edildiği bir merkez olmuştur.

Gelişen sanayi dallarının başında, transit ticaretinin de temel konusunu teşkil eden ham ipeğin işlenmesi zikredilmelidir. 18. yüzyılın başlarında, bölgede üretilen ipeğin tamamını kullanan bu sanayi, İran'dan gelen ham ipeği de işleyip iplik haline getirdikten sonra, yıllık 4000 Kgr. kadarını dikiş ipliği, kazzaziye, düğme ve dokuma imalatında kullanılır, kalanını tekrar ihraç ederdi.(13) Zamanla İran'dan gelen ham ipek miktarı azaldıkça Tokat'taki sanayinin bu azalmayı telâfi etmek üzere, ithal edilen ipeğin artan bölümünü çekmeğe çalıştığını 18. yüzyıl boyunca Erzurum gümrüğünden ipek geçiren tüccarlar arasında Tokatlıların, gittikçe büyüyen paylarla hep birinci sırada yer almalarından anlayabiliriz.(14) Ayrıca, ithal ipeği azaldıkça, Tokat'ın içinde yer aldığı geniş bir bölgede ham ipek üretiminin de artmağa başlamış olmasının faktörleri arasında yine bu sanayie ait talep baskısının rolü olduğu tahmin edilebilir.(15)

-
- (13) İran ipeği kullanan sınaî üretim hakkında bkz. J. de Tournefort. a. g.e. cilt II, s. 173. İran'dan ithal edilen ipeğin büküldükten sonra yeniden ihraç edilmesi ile ilgili olarak bkz. BA. MAD 9932/s. 2 (1732 yılı)
- (14) 18. Yüzyıl boyunca Erzurum yolundan getirilen İran ipeği içinde % 20 ila % 40 arasında değişen bölümü ile ithalatta en büyük payın hep Tokatlı tüccarlara ait bulunduğu Erzurum gümrük defterlerinden anlaşılmaktadır. Neşe Erim : *18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*. İstanbul, 1984 (İ.Ü. İktisat Fakültesi, Yayınlanmamış doktora tezi) s. 106 - 108.
- (15) İpekle alâkalı sınaî imalatın önemini göstermek bakımından, meselâ 1767 yılında Tokat şehrinden talep edilen fevkalâde verginin % 15'i gibi oldukça yüksek bölümünü bu sektörde çalışan esnafın ödemiş olduğunu zikredebiliriz. BA. MAD. No : 10211/s. 204/Ağustos 1767.

Tokat'ta gelişme imkânını bulmuş olan diğer bir sanayi dalı, 15. yüzyıldan beri devam ettiği anlaşılan deri imalatıdır.(16) 18. yüzyılın başlarında kara yolu ile Samsun'a indirilerek oradan Rumeli'de Eflâk'a kadar uzanan geniş bir bölgede sürümü olan sarı ve mavi sahtiyanları özellikle meşhurdu. Bu sahtiyanları, Anadolu'da diğer renklerde sahtiyan yapımında uzmanlaşmış olan Karaman ve Diyarbakır gibi tanınmış imalat merkezlerinden sağladıkları mamullerle karıştırarak bu geniş bölgede pazarlamayı yürütenler de bizzat Tokatlı tüccarlardı.(17)

Deri imalatı, genellikle sanayi sektörünün, bütün Türkiye ile birlikte Tokat'ta da daralma ve gerileme içine girdiği 19. yüzyılda bile yaşamayı başarmış(18), hatta belirli bir gelişme kaydedebilmiş nadir dallardan biri olarak da dikkati çeker. Nitekim, Sivas'ta 1860'larda açılan ıslahhanenin ayakkabıcılık şubesine gerekli deri mamullerini sağlamak üzere bizzat Vali'nin öncülüğü ve iştiraki ile kurulan «**Debbağlar Şirketi**», 1869 yılında şehirde mevcut bir debbağhaneyi modernleştirmeğe karar verdiği zaman, bölgede bu işi yapabilecek maharette ustayı ancak Tokat'ta bulabilmiştir.(19)

Tokat'ta rasladığımız sanayi dalları içinde, şöhretini Türkiye'nin sınırları dışına kadar yaymış olan asıl önemlisi şüphesiz pamuklu ve basma imalatıdır.(20) 16. Yüzyılın 2. yarısından itibaren bölgede üre-

(16) BA. Tapu Tahrir Defterleri No. : 15 ve No. : 19

(17) J. de Tournefort. a.g.e cilt II, s. 173

(18) Bunu, 1826 da Tokat'ı ziyaret eden Fransa'nın Trabzon konsolosu V. Fontainer de şu ifade ile teyid eder. «Tokat'taki deri imalathaneleri sarı ve kırmızı sahtiyanların en iyilerini yaparlar.»

V. Fontanier : *Voyages en Orient, entrepris par ordre du Gouvernement Français, de l'année 1821 à 1829. Turquie d'Asie.* Paris, 1829, s. 184

(19) Sivas Valisi Ahmet İzzet Paşa'nın 14 Nisan 1869 da dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıdaki ifade şöyledir. «Tokat kasabasında revganlı sahtiyanlardan maada *Avrupakârî* kösele ve sahtiyanın envanını işler üstad bir debbağ bulunduğu haber alınarak derhal celb ile...» BA. İrade, Dahiliye No. : 41128.

(20) «Macarca'da 'Tokatı' kelimesinin basma anlamında yerleşmesi, Tokat şehrinde imal edilen basmaların dünyaca ünlü olmasından kaynaklanmıştır.»

Walter G. Endrei : «Tissus d'Usage Quotidien aux 16 - 18ème siècles,» *Bulletin de liaison du Centre International d'Etude des Textiles Anciens*, Juillet 1962, No. : 16, s. 17 - 28, Lyon.

tilmeğe başladığını gördüğümüz pamuk (21) ile birlikte Batı Anadolu'dan ve Adana'dan giderek artan miktarda getirilen pamuğu kullanan bu imalat şubesi, iplikten başlayıp dokuma, boyama ve basma ameliyelerinin hepsini, merkezinde Tokat şehrinin yer aldığı ve çok sayıda köylerle kasabaları da içine alan, geniş bir coğrafi bölge içinde tamamlayarak nihaî mamul haline getiren yaygın bir faaliyetin konusu idi. Çevredeki köy ve kasabalar ile şehir merkezi arasında bu ameliyelerin nasıl bir iş bölümü ile gerçekleştirildiği, hangi malların nerelerde, hangi teknoloji ile ve ne gibi bir örgütlenme içinde imal edilmekte olduğu konusunda ayrıntılı araştırmalar henüz yapılmış değildir.(22) Ancak, vergilerle alakalı maliye kayıtlarından öğrendiğimiz kadarı ile, iplik ve dokuma safhalarında imalatın önemli bölümünün çevredeki kasabalarda ve muhtemelen köylerde gerçekleştirildiğini, buna karşılık boyama ve basma gibi nisbeten daha büyük sabit sermaye yatırımlarının ve daha ileri bir teknoloji ile işbölümünü gerektiren nihaî ameliyelerin ise daha ziyade Tokat'ın içinde temerküz ettiğini söyleyebiliriz.(23)

Geçmiş, en azından bölgede pamuk ekiminin başlangıcı olan 16. yüzyılın ikinci yarısına, hatta bu başlangıcın da muhtemelen kaynağında bulunduğu için daha eski yıllara kadar uzatılabilecek bu imalat sektörü, şöhretini ve kaderini büyük ölçüde paylaştığı Tokat ile birlikte uzun süreli bir gelişme ve büyüme dönemi ile onu takip eden yine uzun süreli bir gerileme ve daralma devrelerini ihtiva eden zengin bir tarihe sahiptir.

Mamullerinin kalitesi bakımından, 17. yüzyılın ortalarında ulaşılmış olduğu mükemmeliyeti Evliya Çelebi'nin övgü dolu ifadesinden(24)

- (21) Huricihan F. İslamoğlu : *Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development : A Case Study of Areas in Northcentral Anatolia, 1520-1575*. University of Wisconsin - Madison, 1979 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- (22) Bütün bu mes'elelerin çözümü için Tokat'ın fevkalade zengin şer'i mahkeme sicillerinin taşıdığı müstesna değeri burada hatırlatmak ve bir an önce bu siciller üzerinde araştırmaların başlaması dileğini ifade etmek gerekir.
- (23) Tokat'ın içinde ve çevresinde imal edilen pamuklularla ilgili olarak bkz. BA. MAD. No. 9916/s. 104/1726 yılı.
- (24) Evliya Çelebi'nin Tokat'da imal edilen pamuklu ve basmalar için 1656 da yazdıkları şöyledir : «Beyaz pembe bezi... diyar-ı Lahor'da (Hindistan) yapılmaz. Gûya altın gibi mücelladır. Kalemkâr basma yorgan yüzü, munakkaş perdeleri... gayet memduhdur.» Seyahatname, Cilt V. s. 67

öğrendiğimiz bu imalat sektörünün, hacim itibarı ile 18. yüzyılın ortalarına kadar hızlanarak devam eden büyümesini ve ondan sonraki dalmasını da Osmanlı Maliyesinin kayıtlarından kısmen takip edebilmekteyiz.

Bu kayıtlar sayesinde, Tokat'ta kırmızı pamuklu bezlerden alınan damga resmi ile boyahaneden alınan verginin muhtelif tarihlerdeki iltizam bedellerine ait olmak üzere derlediğimiz aşağıdaki tablo, bu imalat sektörünün 17. ve 18. yüzyıllarda sahne olduğu gelişme temposu hakkında yaklaşık bir fikir verecek niteliktedir :

(Değerler kuruş olarak)

Yıllar	Kırmızı Pamuklu		Toplam
	Boyahane Vergisi	Bez Damga Resmi	
1643	?	450	? (25)
1690	800	2200	3000 (26)
1705	900	2500	3400 (27)
1708	3250	3250	6500 (28)
1714	—	—	9000 (29)
1718	—	—	12500 (30)
1725	—	—	17385 (31)
1727	—	—	18.576,5
1731	—	—	20.486,5
1742	—	—	22.162

(25) B. MAD. No. : 5597/s. 71

(26) BA. MAD No. : 6852/s. 2

(27) BA. MAD. No. : 9841/s. 35

(28) BA. MAD No. : 9841/s. 35

(29) BA. MAD No. : 10166/s. 174

(30) BA. MAD. No. : 10166/s. 174

(31) 1725 - 1742 yıllarına ait rakamlar, BA. MAD 9513/s. 6 ile BA. MAD 18447/s. 9 da yer alan malikâne kayıtlarından hesaplanarak bulunmuş değerlerdir. Bu değerleri bulmakta kullanılan hesaplama metodu için bkz. Mehmet Genç : «18. Yüzyıla ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma» *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Cilt 2 Sayı 10 (Şubat 1981)

Kırmızı pamuklu bez damga resminde 1643 - 1690 yıllarında görülen 5 misli artış ile boyahane vergisinde 1705 - 1708 arasında kaydedilen anormal artışın ve 1708'den itibaren bir arada tek rakamla ifade edilen her iki vergide 1718'e kadar tesbit edilen % 100'e yakın artışın tam olarak aynı yıllarda üretimde meydana gelen büyümeye tekabül etmiş olduklarına inanmak zordur. Nisbeten istikrarlı artmış görünen kırmızı pamuklu bez damga resminde bile, meselâ 1643 - 1690 döneminde kaydedilen yıllık ortalama % 3,5'a yakın bir artışın, üretimde 48 yıl gibi çok uzun bir süre boyunca aynı hızda kesintisiz devam etmiş olan bir büyümeden doğmuş olması, çağın şartları içinde, pek muhtemel görünmez. Özellikle boyahane, 1705 - 1708 yılları için vergi gelirinde görülen % 200'den fazla artışın, aynı yıllarda üretimde meydana gelen bir büyümeye tekabül etmiş olmasına ihtimal verilemez. Vergi tarifelerinde herhangi bir önemli değişiklik olmadığını bildiğimiz bu yıllarda inanılması zor görünen bu artışları, vergilendirmenin özel şartlarını dikkate alan bir tahlille kısmen açıklamak mümkündür.

Hızlı artışların bir bölümünün, savaş giderlerinin baskısı altında, özellikle 1683 - 1718 döneminde, vergilendirmenin daha etkin hale getirilmesinden kaynaklandığı muhakkaktır. Bir bölümü de yine malî motiflere bağlı olarak boyama ve basma ameliyelerinin, vergilendirmeyi kolaylaştırmak üzere, çevredeki kasabalarda daraltılarak, hatta bazı hallerde yasaklanarak artan ölçüde Tokat'ın içinde temerküz ettirmesinden ileri geliyordu.(32) Nihayet üçüncü olarak da, artışın önemli bir bölümü, üretimde daha önceki yıllarda meydana geldiği halde,

(32) Boyama işlerini büyük ölçüde Tokat'ta yoğunlaştırmak üzere Sivas'tan Merzifon ve Vezir Köprü'ye kadar uzanan oldukça geniş bir bölge içinde boyahane açılmasını yasaklayan, yahut sınırlandıran çok sayıda emirler arasından birkaçını zikredebiliriz : Amasya'da kırmızı boya yapmak üzere yeni kurulan bir boyahanenin kapatılmasını emreden hüküm için bkz. BA - MAD 9916/S. 149/14 Za 1138 (1726). Tokat'a bağlı bir köyde açılan boyahanenin kapatılması ile ilgili bkz. BA - MAD 10178/S. 135/8 Ca 1147 (1735)

Merzifon, Köprü ve Niksar'da kurulan boyahanelerin kapatılması hakkında bkz. BA - MAD 10190/S. 135/22 Za 1160 (1747). Vezir Köprü'de, kasabanın kendi ihtiyacı için çalışan boyahanelere müsaade edilmesine karşılık, tüccar malını boyamak üzere boyahane kurmanın yasaklanması ile ilgili bkz. BA - MAD 9985/S. 362/15 Z 1173 (1760). Tüccarın boyanacak mallarını başka kazalara götürmelerini yasak ettirmek üzere Divana başvuran Tokat Voyvodasına verilen cevap için bkz. BA - MAD 2931/S. 157/6 Ca 1095 (1684).

vergi kapsamı dışında kalmış bulunan genişlemenin, malî zorlukların arttığı bu dönemde daha dikkatle gözden geçirilerek vergilendirilme-ye tabi tutulmasından doğuyordu.

Vergi iltizam bedellerinde görülen hızlı artışın içinde bu üç unsurun ayrı ayrı oranları ile tümüne ait nisbî payı rakamlar halinde ifade edecek ayrıntılı verilere malik değiliz. Ancak, bu artışın tamamı ile bu üç unsurdan ibaret bulunmadığı ve bir bölümünün de üretimde aynı yıllarda meydana gelen genişlemeye tekabül ettiği muhakkak olduğu gibi, zikredilen unsurlardan 3. sünün de, daha uzun vâdeye yararak, çağın şartları içinde, kabul edilebilir bir tempoya indirmiş olmakla birlikte aynı büyümeyi, netice itibarı ile, teyid eden bir unsur olduğu da açıktır.

Pamuklu ve basma imalatının bu yıllarda vardığı düzeyi ve vergi gelirindeki kadar hızlı olmasa bile, belirgin bir büyüme eğilimi içinde bulunduğunu gösteren başka bazı veriler ile gözlemler de mevcuttur.

İmalatın canlılık derecesi hakkında bir fikir vermek üzere meselâ 1690 yılında yapılmış bir cizye sayımından çıkan bazı verileri zikredebiliriz. (*) Genel bir cizye reformu dolayısıyla yapılan bu sayıma göre 1690'da Tokat'ın şehir merkezinde yerli olarak tesbit edilen 2541 cizye mükellefi gayr-i müslim zümresi içinde dokuma sektöründe çalışanların sayısı ve zümre içindeki yüzdeleri şöyledir : Pamuklu dokumacı 296 (% 11.65); basmacı, perdahtçı, kalemkâr ve çirpıcı 255 (% 10); boyacı 110 (% 4.3); bükücü (ipek ipliği imal edenler) 91 (% 3.6); iplikçi, pamukçu ve peştemalçı 74 (% 2.9); terzi 239 (% 9.4).

Pamuklu dokumacı, basmacı ve boyacıların 661 kişiye varan miktarları ile mevcut cizye mükellefi zümre içinde % 26 gibi yüksek bir orana sahip bulunmaları, yani her 4 kişiden birinin bu alanda çalışması oldukça ilgi çekicidir. Bununla birlikte, aynı sayım defterinden öğrendiğimiz, daha ilgi çekici başka tesbitler de vardır. Sadece bir tek dilencinin bulunduğu açıkça ifade edilen şehirde, yerli olarak kaydedilmiş bulunan bu 2541 kişiden ayrı olarak, geçici süre ile çalışmak üzere gelip te cizye mükellefi olarak deftere yazılmış 1517 kişi daha mevcuttur. Şehre yakın bölgedeki köy ve kasabalardan gelenlerle birlikte, Amasya, Erzincan, Kayseri, Çüngüş, Diyarbakir gibi büyük ve uzak merkezlerden gelenlerin de aralarında yer aldığı bu 1517 ki-

(*) Müslüman olmayan reayanın sadece faal erkek nüfusunu tesbit eden bu sayım için bkz. BA - Kâmil Kefeci No : 3810.

şinin 168'i yine pamuklu dokuma, boya ve basma imalatında çalışmakta idiler. İstihdam kadrosundaki gayr-ı müslimlerin böylece 828'e ulaşan toplam sayısı içinde her 5 kişiden birine tekabül eden 168 kişiyi Tokat dışından gelen misafir işçilerden temin ettiğine bakarak bu dokuma alt sektörünün emek açığı içinde bulunduğunu ve bunun da büyük ihtimalle genişlemenin bir işareti sayılması gerektiğini söylebiliriz.

Sadece gayr-ı müslimlerle ilgili olan bu rakamları, şehrin müslüman nüfusuna ait verilerle tamamlama imkânı olsaydı, tahminimizi daha kesin bir ifadeye kavuşturabilirdik. Ancak, şehrin müslüman nüfusu hakkında bildiklerimiz, maalesef, fazla değildir. Tokat nüfusunun dinlere göre dağılımı konusunda, Tournefort'un 1701 için verdiği rakamlardaki oran 11 yıl öncesi için de geçerli kabul edilirse, 1690'da şehir nüfusu içinde müslümanların % 82 civarında büyük bir çoğunluğa sahip oldukları söylenebilir.(33)

Pamuklu dokuma, boya ve basma imalatında gayr-ı müslimlerin nisbî olarak daha fazla temsil edilmiş olmaları mümkündür. Ancak emek açığını, uzak bölgelerden gelen misafir işçilerle kapamağa çalışan bir imalat dalında, şehir nüfusunun % 82 sini meydana getiren müslüman çoğunluğun da, miktarını ve oranını söyleyememekle birlikte, küçümsenmeyecek ölçüde istihdam edildiğini tahmin edebiliriz. Zira aksi halde, bu sektörde gayr-i müslimler için % 26 olarak tesbit ettiğimiz istihdam oranı, toplam nüfusa göre hesaplandığı zaman % 4.5 civarına kadar düşmüş olur ki, bu oranda bir istihdam ile sektörün bölgesel ihtiyaçları doyurduktan sonra çok büyük miktarlarda ihracata imkân verecek bir imalatı, çağın verimlilik şartlarında, gerçekle-

(33) Yukarıda s. 2 ve Tournefort, a.g.e. Cilt II, s. 173. Yazarın gayr-ı müslimler için aile sayısı diye verdiği 4.400 rakamını, cizye mükellefi sayısı olarak anlayabiliriz; Zira 1690 sayımında tesbit edilen 4058 cizye mükellefinden bu miktar sadece % 10.8 fazladır ki, şehir dışından emek çekmekte olan bir merkez için 11 yılda bu kadar bir artış normal sayılabilir. Sayımda tesbit edilen cizye mükellefi erkek sayısından gerçek nüfusa varmak üzere, yerli olarak kaydedilen 2541 kişi, aile sahibi oldukları için, 2.5 - 3.5 arasında bir emsal ile çoğaltılır ve buna, çalışmak üzere gelmiş olan, 1517 kişi de tek fertler olarak eklenirse 1690'da şehrin gayri müslim nüfusu 7.870 - 10.410 olarak hesaplanır. Nüfusun dinlere göre dağılımı konusunda Tournefort'un 1701'de verdiği oranın (müslüman % 82, gayr-ı müslim % 18) 11 yıl öncesi için de geçerli olduğunu kabul edersek, 1690'da Tokat'ın toplam nüfusu 43.642 ile 57.728 arasında bulunur. Bu rakamın doğ-

tirmesine ihtimal verilemez. Oysa bu dönemde Kırım ve Rusya'ya kadar uzanan çok geniş bir pazara sahip olan Tokat dokuma ve basmaları aynı zamanda Avrupa'ya da ihraç ediliyordu. Hatta Batı Avrupa'da «Yakındoğu basmaları» diye şöhret yapmış olan mamullerin yarısından fazlası Tokat ile ona tâbi görünen Amasya'daki imalathanelerden çıkıyordu.(34)

Yüksek bir üretim kapasitesine ve kalabalık bir istihdam kadrosuna sahip bulunduğu muhakkak görünen pamuklu ve basma imalatının bu tarihlerde, hissedilir ölçüde genişlemekte olduğunu düşündüren deliller arasında, damga ve boyahane vergilerinin iltizamını **malikâne**(35) olarak almış bulunan Atıf Mustafa Efendi'nin, mevcut boyahaneyi yeterli görmeyerek, önemli miktarda sermaye tahsisi ile 1726 yılında yeni ve büyük bir boyahane inşa edip boyacı ustalarını oraya yerleştirmiş olmasını da zikretmeliyiz.(36)

rukuk derecesi, büyük ölçüde nüfusun dinlere göre dağılımı hakkındaki tahmine bağlıdır. Bu konuda, müteakip tarihlerde başka seyyahların yaptığı tahminlere bakmak, hem karşılaştırma yapmak hem de nüfusun dinlere göre dağılımındaki değişmeyi takip etmek bakımından ilgi çekicidir. 1807 de 60.000 nüfus içinde 6.730 (% 11.2) gayr-ı müslim tahmini için bkz. A. Dupre : *Voyage en Perse. fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant l'Anatolie et la Mésopotamie*. Paris 1819. Cilt I, s. 45. 1818 de 40.000 nüfus içinde 1700 (% 4.25) gayr-ı müslim tahmini hakkında bkz. Le Colonel Rottiers : *Itinéraire de Tiflis à Constantinople*. Bruxelles, 1829. s. 257 - 258.

1826 da 17.000 ev mevcudu içinde 1500 (% 8.8) ünün gayr-ı müslimlere ait bulunduğu tahmini için bkz. V. Fontanier, a.g.e. s. 192, 19. Yüzyılın başlarında Tokat'ı görmüş olan bu üç seyyahın da gayr-ı müslim oranı hakkında % 4.25 - % 11.2 gibi çok daha düşük tahminlerde bulunmaları, Tournefort'un yanlış olmasıdan çok, şehirde müslüman çoğunluğun 18. Yüzyıl boyunca nisbi olarak daha büyük bir artış göstermiş olduğunu düşündürmektedir.

(34) Tournefort. a.g.e. Cilt II, s. 174

(35) Malikâne, bir mukataanın, *muacele* adı ile ödenen bir peşin para karşılığında, iltizamının kayd-ı hayat şartı ile satın alınması demektir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç : «Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi» Osman Okyar (editör) : *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975 s. 231 - 296.

(36) Atıf Mustafa Efendi, 1737 - 1742 arasında 3 def'a Defterdarlığa getirilerek toplam 3 yıl 8 ay müddetle bu görevde bulunmuş bir devlet adamıdır. İsmail Hami Danişmend: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971. Cilt V., s. 290 - 291. Atıf Mustafa

Üretimde genişleme olduğunu, vergi rakamları ile diğer bazı verileri karşılaştırarak da gösterme imkânımız vardır. Damga resminin, 1680'den itibaren değişmediğini bildiğimiz, tarifesi 1 top (10 zıra) pamuklu için ortalama 2 akçedir(37). Bu tarifeye göre, meselâ 1708 yılına ait iltizam bedeli olan 3.250 kuruşa (1 kuruş = 120 akçe) tekabül eden pamuklu miktarı 195.000 top (1.950.000 zıra)tur. Mültezimlerin kârı ile vergilendirme masrafları ve kaçakçılık gibi unsurları dikkate almadan hesaplanan bu miktarı, vergilendirilebilecek fiili üretim miktarlarının aşağı yukarı yarısına eşit kabul edersek, gerçek üretim hacmi 390.000 top (3.900.000 zıra) civarında bulunur. Oldukça geniş tuttuğumuz ve çağın ölçülerine göre hiç te küçümsemeyecek bir hacmi 390.000 top (3.900.000 zıra) civarında bulunur. Oldukça geniş ihracat ve satış rakamlarının karşılaştırılması, üretimde dikkate değer bir büyümeyi ortaya koymaya yetecektir.

Kırım'da, Fransız konsolosu olarak 1754 - 58 yıllarında görev yapmış olan Charles de Peyssonel'in Karadeniz Bölgesindeki ticaret hakkında yazdığı kitaba göre, Tokat ve çevresinden Kırım, Güney Rusya

1

Efendi, 1725'te Tokat Boyahane mukataasının $\frac{1}{4}$ hissesini 4.500 kuruşa satın alarak malikâne sahipleri arasına girmiştir. (BA - Kâmil Kepeci No. 188/82). 1727'de ölen bir hissedara ait $\frac{1}{4}$ hisseyi de 5.000 kr.a satın alarak malikânenin yarı hissesinin sahibi olmuştur. (BA - MAD 9874/s. 177). Boyahaneyi, işte bu arada, 1726 yılında yaptırmıştır. Esnafa yıllık 1002 kuruşa kiraladığı boyahaneyi, İstanbul'da kendi adını taşıyan meşhur kütüphanesine vakfetmiş (BA - Cevdet Maliye 7832) ve esnaf uzun yıllar bu kirayı kütüphane için ödemeğe devam etmiştir. 1822 yılına ait kira ile ilgili bir ihtilaf için bkz. (BA - MAD 10270/s. 288)

(37) 17. yüzyılın sonlarından itibaren uzun zaman değişmeden kalmış olan pamuklu damga resminin tarifesi şöyledir :

Kırmızı boğasının 55 topundan 1 Kuruş (= 120 akçe)
Basma çit tülbenmiş 60 topundan 1 Kuruş
Elvan (renkli) çitin 80 topundan 1 Kuruş
Donluk elvan kirpas (bez) 40 topundan 1 Kuruş
Mehtarı kulu(?)nin 120 topundan 1 Kuruş

BA - MAD 6852/s. S. 3 (1690) ve BA - MAD 9481/s. 35 (1707). Bu tarifeye göre top (= 10 zıra) Pamukluya isabet eden resim ortalama 2 akçe kabul edilebilir.

ve Kuzey Kafkasya'ya bu yıllarda ihraç edilmekte olan ve bölgede Fransız yünlü kumaşlarının sürümüne en büyük darbeyi indirdiği ifade edilen pamuklu ve basmanın yıllık miktarı 500.000 top (5.000.000 zıra) tan fazladır.(38) Bu miktar, Tokat ve çevresine ait mamullerin, Samsun ve Ünye limanlarından deniz yolu ile sevkedilenleri içinde, sadece bu bölgelere gönderilen bölümünden ibarettir. Bu miktarın içinde, Karadenizin kuzey - batı ve batı kıyılarına gönderilerek Rumeli fuarlarından Polonya'ya kadar uzanan alanda, yazarın herhangi bir rakam zikretmeden, sadece «**büyük miktarda satılır**» diye kaydettiği ihracat yer almadığı gibi, Kuzey - Anadolu boyunca karadan kervanlarla Trabzon, Rize ve Gürcistan'a gönderilen ve yazarın yine rakam vermeden, yalnızca «**muazzam sürümü vardır**» demekle yetindiği kısımlar da yer almaz(39). Eğer bu satışları da rakamlaştırmak kabil olsa idi, Karadeniz'in Kuzey kıyıları için hesaplanan 500.000 topa, muhtemelen bir o kadar daha eklemek gerekecekti.

Tokat mamullerinin sürümü sadece Karadeniz bölgesine münhasır kalmadığı, Anadolu ve Rumeli'nin diğer bölgelerinde de tüketilmekte olduğu dikkate alınır, vergi iltizam bedellerinde görülen inanılmaz artışın önemli bölümünün üretimde meydana gelen fiili artıştan kaynaklanmış olduğunu söylemek mümkün görünür.

Karadeniz bölgesindeki sürümü hakkında Fransız konsolosunun bu değerli bilgileri topladığı yıllar, Tokat pamuklu ve basma imalatı için çok uzun süreden beri devam etmiş görünen bir gelişmenin doruğuna ulaştığı dönemdir; ve o tarihten hemen sonra, yine uzun sürecek bir daralma ve gerileme trendi de başlamıştır.

Pamuklu ve basma imalatı ilk darbeye, Avrupa'da 7 yıl savaşının başlamasından kısa bir süre sonra, 1757/58 yılında maruz kaldı. Kul-

(38) Charles de Peyssonel : *Traité sur le Commerce de la Mer Noire*. Paris, 1787. 2 Vols. Kırım, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya yapılan ihracat için bkz. Cilt I, s. 47 - 50.

(39) Bucak'ta muazzam sürümü olan basmaların *Monilow fuarından* Polonya'ya da büyük miktarda sevkedilmesi hakkında bkz. a.g.e. Cilt I, s. 313 - 314. «Gürcistan'da boğasi, pamuklu bez ve kaba basma muazzam miktarda satılır. Tokat, Amasya ve Kastamonu ile diğer merkezlerde imal edilen bu mallar karadan kervanla gelir» Cilt II, s. 21. Rize'ye gönderilenler için yazdığı da şöyle : «boğasi, astar ve basma muazzam miktarda gelir; ancak kervanlarla karadan geldiği için miktarını veremiyorum» Cilt II, s. 56.

landığı boya maddeleri içinde, Batı'dan gelmekte olan çividin, Savaş dolayısı ile ithali aksayınca, fiyatları 4-5 katına yükseldi.(40) Bu artışın neden olduğu sermaye sıkıntısı ve özellikle maliyet artışı başlıca üstünlüğünü ucuzluğundan almakta olan imalatın hacmini önemli ölçüde daralttı. Daralma, çivit fiyatındaki artışın gerektirmiş olacağından biraz daha fazla oldu, zira aynı yıl Tokat ve çevresini, hatta bütün Anadolu'yu etkilemiş görünen büyük bir kıtlık, zirai üretimle birlikte dokuma talebini de önemli ölçüde düşürmüştü bulunuyordu(41), Tokat'ta pamuklu ve basma imalatının içine girdiği buhran, Savaşın bitmesi ile kolaylaşan ithalatın çivit fiyatını eski düzeyine indirdiği 1763 yılına kadar sürdü. O tarihten itibaren de, bu imalat sektörünün, kaybetmiş olduğu pazarları yeniden ele geçirerek üretim hacmini eski düzeyine çıkarabilmesi için zamana ihtiyacı vardı. Bu zamanı bulamadan 1768'de Türk - Rus Savaşı başladı ve en önemli pazarı olduğunu gördüğümüz Karadeniz bölgesi 6 yıl süre için büyük ölçüde kapanmış oldu. Savaşın genel olarak imparatorluk ekonomisi üzerindeki etkileri de buna eklenince, imalat 1770'te tamamen durdu(42). Savaşın sonuna doğru 1772/73'ten itibaren tekrar yavaş yavaş canlanmağa başlamakla birlikte, eski düzeyinin çok altında kaldığı boyahane ve damga resimlerinin bu yıllara ait gelirlerinden kolayca anlaşılır :

-
- (40) Bu tarihlerde Tokat boyahanesinde yıllık 7.500 — 11.500 kgr. arasında çivit kullanıldığı ve bunun için 30.000 kr. harcandığı görülüyor. Çivit fiyatının 4 katına kadar yükseldiği 1757 yılında imalat o derecede geriledi ki, 15 Eylül 1757'den 7 Haziran 1758'e kadar 9 aya yakın sürede, boyahane muhasebe kayıtlarına göre, fiyatı 4 katına yükselmiş olan çivit için yapılan harcama sadece 7.500 kr. olmuştur. BA - MAD 10200/s. 200 (1758)
- (41) Tokat'ta 1757/58 yılında görülen kıtlık hakkında bkz. Halis Turgut Cinlioğlu : *Osmanlılar Zamanında Tokat*. II. Kısım, Tokat 1950. s. 57. Kıtlığın aynı yıl Diyarbakir'deki şiddeti hakkında bkz. BA - MAD 10200/s. 230.
- (42) Bu dönemde savaşın İmparatorluk ekonomisi üzerindeki etkileri için bkz. Mehmet Genç : «18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş» *YAPIT sayı 49/4 (Nisan - Mayıs 1984 s. 52 - 1, ve sayı 5 (Haziran - Temmuz 1984) s. 86 - 93.*

**Boyahane ve Kırmızı Pamuklu
Bez Damga Resmi (kuruş olarak)**

Yıllar	
1758	4.644,3 (43)
1759	4.863,7
1760	5.049,2
1761	5.098
1762	5.133,2
1763	5.341
1764	17.500
1765	17.500
1766	16.000
1770	0000 (44)
1772	4.837,5 (45)
1773	5.608
1774	5.012
1775	6.156
1776	6.500
1777	7.250

Pamuklu ve basma imalatı, 1757/58 de başlamış ve değişik faktörlerin üst üste gelmesinden beslendiği için çok uzun sürmüş olan buhrandan yavaş yavaş çıkarak 1780'e doğru nisbî bir istikrara kavuştuğu zaman, faaliyet hacmi itibarı ile, 1750'lerde ulaştığı büyüklüğün yarısından da düşük bir düzeye gerilemiş bulunuyordu. O tarihten sonra bu düzeyin, zaman zaman üstüne çıkan canlanma belirtileri göstermesine, hatta kaybettiği pazarları yeniden ele geçirmek üzere, mahiyet ve ayrıntılarını henüz iyice aydınlatamadığımız, yeni ma-

(43) 1758 - 1766 yılları için bkz. BA - MAD 10200/s. 200 - 201.

(44) 1770 yılı için bkz. BA - MAD 9999/s. 358.

(45) 1772 - 1777 yılları için bkz. BA - MAD 10221/s. 182.

mul tipleri denemesine rağmen(46), bu imalat şubesi, buhrandan önce, 1750'lerde şahit olduğumuz üretim hacmine, bir daha hiçbir zaman ulaşamamış ve trend itibarı ile gerileyen bir sektör olarak kalmıştır. Bu gerilemede, belki en önemli etken, başlıca pazarı teşkil eden Karadeniz çevresinde Türk hâkimiyetinin sarsılması ve Kuzey Karadeniz kıyılarının serbestçe girilebilen bir pazar olmaktan çıkmasıdır. Tokat basmaları, Rusya'nın korumacı politikasına rağmen bu pazara, 1820'lere kadar girmeğe devam etmekle birlikte, bu ihracat giderek azalan hacmi ile gerileme trendinin yerleşmesinden başka bir sonuç vermemiştir.(47)

Pamuklu ve basma imalatı, batı Avrupa'nın bu sektörde gerçekleştirdiği devrimci değişmelerin sert rekabeti ile 1830'larda karşılaştığı zaman, 60 - 70 yıldan beri giderek mahalli pazara hapsolma derecesinde, daralmakta bulunan bir imalat şubesi olarak, bu rekabete cevap verecek dinamizmi göstermesi, tabii ki mümkün olmamış ve 1840'lardan itibaren, hapsoldüğü mahalli pazarda da gerileyerek yerini büyük ölçüde ithal mallarına terk etmek zorunda kalmıştır(48).

Sanayi ve ticaret merkezi olarak Tokat'a ününü kazandıran ve şehir dışından getirdiği misafir işçilerle birlikte, harekete geçirmiş olduğu çeşitli yan hizmetleri ile binlerce insana geçim kaynağı sağladığını, kısmî bir cizye sayımından aldığımız verilere dayanarak tah-

(46) İmali 1800 civarında yeni başlamış görünen basma tipleri olarak «has mücessem» ve «tekerli cit»in vergi kapsamına alınması ile ilgili bkz. BA. MAD 10251/s. 191 - 191/7 s 1221 (26.4.1806) ve BA - Cevdet - Maliye No. 23340/15 1223/12.4.1808.

(47) Türkiye'den ayrılmasından sonra 1785-87'de Kırım'a ihraç edilen Tokat ve Kastamonu menşeli basma ve diğer pamuklular hakkında bkz. J.B. Chevalier : *Voyage de la Propontide et du Pont - Eurin*. Paris, 1800. Cilt II, s. 347.

İhracatın devamı hakkında, 1826 da Tokat'ı ziyaret eden Fransa'nın Trabzon konsolosunun gözlemleri için bkz. V. Fontainer, a.g.e. s. 198.

(48) Tokat'da ithal malı basmaların rekabeti karşısında yerli imalathanelerin 1838'den itibaren kapanmağa başlaması hakkında bkz. Eugène Boré : *Correspondences et Mémoires d'un Voyage en Orient*, Paris, 1840, Cilt I, s. 329.

Üretimdeki gerilemenin bir göstergesi olarak, 1750'lerde yılda 7.500-11.500 kgr. çivit tüketen Tokat Boyahanesinde, Ekim 1843 - Ocak 1844 arasında 4 ayda kullanılan çivitin 100 kgr. ı geçmeyen bir mikdara gerilemiş olmasını zikredebiliriz. BA - MAD 9914/s. 327.

min edebileceğimiz pamuklu ve basma imalatının, 18. yüzyılın ortalarına kadar çok uzun bir süre devam etmiş olan gelişme döneminde, Tokat'ın şehir olarak büyümesinin de başlıca faktörlerinden biri olduğuna şüphe yoktur. Aynı faktörün, 1760'lardan itibaren şahidi olduğumuz daralma ve gerileme döneminde ise, tersine işleyen mekanizma olarak Tokat'ı, nüfusu azalan bir şehir haline getirmesi beklenirdi. Tokat'ın nüfusu ile ilgili elimizdeki veriler, bazı batılı seyyahların yaptıkları tahminlerden ibaret olmakla birlikte, çoğunluğu birbirinden çok büyük farklarla ayrılmayan bu tahminlerin 1805-1838 dönemi için hesaplanan ortalaması 50-60.000 arasında bulunduğuna göre, herhangi bir azalmadan bahsedilemeyeceğini söyleyebiliriz.(49)

Bir zamanlar hayat kaynağını teşkil etmiş olan pamuklu ve basma imalatındaki gerilemeye rağmen, Tokat'ın nüfus büyüklüğünü koruyabilmesinde, diğer bir önemli sınaî faaliyet dalının, tam bu gerilemenin başladığı yıllarda hızla gelişerek devreye girmiş olmasının ro-

(49) Batılı seyyahların Tokat'ın nüfusu hakkında 19. Yüzyılın ilk yarısında yaptıkları tahminler şöyledir :

- 1805 - 50.000 (a)
 - 1807 - 60.000 (b)
 - 1807 - 60.000 (c)
 - 1814 - 60.000 (d)
 - 1818 - 40.000 (e)
 - 1826 - 92.500 (f)
 - 1838 - 30 - 40.000 (g)
 - 1838 - 40.000 (h)
- a) Anonim : «Itineraire d'un voyage fait par terre depuis Constantinople Jusqu, à Téhéran, dans l'année 1805» James Morier : *Voyage en Perse; en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople, fait en 1808 et 1809.* Paris, 1813, Cilt III, s.
- b) A. Dupré : a.g.e. Cilt I, s. 45
- c) Le Chevalie Gamba : *Voyage dans la Russie Méridionale, et particulièrement dans les Provinces situées au-de là du Caucase, fait depuis 1820 Jusqu'en 1824.* Paris, 1826. Cilt I, s. 432.
- d) John M. Kinneir : *Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et Kourdistan dans les années 1813 - 1814* Trad. de l'Anglais. Paris. Cilt II, s. 374.
- e) Le Colonel Rottiers : a.g.e. s. 257 - 258.
- f) V. Fontanier : a.g.e. s. 192.
- g) Feldmaresal H. von Moltke : *Türkiye mektupları.* Çeviren : Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969. s. 147.
- h) Eugène Boré, a.g.e. Cilt I, s. 333.

l muhtemelen büyük olmuştur. Tokat'ın adını Dünyaya bir kere daha duyurmuş olan bu sanayi dalı bakırla alakalıdır.

Ne zaman başladığını henüz iyice bilemediğimiz bu faaliyet kolunun, 17. yüzyılın ortalarında, mamulleri ile dikkati çekecek bir seviyeye yükselmiş bulunduğunu, Evliya Çelebi'nin «kazancı kârından sahan ve tencereleeri, kalemkâr evani işleri gayet memduhtur» diye övmesinden öğreniyoruz.(50) Tokat'ın her bakımdan büyümekte olduğu bu yıllarda, bakır eşya imalatının da gelişmekte olduğunu Tournefort'un, 1701 yılına ait ş gözleminden anlayabiliriz : «Tokat'ın asıl büyük ticareti bakır eşya alanındadır. Tencere, tas, fener ve şamdanları çok güzeldir. Gümüşhane ve Kastamonu'dan getirilen bakırdan imal ettikleri bu eşyayı İstanbul'a ve Mısır'a ihraç ederler».(51)

Anadolu'da 17. yüzyılda bakır madenlerinin sadece Gümüşhane ile Kastamonu'nun Kre kazasında bulunduğunu ve her tarafa, yine bu maden merkezlerinde veya yakınlarda tasfiye edilen bakırların gönderilmekte olduğunu bildiğimize göre(52) bakır eşya imalatı için gerekli bakırı Tokatlıların da aynı merkezlerden sağlamış olmaları tabiidir. Bununla birlikte, 17. yüzyılın 2. yarısına ait vergi defterlerinde, Tokat'ta, bakır tasfiye tesisinin bulunduğunu gösteren «kalhane mukataası» kayıtları dikkati çekmektedir. 17. yüzyılın başlarına ait defterlerde görünmeyen bu kayıtların, yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmasını(53), Tokat yakınlığında bir bakır madeni bulunmadığına göre, şöyle yorumlamak gerekir: bakır eşya imalatı, ham maddesi olan bakırı istediği kalite ve miktarda kendisi temin etmek üzere şehirde bir tasfiye tesisine ihtiyaç duyacak ölçüde genişlemektedir.

Bakır eşya imalatı ile ona ham maddesi olan bakırı sağlayan kalhane birbirini destekleyen gelişmelerini, 18. yüzyılda, giderek hızla-

(50) Evliya Çelebi, a.g.e. Cilt V, s: 67.

(51) J. de Tournefort, a.g.e. Cilt II, s. 173.

(52) Dr. Halil Sahillioğlu : Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640 - 1740. İstanbul, 1965. (İ.. İktisat Fakültesi, yayımlanmamış Doçentlik tezi) s. 79 - 81.

(53) Kalhane mukataası, Tokat Defterdarlığının 1603 - 1607 yılına ait mukataa listesinde yer almaz. BA - D. BŞM. 1016. Aynı listenin 1684 yılına ait benzerinde ise, daha önceki bir tarihte kurulmuş olduğu anlaşılan Kalhaneye ait bir mukataa kaydı görülmektedir. Bu kayda göre Kalhanenin 50 kr. olan iltizam bedeli 1684'te 200 kr. a yükseltilmiştir. BA - MAD 3904/s. 4. iltizam bedelindeki artış devam etmiş ve 1691'de 400 kr.a çıkmıştır. BA - MAD 852/s. 2.

nan bir tempo ile sürdürmüşlerdir. Yüzyılın ortalarında Ergani'de bakır madeninin işletilmeğe başlaması, bu bakımdan çok önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Zira, Ergani'de maden ocaklarında ilk ameliyelere tabi tutularak ham bakır haline getirilen cevherin, nihai tasfiyeden geçmek üzere Tokat'taki kalhaneye gönderilmesine karar verilmiştir. Bu karar, Kalhanenin gelişme derecesinin bir sonucu ve göstergesi olduğu kadar, müteakip yıllarda daha büyük ilerleme kaydetmesinin de başlıca faktörü olmuştur. Gerçekten, gelişme kısa sürede o derece büyük olmuştur ki, çok uzak mesafeden gelen ham bakırın yüksek ulaştırma maliyetine rağmen kalhanenin başardığı fiyat üstünlüğü ile tehdit etmeğe başladığı eski üretim merkezi Küre'deki kalhaneyi korumak üzere devlet, Kastamonu ve çevresinde Tokat bakırının satılmasını yasaklamak zorunda kalmıştır(54).

Bakır metalürjisinde, bu tarihten sonra Türkiye'nin en büyük merkezi haline gelen Tokat, binlerce devenin oluşturduğu kervanların Ergani'den getirdiği ham bakır tasfiye ederek çıkardığı saf bakırın bir bölümünü yine kervanlarla doğrudan doğruya veya Samsun'a indirerek oradan deniz yolu ile İstanbul'a göndermiş, bir bölümünü şehirde genişlemeğe devam eden bakır eşya imalatına tahsis etmiş, arta kalanı da diğer bölgelere gönderilmek üzere tüccara teslim etmiştir.

Bakır, sayısız denecek kadar çeşitli ev ve mutfak eşyası imalatında, silah sanayiinde, özellikle top ve tüfek yapımında kullanılan tunç ve pirinç dökümünde, 18. yüzyılın sonlarından itibaren savaş gemilerini kaplamak üzere levha imalinde(55) ve daha birçok alanda büyük miktarda talep edilen bir maden olduğu için, Ergani'nin zengin cevher yatakları, bu talebe cevap vermek üzere üretimini hızla arttır-

(54) Bu yasaklama emrine muhatap olan Tokatlı 10 bakır tüccarı vardır ve bunların dokuzu müslümandır. BA - Cevdet, Darphane No. 2636/29 Ca 1197 (2.5.1783).

(55) Gemilerin ahşap gövdelerini, daha ömürlü kılmak üzere, bakır levhalarla kaplama usulü Avrupa'da 1780'e doğru benimsenmiştir. Frédéric Mauro : *L'Expansion européenne*, 1600 - 1870. P.U.F. Paris, 1864. s. 195. Türkiye'de ilk defa 1793'de kabul edilen bu usul bakır tüketimini hissedilir ölçüde arttırmıştır. BA - Cevdet, Bahriye No. 12216 (1796) ve No. 1261 (1796).

dıkça, Tokat ta, yalnız metalürji ve bakır eşya üretiminde değil, aynı zamanda bakır ticaretinde de en önemli merkez haline geldi(56).

Tokat, bakır metalürjisi ile ticaretinin merkezi olarak geliştikçe, eskidenberi ünlü olan bakır eşya yapımı da gelişmesini hızlandırarak şehrin en önemli imalat şubesi haline gelmeğe başladı. 18. yüzyılın sonlarında, Anadolu coğrafyasını kendi gözlemlerine dayanarak anlatan bir Osmanlı yazarının Tokat hakkında çizdiği tabloda bunu açıkça görüyoruz : «**Sanayi bakımından Tokat'ı bakırcı veya kazancılar şehri addetmek yerinde olacaktır; çünkü orada yapılan bu imalat nefaseti ile bütün Osmanlı Ülkelerinde şöhret kazanmış olub, Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları, vs. Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere sevk edilir**»(57).

Bakırla ilgili faaliyetlerdeki genişlemenin hacim itibarı ile, bir süre öncesine kadar Tokat'ın en önemli sanayi şubesi olan pamuklu ve basma sektöründeki gerilemeyi telâfi ederek onun yerini dolduracak bir düzeye ulaşmış olduğunu, şehirden toplanmakta olan yıllık vergiye(58) katılma paylarında kaydedilen büyük değişmeye bakarak da tahmin edebiliriz. Bakır sektöründe çalışan zümrelerin bu vergi içinde, 18. yüzyılın sonlarına kadar pamuklu dokuma, boyama ve basma sektörüne isabet eden toplam mikdarın % 33'üne tekabül edecek şekilde tesbit edilmiş olan payları, 1800'e doğru 3 kat arttırılarak % 100'üne eşit bir midara yükseltilmiştir(59).

Böyle bir değişikliği gerektirmiş olan gelişmeyi, 1808'de şehri gören bir seyyahın, bakır eşya yapımı ile ilgili olarak «**faaliyette bulunan 300 imalâthanenin, bütün Türkiye'de satılan mamulleri ile şehre**

(56) Ergani Maden Emni Abdullah Aga'nın 1779'da bakır istihsal ve ticareti ile ilgili olarak Darphane'ye sunduğu rapora göre «Nuhas (bakır) tüccarlarının ekserisi ve belki küllisi Tokat'da sakin...» dirler. BA - Cevdet, Darphane No. 2788/1193 (1779).

(57) İnciciyan : «Coğrafya, Cilt I, s. 289 - 292». Hrand D. Andreasyon : *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608 - 1619*. İstanbul, 1964. s. 177.

(58) «*Vilâyet masrafları*» veya «*Saliyane*» denen bu vergi, her kazanın ordu, devlet ve belediye ile ilgili bazı hizmetler için yaptığı yıllık harcamalardan ibarettir. Meblağı yıldan yıla değişen bu harcamalara kaza içindeki her zümre, iktisadî imkânları ile orantılı ölçüde katılırdı.

(59) BA. - Cevdet, Belediye No. 1790. ve BA - MAD 9562/s. 179.

ününü veren yegâne sanayi dalı» olduğunu kaydetmesi de teyid eder. (60) Bakır eşya imalatının yavaş yavaş şehrin gerçekten en büyük faaliyet dalı haline gelmiş bulunduğunu ifade eden en ilgi çekici gözlemi Fransa'nın Trabzon konsolosu V. Fontanier yapmıştır. 1826'da, şiddetli bir vebanın hüküm sürdüğü bir sırada Tokat'a gelen konsolosun, veba korkusundan herkesin kırsal bölgeye kaçarak terkettiği ıssız şehirde, şahidi olduğu **«tek hayat belirtisinin, kepenkleri indirilmiş dükkanlarında çalışmağa devam eden bakırcıların çekiç seslerinden ibaret bulunması»** bakır eşya imalatının, Tokat'ta kazandığı hayati önemi açıkça göstermeğe yeterlidir(61).

Bakır eşya yapımı, Türkiye'de sınai üretimin birçok dalında genel bir daralma ve gerilemenin gözlemlendiği 19. yüzyılın müteakip yıllarında da, uzunca bir süre, 1880'lere kadar bu canlılığını koruyan, hatta uluslararası sergilerde kazandığı ödüllerle Tokat'ın adını da yaşatan bir imalat şubesi olarak kalmağı başarmıştır(62).

Bakır eşya imalatının uzun süre canlı kalmasını sağlayan belki en önemli faktör, Kalhanenin ona ucuz, bol ve kaliteli girdiyi sağlayan faaliyet idi. Kalhane, bakır eşya yapımını besleyen üretimini gerçekleştirmek için harekete geçirdiği istihdam hacmi ile de Tokat'ın iktisadi hayatında ayrıca çok önemli bir yere sahipti. Ergani'de maden istihsalı arttıkça faaliyetini genişleten Kalhane, 19. yüzyılın ilk yarısında 1000 kadar işçi çalıştıran, yıllık 5000 ton çam kömürü kullanarak 1000 ton civarında bakır üreten, çağın ölçülerine göre, büyük bir tesisti ve üretimi ile yalnız Tokat'taki esnafın, hatta bütün Türkiye'nin bakır ihtiyacını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda bir miktar ihracata da imkân verirdi.(63)

Bakır, Türkiye'nin, eskiden beri iç talep baskısı veya stratejik motiflerle kabul edilen geçici yasaklamalar dışında, hem doğu'ya, İran ve Hindistan'a, hem de batı'ya, Avrupa'ya ihraç edilen bir maldı. 19.

(60) James Morier : *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808 and 1809.* London, 1812. s. 345.

(61) V. Fontanier. a.g.e. s. 185.

(62) Vital Cuinet : *La Turquie d'Asie.* Paris, 1892. s. 713.

(63) Tokat Kalhanesinde tüketilen yıllık kömür miktarı ile ilgili bkz. BA - Millî Emlâk Defterleri No. 3/s. 280/12 M 1250 (1834) ve s. 311/2 Za 1253 (1838). Yıllık bakır üretimi ve işçi sayısı ile ilgili bkz. Charles Issawi : *The Economic History of Turkey. 1800 - 1914.* The University of Chicago. Press. s. 259 - 260.

Yüzyılda, dış ticaret ilk defa açık vermeğe başladığı zaman, ihracat daha büyük bir önem kazandı ve Devlet, üretilen bakır, dış pazarların da talebine uygun bir kaliteye yükseltmek üzere, 1830'larda Tokat Kalhanesini islah etmek için faaliyete geçti. 1835'te İstanbul'a çağrılan Kalhane nazırı ile bakırın **saflık** derecsini arttıracak çareler üzerinde yapılan ayrıntılı görüşmeler sonunda alınan kararların uygulamaya konulması ile gerçekten üretimin kalitesini bir dereceye kadar düzeltmek mümkün oldu(64). Ancak bu, ücretleri yükseltmek ve kömür tüketimini önemli ölçüde arttırmak pahasına gerçekleştiği ve özellikle Kalhanenin kullandığı çam kömürünü sağlamakta güçlük çekildiği için, bu yeni problemleri çözmek üzere yapılan girişimlerin sonunda, mevcut teknolojiyi değiştirmekten başka çare kalmadığı görüldü ve 1840/41 yılında 1.000.000 kr. harcanarak su kuvveti ile çalışan yeni ve modern bir metalürji tesisi kuruldu.(65)

Bu yeni tesis, Avrupa pazarlarında «**Tokat bakır**» adı ile tanınan mämullerini artan miktarda ihraç etmeği başardı(66); o kadar ki, ihracatın baskısı altında bakır bulmakta güçlük çekmeğe başlayan Tokat'ın bakır eşya imalatçıları 1853'te Babıâli'ye başvurmak zorunda kalmışlar ve padişah'ın emri ile kendilerine yıllık 20.000 okka (25.6 ton) lık bir kontenjan ayrılması ile ancak bu güçlüğü yenebilmişlerdir.(67)

Tokat Kalhanesi, o yıllarda Türkiye'nin sahip olduğu büyük kurumlardan biri idi. Türkiye madenleri üzerinde incelemeleri ile tanınan bir batılı gözlemcinin 1850 yılında yayınlanan bir yazısında «**Anadolu'da gerçekten ileri teknoloji ile çalışan yegâne metalürjik tesis**»(68) diye bahsettiği Kalhane, uzun zaman, üretimi ile hem Tokat'taki bakır eşya imalathanelerini yaşatmış, hem de memleketin bakır talebini karşılamış, ayrıca dış ticaret açıklarının hızla büyüyerek dış borçlanmaya başvurulduğu bir dönemde gerçekleştirdiği ihracatla da Türkiye'ye döviz kazandıran bir kurum olmuştur.

(64) BA - Millî Emlâk Defterleri No. 3/s. 285/19 L 1250 (1835) ve 298/2 M 1253 (1837)

(65) Charles Issawi, a.g.e. s. 259 - 260.

(66) Dictionnaire Universel théorique et pratique du Commerce et de la Navigation, Paris, 1863, Cilt I, s. 939.

(67) BA - MAD. Irade, Meclis-i Vala, No. 10627/17 Ş 1269 (Temmuz 1853)

(68) Pierre de Tchihatcheff : «L'Asie - Mineure et l'Empire ottoman, Etat actuel et Richesse de l'Asie - Mineure» *Journal de Constantinople*, No. 246/19.7.1850.

Ancak bu vasıflarını, iktisadî ve teknolojik değişmelerin hızlandığı 19. yüzyılın ikinci yarısında uzun süre koruyamadı. Nitekim İstanbul'da kurulan büyük bir fişek fabrikasının ihtiyacı olan yıllık 1300 ton bakırı sağlamak üzere 1880'lerin başında Tokat Kalhanesi genişletilmeğe karar verilerek incelemelere başlandığı zaman, Dünya bakır üretimi ve pazarlanmasında meydan gelen değişmelerin meydana getirdiği ortamda bunu yapmağa değil, onu eski kapasitesi ile de yaşatmağa artık imkân kalmamış olduğu görüldü.

Dünyanın birçok yerinde yeni maden yataklarının keşfedilmesi ve teknolojinin hızla değişmesi sonucu, bakır üretimi büyük artış göstermiş ve çok büyük sermaye gerektiren bir saha haline gelerek uluslararası faaliyet gösteren entegre dev firmaların kontrolü altına girmiş bulunuyordu. Dünya pazarlarına hâkim olmak üzere bu az sayıdaki dev firma, aralarında öyle bir sert rekabete giriştiler ki 1880'lerde bakır fiyatları 1850 - 70 dönemine oranla % 60 kadar gerileyerek, 1 ok. 4 kr. civarına kadar düştü(69). Bu, Ergani'deki cevher maliyet ile Tokat'a kadar ulaştırma masrafları hariç olmak üzere, sadece Tokat'taki tasfiye maliyetine yakın bir fiyat demektir. Bu şartlar altında faaliyete devam etmek zarardan başka bir anlam taşımadığı için Kalhane'yi 1880'lerin sonlarına doğru kapatmaktan başka bir yol kalmamıştır(70).

Hakim uluslararası ticaret yollarının, hem de bölgesel ulaşım şebekesinin önemli bir kavşak noktası olarak sahne olduğu sınaî imalatın

(69) Bakır Fiyatlarının düşmesi ve Türkiye'deki maliyetle ilgili bkz. BA - Irade, Meclis-i Mahsus No. 4168/23 N 1305 (1888) ve BA - Irade, Meclis-i Mahsus No. 3188.

19. Yüzyılın 2. yarısında, 1870'ten itibaren bakır sektöründe meydana gelen ve büyük birkaç firmanın bütün dünya bakır üretimi ile ticaretine hakim olmasını hazırlayan objektif ve teknolojik şartlar hakkında bkz. Cristopher Schmitz : «The Rise of Big Business in the World Copper Industry, 1870 - 1930». *The Economic History Review*, vol. 29 (August 1986) s. 392 - 410.

Venedik bakır sanayiinin aynı değişmelerin sonucu olarak 1890'larda çökmesi hakkında bkz. Raffaello Vergani : «Technology and Organization of Labour in the Venetian Copper Industry (1th - 18th Centuries)» *The Journal of European Economic History*. Vol. 14 (January - April 1985) No. 1, s. 173 - 186.

(70) Vital Cuinet, a.g.e., Cilt I, s. 713.

çeşitliliği ve onun etrafında örgütlenen ticaret hayatının zenginliği ile birkaç yüzyıl boyunca Türkiye'nin büyük merkezlerinden biri olarak kalan ve bu vasıfları ile Dünya ölçüsünde kazandığı şöhretin cazibesi altında pek çok seyyahın uzun yolları katetmeği göze alarak ziyaretine koştuğu Tokat, şöhret ve refahının son kaynağını teşkil eden bakırla alakalı faaliyetlerin de son bulmasından itibaren büyüklüğü ile şöhretini de kaybederek Anadolu'nun küçülen şehirleri arasında 20. yüzyıla girmiştir.

XX. YÜZYIL BAŞINDA SİVAS VİLÂYETİ (1901)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN (*)

Selçuklular ve Beylikler devrinde Anadolu'da en önemli siyasî ve kültür merkezlerinden biri olan Sivas 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra kesin olarak Osmanlı devletine katılmıştır. Bu tarihten sonra da önemini muhafaza ederek, Osmanlı devletinin Anadolu'da teşkil ettiği en büyük eyâletlerden biri olan Eyalet-i Rûm'a merkezlik etmeye devam etmiştir. Bu Eyâlet, Paşa sancağı olan Sivas merkez sancağından başka Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik, Arapkir livalarını ihtiva ediyordu.⁽¹⁾ Tazminat devrinde vilayet sistemine geçilince 1863 yılından itibaren Sivas vilâyet oldu ve Amasya, Çorum, Şebinkarahisar, Tokat sancakları da sınırları içinde kaldı.⁽²⁾ Bab-ı Âli, Sivas vilâyeti dahilinde herhangi bir siyasî mesele ile karşılaşmamışken, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Ermenilerin yarattığı zorlama ile bazı siyasî hadiselerin meydana geldiğine şahit oldu. Hiç şüphesiz, vilâyetin sosyal ve siyasî olaylara sahne oluşunun başlıca sebeplerinden biri 1878 Berlin Anlaşması'nın meşhur 61. maddesi idi.

Adı geçen anlaşmanın bu maddesiyle Sivas vilâyeti «vilâyât-ı sitte» denilen (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamurat-ül-aziz, Sivas) altı vilâyetten biri oluyordu. Buna göre, Sivas vilâyeti de Erme-

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı.

(1) *İslâm Ansiklopedisi*, «Sivas» maddesi, Cilt: 10, ss., 569 - 577.

(2) Vilâyet sistemine geçiş için bakınız : İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, (1840 - 1878), Ankara 1974.

niler lehine reform yapılması gereken bölgeler içine dahil edilmiş bulunuyordu. 61. madde ile Bab-ı Âli «... Ermeni kesafeti bulunan vilâyetlerde, mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikât (düzenleme) ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı oraların güvenliğini korumayı taahhüt» ediyordu.⁽³⁾ Esas itibarıyla, İngiltere gerek Kıbrıs Anlaşması, gerekse 61. madde ile Rusya'nın Doğu Anadolu'ya nüfuzunu ve müdâhalesini önleyerek kendi siyasi ve ticari menfaatlerini korumak istemiştir. Bunun için ise, Ermenileri bahane etmiştir. Böylece hem Ermenilerin sempatisini kazanmış, hem de Avrupa Hristiyan kamuoyunun desteğini temin etmiş olacaktır. Öbür taraftan da Ermeniler, başta İngiltere olmak üzere, büyük devletlerin bu desteğinden ve Bab-ı Âli'nin zafından faydalanaarak ıslâhat isteklerinden hareketle önce muhtariyet sonra istiklâl elde etmek arzusunda idiler.⁽⁴⁾

Devletlerarası anlaşmalara göre hukukî vaziyet İmparatorluğun zararına olmakla beraber, II. Abdülhamit sadece Ermenilerin ve vilâyet-i sitte'nin değil bütün teb'anın ve diğer vilâyetlerin de ıslâhata ihtiyacı bulunduğu gerekçesini ileri sürerek 61. maddenin uygulanmasını mümkün olduğu kadar geciktirmiştir. II. Abdülhamit gerekçesinde ve tatbik etmek istediği siyasette haklı idi. Nitekim, kısa bir müddet sonra bütün imparatorlukta çeşitli ıslâhat projelerini uygulamaya koymaya başladı. Ancak, bu durum büyük devletlerin Ermeniler lehine ıslâhat isteklerini durdurmadı, aksine Bab-ı Âli üzerindeki baskıları artırdı. Neticede, Bab-ı Âli 20 Ocak 1895 tarihli ıslâhat projesini kabul etmek zorunda kaldı. İşte bu projenin kabulü ve uygulamaya başlamasıyla Ermeniler İstiklâl ümidiyle bazı tahriklere ve hayallere kapıldıklarından bütün Doğu Anadolu'da olduğu gibi Sivas vilâyetinde de huzur ve güven ortamı kaybolmuştur.

A — Genel Bakış :

Sivas vilâyetine ait genel mahiyetteki bazı istatistikler vermek gerekirse, XX. yüzyılın başındanki durum aşağıdaki şekildedir : **Sivas Vilâyeti**⁽⁵⁾

(3) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1962. Cilt : 8, s., 132.

(4) Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.

(5) Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, cilt : I, s., 614.

Yüzölçümü	:	83.700 m ²
Sancak sayısı	:	4
Kaza sayısı	:	26
Nahiye sayısı	:	257
Köy sayısı	:	4761
Nüfusu	:	1.086,015

Nüfus bakımından oldukça kalabalık ve mekânca geniş sayılan Sivas vilâyetinde de, Osmanlı İmparatorluğunun bütünü için geçerli olan iyi ve kötü özellikler mevcut idi. Hükümet ve İdare konusunda her şey zamana, şartlara ve idarecilerin (vali, mutasarrıf, kaymakam vs.) şahsî kapasitelerine bağlı bulunuyordu. Başka bir deyişle, devlet otoritesinin, kanunların müessiriyeti, adaletin tatbiki, kamu menfaatinin korunması gibi hususlar genel prensiplerden ziyade devleti temsil eden idarecilerin yeteneğine, zamana ve mevcut duruma bağlı idi.

Bilindiği üzere Osmanlı devleti merkezi idare sistemine göre yönetiliyordu. Bununla birlikte, vilâyetlerdeki uygulamalarda bu merkezîyetçilik bazan çok aşırı bazan da çok yetersiz olabiliyordu. Meselâ vilâyetteki çok küçük, önemsiz bir mesele çoğu defa Bab-ı Âli'ye hatta saraya, padişaha kadar intikal ettirilirken; ciddi, çok önemli ve merkezi hükümete sorulması gereken bir konu ve işi vali veya mutasarrıf yerinde çözebiliyordu. Bu tür bürokratik prosüdürü düzenleyecek kaideler mevcut değildi. Valileri denetleme ve kontrol etme imkânı yoktu. Valiler keyiflerine göre bir meseleyi hemen hallediyor veya sürüncemede bırakabiliyordu. Bu kargaşa, 1890'lardan itibaren özellikle Ermenilerin siyasî faaliyetlere başladıkları bölgelerde görülmekteydi. Bütün bunlara rağmen, vilâyat-ı sitte içinde sükûnetin, huzurun az veya çok hâkim olduğu vilâyetin Sivas olduğu söylenebilir. Bu vilâyetin 1901 yılındaki durumunu daha çok Fransız Hariciye Arşivinde bulduğumuz ve Sivas'taki Fransız konsolosunun hükümetine yazdığı bir rapordan aldığımız bilgilere dayanarak vermeye gayret edeceğiz.⁽⁶⁾

(6) Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, (Quai d'Orsay), *TURQUIE* cilt : 75, ss. 13 - 163

B — İdarecilerin Durumu :

1901 yılında Sivas'ta vali olarak Hacı Hasan Paşa bulunuyordu. Paşa'nın genel siyaseti sükûneti muhafaza etmek ve herhangi bir hadiseye meydan vermemektir. Vali, cesareti ve hakkaniyetli davranışı ile halkın nazarında itibarlı idi. Günlük işlerin dışında fazla bir iş yapmadığından idarenin başına ciddi bir mesele yaratmıyordu. Bilgisi ve yeteneği orta derecede idi.

Vali muavini kanun ve nizamnameleri iyi bilen Aristidi Yorgancıoğlu adında bir hıristiyandı. Ortaya çıkan problemlerin çözümünde valiye yardımcı oluyordu. Bu muavini gayr-i müslimler ve ecnebler pek fazla sevmiyorlardı. Çok yönlü politik bir insandı, müslümanları etkilemesini biliyordu. Yerine göre vali ve devlet lehine tavır takınabiliyordu.

Mutasarrıflara gelince : Tokat mutasarrıfı Bekir Paşa enerjik, inisiyatif sahibi, adaletli, iş yapıcı ve memleketin şartlarına uygun bir idarece idi. Gayr-i müslimlere iyi davranır, kamu işlerine önem verir ve sorumluluktan korkmazdı. Bunun muavini ise Ermeni katolik Agop Tıngır Efendi adında çalışkan, ciddi bir kimse idi.

Amasya mutasarrıfı Kemal Bey Avrupa düşmanı ve gayr-i müslimleri fazla sevmezdi. Bilgili, iyi yetişmiş olmasına rağmen dar görüşlü, şekilci ve alıngan idi. Vali ile iyi geçinmiyordu. Muavini Nezaret Potakyan Ermeni Gregoriyen idi. Ermeni cemaati bu muavinden nefret eder ve onu hain olarak görürdü.

Şebinkarahisar mutasarrıfı Mahmut Nedim göreve başlayalı henüz üç ay olmuştu. Arap asıllı olup, Şebinkarahisar'a Libya - Trablusgarp mutasarrıflığından gelmiştir. Yeni olduğu için hakkında henüz bir şikayet yoktur. Kırk beş yaşlarında olup yetenekli ve aktif görünüyordu. Muavini Rum asıllı Nikolaki Danieloğlu bilgili, fakat gezeve, otoritesiz ve yeteneksiz biri idi.

Vilayetteki kaymakamlar ise genellikle vasat insanlardı. Aralarında pek genç ve tecrübesiz olanları fazla idi. Kaymakamlar üst yöneticilerle mahallî eşrafın arasında sıkışıp kaldıklarından çok kötü vaziyette bulunuyorlardı. Amirlerine karşı kendilerini koruyamıyorlar, eşrafa ise kendilerini bir türlü kabul ettiremiyorlardı. Ayrıca maaşları da az olduğundan maddî sıkıntı çekiyorlardı.

Vilayet ve sancaklarda vali ve mutasarrıfın yanında ayrıca idarî meclisler bulunuyordu. Sorumluluğu birlikte paylaşıyorlardı. Meclis üyeleri, fazla ciddi olmayan çoğu defa önceden belirlenen formalite icabı seçimlerle iş başına geliyorlardı. Bu meclislere nüfusları oranında gayr-i müslimler de girebiliyordu.

Nahiyelerde vali veya mutasarrıf tarafından tayin edilen müdürler bulunuyordu. Meclisin dört üyesi, neticesi önceden bilinen seçimler yoluyla tesbit ediliyordu. Müdürlerin pek azı kendilerine verilen yetkileri kullanabiliyordu. Diğerlerinin ne otoritesi ne de yetkisi mevcuttu. Köylerde ise 1895 Reform projesinin 15. ve 16. maddelerinde öngörülen hususlara riayet edilmiştir.

C — Adalet :

Sivas vilâyetinde adalet namuslu insanlar elinde idi. Savcı Ahmet Ziyâ Bey çok dürüst ve bağımsız davranabilen bir yapıya sahipti. Ceza mahkemesi reisi Mahmut Vehbi ve medenî işlere bakan mahkemenin reisi Rifat Efendi tanınmış kişilerdi. Kadı Hasip Efendi de vicdanlı ve merhametli idi. Bununla birlikte, kuvvetler ayrılığı prensibi ne pek riayet edilmiyordu. Vali veya Mutasarrıf bazan kararları etkileyebiliyordu. Mahalli eşraf nüfuzlu idi. Bu yüzden işler yavaş yürüyor ve bazan suistimal olabiliyordu. Bunda şüphesiz, redd-i mahkemenin kolay olması ve yalancı şahitlerin bulunması önemli rol oynuyordu.

D — Güvenlik :

Sivas vilâyetinde diğer yerlere göre mal ve can emniyeti daha fazla olmakla birlikte istenilen seviyede değildi. Şehirlerde polis sayısı oldukça azdı. Nahiyelerde henüz teşkilatlanmamıştı. Sadece maaşlı bir kaç nahiye müdürünün bir polisi vardı. Jandarmanın sayısı 1900 yılında 1500'den 1253'e indirilmişti. Gerekli hizmet vermek için sayı ve kalite yönünden yetersizdi. Jandarmanın maaşı ayda 80 kuruş olup, onu da düzenli alamıyordu. Bu bakımdan görevlerini kötüye kullanma ihtimali büyüktü. Bunlara rağmen, 50 yıldır yollar kervanlar için daha emniyetli hale gelmiştir. Sadece, Zara, Ordu, Erzincan, Egin yolları ile Darende, Aziziye ve Tonus kazaları emniyet yönünden istenilen seviyede değildi. Fransa'nın Sivas konsolosu, Hamidiye Alay-

larından ve onların kumandanı Mir Ali Bey'den halkın şikayetçi olduğunu, onların keyfi davrandıklarını ifade etmektedir.(7)

E — Maliye :

Vilayetin maliyesi iyi düzenlenmiş değildi. Vilâyet idaresi dengeli bir bütçe yapmakta güçlük çekiyordu. Defterdar Rifat Efendi, tipik bir osmanlı memuru olup, kamu menfaatinden ziyade kendisine faydalı olabilecek kimseleri ve makamları (vali ve hükümet) memnun etmeyi düşünüyordu. Ödenek aktarma, maaşlardan kesinti, istikraz, önceden vergi toplama gibi usullere başvurarak bunda başarılı oluyordu. Normal kaynağı olan bir gelir, normal ödeneği bulunan bir harcama kalemi, vergisinin ne olduğunu bilen bir mükellef söz konusu değildi. 1900/1901 (1316) yılına ait gelir kalemleri ve miktarları aşağıdaki şekilde idi.(8)

Cinsi	Kuruş
Öşür (Dimes)	19.194.997
Afyon Öşürü (Dime de l'opium)	415.000
Davar vergisi (ağnam resmi) (Taxe des moutons)	8.000.000
Arazi vergisi (impôt foncier)	11.549.302
Yol vergisi (prestation)	792.000
Diğerleri	8.048.701
T o p l a m	48.000.000

48 milyon kuruşun 11 milyonu İstanbul'a, 4 milyonu IV. Orduya, 7 milyonu Rusya'ya ödenmesi gereken tazminat karşılığı olarak Osmanlı Bankası'na gönderiliyor, geri kalanı ise vilâyetin masrafları için ayrılıyordu. Toplam 48 milyon kuruş gelire Duyûn-u Umumîye geliri 7.600.000 kuruş ile Reji (Régie) idaresinin 1.530.000 kuruş geliri ilave edilirse vilâyetin genel geliri 57.130.000 kuruşa çıkmaktadır. Büt-

(7) Hamidiye Alayları (Aşiret) Alayları hakkında bakınız : (Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul, Temmuz 1983, ss. 13 - 95.

(8) Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi. TURQUIE, cilt : 75, s. 143.

çe açığı süreliydi. Ocak 1901 yılında vilâyet idaresi tüccarlardan 18.000 lira borç para almıştır. Bir aylık vade ile alınan bu borç vadesi bitmesine rağmen ödenememiştir.

Vilâyet idaresi vali, mutasarrıf, muavinleri ve defterdarın maaşları hariç diğer memurların ve subayların maaşlarını iki veya dört ay, jandarmanınkini beş veya sekiz ay gecikmeli ödeyebiliyordu. Bu arada vergiler de düzenli toplanamıyordu. Halkın hazineye borcu oldukça fazla idi. Halk fakir olduğundan nakit paraları yoktu. Bu bakımdan vergi borçlarını ödemekte güçlük çekiyordu.

Bu genel fakirliğe rağmen vilayet Anadolu'nun en verimli ve üretici vilâyetlerinden biri sayılabiliyordu. Hayvancılık ve ziraattan elde edilen üretimin değeri yaklaşık 22 milyon kuruşu buluyordu. Küçük zenaat hariç, sanayiden dört milyon kuruş gelir elde ediliyordu. Dış ticaret hacmi dört milyon ithalât, üç milyon ihracat olmak üzere yaklaşık yedi milyon (30.500.000 Frank) kuruş ediyordu. Dış ticaret Samsun limanı yoluyla yapılıyordu. Özellikle Merzifon, Amasya, Tokat, Zile ve Sivas'ın tarım ürünleri (tahıl) ihraç ediliyordu. Sivas'ta 1900 tarihinde bir hektolitreye buğdayın fiyatı 20 ile 25 kuruş (4.08 - 5.65 frank) idi. Bir işçinin yevmiyesi ise 2 ile 3 kuruş (0.67 - 0.90 frank) arasında değişiyordu. Devlet, geniş evkaf arazilerinden yeteri kadar istifade edememekteydi. Bu ise büyük gelir kaybına sebep olmakta idi.

F — Askeri Durum :

Askeri açıdan Sivas vilâyeti fazla önemli bir mevkiye sahip değildi. Bununla birlikte Erzincan'daki IV. Orduya bağlı altı piyade taburu ve bir suvari bölüğü olmak üzere 2957 kişilik asker var idi. Vilâyetteki dağılımları ise aşağıdaki gibi idi :

Sivas	1 Piyade Taburu	512 asker
Sivas	1 Suvari Bölüğü	75 »
Karahisar	1 Piyade Taburu	470 »
Tokat	1 Piyade Taburu	475 »
Amasya	1 Piyade Taburu	480 »
Merzifon	1 Piyade Taburu	475 »
Gürün, Darende	1 Piyade Taburu	470 »
Divriği		

Bu sonuncu tabur, Harput'taki birliklerin Mezopotamya bölgesindeki karışıklıklar yüzünden Diyarbekir'e yollanması üzerine, Harput'a kaydırılmıştı. Bu sebeple de Divriği, Gürün ve Darenden'in güvenliği redif askerlerine emanet edilmişti. Ancak, 1895 Ermeni olayları üzerine mevcut askerî birliklerin insan, teçhizat ve cephane yönünden takviye edilmesine ihtiyaç vardı. Bu arada ilave olarak Hamidiye Süvari Alayı adıyla yeni bir askerî birlik teşkil edildi. Askerî birliklerin başında Hulusi Paşa bulunuyordu. Tokat ve Karahisar'daki iki paşa da kendisine bağlı idi.

G — Nüfus (etnik ve dinî cemaatler) :

Fransa'nın Sivas konsolosu, bu konuda verdiği istatistiklerin kesin olarak doğru olmadığını, fakat gerçeğe en yakın rakamları yansıttığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, nüfusla ilgili istatistikî bilgiler arasında az veya çok fark vardır. Bu fark şüphesiz kaynakların farklılıklarından ileri gelmektedir. Konsolosun adı geçen vesikada verdiği rakama göre Sivas vilâyetinin genel nüfusu 1.220.000 kişidir. Bu nüfusun sancaklara göre dağılımı ise aşağıdaki şekilde verilmiştir :

Sancağın Adı	Nüfusu	Yüzölçümü	Kesafet
Sivas	600.000	29.400 km.	20.4
Karahisar	144.000	7.700 »	20
Tokat	222.000	9.700 »	22.9
Amasya	254.000	11.200 »	22.7
Toplam	1.220.000	58.000	21

Vilâyetin bu nüfusu, daha evel verilen rakamlarla (Vital Cuinet⁽⁹⁾) 1892 için 1.086.000; 1893 nüfus sayımına göre 926.671; 1895 Osmanlı

(9) Vital Cuinet'nin *La Turquie d'Asie*, (Paris, 1892, Cilt : I, ss. 613 - 801) adlı eserinde verdiği rakamlar Fransız Dışişleri Bakanlığındaki şu vesikadakilere aynıdır : *Memoires et Documents, Asie, Livres Jaunes, ministère des Affaires étrangères, Documents diplomatiques, Affaires armeniennes, Projet de Reformes dans l'Empire ottoman, 1893 - 1897, Paris, MDCCCXCVII.*

rakamlarına göre 971.981) mukayese edildiğinde, makûl bir nüfus artışı oranıyla bir milyonu aşmış olduğu kabul edilebilir. Yine konsolosun 31 Ağustos 1901 tarihli bu vesikasına göre nüfusun etnik gruplara göre genel dağılımı şöyledir :

VİLAYETİN ETNİK DAĞILIMI

Etnik Grubun Adı	Nüfusları
Osmanlı Türkleri	506.000
Kızılbaş	318.000
Ermeniler	142.000
Çerkez ve diğer Kafkasyalılar	87.000
Rumlar	72.000
Kürdler	67.000
Avşar - Tatar - Türkmen (Şarklı Türkler)	21.000
Şirvanlılar	5.000
Çiğgeneler	2.000
Yahudiler (Yalnız Tokat'ta idiler)	250
T o p l a m	1.220.250

ETNİK GRUPLARIN SANCAKLARA DAĞILIMI⁽¹⁰⁾

	Sivas	Karahisar	Tokat	Amasya	Toplam
Türk	228.200	82.550	86.300	107.500	504.550
Kafkasyalı	41.500	—	27.100	19.100	87.700
Kızılbaş	171.500	10.800	69.100	59.800	311.200
Kürd	55.800	1.200	2.500	12.000	71.500
Ermeni	75.000	25.950	24.000	22.900	147.850
Rum	9.800	23.900	11.400	26.300	71.000
Diğer	18.000	—	1.600	6.400	26.200
Toplam	600.000	144.000	222.000	254.000	1.220.000

(10) Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Correspondance politique et commerciale, TURQUIE, Politique interieure* cilt : 76, 21 Eylül 1901.

ŞEHİR MERKEZLERİNDEKİ ETNİK DURUM⁽¹¹⁾

	Türk	Çerkez	Kızılbaş	Ermeni	Rum	Toplam
Sivas	27.000	500	3.500	16.500	500	49.000
Divriği	6.000	—	5.000	3.000	—	14.000
Gürün	5.000	—	—	9.000	—	14.000
Karahisar	9.400	—	500	4.800	—	16.000
Darende	6.000	—	—	2.000	—	8.000
Tokat	15.000	1.000	2.000	8.800	1.300	29.000
Zile	21.500	—	2.500	2.800	200	27.000
Nihsar	3.000	30	300	1.900	250	5.500
Amasya	20.000	1.000	2.000	7.000	500	33.000
Merzifon	10.000	500	1.000	8.300	250	20.000
Hacıköy	1.800	—	2.500	3.600	50	8.000
Vezirköprü	4.500	200	500	700	100	6.500
Ladik	3.000	1.150	—	100	—	5.000
Toplam	132.200	4.380	19.800	68.500	3.230	235.000

VİLAYETTEKİ NÜFUSUN DİNİ DAĞILIMI⁽¹²⁾

A — MÜSLÜMANLAR :	a) Sünni ve Şif	636.000	
	b) Kızılbaş	368.000	1.004.000
B — HRİSTİYANLAR :	a) Gregorilyen		
	Ermeniler	137.000	
	b) Ortodoks Rumlar	72.000	214.000
	c) Katolik Ermeniler	3.300	
	d) Protestan Ermeniler	1.750	
C — YAHUDİLER :	(XV. Yüzyılda İspanya'dan kaçanlar)	250	

(11) Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Correspondance politique et commerciale, TURQUIE, Politique, interieure*, cilt : 76, 21 Eylül 1901.

(12) Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Correspondance politique et commerciale, TURQUIE*, cilt : 75, s. 148. (31 Ağustos 1901). Ayrıca bakınız: Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830 - 1914, Demographic and Social characteristics*, (University of Wisconsin press), 242 s. Kemal Karpat, «Population movements in the ottoman state in the nineteenth century : An outline», *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Paris, 1983, ss. 385 - 428. (Collection Turcica).

Yukarıda çeşitli şekilde tablolar halinde verilen istatistikler tamamen Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinden alınan rakamları yansıtmaktadır. Şüphesiz bu arada, Ermeni kaynakları, Vital Cuinet'nin (La Turquie d'Asie, cilt : 1) eseri, Kemal Karpat'ın dipnotta adını verdiğimiz araştırmaları gözden geçirilmiş ve nüfusa ait verilen rakamlar incelenmiştir. Bütün bu rakamların karşılaştırmalı tablosunu Kâmuran Gürün'ün (Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 102) adlı eserinde görmek mümkündür. Her kaynağın nüfusa ait verdiği rakamlar arasında farklar mevcuttur. Bununla beraber, Osmanlı kaynaklarının ve Sivas'taki Fransız Konsolosunun verdiği rakamların makul ve doğruya en yakın olduğu kanaatindeyiz.

Fransız konsolosunun verdiği rakamlara göre 1.220.000 olan vilayet nüfusunun yaklaşık % 11.6 teşkil eden Ermenilerin sayısı 142.000'den ibarettir. Müslümanlar ise 1.004.000 kişiyle vilayet nüfusunun takribi % 82 veya 84 ünü meydana getiriyordu. Yabancı kaynakların pek çoğunda Türkler Osmanlı Türk'ü, Avşar, Tatar, Türkmen, Şirvanlı gibi ayrı etnik guruplar halinde gösterilmek suretiyle gerçek nüfusları az tutulmak istenmiştir. Aynı şekilde dinî dağılımı gösteren istatistiklerde de müslümanlar şîî, kızılbaş, alevî, sünî gibi guruplara bölünerek ayrı rakamlarla gösterilmiştir. Bu bakımdan etnik ve dinî cemaatler genel nüfusa göre yüzde oranları alınırken dikkatli olmak gerekmektedir. Zira, alevî de, kızılbaş da, şîî de, sünî de müslümandır; Tatar, Türkmen, Avşar, Şirvanlı, Azerî, Kırgız da Türktür. Bu tür ayırımların siyasî maksatlarla, özellikle nüfusa ait rakamların Ermeniler veya Hıristiyanlar lehine yorumunu kolaylaştırmak için yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Müslümanlar : Nüfusun büyük çoğunluğunu meydana getiren müslümanlar gayr-i müslimlere göre siyasî üstünlüğe ve toprak üstünlüğüne sahiptiler. Buna karşılık ticarî ve iktisadî hayatta fazla faal değildiler. Müslümanların büyük bir kesimi köylü olup ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Fazla müteşebbis olmadıkları gibi sanayi ile de pek alâkâdâr olamazlardı. Maddî durumları diğer cemaatlerden daha kötü sayılırdı. Buna rağmen müslümanların veya Türklerin devlete sadakatları hakkında Fransa'nın Sivas Konsolosu şöyle diyor : «... gerçekte, Türkleri hükümetlerine bağlayan tek şey, menfaatten ziyade gururla berimsedikleri imtiyazlarıdır...» Bu imtiyaz hiç şüphesiz müslüman oluşları idi.

Vilâyet dahilinde büyük çoğunluğun Kafkasya'dan gelen ve nüfusun % 7'sini teşkil eden göçmenler de mevcuttu. Bunlar Kırım Harbi'nden sonra ve 1865 yılında göç ederek Sivas vilâyetine yerleşmişlerdir. Kendilerine hazine arazisinden topraklar verilerek ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaları temin edilmiştir. En kalabalık gurubun yerleştirildiği yer Aziziye kazasıdır. Bu kazaya bağlı 295 köyün sadece 70 tanesi Kafkas muhacirlerine aittir. Diğerleri Yenihan, Tokat, Zile, Herek, Amasya, Lâdik, Vezirköprü'de iskân edilmişlerdi. Bunlar kendi aralarında Tatar, Türkmen, Karapapak, Avşar, Abaza, Çerkes, Adige, Lezgi, Azeri gibi çeşitli adlara ayrılırlar. Çerkeşlerin önemli bir kısmı Şafî'dir. Bu muhacirlerin memlekete en büyük faydası, işlenmemiş hazine topraklarını tarım arazisi haline getirmeleridir.

Ermeniler : Vilâyette bulunan 214.000 gayr-i müslim nüfusun 142.000'ni (% 11.6) Ermenidir. Bu cemaat her şeyden önce şehirlidir. 73.000 Ermeni 18 şehir merkezinde oturmakta idi. Suşehri ile Gürün'de çoğunlukta idiler. Kalabalık oldukları kazalar arasında Tonus, Hafik, Divriği, Karahisar, Tokat, Amasya ve Merzifon bulunuyordu. Sanayi ve ticaret yoluyla geçimlerini temin ediyorlardı. Maddî yönden durumları müslümanlardan çok daha iyi idi.

İmparatorlukta 1895 - 1897 tarihinde meydana gelen hadiselerden sonra Ermenilerin büyük bir kısmı İstanbul'a, yurtdışına, Rusya'ya göç etmiştir. Bu hadiseler sonunda iktisadî üstünlüklerini de kaybetmişlerdir. 1890 tarihine kadar her bakımdan rahat olan ermeniler zamanla Avrupalıların, Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin tahrik ve teşviki ile hayali bir siyasî hedef için kendilerini maceraya atarak devlete ve müslüman halka karşı faaliyete giriştiklerinden rahatlarını bozdular. Bu arada vilâyete de huzursuzluk getirdiler. Ancak, nüfuzlarının az oluşu büyük olaylar çıkarmalarına ve Doğu Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi müslüman halkı katletmelerine mani oldu. Buna rağmen olaylara karışmamış ermeniler kanunların ve devletlerarası anlaşmaların kendilerine tanımış oldukları her türlü haktan yararlanmaya devam ettiler.

Rumlar : Genel nüfusun yüzde altısını (% 6), Hristiyan nüfusun ise üçte birini teşkil eden Rumlar sadece Lâdik kazasında çoğunlukta idiler. Havza, Vezirköprü, Herek, Tokat ve Karahisar kazalarında ise bir miktar nüfusa sahiptiler. Rum nüfusunun çoğu fakir köylülerden ibaretti. Hatırı sayılır üç veya dört büyük Rum tüccar vardı. Rumlar okullar açmak için büyük gayretler gösterdi ise de maddî yönden za-

yıf olmaları bu okulları artırmalarına engel oldu. Sivas sancağındaki Rumların çoğu rumca bilmezlerdi. Bunların kendi aralarındaki dayanışma ve anlaşma Ermenilere göre çok fazla idi. Hükümet ve vilâyet idaresi bir dereceye kadar Rumlara daha müsaid davranıyordu. Özellikle Ermenilerin devlete ve müslüman halka karşı isyana kalkışmaları ve düşmanca tavır takınmaları Rumların idarede görev almalarını sağlıyordu. Kaymakam, mutasarrıf muavinlikleri ve bazı müdürlükler daha çok Rumlara tevdi ediliyordu. Bununla birlikte mahalli idarelerde fazla etkileri yoktu. Ayrıca Rumların Ermeniler gibi istiklâl peşinde olmadıkları biliniyordu. Buna rağmen Rus hükümeti Rum cemaatini daima Bab-ı Âli'ye karşı kullanmak istemiştir. Rum din adamları Rus Çarını himayeci (vasi) olarak kabul etmişler, katolik ve protestan propağandaya karşı Çar'dan yardım istemişlerdir.

Ecnebler (Yabancılar) : Vilâyette 52 civarında Fransız misyoneri ve bir miktarda resmî görevli bulunuyordu. Misyonerlerin çoğu Jesuites (Çizvit) ile Soeurs de Snt. Joseph ve Soeurs de l'Assomption tarikatlarına bağlı üyelerdi. Bu misyonerler, çoğu Ermeni olmak üzere 1800 kadar öğrenciye eğitim ve öğretim veriyordu. Hıristiyan çocuklarına fransızca öğreterek fransızcanın yayılmasına ve ön sıralarda yerini muhafaza etmesine yardım ediyorlardı. Bu maksatla da yeni okullar açıyorlardı. Ticari alanda Fransa 2.500.000 Frankla ikinci derecede bir yer işgal ediyordu.

Amerikalılar daha da az idi. Amerikan misyonerleri aileleriyle gelerek vilâyete yerleşmişlerdir. Bunlar, Merzifon'da orta dereceli bir koleje, bir ilkokula ve bir hastaneye sahiptiler. Ayrıca, Sivas'ta bir Amerikalı görevli bulunuyordu. Bütün vilâyette, yerli öğretmenlerin eğitim yaptığı 12 civarında misyoner ilkokulu mevcuttu. Bu okullara yaklaşık 1700 kadar öğrenci devam etmekteydi. Zengin Rumlar ve Ermeniler Amerikan okullarına rağbet ediyorlardı. Dinî ve insanî maksatlarla geldiğini ifade eden Amerikan misyonerleri zamanla devlete karşı isyan durumunda olan Ermenilere yardım etmişlerdir. Ermeniler ise gerek şahsî gerekse siyasî menfaat elde etmek için bu misyonerlerle işbirliği yapmışlardır. Sivas'taki Amerikan konsolosunu kendini politika dışında tutmak istemişse de Ermenilerle Amerika arasındaki münasebetleri geliştirmekten ve Ermenileri Amerika'ya göçe teşvik etmekten geri kalmıyordu. Ticareti geliştirmeye çalıştı. Bununla birlikte 600.000 frankla Amerika'nın ticaret hacmi yedinci sırada bir yer işgal ediyordu.

İngiltere, Sivas vilâyetinde Konsolos yardımcısı ile temsil ediliyordu. Bunun dışında İngiliz olarak sadece Osmanlı Bankası direktörü bulunuyordu. Daha evvel, Karahisar yakınında bir yerde bulunan kurşun madenini bir İngiliz şirketi işletiyor idiyse de zarar ettiğiinden dolayı işletmeyi terk etmiş idi. 1901 yılında Sivas'taki konsolos yüzbaşı Anderson daha çok askerî konularla ilgilenmiş ve önemli bazı yolları tamir ettirmiştir. İngiltere, Merzifon kolejini politik bir vasıta yapmak için kendi himayesine almaya çalışıyordu. İngiliz ticareti azaltmakta ise de 5.800.000 Frankla birinci sırayı elinde tutuyordu.

Almanlar epey zamandan beri vilayete yerleşmeye çalışıyorlar. Alman ticareti 1.500.000 Frank ile dördüncü sıraya geçerek İtalyan ticaretinin seviyesine ulaştı. Vilâyette 30 kadar Alman bulunuyordu. Konsolos görevini ise Amasya'da oturan bir tüccar yerine getiriyordu.

Vilâyette hiç bir yerde Ruslara raslanmıyordu. Ancak Ruslar her zaman buralara nüfuz edebiliyorlardı. Ticarete 610.000 frankla altıncı sırada idiler.

Netice : Sivas vilâyetinde genel olarak idarede istikrar yoktu. Teorik olarak merkezîyetçi bir sistem hakim olmakla beraber pratikte bu sistem pek yürümüyordu. Mahallî eşrafın nüfuzu fazla idi. Malî durum, vergi sistemi ve ekonomik vaziyet iyi değildi. Etnik ve dinî gruplara ve cemaatlere uygulanacak siyaset konusunda pek çok güçlükler ortaya çıkıyordu. Bab-ı Âli daha çok Türk - Müslüman - Sünnî nüfusa dayanmak istiyordu. Bu davranış ise bazı meseleleri beraberinde getiriyordu. İşte bu şekilde ortaya çıkan çeşitli meselelerin her biri büyük devletler ve gayr-i müslimler tarafından Bab-ı Âli'ye ve müslümanlara karşı kullanılıyordu. Bununla birlikte Sivas vilâyeti marif ve bayındırlık hizmetlerinden en çok yararlanan vilâyetlerin başında gelmekteydi.

TOKAT'TA FİATLAR (1772 - 1823)

I

Dr. Mustafa ÖZTÜRK (*)

GİRİŞ

Yakın zamanlara kadar Türk tarihi üzerinde yapılagelen araştırmalar, daha çok siyasî ve askerî nitelikli olup, sosyal ve iktisadî tarihin araştırmalarına pek yer verilmemişti. Ama son zamanlarda bu konularda da yoğun bir araştırma faaliyeti memnuniyetle müşahade edilmektedir. Çünkü tarihi bir «bütün» olarak kabul etmek mecburiyeti vardır. Böyle olunca sosyal ve iktisat tarihi araştırmalarının önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bir devletin iktisadî durumunu gösteren bir takım kıstaslar vardır ki bunlar, o devletin parasının durumu, ticaret hacmi, ithalat - ihracat dengesi vb. dir. Bu kıstaslardan bir tanesi de şüphesiz fiatlardır. Fiatlar, iktisadî hayatın belki de en önemli göstergeleridir. Bu noktadan hareketle 1980 yılından beri XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Anadolu'nun önemli şehirlerinde ve genelgede Türkiye'de Fiat Hareketleri üzerinde çalışmalar yapmaktayız. «Türk Kültür ve Tarihinde Tokat Sempozyumu» münasebetiyle Tokat'ta fiatları (bir bildirinin sınırlarını aşsa da) incelemeyi çok yönlü amacımıza daha uygun gördük.

(*) Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Gör.

Yalnız asıl konumuza girmeden Osmanlı dönemi fiatları üzerinde birkaç noktaya değinmek yerinde olacaktır. Çok özel bir konu olan fiatları incelerken, karşımıza bir çok problemler çıkmaktadır. En başta kaynakların yer yer kesintiye uğraması ve yeterli olamayışları gelmektedir. Bir diğer problem de, Osmanlı metrolojisinde bir birliğin olmayışı ve bu konunun bugün dahi halledilememiş olmasıdır. Ölçü ve tartı birimlerinde herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için, bugünkü karşılıklarını vermek şartıyla, birimleri aynen muhafaza ettik. Ondan sonra fiatların tespitinde kaynakların seçilmesi gelmektedir. Arşiv kaynaklarımızın değişik defter veya belgelerinde pek çok fiat bulunmaktadır. Fakat bütün bu defterlerdeki fiatları gerçek fiat olarak kabul etmek, bizce hatalıdır. Mesela Tahrir defterlerinde verilen bir takım rakamlar sadece tahririn yapıldığı tarihe ait rakamlardır. Bir evkaf tahrir defterinde verilen rakamlar da aynı şekildedir. Yani bu tip defterlerdeki rakamlar statiktir, hareketlilik yoktur. Yıllık olarak bir maddenin fiatını evkaf veya tapu tahrir, muhasebe defterlerinden izlemek mümkün değildir. Böyle bir araştırmada, mal veya hizmetlerin yıllık artışlarını, ancak mahalli Kadılar tarafından tutulan Ser'i Mahkeme Sicillerinde bulmak mümkün olmaktadır. Sicillerde, genellikle yılda iki defa Kadı huzurunda bütün esnaf temsilcilerinin katıldıkları Narh Meclisi'nde verilen narhlarda, o şehirde alınıp - satılan, yenilip - içilen, giyilen, yani bütün zaruri gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiatlarını, devletin resmî para politikasını belirleyen ve bu amaçla yayınlanan emir ve fermanlarda, o tarihlerde tedavülde olan paraların vezin ve ayarları ile fiatlarını, bu konuda yapılan kalpazanlık olaylarını, alınan tedbirleri görmek mümkündür. İstanbul veya ordunun ihtiyacını karşılamak için çıkarılan «mübayaa emirleri»nde, çeşitli bölgelerden alınacak zahire veya canlı hayvanın resmî fiatları bulunmaktadır. Salyane defterlerinde, o kazada yapılan mîrî harcamaların teferruatını, satış ilamlarında, halk arasında alınıp - satılan malın cinsi ve fiatını, tereke defterlerinde, ölen kişinin geride bıraktığı malları ve bunların piyasa fiatlarını, nafaka ilamlarında ise, takdir edilen nafakanın miktarını ve nihayet beratlardan ise, vazifenin mahiyetini ve berat sahibinin haklarını izleyebiliriz.

Bütün bu belgelerde geçen fiatların tahliline gelince şöyle bir değerlendirme yapabiliriz :

a) Devletin resmî para politikasını belirleyen ve bu amaçla yayınlanan «emir ve fermanlarda» geçen altın ve gümüş fiatları, devle-

tin resmî fiatlarıdır. Buna rağmen halk arasında altın ve gümüşün, bu resmî fiatlarının üstünde tedavül ettiği bilinmektedir.

b) Narh fiatları resmî fiatlardır. Esnaf narh fiatlarına uymak zordur. Uymayanların sürgün ve işten men gibi cezalara çarptırılmaları bunun en açık delilidir.

c) Tereke fiatları ise, malın cinsine göre değişiklik arz eder. Zannedildiği gibi tereke fiatları, Kadının resm-i kısmeti yükseltmek amacıyla, bütün malların fiatlarını yüksek tuttuğu, güvenilmeyen piyasa fiatları değildir. Eğer tereke resmî kura tabi altın ve gümüş varsa, o günün fiatı ve eğer narha tabi bir mal (yağ, mum, pastırma, pirinç, fındık vs.) var ise, narh fiatı üzerinden hesaplanmaktaydı. Aynı yılın tereke fiatları ile narh fiatları karşılaştırıldığı zaman, bu durum açıkça görülecektir. Bunların dışında kalan diğer çeşitli eşyaya (kap - kacak, yatak, yorgan, halı, kilim, şamdan, kitap, kılıç, tüfek vs.) takdir edilen fiat, serbest piyasa fiatıdır. Fakat gene de aldatici ve güvenilmez değildir, o zamanki piyasayı belirlemesi bakımından önemlidir.

d) Karşılıklı mal alış - verişlerini ihtiva eden ilamlarda verilen fiatlar, serbest piyasa fiatlarıdır.

e) Vazife beratlarında ve nafaka ilamlarında geçen fiatlar da resmî fiatlardır. Berat sahibi veya nafakaya müstahak olan kimse berat veya ilamda belirtilen meblağın üstünde herhangi bir talepte bulunamazdı.

Konu bu açıklamalarımızın ışığı altında değerlendirilmelidir. Fiatlara girmeden önce, dönemin parasını özetle incelemeyi daha uygun bulduk. Fiatların da kendi içinde gruplara ayırarak, belli bazıları esas almak suretiyle inceledik.

I. DÖNEMİN PARA DURUMU

Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, belki de en buhranlı dönemlerinden birine girmiş bulunuyordu. Çünkü XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başgösteren malî sıkıntı, bu döneme kadar çeşitli aşamalarla devam etmiştir. Yükselme dönemindeki fetihler durmuş, artık devlet sadece statükoyu koruma çabasına düşmüştür. Askerî ve siyasî üstünlük Avrupa'ya geçmiştir. Hele hele

XVIII. yüzyılda yıpratıcı nitelik kazanan uzun fakat neticesiz savaşlar, devletin ekonomisi üzerinde son derece olumsuz etkiler yapmıştır.

Devletin temel para birimi olan «akçe» de, yukarıda sözünü ettiğimiz olumsuz gelişmelerden dolayı, sürekli olarak değer kaybetmiş, XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık kullanılamaz hale gelmiştir. Nitekim 1688 de akçenin yerini «Kuruş» ile kuruşun 1/4 ı olan «Para» alacaktır. Akçe ise sadece hesaplamalarda kullanılan, adeta adı var kendisi yok mertebesine düşecektir. Yani fiilen kullanılabilir bir para olmaktan çıkacaktır.

Öte yandan XVIII. yüzyılda kuruştan başka gümüş paralar da tedavüdedir. 1773 te 28.200 gr. 9 dirhem 31/4 kırat) vezninde «İkilik» (Çifte Kuruş) basılmıştır. Aynı tarihte 27.456 gr. (8 dirhem 15 kırat) vezninde «Altmışlık» (Çifte Zolota) ve 13.536 gr. (4 dirhem 6,5 kırat) vezninde «Otuzluk» (Zolota) darbedildi. 1773 te «para»nın vezni 0.480 gr. (2,5 kırat) idi. Akçe de 0.144 gr. (0.75 kırat) veznindeydi. 1789 da Kuruşun vezni 0.768 gr.a (4 kırat) düşürüldü. Aynı şekilde Çifte Zolota (Altmışlık) 17.904 grama (5 dirhem 13.25 kırat) düşürüldü. Para ise 0.288 gr. (1,5 kırat) oldu. III. Selim'in saltanatının ilk yılında, 1773 teki veznini koruyan akçe, 1796 da 0.96 grama (0.5 kırat) kadar düştü. 1773 te 27.456 gram (8 dirhem 15 kırat) olan Altmışlık, 1825 te 6.618 grama (2 dirhem 1 kırat), 1776 da 13.536 gram (4 dirhem 6.5 kırat) olan Otuzluk, 1825 te 3.207 grama (1 dirhem) kadar düştü. 1773 te vezni 18.738 gram (5 dirhem 13.25 kırat) olan Kuruş da, 1821 da 6.414 gram (2 dirhem) oldu.

1810 yılında eski İkiliklerin veznine eşit olarak 25.656 gram (8 dirhem) ve 730 ayarında, 200 para yani 5 kuruş değerinde «Cihadiye» adıyla «Beşlik» ve aksamı olan «Yüzlük» (2.5 Kuruşluk) ve 25 paraya rayiç olan «Çeyrek» darbedildi.⁽¹⁾ Öte yandan gümüş sikkelerden başka yerli ve yabancı altın sikkeler de tedavüldeydi.

Madeni para rejimlerinde, paranın değeri, nominal değil, reel değeriyle kıymet kazanır. Bu yüzden kıymetli maden olan altın ve gümüş üzerinde yabancı tüccarlar veya muhtekirler tarafından pek çok spekülâtif hareketler yapıldığı bilinmektedir. Onun için devlet, sikkelerin resmî rayicini tespit eder ve bu rayicin korunması için çok has-

(1) Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz. bizim «Orta Anadolu'da Fiatlar, 1785-1860» adlı basılmamış Doktora tezimiz, Ank. 1985, s. 7 vd.

sas davranırdı. Buna rağmen resmî rayicin dışında bir piyasa rayicinin doğmasına engel olunamamıştır.

İstanbul'da basılan Fındık ve Zer-Mahbub, Mısır'da basılan Mısır Zer-Mahbubu, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp altınları ile Yıldız, Macar, Kıremisi, Atik ve Cedid Rûmi altınları, bu dönemde tedavülde olan altın çeşitleridir. İstanbul ve Mısır Zer-Mahbupları, Fındık ve Rûmilerin Nısfıye (Yarımlık) ve Rubiyyeleri (Çeyrek) de vardı. Bu altınların vezinleri şöyleydi :

Altının Cinsi	Dirhem	V e z n i		Gram
		Kırat	Buğday	
Fındık Altını	1			3.207
Nısfıyyesi		8		1.603
Rubiyyesi		4		0.816
İstanbul Zer-Mahbubu		12		2.448
Nısfıyyesi		6		1.224
Rubiyyesi		3		0.612
Mısır Zer-Mahbubu		12		2.448
Nısfıyyesi		6		1.224
Rubiyyesi		3		0.612
Atik Rûmi	1	7	3	4.787
Macar altını	1	1		3.468
Yıldız altını	1	1		3.468

Altın fiatlarına gelince, ekonomik sıkıntılara paralel olarak sürekli bir şekilde yükseldiği görülmektedir. 1983 yılında İstanbul Zer-Mahbubunun 3, Nısfıyyesinin 1,5 kuruş olduğunu görmekteyiz. 1788 yılında yayınlanan bir fermanla «... bir müddetten beru ecnas-ı altın ve sajr meskûk akçenin fiat-ı muaayyene-i mevzuasına riayet olunmayup erbâb-ı hiyl yedlerinde istedikleri gibi zamime-i fahişe ile mütedavil olmakdan nâşi bu husûsu muamelât mûcib-i ihtilâl-i azîm ve bâis-i gayn ve tağyîr olduğundan...» dolayı «... bundan akdem virilen fetevâ-yı şerife ve sâdir olan hatt-ı hümâyûn-u şevket-makrûnum mücebince ittifak-ârâ ile karargîr olan nizâm-ı cedîd üzere İstanbul Zer-Mahbubu üçbuçuk guruşa Nısfıyyesi yetmiş paraya ve Rubbiyye elli paraya ve Mısır Zer-Mahbubu üç guruşa ve Nısfıyyesi

altmış paraya ve Fındık ve Macar altınları beş guruşa ve Yıldız altın beş guruş on para ve Karakuruş yüz paraya...» yükseltilmiştir. Fermanla, bu fiatların dışına çıkılmaması hususu da sıkı sıkıya tenbih edilmiştir.

Fakat 1794 yılında altın fiatları yeniden belirlendi. Buna göre; İstanbul Zer-Mahbubu 5 guruşa, Nısfıyyesi 100 paraya, Rubıyyesi 50 paraya, Atik ve Cedid Fındık altınları 7 şer kuruşa, Mısır Zer-Mahbubu 4, Nısfıyyesi 2, Macar 7 ve Yıldız altını da 7,5 kuruşa yükseldi.(2) 1805 te İstanbul Zer-Mahbubu 5,5, Atik ve Cedid Fındık altınlarıyla Macar 8 er, Yıldız da 8,5 kuruş oldu. Nihayet 1820 yılına gelindiğinde sikke fiatlarının şu şekilde belirlendiğini görüyoruz :

Sikkenin Cinsi	Kuruş	Para
İstanbul Zer-Mahbubu	8	
Mısır Zer-Mahbubu	7	
Fındık altını	11	
Tunus ve Cezayir altınları	12	
Macar altını	15	
Yıldız altını	15	10
Kıremisi	14	20
Rûmi	25	
Rûmi Çeyreği	6	10
Sekizi Bir Yerde İspanya altını	104	
Riyal	6	20

Burada da açıkça görüldüğü gibi, devletin içinde bulunduğu malî sıkıntıya paralel olarak, altın ve gümüş fiatları gittikçe yükselmiş, öte yandan biraz sonra görüleceği gibi, eşya fiatları da tabii olarak yükselmiştir. 1773-1825 döneminin siyasî olaylarına baktığımızda, gerçekten devletin büyük gailelerin içinde bulunduğu şahit olacağız. 1788-1792 Osmanlı-Avusturya-Rus savaşları, 1798 Fransızların Mısır'a saldırıları, 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı, 1814 Sırp, 1821 Yunan isyanları, bu dönemin önemli ve çoğu yenilgiyle sona eren siyasî olaylarıdır. Bunlara ek olarak, yapılan ıslahatın getirdiği malî

(2) Adıgeçen Doktora tezimiz, s. 36 vd.

yük, devletin ekonomik bakımdan sıkıntılara düşmesine sebep olmuştur.

(Bkz. Grafik I : Altın Fiatları

Grafik II : Kuruş ve Paranın Vezin Durumları)

II. FİATLAR

A. Hububat Fiatları

Hububat fiatları, serbest piyasa ve resmî mübayaa fiatları olmak üzere iki türlü fiat arz etmektedir. Mîrî mübayaa fiatları tereke fitalarının daima altında seyretmiştir. O yüzden gerçek piyasa fiatlarını tereke defterlerinden takip etmek daha isabetlidir. Bizim hububat için esas aldığımız fiatlar, tereke fiatlarıdır. Zaman zaman mîrî mübayaa fiatlarını da karşılaştırma yapmak üzere vereceğiz.

Ocak 1772 tarihli terekelere göre, buğdayın bir kilesi 5 kuruş olarak belirlenmiştir.(3) Nisan ortalarında ise buğdayın kilesi 6,3 kuruş, unun kilesi de 7 kuruşa yükselmiştir.(4) Haziranda buğday 6,6, arpa da 4 kuruş olmuştur.(5) Mevsimlere göre hububat değiştiğinden, bu yılın ortalamasını 5,6 kuruş olarak hesapladık.

Bu dönemde Tokat'tan tahsil edilen hububata gelince, gerçekten buradan alınan hububatın büyük miktarlara ulaştığı görülür. 28 Aralık 171 (21 Ramazan 1185) tarihli bir emirle, Tokat kazasına isabet eden 43.433 kile (1.111.885 kg. = 1111.88 ton) buğday ve arpaların Tokat Voyvodası Seyyit Abdullah tarafından Samsun iskelesine teslim edildiği anlaşılmaktadır.(6)

1796 yılına gelindiğinde fiatların bir hayli yükseldiği görülmektedir. Mesela şubatta buğday 8, arpa 4,5 kuruş iken, martta buğday 6 kuruşa düşmüştür.(7)

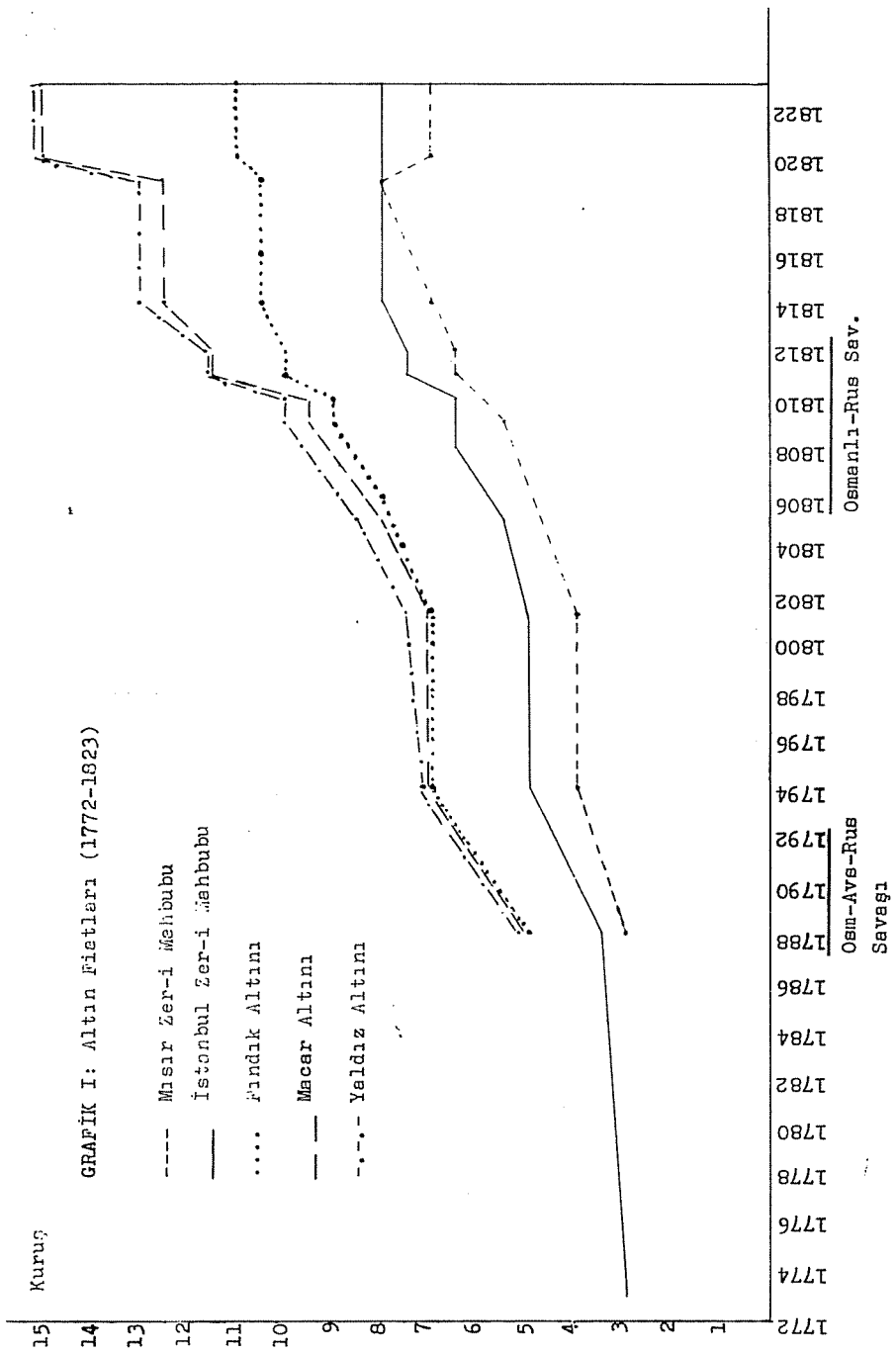
(3) Tokat Müzesi, Tokat Şerhiye Sicilli, No : 1, s. 370

(4) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 321

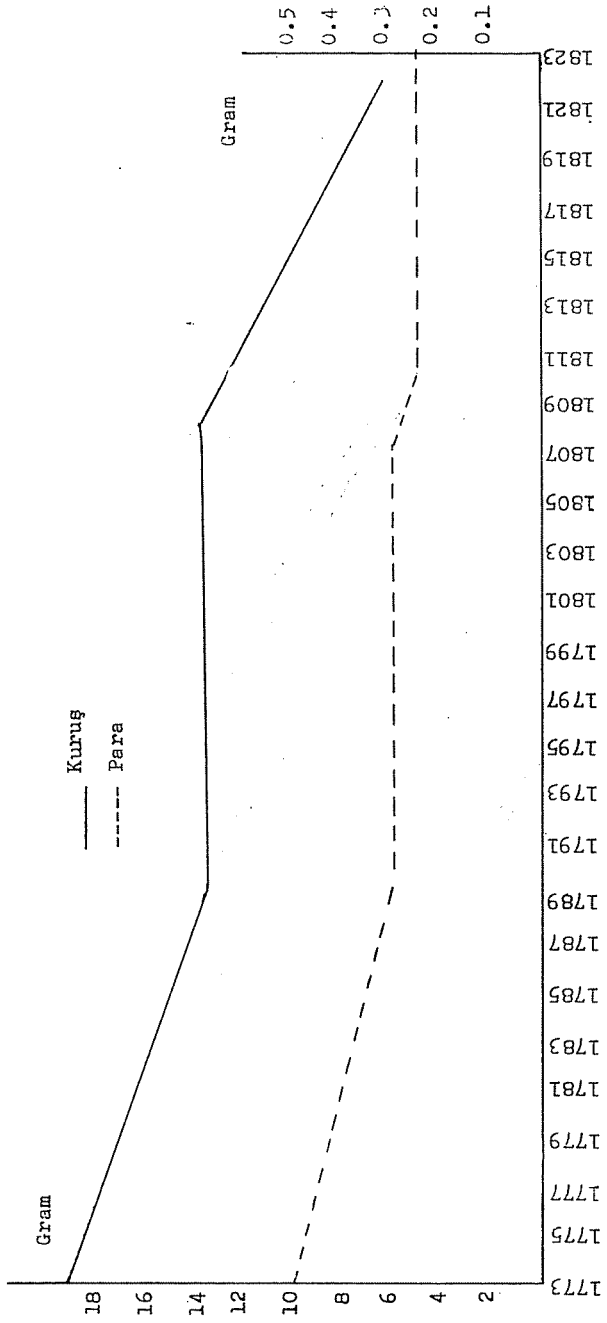
(5) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 303

(6) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 359

(7) Tokat Şer, Sic. No : 2, s. 43 ve 47

GRAFİK II: Kuruş ve Paranın Vezin Seyri (1773-1823)

Ekimde buğday 13, arpa da 7 kuruşa yükselmişken, kasımda buğday 12 kuruşa düşmüş ve aralık hatta 1797 şubatına kadar 12 kuruşta kalmıştır.(8) 1796 yılının buğday fiyatı ortalaması 7,2, arpanın da 5,75 kuruş olmuştur.

1798 Ağustosunda buğdayın 20, Eylülde ise 22,5 kuruşa kadar yükseldiği görülmektedir.(9) 1798 yılının ortalamasına göre buğday 18,8, arpa da 8 kuruşta kalmıştır.

1799 Temmuzunda gelen bir emirle «... eyalet-i merkumeden müretteb olan ellibin keyl (12.800.000 kg. = 12.800 ton) şa'irin beher kilesi doksan paradan (2,25 krş.) yirmibeşbin keyl (512.000 kg., 512 ton) dakikin dahi beher keyli dörder guruşdan icabeden bedelleri mutasarrıf-ı mumaiylehin marifetiyle seri'an ve acilen tahsil ve ordu-yu hûmâyun hazinesine irsal ve teslim olunmak üzere..» istenmiştir.(10) Oysa 1799 Eylülünde tereke kayıtlarında buğdayın kilesi 11, arpanın kilesi de 5 kuruş olarak belirlenmiştir.(11) Ama yukarıdaki emirden de anlaşılacağı üzere, unun kilesi 4, arpanın kilesi de 2,25 kuruştan alınmıştır. 1799 yılının ortalaması da, buğday için 10,2, arpa için de 6,2 kuruş olarak hesaplanabilmektedir.

1811 den itibaren hububat fiyatlarında büyük artışlar gözlenmektedir. 1811 yılının buğday fiyatı ortalaması 20, 1812 yılının 30, arpanın 22,5, 1813 te buğday 36,2, arpa 25, 1814 te buğday 65, arpa da 27,5 kuruş olmuştur. 1815 te az da olsa bir düşüş görülmekte ve buğday fiyatının ortalaması 62, arpanın 25,1816 da ise daha da düşerek buğdayın 27,5, arpanın da 16,5 kuruş olduğu görülmektedir.

1811-1816 döneminde hububat fiyatlarının bu derece yükselmesi, bu tarihlerde bir kıtlık veya çekirge salgınının meydana gelmiş olabileceğini akla getiriyorsa da, çok titiz bir şekilde bu konuyla ilgili belgeleri aramamıza rağmen, sicillerde böyle bir belgeye rastlayamadık. Bunu, yukarıda bahsettiğimiz gibi, paranın değer kaybıyla izah etmek mümkündür. İkincisi mahalli üretim ile ilgili olması gerekir. Çünkü gerçekten bazı yıllarda kıtlık olmasa bile, çeşitli sebep-

(8) Tokat Şer. Sic. No : 2, s. 103, 109, 116

(9) Tokat Şer. Sic. No : 3, s. 70, 79

(10) Tokat Şer. Sic. No : 5, s. 31

(11) Tokat Şer. Sic. No : 5, s. 55

lerden dolayı mahalli üretim düşebilmektedir. Bir başka sebep de, devletin girdiği 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşının yenilgiyle bitmesi ve savaşın getirdiği ağır baskılardır. Mesela 1811 ocağında (3 muharrem 1226) Tokat ve havalisinden 50.000 kile (12.800.000 kg. = 12.800 ton) arpanın otuzar paradan alınması istenmiştir.(12) Aynı yılın nisanında gelen başka bir emirle de 10.000 kile (256.000 kg. = 256 ton) buğday ve 60.000 kile (1.536.000 kg. = 1.536 ton) arpanın yirmişer ve buğdayın da kırkar paradan alınması istenmiştir.(13) Binlerce tona varan hububatın alınması, tabii olarak suni bir darlık yaratacak ve fiatlar da yükselecektir.

Nihayet 1818 de buğdayın ortalama fiatı 50, arpanın da 20 kuruşa düşmüş, 1819 da buğday 33 kuruşa düşerken, arpa 31,5 kuruşa yükselmiştir. 1821 de buğday gene anormal bir artış göstererek 94,3 kuruşa, arpa da 55 kuruşa yükselmişken, 1823 te buğday 30, arpa da 15 kuruşa düşmüştür.

Sonuç itibariyle 1772 de kilesi (25.6 kg.) 5,6 kuruş olan buğday, 1823 te 30 kuruşa yükselerek % 535,71 lik bir artış göstermiştir. Buğdayın yıllık artış oranı da % 10,50 dir. 1976 da kilesi ortalama 5,75 kuruş olan arpa 1823 te 15 kuruşa yükselerek % 260,86 oranında artış kaydetmiş, yıllık artış oranı da % 9,66 dir.

(Bkz. Grafik III : Tokat'ta Hububat Fiatları)

B. Gıda Maddeleri Fiatları

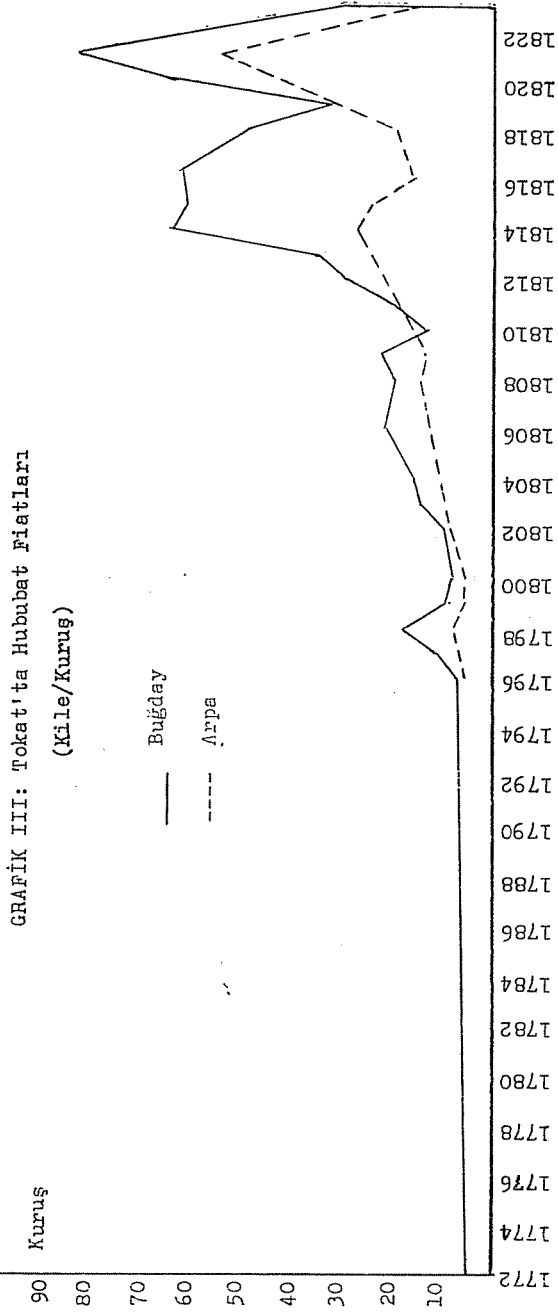
Gıda maddesi fiatlarını da narh defterlerinden izlemek mümkündür. Bunun için gıda maddelerinden belli bazları esas aldık. Bunlar zaruri gıda maddesi olan ekmek, et, yağ cinsleri, tuz, pirinç, bal, üzüm, peynir, soğan vb. gibi maddelerdir.

4 mayıs 1772 (Gurre-i safer 1186) narha göre sözkonusu maddelerin fiatları şöyle tesbit edilmişti.(14)

(12) Tokat Şer. Sic. No : 12, s. 111

(13) Tokat Şer. Sic. No : 14, s. 68

(14) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 372

Cinsi	Birimi	Fiatı (Para Olarak)
Ekmek	Kiyye (x)	1,4
Çörek	»	2,9
Kâhi	»	1,8
Koyun eti	»	6
Sığır eti	»	4
Ham kuyruk	»	10
Sadeyağ	»	18
Yerli bal	»	17
Tosya pirinci	»	8
Nohut	Kiyye	2
Bulgur	»	2,6
Tuz	»	1
Taze peynir	»	6
Yoğurt	»	1,3

Yaklaşık bir yıl sonra yani 27 Mayıs 1773 te (5 Rebiülahir 1187) ise bu fiatlar şöyle belirlenmiştir.

Cinsi	Birim	Fiatı (Para Olarak)
Ekmek	Kiyye	1,6
Çörek	»	3,25
Simit	»	3,3
Koyun eti	»	6
Sığır eti	»	4
Kuyruk	»	10
Kelle ve paça	Adet	3
Mumbar	Adet	3
Ciğer	Adet	2,6
Sadeyağ	Kiyye	19,3
Yerli bal	»	18
Canik balı	»	10
Tosya pirinci	»	8
Nohut	»	2,6
Bulgur	»	4

(x) 1 Kiyye = 400 dirhem = 1282 gr.

Fındık	»	8
Tuz	»	1
Taze peynir	»	5
Küp peyniri	»	8
Pastırma	»	20
Camus pastırması	»	13,3
Yoğurt	»	1,3

1975 yılına gelindiğinde (15 ekim 1795-gurre-i rebiülahir 1210) fiatlar şu şekilde tesbit edilmiştir.(15)

Ekmek	Kiyye	2,5
Simit	»	4,7
Kâhi	»	9,5
Kadayıf	»	5
Koyun eti	»	7
Kuyruk	»	20
Koyun kellesi ve paça	Adet	3
Keçi kellesi ve paça	»	3
Çiğer	Adet	3
Mumbar	»	3
Sadeyağ	Kiyye	36
Zeytinyağı	»	54
Yerli Bal	»	32
Tosya pirinci	»	13
Canik pirinci	»	11
Zilenin çalma pekmezi	»	12
Yerli pekmez	»	7,3
Canik balı	»	20
Besni üzümü	»	11,3
Fındık	»	10
Tulum peyniri	»	12
Küp peyniri	»	16
Tuz	»	1,3
Kelle soğan	»	1,3

(15) Tokat Şer. Sic. No : 2, s. 2

1812 yılına gelindiğinde fiatların bir hayli yükseldiği görülmektedir.(16)

Koyun eti	Kiyye	12
Kuyruk	»	80
Sadeyağ	»	80
Zeytinyağı	»	108
Yerli bal	»	80
Zilenin		
çalma pekmezi	»	26
Yerli pekmez	»	40
Besni üzümü	»	22
Ceviz içi	»	40
Fındık	»	22
Şeker	»	160
Küp peyniri	»	36
Tulum peyniri	»	32
Yoğurt	»	5
Tuz	»	3

Genel bir değerlendirmeye gidilirse, şöyle bir tablo ortaya çıkacaktır.

TABLO I

Cinsi	Birimi	Fiatı (Para olarak)		Artış oranı (%)
		1772	1823	
Ekmek	Kiyye	1,4	15	1071,42
Koyun eti	»	6	18	300
Kuyruk	»	10	53	530
Sadeyağ	»	18	115	638,88
Yerli bal	»	17	120	705,88
Tosya pirinci	»	8	34	425

(16) Tokat Şer. Sic. No : 16, s. 157

Bulgur	»	2,6	31	1192,30
Tuz	»	1	4	400
Taze peynir	»	6	24	400
Yoğurt	»	1,3	8	615,38
Fındık	»	8	30	375

Görüldüğü gibi % 1192,30 luk artışla en yüksek artış bulgurda ve % 1071,42 ile ekmekte meydana gelmiştir. Koyun etinde % 300, sadeyağda % 638,88, Tosya pirincinde % 425 lik artışlar meydana gelmiştir. (Bkz. Grafik IV, V, VI)

C. Bazı İhtiyaç Maddeleri Fiatları

Bu grupta o dönemde günlük hayatta veya çeşitli işlerde kullanılan ihtiyaç maddelerinin fiatları incelenmiştir.

1772 yılında sabunun kiyyesi 40, yağ mumunun 20 paraydı. Delikli at nalının çifti 21,3, katır nalı gem 18, kara çivinin kiyyesi 16, kalaylı çivinin 18, saban demirinin de 15 para olmuştu. Horasanın kilesi 26,6, hallaç kirisinin adedi 2, büyük nalçanın çifti 3, otuzluk nalçanı çifti 4, ellilik nalçanın çifti de 2 para olarak belirlenmişti.(17)

1796 da Trablus sabununun kiyyesi 46, arap sabununun 16, kara sabunun 40, yaprak kınanın 24, yağ mumunun 33, Adana pamuğunun 184 para olarak belirlenmişti.(18) Dolap takımı 18, pencere takımı 32, kafes takımı 32, kara mihın kiyyesinin de 23 para olduğu görülmektedir. Saf alçı kirecinin kilesi 50, horasanın kilesi de 10 para olmuştu.

1797 dekı tereke kayıtlarından da zenne mestinin çiftinin 12, merdane mestin 12, merdane papucun 20, zenne papucun 13, merdane çizmenin de 6 kuruş olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz.(19)

1802 Ağustosunda ise Trablus sabununun kiyyesi 168, kara sabunun 144, arap sabununu 66, mumun 120, Adana pamuğunun 200, paraya yükseldiği gözlenmektedir. Saf taş kirecin kilesi 150, horasanın 15, büyük çatalbaş çivinin 100 adedi 15, küçük çatal baş çivinin 100 adedi 21 para olmuştur.(20)

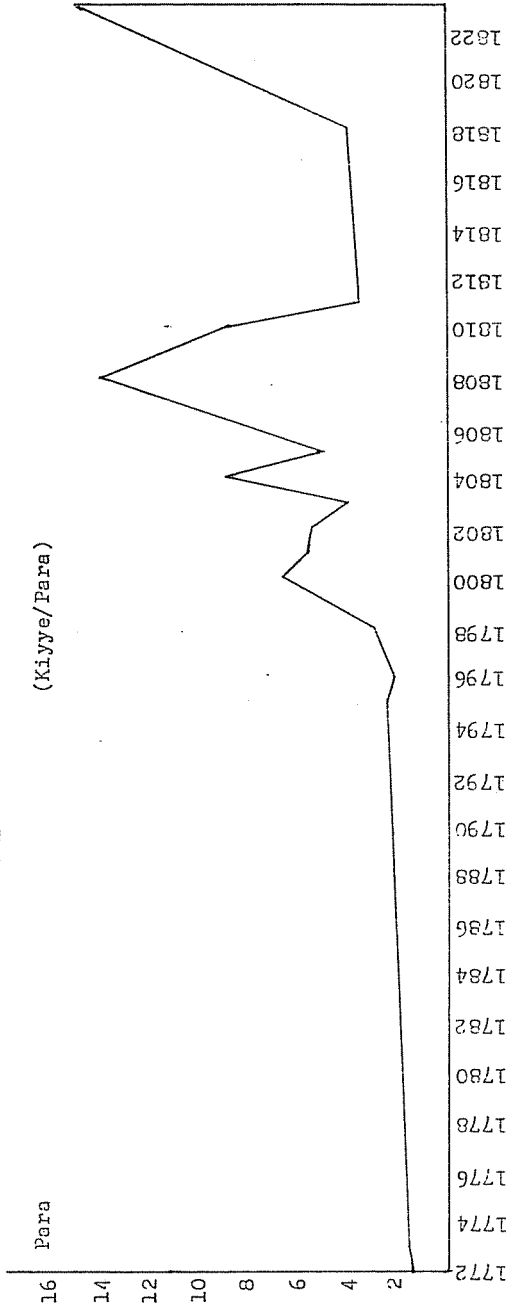
(17) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 372

(18) Tokat Şer. Sic. No : 2, s. 109

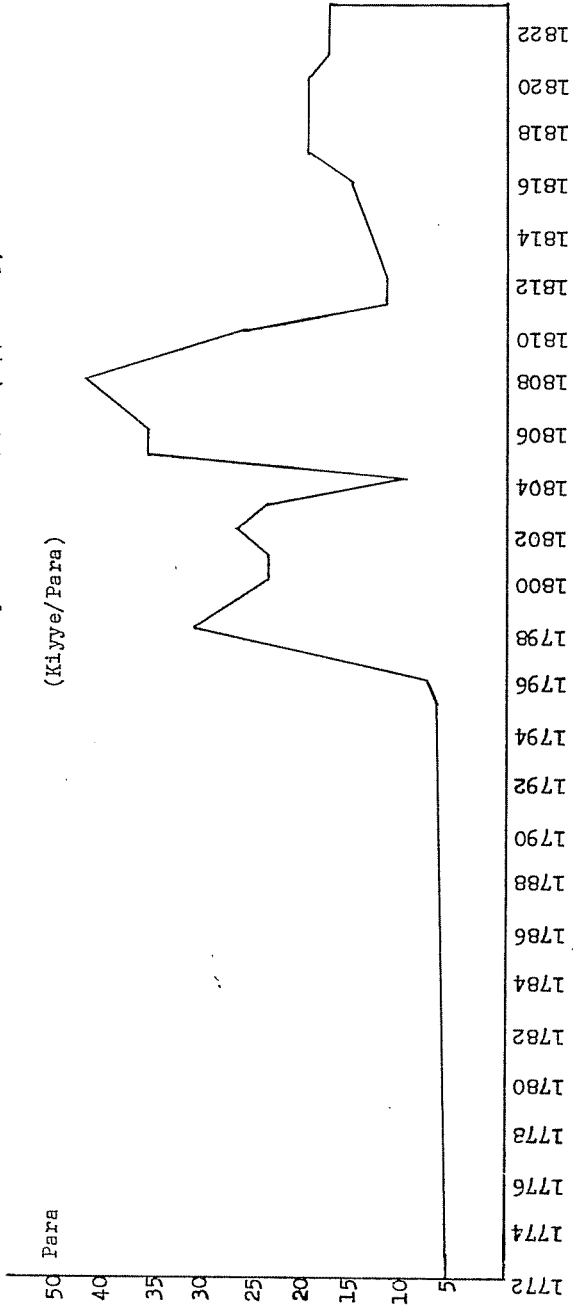
(19) Tokat Şer. Sic. No : 2, s. 136

(20) Tokat Şer. Sic. No : 7, s. 138

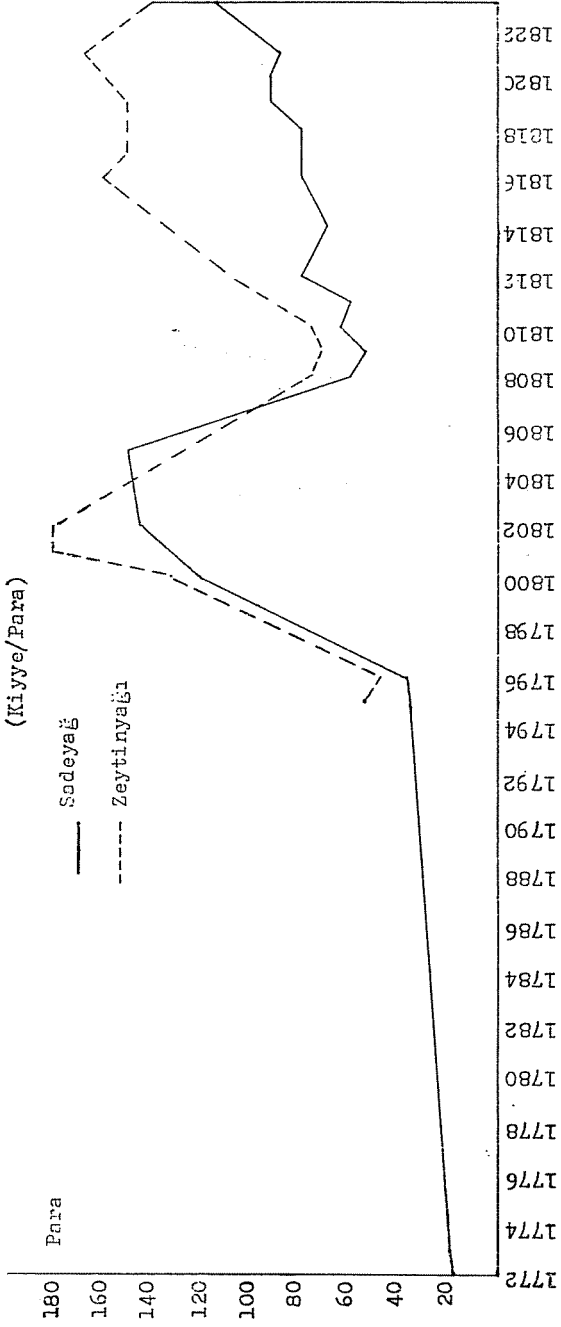
GRAFİK IV: Tokat'ta Ekmek Fıatları (1772-1823)

GRAFİK V: Tokat'ta Koyun Eti Fiyatları (1772-1823)

GRAFIK VI: Fokati'ta Yağ Fiaatları (1772-1923)
(Kıyye/Para)

Ocak 1802 tarihli bir terekeden bazı bez cinslerinin fiatları şu şekilde belirlenmiştir.(21)

Bezin cinsi	Birimi	Fiatı (Kuruş olarak)
Bez	Top	5
Urfa bezi	»	12,5
Halep kuşağı	Adet	9
Astar	Top	4
Çit	»	3,66
Şali cebe	Adet	5
Bursa kutnisi	Top	15
Acem çit	Adet	3,75
Elvan bez	Top	2,69
Diyarbakır alacası	»	13,63
Halep alacası	»	8
Halep çiçeklisi	»	11,36
Siyah bez	»	5
Malatya bezi	»	5
Musul bezi	»	8
Gürün bezi	»	4
Kırmızı bez	»	4
Acem bezi	»	3,50
Şam kutnisi	»	23,33
Manisa alacası	»	3,50
Yeşil kutni	»	15

Bu tablo, o tarihlerde kullanılan bez cinslerinin kalite ve fiatları hakkında bir fikir verdiği gibi, Anadolu'da dokuma sanayiinin yaygınlığı hakkında da açık bir fikir vermektedir.

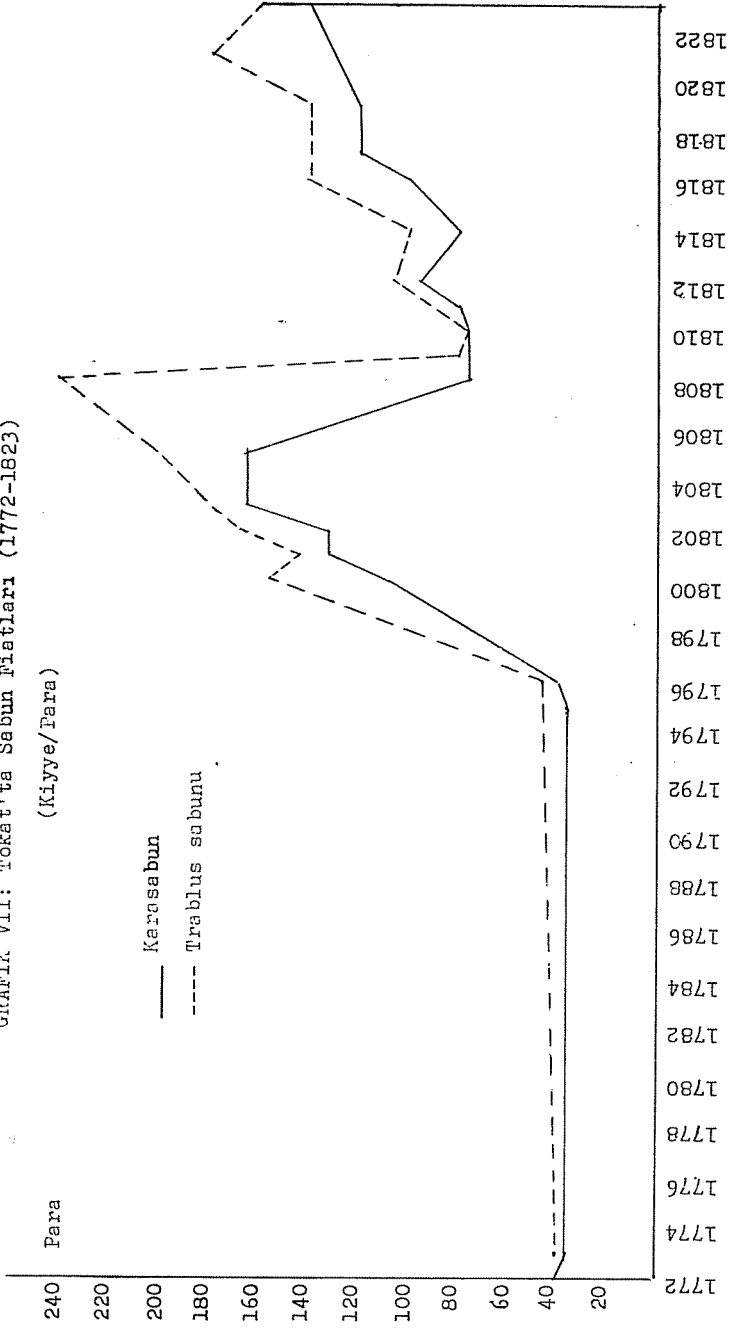
1808 de Trablus sabunu 11 kuruş, mum 44 para olmuştur. Devir kiremidinin 1000 tanesi 10 kuruş, taban kiremidinin çifti 3 para olarak tespit edilmiştir. Küçük testi ve bardak 1 er para orta testi 2, sekilik 8, kol künkü 1, oğulbey künkü 3, keriz (lağım) künkü 3 ve paşa künkü de 8 para olmuştur.(22)

(21) Tokat Şer. Sic. No : 8, s. 21

(22) Tokat Şer. Sic. No : 11, s. 1

GRAFİK VII: Tokat'ta Sabun Fiyatları (1772-1823)

(Kiyve/Para)

1811 de Trablus sabunu 92, karasabun 80, Halep sabunu 92, yaprak kına 40, balmumu 180, Adana pamuğu 250, alçı kirecinin kilesi 120, horasanın 32 paraydı.(23)

Aynı yılın terekelerinden tespit edebildiğimiz bazı kitap cins ve fitları şu şekilde belirlenmiştir.(24)

Kitabın adı	Fiatı (Kuruşu olarak)
En'am-ı şerif	2
Tevarih	1,5
Şerh-i Misbah	0,5
İzhar	0,5
Mülteka ve Mevlit	3
Dibace oğlu	0,5
Eyyühe'l-Veled	0,5
İsbât-i Vâcib Haşiyesi	0,5

1817 de Girit sabunu 140, yerli kara sabun 120, balmumu 280, yaprak kına 48 olarak tespit edilmiştir. At nalı 64, katır nalı 60 (eskileri sahibine verilmek kaydıyla), 100 adet büyük çatalbaş çivi 18, kara mihın kiyyesi 58, iyi ve kuru olarak her biri 1,5 kiyye gelmek üzere keçenin tanesi 85 para olmuştur.(25) 1819 yılına gelindiğinde Girit sabunu yine 140, yerli sabun 120 parada kalmıştır. Balmumu fiyatında da herhangi bir değişiklik olmamış, 7 kuruşta kalmıştır. İzmir ve Mısır şekeri 6 kuruş olarak belirlenmiştir. 100 adet büyük çatalbaş çivi 20, 100 adet küçük çatalbaş çivi 10, kara mihın kiyyesi 64, kafes takımı 12, pencere kapağı takımı 80 para olmuştur. 1000 tane tavan kiremidi 14 kuruş, taban kiremidi ve tuğlanın adedi 2 para, küçük testi 3, orta testi 8, büyük sekilik 15, kol künkü 1, paşa künkü 5, oğulbey künkü 3, peynir küpü 4, orta küp 6, horasanın 48 ve alçı kirecinin kilesi de 160 paraya yükselmiştir(26).

(23) Tokat Şer. Sic. No : 15, s. 173

(24) Tokat Şer. Sic. No : 15, s. 137

(25) Tokat Şer. Sic. No : 21, s. 90

(26) Tokat Şer. Sic. No : 24, s. 120

Bu gruba giren fiatlarda da genel bir değerlendirmeye gidilirse, Şu tablo ortaya çıkmaktadır :

(Bkz. Tablo II)

TABLO III

Cinsi	Birimi	Fiatı		Artış oranı
		1772	1821	%
Trablus sabunu	Kiyye	40	180	450
Yaprak kına	»	20	144	720
Adana pamuğu	»	60	120	200
At nalı gem	Adet	24	92	383,33
Kara mih	Kiyye	18	68	377,77
Büyük çatalbaş çivi	100 adet	6	20	33,33
Küçük çatalbaş çivi	100 adet	3,3	10	303,03
Küçük kafes tak.	Adet	24	25	104,16
Horasan	Kile	26,6	48	180,45
Hallaç kirişi	Adet	2	5	250
Keçeci kirişi	Adet	4	20	500
Otuzlu nalça	Çift	4	12	300
Ellilik nalça	Çift	2	8	400

(Bkz. Grafik VII : Tokat'ta Sabun Fiatları)

D. Canlı Hayvan ve Taşınmaz Malların Fiatları

Bu gruba dahil olan gerek canlı hayvan ve gerekse taşınmaz mallarının, bugün olduğu gibi, o dönemlerde de, hayvanın yaşı ve besili oluşuna, taşınmazın da mevki ve müŐtemilatına göre deęiŐe-ceği tabiidir. Bu fiatlar resmî fiatlar olmayıp piyasa fiatlarıdır. Öyle dahi olsa, o dönem piyasasını vermeleri bakımından önemlidir. He-men Şunu da belirtmek gerekir ki, canlı hayvan mübayaası için sık sık emirler yayınlandığı bilinmektedir. İŞte bu mîrî mübayaası fiatlarının, tereke fiatlarının çok altında kaldığı görülmektedir. TaŐınmazların fiatlarını tespit için de genellikle iki türlü belge grubundan faydalandık. Bunlar tereke defterleri ve karşılıklı yapılan satış ilamlarıdır. Terekelerde taşınmazın özellikleri belirtilmezken, satış ilam-

larında, alışverişe konu olan taşınmazın sınırları ve bütün müştemilatı belirtilmektedir. Mesela 1772 ocak tarihli (22 şevval 1185) tarihli bir terekeden, Hoca Ahmet mahallesindeki bir eve 1.000 kuruş değer verilmiştir.(27) Gene 1772 terekelerinde Başmeydan mahallesindeki bir eve 250, Han yazısı mevkiindeki 2 çiftlik başa 20(28) Semerkant mahallesindeki bir eve 600, Haffaflar çarşısındaki bir dükkâna 100, Boyahane yakınlarındaki küçük bir dükkâna 50, Semerciler çarşısındaki ekmekçi dükkanına da 400 kuruş kıymet biçilmiştir.(29)

2 Ekim 1772 (5 Recep 1186) tarihinde yapılan bir satışla «... Soğukpınar mahallesinde... bir taraftan Çörekçi Salih Çelebi ve bir taraftan Feradkeseli Ebu Bekir Beşe menzillerine ve iki tarafı da tarik-i âmme münthehi fevkâni ve tahtanî iki oda ve hadika-i muttasılın müştemil arsası... altmış guruşa...» satılmıştır.(30)

Bu tarihlerde karasığır öküzünün 25, ineğin 10, katırın 22, dananın da 3 kuruş olduğu görülmektedir.(31) Tabi bu fiatlar hayvanın besili oluşuna ve yaşına göre değişebilir.

1798 de Soğukpınar mahallesindeki bir eve 120, ufak davarın adedine 4, camus öküzünün adedine 55, karasığır öküzüne 15, karasığır ineğine 40, tosuna 20 ve katıra da 100 kuruş değer verildiğini görüyoruz.(32)

1811 de Yazıcık mahallesindeki bir ev 80, Kumluk mevkiindeki bir kata baş 150, merkep ve katır 100, karasığır öküzü 100, at 150 ve kısrak da 60 kuruş üzerinden değerlendirilmiştir.(33) Kısaca bu dönemde ev fiatları 50-3000, koyun fiatları 1-20, inek fiatları da 10-200 kuruş arasında seyretmiştir.

E. Ücretler ve Nafakalar

Fiatlar içerisinde ücretler ihmal edilmemesi gereken bir konudur. Çünkü ancak bu şekilde fiatların geçim şartlarına etkisi görülebilir.

(27) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 369

(28) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 321

(29) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 315

(30) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 62

(31) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 303

(32) Tokat Şer. Sic. No : 3, s. 69

(33) Tokat Şer. Sic. No : 15, s. 163, 165

Osmanlı şehirlerinde çoğunlukla yılda iki defa (üç dört defa olabilir) verilen narhlarda usta, kalfa, çırak ve amele gündelikleri mevsimine göre (rûz-ı kasımdan rûz-ı hızıra, rûz-ı hızırdan-rûz-ı kasıma) tespit edilirdi. Fakat Tokat Şeriyve Sicillerinde bu hususun bilemediğimiz bir sebepten dolayı ihmal edildiğini müşahade etmekteyiz. Narhlarda usta ve işçi gündelikleri verilmemiştir. Sadece 25 Haziran 1805 (27 Rebiülevvel 1220) tarihli narhta usta-işçi gündelikleri verilmiştir. Buna göre taşçı ve dülger ustalarının gündelikleri 120 şer, çıraklarının 75 er ve ırgatın da 75 paradır.(34)

4 Aralık 1814 (21 Zilhicce 1229) tarihli müfredat defterinden de bir yüzbaşının aylığının 200 kuruş olduğunu görüyoruz.(35)

Bir hizmet olarak verilen değirmen ve bulgur çekme ücretleri de o dönemin hayat şartlarını belirlemesi bakımından önemlidir. Buna göre bu hizmetin tablosu aşağıya çıkarılmıştır.

TABLO III

**Tokat'ta Değirmen Ücretleri
(Para olarak)**

Yılı	Birimi	Cinsi		%
		Bulgur	Un	
1772	Kile	4	4	
1773	»		4	
1796	»	5	6,6	
1801	»	5	6,6	
1802	»	5	8,3	
1805	»	10	8,3	
1808	»	16	10	
1811	»	14	16	
1813	»	14	16	
1816	»		32	
1818	»	32	32	
1819	»	32	32	
1821	»	32	32	
1823	»	32	32	800

(34) Tokat Şer. Sic. No : 9, s. 6

(35) Tokat Şer. Sic. No : 19, s. 70

Nafakalara gelince, nafakaların ölen şahsın geride bıraktığı mal varlığına göre değiştiği bilinmektedir. Nafaka, müessese olarak, nafakaya müstahak olan kimsenin bütün ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olmakla beraber, islâm hukuku esaslarından kaynağını alan bu sistem, o dönemler için bir sosyal güvenlik kurumu olarak görülebilir. Nafakalar, ihtiyacı olan kimsenin, ihtiyacı tahakkuk ettikten sonra, Kadı tarafından usul ve fûrû bağlarıyla birbirlerine bağlı olan kimselere bağlanırdı. Yani nafakaya muhtaç olan çocuk ise, babasının veya annesinin malından, büyük ise çocuklarının malından, zamanın rayicine göre kendisine nafaka bağlanırdı.

2 Ocak 1772 (27 Şevval 1185) tarihli ilama göre, Agop oğlu Abraham'ın küçük oğlu Kuvirk için annesinin malından günde 2 para «nafaka ve kisve-bahâ farz ve takdir» edilmiştir.(36) Aynı yılın şubat ortalarında (evasıtı Zilkade 1185) gene zımmî olan iki çocuğa 3 er para nafaka bağlanmıştır.(37) 1798 de 2-4 para arasında değişen nafakalar, bütün dönem içinde ise 8 akçe (2,6 para)-15 para arasında değişmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, nafakaların belli bir ölçüsü olmayıp, ölen şahsın mal varlığına göre değişmekteydi.

Ücretlerin öteki fiatlarla karşılaştırılmasına bir göz atacak olursak, ücretlerin fiatlara oranla daha düşük seviyede kaldığı görülecektir. 22 Haziran 1800 de (29 Muhârrem 1215) dönemin en yüksek nafaka ücreti olan 15 para nafaka bağlanmıştır.(38) Günde 15 para nafaka takdir edilen çocuk, bir günlük nafakası ile, okkası 6,4 para olan ekmekten 2,3 okka (2,94 kg.) ekmek, 24 para olan koyun etinden 0,625 okka (0,795 kg.) koyun eti, adedi 6 para olan ciğerden 2,5 ciğer, okkası 120 para sadeyağdan 0,125 okka (0,160 kg.) sadeyağ alabilmekteydi.

1805 te 120 para alan usta ile 75 para alan çırak ve işçinin, birer gündelikleriyle aynı yılda alabilecekleri bazı gıda ve ihtiyaç maddelerinin miktarları şöyle hesaplanabilir. Bu sonuç bizi, fiatların halka yansımaları sonucuna götürür.

(36) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 8

(37) Tokat Şer. Sic. No : 1, s. 13

(38) Tokat Şer. Sic. No : 6, s. 5

TABLO IV**Usta ve İşçilerin Birer Gündelikleriyle Alabildikleri Bazı Gıda ve İhtiyaç Maddeleri (Okka olarak)**

Cinsi	Usta	Çırak-İşçi
Ekmek	24	6,15
Koyun eti	3,25	2,02
Sadeyağ	0,80	0,50
Tosya pirinci	2,10	1,31
Trablus sabunu	0,60	0,37
Besni üzümü	2,66	1,66
Fındık	2,50	1,56
Tuz	13,33	8,33
Yoğurt	15,00	9,37

SONUÇ

İmparatorluğun genel ekonomik durumundan ayırdedemeyeceğimiz Tokat'taki fiyat hareketlerini incelemekle, bu dönemin genel ekonomik gidişine bir örnek vermiş olduk. Buraya kadar yapmış olduğumuz izahlardan da anlaşılacağı üzere, devlet, genel bir ekonomik bunalım içerisindedir. Bir taraftan paranın reel değerindeki düşüş, öte yandan altın fiatlarının yükselmesi, tabii olarak fiatların da yükselmesi sonucunu doğurmuştur. İstanbul Zer-Mahbubu % 266,66, Mısır Zer-Mahbubu % 233,33, Fındık altını % 220, Macar altını % 300 oranında artış gösterirken, Kuruş % 34,22, Para da % 50 oranında değer kaybına uğramıştır.

Buğday fiatları % 535,71, arpa 260,86 oranında artarken, ekmek % 1071,42, koyun eti % 300, sadeyağ % 638,88, Tosya pirinci % 425, tuz ve taze peynir % 400 oranında artışlar göstermiştir. İlk bakışta bu oranların yüksekliği dikkati çekmekte ise de, sözkonusu rakamların 50 yıllık bir zaman içinde meydana geldiği düşünülürse, gerçekte çok cüz'i kaldığı müşahade edilmektedir. Mesela buğdayın yıllık

artış oranı % 10,50, arpanın % 9,66, ekmeğin % 21, koyun etinin % 5,88, sadeyağın % 12,52, Tosya pirincinin % 8,33, tuz ve taze peynirin % 7,84 tür.

Tokat'ta fiatları incelemekle, o dönemlerde halkın yiyip-içtiği, kullandığı gıda ve ihtiyaç maddelerinin cins ve fiatları, neyi kaçâ alabildiği hakkında bir fikir verdiğimizizi sanıyoruz. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönemin Tokat'ı, öteki Osmanlı şehirleri gibi, açık bir ekonomiye sahiptir. Narhlarda veya başka belgelerde Tosya ve Boyabat pirinci, Halep ve Trablus sabunları, Mısır ve İzmir şekeri, Urfa bezi, Şam alacası, Bursa kutnisinin bulunması, bunun en açık delilidir. Fiatları verilen bir takım inşaat araç-gereçleri de, o dönemlerde Tokat mimarisinde kullanılan malzemenin bilinmesi bakımından önemlidir.

MİLLÎ MÜCADELEDE TOKAT

Prof. Dr. Ercüment KURAN

I. Dünya Savaşı sona erdiği sırada Tokat Sivas vilâyetine bağlı bir sancak merkeziydi. Erbaa, Niksar, Reşadiye ve Zile de sancağın kazalarıydı. Bu tarihte sancağın nüfusu 100.000'i aşıyordu. Türk ve müslümanlar büyük çoğunluğu teşkil ediyor, Rum ve Ermeniler de azınlıkta bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesi üzerine, 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesi imzalanmıştı. Mütareke-den sonra gelişen olaylar Tokat sancağının Müslüman halkını endişeye düşürdü. Çünkü, Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurmak gayesiyle çalışmalara başlandığı gibi, Karadeniz bölgesinde Sinop'dan Rize'ye kadar uzanan Pontus devleti meydana getirmek için yerli Rumlar faaliyete geçmişlerdi. Tokat da bu devletin sınırları içinde kalıyordu.

Trabzon Ortodoks Metropolit Hrisantos'un 1919 Ocak ayında Paris'de toplanan barış konferansına katılarak Karadeniz bölgesinin Rumluğunu iddia eden ve bağımsız Pontus devletinin kurulmasını isteyen bir muhtırayı Mayıs başında konferansa sunması Türklerin endişe etmekte haklı olduklarını gösterdi. Zaten, bütün bölgede ve bu arada Tokat'da Rum çeteler tedhiş hareketlerini sürdürüyorlardı.

Bu durumda Tokat müslümanları tedbir almak gereğini duydular. Daha 1919 Şubatında Tokat şehrinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesi kurulmuş, ertesi ay bu şube, merkezi İstanbul'da olan Vilâyet-i

Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'ne bağlanmıştı. Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmeleri üzerine Tokat ve kazalarında Redd-i İlhak Cemiyetleri kuruldu. 20 Haziranda Niksar'da Yunan işgalini protesto mitngi yapıldı.

Bilindiği gibi, Rum ve Ermenilerin Karadeniz bölgesinde tahriklerini durdurmak ve Müttefik Devletler'in bölgeyi işgal etmelerine vesile vermemek maksadıyla Mustafa Kemal Paşa fevkalâde selâhiyetlerle 9. Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya gönderilmişti. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa 22 Haziranda Amasya'da meşhur Tamimi yayınlandıktan sonra, Sivas'a gitmek üzere Tokat'a geldi. 26/27 Haziran gecesini burada geçirdi ve ertesi gün Sivas'a hareket etti. Paşa Sivas'da fazla kalmayarak Erzurum'a gitti. 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne katıldı. Doğu ve Karadeniz vilâyetleri temsilcileri Mustafa Kemal Paşa'yı kongre başkanlığına seçtiler, vatanın parçalanmaz bir bütün olduğunu belirttiler, her türlü işgal ve müdahaleye karşı direnme kararı aldılar. Erzurum Kongresi'ne Tokat'dan iki temsilci katılmıştır. Bunlar Sancak merkezinden Hamamcıvade Rifat (Arkun) Bey, Reşadiye kazasından Emekli Askerî Kâtip Sabri Efendidir. Rifat Bey Kongrenin Tüzük Komisyonuna seçilmiştir.

4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne Tokat'dan temsilci gitmemiştir. Ancak, Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilen eski valilerden Bekir Sami Bey Tokatlı olduğundan Tokat sancağı Sivas Kongresi'nde temsil edilmiş sayılabilir.

Kongre sona erdikten sonra, yeni üyelerle genişletilmiş olan Heyet-i Temsiliye 12 Eylül 1919'da karar alarak İstanbul ile haberleşmeyi kesti. Bunun üzerine, Sadrazam Damad Ferid Paşa 2 Ekimde istifa etmek zorunda kaldı. Böylece Millî Hareket'e taraftar Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruldu. Yapılan seçimler sonunda İstanbul'da 12 Ocak 1920'de Osmanlı Mebusan Meclisi açıldı. 168 milletvekilinden 3'ü Tokat'ı temsil ediyorlardı ki bunlar Ömer Fevzi Efendi ile Ahmed ve Şevki Beylerdir.

Meclis 28 Ocak 1920 günkü gizli oturumunda Misak-ı Milli'yi kabul etti; 17 Şubatta yapılan açık oturumda da bunu halk efkârına bildirdi. Az sonra, 16 Mart 1920'de, İngilizler İstanbul'u işgal ettiler, Meclisi basarak Rauf Bey ve arkadaşlarını tutukladılar, Malatya'ya sürdüler.

Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine, İstanbul'dan kaçıp gelen milletvekilleri ve yeni seçilenlerin katılmasıyla Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de Ankara'da törenle açıldı. Mustafa Kemal Paşa'yı başkanlığa seçen bu Meclis'de Hamamcızade Rifat, mütevellizade Hamdi, İzzet (Genç), Mustafa Vasfi (Süsoy) ve Nazım (Resmor) Beyler Tokat milletvekili olarak görev yaptılar.

İstanbul dışında millî bir meclis toplanması kararı Padişah Hükümetinin sert tepkisine sebep olmuştu. Şeyhülislâm Dürriyade Abdullah Efendi Kuvayı Milliyecilerin Padişah ve Halife'ye âsi oldukları, bu itibarla katillerinin şer'an gerektiğine dair 1 Nisan 1920'de fetva vermişti. İngilizlerin yardımıyla Anadolu'nun her tarafına dağıtılan fetva bazı bölgelerde tesirini gösterdi ve isyanlar çıktı. Nitekim, 11 Mayıs'ta Tokat Bölge Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek Sancak dahilinde Millî Hareket aleyhine yoğun propaganda yapıldığını bildirdi, tedbir alınmasını istedi. Üç gün sonra, yani 14 Mayıs'ta, Postacı Nazım adında biri, etrafına topladığı kimselerle, Sivas'ın Yıldızeli kazasına bağlı Kaman köyünde isyan etti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, merkezi Sivas'da olup o sırada Zile'de bulunan 3. Kolordu Kumandanı Selâhaddin Bey'e 15 Mayıs'ta bir telgraf göndererek âsilerin tedibini emretti.

Kolorduya bağlı 5. Kafkas Tümeninin karargâhı Amasya'daydı. Kumandanı Yarbay Cemil Cahid (Toydemir) Kolordu'dan aldığı emir gereğince 17 Mayıs'ta bir tabur askeri Zile yoluyla Artova'ya, 21 Mayıs'ta da bir diğer taburu Tokat'dan Yıldızeli'ne gönderdi. Lâkin, bu birlikler âsiler karşısında başarılı olamadılar; baskına uğrayıp geri çekildiler. Bundan cesaretlenen Postacı Nazım ve arkadaşları 5 Haziranda Zile'yi kuşattılar, ertesi gün ve kasabayı işgal ettiler. Durum ciddiye kazanmıştı. Tümen Kumandanı, bir dağ topu ile güçlendirilmiş askerî kuvvetlerin başında, Zile önüne geldi ve 8 Haziran sabahı âsilere karşı hücumla geçti. Az sonra, Yıldızeli'deki birliğin yetişmesi üzerine, Millî Kuvvetler 12 Haziranda Zile'ye girdi ve suçluları ağır şekilde cezalandırdı.

Bununla beraber, âsiler yılmamışlar, Tokat'a saldırmak kasdıyla şehrin yakınındaki Gülpınar köyünde toplanmışlardı. Zile'den gönderilen bir askerî birlik 15 Haziranda âsileri sardı, elebaşları yakaladı ve önceki baskınlarda gasbedilen silâhların bir kısmını geri aldı. Tokat bölgesindeki ayaklanmalar, bu sırada komşu Yozgat sancağında

patlak veren Çapanoğlu isyanı yüzünden, tamamiyle bastırılmadı. Çapanoğulları'nın 1920 Ağustosunda tedip edilmesi ardından, o zamanlar Zile'ye bağlı Ortaköy nahiyesi âsilerin baskınına uğradı. Kasabayı kurtarmaya gelen Jandarma kuvvetleri de bozuldu. Durum ancak Binbaşı Çolak İbrahim Bey'in kumandasındaki 2. Kuvve-i Seyyare'nin Tokat bölgesine gelmesiyle düzeldi. İbrahim Bey Eylül sonunda Akdağmadeni doğusundaki Ayvalıközü'nde Aynacıoğlu çetesiyle çarpıştı ve çeteyi dağıttı. Tedip hareketi 1920 yılı sonuna kadar uzadı. O günlerde Postacı Nazım Samsun köylerinden birinde yakalanıp Amasya'da asıldıysa da, Aynacıoğlu Hasan Millî Hükümeti uğraştırmaya devam etti ve Sakarya Muharebesi ertesinde, 1921 Kasımında, Yunanlılara karşı Garp cepesinde savaşmak şartıyla teslim oldu. Böylece Tokat ve civarında asayiş nisbeten kuruldu.

Ne var ki, Padişah taraftarlarının çıkardıkları isyanların yanısıra, bunlardan daha tehlikeli olarak Rum çetelerin faaliyetleri sürüyordu. Pontusçuluk hareketi asrın başından beri Fener Rum Patrikhanesi tarafından kışkırtılıyor, Yunan hükümetince destekleniyordu. Bu hareketi Ruslar da, 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar körüklemişlerdi.

Silâhlı Rum çeteler I. Dünya Savaşı sırasında Karadeniz bölgesinde başlattıkları tedhiş hareketini Mondros Mütarekesi'nden sonra arttırdılar. Merzifon Amerikan Koleji Türkçe öğretmeni Zeki Efendi, 14 Şubat 1921'de, Kolej yakınında ölü olarak bulundu. Bu olay şüpheleri Kolej üzerinde topladı. Bir süre Kolej'de çalışmış bir işçi kadının orada silâh depo edildiğine dair ifşaatı üzerine, 16 Şubatta yapılan arma sonunda binada silâh bulunmadıysa da, Pontusçuluk ile ilgili bol sayıda belge ele geçti. Zeki Efendi'nin Rum öğrenciler tarafından öldürüldüğü kesinleşti. Bulunan belgelerden anlaşıldığına göre, Kolej'de okuyan Rum öğrenciler 1904 yılında gizli Pontus Cemiyeti kurmuşlardı. Cemiyetin yönetmeliği, Yunan ve Pontus bayrakları, propaganda malzemesi gibi suç delilleri ortaya çıktı. Amerikalı misyonerlerin Harput Koleji'nde Ermeni faaliyetlerini korumalarına benzer şekilde, Merzifon Koleji'nde Pontusçuluk hareketini hi-maye ettikleri anlaşıldı.

1922 yılında Ankara'da **Pontus Meselesi** başlığı altında basılan kitapta yayınlanmış belgeler ibret vericidir. Tokat'ın Pazar nahiyesi müdürünün 10 Mart 1921 tarihli raporuna göre, Rum çeteler adı geçen nahiyenin köylerinde 7 müslüman öldürmüşler, kadınların ırzı-

na geçmişlerdir. Tokat mutasarrıfının 1921 Martında hazırladığı 4 raporda Pontusçuların merkez kazaya bağlı köyleri bastıkları, evleri yaktıkları, eşya ve hayvanları gasbettikleri, 17 müslüman öldürdükleri bildirilmiştir. Rumların Tokat sancağında gerçekleştirdiği facialar 1921 yılında daha da şiddetlenmiştir. Nitekim, Erbaa kaymakamı, 13 Şubat 1922 tarihli raporunda, kaza dahilinde 275 müslüman öldürüldüğünü kaydeder.

Millî Hükümetin Rum eşkiyaya karşı 1921 yazında giriştiği tenkil hareketi büyük ölçüde başarı sağladı. Bu hususta Nureddin Paşa kumandasındaki Merkez Ordusu'nun hizmeti inkâr olunamaz. Tokat milletvekili Rifat Bey de 18 Mayıs 1922 günü Büyük Millet Meclisi'ne bir önerge vererek Pontusçuların faaliyeti hakkında Dahiliye Vekili'nden açıklama istedi. Meclis'in 10 Haziran 1922'de yapılan gizli oturumunda konu etraflıca görüşüldü ve bu arada sert tartışmalar cereyan etti. Ancak, meselenin çözümü Karadeniz Rumlarının büyük kısmının memleketin başka bölgelerine yerleştirilmesiyle mümkün oldu. Geri kalanlar da, 30 Ocak 1923 tarihinde Lausanne'da imzalanan sözleşme gereğince, Yunanistan'a göç ettiler. Onların yerine, 500.000'e yakın Rumeli Türkü Anadolu ve Trakya'da iskân olundu. Böylelikle Tokat halkı etnik bütünlüğe kavuştu ve Cumhuriyet devrinde bağımsız bir vilâyetin sakinleri olarak hayatını sürdürdü.

TOKAT VE EFSANELERİ, İNANIŞLARI (*)

Müjgân ÜÇER

Giriş : Anadolumuzun en eski ve önemli şehirlerinden biri olan Tokat'ın ilk çağlarına ait fazla bilgimiz olmamakla beraber, Hititler'in merkezî bölgesinde olduğunu ve sonra da Asurlular, Hurriler, Kimmerler, ve İskitler idaresinde kaldığını biliyoruz. Büyük İskender'in ölümünden sonra ise, Kapadokya ve Rum Pontos Krallıkları arasında uzun mücadelelere sahne olmuş, daha sonra Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiş ve Doğu Roma'nın (Bizans) önemli kalelerinden biri olmuştu.

1071 Malazgirt'ten sonra, Türkler'in eline geçen (1074) Tokat ve yöresi, Danişmend Gazi tarafından Danişmendli topraklarına katılmış, ve daha sonra da Anadolu Selçukluları'na geçmesiyle (1175) o devirde önemli kalelerimizden biri olmuştu. Tokat ilimiz Anadolu Selçukluları döneminde Dâr'un-nusre lakabıyla anılmış(1), Danişmendli ve Selçuklu dönemlerinde yapılmış tarihi eserleriyle, medreseleriyle parlak devrini yaşamış, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra da sancağa dönüştürülmüştü (1883).

(*) Yayın komisyonu bu tebliğin ifadesi ile ilgili herhangi bir tasarrufta bulunmamıştır.

(1) Turan, Osman : Resmi Vesikalar, Ankara, 1958, s. 43
ERZİ, Adnan Sadık : Türkiye Kütüphanelerinden Notlar Vesikalar, Belleten, 53, Ankara, 1950, s. 97.
Selçuklular döneminde, Sivas Dar'ul-âlâ, Amasya ise Daru'l-izz lakaplarıyla anılmaktaydılar.

Türk kültürünün Anadolu'da yeniden şekillenmesinde önemli yeri olan Tokat'ın adı, kalesi, fethedilmesi, tarihî eserleri, türbe ve ziyaret yerleri ve buralarda medfun kimselerle ilgili zengin sözlü halk geleneğimiz olup, bunlar nesilden nesile aktarılarak, folklorizasyon denilen olgu içinde, kültür değerlerimize sahip çıkışın bir ifadesidir de. Sözlü malzemeler arasında önemli yeri olan efsaneler, gerçeklerin bu yollarla öğrenildiği, kültür değerlerimize, halk inanç ve düşüncesinde sahiplenildiği motifler olup, bu eserlerimize bir başka bakış açısı getirmektedirler.

Tokat adı, Kalesi ve fethedilmesiyle ilgili efsaneler :

Tokat'ın dilimizdeki anlamı : Atlar için yapılan üstü açık yerlerdir. (Söz Derleme Dergisi, III, S : 1373)

Tokat Düzmek : Yundların geceleyin barınmaları için tokat yapmak, atlar yazın burada bırakılırlar.(2)

Tokat, orman mera anlamına da gelmektedir.(3)

Tokat'ın bu anlamları, Tokat şehrinin adının nereden geldiği konusunda halkı arasındaki araştırmalarımızda, «Tokat'ın çayırları, arazisi bol olduğu bu geniş yeşil alanlarda, atların doyurulduğu için Tok-at gibi, söylendiğini de derlemiş bulunuyoruz.(4) Zaten bir halk sözü de Tokat için, etrafı çevrili manasını kastederek, «Etrafı dağlık, ortası bağlık» biçimindedir.

Tarihçiler ise Tokat şehrinin Togayitler tarafından kurulduğunu(5), bazı kaynaklarda Eudoxia adlı bir şehrin varlığı, kaydedilirse de, İslâm kaynaklarında Tokat adı Yakut (Yakut-Rumî 1179-1229 Arap Coğrafyacı ve Biyografı yazarı)'dan beri geçer.

Tokat şehri ve kalesinin Türkler tarafından alınışına ait efsane de şöyledir :

«Bazı tarihçiler Tokat'ın bulunduğu yerde, eskiden Idokia adlı bir şehrin bulunduğunu ve adın buradan kaynaklandığını öne sürerler. Tokat'ın 9 km. doğusundaki Gümenek köyünün bulunduğu yerde es-

(2) SÜMER, Faruk Türklerde Atçılık ve Binicilik. İstanbul, 1983, s. 35

(3) TDK. Tanımlarıyla Tarama Sözlüğü, Ankara, 1943, s. 693

Tokat maddesinde, Sabit (17-18 yy.)'in şu kıtası da yer almaktadır.

«Metin eyleyüp taburun tû be-tû

Tokatta hanazir idi ol âhu»

(4) Tokatlı Neriman Çerik'ten derlenmiştir.

(5) Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, İstanbul, 1927.

kiden Comana Pontica adlı bir şehir varmış, bu şehir zelzeleden yıkılınca halkı bugünkü Tokat'ı kurmuşlar. Malazgirtten sonra, Melik Danişmend Gazi gelip Tokat'ı almış.

Tarihçiler Tokat adını eski devirlerde arayadursun, halk bu adı şu efsane ile halletmiş :

«Danişmend Gazi», ordusuyla Tokat Kalesi'ni muhasara etmiş ve bir gece yarısı gizlice erlerinden birini çağırarak : — «Silahlarınla bütün ağırlıklarını soyun. Kale duvarından kemend at, tırman. Gördüklerini bana anlat» demiş. Er, gizlice kaleye tırmanmış, burçlar üzerinde gezinirken, düşman askerleri üzerine çullanmışlar. Er silahı olmadığı için, tekme tokat önüne geleni tepelemiş. Sonra da bir fırsatını bulup, kaleden aşağı kaymış, kurtulmuş.

Düşman kumandanı, olayı öğrenir öğrenmez : — «Türkler'in tokadı buysa silâhı ne olur? Teslimden başka çare yok...» diyerek kapıları açmış. Bundan sonra şehrin adı Tokat kalmış. Bir söylentiye göre de Tokat adı, bu adı taşıyan bir Türk beyinden gelmiş. Tokat şehrinin kurucusu imiş... (6)

Strabon (MÖ 63-MS 21)'un, feyiz ve bereketiyle meşhur (İris) Yeşilirmak'ın suladığı dediği Tokat şehrine, Romalı'lar Yevtoğya veya Eudoxia demişlerdi.(7) Tokat Kalesinin ve Tokat'ın Selçuklular daha sonra İlhanlılar ve Eratna Devletine (1327-1381) tâbi olduğunu, nihayet adıyla bir hükümet kuran Kadı Burhaneddin, devamlı mücadeleden sonra Tokat'ı, Tokat hâkimî Şeyh Necip'in elinden almıştı. Nitekim Kadı Burhaneddin Divanında, Tokat Kalesi'ne ve Tokat'ta iyi şaraplar yapıldığına ve burasının Bağdat gibi imar edilerek güzel bir belde haline getirilmesi arzusuna işaretler vardır.(8)

**Tokat Kal'asında şabûhiyi vir tolu
Bâşed ki şubha irüre tanrı safây ile**

Kadı Burhaneddin Divanı 65 (166-7)

**Anca gözümün yaşlarını ben dökeyim ki
Nil ile Furat aha çü Bağdâd ola Tokat**

Kadı Burhaneddin Divanı 191 (485 - 3)

-
- (6) ÖNDER, Mehmet, Bitmez Tükenmez Anadolu, Hikâyeleri, Efsaneleri, Destanlarıyla, Ankara, 1970, s. 128-129
(7) SEVGİN, Nazmi, Anadolu Kaleleri, Ankara, 1959 c : 1, s. 315
(8) SÜTÇÜ, Mustafa, Kadı Burhaneddin Divanında Maddî Kültür, İstanbul, 1986, s. 39 (Basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi)

İstanbul'un fethinden sonra, Fatih, Beykoz'da sayfiyede iken, Tokat'ın fethi müjdesi gelince, hükümdar, «Tez şurada bir bahçe yapılınsın, ismine de Tokat Bahçesi denilsin. Etrafına da Tokat surlarına benzeyen çit çekilsin...» demişti ki, Evliya Çelebi'nin anlattığına göre Tokat Bahçesi'nde bir kasır ve suları kubbeye kadar yükselen fıskiyeli havuz vardı. Maiyetinde yüz bostancının çalıştığı bahçe ustası Tokat bahçesi'ni, değil yalnız İstanbul'un belki de dünyanın en güzel bahçesi haline getirmişti.(9) Tokat'ın Fatih devrindeki alınışı, Uzun Hasan'ın Tokat'a saldırıları ve ondan alınmasıdır.(10)

Ünlü seyahatnamesiyle 17. yy. Osmanlı İmparatorluğunu kucaklayan Evliya Çelebi (1611-1682), H. 1066 yılında Tokat'a gelişi, şehri, kalesini, camilerini, hamamlarını, mahallelerini, konaklarını, tekke ve türbelerini, hanlarını efsaneleriyle ne kadar güzel anlatır, Tokat şehrini şöyle öğer :

«Havası güzel, dört tarafında akar suları olan bostan ve bahçeleri, her biri bir cennet bahçesine benzer. Bülbüllerinin ötüşü insana ferahlık verir. Meyveleri sulu tatlı, bir kaç gün beklese bozulmaz, her bağında birer köşk ve fıskiye var, çeşitli ağaçlarla süslüdür. Halkı dedikodu'dan uzak, kötülüklerden arınmış, zevk sahibi, garip sever kimseler, âlim selim, adamlardır. Herkes hakkında iyi düşünür, çoğu tüccar olduklarından herkesle iyi geçinir, hayır yapmaya çok heveslidir. Cami, saray ve imaretleri sağlamdır. Cami ve evlerine insan girince hayran olur. Bu şehrin yapılarındaki güzellik, ancak Halep şehrinde olabilir. Ustalar renkli abideler dikmişlerdir. Şehir halkı son derece hayır sever olduğundan, şehir her geçen gün biraz daha mâmur olmaktadır. Şehrin toprağının genişlikte ve ucuzlukta yeryüzünde benzeri yok. Sabah akşam nimetleri boldur. Hâlâ Hazreti Bektaşî'nin hayır duası berekâtı ile bu eski şehir, bilgilerin toplandığı, fadılların barındığı şairlerin yerleştikleri yer olmuştur. Halkın inançları temiz, mü'min, ibadete düşkün kimselerdir. Zengin ve fakirin sofraları gelip geçene açık. Aşağı tabaka bile kanaat sahibi olduklarından yalnız yemek yemezler. Halkı Allah'ın emri ile zengin ismine mazhar olduklarından o isim ile anılagelmışlerdir.(11)

(9) AYVERDİ, Samiha, Boğaziçinde Tarih, İstanbul 1966, s. 302

(10) ASARKAYA, Halis, (Halis Turgut Cinlioğlu), Osmanlılar Zamanında Tokat, Tokat 1941, s. 29

(11) ZILLIOĞLU, Mehmet, Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, Üç Dal Neşriyat, 5-6, İstanbul, 1978, s. 1468-69

Evliya Çelebi seyahatnamesinde, Tokat Kalesi için de şöyle demektedir: (12)

«Tokat Kalesi'ni yapan, Amasya Kalesi'ni yapan (Dokat) adlı, Ferhat gibi birisidir. Hacı Bektaş-ı Veli, büyük atamız, Türk Türkân dediği Ahmed Yesevî izniyle Anadolu'ya gelince, Tokat Kalesi yakınında Sünbüllü adlı başa misafir edip ikramda bulundular. Hz. Bektaşî kâfirlerden bu kaleyi istedi, vermediler. (— İnşaallah yakında yıldırım gibi bir er çıkıp burayı fetheder.) Diye Sünbüllü adlı yerde bir halifesini bırakır. O zat hâlâ Sünbüllü Baba adıyla meşhur bir kutup olup orada gömülmüştür. Sonra evvelce söyledikleri kerametleri meydana gelip Yıldırım Han Tokat şehrini kuşatarak alır, Osmanlı mülküne katar.»

Karakoyunlu Kara Yusuf'un Timur'dan kaçıp Yıldırım'a sığınması Tokat kalesine kapanması ve Timur'un da büyük bir ordu ile gelip, Evliya Çelebi'nin ifadesiyle «Tokat kalesini döğdü ise bir taşı koparamadı» dediği Tokat kalesi için şunları da ekler :

«Hasılı bu Tokat kalesi, Timur'dan bu yana, yüzlerce âsi kuşatmış ve surunun sert taşlarından bir taş bile koparmaya muktedir olamamışlar, ümitsiz ve elleri boş döndüler. Tâ bu derece sağlam ve yüksek kaledir. Bu kaleyi Yıldırım Han fethettiği zaman tarihçiler adına Darün-nasr dediler. Moğol dilinde Sobaru derler ki Baru onlarca kale demektir. Arabistan'da bu kaleye Dokat derler. Bu Tokat ve Sivas illerinin arpası, Karaman ili arpası gibi temiz iri ve bol olduğundan buraya Acemler Arpa Çukuru derler. Şehir büyük ve eskidir. Eski Türkler Tok at derler. Kale kesme taştan yapılmış çevresi bin altmış adımdır. Etrafı burç ve kulelerle süslenmiş olup herdeği yoktur. Korkusuz ve yüksek bir surdur ki saman yolu gibi göğe baş uzatmıştır. Bütün çevresi şahin, kartal ve zağmus yuvası, çeşitli renklerde kayalarla kaplıdır. Batıya bakan bir kapısı var. Kale içinde dizdar evi, kethuda, imam, müezzin, kale mehterleri evleri, cephane odaları, zahire anbarları, su sarnıçları, ceylan yolu adlı su yolları vardır ki tam üçyüz ayak kesme kaya taş merdivenle nehre inilir. Batı tarafındaki Ayar Kayası, bu kaleye biraz havaledir. Yıldırım Han Camii var, başka eser yok, göğe kadar yükselmiş, kale olduğundan, gece gündüz kapısı kapalı bekçileri daima nöbettedir, silahlı

(12) Evliya Çelebi, Seyahatname, s. 1458-59

olarak hazır beklerler. Çünkü, aşağı şehir halkının bütün kıymetli eşyaları bu kalede saklanır...»

Evliya Çelebi, kale mahzenlerinin hapisane olarak kullanıldığını kaydeder, hâttâ, H. 1056/M. 1646 tarihinde Sultan İbrahim'in, Vardar Ali Paşa'dan, İbşir Mustafa Paşa'nın hatunu Marol han kızı Peri hatunu istediğini, Vardar Ali Paşa'nın vermediğini, bu sebeple Sivas Beylerbeyliğinden azledildiğini, Vardar Ali Paşa'nın Peri hatunu getirip Tokat kalesinde bir taş odaya koyarak kilidine kurşun akıttığını, Sultan İbrahim'in, İbşir Paşayı Vardar Ali Paşa'nın elde edilmesine memur ettiğini, İbşir Paşa'nın bu olaydan sözde memnun olarak, iki yüzlülük edip, Vardar Ali Paşa'yı Çerkes'te sıkıştırarak öldürttüğünü, bunun üzerine Sivas Beylerbeyliğinin İşbir Mustafa Paşa'ya verildiğini ve Tokat kalesinin bu tarihi vak'a ile meşhur olduğunu da ilave eder. Ayrıca, Evliya Çelebi, Tokat camilerini anlatırken, Zincirli Cami sahasında, Gürcistan Hakimi Marol Han'ın kızı «Bir güzellik perisi Peri hatununun» (İbşir Paşanın hanımı) gömülü olduğunu da kaydetmektedir.

Evliya Çelebi'nin Tokat Tekkeleri ve bunlarla ilgili menkıbelerin de yer aldığı seyahatnamesinde kaydettikleri şunlardır :(13)

Mevlevihane, Açıkbaş Tekkesi, Hıdırlık Tekkesi, Çöreği Büyük Tekkesi, Gıgıj Dede Tekkesi (Bu zatın Yesevî tarikatından ulu bir derviş olduğunu, Horasan'dan gelerek bu tepe üzerine yerleşmiş olduğunu, heybetli bir kimse olduğunu ve ejder gibi gıjladığı için Gıgıj Dede denildiğini belirtir.) Alp Gazi Tekkesi, Miskinler Tekkesi (Evliya Çelebi, bütün sari hastalıkları olanların burada oturduğunu, halkın bunlardan çekindiklerini, bunların dualarının kabul edildiğini, sancısı tutan atların bu tekke etrafında dolaştırıldığında iyileştiğini, hatta kendi atının da burada iyileşmiş olduğunu kaydeder.), Taş Oluk Tekkesi (Buradaki boyalı taşın tarafının oluk şeklinde olduğunu, üzerinde arapça yazılar bulunduğunu, eski hekimlerin tılsımlı harflerle yazı yazmış olduklarını günde, bir defa bu taştan bir saat süt aktığını, Hz. Peygamber dünyaya gelince bu tılsımın bozulduğunu, Evliya Çelebi kaydetmektedir.), Kömsek Baba Tekkesi, Alaca Mescid Tekkesi, Meydan Tekkesi, Vâni Tekkesi (Gökmedrese), Tımarhane Tekkesi, Hamza Bey

(13) Evliya Çelebi, Seyahatname, s. 1461-69

Tekkesi, Horoz Tekkesi, Sünbüllü Baba Tekkesi (daha önce naklettiğimiz gibi, Evliya Çelebi, Sünbüllü Baba'nın, Hacı Bektaş-ı Veli tarafından posta oturtulduğunu, kerametler binası, dervişler başı, sır kaynağı, makamlar kılavuzu olduğunu kaydetmektedir.)

Tokat'ta, yüzyıllardır halkın kutsal bildiği, onlara ümit ve telkin tedavileri (suggestion otosuggestion) ile şifa veren türbe ve zaviyelerden, yatırlar ve ziyaretlerden bazı batıl inançlar ve majik uygulamalar da görülür. Derlediklerimiz ve bilgi edinebildiklerimizi şöylece sıralayabiliriz : (14-15)

— **Açıkbaş Zaviyesi** : (Şeyh Meknun) 13. Asırda Mesut Bin Keykavus tarafından yaptırılmış, içinde çini izlerine rastlanılan Selçuklu çağı eseri Yeşilirmak (tozanlı) köprüsü yakınında yer almaktadır.

— **Halef Sultan Zaviyesi** : Gazi Osman Paşa Bulvarı üzerindeki, dikdörtgen planlı yedi odalı yapı 1292 yılında, II. Mesut tarafından yaptırılmış bir Selçuklu eseri olup, Sultan Mesut'un amcası Dördüncü Kılıç Aslan'ın kızı Huvend Sultan'ın adamlarından Halef bin Süleyman'a ait olduğu tahmin edilmektedir. Halkın Halef Gazi de dediği bu türbe, niyetli olup olmayacağını öğrenmek isteyenler tarafından gece (Üç ihlas bir fatiha) okunarak yatılarak, gece rüyaya girerse niyetin olacağına inanılır ve sabahleyin türbesi ziyaret edilir. Veya kabrin başında dua okunur, oradaki sancak ele alınıp kibleye karşı durulur. Eğer sancak elde dönerse ve yönünü değiştirirse duanın kabul olacağına inanılır.

— **Nurettin bin Sengtimur Türbesi** : 1314 tarihli bu muhteşem İlhanlı eserine halk Lakdemir demektedir. Aslında Moğol ricalinden olan Sengtimur'un halk arasında Timur'un oğlu olduğuna inanılmaktadır.

— **Sünbül Baba Zaviyesi** : 1292 yılında Hacı Sünbül tarafından yaptırılmış gök mermer portalli Selçuklu çağı eseridir.

(14) Tokat Kültür ve Turizm Müdürlüğü Turizm Envanteri 1986, s. 6-8

(15) TÜRKMEN, Muharrem, Tokat'ta Yatırlar, Ziyaretler. Sivas Folkloru Dergisi, Sayı : 33-34, Sivas, 1975, s. 12-15

— **Ali Tusî Türbesi** : Ulu Cami Mahallesinde Sulu sokakta(16), 1233 tarihinde Ebul Kasım bin Ali Tusî kendisi için yaptırmıştır.(17)

— **Horozoğlu Zaviyesi** : Meydan Camii karşısında 15. yy. Osmanlı eseridir.

— **Abdülmuttalip Türbe ve Zaviyesi** : Yanındaki zaviyenin kitabı ve vakfiyesinden 1317 yılında Abdullah bin Muhyi adında bir zat tarafından yaptırılmıştır. Halk arasında Ahi Muhittin Tekkesi de denilen bu beş kabirli türbeye eskiden haylaz çocuklar getirilerek kabrin yanına yatırılırdı. Kapısı kapatılınca demirlerine bez bağlanılmaktadır.

— **Burgaç Hatun Türbesi** : Ali Paşa Camii avlusundaki bu kümbet, kare prizma planlı ve Selçuklu çağı eseridir.

— **Sefer Beşe (Komlekli Baba) Türbesi** : Ulu Cami yanında ve 1251 tarihinde Sefer bin Lokman tarafından yaptırılmıştır.

— **Erenler Kümbeti** : Erenler mezarlığı girişindeki, kare planlı, tek kubbeli eser İlhani dönemindedir. Halkın inancına göre, Erenler Tokat'a gelince ilk defa sancağını buraya dikmiş ve sonraları aynı yerde bir cami yaptırmıştır. İşte Erenler mezarlığının batısında ve bittiği yerde ocağa benzeyen, minber harabesi, eskiden evlenemeyen

(16) Sulu Sokak, Selçuklu çağının en mühim eserlerinden Yağlıbasan Medresesi'nin -(Çukur Medrese) 1152 yılında yaptırılmış de bulunduğu sokak. Bu güngörmüş sokak, adeta Tokat'ın bol olan sularını dile getirir. Hatta Sivas'ta söylenen bir halk sözü de, Sivas, Tokat, Amasya illerimizi şöyle belirtir : «Sivas yel, Tokat sel, Amasya Kur'an» Tokat'ın suyunun bol olması sebebiyle suları kadediyor. Suyu gibi ünlü, Tokat yollarının taşlık oluşu, 11 Mart 1917 de 1315 doğumluların askere çağrılması üzerine yakılmış olan şu türküde belirtilmiş :

Hey onbeşli onbeşli
Tokat yolları taşlı
Onbeşliler gidiyor
Kızların gözü yaşlı
«Cinlioğlu, Halis Turgut :
Osmanlılar zamanında Tokat,
1973, Tokat s : 68

(17) Anadolu'da ilk kurulan Türk Devletlerinden olan Saltukluların Erzurum'da kuran Türkmen beylerinden Ali bin Ebul-Kasım'ın kabri olduğunu tahmin ediyorum. Bknz. Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, Ankara, 1984, s. 186

kızların ziyaret yeri idi. Kız minberin üzerine çıkıp, «Minbere geldim atıldım, eve geldim satıldım» diyerek kendini aşağıya atar ve orada bulunan biri kıza müşteri olur, pazarlığı yapan, kızın boynuna bir ip takarak kendi malı imiş gibi alır götürürdü.(18)

— **Murat Sevdakâr Türbesi** : Bu Selçuklu eseri Sevda Tekkesi olarak bilinip, Hacet Murat ta denilir. Dileğinin olması istenenlerce üç perşembe veya yedi perşembe ziyaret edilir.

KIRK KIZLAR : Tokat, Pervane Bey Darüşşifasını, Muiniddin Pervane(19) 1275 yılında yaptırmış olup bu bina «Gök Medrese»(20) diye de anılır. Şimdi müze olarak hizmet veren bu güzel eser avlulu medrese olup ik katlı, iki eyvanlı revaklı, mavi ve frûze çinilerle bezeli bu darüşşifanın, Tokat şeriye sicillerindeki kayıtlara göre, 1839 yılında çalıştığı anlaşılıyor.(21)

Halkın Kırk Kızlar Medresesi diye de isimlendirdiği bu eserde, kapı girişinin sağ ilerdeki odalarında kırk kızın, ikişer ikişer mezarlarda-20 kabir var- yattığı söylenir. İnanişâ göre, bunlar darüşşifada çalışan veya hasta kızların aynı zamanda ölmeleri sebebiyle buraya gömülmüşlerdir. Eskiden boğmaca ve öksürük olan çocukları getirir, kapısından içeri «Hemecik» denilen bir yapma bebek atılırdı.

Evliya Çelebi, buranın Vâni adlı birisi tarafından tekkeye çevrilindiğini kaydetmiş ve Vani Tekkesi denildiğini belirtmiştir.

ALP GAZİ : Cemal Bağları altında, Aksu ırmağının altında, kendi adını taşıyan mezarlıkta yatan Alp Gazi diye tanınan bu zat, 1167 yılında hükümdar olan, az süren hükümdarlığı zamanında «Melik-i mücahite bülmahamit» diye anılan Cemal Gazi'dir. Danişmentli hükümdarlarından Nizameddin Yağıbasan'ın oğludur. Halk arasında Cemal Gazi'nin hükümdar olduğu, Cemal bağlarını ihya ettiği, Aksu ırmağını

(18) TÜRKMEN, Muharrem, a.g.m. s. 14

(19) Muiniddin Süleyman Pervane'nin siyasi hayatı hakkında Anadolu Selçuklu eserlerinde uzun tafsilat vardır. 13. yy. da Anadolu'da tarikat yaymaya çalışan mutasavvıflardan, Lema'at sahibi Fahrü'd-Din Irâkkî'ye mürid olan Muiniddin Pervane ona Tokat'ta bir tekke yaptırmıştı. Köprülü, a.g.e. s. 201-202

(20) Anadolu'da üç Gökmedrese vardı : Amasya'da Torumtay Camii (1267), Sivas'ta Sahib Ata tarafından yaptırılan Sahibiye Medresesi (1271) ve Tokat Darüşşifası (1275) gök medrese olarak bilinirler, mavi çinilerinden dolayı.

(21) CİNLİOĞLU Halis, a.g.e. s.7

bugünkü yere getirdiği ve bir saray yaptırdığı söylenir. Eskiden, başı ağrıyanlar, burada dua ederek, başlarının üzerine yuvarlak bir taş kaldırırlardı. Çocuğu olmayan kadınlar tarafından da burası ziyaret edilirdi.(22)

AHI PAŞA : Ahi Paşa Mescidinin yakınındaki bu ziyarette Ahi Paşa'nın kabri belli değildir. Kısmeti açılmayanlar tarafından, her ayın ilk çarşambasında üç defa ziyaret edilirdi. Ayrıca sıtma için de buradaki sudan bir tas alınarak başa dökülürdü. Ahi Paşa için anlatılan şu menkıbeye göre «Tokat Kalesi» kâfirlerin elinde iken, Ahi Paşa asasıyla yerde, abdest almak için su ararken, kralın adamları tarafından bu araziden çıkması istenir. Asıl adı Mustafa olan Ahi Paşa, «Gıt krala söyle benimle uğraşmasın» diyor, parmağıyla işaret ediyor, asasını yere vurunca da oradan büngül büngül bir su çıkıyor. Kralın adamı döndüğünde bakıyor ki kralın iki gözü birden kör olmuş. Kral Ahi Paşa'nın evliya olduğunu anlıyor, gözünün açılması için ricada bulunuyor, hamama davet ediyor. Burada Mustafa Paşa'nın verdiği sudan içince kralın gözü açılıyor ve hamamı Mustafa Paşaya bağışlıyor. Hamamın adı da Mustafa Paşa Hamamı oluyor.

Meydan Camii'ndeki mezarların, halk inancına göre şöyle bir hikayesi var. II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun tarafından 1485 yılında yaptırılmış bu eser için, Bayezid'in mimarlarına, neden daha büyük yapmadıkları için onları öldürttüğü ve cami bahçesine gömüldüğü söyleniyor. Tokatta, Şehzade Bayezidin (Kanuni'nin Şehzadesi, evlatlarıyla birlikte Kazvinde öldürtülüp, Sivas'ta gömülen) damadı olan Ali Paşa'nın yaptırdığı Ali Paşa Hamamı ve Camii'nin sağlamlığı, ve Hatuniye Camiinin portalinin güzelliği için de halk şöyle demektedir : «Meydan camiinin (Hatuniye) kapısı/Ali Paşa'nın yapısı.» Hamam-cami için yurdumuzun her tarafında bilinen inanış (önce hamamın yapıldığına dair) Tokat'ta da söylenmektedir.

Tokat'ta pek çok olan ziyaret yerleri arasında, **Koşu Kavak** denilen ve vücudunda bezesi olanlarca ziyaret edilen yer (Hasta olanlar bir yumurta getirip buraya gömerlermiş) (23), yürümeyen çocukların getirilip -«Salladım salıya karşı / yürüsün ellere karşı» dedikleri **Ayaksız Baba**. Her türlü hastalık için, hastaların gömleğinin getirilip bırakıldığı **Çöreği Büyük** (Çöreği büyük denilmesi türbedeki madal-

(22) TÜRKMEN, Muharrem, g.g.m. s. 13

(23) Tokatlı Behice Dağtekin'den derlenmiştir.

yonlar sebebiyledir. Niksardaki çöreği Büyük için böyle söylemişlerdi). Kendinde fenalık hissedener tarafından ziyaret edilen **Has Ömer**, vaktiyle bir kızın yattığı söylenen ve dilek için ziyaret edilen **Kablıca**, eskiden sıtma için hastanın götürülerek üzerinden soğuk su döküldüğü **Koyun Baba**, Üç cumartesi sabah namazı vakitlerinde ziyaret edilen **İshakı Zencanî** -Halkın Boyun Baba da dediği İshak Zencanî, Rızaî mahlasıyla şiirler yazan yirmi kadar eserin sahibi mutasavvıf şair olup, 1690 yılında vefat etmiştir, her dilek için Haş Dağının batısındaki Boyun mezarlığındaki kabrine giderler-, Vücudu uyuşanların ziyaret yeri olan **Uyuşuk Dede** Bicaroğlu Hamza Bey, aslen Rumeli beylerinden iken Amasya'da bulunan II. Murat'a lala olmuş, Samsun'u fethetmiş, sonra Anadolu Beylerbeyi olmuş kıymetli bir devlet adamı olup, 1412 de vefat etmiştir. Çocuğu olmayanlarca ziyaret edilen ve Gıgij dağının tepesinde bulunan **Hasan Baba** (Bu ziyareti yapanlar, yapma bebek götürerek orada yaptıkları salıncakta sallarlar, bebek tekkeye bırakılır, yolda rastladıkları taşları toplar mezarın yanına bırakırlar çünkü devletlinin bu taşları eliyle yoğurup, gülle yapıp kâfirlere attığına inanılır.), Erenler mezarlığı ve Şeyh Şirvanî mezarlığı yakınlarında bulunan ve sancı için gidilen **Sancı Tekkeleri**, Yürümeyen çocukların götürüldüğü **Satır Bahçesi** (Rukiye Hatun), toprak yiyen çocukların götürüldüğü **Toprakçı Baba** (Pazar yolu üstünde), yürümeyen çocukların üç pereşembe getirildiği Ayak Tekkesi, göz ağrısı ve arpacık için ziyaret edilen **Diken Baba** (Şeyh Şirvanî mezarlığında) söylenebilir. Pek çok ziyaret yerlerinin bulunduğu Tokat çevresinde ise, her türlü hastaların gittiği **Kad**, üç kardeş olarak bilinen, **Keçeci Baba**, **Cafer Baba**, **Kesen Baba** (Keçeci Baba'nın, «çok kar kış olur da beni ziyaret edemezseniz, Cafer Baba'ya gidin» dediğine inanılır.) Bu yöredeki diğer ziyaret yerleridir. Yine Tokat'ta yedi perşembe sıkıntı için ziyaret edilen **Bunaldım Baba**, baş ağrısı için ziyaret edilen **Acepsir** ve her türlü dilek için gidilen **Şeyh Sirvanî** diğer yatırırlardır.

Acepsir : Kapısında 1318 tarihinde Ebu Sait Bahadır Han zamanında yapıldığı anlaşılan bir kitabe olmakla beraber, başka bilgimiz olmayıp, halkın Acepsir dediği bu kimse için şu menkıbe anlatılır : Bir gün Hacc'a giden efendisinin canının helva istediği Tokat'taki uşağına malum olmuş. Uşak hanımdan helva yapmasını isteyerek, bunu aldığı gibi, soğumadan, Beytullah'a götürüp efendisinin sofrasına bırakmış. Şaşırıp kalan adamcağız şöyle demiş : «Bunu getiren

bizim uşak mıydı, yoksa acep bir sır mıydı?» İşte o günden sonra evliyanın adı değişe değişe Acepşir olmuş.

Şeyh Şirvanî : Abdülmecid Şirvani (1000-1592), ulemadan ve mutasavvıf bir kimse olup, Zile'de medfun Muharrem ile, Sivas'ta medfun bulunan kardeşi Şemseddin Sivasî'yi okutmuş onlara hocalık yapmıştır.(24) Bunlar, Horasan'dan Zile'ye gelip yerleşen, Seyyid Mehmed Ebulberekât'ın evlatlarıdır. Şemseddin'in Şeyh Şirvanî ile karşılaşması ve ona mürid olması hakkında şu menkıbe anlatılır : Asıl adı Ahmed olan ve Zile'nin Silis köyünde oturan Şemseddin bir gün rüyasında Abdülmecid Şirvanî hazretlerini görür. Şeyh ona Tokat'a gel, altının turalat der. Molla Ahmed, rünyanın sabahı, hazırlığa koyulur, Mehmed adlı bir dervişle Tokat'a gelir. Şeyhi ziyaretleri sırasında, şeyh, Molla Mehmet'e iltifat eder, Mola Ahmet alınır, geri dönmek için izin isteyince, Şirvanî «Altınını turalatmadan nereye gidiyorsun?» Diye sorar. Molla Ahmed Tokat'ta kalır, şeyhi ona camide vaz vermesini söyler, Molla Ahmed mimberde konuşamaz, derin bilgisi ve tahsiline rağmen. O zaman Şeyh Şirvani, «Şem gibi ışık ver, etrafını aydınlat» der ve bunun üzerine vaaz verir, çok güzel konuşur, kürsüden inince şeyhinin ayaklarına kapanır. O da «Haydi artık, buradan git, Sivas'ta dergahını aç, altının turalandı.(25)» der. Şemseddin Sivasî, (1520-1597) otuzdan fazla manzum ve mensur eserinin sahibi mutasavvıf bir şairdir ki Menakıb-ı Ciharyar-ı Güzin, mevlidi ve divanı(26) nı misal olarak verebiliriz. Bu alim, şair ve mutasavvıf mürşid-i kâmile Tokatlılar ve Sisvalılar sahip çıkarlar ki, Şemseddin Sivasî menkıbeleri hakkında pek çok malzeme olup, bunları yayınlamak üzereyiz. Şemseddin Sivasî'nin, Şeyh Şirvanî için bir de gazeli vardır :

(24) Zile'de okula yeni başlayan çocukların ziyaret ettirildiği Muharrem Efendi'ni Kabri ile ilgili şu menkıbeyi, Şemsî Sivasî ahfadından Ali Kasım Karaşemis'ten derlemiş bulunuyoruz : Muharrem Efendi, bahçevana, bahçedeki yemekleri ve iki tepsi baklavayı beklemesini söyleyerek namaza durur. O sırada bir köpek gelerek baklava sinilerinin üzerinden geçer. Muharrem Efendi, namazı bozarak, bahçivana neden köpeği kovalamadığını sorar. Bahçivan «Ben o köpeğe dargınım, geçen gün git dedim, sözümü dinlemedi, ben senin iki tepsi baklavan için onunla barışmam ama, sen namazını bozarsın demiş. Bu sebeple Muharrem Efendi'nin kabri bahçivanın ayak ucunda imiş.

(25) AŞKUN, Vehbi Cem; Sivas Şairleri, Sivas 1948, s. 15

(26) TOPARLI, Recep, Şemseddin Sivasî Divanı, Sivas 1984

**Gönül rûmına çün bastı kadem ol pîr-i şîrvânî
Şîta gitdi bahâr geldi imâret kıldı vîrânî**

**Açıldı ma'rifet virdi bu dil bustânî içinde
Hakâyık bülbülü ötdi irişdi lutf-i yezdânî**

**Çû verdi-i mutlakun bûyu irişdi cân meşâmına
İrüp dil murgına hayret dahi arturdu efgânî**

**İrişdüm meclis-i şeyha ayağın sundı nûş İtdüm
Tağİtdüm hırmen-i zühdi bulaldan işbu sekrânî**

**Yetişdi himmeti anun eritdi hâne-i kalbi
Bihamdillâh muhabetdür ol evin şimdi mihmânî**

**Çû mihmânım muhabbettür ana ben ne kılam hıdmet
Dirigâ olımaz lâyık virürsen yolına cânî**

**Eküptür tohm-ı tevhîdi çû şeyhun kalbüne Şemsi
Sehâb-ı himmetinden umarım ki ire bârânî**

Şeyh Şirvaninin kabri, dilek için perşembe günleri akşam üzeri ziyaret edilir. Halk arasında, Şeyh Şirvani'nin, Behzat-ı Veli'nin babası olduğuna, Şirvani'nin kıyafetine dikkat etmeyip gezmesinden, kıyafetine özenen Behzat'ın, «Babam giyimine dikkat etmez» demesi üzerine, oğlunun bu sözlerine muttali olan Şirvani'nin kızıp yumruğunu sıkınca Behzat'ın dili tutulduğuna inanılır.

Menkabeler ve efsaneler şehri Tokat'ın «Gelin ağlar, dağ taş ağlar, su ağlar.» Diye bilinen bir efsanesi de şöyledir: Beyin güzel kızını, bir başka beyin oğluna gelin götürüyorlarmış. Kız bu evliliği istemiyormuş, çünkü gönlü başkasındaymış, yakınlarına bunu anlatamamış. Gelin alayı yolda giderken, kız: «Tanrım beni taş et» diye dua ederek ağlamış. Tokatlılar bu duanın kabul olarak, Tokat'a 10 km. de bulunan taşın bu kıza ait olduğuna inanırlar, bu olay için de kızın, dağın, taşın, ırmakların hüznünü, şöyle dile getirir: Gelin ağlar, dağ, taş ağlar, su ağlar.» Diyerek «Gelin alayı efsanesini» anlatırlar.

Tokat'ın sözlü halk geleneğindeki efsaneler, halk inanışlarındaki evliya menkabeleri, nesilden nesile aktarılarak, folklorizasyon deni-

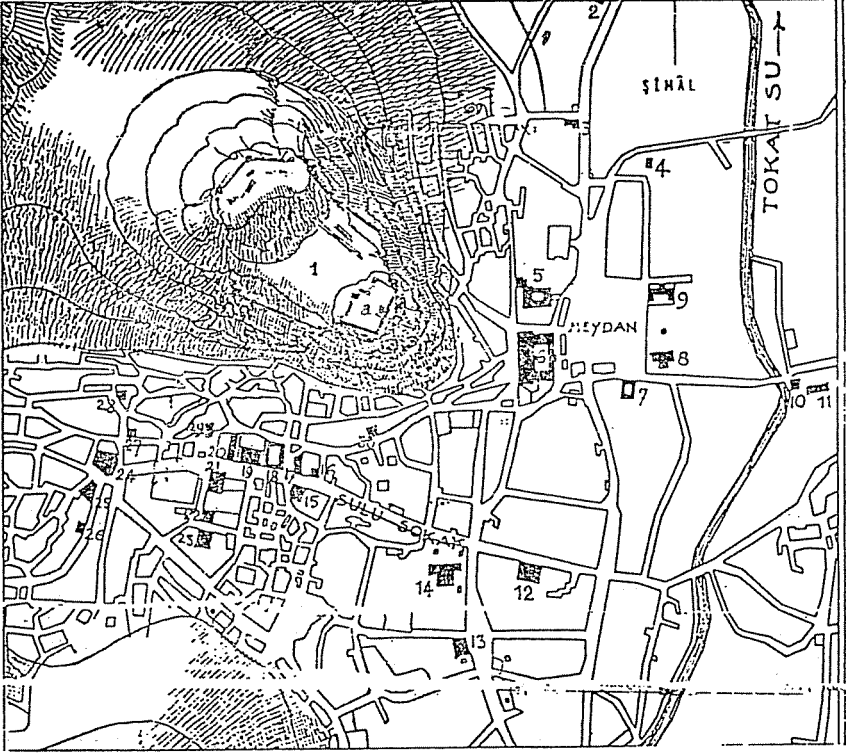
len olgu içinde, kültür değerlerimize sahip çıkışın ifadesidirler. Tarihi eserler, türbe, cami, hamam gibi anıtlarla ilgili halk inançları ise, bu eserlerimizin tarih, mimarlık ve sanat yönlerine bir başka bakış açısı getirmekte olup, mermerin üzerindeki nakışlar kadar, hatta onlardan da güçlüdür. Bu inanışları hiç bir şeyin yok edemeyeceğini, çağlardan çağlara ulaşmasını engelleyemeyeceğini sonuç olarak söyleyebiliriz.

**TOKAT,
VATAN KURAN FÂTİHLERİN YADİGÂRI ÂBİDELER**

Dr. Emel ESİN (*)

Anadolu'da Türklere vatan kuran fâtihterin âbideleri hakkında eser sahibi Prof. Albert Gabriel'i, 1955 yılında ziyaret etmiştim. Kendisinden şu konuda bilgi ricâ etmiştim: Eşim merhûm Seyfullah Esin'in Moskova'da Türkiye'yi temsil ettiği 1954-55 senelerinde, Türkistan'daki ilk İslâmî Türk âbideleri (Milâdî Onuncu ilâ Onüçüncü asırlardan) hakkında malzeme toplamış ve bunu neşretmek üzereydim. İslâmî Türk sanatının Türkistan'dan Anadolu'ya ilerleyiş safhası hakkında, Prof. Gabriel'in düşüncesini öğrenmek istiyordum. Gabriel, şöyle konuştu: «Siz, dedi, pek tabii olarak, kendi millî kültürünüzün kaynağını ve geçirdiği merhaleleri araştırmaktasınız. Hakikaten, Malazgird'ten sonra, fâtihterin Anadolu'da yaptırdıkları eserler, yerli malzeme ve teknik tafsilâtı bir yana bırakılır ise, aynı topraklarda daha önce yükselenlerden tamâmen ayrı bir uslûp ve rûhu aksettirmektedir. Bu uslûp, Türk uslûbudur ve Türkistan'dan Horasan'a Kafkasya'ya, Azerbeycan'a ve Anadolu'ya ilerleyişi takip edilebilmektedir. Fakat, dikkat ediniz! Millî kültürünüzün Anadolu'daki ilk şâhitleri, gittikçe yıkılmaktadır. Bunlar yıkılınca, kültür ve sanat târihinizin bütünlüğünü nasıl ispât edeceksiniz?»

(*) Atatürk Kültür Merkezi ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Azası

Resim : A. Gabriel tarafından yapılmış Tokat plânı

Gabriel, eserlerinde ve konferanslarında da, Anadolu'daki ilk devir Türk sanatı konusunu işleyerek, bu yolda çalışmalarına yol açarlardan biri oldu. Türk sanatı kongreleri (1959'dan beri) ile, Anadolu'daki erken Türk âbidelerine ilgi duyan ve eser veren, değerli Türk ve yabancı sanat tarihçileri çıktı. Ancak, bu mütehassıslar, bütün gayretlerine rağmen, her tarafa yetişememektedir. Bu bakımdan, ihtimâma muhtaç âbidelere dikkati çekmek, belki hepimizin vazifesidir.

Şu da var ki, Osmanlı devri âbideleri, genellikle daha bakımlı iken, eski Türk eserlerinin unutulmuş gibi olması, genel mâhiyette bir hal olarak gözükmemektedir. «Neden?» sorusu böylece belirir. Şahsi izlenimim şöyle özetlenebilir: Gezdiğim şehirlerde, ilk teşebbüsüm, müzelerde, o şehrin âbideleri hakkında rehber mâhiyetinde tanıtıcı broşürler aramak oldu. Anadolu'nun Türk öncesi, Hitit, Yunan, Roma eserlerine dair rehber, müzelerde ve turizm bürolarında, ekse-

rî bulunmakta, fakat ilk devir Türk eserlerini tanıtan rehber yok, veya pek nadirdir. Halbuki, mütehassılar dışında, Gabriel'in, veya başka yazarların tafsilâtlı, büyük çapta kitaplarını okuyanlar azdır. Ekseri kimseler, küçük bir rehberden bilgi edinir. İlk devir Türk âbideleri hakkında rehber yazabilmek için, hazırlıklı müze idarecilerinin az sayıda bulunduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Geçen nesilde, Türk kültür tarihine sâhip aydınlarımızın yazdıkları rehberlerden yeni bas-kılar yapmak çaresi, belki bir müddet için problemi halleder. Fakat asıl çare, müze idarecilerimizi, Türk kültürüne yabancı kalmaktan kurtarmaktır kanâatindeyim.

Yine, belki Türk kültür tarihinden uzak kalmış olmanın bir neticesi gezdiğim şehirlerde rastladığım çocuklarda belirdi. İlk devir Türk âbidelerini, elimde, Gabriel'in eserlerinden çoğaltılmış plânlar-da ararken, âbidelerin harabelerinde oynayan, çok sayıda çocuklara rastlıyordum. Uçurumların kenarında, kayalarda, uçar gibi atlayan çocuklar, bu harabelerin her köşesini biliyorlardı. Fakat, alınlarında, vatan-kuranların kitâbeleri ve Kur'ân âyetleri olan mescitleri bile, çok defa, kilise sanıyorlardı. Her halde yine rehber eksikliğinden, öğretmenler, öğrencileri bu âbidelerde gezdirememiş ve kendi şehirlerinin tarihi hakkında bilgi verememişti.

Şehir halkı ise, dinî âbidelere, mescitlere, türbelere bağlı olmaktadır. Hatta, bunları harabeye terk edilmiş görünce, aralarında para toplayarak, tamire çalışır. Ancak, bu bilgisiz tamirler, çok defa eserlerin tarih ve sanat değerini yok etmektedir. İnce nakışlar, çimento ve yağlı boya ile kaplanabilmekte, köy hattâtlarının yazıları ile örtülebilmektedir. Şehir halkının bu gönülden gelen alâkasından istifade ve onların desteği ile, fakat muhakkak bir mütehasssın idaresinde tamirler yapılsa, ne iyi olurdu.

Bu genel bakıştan sonra, bana Sivas, Tokat ve Amasya'yı tanıtan Bay ve Bayan Üçer'e şükrân ifâdesi ile Tokat'taki bilhassa met-rük âbidelerden bir kaç misâl vermeğe çalışacağım. Tokat, Hicrî 89-90/M. 712-13 yıllarından beri, iki büyük dinin, İslam ve Hıristiyanlığın, Müslüman Halifelîği ile Bizans orduları olarak karşılaştığı, sınıır boyunda idi(1). Bir asır daha sonra ise, İslâm'ın temsilcileri, Ab-

(1) Tabari, *Târikh'ul Umam var'-Rusul*, (Leiden, 1879, 81).

H. 89-90 yıllarında, «Rum» seferleri kaydında, Konya'ya kadar ilerlendiği bildirilir.

basî ordularının başına geçen Türkler olmağa başladı(2). İlk devir Müslüman tarihleri, «Rum» (Anadolu) sınırındaki savaşları kaydederken, çok sayıda Türk adları vermektedir. Sarp kayalar üstünde yükselen Tokat kalesi de, fetih destanının bir sahnesi olmuştur. Bizans'ı Malazgirt zaferi ile yenip, Anadolu'yu Türk göçlerine açan Selçuklu orduları, M. 1073'te Tokat'ı aldılar(3). Tokat'ta, Maltya, Sivas, Kayseri, Niksar ve Amasya ile birlikte, Dânişmend Gâzî ve oğulları idaresine geçti. Dânişmend -oğullarından Nizâmuddîn Yağı-basan (veya Yağı-Arslan) 1142-64), «yağ» ları (düşmanları) basmaktan başka, ilmî müesseseler de inşa ettirmişti. Yağı-basan Anadolu'daki en erken Türk medreselerinden ikisini yaptırmış gözükmektedir.

İşte, Tokat'da en eski Türk eserlerinden biri Yağıbasan Medresesi olmaktadır (Çukur-medrese diye de anılır). Kitâbesinden anıldığı üzere, Yağıbasan Medresesi, Tokat, Selçuklu idaresine geçtikten sonra, İzzuddîn Keykâvûs devrinde, H. 645/1247'de, tamir görmüştü(4). Gabriel, yaptığı Tokat plân'ında (Resim 1), bu âbideye 21 numarası vermiş ve şöyle anlatmış(5): «Her yanı on metre kadar uzunlukta, dört köşe plânda, yontulmamış taştan, basit şekilde inşa edilmiş olan bir yapı (bana Tokat'ı gezdirmek lütfunda bulunan Bay ve Bayan Üçer, her yanı ondokuz adım olark ölçtüler)... Dört köşebend üzerine oturan kubbenin zirvesinde, yuvarlak bir açıklık vardır...». İç sahanın, çepe-çevre, duvarlarına ve köşelerine yerleştirilmiş hücreleri 1858'de bu âbideyi kayd eden Bart(6), sonradan ilâve sanmış ise de, Gabriel, bu hücrelerin de aslî olduğunu tesbit etmiş. Çepe-çevre hücreler ile, yuvarlak plânda gözükken medrese, kubbenin tepesindeki açıklık ilâvesi ile büyük çapta bir Türk otağına benzetilmektedir (Türk otağı, silindir gövdeli ve kubbeli olup, merkezdeki ocağın karşılığında, kubbenin zirvesinde, duman deliği bulunuyor-

(2) *Congress of Orientalists*, (Delhi, 1970), V. IV. pp. 325 - 335.

Aya Sofya Kütüphanesindeki Tarsus'lu Kadı Osman'ın M.X. asırda yazdığı *Siyar'ul-Thughur* adlı eserin, İbn'ul-Adim'in bir yazmasındaki kısımlarına atfen, Anadolu'daki bu ilk Türkler hakkında bir çok bilgi vermektedir.

(3) M.T. Gökbilgin, «Tokat», *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1973-74)

Yağı-basan/Yağı Arslan: İbn'ul-Athir, *Al-Kâmil fit-Târikh*, (Beyrut, H. 1386) Cilt XI, s. 317.

(4) İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Kitabeleri*, (Ankara, 1927) s. 3.

(5) A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, (Paris, 1934) V. II, pp. 92-93.

(6) *İbid* p. 92.

du).(7) Tarihî değerine ilâveten, medresenin otağı andıran görünüşü Türk sanat tarihi bakımından, dikkati çeken bir özellik arz etmektedir. Prof. A. Kuran, Niksar'daki Yağıbasan Medresesinin de benzer şekilde olduğunu kaydederek, şöyle der : «Her iki Yağı-basan medresesinin, gerek yapı, gerekse plân şeması bakımından eş olmaları, merkezî-kubbeli medrese tipinin gelişi-güzel ortaya çıkmayıp, geleneksel bir bina tipinin, mahallî yapı tekniği ve ihtiyaçlar ile karışmasından doğan ve şekil bulan, şuurlu bir mimârî olduğunu gösterir»(8). Yağı-basan medreselerinin prototipinin, Türk geleneğindeki, içinde şölen yapılabilecek kadar büyük olan hakan otağı ile ondan gelişen yapılar olduğu sanılabilir. Türkistan'da, bu arada Oğuz illerinde de, Milâdî Sekizinci asırda, bu şekilde, merkezî kubbe etrâfında, oranlı tertipte müstemilâtı olan, bey meskeni ve gök tapınağı gibi âbideler bulunuyordu(9). Anadolu'ya yerleşen Oğuzların bu tarz mimâriyi, yeni vatanlarında ihyâ etmiş olmaları mümkündür.

Barth'ın 1858'de ve Gabriel'in 1930'daki ziyâretleri sırasında, Tokat Yağı-basan Medresesi, han ve muhacir barınağı idi. Her iki yazar, medresenin ortasında bulunan ve dalları kubbenin açıklığına kadar yükselen ağaçtan bahsetmektedir. Bu yıl, Tokat'a gittiğim zaman ağaç yok olmuş, medrese daha da harap vaziyete düşmüştü ve köylerden getirilen, satılık hayvan sürelerine ağıl olarak kullanılıyordu.

Anadolu'daki en eski Türk ilim müesseselerinden olan, Tokat ve Niksar'daki Yağı-basan Medreselerinin bu üzücü durumdan kurtarılmasını, kendi kültürümüze hürmet belirtisi olarak, gönülden dilemekteyim.

Tokat, Selçuklu Sultanı Alâüddîn Keykubad devrinde de imar edilmişti. Bu hükümdarın vezîrlerinden Tûs'lu Ali oğlu Ebû'l-Kasım'ın H. 631/1233 târihli, konik kümbetli türbesi(10), yeni yapılan çimento binalar arkasında gizli kalmaktadır. Tokat'ın uzun sokağı, Sulu Sokak'dan görülmemektedir. Fakat dikey bir küçük sokakta, Kûfî yazılı ve nakışlı çinilerle kaplı iki penceresi henüz meydana'dadır.

(7) E. Esin, «Türk Kubbesi», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Cilt : 3, 1971.

(8) A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, (Ankara, 1969) Cilt : I, s. 11 - 12

(9) Esin, *op. cit.*

(10) Gabriel, *op. cit.* V.I., pp. 181 - 182.

Alâüddîn Keykubad'ın yaptırdığı, kitâbesinden bilinen(11) Alaca Mescid, İkinci Bâyezid devrinde tamir edilmiş, fakat hâlen harap hâledir. Sefer Paşa adını taşıyan, H. 649/1251 tarihli mescit ve türbe de(12) aynı hazin durumdadır. Halef Gazi ismi verilen şehrin doğu bölümündeki (Res : 1, No : 4), H. 691/1291 tarihli âbideyi bulamadım(13).

Aynı çevrede Sünbül Baba zâviyesi bulunmaktadır. Kitâbesine göre (Res : 4), bu zâviye de 691/1291 yılında, Keykâvüs oğlu Gıyâsüddin Mes'ud devrinde, Melike, Mu'înuddîn Pervâne kızı Safvetüddîn'in azadlısı, Abdullah oğlu Sünbül tarafından yapılmıştı(14). Evliyâ Çelebi(15), Sünbül'ün şahsiyetine, efsânevî ve tezâtlî olmakla birlikte, biraz açıklık getirmekte ve onun Hacı Bayram Velî müridi ve Hacı Bektaş Velî halifesi olduğunu söylemektedir. Onun devrinde, Tokat tekrar «Kâfirler» eline düşmüş imiş. Sünbül zâviyesinin tarihinde belirlendiği üzere, bu Kâfirler, belki henüz Müslüman olmamış Moğollar idi. Türklerin de eski dinlerinden, gökyer-atalar ibadetine bağlı kalan ve kısmen de, Uygur Türklerinden Burkan dinini (Buddhism'i) öğrenen Moğollar devrinde, eski dinlerin nüfûzu, İslâmî akîdelere zarar vermekteydi(16). Bu sırada, Tokat ve çevresinde de, Baba Barak gibi, yarı çıplak gezen, sarığına boynuz takan ve cezbe halinde oynayan Kalender ve diğer dervişler dolaşmaktaydı(17). Bazı Müslümanlar ise bunları da kâfir sayıyordu. Sünbül, Mü'înüddîn Pervâne muhitinden olduğuna göre, belki, bu vezirin, Lama'ât adlı ünlü eserin yazarı Iraklı Fahrüddîn için, Tokat'ta yaptırdığı zâviye ile de bağları bulunabilirdi(18).

Gabriel(19), 1930 yılında, Sünbül Baba zâviyesini henüz ayakta bulmuştu. Zâviyenin, ak mermerden, üçgen mihrâp şeklinde, oymalı

(11) Uzunçarşılı, *op. cit.* s. 13.

(12) Gabriel, *op. cit.* V. II.p. 103.

(13) Gabriel, *op. cit.* V. II, p. 104.

(14) Uzunçarşılı, *op. cit.* s. 11.

(15) Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, (İstanbul, H. 1315) Cilt : V, s. 61 - 65.

(16) E. Esin, «Muhammed Siyâh-galam and the Inner-Asian Turkish Tradition», *İslamic Art*, (New York, 1983) V. I. İç Asya ile bağlar ışığında verilmekte ve Siyah-Kalem'in bazı resimleri, Kalender dervişleri çevresi ile alâkalı görülmektedir.

(17) F. Köprül, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (İstanbul, 1918) ss. 235 - 236.

(18) *İbid.* s. 226.

(19) Gabriel, *op. cit.* V. II, p. 103.

kapısı mevcûd idi. Uzun bir mahâl olan girişdeki kısmın, kubbe ile örtülû ve türbe mahiyetindeki bölümünde, bir sanduka bulunuyordu. Girişin diğer yarısı, kemerli künbedi ile, geçiş yeri olarak beliriyordu. İlk devirden, kubbeli bir diğer oda daha vardı. Binanın üstüne, sonradan, odalar ilâve edilmişti. Hâlen ise, yıkık temeller ve resmini aldığım kitâbeden başka bir iz görmedim.

Tokat'daki Gök Medrese Müze olarak bakımlıdır, fakat resim almaya izin verilmedi. Evliyâ'nın devrinde, Gök Medrese'nin tekke olarak kullanıldığı ve Meydân Tekkesi diye anıldığı anlaşılmaktadır(20). Evliyâ, bu güzel âbideye hayran gözler ile bakarak, şöyle demiş :(21) «Bu astâneyi, sâhib'ul-hayrât, öyle müzeyyen ve mükellef etmiş ki, sebzgûn kâşe-i Çin ve nükûş'i bukalamûn ile inşâ eylemiş oimağla, giren, Nigârhâne-i Çin zanneder.»

Müze'nin cam dolaplarında, nadir ve değerli eserlerden olan, satıraltı Türkçe tercümeli bir Kur'ân-ı Kerîm durmakta idi. Fakat, müze müdürü orada değildi ve mushafın nereden geldiği ve kayıd numarası hakkında bilgi verilemedi. Katalog da mevcut değildi. Dikkatimi çeken diğer bir grup eşyanın da ejder sesi ile bağıran dervişin(22) belki Tokat hatırası, ejder ağız şeklinde ki, boynuz ve madenî boruların resmini almak izni verilmediğine de müteessirim.

Tokat'ın Osmanlı öncesi âbidelerinden, H. 713/1314 tarihli Sente-mur Türbesi (23) iyi bir durumda bulunmaktadır. Selçuklu uslûbundan, biraz daha kaba, münhanî süslemeleri ile ayrılan bu âbide, o devrin tarzının güzel bir örneğidir. Türbenin nakışları ve kitâbeleri arasında, her nefsin ölümü tadacağını bildiren âyeti kerimeler sanki, Tokat'ta unutulmuş ilk Türk âbidelerinin şikâyetini aksettirmekteydi.

(20) Gabriel, *op. cit.* V. II, pp. 101 - 105.

(21) Evliyâ, *op. cit.* Cilt : V, s. 61.

(22) Evliyâ, *op. cit.* Cilt : V, s. 60.

(23) Gabriel, *op. cit.* V. II, pp. 104 - 105.

TOKAT'IN DEPREMSELLİĞİ ve TARİHTE GEÇİRDİĞİ DEPREMLER

Prof. Dr. Baki CANİK (*)

GİRİŞ :

Tokat ve kazlarından bazıları, Anaodlu'nun tarihinde önemli etkinlikleri olmuş yerleşim yerlerindedir. Selçuklulara uzun yıllar başkent olmuş Tokat ve Niksar'da, ayrıca Selçuklular ev Osmanlılar döneminde önemini korumuş kazalarında, o devirlerden kalma pekçok eski eserler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı günümüzde de amacına hizmet ederken, bir kısmı tarihte geçirdikleri depremlerden büyük hasar görmüşlerdir. Ancak, ayakta kalabilen kısımları bile ihtisamlarını görmeye ve hayranlık uyandırmaya yetmektedir.

DEPREMİN TANIMI :

Deprem, yerkabuğu içindeki bir merkezden ani olarak çıkan titreşimlerin dalgalar halinde yayılarak, geçtikleri ortamları ve yeryüzeyini kısa süreli sarsma olayına denir. Oluşumları ile ilgili pekçok görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan H.F. Reid (1906) tarafından önerilen «Elastik kırılma teorisi» en geçerli olanıdır. Buna göre yerin derinliklerinde ve belirli bir yerde kayaçların içinde biriken elastik deformasyon enerjisinin kritik değere ulaşması sonucu, ani bir kırılma yada yırtılma hareketi ile deprem olmaktadır. Kırılma yada yırtılmada, yeraltındaki blokların ara yüzeyleri birbirlerine sürtüne-

(*) A.Ü. Fen Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü Öğretim Üyesi.

rek oransal hareket ederler ve fayları oluştururlar. Bu esnada uzun zamandan beri toplanmış buluna potansiyel enerji serbest hale gelmektedir. Yüzeyle birbiri sürtünmesi sonucu oluşan elastik dalgalar yeryüzüne doğru her yönde yayılarak deprem dalgalarını meydana getirirler. Bu dalgaların yayılması yer kabuğunda sarsıntılar oluşturmaktadır. Yeryüzünde, çeşitli kayıt aletleri ile bu dalgalar kaydedilerek depremin açığa çıkardığı enerji ve şiddeti tesbit edilmektedir.

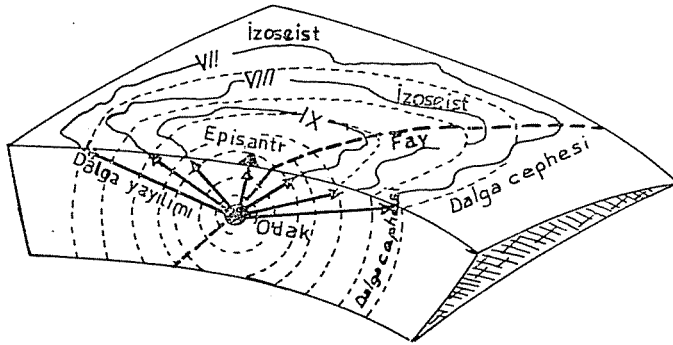
DEPREMİN ÇEŞİTLERİ :

Bunlar oluş mekanizmasına göre 3'e ayrılır.

1 — Çöküntü Depremleri : Bunlar, yeryüzüne yakın olan büyük mağara tavanlarının çökmesi sonucu oluşan küçük ve hafif depremlerdir. Konya yaylalarında bazen obrukları oluşturan çökmelerin neden olduğu sarsıntılar bu tiptir.

2 — Volkanik Depremler : Bunlar, dünyada halen faaliyette olan yanardağların dolayında hissedilen küçük depremlerdir.

3 — Tektonik Depremler : Yeryüzünde meydana gelen depremlerin % 90'ı bu gruptadır. Oluşumu elastik kırılma esasına dayanır. Depremlerin yer kabuğu içinde meydana geldiği noktaya iç merkez, deprem odak noktası veya hiposantr denir (Ş. 1). İç merkez 700 km.

Ş.1 : Deprem dalgalarının ve deprem tesirinin yer içinde ve yer yüzündeki yayılışı (KETİN, 1982).

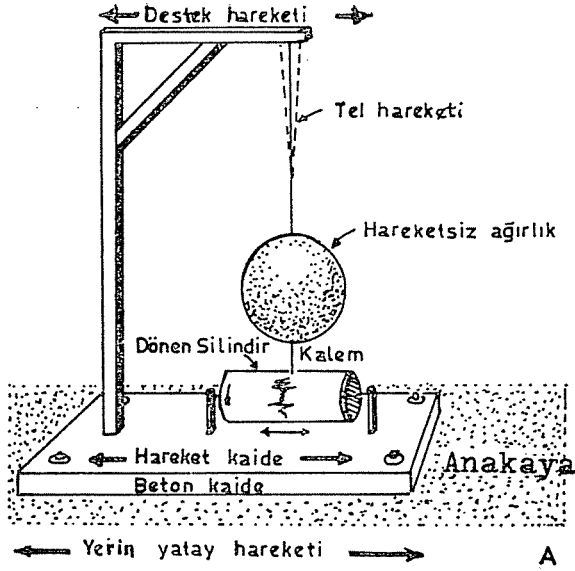
kadar derinde bulunabilir. İç merkez derinliği 0-70 km arasındaki depremlere sığ depremler, 70-300 km arasındakilere orta derinlikte depremler ve 300 km den daha fazla olanlara da derin depremler denir. Bu iç merkezin tam üstünde, yeryüzünde bulunan noktaya da dış merkez veya episantr denir. İç merkezden itibaren enerjiyi bir noktadan diğerine deprem dalgaları iletir. Deprem dalgalarının yeryüzüne ulaştığı yerde, sarsıntı şeklinde deprem duyulur. Şiddetli depremlerden sonra yeryüzünde kırılmalar, yarılmalar ve faylar meydana gelir. Veyahut yeryüzünde kırılma direnci az olan faylı bölgeler boyunca oransal hareket meydana gelir. Bu tür depremler dünyada belirli kırık hatları boyunca meydana gelirler. En önemlileri Alaska, Japonya, Yeni Zelanda'dan geçen hatla, Amerika'nın batısındaki San Andreas fayının oluşturduğu Okyanus deprem kuşağı ile İspanya, Kuzey Afrika, Yunanistan, İran, Afganistan ve Kuzey Hindistan'dan doğuya uzanan Akdeniz deprem kuşağıdır. Kuzey Anadolu fayı, bu son kuşağın içindeki en önemli ve etkili deprem kırığı olup, uzunluğu Biga yarımadasından başlayıp, Van'a kadar 1600 km. ye ulaşmaktadır.

DEPREM DALGALARI :

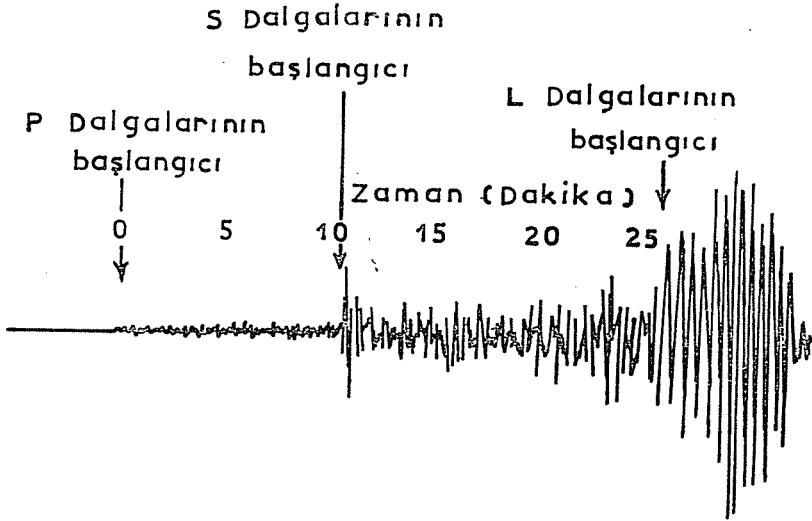
Yeryüzüne ulaşan deprem dalgaları, deprem kayıt merkezlerine konan ve sismograf denilen özel aletlerle kaydedilir. Deprem dalgalarını ölçen ilk basit alet Çin'de M.S. 132 yılında yapılmıştır. Günümüzde deprem hareketlerinin yatay ve düşey bileşenini ölçen sismograflar yapılmıştır. Bu aletler deprem dalgalarının titreşimlerini grafikler halinde kağıt üzerine çizerler (§. 2). Sismogram adı verilen bu grafiklerden depremlerin büyüklüğü ve iç merkez derinliği hesaplanabilmektedir. Çeşitli dalgaların kayıt aletine geliş zamanları arasındaki fark, kayıt istasyonu ile dış merkez arasındaki uzaklığa bağlı olarak değişir. Sık inişli çıkışlı çizgilerden oluşan grafik şeklindeki bu kayıtlara sismogram denir (§.). Sismogramlar incelendiğinde birbirinden farklı üç çeşit deprem dalgası ayırt edilir.

1 — P Dalgaları : Hızları en fazla olup, kayıt merkezlerine ilk ulaşan dalgalarıdır. Titreşim hareketleri ileri geri şeklindedir. Bunlara boyuna veya longitudinal dalgalar da denir. Bunların katı yerkabuğundaki hızları, ortamın elastik özelliği, rijidite ve yoğunluğuna bağlı olarak saniyede ortalama 6-7 km. olup, bu hız :

$$V_p = \frac{\sqrt{B + 4/3 G}}{d} \text{ formülü ile gösterilir. Formülde, } B = \text{Bulk}$$

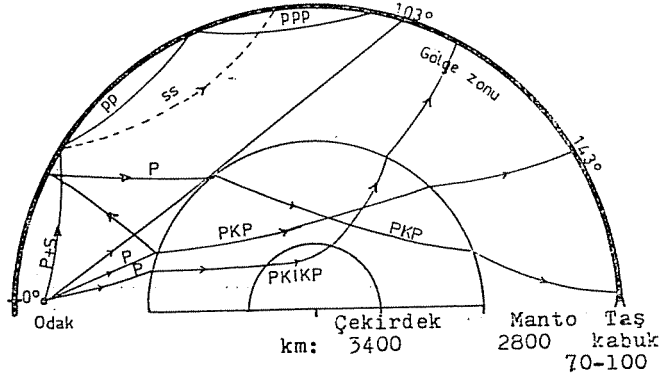

Ş. 2: Yatay kayıt yapan sismograf. (STRAHLER, 1976)

Ş.3: 27 Aralık 1939 Erzincan depreminin Sismogramı
(Erguvanlı, 1978)

modülü, G = Rijidite modülü, yani cismin şekil değişikliğine karşı direnci ve d = Ortamın yoğunluğudur. G nin değeri sıfır bile olsa P dalgasının belirli bir hızı vardır. Yani P dalgaları sıvı ve gaz gibi maddelerden geçebilmektedir. P dalgalarının hızı derinlere inildikçe artar. Bir depremde P dalgalarının kaydedilmediği, iç merkezden $103^\circ - 143^\circ$ arasındaki uzaklıkta bulunan alana gölge kuşağı denir (Ş. 4).

Ş. 4 : Deprem dalgalarının yeriçindeki yayılma durumları (KETTİN, 1982).

2 — S Dalgaları : Bunların hızları saniyede 3,5-4 km. dir. Yani P dalgaları kadar hızlı olmadıkları için kayıt merkezlerine daha sonra gelirler. Titreşim hareketleri yayılma doğrultusuna dik yani aşağı yukarı doğru olduğundan bunlara enine dalgalar da denir. S dalgaları cismin rijiditesi ($= G$) ve yoğunluğuna ($= d$) bağlı olup, hızları $V_s = \sqrt{G/d}$ dir. Bu nedenle rijiditesi bulunmayan sıvı maddelerde S dalgaları oluşmaz. P ve S dalgaları elastik özellikteki yer içinde, her doğrultuda yayılırlar ve fiziksel özellikleri farklı iki ortam sınırında kırılır ve yansır.

3 — L Dalgaları : İniş çıkış genişliği en büyük olan kayıt merkezine en son gelen dalgalarıdır. Sismogramlar üzerinde en şiddetli hareketleri yansıtırlar. Bunlara yüzey dalgaları da denir.

DEPREM ŞİDDETLERİ :

Depremlerin şiddet derecesi, yerin derinliklerinde oluşan bir depremin yeryüzünde hissedildiği bir noktadaki etkisinin ölçüsü olarak

tanımlanır. O halde depremlerin şiddetleri, onun yapılar, arazi ve insanlar üzerindeki etkilerinin bir ölçüsüdür. Bu etki depremin büyüklüğü, odak derinliği ve uzaklığı, yapıların depreme karşı gösterdiği dayanıklılık, zeminin jeolojik yapısı vb. bağlı olarak kısa mesafelerde dahi çok değişik olabilmektedir.

Depremlerin şiddetleri önce Rossi-Forel tarafından 10 dereceli, sonra da Mercalli-Sieberg tarafından 12 dereceli şiddet cetvelleri ile gösterilmiştir. Richter ise deprem odağından açığa çıkan enerjinin miktarını esas alan yeni bir şiddet değerlendirilmesine depremin magnitüdü (büyüklüğü) demiştir. Magnitüde göre hazırlanan Richter ölçeği şöyledir :

Richtör Ölçeği	Açıklama
0	İzlenebilen küçük depremler.
2,5-3	Deprem çok yakınsa hissedilebilir. Yılda bu şiddette 100 bin sığ deprem olmaktadır.
4,5	Yerel tahribat yapabilir.
5	Enerji boşalımı 1945'te New Mexico'da, Alamagor' daki ilk atom bombasının enerjisine eşittir.
6	Sınırlı bir bölgede yakıcıdır. Bu şiddette yılda yaklaşık 100 adet sığ deprem olmaktadır.
7	Bu şiddetin üstündekiler ana deprem olarak sınıflandırılmaktadır. Deprem bütün dünyada kaydedilmektedir. Her yıl bu ve bundan büyük şiddette 14 büyük deprem olmaktadır.
7.8	1906 San Fransico deprem şiddetine eşittir.
8.4	Bilinenler içinde maksimuma en yakın şiddettedir.
8.6	1900-1950 yılları arasında gözlenen maksimum şiddet. İlk atom bombasından üç milyon defa daha fazla enerji açığa çıkarır (STRAHLER, 1976).

TOKAT'IN TARİHTE GEÇİRDİĞİ DEPREMLER :

Dünyanın önemli kırık hatlarından olan Kuzey Anadolu fayı, 1600 km. lik uzunluğu ile batıda Biga yarımadasından, doğuda Erzincan ve oradan İran sınırına ulaşmaktadır. Bu önemli hat, Tokat'ın depremselliğinde en önemli faktördür. Tokat il sınırları içinde depremden en çok Erbaa, Niksar ve Reşadiye tahrip olmuştur. Tokat il merkezi, Almus, Turhal, Artova ve Zile de bu depremlerden fazla uzakta olmadıklarından, tarihte meydana gelen depremlerden hepsi az veya çok etkilenmişlerdir.

Depreme sebep olan bu kırık hattında, kırığın iki tarafındaki arazi parçaları (bloklar), birbirine göre ters yönde hareket etmektedirler. Kelkit vadisinin kuzeyindeki arazi doğuya doğru hareket ederken, güneyindeki kısımlar oransal olarak batıya doğru hareket etmektedir. Yani, 1600 km. lik kırık hattı boyunca hareket doğrultu atımlı sağ yönlüdür. Kuzey Anadolu fayının tarihi devirlerden beri, içinde biriktirdiği gizli enerjisinin zaman zaman serbest hale geçmesiyle sayısız depremler meydana gelmektedir. Bunlardan bir kısmı afet halinde olup, yüzbinilerce insanın ölümüne ve yaralanmasına, yerleşim yerleri ile tarihi ve doğal eserlerin tahribine veya yok olmasına sebep olmuştur. Tokat'ın tarihte geçirdiği önemli depremlerden, son 2000 yılda olanlar kitabelerden, yerli ve yabancı katalog ve kitaplardan, son 100 yıldakilerde yerli ve yabancı gazete, yaşlı kimseler ve Bayındırlık ve İskan Bakanlığının ilgili birimlerindeki dosyalarından alınan bilgilerle derlenmiştir. Bunlardan bir kısmı çok büyük can ve mal kaybına neden olmuş, hatta 1498 yılındaki deprem, küçük kıyamet olarak tanımlanmıştır. Niksar'da son 2 bin yıl içinde 14 tane yıkıcı deprem olmuştur. Mercalli-Sieberg ölçeğine göre bu depremlerden önemlileri şunlardır :

(V = Hasar az, VI = Hasar var, X = En tahripkar deprem, XI = Afettir)

Tarih, M. S.	Şiddeti	Etkilenen bölge
127	VI	Niksar - Suşehri
335	VIII	»
345	VII	»
366	VI	»
499	VIII	» »
506	VI	»
1045	IX	» - Erzincan - Erzurum
1268	IX	» » »
1458	X	» » »
1482	X	» » »
1498	X	» - Tokat (Küçük kıyamet)
1958	?	» - Erzincan
1668	?	» »
1756	?	» »
1826	VII	Tokat - Erbaa
1873	VII	Niksar - Şebinkarahisar
1875	VII	» »
1887	VI	Tokat - Erzincan
1890	VI	Niksar
1899	VI	Erbaa
1906	VI	Reşadiye
1913	VI	Niksâr
1916	VI	Tokat
29. 4.1923	—	Reşadiye (Kandilli)
4. 7.1935	VI	Zile
27.12.1939	XI	Niksar - Erzincan
4. 1.1940	V	Tokat
20.12.1942	X	Erbaa - Niksar (ağır ve yıkıcı)
21.10.1943	V	Niksar
15.12.1943	V	Tokat

Deprem Araştırma Dairesi Başkanlığının 1881-1981 yılları arasındaki 100 yıllık, Tokat dolayındaki deprem kayıtları aşağıdadır :

Kayıt No	No	Tarih Gn. Ay. Yıl	Zaman Sa. Da. Sn.	Enlem (N)	Boylam (E)	Der. (KM)	Mag.	Ref No
30	1	03.1901		40.70	36.60	0.0	4.9	2
168	2	1906		40.40	37.65	0.0	5.1	2
210	3	09.02.1909	11:24:06	40.00	38.00	60.0	6.3	1
211	4	09.02.1909	14:38	40.00	38.00	0.0	5.8	1
212	5	10.02.1909	19:49	40.00	38.00	0.0	5.7	1
262	6	1911		40.47	37.80	0.0	5.1	2
294	7	1913		40.60	36.90	0.0	4.9	2
325	8	1914		40.60	36.90	0.0	5.1	2
346	9	24.01.1916	06:55:16	40.27	36.83	10.0	7.1	1
362	10	1916		40.10	36.60	0.0	5.1	2
367	11	18.03.1917		41.00	36.50	0.0	4.3	2
381	12	1917		39.75	37.00	0.0	5.1	2
447	13	1919		40.40	36.90	0.0	5.1	2
509	14	29.04.1923	09:34:41	40.07	36.43	10.0	5.9	1
541	15	31.07.1924		40.00	37.00	0.0	4.3	2
672	16	16.03.1927	15:16	41.00	38.00	0.0	5.0	2
783	17	18.05.1929	06:37:54	40.20	37.90	10.0	6.1	1
784	18	19.05.1929	06:33:18	40.20	37.90	0.0	4.5	1
786	19	28.06.1929	22:18:44	40.20	37.90	0.0	4.5	1
968	20	25.02.1934	16:26:29	40.31	36.56	40.0	4.5	1
1109	21	27.12.1939	20:00:49	40.83	36.80	10.0	4.9	1
1110	22	27.12.1939	22:34:13	40.47	37.00	40.0	5.7	1
1112	23	28.12.1939	03:25:28	40.80	36.80	0.0	4.3	2
1119	24	04.01.1940	20:44:57	40.06	37.82	10.0	4.6	1
1148	25	07.06.1940	19:49:28	41.00	38.00	0.0	4.2	2
1164	26	23.08.1940	05:11:05	39.91	37.75	0.0	5.2	2
1181	27	25.03.1941		39.90	37.80	0.0	4.6	2
1214	28	08.12.1941	16:20:00	40.87	36.47	10.0	7.0	1
1243	29	20.12.1942	14:03:08	41.00	37.90	0.0	4.3	2
1245	30	03.01.1943	00:05:00					
1262	31	21.10.1943	11:33:00	40.60	37.00	0.0	4.3	2
1272	32	14.12.1943	03:10:00	40.30	36.60	0.0	4.3	2
1274	33	15.12.1943		40.30	36.60	0.0	4.6	2
1335	34	24.08.1945	19:00:00	40.70	36.60	0.0	4.3	2
1440	35	21.08.1948	08:33:00	39.70	37.00	0.0	4.3	2
1997	36	26.07.1960	12:36:23	40.56	37.25	40.0	4.6	1
2072	37	01.04.1962	01:39:22	40.80	36.10	10.0	4.7	1
3353	38	15.07.1975	21:59:27	40.93	36.08	18.0	4.7	1
3719	39	23.06.1981	17:03:55	40.00	38.00	33.0	4.5	3
3748	40	07.12.1981	21:17:04	40.66	36.00	10.0	4.5	3

1881-1981 yılları arasındaki 100 yıllık; Tokat dolayındaki % olarak deprem riski de aşağıdaki gibidir : İnceleme alanı, enlem 39.90-41.00 kuzey; boylam 35.50-37.50 doğu. İnceleme zaman aralığı : 1881-1981.

Deprem Riski % Olarak

Magnitüd/Periyod	1	25	49	73	97	Dön Per.
5.0	7.6	86.1	97.9	99.7	100.0	12.6
5.5	4.9	71.4	91.4	97.4	99.2	20.0
6.0	3.1	54.7	78.8	90.1	95.4	31.6
6.5	2.0	39.4	62.5	76.8	85.7	49.9
7.0	1.3	27.2	46.3	60.4	70.8	78.9
7.5	0.8	18.2	32.5	44.3	54.1	124.7

Tarihte meydana gelen bu depremler, Tokat ve kazalarında önemli etkiler meydana getirmiştir : Reşadiye'den geçen depremli kırık hattı, sıcak suların oradan çıkmasına neden olmuştur. Tarih çağları boyunca sıcak suların çıkış noktaları da önemli depremlerle değişmektedir. Depremlerden en çok etkilenen kaza merkezlerinden Niksar'da kale surları, medreseler, cami ve hamamlarda önemli hasarlar meydana gelmiştir. Kimisi tamamen, bir kısmı da kısmen tahrip olmuştur. Yağlıbasan medresesi, Ulucami, Kulak tekkesi, bazı tolaslar, Kırkkız türbesi vb 1939 depreminde önemli hasar görmüştür. Erbaa 1942 depreminde hemen tamamen tahrip görünürken, ancak birkaç bina ayakta kalabilmiştir. Bunların da en önemlisi, Büyük hamam ile birkaç ahşap yapıdır.

Tokat'ta kale surları, camiler, medreseler, zaviye, han, hamam ve kervansarylar önemli ölçüde hasar görmüştür. Bir kısmının restorasyonu artık mümkün değilken, bir kısmının onarımı ve ileri nesillere bu ata yadigarı eserlerin aktarılması mümkün görülmektedir.

Zile kalesinde bazı çatlaklar tarihteki depremlerin izlerini taşıyarak, şehir içindeki cemilerde meydana gelen hasarların hemen tümü onarılmıştır. Turhal kalesinde bazı küçük yıkık ve çatlaklar dışında, depremlere ait önemli bir tahribat gözlenmemiştir. Pazar'da 1337 de Keyhüsrev bin Keykubat'ın yaptırdığı Mehpere Hatun Kervansaray'ında Selçuklulardan kalma, tarihteki depremlerden oldukça etkilenmiş, bugün onarım bekleyen bir ata yadigarıdır.

DEPREMLERİN ZARARLARI ve ÖNCE DEN BELİRLENMESİ :

Türkiye deprem haritası incelendiğinde, topraklarımızın % 92 sinin değişik deprem tehlikesi ile karşı karşıya olduğu, nüfusumuzun da % 95 inin bu bölgelerde yaşadığı belirlenmiştir. Son 58 yıllık sürede Türkiye'de 49 büyük deprem olmuş ve 500 bine yakın bina yıkılmış veya ağır hasar görmüş, 58 binden fazla vatandaşımız da hayatlarını kaybetmişlerdir. Tokat ise tamamen 1. derece deprem bölgesinde bulunmaktadır.

Depremlerin peşlerinden gelen taşkın, heyelan, baraj yıkılmaları, yangın, kaya düşmesi, çığ ve zeminin sıvılaşması gibi diğer ikincil doğal olayların etkisi, depremin doğrudan etkisinden daha zararlı ve büyük olmaktadır. Depremlerin etkisinin yerleşim yerinin jeolojisi ile yakın ilişkisi vardır. Tokat ve kazalarında özellikle depremli Kuzey Anadolu fayının geçtiği Erbaa, Niksar ve Reşadiye'nin çok zayıf zeminleri oluşturan ve deprem dalgalarının çok yavaş ilerleyerek büyük hasar meydana getirdiği sıkılaşmamış çakıl, kum, silt ve killi alüvyon malzemeler, üzerine yerleşimi son derece sakıncalı ve tehlikelidir. Yerleşim yerlerinin sağlam ve dayanımlı zeminlerin bulunduğu yerlere kaydırılması deprem riskinin yüksek olduğu bu bölge için zorunludur. Ayrıca deprem bölgelerinde bu tür zeminler için hazırlanan inşaat teknik şartnamesi de noksansız uygulanmalıdır.

Niksar'da, bilhassa Ilıcak dere ile Tokat-Reşadiye yol kavşağı arasındaki ve Reşadiye yolundan Ayvaz önüne doğru giderken, yolun her iki tarafındaki binalar, depremden en çok zarar görecektir.

Depremlerden sonra içme sularının kirlenmesi salgın hastalıklara neden olmaktadır. Depremin meydana getirdiği zararlardan çoğunlukla tüm ülke büyük zararlara ve sıkıntıya girmektedir.

Depremlerin bu zararlarına karşı bazı önlemler alınabilmektedir. Başta depremlerin nerede, ne zaman ve hangi büyüklükte meydana geleceği önceden bilinirse, o bölge halkına alarm vererek can kaybının azalması sağlanmaktadır. Son 15-20 yıldan beri yer bilimciler A.B.D., Japonya, Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyetinde depremlerin önceden belirlenmesi ile ilgili çok değişik bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Türkiye'de de benzeri çalışmalar yapılmaktadır. Bunlardan bir tanesi de, dünyada 4. ölçü istasyonu olarak Bolu Kaplıcaları'nda, Viyana Üniversitesi ile müşterek bir proje kapsamında kurduğumuz araştırma merkezidir. Burada, sıcak sulardaki radon gazının deprem-

den önceki değişmelerinin kayıtlarından yararlanarak, depremi önceden öğrenmek mümkün olabilecektir. Radyoaktivite, kuyu ve kaynak sularında depremden önce 3-4 misli artmaktadır. Araştırmalar devam etmektedir.

Depremler, kaynak ve sondaj kuyularında sıcaklık, su seviyesi, debi- fiziko-kimyasal bileşim vb. değişimlerine de neden olmaktadır. Bu değişimin etkinliği, suların geldiği derinlikle doğru orantılıdır.

Depremlerden önce bazı hayvanların anormal davranışlarda buldukları gözlenmiştir. Bunlardan köpekler, şempazeler, fareler, yayın balıkları vb. depremlerden belirli süre önce tepkiler gösterirler.

DEPREM SIRASINDA NASIL DAVRANMALI :

Deprem sırasında can güvenliğini sağlamak ve zarar ziyanı en aza indirmek için özetlenen şu hususlara özenle dikkat edilmelidir.

- 1 — Deprem sırasında soğukanlı davranmalı, masa, karyola, kapı altı gibi güvenilir yerlere sığınmalı, çakmak, mum, kibrit, gibi alev saçan şeyler kullanılmamalıdır.
- 2 — Deprem durur durmaz ocak ve sobalar söndürülmeli, elektrik sigortaları çıkarılmalı, havagazı ve tüpgaz muslukları kapatılmalıdır.
- 3 — Bulunulan yapı hemen terkedilmelidir.
- 4 — Yapı ve duvar diplerinde, uçurum kenarlarında, elektrik nakil hatları altlarında durulmamalı, dik kayalıktan uzaklaştırılmalıdır.
- 5 — Açık yerlerde durulmalı ve çadırlar da buralara kurulmalıdır.
- 6 — Hasar az da olsa, yetkililer izin vermeden binalara girilmemelidir. Çünkü, artçı depremler hasarlı binaları yıkabilmektedir.
- 7 — Giden vasıta deprem sırasında emin bir yerde ve güvenli bir biçimde durdurulmalı, arabanın içinde kalınmalıdır.

KAYNAKLAR

- DEPREM, 1984, Bayındırlık ve İskan Bak. Yapı Malz. ve Deprem Araştırma Gen. Müdürlüğü, Ankara.
- ERGUVANLI, K., 1978, Mühendislere Jeoloji, İTÜ Kütüphanesi, Sayı : 1126, İstanbul.
- KETİN, İ., 1982, Genel Jeoloji, İTÜ yayını, 1906, İstanbul.
- PINAR, N. - LAHN, E., 1952, Türkiye depremleri izahlı kataloğu, Bayındırlık Bak. Yapı ve İmar İşleri Reis. Seri 6, Sayı : 36, Ankara.
- STRAHLER, A.N., 1976, Principles of Earth Science, Harper and Row. Publishers, İncs., U.S.A.

TOKAT AĞZININ ANADOLU AĞIZLARI İÇİNDEKİ YERİ

Doç. Dr. Tuncer GÜLENSOY (*)

Anadolu, Müslüman Oğuz Türkü Selçuklular tarafından fethe açılmadan önce, Oğuz dışı Türk kavimleri tarafından da zaman zaman istilâ edilmiştir. Bu istilâlar sonucunda değişik bölgelerde kalıcı yerleşmeler olmuş, oğuzların Anadolu'ya hâkim olmalarından sonra da bu durum devam etmiştir.

Yapılan dil araştırmaları ile onomastik araştırmalar Anadolu'nun bir Oğuz ülkesi olduğunu göstermektedir. Bu sebepten ağız yapısı bakımından, yer yer farklılıklar olmasına rağmen, büyük kesimiyle Oğuz Türkçesine dayanır.

Anadolu'ya Oğuzlardan önce gelip yerleşmiş veya Bizanslılar tarafından uçlara yerleştirilmiş Kıpçak Türklerinin ağız özelliklerinden kalan (**bu**bay, **gendü**y, **kimsiy**, **alcey mi?**, **yazıyosuy** gibi kelimelerde görülen $n > y$; **da**v, **avuz**, **yalavuz**, **govül**, **so**vuk gibi kelimelerde görülen $g > v$; **hen**/sen, **hizi**/sizi **hömür**-/sömür-, **hös**-/sus-gibi kelimelerde görülen $s > h$; **cılıkı**/yılıkı «at sürüsü», **cır**la-/yır-la-«şarkı söylemek» gibi kelimelerde görülen $y > c$ değişimleri kıpçakçanın Anadolu ağızlarında yaşadığını belgelemektedir(1).

(*) Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) Bkz. Zeynep Korkmaz, *Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971, s. 21'de verilen örnekler.

Z. Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması*, Türkoloji Dergisi II (Ankara 1965), s. 264-287.

Yer adları, yerleşme tarihinin en önemli belgeleridir. Anadolu yer adları üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde(2), 24 Oğuz boyunun da Anadolu'da yurt tuttuğunu tesbit etmiş bulunmaktayız(3).

Anadolu'ya yerleşen bu 24 Oğuz boyu da Reşidü'd-Din tarafından yapılan tasnife göre **Boz-Oklar** ve **Üç-Oklar** olarak iki ana kola ayrılmakta, **Boz-Oklar** (Gün-Han oğulları, Ay-Han oğulları, Yıldız-Han oğulları, **Üç-Oklar** da (Gök-Han oğulları, Dağ-Han oğulları, Deniz-Han oğulları) adlarıyla üçer kola daha ayrılmaktadır.

Her ne kadar, Anadolu'ya gelen Oğuz boyları kendi aralarında yukarıda zikrettiğimiz gibi boy ve soy ayırımı yapmamışlarsa da, yerleştikleri bölgelerde konuştukları ağız özelliklerine ve kelime hazinesine göre bize ipucu bırakmışlardır.

Konumuz olan Tokat ağını biz

- 1) Oğuz boylarından kalan yer adlarına,
- 2) Bu boylardan bazılarının tesbit edilen ağız özelliklerine,
- 3) Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun Tokat ve yöresi ağızlarından derlemiş olduğu malzemeye göre değerlendireceğiz.

Tokat'a bağlı Turhal, Artova, Çamlıbel, Zile, Boztepe, Reşadiye ve Almus yerleşim birimleri içerisinde yer alan ve Oğuz boy adı taşıyan köyler şunlardır :

(2) Tuncer Gülensoy, *24 Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri*, Türk Halkbilimi Araştırmaları Yıllığı (Milli Folklor Araştırma Dairesi yayını), 1977 (Ankara 1979), s. 73-98.

(3) Faruk Sümer ve Zeynep Korkmaz, «Alka-Avli» dışında kalan bütün öteki Oğuz boylarının (23 Oğuz boyunun) Anadolu'nun iskânında rol oynadıklarına işaret ederler. Bunun için de «Alka-Evli» yer adının bulunmadığını belirtirler.

Biz, Samsun'un Vezirköprü ilçesine bağlı *Halkahavlı* ve Manisa'nın Kırkağaç ilçesi Gelembe bucağına bağlı *Halkahavlı* yer adlarını tesbit ettik. Anadolu ağızlarında, (*he*)*esri*, (*h*)*avlu*, (*h*)*ataş* v.b. gibi kelimelerde görülen (*h*-) protezi dikkate alındığında (*h*-) *Alka-(h)avlı* (< evli) (*h*-) *Alkaavlu* olabileceği muhtemeldir.

Eğer bu tesbitimiz ilim çevrelerince itibar görürse, Anadolu'ya 24 Oğuz boyunun gelmiş olduğu ispatlanmış olur.

1. Karaveli (1970 genel nüfus sayımı listesinde : Karaveli) : Turhal
2. Dodurga : Artova-Çamlıbel bucağı
3. Avşarağızı : » »
4. Kızık : » »
5. Kargın (eski adı : Demeni-Kargın) : » »
Kargın : Turhal
Kargıncık (eski adı : Karkıncık) : Artova-Çamlıbel bucağı
6. Salur : Artova
Salur : Zile-Boztepe
7. Eymür : Reşadiye
İmir dolu (? Eymür) : Zile
8. İğdir : Artova
İğdir (bucak) : Zile
9. Kınık : Almus

XVI. yüzyılda Sivas sancağına bağlı 3 kazada 2 **Çavuldur**, 1 **Çavundur** adlı köy olduğu bilinmektedir. Bugün Sivas ve Tokat illerine bağlı **Çandır** adlı köylerin eski **Çavuldur/Çavundur** adı ile ilgisi araştırılmaya değer.

Bu boy adlarından (Karaevli, Dodurga, Avşar, Kızık ve Kargın) BOZOK; (Salur, Eymür, İğdir ve Kınık) ÜÇ-OK'lardandır.

Görüldüğü gibi Tokat ve yöresi, 24 Oğuz boyundan en az 10'unun yerleştiği bir Türk bölgesidir. Bu boyların dışında, yörede mutlaka, öteki Türk oymak, boy, soy, cemaat ve aşiretleri de bulunmaktadır. Tarihçilerimiz tarafından yapılacak araştırmaların ilmî sonuçları bunu belgeleyecektir.

Tokat ağzı ile ilgili tesbitlerimize geçmeden önce, hocamız, Anadolu ağızlarının derleme öncülüğünü yapan ve bize sayısız ağız malzemesi ile ilmî tesbitler bırakan Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nu rahmetle anmak istiyorum.

Çünkü, Tokat ili ağızlarıyla ilgili ilk çalışma Rahmetli hocamız Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmış ve 1944 yılında İstanbul'da Türk Dil Kurumu yayınları arasında neşredilmiştir.

A. Caferoğlu bu kitabının girişinde (s. XIX-XXI) Tokat ili hakkındaki gözlemlerini şöyle nakletmektedir :

«TOKAT VİLAYETİ»

1. Zile, 2. Artova, 3. Erbaa, 4. Niksar, 5. Reşadiye, 6. Turhal ve 7. Destek kazalarına ayrılan Tokat vilayeti, etnik bakımdan bir çok gelme ve göçmen unsurları içersine almakla beraber, Sivas vilayetine nisbeten daha bakırce kalmış sayılabilir. Doğu illerimizden gelme unsurlara burada rast gelinmediği gibi, Türkmen, Terekeme, Avşar ve sair Türk urukları da mevcut değildir. Bu vilâyete yerleşmiş olan Geygel yürükleri bilhassa dikkati çekmektedir. ... Geygel yürükleri, daha kesif olarak, Tokat vilayetinde yerleşmişlerdir. Kitle hâlinde oturdukları saha Niksar kazasının : 1. İleyis, 2. Dönekse, 3. Şadolu çiftliği ve bizzat Tokat merkezine bağlı Çardıyan ve Sarıtarla köyleridir. Bunlardan Sarıtarla köyünde oturanlar ancak dokuz haneden ibarettir. Çardıyan ise, tamamiyle bunların bir köyü olup, otuzüç hanedir. Ekseriyetle kışı ve yazı burada geçirirler. Niksar kazası içerisindekiler, yazları Dumanlı yaylasına göç eder, çadırlarda otururlar. Esas sanatlarını demircilik teşkil etmektedir. Oldukça muntazam bir surette yaptıkları kazma, balta, çekiç, sacayağı ve saireyi, köy köy dolaşarak satmaktadırlar.

Kadınları ekseriyetle kapalıdır. Yabancıları kız vermez ve almazlar. Uruk teşkilâtı ve inanç bakımından Alevîdirler. Fakat asıl Alevîlere karışmazlar ve kız vermezler... Cetleri itibariyle Salmanî'ya bağlıdırlar.

Ağızca Tokat ağızlarında konuşmaktadırlar. Kendilerini ayırt ettirecek bariz bir ağız hususiyetine malik değillerdir. Geygel uyruğuna mensup ve kendisi ile uzun uzadıya konuştuğum Yusuf Gırgır adlı birisinden elde ettiğim malûmata göre, kendi aralarında konuştukları bir «gizli dil»leri yoktur. Onun bildiği ancak bir «kuş dili» dir ki, o kadar önemli değildir. Yalnız kendi aralarında bazı argoya ait kelimeler bulunduğunu açığa vurunca, kendisinden faydalanmak istedim. Bana bildirdiği kelimeler şunlardır.

keçe = ekmek; **ayvaz** = yabancı; **patlanguç** = tabanca; **gamze** = kız; **acı** = kahve; **kösül** = gel (gelmek fiilinden); **bayınna** = ne kadar? kaç?; **yelkesen** = at, ata verilen ad; **yanış** = para; **gurdo-tu** = keçi; **hölmez** = yağ.

Bu kelimeler içerisinde en çok kullanılan ve bir çok manâlara delâlet eden **kösül** kelimesidir. Aslında «gelmek» manâsını ifade ediyorsa da, bu fiile yakın diğer bir çok hareketler de bu kelime ile

ifâde ediliyorsa da,bu fiile yakın diğer bir çok hareketler de bu kelime ile ifâde edilir. Diğerlerine gelince, ekseriyetle argo'da görüldüğü gibi, mecaz yolu ile temin edilmiştir. Çok dikkate değer olan bu saha üzerinde daha etraflıca çalışmaya ihtiyaç vardır.»

Caferoğlu'nun tesbitlerinden Oğuz dışı unsurlarında Tokat ve yöresinde meskûn olduğunu görmekteyiz. Kafkaslardan, Balkanlardan ve Anadolu'nun bazı bölgelerinden Tokat ve yöresine, zaman zaman, yerleşmeler olmuştur. Fakat, Oğuzcanın ağır basan özellikleri bu küçük zümrelerin dil özelliklerini bünyesinde eriterek yok etmiştir.

TOKAT AĞZININ FONETİK ÖZELLİKLERİ ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ :

İnce ünlülerin kalınlaşması :

e > a : bâçâ < bahçe, ğıbla < kible, havla < helva

i > ı : ihdiyar < ihtiyar

i > u : fabruka < fabrika

Kalın ünlülerin incelmesi :

a > e : erzüval < arzuhal, şefdelü < şeftali, cenderme < candarma, ecük < azıcık, esfer < asker, ezyen < ezan, ifdire < iftira, galenfil < karanfil, nezaket < nezaket, mezer < mezar, desten < destan

u > ö : böğün < bugün

u > ü : düva < du'a

Dar ünlülerin yuvarlaklaşması :

e > ö : öv < ev (Artova), söfer < sefer (Artova), övlat < evlat, söv- < sev-, döylet < devlet, döğül < değil.

e > ü : tenüke < teneke (Artova).

ı : u : bayulmah < bayılmak, galdurum < kaldırım.

i : > u : fabruka < fabrika

i > ü : ezük < ezik, büşür- < pişir-, eğrü < eğri, eksü etek < eksik etek «kadın», (atından) endürdümüydü < indirdimiydi, verdüyün < verdiğin, değül mü < değil mi, cevüz < ceviz.

Yuvarlak ünlülerin daralması :

o > u : horuz < horoz

u > ı : yımırta < yumurta (Örteren köyü - Artova), mıhdar < muhtar.

u > i : biyan < bu yan, mapis < mahpus.

ü > i : tikan < dükkan, minasip < münasip, zilfinin/teli/ < zülfünün

Geniş ünlülerin daralması :

e > i : kipçe < kepçe, kefin < kefen

Dar ünlülerin genişlemesi :

i : e : meres < miras

u > o : dodah < dudak

ü > ö : höküm < hüküm, hükümet < hükümet

ÜNLÜ DÜŞMESİ

çün/çun < uçun

ÜNLÜ TÜREMESİ

hasiret < hasret

ASSİMİLASYON

-hp- ~ -pp- : eppap < ahbap

-rl- ~ -ll- : yaturullar < yatırılırlar
veriyollar < veriyorlar
âmilllerimiz < amirlerimiz
zolluyor < zorluyor

-rl- ~ -rr- : esgerrer < askerler

-nl- ~ -nn- : ğarranuh < karanlık
iki dinni < iki dinli

-ls- ~ -ss- : ossun < olsun

-şs- ~ -ss- : ğârdassuz < kardeşsiz

HECE DÜŞMESİ

nasedek < nasıl edelim
bes < bahis
tahmil < tahammül

HECE KAYNAŞMASI

âbe < heybe
asdû < astığı
aşşâ < aşağıya
aç < ağaç
bâlçah < bağılçak «kolları bağlamaya mahsus bağ»
bârmah < bağırmak
böğ < büyük
dermen < değirmen
gön < gönül (gönül > gönül > gölün > gön)
hekâ < hikâye
şer < şehir
yâz < yağız

ÜNSÜZ DÜŞMESİ

-d- düşmesi : günüz < gündüz
h- » : işgırmah < hiçkırmak
âbe < heybe (heybe > hebe > hâbe > âbe)
-h- » : mapis < mahpus
-k- » : yosa < yoksa
ğoden < gökden
-k » : go < gök
eksü etek < eksik etek «kadın»
-l- » : gup < kulp
-l » : nası < nasıl
biyo < bir yol
-n- » : geşlik < gençlik
tuç < tunç
turuç < turunç
acah < ancak

- r- » : haşlıh < harçlık
sıf < sırf
- r » : bi < bir
- v- » : goerçin < güvercin (Tepeçaylı köyü)
- v » : pilo < pilav (Örteren köyü-Artova)
- ğ- » : souh < soğuk

ÜNSÜZ TÜREMESİ

- h- türemesi : sahat/sehet < Ar. sa'ât
ehtiyar < ihtiyar
- l- » : ilkindi (Örtören köyü) < ikindi
- r- » : bilerzük < bilezik
- y- » : yayhasam (Örtören köyü) < yıkasam
- m » : öylesem < öyle ise-m
- m- » : öylemse «o halde» < öyle ise

ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ

- güççük < küçük
- döşşek < döşek
- gaddan < kadar

İKİZ ÜNSÜZ TEKLEŞMESİ

- tikan < dükkan

METATEZ (Göçüşme)

- dûyna ≈ dünya ≈ (-ny- ≈ -yn-)
- eksi ≈ eski (-sk- -ks-)
- havla ≈ helva (-lv- ≈ -vl-)
- irmen- ≈ imren- (-mr- ≈ -rm-)
- kevrn ≈ kervan (-br- ≈ -rb-)
- kirbit ≈ kibrit (-br- ≈ -rb-)
- melmeket ≈ memleket (-ml- ≈ -lm-)
- srufa ≈ sofrta (-fr- ≈ -rf-)
- şavlar ≈ şalvar (-lv- ≈ -vl-)

tercübe \approx tecrübe (-rc. \approx -cr-)
uhçur \approx uçkur < iç-kur (-çk-) \approx -hç-)
intiham \approx imtihan -m-n \approx -n-m) (uzak metatez)

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

- b > p : pahlava < baklava; pir < bir; punnar < bunları; punar
< bunar
- b > v . ehtivar < itibar; gavah < kabak
- c > g : Erzincan < Erzincan (Örteren köyü - Artova)
- ç > ş : ilaş < ilâç; geşlik < gençlik; heş < hiç; haşlıh < harç-
lık; üş < üç; yamaş < yamaç ... vb.
- d > t : tikan < dükkân
- f_i > b : vağıb < vakıf
- f > v : vağat < faakt
- g > k : göküs < göğüs
- ğ > n : ener < eğer
- k > ğ : ağ < ak; azığ < azık
- h > f : foruz < horoz (Örteren köyü - Artova)
- h > v : erzüval < arzuhal
- k > g : (k- > g- değişmesine Tokat ağzında bol örnek vardır)
- k > g : (k- > g- değişmesine Tokati ağzında bol örnek vardır)
- k > ğ : ğarı; ğâz; ğayfe; ğız; ğoca; ğol; ğoyu; ...vb.
- k > h : acah < ancak; açuh < açık; amah < ağmak «yüksel-
mek»; aşuh < aşık; fahir < fakir ... vb.
- l > d : beşdik «tabanca» < beşlik
- l > m : bana müzümü yoh < lüzum (Artova; bkz. Caferoğlu,
155-9)
- l > n : intimas < iltimas
- n > ğ : öğnük < önlük
- n > l : löbet < nöbet (< Fars. nevbet) (Örteren köyü-Artova)
- n > y : öyne < önüne
- r > l : belaber < beraber; köplü < köprü (Zile); galenfil < ka-
ranfil (< Yun.)
- r > n : negaden < ne kadar (Yağalan köyü-Turhal)
- s > ş : herkeş < herkes

s > z : zabah < sabah; zabayilen < sabah+ilen
t > d : daş; daş-; dat-; depe; dep-; depin-; düne- ... vb.
(Fakat, dene < Fars. dâne)
Eski t-'lerin devamı : tiken; tiyeze < tay+eze gibi.
v > n : sığa- < sıva-; bunelek < büvelek
v > y : döylet < devlet; yevmiye < yevmiye

BAZI EKLER :

— çah : bâlçah «kolları bağlamaya mahsus bağ» < bağılçak
+ der < + ler : gözlelerinden (Artova) < göz+ler+i+n+den
+ dik < lik : beşdik «tabanca» < beş+lik
— ek = -elim : nasedek = nasıl edelim
+ ilen : zabayilen = sabahleyin
— inci/-uncu < -ince/-unca : gelinci/oluncu < gel-ince/ol-
unca
+ nan : akşamnan = akşamleyin; talaşaynan = telaşa ile (n)
+ nar/+ner : aslannar < aslan+lar/günnet < gün+ler
+ nuh < +lık : garannuh < karanlık
+ rı < +lı : garrı < karlı
— yı < -yor alıyı < al-yor (İpsimara köyü Niksar)
— yü = -erek : yörüyü tanımaduh bir köye vardıkları (Hoda
köyü-Artova; Caferoğlu, 163-7)

NOT : Verilen örnekler A. Caferoğlu'nun «Sivas ve Tokat İlleri Ağız-
larından Toplamalar» (İstanbul, 1944, TDK yayını) adlı kiti-
bındaki malzemelerden çıkarılmıştır.)

ZİLE İLE İLGİLİ BAZI ARŞİV KAYITLARI

Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR

Bir devletin geçmişi, bugünü ve geleceği gözönüne alınırsa, istikbalde ancak arşivi ile vardır demek yanlış olmaz. Zira, arşivlerin en büyük özelliği, toplum ilimlerine başlangıç ve ilk elden kaynak olmalarıdır. Bundan dolayıdır ki, bir devletin ve milletin tarihi, devlet ve millet hayatının öz çizgileri demek olan arşivlerde gizlidir. Arşivlerimiz, millî hâfızamız olan târihimizin temel dayanağıdır. Cemiyet hayatımız ile ilgili idarî, siyasî, hukukî, askerî, iktisadî, dinî, ilmî, biyografik, jeneolojik, teknik, istatistik ve kültür konularındaki araştırmalar, devletimizin milletlerarası münasebetlerinde haklarının tespiti için gerekli vesikaları; devrinin ahlâk, örf ve âdetlerini ve çeşitli sosyal özelliklerini belirten her türlü yazı, evrak ve belgeler ancak arşivlerimizden temin edilebilir.

Türkiye'de, Osmanlı İmparatorluğu devrine ait zengin arşiv malzemesi ihtiva eden arşivlerin başında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi gelmektedir. Sahip olduğu malzeme bakımından, Osmanlı İmparatorluğunun ana arşivi niteliğindedir. Bu özelliği ile de, Türkiye'deki diğer arşivlerden ayrı bir üstünlük ortaya koymaktadır. Diğer arşivler daha özel bir mahiyet arzitmelerine rağmen, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki malzeme, kemiyet ve keyfiyet bakımından çeşitlilik ve zenginlik ortaya koyduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunun yayıldığı ülkelerdeki devletlerin ve ulusların tarihi için de pek önemli bir arşivdir.

Tarihimizin, millî kültürümüzün ve millet hayatımızın her çeşit maddî ve manevî haklarının yazılı senetleri, yurdumuzun tapusu mil-

li varlığımızın geçmişten geleceğe köprüsü olan arşivlerimizi gereğince korumak, değerlendirmek ve bilimin istifadesine sunabilmek için yapılması gerekli, vazgeçilmez hizmetler vardır.

İşte bu noktadan hareketle, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki, bazı tasniflerde mevcut olan Zile ile ilgili kayıtları toplamaya çalıştık. Yapmış olduğumuz, böylesi teknik bir çalışma ile, bölgesel tarihlerle uğraşan, sosyal tarihçilerimizin önlerine dökümanlar sermeyi gaye edindik. Çünkü bu belgelerde, devrin ahlâk, örf ve âdetleriyle, çeşitli sosyal özelliklerini belirten bilgiler vardır. Tasarımız, bırakalım arşivin değişik tasniflerini, aynı tasnif içindeki Zile ile ilgili kayıtları, tarihî seyri içinde inceleyip, bilgi süzgecinden geçirdikten sonra, varılan sonuçları ilim dünyasına sunmaktı. Bunu, maalesef bitiremediğimizi belirtiyor, bu çalışmamızın, müteakip çalışmalarımıza bir başlangıç oluşturacağını düşünüyoruz.

Biz bu tebliğimizde, Muallim Cevdet (1883-1935) tasnifinde yer alan, 34 ciltlik, büyük boy kataloğlardan yalnızca 4 ciltlik olup, 33.351 belgeyi içeren Evkaf defterlerindeki Zile ile ilgili kayıtları tecrid edip sunmaya çalıştık. Bunların sayısı 48'dir. Ayrıca, divan kaleminde tutulan ve Divan-ı Hümayun'da bütün devlet işlerine dair sâdir olan hüküm ve fermanların kayıtlarını ihtiva eden Mühimme Defterleri'nde rastlayabildiğimiz kayıtları da tespit etmeye çalıştık. Bunların sayısı da 7'dir.

Tespitlerimizin genel bir değerlendirilmesini yapacak olursak, şimdilik varılacak sonuçları şu maddeler altında toplamak mümkündür :

Belgelerdeki, Zile'deki bazı **vakıf isimleri** şunlardır : Aşçı Mustafa Câmii, Ahî Evren Emişveren (Ören), Hasanağa Câmii, Dokuz Oğlu (Emir Bey), Melik İmâduddin, Seyyid Melik Mansur, Şeyh Ali Çelebi, Seydi Kerem İbrâhim, Şeyh Kolu (Şeyh Oğlu, Halk arasında Mahi adıdır. Dursun Bey (Yalnız Ağaç) Mâlikânesi, Emîr Hüsrev Bey, Mahmut Bey, Nasuh Paşa Câmii, Bugün Ulu Câmii olarak bilinir. Şeyh Edhem ve Şeyh Muslihuddin.

Karye (Köy isimleri) : Elisu (Ilisu), Kayalı, Özü Kavak, Kara Yakub, Kızıl Çin, Öyük, Korucuk, Kazanıkaya, Kadışehir ve Çiftlik.

Câmiler şunlardır : Ahî, Hacı Mehmet, Nasuh Paşa, Ahmed Ağa, Sun'ullah Ağa, Hacı Ebû Bekir (Demirciler), Tahta Minâre

Mahalle isimleri : Cedîd, Küçük Minare, Hacı Mehmed, Dutlu Pınar, Yazıcı ve Câmî-i Kebîr

Mezraa isimleri : Emirviran, Yeniköy, Balıkçihisarı, Hisarözü, ve Çiftlik

Zâviyeler : Şeyh Behşayış, Ahî Evren, Şeyh Ramazan, Şeyh Edhem ve Şeyh Muslihuddin

Türbeler : Melik İmâduddin, Melik İmâm ve Satılmış Dede (Ayrıca Osman Efendi Medresesi)

Kazalar : Ortapazar (Ortapara) ve Zunnunâbâd

Kızılderbent nâhiyesi

Meydanburnu, Sakızlık ve Alkyazı ise arazi isimleridir.

Bugün, bu isim ve yer adlarından bazıları aynen kullanılmakta, bazıları da az çok değişikliğe uğramıştır.

Zile kâdısı Hasan (H. 973)

Zile kâdısı Mevlânâ Abdullah (H. 978)

Zile kalesi dizdarı İlyas (H.982)

Beni sabırla dinlemek lütfunda bulunduğunuzdan dolayı hepimize teşekkür eder, saygılar sunarım.

Cevdet-Evkaf/I. Katalog

299-25 2a 1249 — Zile'de Münir Seyyid Şerefeddin Hanekahı evkafından bir karye için berat verilmesi.

1564-4 CA 1215 — Zile kazasında Elisu (İlisu) nam karyede (Şeyh Bahşayış) zaviyesinin meşihat ve tebliyet ve zavi ve darlığının tevcihi.

3384-27 CA 1259 — Zile'de Cedid mahallesinde aşçı Mustafa Camii vakfı hitabet cihetinin tevcihi.

6963-16 Ca 1155 — Zile'nin Koler karyesinde Ahi Ören (Ahi Evren) vakıfları.

7078-4-C 1252 — Zile kazası muzafaatından Meydan Burnu, Sakızlık ve Akyazı arazilerinin evlâda meşrut olan öşrünün ferağından tevcihi ve berat itası.

7233-I R 1247 — Zile kasabasında medfun (Melik İmâdeddin) türbesin türbedar ve vakıflarına müteveli tayini.

- 7504-26 Z 1154 — Arzuhal - Zile'de Hasan Ağa Camii evkafından Kayalı ve mülhakâtı karye ve mezraalarının kaydu şartlarını hâvî vakfiye sûretî, vefat eden mütevellî elinde gâip olduğundan vakfiye sûretinin ve tevliyet beratının yeniden verilmesi.
- 7676-15 N 1270 (2adet) Mazbata — İlam - Zile kazasına tâbi (Özü Kavak) karyesindeki camii hitabet cihetlerinin tevcihi.
- 8557-5 L 1285 (3) İlam — Zile (Amasya) sancağında, Ortopara - kazasında (Kara Yakup) karyesindeki camii hitabetinin tevcihi.
- 8998-23 Ra 1181 — İlâm - Zile'de (Dokuz Oğlu) demekle ma'ruf (Emir Bey) vakfı tevliyetinin tevcihi.
- 10.973-29 Ra 1224 — Berat - Zile kasabasında medfûn Melik Enameddin vakfından bazı cihetlerin tevcihi.

Cevdet-Evkaf/II. Katalog

- 12.088-Ş. 1252 — (2) İlâm - Zile'de zeinnunabat kazalarından Seyid Melik Mansur evkafından tasarruf olunan bir cihetin tevcihi.
- 13.330-24 L 1237 — İlâm - Zile'de Dokuz Oğlu demekle meşhur Emir Bey vakıflarına mütevellî tayini.
- 13.922-5 B 1277 (2) İlâm — Zile'de Minare mahallesinde vâki cami mahlûl hatipliğinin tevcihi (Yarı kısmı kapak).
- 13.967-13 B 1232 — İlâm - Zile'de Melek Mansır Gazi ebnası vakfının tevliyeti hakkında.
- 14.297-16 RA 1220 — Arzuhal - Zile'de Devirviran ve Yeniköy mezraaları Şeyh Ali Çelebi vakfından evlâdına meşrut olmakla mahlûlen kendilerine tevcihi hakkında Mehmet ve Osman imzalarıyla.
- 14.555-Ş 1255 — Zile kazasında vâki Seydi Kerem İbrahim vakfından Kızılçin ve Öyük karyeleri dörtte bir mâlikâne hisseleri meşrut Ali Camii hitabetinin tevcihi.
- 14.879-N 1205 — Berat - Zile'de Hacı Mehmet Camiinde bu vakıftan meşrut vazife ile imâmet ve tevliyet cihetlerinin tevcihi.
- 15.032-R 1211 (2) Telhis — Zile'de Nasuh Paşa Camii evkafı mahlûlünden muayyen vazife ile mezkûr camii hatipliğinin tevcihi. (hatt-ı hümayunlu).
- 15.296-Ş 1244 — İnhâ - Zile kasabasında Ahmed Ağa camiinde bu vakıftan muayyen vazife ile ferraşlık cihetinin tevcihi.

- 15.432-S 1252 — İlâm - Zile'de Cedit mahallesinde Recep Bey'in bina eylediği mescitte bu vakıftan muayyen vazife ile imamet cihetinin tevcihi.
- 17.667-15 L 1214 — İlâm - Zile'de Hacı Mehmet Mahallesinde Hacı Mehmed Camii evkafı imâmet ve tevliyet cihetlerinin tevcihi.
- 17.672-46 1214 — İlâm - Zile'de (Balçıkhisarı) mezraası vakfının Ahi Ören zaviyesi vakıflarına müteveli tayini.
- 18.188-13 Ra 1237 — İstida - Zile nahiyesinin Özü Kavak'ında Kadışehir köyündeki (Ahi Ören) ve (Şeyh Kalır) vakıflarına dair.
- 18.831-2 1267 (2) İlâm — Zile'de Yazıcı mahallesinde vâki Sınâullah Ağa Camiinde bu vakıftan muayyen vazife ile hitabet cihetinin tevcihi.
- 18.017-C 1207 (2) Telhis — Zile'de Ahi Camiinde Seydi Kerem ve Seydi İbrahim vakfından Öyük ve Kızılcin karyeleri mâlikhanesinin dörtte bir mahsûliyle hitabet ciheti (Hatt-ı Hümâyunlu)
- 19.408-C 1243 — İlâm - Zile'de Yazıcı mahallesinde Sınâullah Ağa camiinde bu vakıftan muayyen vazife ile hitabet cihetinin tevcihi.

Cevdet-Evkaf/III. Katalog

- 20.146-N 1283 (3) İlâm — Zile'de Korucuk karyesinde Melik İmam türbesinde Çokle mezraasının vakıf mâlikanesiyle türbedarlık cihetinin tevcihi.
- 20.156-20 Ra 1278 (2) İlâm — Zile'de Demirciler çarşısındaki Hacı Ebubekir Camiine hatip tayini.
- 20.226-25 L 1285 İlâm — Zile'nin Korucuk köyündeki Mülk İmam mezraası vakfından bir cihetin tevcihi.
- 20.415-26 Z 1231 İlâm — Zile kazasının (Kızılıbent nahiyesinin Kazankaya karyesine yarım saat mesafedeki camiin tamirine yapılan mümanaatın define dair.
- 20.459-R. 1113 Arzuhal — Zile'ye tâbi Denizli kareysinde Satılmış Dede türbesi vakfından muayyen vazife ile türbedarlık cihetinin tevcihi.
- 20.644-12 R 1116 İlâm — Zile'nin Çiftlik köyünde Şeyh Bayram zaviyesine zaviyedar tayini hakkında.

- 21.069 — Tarihsiz - İnhâ - Zile nahiyesinde vâki Dursun Bey Mâlik-hânesi vakfı nısıf malikâne hissesinin meşrut lehine tevcihi (Arkasında mühürde-1237 tarihi vardır).
- 21.157-13 B 1252 İlâm — Zile'de Dursun Bey'in (Yalnız Ağaç) ve tevâbii malikhanesi vakfı nısıf malikhane hissesinin tevcihi.
- 21.190-13 Ca 1255 — İlâm - Zile'de Yazıcı mahallesinde Tahta minare camiine imam tayini.
- 22.712 Z 1201 — İlâm - Zilede Yalnız Ağaç Mâlikânesi vakfı tevliyetinin ecânib uhdesinden ref'ile meşrutu lehi bulunan Seyyid Mehmed'e tevcih ve müceddeten berat itası hakkında.
- 23.313 S 1201 — İlâm - Zile kazasına tâbi Hisarözü ve Çiftlik mezarraası köylerinde Emir Hüsrev Bey ve Mahmud Bey vakfı mâlikânesinin tevcihine dair.
- 24.139-11 2a 1193 — Ber'at - Sivas sancağının Zile nahiyesinde Dursun Bey temlikinden Yalnız Ağaç hududu dahilinde Fretmuvan ve tevâbii mâlikanesi ile Yalnız Ağaç mâlikânesi vakfının ber-vechi meşruta mâlikâne hissedarlığının Seyyid Mustafa uhdesinden ref ile evlâddan olub vefatı sahih olmayan Seyid Mustafa b. Öner'e tevcihini hâvî.
- 24.548-21 C 1254 — Arzuhal - Zile'de Küçük Minâre mahallesi'nde Habeş Ali Ağa'nın bina eylediği camiye müezzin tayini.
- 24.552-4 Ş 1254 — İlâm - Zile'de Camii Kebir Mahallesi'ndeki Nasuh Paşa Camii vakfından bir cihetin tevcihi hakkında.
- 25.876-Ş 1207 — Arzuhal - Zile'de padişahın ikinci imâmı, Osman Efendi binası medresenin müderrisi ve taebelerine mahsus vakıf paranın işletilmesi için verilen paranın zâyî edilmemesine dair.

Cevdet-Evkaf/IV. Katalog

- 27.259-M 1162 (2) — İlâm - Zile'de Şeyh Ethem ve Muslihiddin zaviyedi vakfı evlâda meşrut zaviyedarlık ve tevliyet cihetinin tevcihi hakkında.
- 27.9.295-12 1262 — Mazbata - Zile'de medfûn Şeyh Ethem ve Muslihiddin evkâfından tevliyet ve zaviyedarlık cihetinin tevhidî.
- 29.015-16 B 1272 — İlâm - Zile'de Yazıcı mahallesinde Sunullah aCmiinde imamet cihetinin Ali'ye tevcihine dair.

29.020-15 R 1271 — Mazbata - Zile'de Yazıcı mahallesinde Sunullah Camii imâmet cihetine dair mahallî idare meclisinden.

29.405-9 Ra 1252 (2) — İlâm - Zile beldesinde vâki Ali Çelebi Zeynel Bey, İlyas, Hızır, Mahmud ve Sitti Hatun'un vakfeyledikleri isimleri yazılı yerler mâlikânesi hissedarlarından vefat edenlerine mahlûl olan hisselerinin oğullarına tevcihine dair.

Mühimme Defteri, no : 5 sıra no : 1399, sayfa : 512, tarih : 17 Ramazan 973/1565.

Malatya Beyine hüküm :

Zile kadısı nâibi Hasan mektub gönderip, Malatya Beyi iken vefat eden Semender Bey'in birkaç doğanını saray kapıcısı Yakub Ağa bir kaç doğancı ile İstanbul'a götürürken Artukabad hisarına tâbîr Bedir nâm kale civarında üç doğancı, ellerindeki üç doğanla kaybûbet ettiklerini bildirmekle nerede ise bulup doğanlarla beraber Dersaadet'e göndermesi hakkında.

Mühimme Defteri : 14, sıra no : 1093, sayfa : 757, tarih : 10 Ramazan 978/1570.

Zile kadısı Mevlâna Abdullah'a hüküm ki :

Bozok reâyâsı südde-i saadetime arzıhal sunub, Bozok kadısı olan Kenan, on-onbeş atlu ile çıkub, fukara üzerinde gezüb, günde bir koyun ve arpa v.s. zahire, bir altın olur fukaradan meccânen alub, asla bir vechile hakkı yok iken bazısından altın ve bazının kalıçelerin alub ve kadılığı nahiyelerin nâiblerine devlet gelirlerini toplama işi geliş iltizamla verdüğünden gayrı adamların üzerlerine koyub bir kimesne fevt oldukda sâir vârisi ve gâib yok iken kısmet idüb resm-i kısmet aldığından gayrı, vasiyet akçasının sülûs veya humsun alub ve varacağı kâryeye mukaddem un ve odun ve sâir zehâir salub sahiblerine akçasın vermeyüb, sonra zahîreyi satub akçasın alûb ve mezbur vilâyet içine haber şâyi' eyledi ki kadılığı-mızda âsitâne-i saâdet kullarından bir kimesnenin evinde ak saçlı hatun görüb ev sahibine : «Bu nendir?» deyü suâl itdükde : «Kız karındaşımdır» demiş. Ol kul, vüzerâya deyüb, vüzerâ arz edüb pâye-i serîre bildirdiklerinde; «vilâyet kadılarına hükümler gönderin, kazalarında olan dul avratların ve oniki yaşında olan kızların velilerine tenbih itsünler ki, on güne değin ere vereler. Vermezlerse kadılara bir damga verin, damgalayub, Yeniçeriler için Südde-i

saâdetime göndersünler, deyu emrolunmuştur. Emr-i Şerîf verildi deyu nâiblerine ve **Hâki Bey demekle ma'rûf bir zâlîme** mürâsele verüb vilâyete böyle tenbih eyleyin sonra bulunan kızları ve avretleri damgalayub âsitâneye gönderelim deyu, getür «hük-m-i hü-mâ-yûn nice-dir, görelüm» dediğimizde kadı, «hüküm Hâki Bey'dedir» deyüb Hâki Bey'den istediğimizde kadıdadır deyu iyalimize ve kendimize zülûmler olub, hayli akçelerimiz alınmıştır (deyu) bildirüb ve mezbur kadı, müteveffanın vasiyet itdüğü malın sülüsün veya humsun alasz. Vermeyüb muhalefet idenleri ehl-i örf eline virüb hakkından geldiresüz deyu nâiblerine virdüğü mühürlü mürâsesini aynı ile ibraz idüb, sülüs akçesi vereseye müteallik olmayub ulemanın hakkıdır deyu yazılmış bulunmağın kâdi-i mezbûr teftiş-i âm olmaşın emredüb buyurdum ki Yağma (Naima) çavuş vusul buldukda kadı-i mezburu ve nâiblerin ve sâir mübâşirlerin izhâr eyleyüb dahî mezkûrdan ve nâiblerinden ve sâir mübâşirlerinden davayı hak eyleyenler ile beraber eyleyüb bir defa şer'ile sorulub fasl olmayub onbeş yıl terk olunmayan hususların ber-müceb-i şer-i şerif vechile hak üzere teftiş eyleyüb göresin kazaya arz olunduğu gibi olub reâyaya vech-i meşrûh üzere zulm ve tecavüz sâbit olursa eshâb-ı hukuka şer'ile sübût bulan hakların bî-kusur alı-verüb dahî kadı-i mezbûrun üzerinde ne makûle hukûk olub kimlerden ne alıverildüğün ve sâir zulm ve teaddisi her ne ise mufassal ve meşruh yazub defter eyleyüb dahi kızlar ve hâtonlar hususu vâki ise, anı dahî teftiş eyleyüb filvâki' reâyayı olvechile tahvîf eyleyüb tezvîr eyledüğü sâbit olursa hüküm var ise vech-i meşrûh üzere ol makûle hükümü huzuruna getürdüb mühürleyüb kadıyı ve nâibleri ve mezbûr Hâki'yi ve sâir mübâşirleri habseyleyüb vukuu üzere arz eylesin.

Mühimme Defteri : 23, sıra no : 67, sayfa : 34, tarih : 8/1/981/1573.

Tokat, Amasya ve Sanise havalisinden, İstanbul'da, has güreşçiler tekkesinde yetiştirilmek üzere güreşe kâbiliyetli, güçlü ve kuvvetli ve pehlivanlığı bilir adamlar seçip göndermesi hakkında Sanisalı Mehmed Çavuşa yazılan hüküm.

Mühimme Defteri : 23, Belge no : 427, sayfa : 202, tarih : 7 Şaban 981/1573.

Zile'de, çingene ve gurbet tâifesinin halka zararı dokunanlardan, 'kûrekçi yazılmasına ve nevruzdan evvel İstanbul'a sevk olunmalarına dâir Rum Beylerbeyine hüküm.

Mühimme Defteri : 23, Belge no : 566, sayfa : 268, tarih : 11 Şevval 981/1573.

Zile kasabasında Ferrûhşad, arkadaşları ile Nizamî'nin evini basub yaralayanlar idam edilmiş ise de, Zile dizdarı İlyas, Ferrûhşad'ı kaçırmış olmakla, merkûmun dizdarlıktan azli ve firarînin tutulması hakkında Rum Beylerbeyi'ne hüküm.

Mühimme Defteri no : 24, Belge no : 887, sayfa : 324, tarih : 3/S/982/1574.

Rum Beylerbeyisine Hüküm ki :

'Zile kalesi dizdarı mektub gönderüb Behram Şah kalesinin mehterleri bundan akdem emr-i şerifle Zile kalesine ihrac olunub hizmette iken, halâ beratımızda mehterlik kaydı yoktur deyu, gaybet ettiklerin bildinmeğin buyurdum ki, göresin vâki ise anların gediklerin tâlib olanlara tevcih edüp beratın veresin.

Mühimme Defteri no : 26, Belge no : 612, sayfa : 216, tarih : 28/Ca/982/1574.

Tokat ve Zile ve Artukabad ve Sanisa ve Nîksar ve Kazabat kâdılarına hüküm :

Kendir emîni Ali mektub gönderüb, adamlarının kazalarındaki kendiri satın almalarına madrabazların (oralarda mirî için kendiri satın alınagelmemiştir) diye mani olduklarını bildirdiğinden, mirîye yarar kendiri, yalnız mirî tarafından gelenlere narh üzerinden aldırmaları.

TOKAT YAZMALARI

Engin GÖKDERE

İnsanoğlunun bir örtünme aracı olarak kullandığı giyim eşyaları, medeniyetle birlikte estetik duygularla yapılmaya başlanmış ve sanatsal bir nitelik kazanmıştır. Bu tür sanatlardan bir tanesi de yazmacılıktır.

Günümüzde çeşitli nedenlerle şekil değiştirerek yaşama savaşı veren bir el sanatı türü olan yazmacılık, türünün en güzel örneklerini Tokat'ta vermiştir.

Yazma; oyulmuş ahşap kalıplar kullanarak çeşitli boyalarla, genellikle pamuklu -bazen de ipek- kumaşlar üzerine elle çizilip resmedilerek veya basılarak yapılan bir kumaş süsleme sanatıdır.

Bu el sanatının örnekleri çoğunlukla kadınların baş bağlamada kullandıkları baş örtülerinde görülür. Ayrıca bohça, sofrta örtüsü, yorgan yüzü olarak da kullanılmaktadır.

Yazmalar genel olarak iki türde yapılır.

Kalem işi yazma ve baskı işi yazma. Kalem işi yazma fırça ile kumaş boyandığı için daha çok resim sanatına yakındır ve örnekleri çok azdır.

Baskı işi yazmalar üretime elverişlidir, örnekleri çoğaltılabilir. Bunun için yazmacılık denilince baskı işi yazma akla gelmektedir.

Baskı işi yazmaları; sulak yerde yetişmiş ihlamur ağacından yapılmış ağaç kalıplar kullanılarak yapılmaktadır. Ihlamur ağacı yumuşak, kolay oyulabilir, dayanıklı, iyi zamb tutan bir ağaç cinsi olduğu için kalıp hazırlamaya çok uygundur. Bu ağaç üzerine desen sabit kalemle çizilir ve küçük «nakışbul» adı verilen bir bıçakla oyularak desen ortaya çıkarılır. Kaç desen ve renk kullanılacaksa o kadar kalıp hazırlanır.

Bu kalıp oyma işi yazmacılığın en önemli yan alanıdır. Kalıp oyma, bu işle ilgilenen ustalar tarafından yapılır ve sayıları çok azdır. Bugün Tokat'ta kalıp yapan tek usta 55-60 yaşlarındaki Osman Laleci'dir. Onun dışında bu işle uğraşan bir usta ya da yetişen bir çırak yoktur.

Desen özelliğine göre; tek renkli desenler için tek kalıp hazırlanır. Elvant veya Elvan Baskı denilen çok renkli baskı içinse kullanılan her renk için ayrı bir kalıp hazırlanır. Bunun için kalıp oymacılık zor ama zevkli bir çalışmadır.

Kalıp oymacılık gibi yazmacılık da zor ve zevkli bir çalışmadır. Tokat'ta her bölgede kullanılan, her çeşit yazma basılmaktadır. Ancak Tokat yazmalarının en önemli özelliği Elvan Baskı oluşudur. Renkleri ve desenleri eşsiz güzelliindedir.

Tokat'a ait iki özgün desen vardır. Bunlardan biri «Tokat İçi Dolusu» diğeri «Tokat Elmalısı» desenleridir. Bu desenlerden başka «Çengeklöy» deseni de İstanbul menşeli bir desen olmasına rağmen Tokat'ta kullanılmaktadır.

Tokat'a ait Tokat içi dolusu ve Tokat elmalısı desenleri Tokat alı ya da Tokat kırmızısı denilen al bir zemin veya bu rengin karartılmış olan kırmızı-mor bir zemin üzerine basılır.

Tokat içi dolusu deseni kırmızı veya kırmızı-mor zemini tamamen dolduracak şekilde; sarı, yeşil, siyah renklerle dokuz desen yerleştirerek basılır. Aynı desenin zemine beş tane yerleşmesi ile yapılanına «Tokat Beşlisi» adı verilir. Bu desen İnebolu, Trabzon, Afyon, İzmir yörelerinde görülür.

Tokat içi dolusu deseninin bozularak değiştirilmiş bir şekli «Tokat Üzümlüsü» dür. Buna «Tokat Morlususu» da denir. Bu desen de çiçek motifi üzüm salkımı şeklindedir.

Tokat Elmalısı siyah zemine kırmızı veya kırmızı-mor olarak basılmış elma motifleridir. Bu desen Zile dolaylarında kullanılmaktadır.

Bu desenin bozularak değiştirilmiş bir şekli «Tokat Yarım Elmalısı» dır. Renkler aynı olmakla birlikte elma motifleri küçük bozuk şekiller haline gelmiştir. Buna «Aynalı» da denilmektedir.

Tokat'a ait olmayan ancak Tokat'ta kullanılan bir desen «Çengelköy» desenidir. Bu desen siyah zemin üzerine ve zemini tamamen dolduracak şekilde sarı, yeşil, kırmızı renklerle basılır. Bu desen Dozanlı köyünde kullanılmaktadır.

Tokat yazmalarında zemindeki al rengi sağlayan Alizarin red boyadır. Bu modern teknoloji ile Almanya'da yapılan bir boyadır. Ancak bitki kökünden elde edilmektedir.

Ali-za'rin (Alm.): Ruberythrin-süre adlı bitkiden gelen esk. doğal sentetik kırmızı kök boya maddesi. Anthrachinon-sulfosaurem Natrium ile Natriumhydroxyd ve Kaliunchlorat karıştırılarak elde edilir.

Alizarin red boya bugün talep olmadığı için fabrikası tarafından üretimden kaldırılmıştır.

Bu boya kullanılarak yapılan yazmaların yapım tekniği çok zordur. Sabırlı titiz bir sanatçının çalışmasına benzer. Boyanın az veya çok verilmesi, bekleme ve kaynama süresi hep dikkat ve titizlik gerektirir.

Alizarin kullanılarak yapılan yazmaların yapım tekniği kısaca şöyledir;

Önce -Amerikan, mermişahi vb.- kumaşlar yıkanıp apresi giderilir, kurutulur. Tezgâh üzerinde kumaşa desenin dış çevreleri ve desen üzerindeki «tırnak» lar siyah renkle basılarak belirlenir.

Şap ve kara boya (güherçile) karışımı ile kumaşın zemin boyasının astar boyası vurulur. Bu astar boyalı karışım miktarına göre yazmalar kırmızı veya kırmızı-mor olur. Bunlar ahırlarda cereklere asılarak 15 gün bekletilir. Günümüzde amonyak verilmiş odalarda bir gün bekletilir.

Alizarin, ardıç kozaları, cehri ile hazırlanmış su dolu kazanlara kumaşlar basılır, altına odun ateşi yakılır. Isısı çok iyi ayarlanarak

ve kumaşlar devamlı hareket ettirilerek boyayı emmesi sağlanır. Kumaşların boyayı emmesine alizari kesme denir ve kumaşlar soğuk sularla durulanıp kurutulur. Kuruyunca üzerine elvanları renk, renk vurulur ve kurutulur.

Görüldüğü gibi çok zahmetli bir çalışmadır. Ancak çıkan desenin renkleri pırlı, pırlıdır ve solmaz.

Tokat yazmaları renk, motif ve teknik özellikleri olan yazmalardır. Ancak bugün renk ve teknik özellikler yönünden Tokat yazmacılığı değişikliğe uğramıştır.

Alizarın boyanın kalkması ile renk maddesi olarak başka boyalar kullanılmaktadır. Ancak bu boyalar kök boya özelliği taşımadığı için yukarıdaki işlemleri gerektirmemektedir ve solmazlık özelliğini eski yazmalar niteliğinde taşımamaktadır. Ayrıca Tokat Alı rengini de vermemektedir.

Teknolojinin gelişmesi ile ağaç baskı tekniği de değişmiş seri üretime daha elverişli ve daha kolay olan serigrafî kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Tokat'ın özgün yazmaları renk ve teknik özelliğini kaybetmiştir. Ancak yine de yaşama savaşı vermektedir.

1960-70 yılları arasında en parlak dönemini yaşamış olan yazmacılık 1974 lü yıllarda gerilemeye başlamış, 1978-80 yılları arasında ise en zor dönemini yaşamıştır.

Cumhuriyet döneminde yetişen 150-200 kadar yetenekli Türk usta zamanla bu işi terkederek başka işlere geçmiştir. Şimdi sayıları 10-20 kadar kalmıştır. 1970 li yıllarda 15 tane olan işyeri ise şimdi 9 tanedir.

Yazmacılık Tokat'ta halâ aynı yerde Kervancıoğlu Han'da -ya da sahibinin adı ile Gazioğlu İş Hanı- yapılmaktadır.

Bu bilgilerin derlenmesine yardımcı olan usta Osman Yaşın de bu handaki iş sahiplerinden birisidir.

Yazmacılık bugün kendisine yeni pazarlar bulmaya çalışmaktadır. Yakın zamana kadar çoğunlukla baş örtüsü olarak kullanılan yazmalar, günümüzde yazlık elbiselerde çokça kullanılmakta ve çok ilgi çekmektedir.

Başörtüsü olarak kullanılan geleneksel renk ve desenlerdeki yazmalar ise serigrafî ile ve daha seri bir şekilde üretilmektedir.

TOKAT YEMEKLERİ

Şükran ERTEN

Ülkemiz turizm değerleri yönünden çok zengin bir ülkedir. Mutfak ise bu zenginliğin bir parçasıdır. Mutfak bulunduğu yöreye göre yemek alışkanlığında farklılık gösterir, farklı bölgelerde farklı iklim nedeniyle yetişen bitkilerde de farklılıklar olur, veya hayvancılık gelişmiştir, bütün bunlar köklü bir yemek geleneği oluşturur.

Zaman zaman, ülkeler de birbirinin mutfağından etkilenmiştir, buna bir örnek verecek olursak, Avusturya'nın ünlü «Gulaş» yemeğinin Osmanlı mutfağından etkilenecek ortaya çıktığı söylenir. Viyana kuşatması sırasında, padişahın kullarına (yani askerlere) pişen aş, «Kulaşı» tabir edilirdi, bir çeşit tas kebabı olan bu yemek «gulaş» şekline dönüşerek, bugün ünlü bir yemek olmuştur.

Türk mutfağı o denli zengindir ki; Evliya Çelebi ünlü seyahatnamesinde, çağrılı olduğu bir konaktaki iftar sofrasında onbir çeşit pilavdan söz eder. Sanırım bu da bize yemek kültürümüz hakkında bir fikir verebilir.

Türkiye genelinde yemeklerin bazıları her bölgede, bazıları birkaç bölgede, bazıları ise yalnızca bir bölgede pişirilmektedir.

Tokat'ın kendine özgü yemekleri, Türkiye'nin her yerinde pişirilen yemeklerin Tokat'taki pişirme tarzı ve Tokat'ta yemek kültürünün yanısıra gelişen, günümüzde unutulmaya başlanan geleneklerin hatırlatılması konularında, gerek Tokat il merkezi, gerekse ilçe-

leri hayli zengin örneklerle sahip. Sürenin elverdiği ölçüde örneklerle yoluyla, bu konuda edindiğim bilgileri açıklamaya çalışacağım.

Tokat'ın kendine özgü yemekleri deyince ilk akla gelen Tokat kebabıdır. Tokat kebabının özel bir fırınının olması ilk özelliğidir. Bunu slaytta da görelim. Şişlere dizilen malzemeler şu sırayı takip etmekte; kuyruk yağı, kuzu eti, sonra sebze, en son takılan bir iki diş sarmısak da tadını belirlemesi açısından önemlidir. Ayrı şişlerde ise domates ve biber pişirilir, yine özel yapılan pidelerle de yenilir. Günümüzde hâlâ, Tokat kebabının bu özel fırını hemen hemen her evde bulunmaktadır.

Diğer örnekler ise; baklalı dolma, patlıcan pehlisi, dolma içi, erikli dolma, bacaklı çorba, helle çorbası, gendime togası çorbası, filibah, bütün çorba, kabak kabuğu kavurmasıdır.

Almus ilçesinde ve köylerinde eskiden pişirilen günümüzde ise yalnızca adı hatırlanan bir yemek vardır. Kuymak adı verilen yemek şu şekilde yapılır; kaynayan suya mısır unu yavaş yavaş eklenir, koyu bir kıvama gelince ateşten alınır, tereyağ yakılarak üzerinde gezdirilir. Günümüzde pek yapılmayan kuymak eskiden kış günlerinde ne pişireyim diye düşündürmeyi gerektirmeyecek gayet kolay bir yemektir.

Şifalı bitkiler eskiden beri insanlar için bazan ilaç, bazan da yemek olmuş. Tokat yöresinde baharda yemek amacıyla toplanan bitkiler genelde pancar tabir edilirler. Tek tek isimleri ise şöyledir; kuşagma, haşgaş, hevdidik, dikencük, eskigöynek, topçuekmeği, avcacuk, ağçatoprağı, efelik, ak ve kara madımak, teke sakalı, yelmük, kazankarası gibi.

Bir diğer bitki ise nivik diye adlandırılır, ıspanağın 3 misli büyüklüğünde baharda kendiliğinden yetişen bir bitki. Dikenli olması nedeniyle çiğ yenmiyor, pişirilirken ise demir kaşık kullanılmıyor, mutlaka tahta kaşık gerekiyor. Elma, erik, vişne, kızılıçık ve benzeri ekşi meyvelerin kurularından hoşaf pişirilir, nivığın sapları temizlenerek doğranır, yıkanır ve pişmekte olan hoşafın suyuna atılır, tuz ve pekmez konulur, bulgur atılır, daha sonra ise tereyağda soğan kavurup gezdirilir. Ilıkken hem tatlı, hem tuzlu niyetine yenilir. Şifalı olduğu özellikle de romatizmaya iyi geldiği, demir oranının yüksek olduğu belirtilmektedir.

Çok sık yapılmadığı için baharda nivik pişirenler, çok miktarda pişirerek komşulara dağıtmaktadırlar. Nivik maharet is'le, en kolayca herkesin pişiremediği bir bitki, kıvamı ayarlanmazsa dikenini nedeniyle hoş olmayan bir tad da verebilir.

Şimdi ülkemizin her yerinde tanınan bilinen yemekle.in Tokat'ta nasıl pişirildiğini görelim, herkesin bildiği gibi keşkek ülkemizin hemen her bölgesinde pişirilir, çoğu zaman da düğün yemeğidir, ama Tokat'lılar içine çemen ya da pastırma koyarlarsa o keşkeğin tadına doyum olmaz. Keşkeğin içine konulan kemikler ise bir geleneği akla getirir, özellikle Zile'de kışa girerken etlik yapılır. Bir inek, iki üç koyun kesilir, bir kısmı kıyma ve kuşbaşı olarak kavrulur, kalanı ile sucuk ve pastırma yapılır. Kemikler ise ayrıca kurutularak, keşkek pişirilirken kışın kullanılır. Hem israf olmaz hem de keşkeğe ayrı bir lezzet verir.

Keşkek nasıl ki, düğün sofrasının baş yemeği olmuş, gelenekselleşmişse, yemeğe ilişkin başka adetler de vardır.

Örneğin şehriye dökmek. Eskiden her yiyecek günümüzde olduğu gibi dükkanlarda kolaylıkla bulunmuyordu, o nedenle de, yazdan, günden kışa hazırlık olarak şehriye evde yapılıyordu. Zor olduğu için de komşular toplanarak, yardımlaşarak yapıyorlardı. Şehriyenin yapılacağı evde, odanın ortasına beyaz temiz bir çarşaf serilir, hazırlanan hamur tabakalara konarak çarşaf kenarına dizilir, hanımlar ellerini ibrikle yıkayıp, peşkirle kurutarak, bu odaya girerler, çarşafı dizlerine alırlar, kenarda duran tabaktan hamur alıp ovalyarak çarşafa dökerlerdi, kurutulan şehriye de bez keselerde saklanarak, kışın pişirilirdi. Bu işlem yapılırken halk hikayeleri anlatılır, maniler söylenirdi. Eğer bu toplulukta kızlar varsa onlar hiç konuşmaz, yalnızca dinler, çocuklar bu odaya hiç alınmaz, yorulunca ara verilir, ya akide şekeri ikram edilir veya semaverle çay verilir.

Şehriye, bulgur, makarna, erişte gibi ortaklaşa çalışmayı gerektiren işlerde ara verildiğinde, biraz da eğlenme amacıyla gelenekselleşmiş bir oyun oynanırdı; «micek çekmek» şöyle açıklayalım; bir kaba su konulur, içine orada olanların yüzüğü, kolyesi ile bunlar görünmesin diye üzerine ot, saman vs. konulur, her micek çekiminden önce bir mani söylenir, örneğin; «inne sapladım söğüde, yeni geldim öğüde, benden selâmlar olsun, çifte benli yiğide» denir ve micek çekilir, kimin eşyası çıkarsa, söylenen mani onun şansı olur.

İşte insanların birbirine yardımını zevkli hale getirecek güzel bir örnek.

Türk hamamları dünyaca meşhurdur, hamam deyince ise bazı yemekler akla gelir, çünkü hanımlar hamama giderken yanlarına yemek alarak giderler, örneğin bat, baklalı dolma yapılır, peynir turşu götürülür, bunlar hamamda yenir, bir de hamama gitmeden önce hazırlanıp tinor'a (yani maltız'a) konulan ve hamam dönüşüne kadar pişen bir yemek vardır; «turşulu». Turşulu özellikle hamam dönüşü yenilen, patlıcan turşusundan yapılan bir çeşit yemektir.

Tokat'ın unutulmaya yüz tutmuş bir geleneği de sıra gezmelerdir. Yirmi otuz kişilik topluluk kış gecelerinde her akşam büyük salonlu Tokat evlerinde toplanır. Maniler okunur, türküler söylenir, fıkralar anlatılır, günün konuları konuşulur ve yemekleri yenilirdi. Bu yemeklere örnek verecek olursak; Helle çorbası, dolma içi bat, filibah, çemenli, çökelikli gibi. Birde bu toplantılarda ayrıca soğukluk oalrak adlandırılan meyve ile birlikte köme (yani cevizli sucuk), tatlı tarhana, üzüm turşusu, armut turşusu verilirdi. Tatlılardan ise tırtıl baklavası (şekli tırtıla benzediği için bu adı almıştır) yufka tatlısı, zambak reçeli ve Zile pekmezini örnek verebiliriz. Zile pekmezinin özelliği renginin beyaz olmasındandır. Üzüm şınavat adı verilen beton havuzlarda çiğnenir. Bakır leğenlerde kaynatılır, kara pekmez haline gelir. Yumurta akı şeker ve pekmez ilacı ile beyazlatılır, ve bugün ülkemizin diğer yörelerinde ünlene Zile pekmezi ortaya çıkar.

II. BÖLÜM

TOKAT'TA DİNİ VE SOSYAL YAPILAR

NİKSARLI AHİ PEHLİVAN'IN DÂRÜ'S-SULEHÂSİ

Doç. Dr. Bahaeddin YEDİILDIZ

Selçuklularla birlikte Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynamış olan Dânişmendli Devleti'nin ve Selçukluların dağılmasından sonra ortaya çıkan Taceddinoğulları Beyliği'nin başşehri ve Anadolu Türklüğü'nün önemli kültür merkezlerinden biri olan Niksar'ın tarihî eserleri arasında araştırmacılar, Işık Tekke adında bir yapıdan söz etmektedirler(1). Bu tekkeye âit türbenin kitabesini yayınlayan İ.H. Uzunçarşılı'nın bildirdiğine göre(2), içinde yatan zâtın adına nisbetle bu tekke, Ahi Pehlevan tekkesi ismiyle de anılmaktadır. Kabrin ayak ve baş taşları mermerdir ve kitabesi vardır. Yere fazla gömülmüş olan ayak taşında sâdece doksan mânâsına gelen «tis'în» kelimesi okunabilmektedir. Baş taşın kitâbesinde ise, arapça olarak «merhum Ahi Pehlevan vefat etti, Allah onu affetsin» yazılıdır(3). Türbenin iç duvarında yer alan yine arapça üç satırlık kitâbenin üçüncü satırının türkçesi de şöyledir: «bu binânın inşasını 690/1291 senesinde Ahi Pehlevan el-Evhadî emretti»(4).

1) A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris 1934, c. II, s. 20; B. Darkot, "Niksar", İA, IX, 274.

2) İ.H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul 1927, s. 68-69.

3) Arapça ibâre şöyledir: توفي المرحوم ابي پهلوان تيمرد الله الخفران

4) İbârenin arapçası şöyledir: امر بحارتها ابي پهلوان الاوهدي تيمرد الله الخفران وسمي به

Uzunçarşılı bu iki kitâbeden hareketle, haklı olarak, Ahi Pehlevan'ın türbeyi hayattayken yaptırdığı, vefâtında da buraya defnedildiği hükmüne varmakta ve Ahi Pehlevan'ın kim olduğunun bilinmediğini, Evhadî nisbetini taşıdığına göre, onun 1200-1210 yılları arasında Meyyâfârikîn'deki Eyyübî hükümdârı Melik Evhad Necmeddîn ibn al-'Âdil'in kölelerinden biri olup daha sonra Selçuklu Devleti hizmetine girmiş olabileceği ihtimâlini ileri sürmektedir(5).

Bu kitâbeler dışında, **Tahrir Defterleri**'nde Ahi Pehlevan'a âit bazı bilgilere rastladığımız gibi(6), Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yine bu zâta âit bir vakfiye sûretine de sâhip bulunmaktayız(7). İşte ben bu tebliğde, sözkonusu bu dağınık bilgileri toplayarak özellikle vakfiyenin muhteva tahlilini yaparak Ahi Pehlevan ve eserini yakından tanıtmaya çalışacağım.

Kimdir bu Ahi Pehlevan?

Vakfiyeden anlaşıldığına göre, onun asıl adı Mehmed'dir. Aynı zaman da hacılığı da vardır. Ancak kendisi Niksarlı Ahi Pehlevan diye şöhret bulmuştur. Sözüünü ettiğimiz bu vakfiye, 723/1323 tarihini taşımaktadır. Bu duruma göre, daha sağlığında, 1291 yılında kendi türbesini yaptıran Ahi Pehlevan, bundan tam otuz iki yıl sonra vakfiyenin yazıldığı 1323 yılında hayattadır. Çünkü vakfiyede vâkıfın, «insanın sorumluluk sebebi olan aklının kemâli ve nefsinin hastalık alâmetlerinden ve noksanlık sebeplerinden selâmeti hâlinde» bu vakfı gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Yine vakfiyede o,

- 5) İ.H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 69. Tebliğin sunulduğundan sonra, sayın Mikail Bayram, Evhadî mahlasının Moğollar devrinde yaşamış meşhûr bir şâir ve sûfi olan Evhadü'd-Dîn Kirmânî (öl. 1238)'den gelebileceğini söylemiştir ki bu ihtimal diğerine nazaran daha kuvvetli gözükmektedir. Buna benzer başka örnekler de vardır. Meselâ, İranlı bir şâir olan Rükne'd-Dîn Evhadî (1377) de, mahlasını, teberrüken, üstâdı Evhadü'd-Dîn Kirmanî'nin isminden almıştır (bkz. «Evhadî» mad., İA, c. IV, s. 399)
- 6) Bu Tahrir Defterleri ve Ahi Pehlevan'la ilgili sayfalar için bkz. B. Yediyıldız, *Ordu Kazası sosyal tarihi*, Ankara 1985, s. 6, 14, 32, 135, 142-143. Ayrıca, KKA (Kuyûd-i Kadîme Arşivi), TD (Tahrir Defteri), No: 10, v. 10, 25 b, 44-45; KKA, TD 583, v. 51.
- 7) VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), Defter 581/II (Ana. 1255 Başlar), s. 298-299. Vakfiye arapçadır. VGMA'nde tercümesi de mevcuttur (Defter No: 1967, s. 361-365. Bu vakfiyenin bir kısmının eski yazı neşri için bkz. M. Cevdet, *Zeylû alâ fasl'il-ahiyeti'l-fit-yânî't-Türkiyye fi kitâbi'r-Rihleti li-İbn Batuta*, İstanbul 1351/1932, s. 283-287.

«haysiyet sâhibi ve cömert kişilerin kendisiyle övündüğü» bir şahsiyet olarak nitelendirilmektedir. Ancak türbe kitabesindeki «Evhadî» nisbeti vakfiyede yer almıyor. Eğer, İ.H. Uzunçarşılı'nın bir ihtimâl olarak düşündüğü gibi, Ahi Pehlevan'ın Evhadî sıfatı Melik Evhad'ın kölesi oluşundan ileri gelmişse, o, belli bir şöhrete ulaşarak toplumda yeni bir yer edindikten sonra, köleliğini hatırlatan bu sıfatı psikolojik açıdan kullanmamış olabilir.

İncelediğimiz belgelerden anlaşıldığına göre, Ahi Pehlevan'ın bu şöhrete, bir taraftan Ahiliği, diğer taraftan da Niksar'da ve Mesudiye'nin Yavadı köyünde kurmuş olduğu sosyal tesisler sayesinde ulaştığını söylememiz mümkündür.

Bilindiği üzere, XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu'da huzursuzluk ve istikrarsızlık hâkimdir. 1240'larda Tokat Türkmenlerinin de katıldığı, sosyal ve dîni nitelikli babâiler isyanı; 1243'te Köseadağ'da Moğollar tarafından Selçuklu ordularının yenilişi; Anadolu'da Moğol hâkimiyetinin başlaması; taht kavgalarının ülkeyi parçalaması; 1277'de emirlerin isyanı ve Mısır Sultanı Baybars'ı yardıma çağırmaları; Moğolların karşı bir hareketle isyanları bastırması; iç savaşların devamı; 1303'te III. Mes'ud'un ölümü ve Anadolu Selçuklu saltanatının son buluşu; ülkenin birbiriyle kavga eden Moğolların savaş sahnesi hâline gelişi; ve nihâyet, mahallî beylerin her türlü otoriteden kurtularak kendi beklilerini kurma çalışmaları içine girmesi gibi hususlar hatırlanacak olursa, Türkiye'nin o dönemdeki perişanlığı gözler önünde canlandırılabilir.

XIII. asrın sonlarına doğru, özellikle Niksar'ın durumu daha da kötüdür. Zira 1289 yılında uğramış olduğu büyük bir sel felâketi yüzünden kasaba yerle bir olmuştur. Ahi Pehlevan'ın hayattayken yaptırdığı türbenin kitabesi 1291 tarihini taşıdığına göre, onun imar faaliyetlerinin Niksar'ı yok eden sel felâketi sonrasına rastladığı, bu sebeple önem kazandığı ve onu şöhrete ulaştırdığı anlaşılmaktadır.

Vesikalardaki verilerin ışığı altında oldukça varlıklı bir kişi olduğunu tahmin ettiğimiz Ahi Pehlevan, ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan sıkıntılar içinde bulunduğu bu günlerde, «tarikat şeyhi ile tarikat usullerine göre terbiye görmüş olan ve şeriatin zahirî hükümlerine göre daimâ ibâdetlerini yerine getirmeye çalışan sulehâü's-süfiyenin oturması için bir zâviye» yaptırıyor. Zâviyenin adı, vakfiyenin başka bir yerinde Dârü's-Sulehâ olarak geçi-

yor. Bu kuruluş içinde ayrıca bir medrese, muhtelif hücreler ve bir de hamam vardır. Şeyh, yine bu müesseseye âit müstakil bir evde oturmaktadır. Kuruluşa su getirtirilmiş, dârü's-sulehâda, medresede, şeyhin ikâmetgâhında ve bahçesinde çeşmeler inşa ettirilmiştir. Yine vakfiyeden anlaşıldığı üzere, dârü's-sulehâ, medrese ve diğer hücreler gerekli eşya ile vâkîf tarafından dayanıp döşenmiştir. Sofa ve namazgâhda kandiller asılıdır. Mutfak da gerekli malzemeyle donatılmıştır(8).

Sûfiler, fukara, mesâkin ve sulehâ, bu kuruluşta ortak bir hayat sürmekte, akşam ve sabah yemeklerini beraber yemekte, ayrıca geleni gideni misâfir etmektedirler. Vakfiyeden oldukça detaylı bir biçimde anlamamız mümkün olan bu ortak yaşayışın tasvirine geçmeden önce, zâviyenin gelir kaynaklarına temas etmek yerinde olacaktır.

Ahi Pehlevan vakfının gelir kaynaklarını, tarım işletmeleri, ticarî kuruluşlar ve meskenler olarak üç grupta toplayabiliriz.

Tarım işletmeleri arasında, bir köyün tam(9), iki köyün yarı(10) hisseleri, biri Nihsar'ın Kadı-Mehmed Nâhiyesinde, ikisi Fünûn kö-

8) Bunlar arasında, yirmisi kalaylı, yirmisi kalaysız kırk sahan, beş tencere, üç bakır tabak, bir sofraya maşrabası, iki demir ibrik, sahtiyandan üç tane uzun sofraya, peşkir (mendil) vs... sayılmaktadır. İki kelimenin ne olduğu anlaşılamamaktadır.

9) Bu köyün adı vakfiyede Kirtanohu's-süflâ (كرتانوح السفلى) olarak geçmektedir. Daha sonraları bu ad, Kirtanos (كرتانوس)'a dönüşmüştür. Zira KKA'nde 982/1574-75 tarihli *Defter-i Evkâf-ı Rûm* (TD 583, v. 51 b)'da Ahi Pehlevan Zâviyesi vakıfları arasında Kirtanos-i küçük şeklinde geçmekte ve köyün mâlikâne hissesinin tamamının vakıf olduğu belirtilmektedir. KKA, TD 10'a ise (v. 44), "Mezre'a-i Kirtanos-i Küçük, mâlikâne, vakf-ı Zâviye-i Ahi Pehlevan; hâsil-ı divânî me'a'r-rûsûm ve çeltük : 500" şeklinde kaydedilmiştir.

10) Bu köylerden birisi vakfiyede Eydikli (ایردکلی) diğeri ise Çend ve Har bi-Agrosti (چند و فوار باغروستی) şeklinde geçmektedir. Bu köylerden herbiri için "karyenin tamamından iki sehinden bir sehminin yanı sıra nısf-ı şâyi'nin tamamının» vakfedildiği belirtilmektedir. *Defter-i Evkâf-ı Rûm* (TD 583)'da Ahi Pehlevan vakıfları sayılırken bu iki köye rastlanmıyor. Fakat mâlikânesinin yarısı vakıf olan Kiryün (کیریون) ile mâlikânesinin tamamı vakıf olan Ceyr (جیر) ve Evderhiye (اودرهم) köylerinin adları geçi-

yünde olmak üzere üç tarla(11), muhtelif bağlar(12), köylerden ve tarlalardan gelen mahsûlü depolamak ve işlemek için şehrin dışın-
da inşa edilmiş birbirine bitişik bir piring anbarı ile bir değirmen
ve aynı yerde muhtelif hücreler(13) bulunmaktadır.

Şadırvan Bahçesi(14) ile diğer bir bahçe ve içindeki mesken-
ler(15) vakfın gelir kaynaklarına âit ikinci kategoriye oluşturmaktadırlar.

yor ki bunların vakfiyede geçen iki köyle mutlaka bir bağlantısı bulunmalıdır. İsimleri bu şekilde değişmiş olabileceği gibi istibdal edilmiş de olabilirler (v. 51 b). TD 10'da da Karye-i Kiryün'ün mâlikânesinin nısfının Ahi Pehlevan Zâviyesi'nin vakfı olduğu yazılıdır (v. 25 b). Aynı şekilde bu defterde (TD, 10, v. 44, 45 b) Kirtanos-i Küçük ve Çeyr'in mâlikânelerinin tamamının Ahi Pehlevan vakfına âit olduğu kayıtlıdır. Çeyr'in divânî hâsılı 800 akçedir.

- 11) Kadı-Mehmed Nâhiyesindeki tarla, Emir Esedüddin mülkü, Sâka (**ساق**) ve yol ile çevrilidir. Fünûn köyündekinin birisi, Şemseddin Harmanî veresesi, Ahi Pehlevan'ın mülkü ve makbere ile mahduddur. Bu köydeki diğer tarla, iki ölçek buğday ekilebilecek büyüklüktedir ve Fünun köyü mescidi vakfı, nehir, hendek ve yol ile çevrilidir.
- 12) Niksar'ın Baldöken (**بالدكان**) mevkiindedir ve «Hüsameddin Geldi Ellibaşı» diye şöhret bulmuştur. Bu sebeple, vakfiyede sınırları verilmemiştir. TD 583'te Ahi Pehlevan Zâviyesi vakıfları arasında bir kıt'a Kök sebağı zemini, 4 kıt'a Saraybağı zemini geçmektedir ki, bunlar sözkonusu bağların kalıntısı olmalıdır.
- 13) Vakfiyede bunların, Büyük Cadde, Mancınıkçı Arab Nureddin veresesine ait piring anbarına giden yol ve nehirle çevrili olduğu belirtilmektedir.
- 14) Vakfiyeye göre, burası, Atabey Bahçesi, Pirüne (**پيرور**) veresesi bahçesi, Hâfız Nakıyüddin veresesi ve Esedüddin Efendinin harap bahçesi ile çevrilidir. TD 10'da, Mahalle-i Ahi Pehlevan'da "Zâviye-i Ahi Pehlevan, Şadırvan yeri dimekle ma'rûf ve bir kıt'a yer mer'a mâlikânâe-i Saray bağı ve Han yeri ve çarşuda otuz dükkan" (v. 10) kaydı bulunmaktadır.
- 15) Ulubeğ mülkü, Tâceddin Ellibaşı mülkü, Yalu (**الو**) mescidi vakfı ve yol ile çevrilidir.

Musa Sokağı'nda bir ve yukarı Sûk'daki üç dükkan(16) ile ayrı bir yerde birbirine muttasıl iki han ve onlara bitişik dükkanlar(17) ise hem şehrin ticarî faaliyetine katkıda bulunmak hem de vakfa gelir sağlamak gayesiyle inşa edilmişlerdir.

Sözkonusu bu gelir kaynakları «binaları, taşları, ağaçları, koruları, baltalıkları, pınarları, nehirleri, sularının içme hakkı, meyveli ve meyvesiz ağaçları, ağaçlı veya ağaçsız bahçeleri, ekilen veya ekilmeyen arazileri, harman yerleri, samanlıkları, kısacası bütün hakları» ile vakfedilmiştir. Vakfiye şartlarına göre bunlar kiralama usûlüyle işletilecek, kira süresi bir yıl olacak, ancak zarûret hâlinde bu süre üç yıla kadar uzatılabilecektir.

Bu kaynaklardan toplam ne kadar gelir sağlandığını bilemiyoruz. Ancak, Ahi Pehlevan zâviyesinin küçümsenemeyecek ölçüde bir mal varlığına sâhip olduğu açıkça gözükmemektedir.

Ahi Pehlevan zâviyesinin, diğer adıyla dârü's-sulehâsının iç teşkilâtı nasıldı? Orada kimler görev yapıyordu ve nasıl bir hayat yaşıyordu? Vakfiyedeki verileri belli bir sistem dâhilinde yorumladığımız zaman, bu soruları aydınlatacak cevaplar bulabilmekteyiz.

Niksar'daki Ahi Pehlevan vakfında ücret karşılığı görev yapanlar, mütevellî, şeyh, zâviye hizmetçisi, aşçı, su-yolcu ve hâmamcıdan müteşekkildir.

Vakfın kuruluşunda tevliyet yâni mütevellîlik görevini Ahi Pehlevan kendisi üstlenmiştir. Bu görev, vâkîfın neslinin inkırâzına kadar evlâda meşruttur. Ondandır, zâviyenin şeyhi tevliyet görevini de üstlenecektir. Vakfın gelirinin beşte biri tevliyet ücreti olarak ayrılmıştır. Bundan başka, bütün masraflar karşılandıktan sonra ge-

16) Vakfiyeye göre, bunlardan birisi, Musa Sokağı yakınındadır. Sonisalı Şeyh Şerefeddin Zâviyesi vakfı, Emir mülkü, Pervane Hamamı Mahallesi ve Sûk ile mahdud bulunmaktadır. Yukarı Sûk'da bulunan diğer üç dükkan birbirine bitişiktir ve Kâtib Ebi Yezid mülkü ve Sûk ile çevrilidir. TD 583'te, dükkanların yıllık 100 akçe icarı olduğu belirtilmiştir (TD 583, v. 51 b).

17) Pirinç anbarı, Su'ûfi vakfı demekle ma'rûf bahçe, Sûk, Safarin (صفارى) Mahallesi Sokağı ve yol ile çevrilidir. TD 583'te, "zemini harab Han" geçmektedir. Bu tarihlerde hanlar yıkılmış, yeri de boş kalmış olmalıdır.

lir fazlası kalırsa bu da mütevellîye âittir. Artmazsa, mütevellî, ücreti dışında başka bir harcama yapmaya yetkili değildir.

Mütevellî, vakfın geliriyle her şeyden önce, vakıf mallarının imarı, onarımı, ihtiyaç hâlinde yenilenmesi ve istibdâlini gerçekleştirmek; zâviye personeli ile diğer misâfirlerin sabah ve akşam yemekleri ile diğer masraflarını karşılamakla mükelleftir.

Su-yolcu, günlük hayatın en önemli unsuru olan su ihtiyacını karşılamak üzere yapılmış olan ve daha önce bahsettiğimiz çeşmelerin ve suyollarının bakımıyla meşgul olmaktadır. Bu hizmeti karşılığında, kendisine senede 120 dirhem para ve oniki müd buğday verilmektedir.

Türk hamamlarını işleyişi açısından, hayrat ve akar türünden olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Hayrat hamamlar, topluma karşılıksız hizmet sunmak için, akar hamamlar ise hayrat eserlere gelir sağlamak üzere inşa edilmişlerdir. Ahi Pehlevan zâviyesine bağlı bulunan hamam, hayrat türündendir. Bu hamamda, zâviyede ikamet eden fukara, sulehâ ve ulemâ ile oraya gelip gidenlere karşılıksız hizmet sunulmaktadır. Bu hamama, elbiseler, girişteki küçük halılar üzerine bırakılarak giriliyor. Hamam hizmetçisi (nâtur) senede hamamın bakımı için yüz, ve oraya gelenleri yıkaması için yirmi dirhem ücret alıyor. Ve bunların elbiselerinin yıkanması için de hamama her sene on ritil sabun satın alınıyor.

Yemek pişirmek üzere zâviyeye bir aşçı tayin edilmiştir. Dârü's-sulehânın temizlik işlerinden de bu aşçı sorumluydu. Aşçının ücreti yıllık 150 dirhemdi. Ayrıca kendisine hergün üç okkalık bir ekme ve yemek veriliyordu. Zâviyede sabah ve akşam olmak üzere iki öyün yemek çıkarılıyor, orada ikâmet eden fukarâ, sulehâ ve ulemâ ile hergün gelip giden misafirler, yemeklerini birlikte yiyorlardı. Zâviyede hergün dört ritil buğday ekmeği ile bir ritil et ve yeterli ölçüde tuz, zeytinyağı ve odun tüketilmekteydi. Dikkat çekici bir husus da, sabahları zeytin ve peynirden başka katık olarak karpuz, üzüm ve benzeri meyveler satın alınmasıdır. Vakfiyede, mevsimine göre, meyvenin eksik edilmemesi şart koşulmuştu. Zâviyede meyve yiyecek misâfirlerin miktarının sınırlandırılmaması, gelirin müsaadesi ölçüsünde herkese ikram edilmesi isteniyordu.

Bu kuruluşta, cuma, bayram ve kandil geceleri büyük bir önem taşımaktaydı. Bu sebeple, cuma geceleri fazladan iki men ekme ve yarım men et satın alınarak yemek miktarı artırılıyordu. Ayrıca,

zâviyede oturanlar için her cuma gecesi bal helvası yapılıyordu. Senede iki batman balmumu alınarak, cuma, bayram, regaib, berat ve kadir gecelerinde dârü's-sulehâ daha iyi bir şekilde aydınlatılmaya çalışılıyordu. Ayrıca, zâviyede ikâmet edenlerden başka, her sene regaib, berat ve kadir geceleri zâviyeye gelen fakir, fukara ve düşkünler ile mahpuslara, üç batman bal ve yeterli derecede yağ, un, safran ve diğer malzemeler satın alınarak helva yapılıyor ve onlara ikram ediliyordu.

Zâviyede ikâmet edenler arasında hâfızlar da vardı. Bunlardan dördü, pazartesi ve perşembe günlerinde tecvid ve tertil üzere birer cüz Kur'an okumakla görevlendirilmişti. Bu iş için her birine yılda birer müd buğday veriliyordu.

Vakfiyeden anlaşıldığına göre, biraz sonra kendisinden bahsedecek olduğumuz şeyhin en yakın yardımcısı hâdim-i zâviye yani zâviye hizmetçisi idi. O, yine az sonra anlatılacağı üzere, şeyhin tâbi olduğu çalışma şartları dâhilinde görev yapıyordu. Özellikle namaz vakitlerinde ezan okunması görevi de ona âitti. Bu hizmetleri karşılığında, kendisine her yıl 120 dirhem para ödeniyor ve 15 müd buğday veriliyordu.

Yönetimden sorumlu olan mütevelliyi ve yukarıda anlatmaya çalıştığımız diğer görevlileri zâviyenin yardımcı hizmet personeli olarak değerlendirmemiz mümkündür. Çünkü zâviye dışında diğer kuruluşlarda da, mütevelliler, aşçılar, hâfızlar, hademeler, vs... çalışmaktaydılar. Dâr's-sulehâ veya zâviyenin ilmî ve mânevî sorumlusu olan ve bu müesseseye şahsiyet kazandıran asıl görevli şeyhti. Vakfiyede Ahi Pehlevan zâviyesine tâyin edilecek şeyhin, âlim, ibâdetini yapan (müte'abbid), inançlı, vera' sâhibi yani yasaklardan sakınan, zühd ehli, sûfi âdâbını bilen, onların ahlakıyla bezenmiş, halvet hallerinden haberdar, Hakk yoluna ve seyredenlerin (şâirin) menzillerine tâlip olan sâlikleri irşada muktedir bir kişi olması isteniyor.

Şeyh, sürekli olarak dârü's-sulehâda kalmak zorundaydı. Cuma ve iki bayram günleri ile mahkemede şahitlik yapma görevi, hasta ziyâretleri, cenaze merâsimleri ve diğer bazı zarurî haller dışında görev yerinden ayrılamıyordu. Bu durum, o günki Türk toplumunda, içtimâî bütünleşme açısından cuma ve bayram günlerine, adâletin tecellisi için şahitlik müessesesine, sosyal dayanışma açısından hasta ziyareti ve cenâze merâsimine ne derece önem verilmiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Cemaatla kılınan beş vakit namazda imamlık görevini şeyh yapıyordu. Vakfiye şartlarına uygun olarak o, sabah, ikinci ve yatsı namazlarından sonra sırasıyla Yasin, Feth ve Mülk sûrelerini okuyor; yine sabah ve akşam namazından sonra da cemaatıyla birlikte, şeyhlerin hareket tarzına göre (menhecü'l-meşâyih) Allah'ı zikrediyordu. Zikirten sonra da, hep berâber, vakfın kurucusuna, ebeveynine ve bütün müslümanlara du'â yapıyordu.

Elimizdeki vesikaların imkan verdiği ölçüde, burada kendisini ve eserini tanıtmaya çalıştığımız Niksarlı Hacı Mehmed, İbn Batuta'nın, XIII. asırda, «Diyar-ı Rûm Türkmenlerinin meskûn olduğu her vilâyet, her şehir ve her köyde»(18) mevcut olduğunu söylediği Anadolu Ahîlerinden birisi, eseri de bir Ahî zâviyesidir(19). O kendi zamanında kitaplara geçmemiş, fakat topluma hizmet sunmak gayesiyle gerçekleştirdiği sosyal nitelikli eserleriyle, neredeyse yedi asra yakın bir zaman dilimi içinde halkın vicdanında yaşamasını bilmiştir. Onun eseri sâdece Niksar'daki dârü's-sulehâsından ibâret değildir. O, aynı nitelikte bir müessese de Mesudiye'nin Yavadı köyünde kurmuştu(20). Ahî Pehlevan'ın buradaki eserinden, 1985 yılı başlarında sâdece bir eski cami kalmıştı; sonunda o da yıkılmış ve yerine yenisi yapılmıştı. 1985 eylülünde, bu bölgede, elimdeki vesikaların bugünkü izleri üzerinde yapmış olduğum bir saha araştırması sırasında, eski caminin bânisini bilen birisini ararken, 90'lık bir ihtiyar imdadına yetti ve şöyle dedi :

«500 yıl kadar önce, Ahî Pehlevan adındaki birisi, Niksar'dan bir ok atmış ve okun düştüğü yere cami yaptıracağını söylemiş. Ok da Yavadı'ya düşmüş. Bunun üzerine Ahî Pehlevan gelerek bu ca-

18) *Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagné d'une traduction* par C. Defrémery et le Dr. B.R. Sanguinetti, Paris 1914, c. II, s. 260-261.

19) Ahilik ve Ahî Zâviyeleri için bkz. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar*, 3. bs., Ankara, 1976, s. 211 vd, Neşet Çağatay, *Bir Türk kurumu olan Ahilik*, Ankara 1974.

20) Mesudiye (eski adı Milâs)'nin, Kiçifaldaca ve Zile köylerinin mâlikâne hisseleri Ahî Pehlevan tarafından Yavadı'da yaptırıldığı camie vakfedilmişti. Elde edebildiğimiz 1455 yılı ve daha sonrasının tarihlerini taşıyan belgelerde buradaki müessese cami olarak nitelendirilmekte birlikte, bâzi belgelerde, Ahî Pehlevan'ın buradaki vakfı için meşihat, tevliyet, hitâbet ve imâmet, te'zîn, rûgan-ı şem' ve hasır cihetlerine tahsisat ayrıldığı görülmektedir (bkz. BA, TD 557 (II. Selim Devri, 1566-1574) ki bu durum, burasının da bir Ahî Zâviyesi olduğu ihtibarı uyandırmaktadır.

mii inşa ettirmiş. Bununla ilgili vakıfları da vardı. Benim gençliğimde camiin masrafları bu vakıflardan karşılanıyordu. Allah ona rahmet eylesin.»

Devrinin istikrarsız ortamı içinde, çok dar bir mahallî bölgede, kanaatimize göre, Ahi Pehlevan'ın oynamış olduğu siyasî-askerî rol ve kültür faaliyetleri, 90'luk dedenin anlattığı bir efsâneye dönüşmüş olsa bile, toplumların kimliğini oluşturan kültür sürekliliği vâkı'ası, her halde bu olmalıdır. İşte bu sürekliliğin ciddî ve ilmî tahlilleri yapılarak, kültürel zemin tesbit edilir ve bu zemin üzerinde yeni yaratışlar içine girilirse, ancak o zaman, kalkınmanın gerçek yolu açılmış olacaktır.

TOKAT ULU-CAMİİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Doç. Dr. Tuncer BAYKARA

Tokat, ad olarak da(1). Şehir olarak da Türk devrinde görülen bir iskân yeridir. Antik dönemin Neokaeiseria/Niksar'ı erken Selçuklu döneminde yörenin en ünlü şehri idi. Ancak Türk devrinde meydana gelen şartlarla Tokat da bir önemli merkez olarak ortaya çıkmıştır.

1) "Tokad" kelimesi daha XIV. yüzyıl Türkçe metinlerinde görülen bir kelimedir : bk. *Düsturnâme-i Enverî*, Mükrimin Halil neşri İstanbul 1928, s. 70; I. Melikoff-Sayar neşri, Paris 1954, s. 129. Halk arasında hayvanların tutulduğu kapalı yer, hayvan ağılı anlamında olup, yaygın olarak yaşamaktadır (bk. *Derleme Sözlüğü*, X, Ankara 1978, sh. 3947). Güney-batı Anadolu yöresinde de hemen aynı anlamda kullanılır : T. Baykara, Ya-tağan, Tokyo 1984, s. 12; X. De Planhol, Antalya ovasındaki "tokat"ları tafsilatlı olarak resimlerle anlatır : *De la Paline Pamphylieenne Aux Lacs Pisidiens*, Paris 1958, s. 296-298, resim için bk. Planche : LIII. Tokat'ın kapı, bakır kap, bir üzüm cinsi ve sürü anlamları için bk. *Derleme Sözlüğü* X, 3947; keza bk. Cilt XII, Ankara 1982 sh. 4766.

Tokad/Tokat, yer adı olarak Anadolu'nun hemen her tarafında kullanılıyor. Bu ad hem bir iskân yeri, hem de dere veyâ başka bir ad da olmaktadır. Misâl olarak şunlar verilebilir :

1. Tokat : Eskişehir, Merkez, *Meskûn Yerler Kılavuzu*, II, 1068)
2. Tokat : Kocaeli, Kandıra, Şeyhler nh, (Aynı yer,)
3. Tokat : Sakarya, Merkez, Söğütlü nh. (*Köylerimiz*, Ankara 1968, s. 514.
4. Tokat : Kütahya, Emet (Aynı yerler).
5. Tokat Bahçesi-Köşkü : İA, II, 683b : İstanbul'da Anadolu Kavağı lie Beykoz arasında; *Meskûn Yerler Kılavuzu*'na göre çiftlik»
6. Tokat Deresi Göksu'nun kuzey-batısında dere.

Şüphesiz, Tokat'ın bulunduğu yerde, çok eskilerden beri bir iskân, belki Türk fethi arifesinde bir kastro/kale bulunuyordu. Yağın bir tepenin üzerindeki bir kastro/kale daha ziyâde yöre insanları için bir sığınak yeri olmuştur.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sırasında görülen bir özellik vardır. Buna göre Türkler, bir kaleyi aldıklarında ilk olarak oradaki kiliseyi mescid yaparlardı. Mescid'ül-cuma, yâni cuma mescidi olan bu yapı, genellikle Fethiye Câmii diye de anılır. İlk fetih döneminde, henüz mücadele devam ettiği için kalede daha ziyâde muharip Türkler oturuyorlardı.

Anadolu'da, Bizans devrinde VIII. yüzyıldan sonraki gelişmelerle şehirler küçülüp halk, daha ziyâde sarp tepeler üzerindeki kastro-larda toplanmıştı. Bu kastro/kaleler nisbeten küçük mekânları ile sınırlı sayıda nüfusa barınmasına imkân veriyordu. Bu itibarla, Türk fethinden sonra da kaledeki halkın önemli bir kısmını askerî zümreler teşkil etmişti.

Anadolu'da bu mücadele döneminin ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Bazı yörelerde daha uzun olmuştu. Tokat yöresine, 1140 lara kadar Bizans akınları eksik olmadı. Bizans bu yöre üzerindeki emellerinin 1140 lardan sonra iyice boş olduğunu anladı. Artık 1140 lardan sonra yörede emniyet kesinleşmiş, sulh ve sükûn devri başlamıştır.

Çevrede emniyet sağlanınca, halkın sadece kale içerisinde oturmasına gerek kalmıyordu. Kale sahaları hem dar ve sıkışık, hem de oraya inip-çıkma zordu. Bu bakımdan güvenlik devri başlayınca, kalenin kapısı etrafında ve arazinin imkân verdiği alanlarda yeni iskân başladı. Bu iskân, çevrenin zenginliği ve öteki şartlarla (yol, pazar yeri oluş vs) gelişebiliyordu. Tokat için de, iskânın gelişmesi muhakkak ki aynı esaslarda cereyan etmiştir.

7. Tokad. Yer adı : 1/200.000, Aydın Paftası, Karpuzlu batısında.

8. Tokat-dibi gölü : Kocaeli-Kandıra da göl. Muhtemelen 2 numaradaki köy adı ile ilgili.

Tokat-başı (İzmir, Bayındır) ve Tokat-kırı (Çanakkale, Biga) köylerinden başka, Tokatlı diye Zonguldak ve Kastamonu'da da birer köy vardır.

Bütün bu yer adları, farklı zaman ve mekânlarda ortaya çıkmışlardır. Netice Tokat, yer adlarında yaygın olarak kullanılan türkçe bir kelimedir.

Türk halkı müslüman olarak, vakit namazlarını evde, tek başına da kılabilir. Ancak özellikle her haftadaki cuma namazı, cemaatle ve izin verilen câmide kılınmak zorundadır. Bu câmi önceleri kale içinde ilk fetih günlerinden kalan yapıdır. Fakat zamanla, kale dışında da kalabalık bir nüfus yerleşinde bazı müşküller belirmiştir. Öncelikle kale içindeki nüfusa göre düzenlenmiş, nisbeten küçük câmiye sığılmamış olabilir. Yaz günlerinde bir mesele olmamakla birlikte kışın kapalı mekân gereklidir. Daha da önemlisi kale dışındaki kalabalık bir kitlenin, kale içine gelmesidir. Bu aynı zamanda güvenlik açısından da önemli bir mesele idi. Çünkü gayrimüslimlerin cuma namazı vaktinde, birden saldırıp Türkleri şehid ettiklerine dair acı hatıralar vardı.

Kale dışındaki yeni iskân sahasında, yâni şehirde, gittikçe artan iskân, burada da bir ibâdethâne kurulması ihtiyacını ortaya koymuştur. Halkın bu ihtiyacını daha rahat gidermesini sağlamak gerekiyordu. Bu ihtiyaç, muhakkak ki, devrin mâlî gücü kuvvetli kişilerini etkilemiş olmalıdır. Halkın ihtiyacını giderecek bu yeni yapının kim tarafından yapılmış olabileceğini söz konusu etmiyeceğiz. Burada üzerinde durmak istediğimiz yeni yapının yeridir.

1. Öncelikle yeni câminin yeri dikkatle seçilmelidir. Özellikle hem şehrin yeni sahasıyla ilgili olmalı hem de eski kale sahasıyla münasebeti bulunmalıdır. Böyle bir yer kaleye giden yol veya kalenin ana giriş kapısı yakınları olabilir.

2. Yeni yapı, hem kale sakinlerinin hem de şehirde kalanları rahatça içine alabilecek bir büyüklükte olmalıdır.

Şimdiye kadar, kısmen, teorik, ama daha çok Selçuklu döneminin öteki şehirlerindeki durumda kıyasla belirttiğimiz bu durum, Tokat şehri Ulucâmii için çok güzel bir tatbik örneği vermektedir. Câminin yeri, herşeyden önce XII. yüzyıl için tahmin edebileceğimiz şehir sahasına rastlamaktadır. Şehrin belki tam ortası değildir; ama kale sahası da söz konusu edilince, bu iki ana sahanın ortasında bir yer işgal eder. Böylece bu yer, hem kale, hem de yeni şehir sahası ile yakından ilişki kurabilir.

Çünkü Tokat Ulucâmii kaleye giden yolda olup, Kalenin ana giriş kapısına da yakındır. Böylece kaledekiler kolaylıkla buraya inebileceği gibi, yeni şehir sahasındaki halk da rahatlıkla orada toplanabilir.

Söz konusu edeceğimiz ikinci özellik Tokat Ulucâmiinin büyüklüğüdür. Gerçi Tokat Ulucâmii çok büyük bir tamir geçirmiştir. Ancak bu tamir sırasında, yenisinin eski temeller üzerine yapıldığı söylenir. Böylece şimdiki câminin iç sahasından bu câmi'de namaz kılacak insan sayısı bilinebilir. Görebildiğimiz kadarıyla Tokat Ulucâmii, XII. ve hatta XIII. yüzyıl Tokat'ında, cuma namazı kılması gereken bütün erkekleri içine alabilecek kadar geniştir.

Tokat Ulucâmiin yeri, yukardan beri saydığımız bütün nazari, hususların dışında Selçuklu çağı Ulucâmiilerinin özelliklerini tam olarak yansıtmaktadır. Söz konusu edebileceğimiz özellikler Tokat Ulucâmiinin tarihlemesi için de etkili olabilir. Şöyleki XII. yüzyılda Dânişmendliler devrine ait bir medrese Ulucâmiiden daha da dışardadır. Bir başka deyişle Ulucâmii medrese ile kale arasında kalmıştır. Bu durumda Ulucâmiin Medreseden daha erken bir tarihte yapılmış olması icab eder. Bu tarih ise XII. yüzyılın ortalarıdır.

Netice olarak Selçuklu dönemi şehirlerindeki Ulucâmilerin durumu göz önüne alınırsa Tokat Ulucâmiin de Selçuklu ve tabiatıyla Dânişmendli devrine kadar gittiğini kesinlikle söyleyebiliriz. Bu durum Danişmendli çağında bir medresenin Ulucâmiinin daha güneyinde yer almasıyla da belirginleşmektedir. Tokat Ulucâmiinin sonraki yüzyıllarda deprem, yangın ve sair sebeplerle yıkılmıştı. Onun yeniden yapılmış olması sadece dış yapısının yenilenmesini sağlamıştır. O yerdeki câmii muhakkak ki XII. yüzyıla kadar gider.

TOKAT YÖRESİNDEKİ AHŞAP CAMİLERİN KÜLTÜRÜMÜZDEKİ YERİ

Yaşar ERDEMİR

Türk Kültür ve Sanatını Anadolu'da en iyi şekilde temsil eden bölgelerden birisi de Tokat ve çevresidir. Danışmendlilerden beri (1071-1150) dokuzyüz yılı aşkın bir süredir bir Türk beldesi olan Tokat, aynı zamanda sanat eserlerinin zenginliğiyle de ayrı bir önem taşımaktadır.

Orta Asya ve Türkistan bölgesinden gelip Anadolu'ya yerleşen Türkler, birtakım sanat unsurlarını da -malzeme, yapı ve süsleme özellikleri gibi- beraberlerinde getirmişlerdir. Bu unsurlar zaman içerisinde Anadolu'da bölgelere göre farklı bir kullanma ve uygulama alanı bulmuştur. Bunlardan biri de ahşap malzemedir. Türkler bu malzemeyi çok eski dönemlerden beri mimaride, el sanatlarında ve günlük hayatta hem yapı, hemde süsleme elemanı olarak kullanmışlardır. Hunlardan kalma ağaç direkli ve ahşap yığma kurganlarla(1), içlerinden çıkan arabalar, ahşap oyma kaplar, masa ve benzeri gibi eşyalar bunu teyid etmektedir. Hunlardan sonra da bölgede ahşabın -üstelik boyalı olarak- bolca kullanıldığı araştırmalarla belgelenmiştir(2). Bunun yanısıra Türklerin barınak olarak kullandık-

1) O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1984, s. 5, 6. Ayrıca bkz: N. Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, İst. s. 101 ve 216, 218, 222, 228'deki resimler.

2) Genel bilgi için bkz :

B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 1-V Ankara 1978

C. VI-VIII Ankara 1984

Başlangıçtan bugüne Onbin Türk Motifi Ansiklopedisi sayı 6, Ekim 1983, s. 58-261 de Türkistan kazılarında camilere ait ahşap parçalar

ları çadırların ağaç direklerinin -bilhassa orta direk- süslü olduğu, özellikle de Kağan çadır direklerinin altın ve gümüş plakalarla kaplanarak süslendiğini o dönemin seyyahları yazmışlardır(3).

Ahşap; metal, taş tuğla, mermer vb. gibi diğer malzemelere nisbetle daha az dayanıklı olan, yangın vb. gibi nedenlerle çabuk tahrib olabilen, buna karşılık temin edilmesi ve işlenmesi kolay olan bir malzemedir. Üstelik düz çatılarda diğer malzemelere nisbetle örtü elemanı olarak daha büyük imkanlar sağladığından sivil ve dini yapılarda bol miktarda kullanılmıştır. Tarihi camii ve mes-citler, sivil yapılardan (meselâ evlerden) daha iyi korunduğu, bakım ve onarım gördüğü için günümüze de daha sağlam gelebilmişlerdir. Bu bakımdan ahşap malzemenin ve kullanılış tekniğini, süsleme-deki motif renk ve kompozisyonu bu yapılarda daha iyi izliyoruz.

İslamiyetle birlikte ortaya çıkan camii mimarisi, buna bağlı olarak İslamiyetin yayıldığı bölgelere göre farklı biçimde yapılmaya başlanmıştır. 10. yüzyılın başlarında Karahanlı Türklerinin hükümdarı Saltuk Buğra Han'ın İslâmiyeti resmî din olarak kabul etmesi Orta Asya'da camii mimarisinin de başlangıcı olmuştur. Bu tarihten sonra çeşitli malzemelerden inşa edilmiş camilere rastlıyoruz. Bunlardan birini de ahşap camiler teşkil eder. Türk-İslâm Mimarisinde özel bir yeri olan ahşap direkli ve düz çatılı camilerin ilk örnekleri Karahanlı ve Gaznelilere aittir(4). Sadece ahşap direkleri günümüze kalmış olan bu eserlerin en eskisi 10. yüzyıla ait olup, Semerkand'ın doğusundaki Tacikistan bölgesinde Oburdan'da bulunmuştur(5). Yine 10 veya 11. yüzyıla ait bir ahşap sütun aynı böl-

neşredilmiştir. Yine bölgede bilimsel çalışmalar yapan Grünwedel, A. Von Le Cog, Aurel Stein gibi araştırmacıların yayınlarında bulunan çok sayıda eserin yanısıra ahşap malzemenin de takip edebiliyoruz. Niya, Kuça ve Hotan yakınlarındaki Domoko'da bulunan 6. yüzyıla ait boyalı ahşap levhalar neşredilmiştir. bkz. Von Le Cog, *Chotcho*, Berlin 1913., A. Stein, *Innermost Asia, Serindia 111, Oxford 1928*, XII, Ahşap camilerin bu bölgelerde mevcut olduğu da bilinmektedir. Bkz. A.V. Lecog, *Ost-Türkistan*, Berlin, 1916, Resim 1-2.

- 3) K. Otto Dorn, "Seldschukische Holzmoscheen in Kleinasien" *Aus der Welt der Islamischen Kunst*, Festschrift für Ernst Kühnel, Berlin 1959, s. 59-88.
- 4) K. Otto Dorn, a.g.m., s. 84, 95. R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara, 1973, s. 8.
- 5) B. Denike, "Quelques Monuments de Bois Sculptés au Turkestan Occidental" *Ars Islamica*, C. 11, Böl. 1, 1935, s. 69, res. 1.

gede KURUT'ta, 11 veya 12. yüzyıl yapısı diğer bir sütun da Buha-
ra'nın batısında KHİVA (Hive) mescidinde bulunmaktadır(6). Bugün
Semerkand, Taşkent ve Peçikent müzelerinde sadece kalıntıları
bulunan bu yapıların nasıl kuruluşlar olduğunu, bilemiyoruz. Yalnız
sütunlarının Abbasilerin Samerra stilindeki gibi eğri kesim» tekni-
ğiyle oymalı biçimde işlendiği, hatta Sultan Mahmud'un Gazne'de
yaptırması olduğu Arûs-ul Felek Camii'nin çatısı ahşap direklerle
taşınan ve içindeki çok zengin süslemelerle göz kamaştırıcı bir eser
olduğu da tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır(7). Bunların mimari
ve tezyinî özelliklerini anlamak için, Anadolu'ya buralardan gelip
yerleşen ve aynı gelenekleri sürdüren ustaların yaptıkları ahşap ca-
milerden fikir edinebiliyoruz.

Anadolu'da ahşap camii geleneğinin sistemli olarak devam et-
tiği, bol ve âbidevi örneklerle takip edilebilen en önemli bölge Kon-
ya ve havalisidir. Selçukluların en eski ve anıtsal yapılarından biri
olan, fakat zamanla eski şeklini kaybetmiş bulunan Sahib Ata (La-
rende) Camii (1258) (8) yöredeki ahşap camilere öncülük etmiş, il-
ham vermiştir. Nitekim bundan ilham alan Beyşehir-Eşrefoğlu Sü-
leyman Bey Camii (1297) (9), sadece bu civarda değil, bütün Ana-
dolu'da sağlam kalabilenleri en zengin ve görkemli olanıdır. Yakı-
nındaki Bayındır Köyü Camii (1366) (10), Köşk Köyü Mescidi(11)
aynı üslupta yapılmış eserlerdendir(12). Afyon Ulu (1273 Camii(13),

-
- 6) B. Denike, a.g.m, s. 70, res. 1. A. Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi" *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 179, 180, 186.
 - 7) O. Aslanapa, a.g.e, s. 43. R. Arık, Age. s. 8 not 2.
 - 8) H. Karamağaralı, "Sahib Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında bir Deneme", *Röle ve Restorasyon Dergisi* 3, Ankara 1982, s. 1. İ.H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*. Konya 1964, s. 506.
 - 9) Y. Akyurt, "Beyşehir Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi* IV, İstanbul 1940 s. 103.
 - 10) Y. Erdemir, "Konya-Beyşehir Bayındır Köyü Camii" *Vakıflar Dergisi* XIX. Ankara 1985, s. 193-206.
 - 11) Y. Önge, "Anadolu'da XIII-XIV. yüzyıl Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi", *Vakıflar Dergisi* IX, Ankara 1971, s. 291, 296.
 - 12) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Y. Erdemir, *Konya Yöresindeki Nakışlı Ahşap Camiler*, (yayınlanmamış doktora tezi).
 - 13) S. Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C. 1, İzmir 1971 s. 286-287. K. Otto Dorn, a.g.m, s. 62.

Sivrihisar Ulu (1274-75) Camii(14) ile, Ankara yöresindeki camilerden Arslanhane (Ahî Şerafettin) Camii (1289-90), ile 14. yüzyıla ait Ahi Elvan Camii, Ayaş Ulu Camii, 14-15-16. yüzyıllara ait Eyüp, Geneği, Örtmeli, Hacı İvaz, Sabunî gibi mescitler bu geleneği devam ettiren yapılardır(15). Sivrihisar Ulu Camii'nin mihrap önündeki iki direğinin üst kısımlarındaki oymalı süslemeler Türkistandaki örnekleriyle büyük benzerlik gösterirler(16). Kastamonu Kasaba Köyündeki Candaroğlu Mahmut Bey Camii (1366-67) (17) de Orta Anadolu dışındaki zengin örneklerdendir.

Tokat ve yöresi de işte bu geleneği devam ettiren bölgelerimizden biri olup, Tokat Ulu Camii, Erbaa-Fidi (Akça) Köy Ömer Paşa Camii, Ziledeki Elbaşoğlu Camii, Reşadiye Çarşısı Camii bunlardan sadece bazılarıdır. Biz bu yazımızda çevrede daha çok eser olmasına rağmen hepsini ayrı ayrı tanıtmak yerine, farklı bölgelerden değişik özellikleri olan yukarıdaki camileri kısaca tanıtmayı uygun bulduk. Bunlar tanıtılırken de mimarî özellikleri yanısıra daha çok ahşap malzeme ve süslemeye değinilmiştir. Yapılar tanıtılırken bugünkü durumlarına göre bir kronoloji takip edilmiştir.

TOKAT ULU CAMİİ

Tokat'ın eski yerleşim bölgesinde ve kendi adıyla anılan mahallede bulunan camii'nin yapılış tarihi ve orijinal durumu hakkında bazı düşünceler bulunmaktadır(18). Bugün doğu cephe kapısı üstündeki H. 1090 (M. 1678) tarihi bulunmakta ise de bu rakam onarım tarihine aittir. Aslında camii'nin Selçuklular döneminde inşa edildiği, fakat yangın deprem vb. gibi nedenlerle yakılmasından sonra bu tarihte Sultan Avcı Mehmet zamanında -eski temelleri esas alın-

14. K. Otto Dorn, "Die Ulu Dschami in Sivrihisar" *Anadolu (Anatolia) IX*, Ankara 1967, s. 162. T. Özalp, *Sivrihisar Tarihi*, Eskişehir 1960-61, s. 68-71.

15) G. Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1971 de bu yapılar hakkında geniş bilgi verilmektedir.

16) K. Otto Dorn, *Die Ulu Dschami...* s. 161-168, res. V, VI, VII.

17) M. Akok, "Kastamonu Kasaba köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii" *Bellekten X* Ankara 1946, s. 293-301.

18) Ulu Camii'nin de orijinal durumunu ihtiva eden bir tebliğler sunulduğu için, meslektaşlarımızın çalışma konusuna girmemek için değerlendirmeyi kendilerine bırakmayı daha uygun gördük. Kaynaklara da değinmedik.

rak- yeniden yapıldığı, konumuzla ilgili olan ahşap tavan konstrüksiyonunun bu esnada tamamen yenilendiği anlaşılmaktadır. 1950 yıllarından sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilerek ibadete açılmıştır.

Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 22.50 X 28 m. ölçülerinde dikdörtgen bir mekan oturan caminin, batısında küçük bir avlusu, kuzey-batı köşesinde tek şerefeli zarif minaresi ile, doğu ve batısında birer son cemaat revakı dikkati çeker. Doğudaki kare, batıdaki silindirik gövdeli sütunların taşıdığı sivri kemerli bu iki revak, birer kapı ile de harime geçit verirler (Plan. 1, Res. 1). Arazinin meyilli olması nedeniyle doğudaki mahallin zemini doldurularak yükseltilmiş, güney köşeye yakın bir yere de çeşme yapılmıştır (Res. 2). Mahal'e basamaklarla çıkılmaktadır. Önünden geçen yol sebebiyle de yapının güney - doğu köşesi pahlanmıştır. Caminin kalın beden duvarlarına altta dikdörtgen, üstte yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Doğu duvarının güney köşesine yakın bir yerine kuş evi yapılmıştır.

Harim, kible duvarına dik olarak sıralanan dörderden sekiz adet olmak üzere iki ayak sırası ve bunların arasına atılan sivri kemerlerle boyuna üç sahına ayrılmış, orta sahin yanlardan daha geniş ve yüksek tutulmuştur (Plan. 1, Res. 3). Kargir ayak ve kemerlerin yüzeyleri bitkisel ve geometrik -bilhassa kilim desenine benzer tarzda- motiflerle kalem işi olarak tezyin edilmiştir (Res. 4).

Mihrabın sade olmasına karşılık minberde daha itinalı bir ahşap kafes oyma işçiliği görülür (Res. 5).

Caminin en zengin bölümü tavanıdır. Kemerler üstüne enine atılan silindirik kirişler alttan tahta levhalarla kaplanmış, bunların alt yüzeyleri çıtalarla geometrik şekiller oluşturan taksimatlarla ayrılarak araları nakışlanmıştır(19). Bilhassa orta sahin tavanından bu uygulamayı daha iyi takip edebiliyoruz. Yan sahinlardaki düz kareli taksimatlar ve tek renk boyamaya karşılık burada gerek renk ve gerekse kompozisyon olarak farklılık ve zenginleşme görülmektedir. (Res. 6).

19) Tavanlar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Y. Önge, "Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar" *Atatürk Konferansları V*, Ankara 1975, s. 179-195. C.E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi* Tavan maddesi c. IV, s. 1952-1953.

Bu orta sahinin tavan eteğinde yüzeyleri bitkisel motiflerle kalem işi olarak süslenmiş ince iki bordür sırası çepeçevre dolaşmaktadır. Ayrıca ayaklar arasında tavandan başlayarak aşağıya kadar inen bitkisel bezemeli süs kuşkları yüzeyi enine panolara ayırmış ve herbir pano farklı olarak dekore edilmiştir (Res. 7). Mihrap önündeki panoda altıgen ve yıldızlardan oluşan bir kompozisyon, gerideki ikinci panoda ise süslü bir göbek dikkati çeker (Res. 8). Kare formlu bu göbeğin etrafı yine bitkisel bordürlerle çerçevelenmiş, içerisi geçmeli geometrik taksimatlara ayrılmıştır. Ortadaki daha iri olmak üzere göbekten sarkan mukarnas işlemeli püsküller plastik bir etki yaratmaktadır. Kuzeyde kalan üçüncü panoda kareli taksimatlar arasına sade bir göbek daha yerleştirilmiştir. Kırmızı, sarı yeşil, kahverengi ve tonlarının kullanıldığı bu yüzeylerde arkaya doğru gidildikçe renklerde azalma, kompozisyonda sade sadeleşmeye gidilmiştir. Bu vesileyle mihrabın olduğu bölüm özellikle vurgulanmaya çalışılmıştır.

Kadınlar mahfili, yanlardan öne doğru doğu ve batı duvarı boyunca kapı hizaları yakınına kadar bir «U» formunda uzatılmış, tali desteklerin taşıdığı kirş uçları profilli konsollar halinde işlenmiştir. Buraya batıdaki kapının yanından çıkılmaktadır.

FIDI (AKÇA) KÖY SİLAHTAR ÖMER PAŞA CAMİİ

Tokat-Erbaa İlçesinin Fidi (Akça) Köyünde bulunan yapı, sadece bu yörenin değil aynı zamanda Anadolu'daki ahşap camilerin de sağlam kalabilmiş en güzel ve zengin örneklerinden biridir.

Dıştan sade bir görünüşe sahibolan caminin etrafı üç taraftan bir revak sırasıyla kuşatılmış, dıştan da moloz taş örgülü bir avlu duvarıyla çevrilmiştir (Res. 9).

Avluya kuzey ve batıdaki birer kapı açıklığı ile geçilir. Yuvarlak kemerli, tuğla örgülü ve kirpi saçaklı girişlerden kuzeydeki cümle kapısı olup, diğerinden daha büyük tutulmuştur. Burası cami girişinde tam karşısına isabet etmektedir (Plan. 2). Avlunun kuzey-batı köşesine yakın zamanda bir şadırvan yapılmıştır.

Camiyi batı, kuzey ve doğu yönlerden çeviren revaklar, esere diğer ahşap camilerde pek karşılaşılmayan farklı bir görünüm kazandırmıştır (Res. 10). Ahşap desteklerin taşıdığı yine ahşaptan sivri kemerlerden müteşekkil bu bölümün zemini, yarım metre kadar

yükseltilerek platform şekline getirilmiş, tabanı tuğla ile döşenerek destek araları da bir metre yüksekliğe kadar parmaklıklarla kapatılmıştır. Yan cephelerdeki kemerlerin iç yüzleri, kuzeydekilerin hem iç hem de dış yüzleri mavi ve tonlarının hakim olduğu renkli boyalarla tezyin edilmiş, köşeliklere bitkisel motifler resmedilmiştir (Res. 11).

Caminin duvarları bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla dizisiyle örülmüştür. Kuzeybatı köşedeki çokgen gövdeli, tek şerefeli güdük minare bir deprem sonucu pabuç kısmına kadra yıkılmış, gövde ve şerefe köylüler tarafından cumhuriyet döneminde tekrar yapılmıştır. Altta dikdörtgen, üstte kemerli pencereler camiyi aydınlatmaktadır.

Harîme ahşaptan zengin işlemeli bir kapı ile girilir. Kapı kanatları çatma tekniği ile yapılmış, yüzeyleri panolara ayrılarak kabareli çivilerle zenginleştirilmiş olup, birisi de tezyinatlıdır. Kapı çerçevesi ve kemeri çift renkli ve kilitli geçme taş görünümünde boyanmıştır. Üstte kitabelikte osmanlıca yazı yer almaktadır. Burada taşın ahşaba uyarlanmış bir örneğiyle karşılaşıyoruz (Res. 12).

Camii - dıştaki sadeliğin tersine içte son derece zengin bir görünüm ortaya koyarken, hem eski inşaat tekniğini, hemde devrinin ahşap süslemedeki motif, renk ve kompozisyonu en iyi şekilde temsil etmektedir. Ortada, iç yüzeylerinde burmalı çıtalar bulunan dört ahşap destek ve bunların arasına atılan hatıllara taşıtılan tavan, (bir çiçek bahçesini hatırlatır şekilde) renklendirilmiştir (Res. 13). Desteklerin hatıllarla birleştiği köşeler kavislendirilerek birer «Bursa Kemeri» tarzında düzenlenmiştir. Bu ana girişlerin (hatılların) üstünde dört yönden çepeçevre profilli konsollar sıralanmaktadır. Bunların üstüne atılan tali girişlerle orta bölümün tavanı yanlara göre biraz daha yükseltilerek daha ferah bir görünüm kazandırılmıştır. Konsol ve giriş araları, alt ve yan yüzleri natüralist çiçekler, dal ve yapraklarla kalem işi olarak bezenmiştir (Res. 14). Sütunlarla duvarlar arasında kalan bölümler, alttan tahta levhalarla kaplanarak yüzeyleri çıtalarla geometrik taksimatlarla ayrılmıştır. Bilhasna mihrap önüne rastlayan bölüm daha da zengin süslenerek ortasına bitkisel tezyinatlı sekizgen bir göbek yerleştirilmiştir (Res. 15). Ençok kullanılan renkler kırmızı ve sarının tonları ile, turuncu, yeşil ve beyazdır. Revaklarda mavi hakimdir.

Mihrap alçıdandır. Geometrik geçmeler arasında sathi kabartma olarak rumi ve palmet motifleri kullanılmıştır. Minber ise ağaç-

tan ve çatma tekniğiyle yapılmıştır. Köşk tavanına merkezde çok kollu yıldızlar ve uzatılanlarının meydana getirdiği kalem işi zengin bir böbrek resmedilmiştir (Res. 16). Kadınlar mahfili de içerideki tezyinata uygun olarak nakışlanmıştır (Res. 17).

Yapının tarihlendirilmesi : Caminin kitabesi olmadığından kesin bir tarihlendirme yapılamıyordu. Silahdar Ömer Paşa'nın vakıf bırakmadan 1707 den önce öldüğü, tamir ve bakım için 1707 de vakıf istendiği kaynaklarda belirtilmektedir (20). Fakat camide yaptığımız inceleme sırasında minber dolabının altına gizlenmiş bir çift bakır şamdana rastladık. Aynı ölçülerdeki bu iki kabın yüzlerinde dörder satırlık bir yazı bulunmaktadır. Bu yazıda; Ömer Paşa'nın Allah'ın adıyla her dileği olsun diye bu şamdani Fidiköyündeki Camii Şerife 1688 yılında vakfettiği yazılıdır. Bundan da anlaşılacağı üzere camii ya sözü geçen bu tarihte veya bu tarihten kısa bir müddet önce ibadete açılmış Ömer Paşa da bu iki kabı camiye belki açılış hediyesi olarak vakfetmiş olmalıdır (Res. 18).

Yine incelemelerimiz esnasında dolap içinde bir kiremit parçasına rastladık. Köylülerin caminin çatısını onarıırken bulduklarını ve muhafazaya aldıkları bu kiremit parçasında 18 Eylül 1287 tarihi bulunmaktadır. Bu da bize caminin 18 Eylül 1287 (M. 1870) yılında tamir edildiğini gösteren yegâne belgedir. Bu iki belge de şimdiye kadar bilinmeyen yapının tarihine açıklık getirmektedir (Res. 19).

ZİLE ELBAŞOĞLU CAMİİ

Zile'nin doğusunda eski yerleşim bölgesi olan Çaypınarı Dere-sinin hemen yanında, Turhal yolunun Zile çıkışındadır. Kitabesinden yapının H. 1215 (M. 1801) yılında Elbaşoğlu Ahmet Ağa tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır(21).

20) M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri" *Vakıflar Dergisi VII*, Ankara 1968, s. 180. S. Dilâver, "Bünyan Ulu Camii-Erbaa/Akçaköy (Fidi) Silahtar Ömer Paşa Camii", *Sanat Tarihi Yıllığı*, C. 11, (1966-68), İstanbul 1968, s. 184-200 (s. 199).

21) H. Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat* C. 3, no 5. Tokat 1951, s. 198 e. Yavi, Tokat, İstanbul 1986, s. 168 de 1796 yılında yapıldığını yazmaktadır. S. Meral - Y. Meral, *Her Yönüyle Zile* (senem matbaacılık, tarih belirtilmemiş), s. 26 da aynı tarihi vermektedir.

Kesme ve moloz taşla inşa edilen caminin üstü kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Kuzey tarafında küçük bir avlusu kuzey-batı köşesinde tek şerefeli minaresi yer almaktadır.

Avlunun kuzey ve batı tarafları çarpık olup, girişi kuzey duvarı ortasına yakın bir yerdedir. Kesme taştan örülen ve yüksek tutulan bu cephe dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Kapı açıklığı yuvarlak kemerlidir. Avlunun batı duvarında bir su tesisatı dikkati çeker. Bugün son cemaat mahalli olarak kullanılan bölüm sonradan ilave edilmiştir. Alttaki dikdörtgen, üstte yuvarlak kemerli pencerelerle ışık alan caminin güney duvarındaki laşlara işlenmiş rölyefler cepheye bir hareketlilik kazandırmıştır.

Minare cami bünyesiyle bütünlük sağlamıştır. Bunun avluya bakan basık kemerli bir girişi ve üstünde iki satırlık kitabesi vardır. Kare kaide üstüne yükselen silindirik gövde yukarıya doğru incelmektedir. Gövdenin yüzeyinde caminin güney duvarındakine benzer rölyeflerle daha üstte minarenin yapılaş tarihi olduğunu düşündüğümüz fakat okunamayan bir rakam yazılıdır. Şerife sadedir. Pettek üstte külah ve alemle nihayetlenmektedir.

Harîme kuzeyden yuvarlak kemerle bir kapı açıklığı ile geçilir. Yanlardan kaide ve başlıklı ince birer sütunçe ile desteklenen bu kemer, kırmızı, gri ve beyaz mermerden geçmeli olarak örülmüş, etrafı dikdörtgen bir çerçeve ile kuşatılmıştır. Üstte yapım tarihini ve banisini gösteren kitabe bulunmaktadır (Res. 20).

Harîme girildikten sonra tam karşıda kible duvarına konulan yarım silindirik formlu mihrabda siyah ve beyaz mermerden yapılmış kaliteli bir işçilik kullanılmıştır. Yanları profilli silme ve bördürlerle çevrilerek kavsara üstüne bir kitabelik yerleştirilmiştir. Dikdörtgen bir çerçeve içine alınan mihrabın taç kısmı barok tarzda gayet plastik olarak işlenmiştir (Res. 21). Mîmber ahşaptan ve sadedir. Yan kanatlarda geometrik, korkulukta kafes işçiliği görülür.

Caminin bilhassa mahfil ve tavanında zengin bir ahşap işçiliği gözlenir. Kuzeyde daha geniş bir mekana oturan mahfil, yanlarda güney duvarına kadar (daha dar olarak) uzanarak içeriye üç yönden kuşatmaktadır. Fakat kuzeyde, zemine oturan dikdörtgen ve silindirik desteklerle taşındığı halde, yanlarda destekler zemine oturmayıp, sadec mahfil ile cami tavanı arasında yükselirler. Korulardaki ahşap oyma işçiliği kalitelidir (Res. 22).

Tavanda daha değişik bir düzenleme göze çarpar. Kuzey ve yanlarda yükselen desteklerin aralarına ve güney duvarına atılan enli kirişlerin iç yüzlerine siyah üstüne beyaz ile otuz cm. kadar genişliğinde nefis bir sülüs ile ayetler yazılmıştır. Ayrıca desteklerin köşeleri kavislendirilerek «Bursa Kemerı» haline getirilmiş, tavanın yanlarda kalan bölümleri çıtalarla kareli taksimatlara ayrılmıştır (Res. 23).

Orta bölüm ise yukarıya doğru kademeli olarak daralan enli içbükey pervazlarla yükseltilmiştir. Köşelere de ince tahta levhalar çakılarak tavan sekizgene dönüştürülmüş, ortaya aynı formlu bir göbek monte edilmiştir (Res. 24). İç içe sekizgen dairelerden müteşekkil barok işlemeli bu süs göbeği kırmızı, sarı ve yeşilin tonları ile renklendirilmiştir. Bu göbekte dıştaki pervazlar aarsında kalan kısım «S» kıvrımlı çıtalarla geometrik tarzda kompoze edilmiştir. Tavan tümüyle alttan kaplanmıştır.

Böyle bir uygulama ile hem ahşap kirişler gözden gizlenerek estetik düşünölmüş, hem düz bir tavan yüzeyi elde edilerek daha rahat tezyin edilebilme kolaylığı sağlanmıştır.

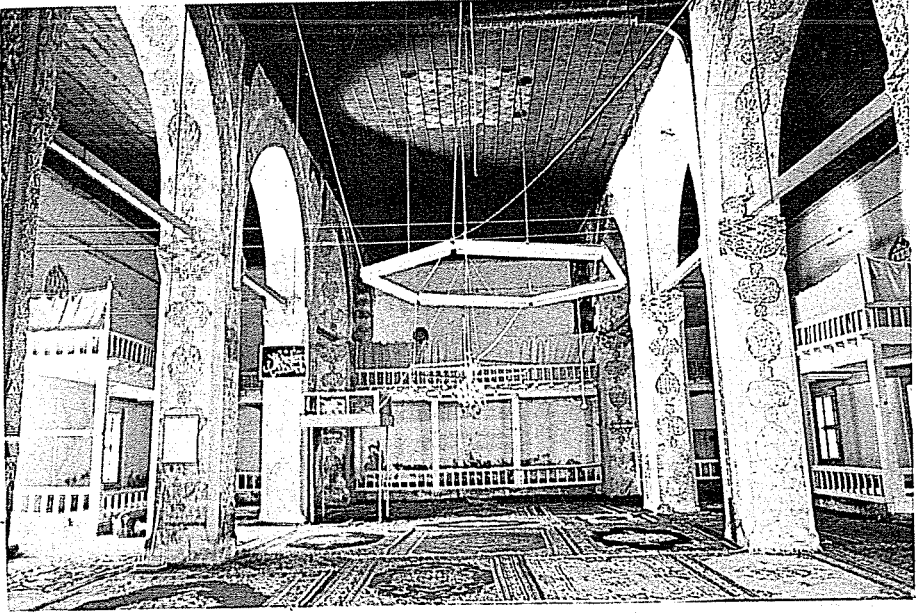
REŞADIYE ÇARŞI CAMİİ

Reşadiye İlçesinde Hükümet Konağına giden ana yolun hemen sağında yer almaktadır (Res. 25). Kare planlı küçük bir yapı olup üstü kiremit kaplı kırma çatı ile örtölüdür. Kuzeyinde sonradan ilave edilen son cemaat mahalli ile batısında ahşap sütunların taşıdığı güzel bir şadırvanı bulunmaktadır (Res. 26).

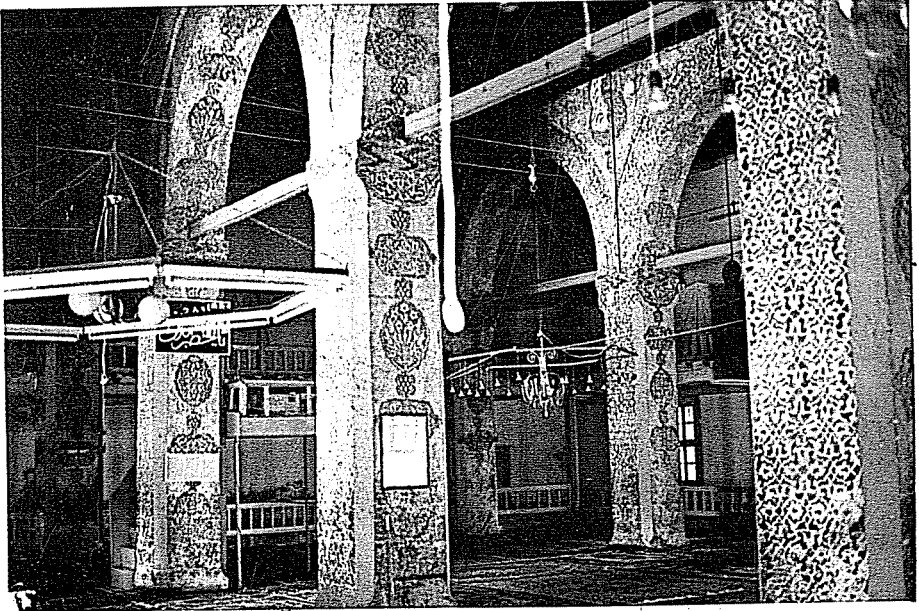
Caminin içinde daha sade bir ahşap işçiliği görülür. Tavan alttan kaplanarak ortaya sabit bir göbek yapılmıştır. Minber ve mahfilin korkulukları daha itinalı işlenmiştir (Res. 27).

SONUÇ

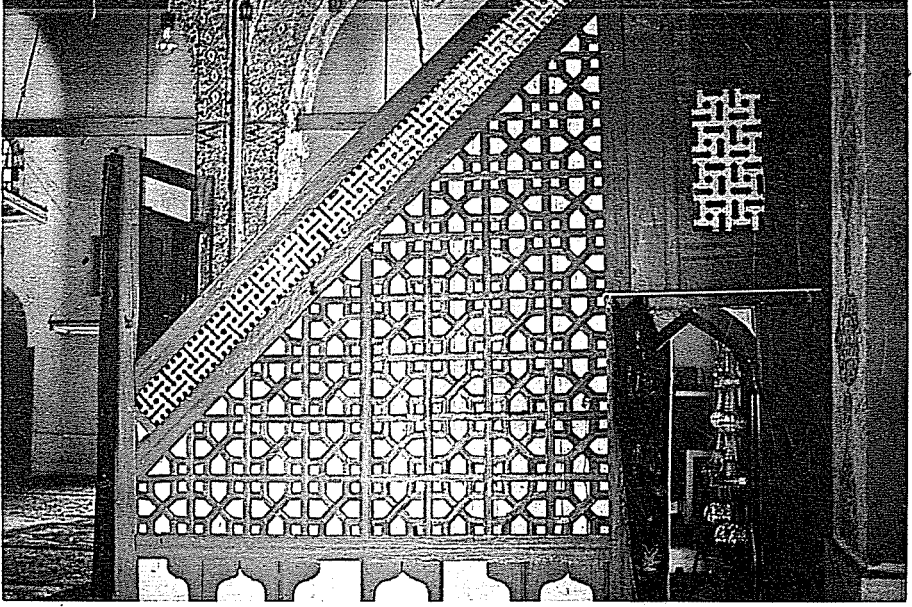
Tokat ve yöresindeki ahşap camilerin bugün ayakta kalan örnekleri Osmanlı dönemine aittir. Özellikle de 17-19. yüzyıllar arasında bu sayı çoğalmaktadır. Gerçi Tokat'ın Osmanlı döneminde Anadolu'daki en önemli birkaç şehir içinde yer aldığı bilinmektedir. Buna bağlı olarak yapıların bolluğu da normal karşılanabilir.

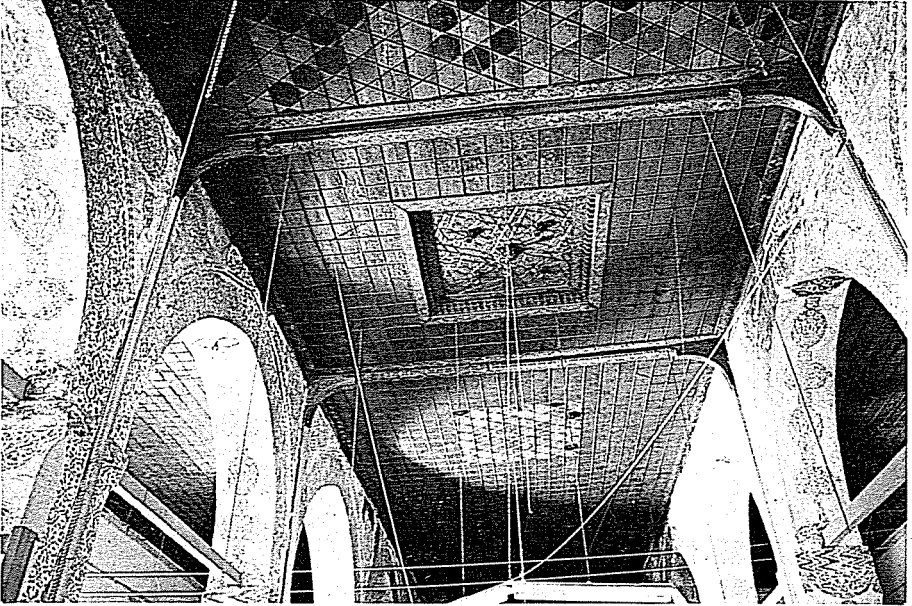
Tokat Ulu Camii içi

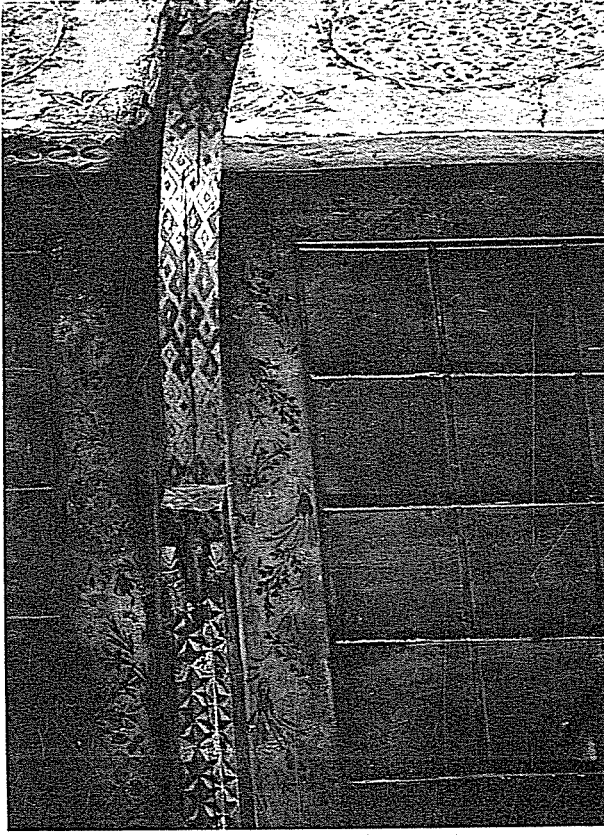
Tokat Ulu Camii içi

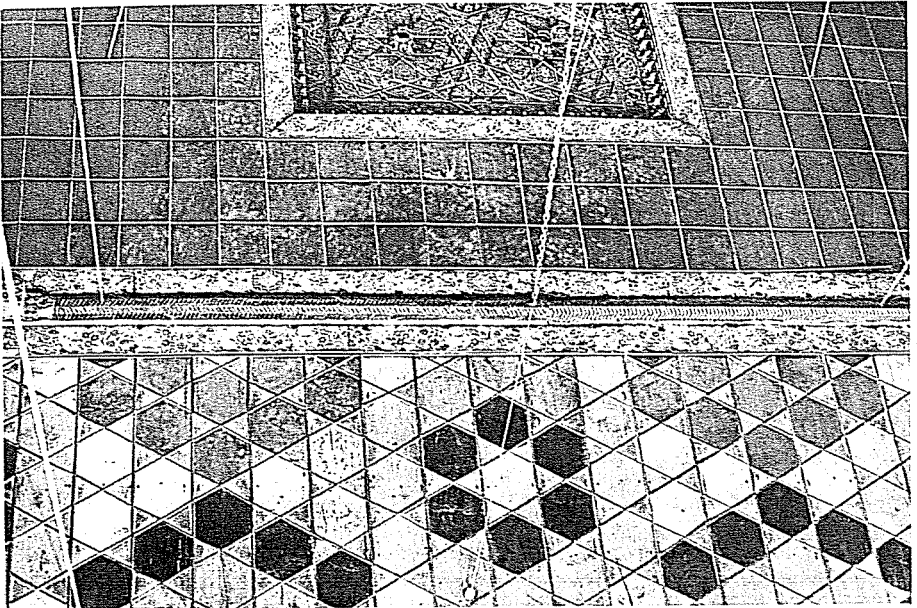
Tokat Ulu Camii Minbesi

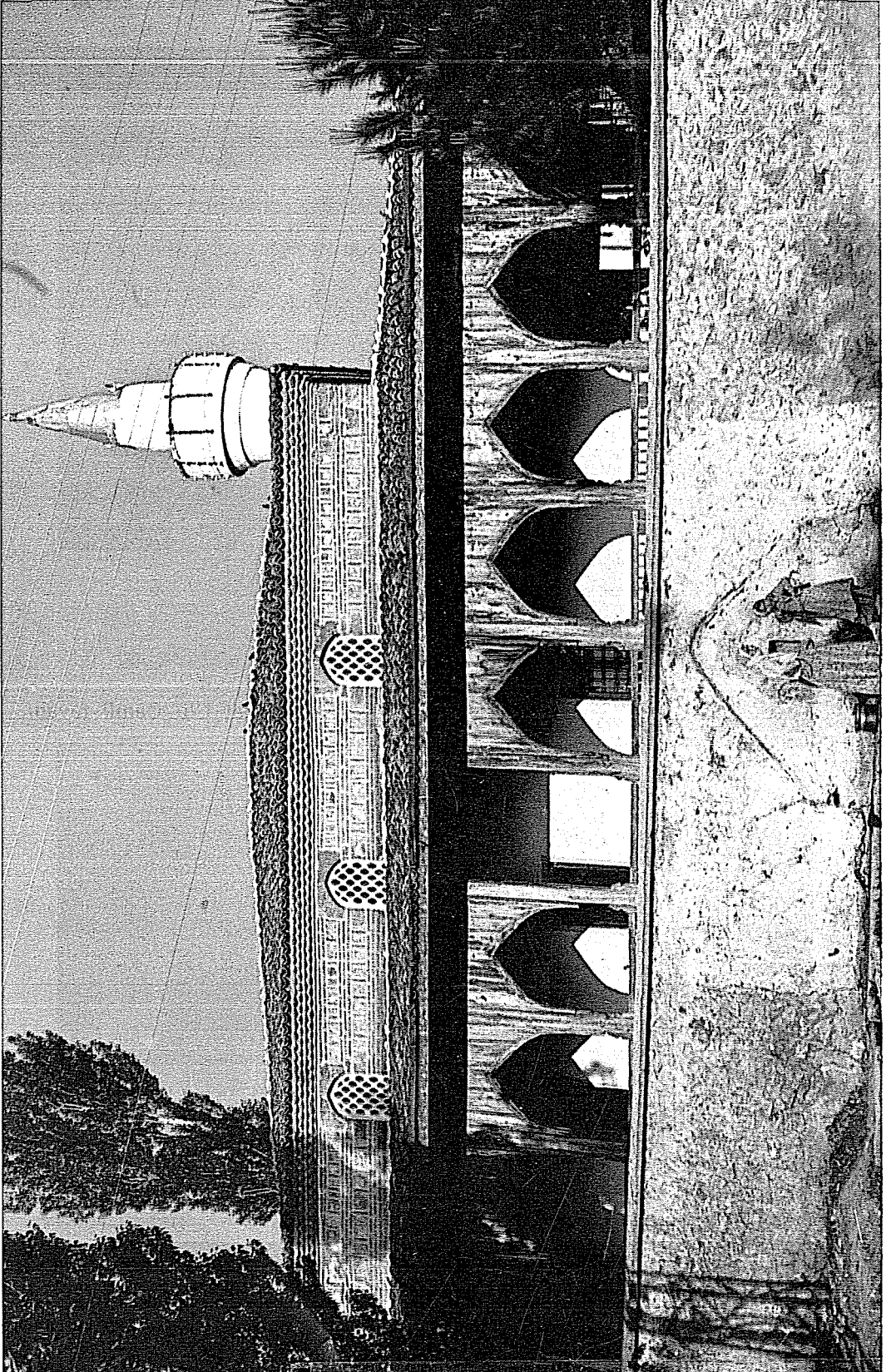
Tokat Ulu Camii tavan süslemesi

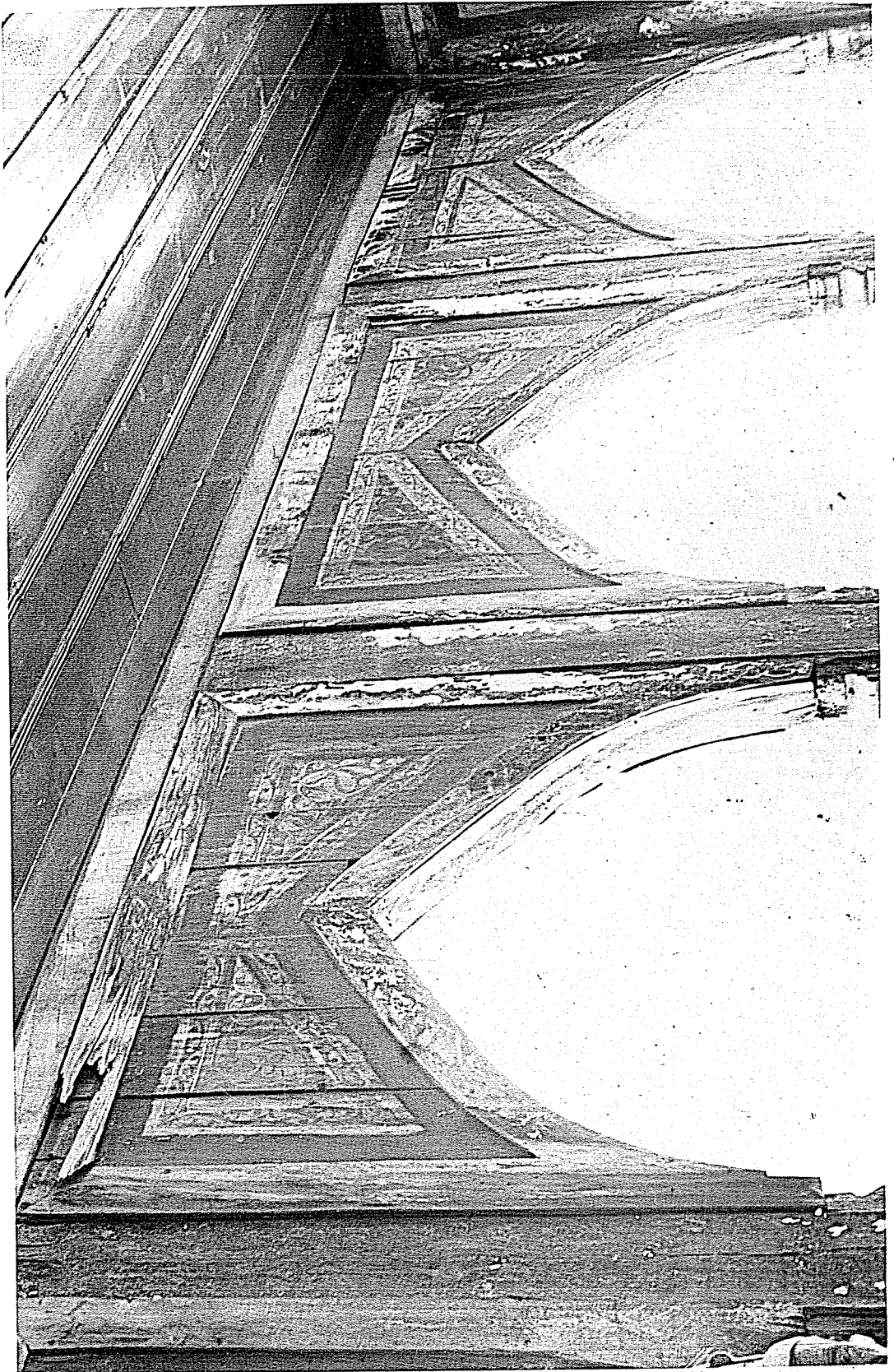
Tokat Ulu Camii tavanı

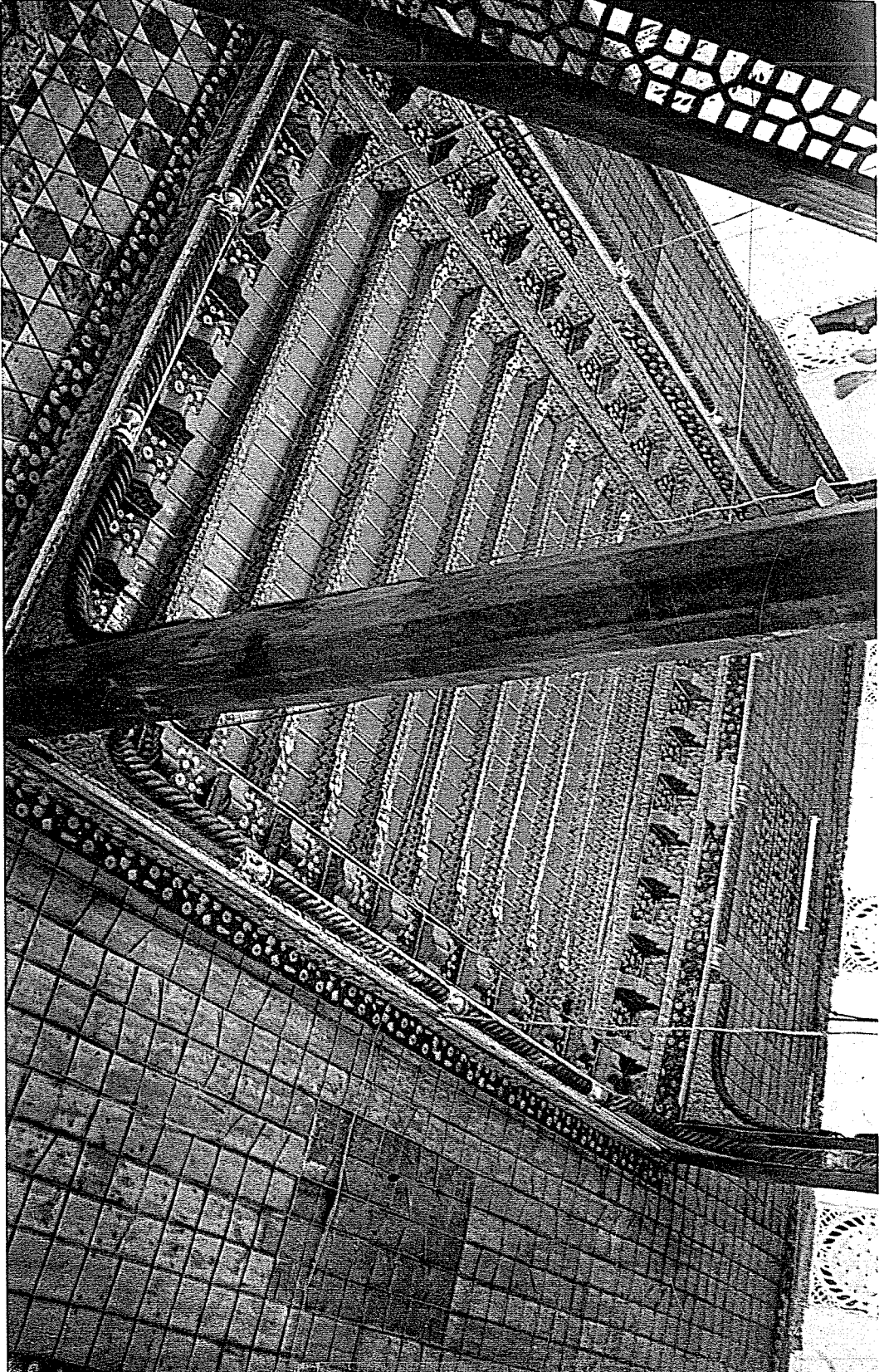
Tokat Ulu Camii tavan tezyinatı

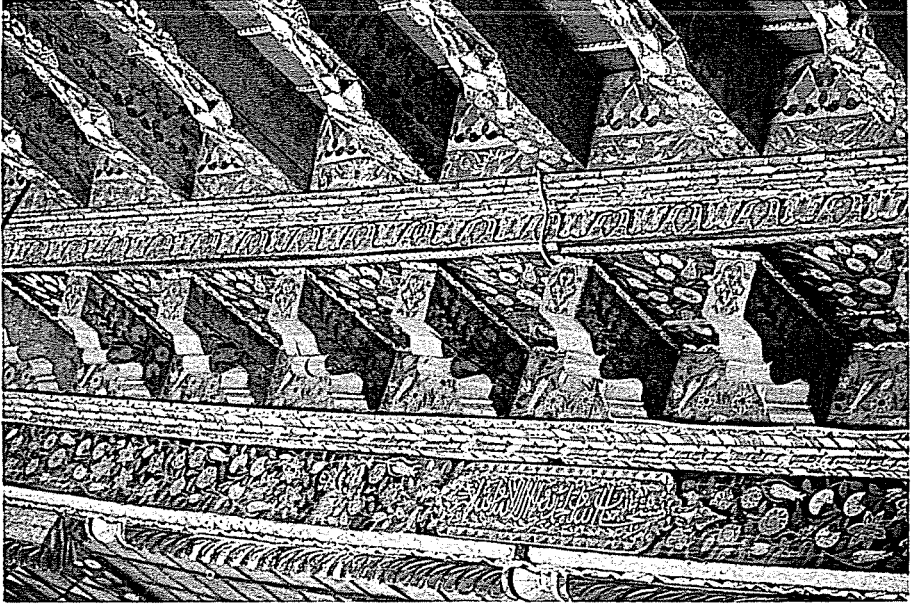
Fidiköy — Ömer Paşa Camii genel görünüşü

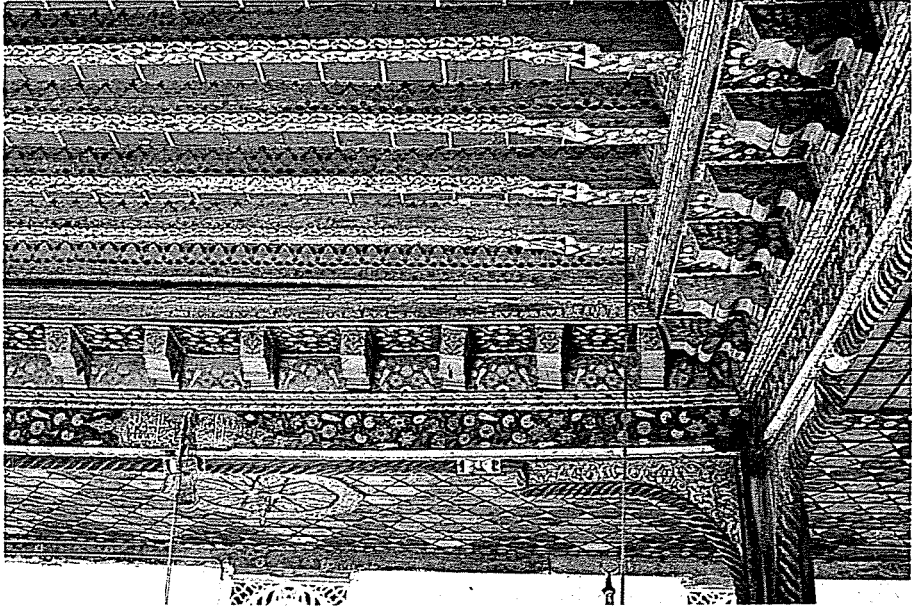
Fidilîkân — Ümer Paşa Camii ahşan revak ve süslemesi

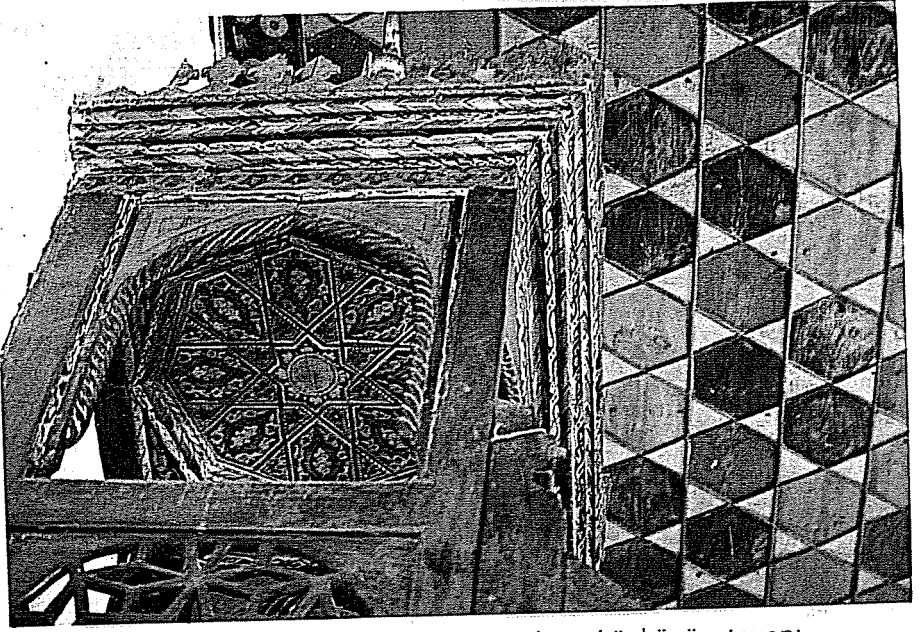
Fidiköy — Ömer Paşa Camii içi

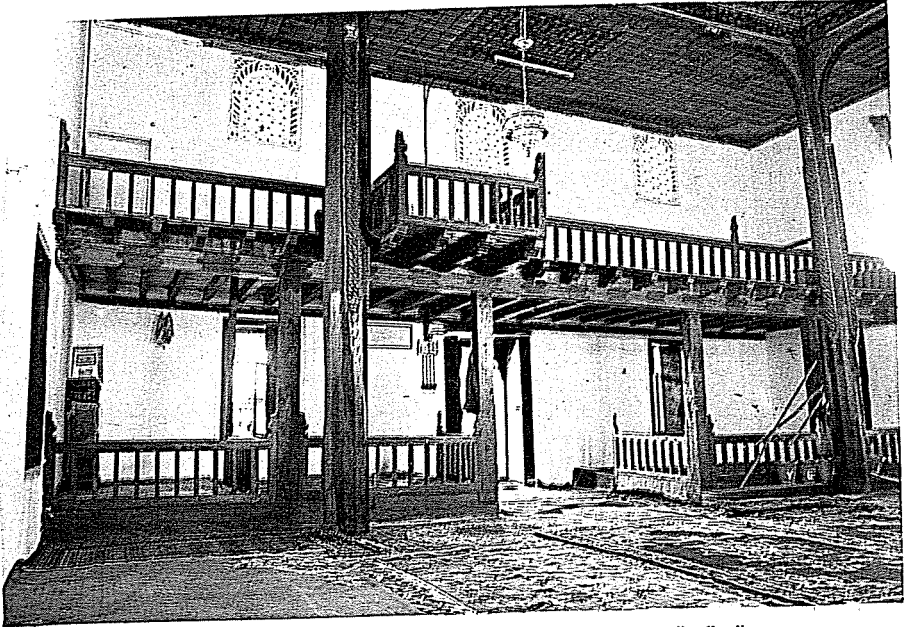
Fidiköy — Ömer Paşa Camii tavan tezyinatı

Fidiköy — Ömer Paşa Camii tavan ve konsol tezyinatı

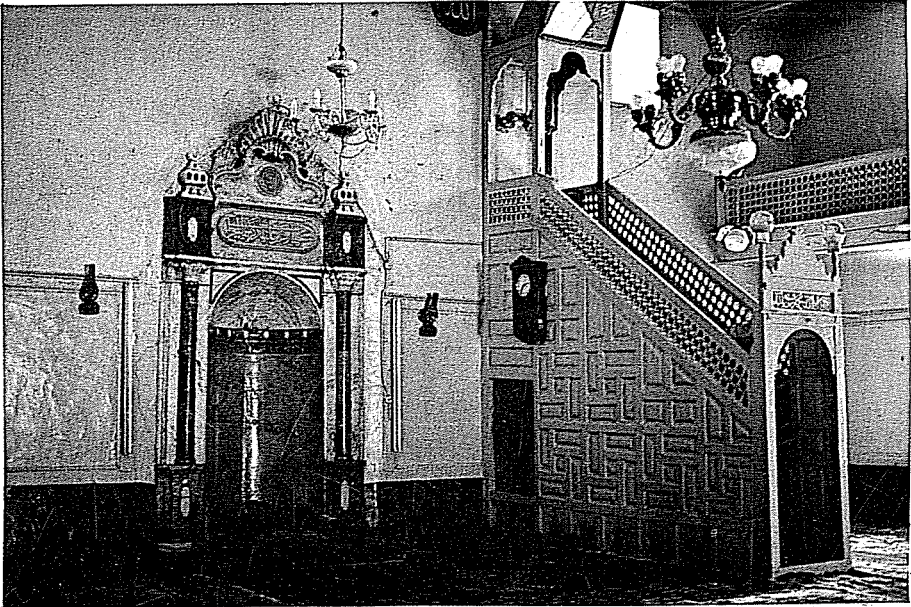
Fidiköy — Ömer Paşa Camii minberi köşkünün tavanı

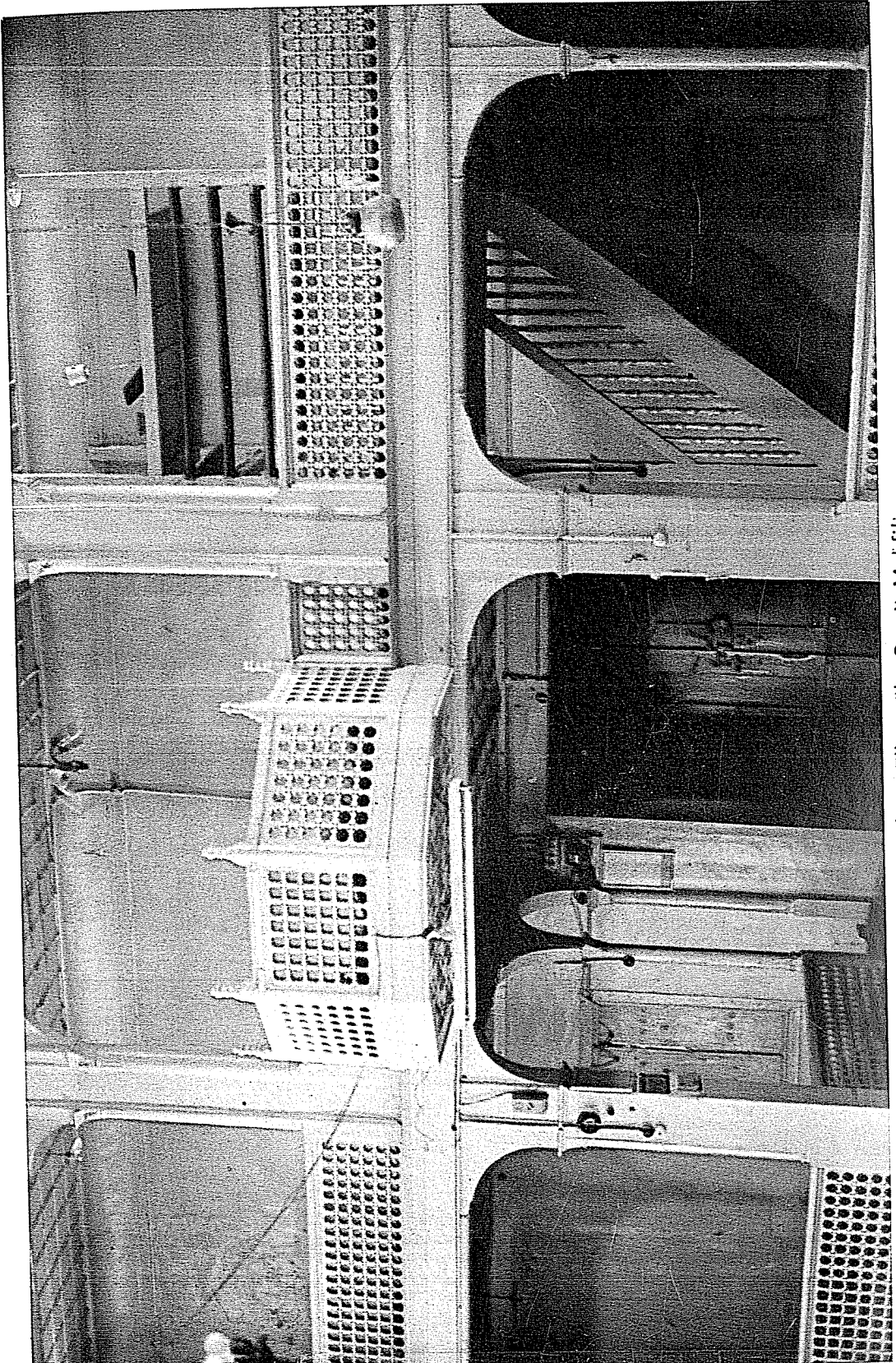
Fidiköy — Ömer Paşa Camii mahgil görünüşü.

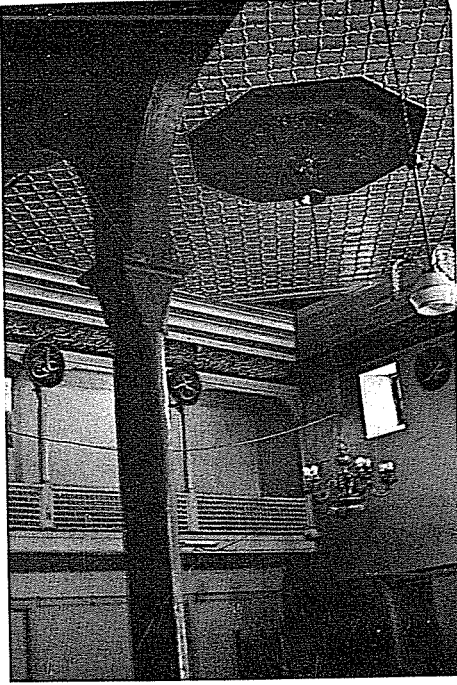
Zile — Elbaşoğlu Camii harim girişi

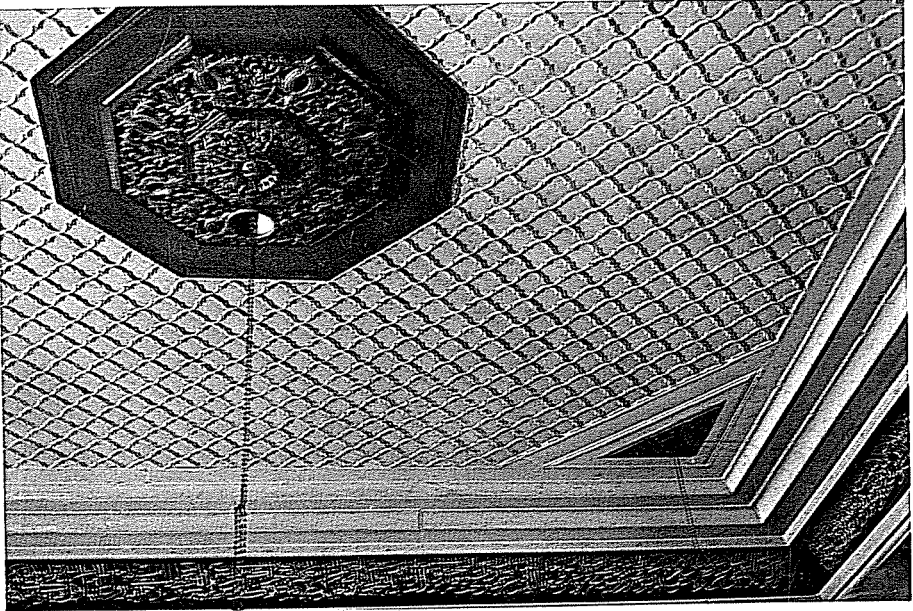
Zile — Elbaşoğlu Camii - ii (Mihrap ve minberi)

Zile — Elbaşıoğu Camii Mahfili

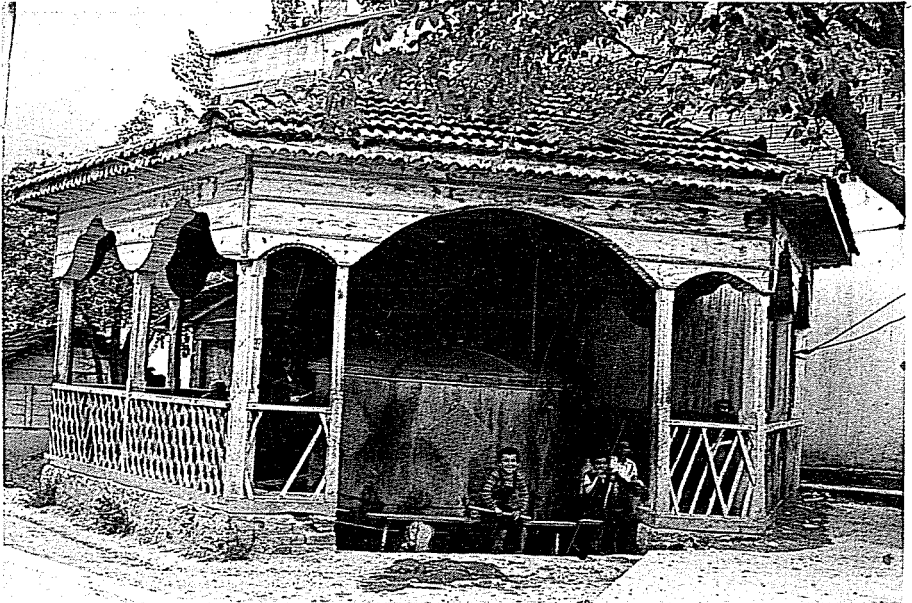
Zile — Elbaşoğlu Camii tavanı ve mahfilin yanları

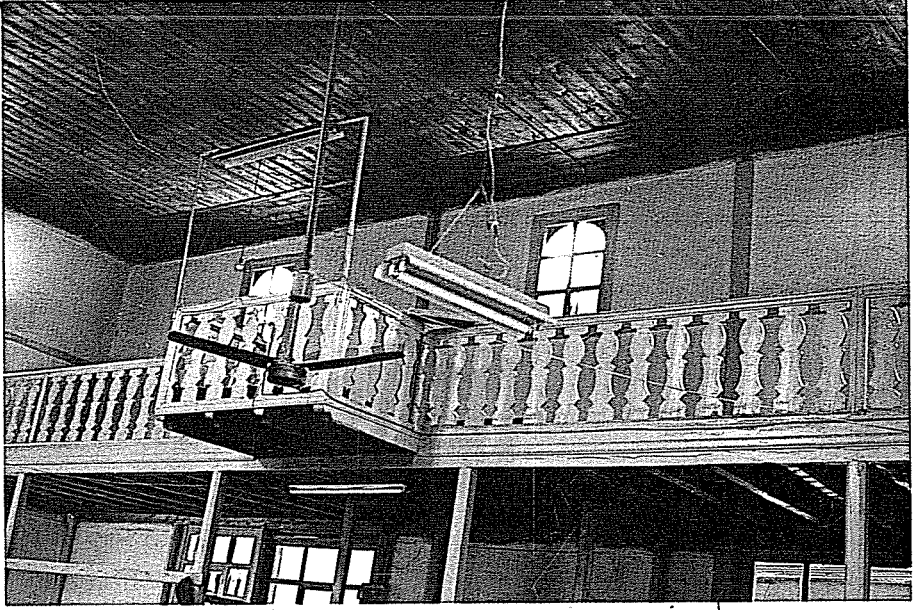
Zile — Elbaşoğlu Camii tavanı

Reşadiye — Çarşı Camii'nin genel görünüşü

Reşadiye — Çarşı Camii ahşap şadırvanı

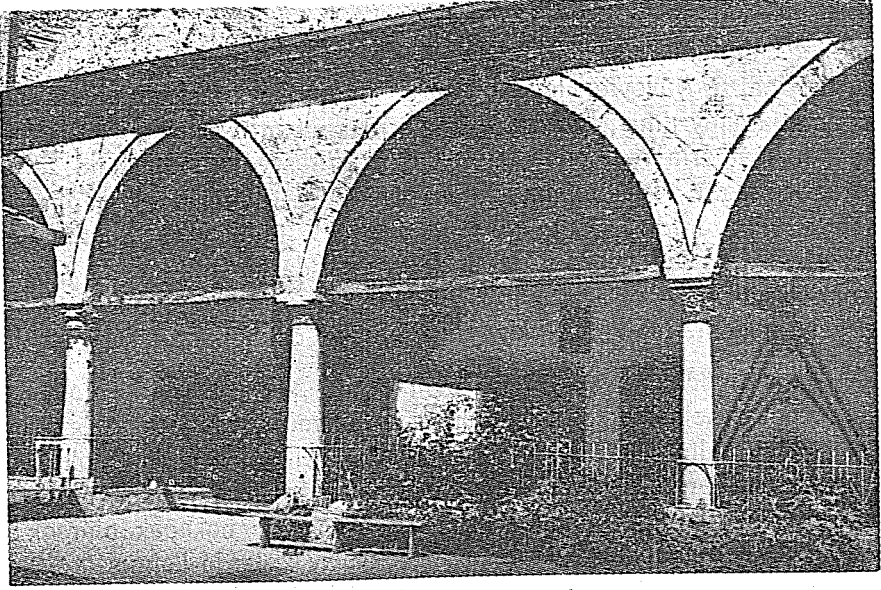

Reşadiye — Çarşı Camii Mahfil ve tavanı

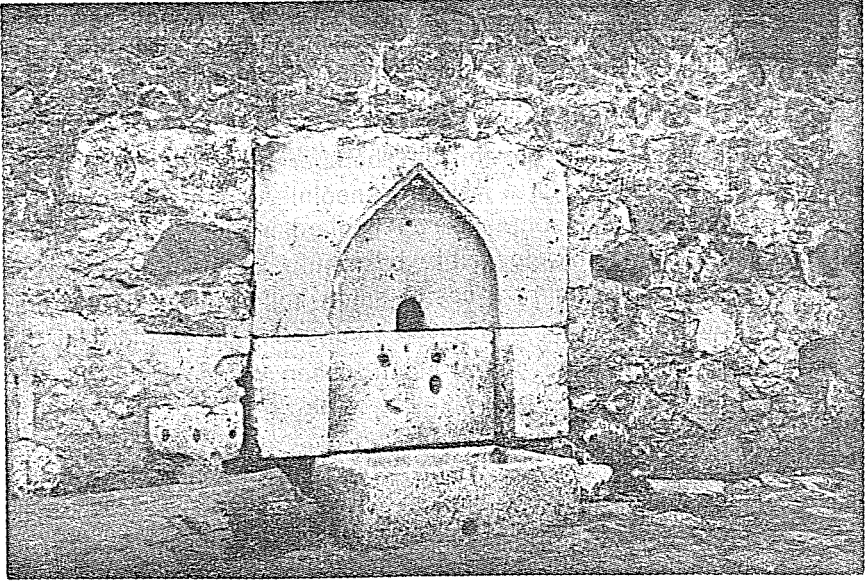
Camilerde kullanılan ahşap malzeme tabii halinde ve renginde bırakılmamış, bunun için de genellikle üst örtüyü taşıyan kalın kirişler alttan enli tahtalarla kaplanarak yüzeyleri tezyin edilmiştir. Bu tezyinatta, yüzeyler ince çıtalarla geometrik biçimler oluşturan taksimatlarla ayrılmış, ya da yüzeylerine çeşitli motifler çizilerek bitkisel boyalarla renklendirilmiştir. Bazende süs göbekleri ile zenginleştirilmiştir. Süslenmeye daha iyi imkân tanıyan bu kaplama metodu bu yörede daha çok tutulmuştur. Fidiköy'deki camideki gibi alt ve üstten kaplama tavanların birarada kullanıldığı da görülebilmektedir. Ayrıca tavanların orta bölümü yükseltilerek veya daha zengin süslenerek özellikle vurgulamaya çalışılmıştır.

Osmanlı döneminde yörede hem yapı, hemde süsleme elemanı olarak bol örneklerle izleyebildiğimiz bu camilerin daha eski örneklerine rastlanılmaması biraz şaşırtıcı gibi gelebilir. Fakat Tokat'ın çok büyük depremlere ve yangınlara maruz kaldığı eski kayıtlardan anlaşılmaktadır. En önemlilerinin tarihlerine bir bakacak olursak: 1415 de büyük bir deprem olmuş, halk üç ay kırlarda kalmış, 1472 de Aikkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Tokat'ı yaktırmış, 1498 de de küçük kıyamet diye anılan büyük bir deprem olmuş, bunu 1591, 1668, 1684, 1701, 1792 deprem ve yangınları izlemiştir. Özellikle de onbeşinci yüzyıl deprem ve yangınlarından büyük zarar gören Tokat'ta yapılarında büyük bir kısmı tahrib olmuş veya yıkılmıştır. Üstelik ahşap malzemenin yangın gibi afetlere karşı çok cabuk tahrib olduğun da bilindiğine göre, ahşap camilerin bu nedenlerle yok olması makul bir sebep olarak kabul edilebilir.

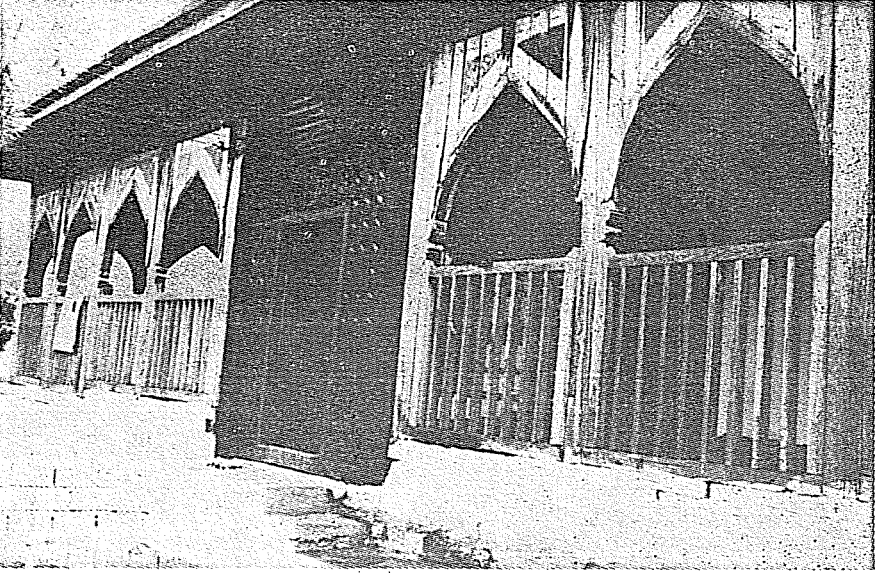
Düşüncemiz: Bugün olmamakla beraber bu yörede de diğer bölgelerde olduğu gibi Orta Asya geleneğini devam ettiren ahşap camiler yapılmış, daha sonrakiler de bunlardan ilham alınarak inşa edilmişlerdir. Basmacılık, ipekçilik, bakırcılık, köselecilik, boya ve yazmacılık gibi çok zengin ve çeşitli sanat kollarının faaliyetinde bulunduğu Tokat bölgesinde, eski ahşap yapı geleneği, buralardaki usta ve sanatkarların elinde çeşitli biçim, desen ve renklerle ele alınarak bölgesel bir üslup kazanmıştır.

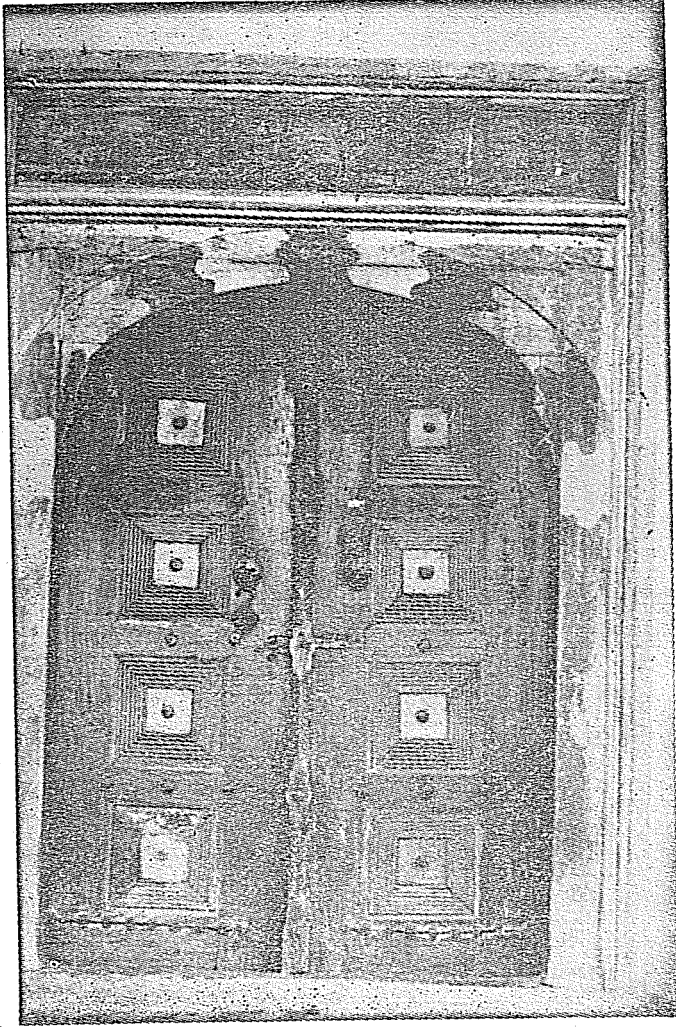
Tokat Ulu Camii batı revakı

Tokat Ulu Camii doğu cephesindeki çeşme

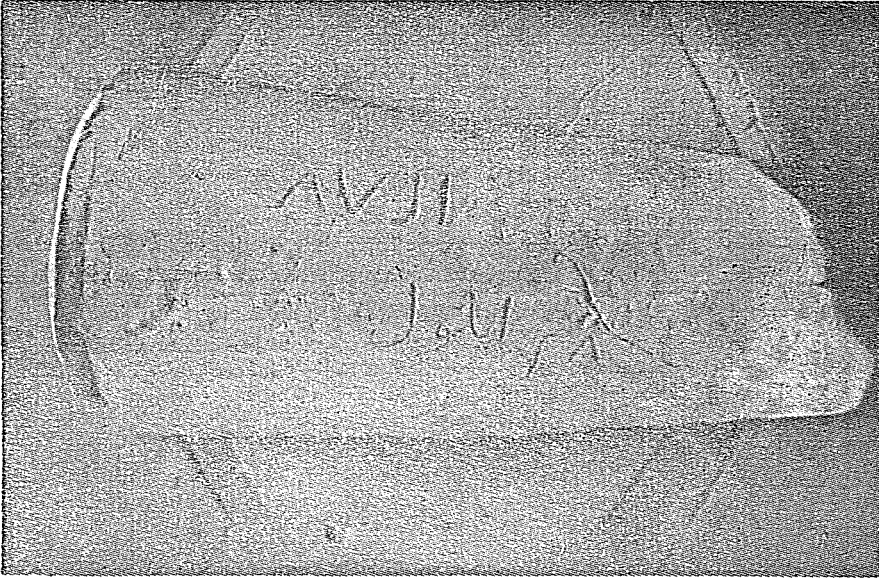
Fidiköy Ömer Paşa Camii ön revak ve girişi

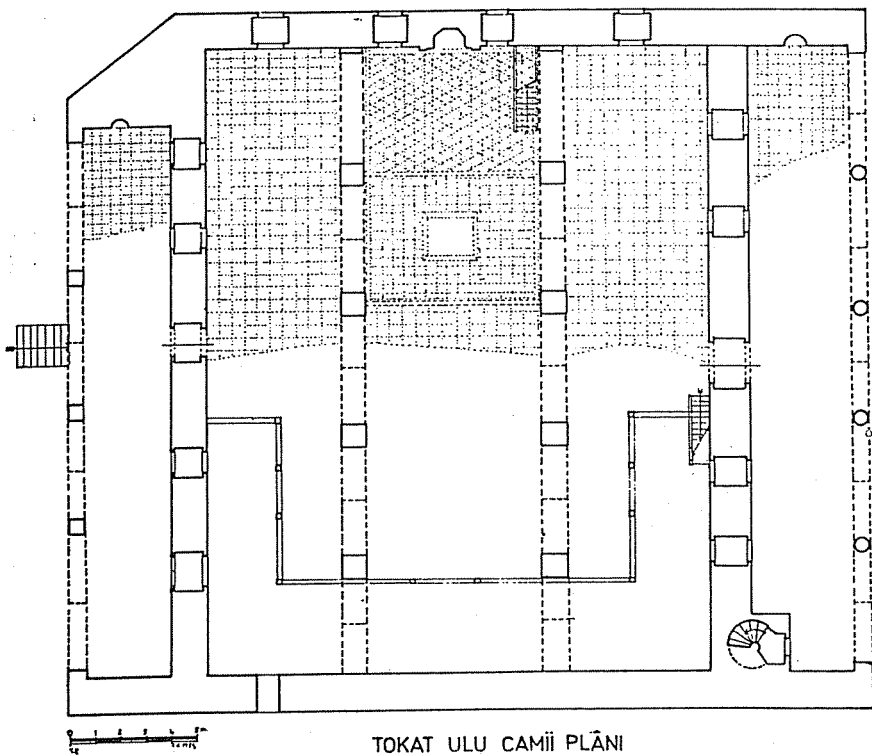
Fidiköy Ömer Paşa Camii harim girişi

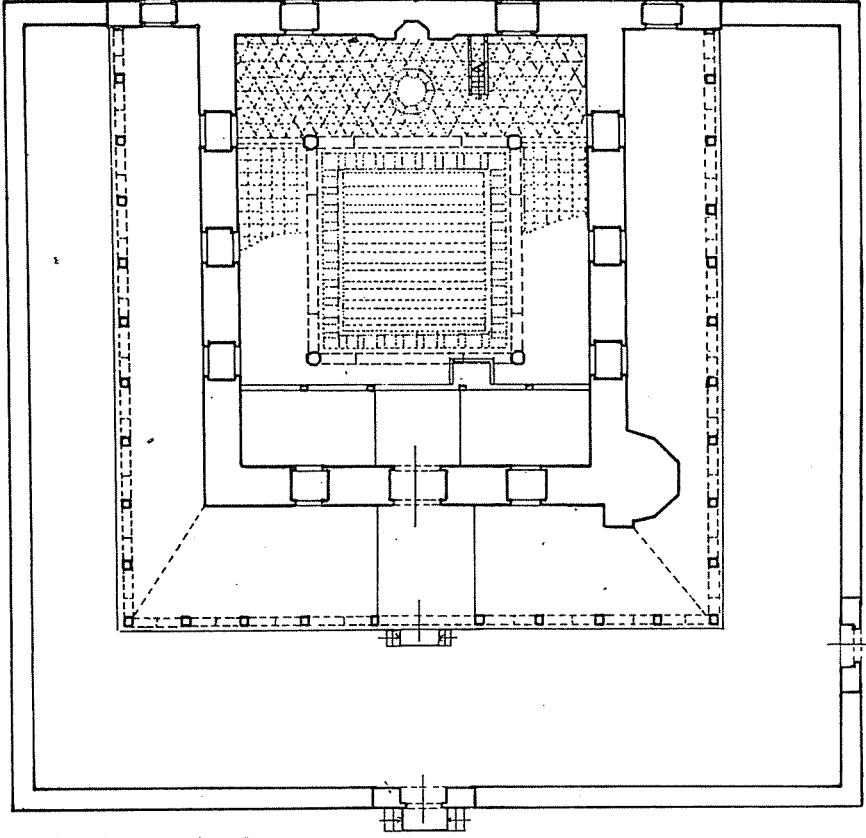
Fidiköy Ömer Paşa Camii kitabeli bakır güğümleri

Fidiköy Ömer Paşa Camii tamirini gösteren kiremit

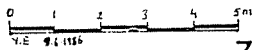
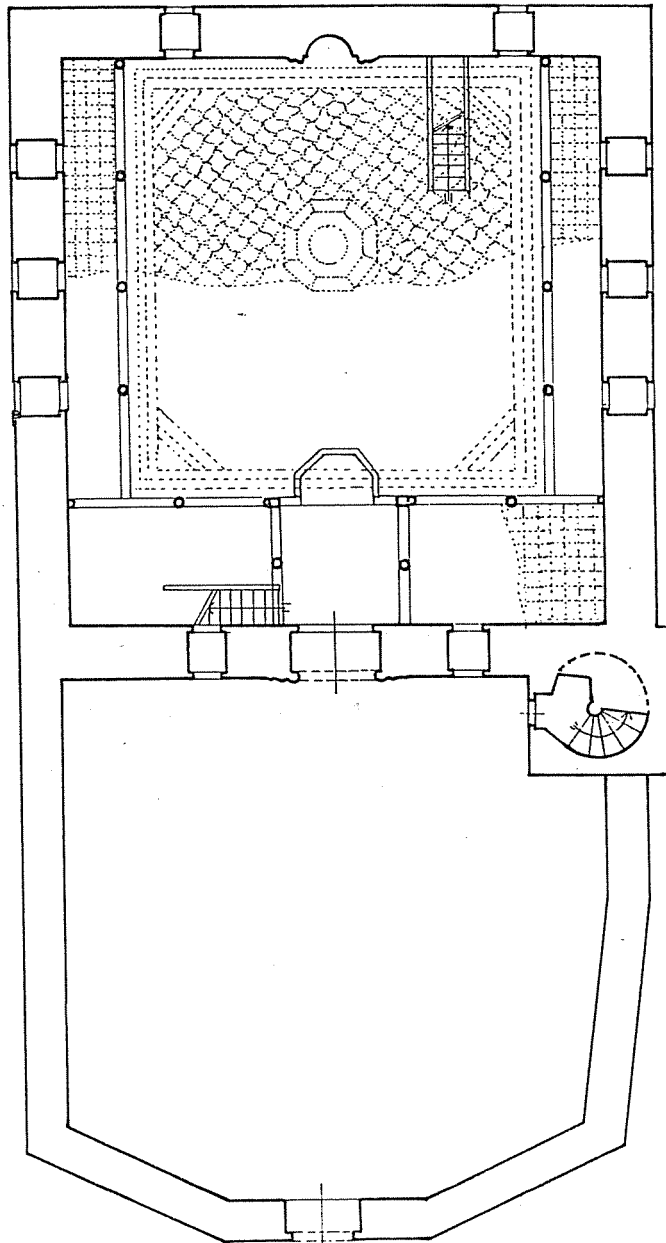
TOKAT ULU CAMİİ PLANI
PLAN: 1

0 1 2 3 4 5m
Y.E. 12.6.11986

ERBAA-FİDİKÖY ÖMER PAŞA CAMİİ

PLAN: 2

ZİLE-ELBAŞOĞLU CAMİİ PLÂNI

PLAN: 3

TOKAT'TAKİ OSMANLI CAMİLERİ

A. Osman UYSAL

Tokat, 1071 Malazgirt Zaferinin hemen ardından Türk hakimiyetine giren Anadolu şehirlerinden birisidir. 1073 yılında Sivas bölgesiyle birlikte(1) Türklerin eline geçen şehir; bir müddet Danişmendlilerin, arkasından Selçukluların sınırları içinde kalmış(2) ve XIV. yy. da İlhânlılara tabi(3) olmuştur. Bu yüzyıl içerisinde çeşitli siyasî çekişmelere sahne olan Tokat; 1392'de Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlı Topraklarına katılmıştır(4).

Danişmendli ve Selçuklular devrinde çeşitli yapılarla(5) donatılan Tokat'ta, Osmanlılar zamanında da çok sayıda eser meydana

- 1) GÖKBİLGİN, M.T., "Tokat", *İslam Ansiklopedisi*, C. XII, 1, M.E. Basımevi, İst. 1974, s. 402.
- 2) Bkz.; CAHEN Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İst. 1979, s. 122; GÖKBİLGİN, M.T., a.g.m., s. 402, AKTÜRE, S., *19 Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, 1981 (2), s. 143.
- 3) GÖKBİLGİN, M.T., a.g.m., s. 403. Ashında Tokat'taki Moğol hakimiyeti 13. yüzyılın sonlarında başlar. Bu konuda bkz.; CAHEN, C., a.g.e., s. 284.
- 4) GÖKBİLGİN, M.T., a.g.m., s. 404. Uzunçarşılı ise, Tokat'ın 1399 yılında ele geçirildiği görüşündedir. Bkz.; UZUNÇARŞILI, İ.H., *Osmanlı Tarihi*, I, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1982 (4), s. 299.
- 5) Danişmendli döneminde kalenin tamir gördüğü düşünülebilir. Bunun yanı sıra şehirde Yağıbasan Medresesi adıyla bilinen eser ile Melik Gazi Camisi de bu dönemdedir. Selçuklular devrinde Yeşilirmak üzerindeki köprü (1250) ve Gök Medrese'nin (1277) dışında türbeler ve zaviyeler yapılmıştır. Tokat'ta İlhânlılar'dan kalma yapılar da mevcuttur.

getirilmiştir. Bunlar arasında camiler, mescitler, hanlar, türbeler, zaviyeler,... v.d. yapılar vardır. Biz, bu zengin yapı gruplarından sadece camileri ele alacağız.

Tokat camileri hakkında ilk tasvirî bilgilere Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde rastlıyoruz. 1656'da Tokat'a uğrayan Evliya Çelebi'ye göre; Yukarı Kale'deki Melik Gazi Camisi, Yıldırım Bayezid Devrinde tamir ettirilmişdir(6). Aşağı şehirde ise; Koca Ali Paşa Camisi, Zincirli Cami, Behzâd Camisi, Takyeciler Camisi, Hünkâr Camisi, Pazarcık Camisi, İmrahor Camisi, Hamza Bey Camisi, Alaca Cami ve Küçük Ahmed Ağa Camisi bulunmaktadır(7).

XVIII. yy. başlarında Tokat'tan geçen Tournefort, şehirde oniki minareli camiden söz ediyor(8). Öte yandan Albert Gabriel'in eserinde; Ulu C., Behzâd C., Güdük Minare C., Hatuniye C. ve Ali Paşa Camisi zikredilmektedir(9). Gabriel, bunlardan sadece Güdük Minare, Hatuniye ve Ali Paşa Camilerini ayrı başlıklar altında incelemiştir(10). Fazla detaya girmediği görülmektedir.

Bizim tespitlerimize göre şehirde bugün cami olarak vasıflandırılan yapılar : Melik Gazi Camisi (Garipler C.), Ulu Cami, Güdük Minare Camisi, Hatuniye Camisi, Takyeciler Camisi, Behzad Camisi, Ali Paşa Camisi, Mahmud Paşa Camisi, Huruç Camisi, Hacı Ahmed Ağa Camisi, Genç Mehmed Paşa Camisi, Akdeğirmen Camisi ve Mehmed Paşa Camisi'dir.

Görüldüğü gibi Evliya Çelebi'de verilen cami sayısı ile bugünkü durum biraz farklıdır. Çelebi'de cami olarak geçen Hamza Bey ve Küçük Ahmed Ağa camileri(11); Gabriel tarafından «mescit» olarak vasıflandırılmışlardır(12). Bazı yapılar ise; yayınlara değişik isimlerle geçmişlerdir. Meselâ, -aşağıda değineceğimiz- Rüstem Çelebi Camisi bunlardan birisidir. Gabriel'de bu yapı «Güdük Mina-

6) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, Sadeleştirilenler : Tevfik Temelkurran-Necati Aktas, Üçdal Neşriyat, İst. 1978, s. 1460.

7) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 1460.

8) TOURNEFORT, P., *A Voyage in to the Levant*, Vol. II, London. 1718, p. 324.

9) GABRIEL, A., *Monuments Turcs d'Anatolie*, T. II, Paris. 1934, p. 87.

10) Bkz.; GABRIEL, A., op. cit., pp. 87-92.

11) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 1460.

12) GABRIEL, A., op. cit., p. 87.

re»(13) Camisi adıyla yer almaktadır. Evliya Çelebi'de adına bile rastlıyamıyoruz.

Şehirdeki cami adedini kesin bir biçimde saptayabilmek için; yayınlarda yer alan bilgilerle salnameleri ve diğer belgeleri karşılaştırmak gerekir. Bu arada, 1472'deki Akkoyunlu baskını(14) sırasında meydana gelen tahribatın derecesinin tespiti bugün için imkansız gibidir. Ayrıca, bilindiği kadarıyla XV. yüzyıldan itibaren günümüze kadar, zaman zaman şehri sarsan depremlerin(15) ve yangınların(16) eserler üzerindeki zararları ve onarımların mahiyetlerinin anlaşılabilmesi için şer'i mahkeme sicillerinin gözden geçirilmesi şarttır. Ancak bu, uzun vadeli bir çalışma ile gerçekleştirilebilir. Bütün bunların üstünde; söz konusu eserlerin şimdiye kadar ayrıntılı ve bağımsız bir çerçeve içinde ele alınmamış oldukları ve Osmanlı Mimarisi'ndeki yerlerine tam olarak oturtulmadıkları dikkati çekiyor.

Yukarıda isimlerini sıraladığımız yapılardan Melik Gazi Camisi -Ya da bugünkü ismiyle Garipler Camisi- Gabriel'in de belirttiği gi-

- 13) GABRIEL, A., op. cit., p. 87. Biz de başlık olarak bunu kullandık.
- 14) UZUNÇARŞILI, İ.H., *Osmanlı Tarihi*, C. II, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1983 (4), s. 93.
- 15) Aktüre, 1415 ve 1418'de iki büyük depremin şehirde etkili olduğunu ifade eder; AKTÜRE, s., a.g.e., s. 145. O. Yalçın ise; tarihte "küçük kıyamet" adıyla anılan ve 14 Eylül 1509'da meydana gelen bir depremden söz etmektedir. Bkz.; YALÇIN, O., *Tokat ve Karadeniz Bölgesi*, İst. 1984, s. 27. Bunlardan başka, H. Cinlioğlu'nun eserine; 1095 H./1684 M.'de de şehrin bir deprem sonucu harap olduğuna dair bir kayda rastlıyoruz. Bkz.; CİNLİOĞLU, H.T., *Osmanlılar Zamanında Tokat*, İkincil Kısım, Tokat. 1950, s. 9. Daha sonraki asırlarda da depremler olmuştur. Bilinen son büyük depremler 1939 ve 1943 yılında vuku bulmuş ve birçok yapıyı tahrip etmiştir. Bkz.; ASARKAYA, Halis, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Birinci Kısım, Tokat. 1941., 50; ACUNSAL, Ferit, *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İst. 1947, s. 83.
- 16) Eremya Çelebi 1590 senesinde şehirde bir yangın olduğunu belirtmektedir; ANDREASYAN, H.D., "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, Sayı 27, Mart 1973, s. 61. 1701'de meydana gelen yangında ise, şehrin bütün sokakları ve hanları yanmıştır. Bkz.; CİNLİOĞLU, H.T., a.g.e., s. 24. Bunlardan başka Sevgi Aktüre'nin eserindeki 517 no'lu dipnotta iki ayrı tarihli yangından söz ediliyor: "Şeriye sicillerine göre 1737 yılında Ramazan'a iki gün kala Tokat'ta bir yangın daha olmuş, hanların ve gazelerin bulunduğu sokaklardan başka bütün sokaklar yanmıştır. Kentde 1792 yılında başka bir yangın daha olduğu yine şeriye sicillerinde kayıtlıdır." AKTÜRE, S., a.g.e., s. 272.

bi şehrin en eski camisi(17) olmalıdır. Adından anlaşıldığı kadarıyla Danişmendliler devrinde inşa olunduğunu veya bir hıristiyan binasından camiye çevrildiğini kabul edebileceğimiz eser; sonraki dönemlerde de onarım geçirmiş görünüyor. Şöyleki; caminin mihrap nişini üç taraftan kuşaktan geniş bordürün sağ alt kenarındaki iki satırlık kitabe, mihrabın H. 733/M. 1332-33 tarihinde Resul b. Muhammed tarafından yapıldığını anlatmaktadır(18). Bu tarih, şehirdeki İlhanlı hakimiyeti dönemine rastlar. Bundan sonra -Evliya Çelebi'den öğrendiğimize göre- Yıldırım Bayezid devrinde yeniden onarım geçirmiştir(19). Yıldırım devri onarımlarının neler oldukları kesin bir şekilde tespit edilemese bile; örtü sisteminin ve minarenin elden geçirildiği düşünülebilir. Özellikle, minarenin gövdesinde yer alan yeşil sırlı tuğlalı süslemelerin, Afyon Kuyulu Cami ile Osmanlı devrinde yenilenen Afyon Ulu Camisi minarelerindeki sırlı tuğla süslemelerle benzerliği dikkate alınır; en azından bu kısmın XV. yy. da yenilenmiş olduğu kabul edilebilir.

Genç Mehmed Paşa, Huruç, Hacı Ahmed Ağa, Akdeğirmen ve Mehmed Paşa camileri geç dönemde inşa olunmuş, yenilenmiş veya büyük ölçüde restore edilmiş küçük boyutlu eserlerdir. Bunlardan, Mihmedi Hatip Sokağı ile Örtmeli Sokağı arasında yer alan Genç Mehmet Paşa Camisi kapısından üzerinde bugünkü yazı ile

17) GABAİEL, A., op. cit., p. 86. Ersal Yavi, Anadolu vakfiye defterindeki kayıtlarda; caminin, Danişmend Gümüştekin Ahmed Gazi tarafından 1074 yılında yaptırıldığının kayıtlı olduğunu belirtmektedir; YAVI, Ersal, *Tokat*, İst. 1986, s. 52.

18) Tanju Cantay, Tokat Garipler Camisinden bahsederken, sadece kitabe tarihini nakletmiş, ancak kitabeyi vermemiştir. Bkz.; CANTAY, T., "Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisinden Notlar (Amasya Halifet Gazisinden Notlar (Amasya Halifet Gazi Medresesi; Amasya Halifet Gazi Kümbetindeki Roma Lahdi; Tokat Garipler Camii; Niksar Çıkrık Medresesi)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VII (1976-1977), İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü, İst. 1977, s. 26. Yalnız, Cantay'ın, eserin planı konusundaki değerlendirmelerine katılmak güçtür. Çünkü yapı, hem plan, hem de kemer formlarıyla bir hıristiyan eseri izlenimi bırakıyor. Kubbeyi taşıyan sütunlardan birisinin mihrabın karşısında rastlayışı da, eserin sonradan camiye çevrildiğini düşündürüyor. Harimin döşeme seviyesi nedeniyle pek farkedilmeyen usta kitabesi aynen şöyledir :

1 — Benna' heze'l-mihrab Resul Bin Muhammed fi

2 — Şevval lisene selase ve selasin ve seb'amie.

19) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 1460.

H. 1087/M. 1692'de Genç Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Düzgün olmayan dörtgen plana sahiptir. Subasman seviyesinden yukarısının geç dönemde yenilendiği tespit edilebiliyor. Sadece, tavanındaki ahşap işçiliği ve kalem işi süslemeleri, geç dönemin süsleme anlayışını vermeleri açısından dikkate değer. Hacı Ahmed Ağa, Akdeğirmen (1205/1790-91), Huruç ve Mehmed Paşa camileri geç dönemde yaygınlaşan basit planlı, bağdadi kasnak ve kubbeli mahalle camilerinin tipik örnekleridirler. Yine geç dönem yapılarından olan Deveğörmec Mescidi de biçim itibariyle bunlara benzer. Söz konusu geç dönem eserleri; mimari ve tezyinî açıdan fazla önem taşımadıkları için -bu araştırma çerçevesinde- ayrıntılı olarak incelenmelerine gerek duyulmamış; sadece Huruç Camisi bu gruba örnek olarak ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Esas itibariyle bir Danişmendli yapısı olan Melik Gazi Camisi de hariç tutulduktan sonra; geriye kalan Gündük Minare, Hatuniye, Behzâd, Takyeciler, Ali Paşa, Mahmud Paşa camileri ile Ulu Cami, incelemeye değer Osmanlı dönemli camileri olarak ele alınabilirler :

1. GÜDÜK MİNARE (RÜSTEM ÇELEBİ) CAMİSİ (Şek. 1. a, b, Res.1-4)

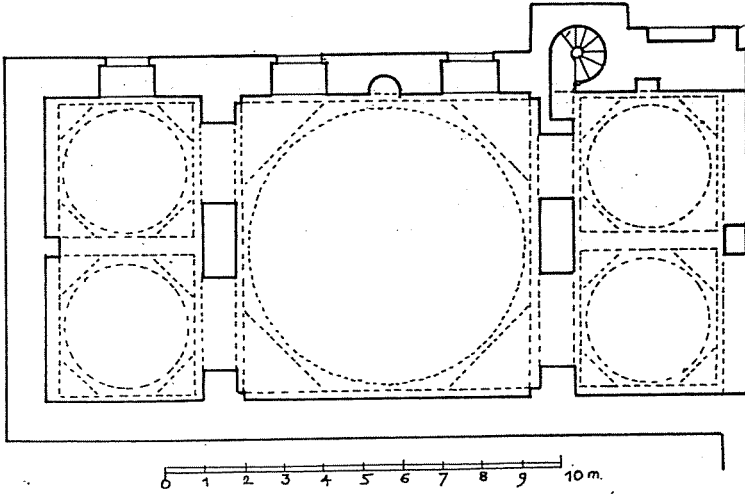
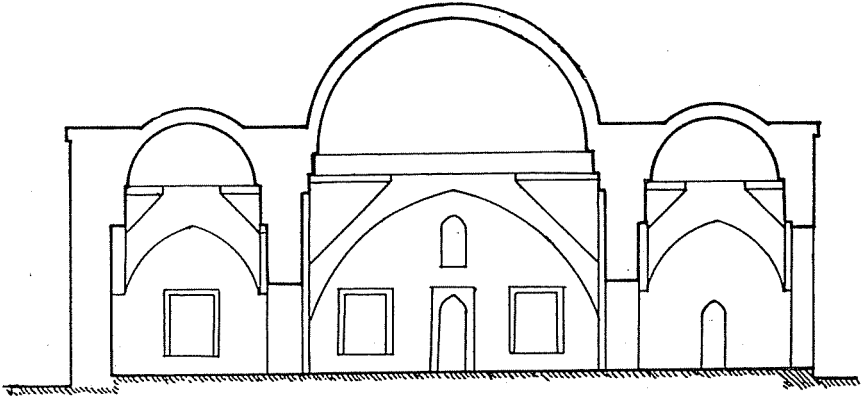
Rüstem Çelebi Mahallesiindeki (20) cami, küçük boyutlu bir yapı olmasına rağmen planı itibariyle ilgi çekicidir.

Ana hatlarıyla yaklaşık 18X10 m. lik(21) dikdörtgen bir alanı kaplayan eser; ortada büyük bir kubbe ile bunun doğusunda ve batısında eş değerde ikişer küçük kubbenin örttüğü hacimlerden oluşmaktadır. Ancak bunlardan doğu taraftakiler, yapıya sonradan eklenmiş görünüyorlar. Güney cephesine bitişik tek minaresi vardır.

Girişin yer aldığı batı cephesi, aynı zamanda küçük kubbeli hacimlerin baldaken kuruluşlarının birer unsurunu teşkil eden iki sivri boşaltma kemeri ile bunların içini dolduran duvarlara açılmış kapı ve pencereyle hareketlendirilmiştir. Boşaltma kemerleri ortadaki ayak ve köşedeki ayaklara binmektedir. Kuzeydeki kemerin içinde kalan mütevazi kapı kompozisyonu; profilli silmelerin meydana ge-

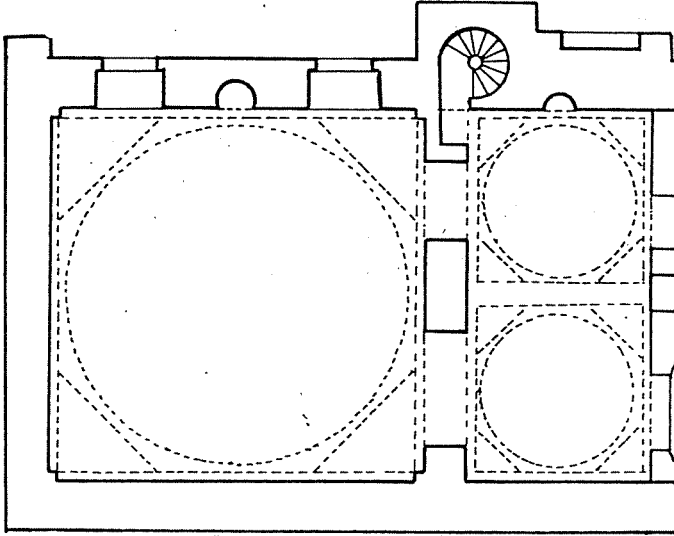
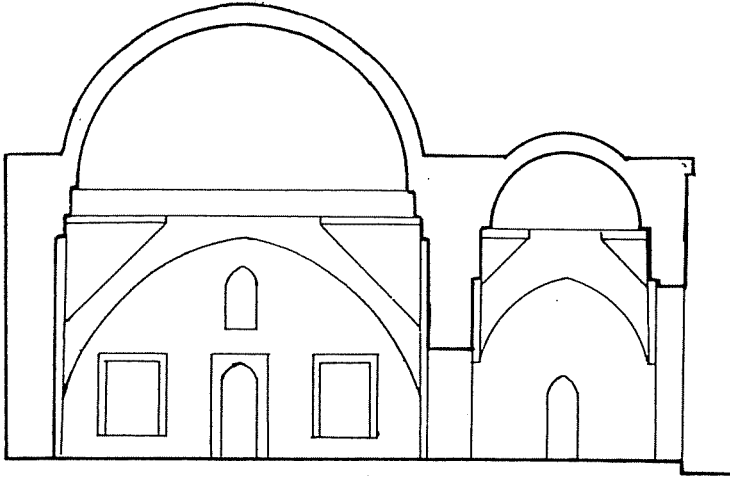
20) ACUNSAL, F., *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İst. 1947, s. 82.

21) GABRIEL, A., op. cit., p. 87.

Sekil: 1.a. TOKAT GDK MNARE CAMİSİ

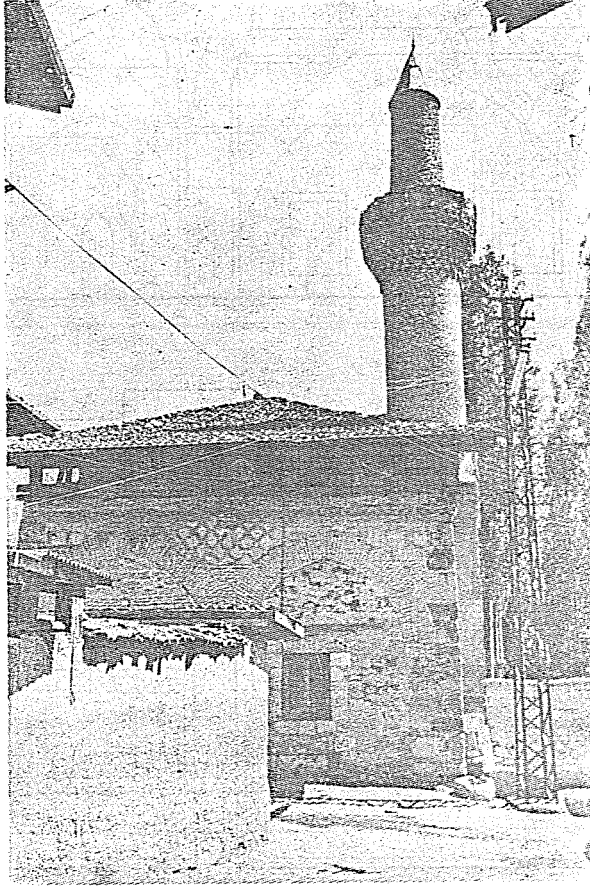
(A. Gabriel'den)

Şekil: 1.b.
TOKAT GÜDÜK MİNARE CAMİSİ

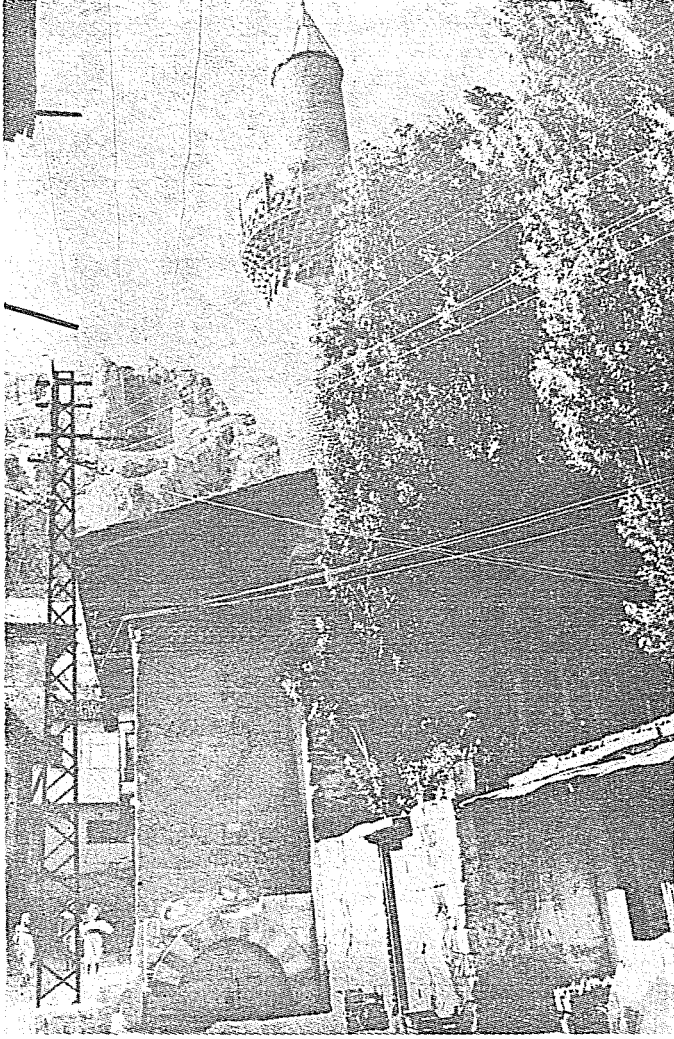
(RESTITÜSYON)

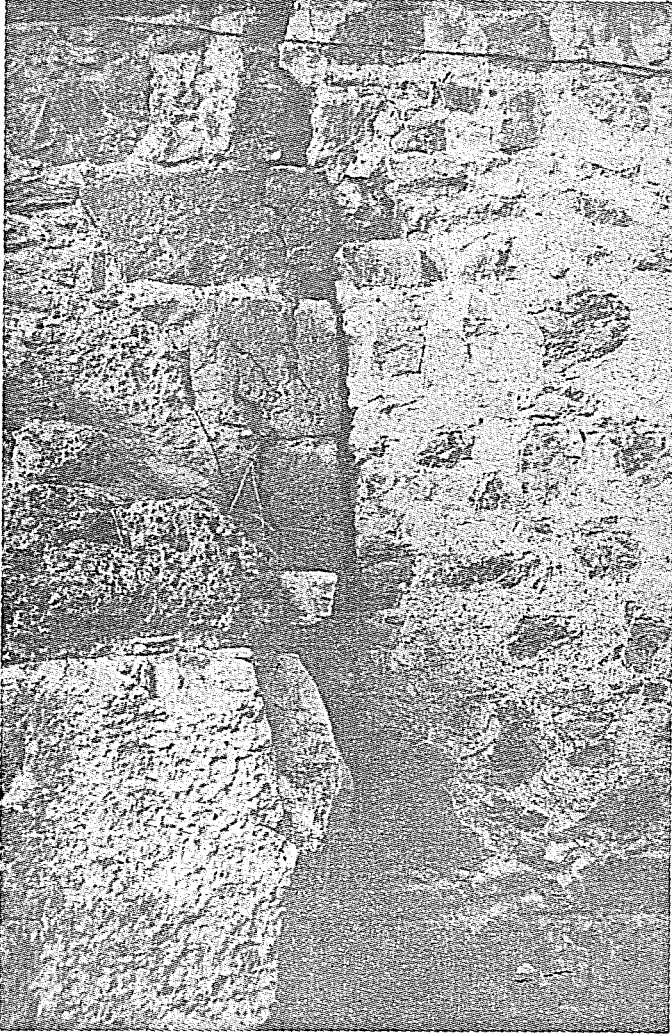
Resim 1 — Güdük Minare Camisi, Batı Cephe.

Resim 2 — Güdük Minare Camisi, Batı Cepheden Detay.

Resim 3 — Güdük Minare Camisi, Güney Cephe.

Resim 4 — Güdük Minare Camisi, Güney Cephe'deki Payanda ve Orijinal Yapının Köşesi.

tirdiği düşey dikdörtgen çerçeve ile bunun içinde yer alan basık kemerli kapı açıklığından ibarettir. Cephenin diğer yarısını kaplayan kemerin içindeki pencere ise düşey dikdörtgen çerçeveli ve düz lentoludur.

Güney cephenin batı tarafında duvara bitişik olarak minare yükselmektedir. Minareyle caminin güneybatı köşesi arasında ise, yine duvara bitişik, küçük boyutlu, sade yapılı bir çeşme göze çarpmaktadır.

Cephenin, minarenin doğusunda kalan bölümünde; altta üç üstte iki adet olmak üzere beş pencere açıklığı vardır. Bunların yanısıra, yapının planında mihrabönü kubbesi ile doğudaki küçük kubbeli üniteyi ayıran kemerin bindiği ayağın güney duvarıyla birleştiği noktanın tam güneyinde, fazla yüksek olmayan bir payanda, duvarı takviye etmektedir. Alttaki pencereler düşey dikdörtgen çerçeveli düz lentolu; üstekiler ise yuvarlak kemer biçimindedirler.

Güney cephede en dikkate değer husus; yukarıda sözünü ettiğimiz payandadan itibaren duvarın düzgün bir köşe yapmasıdır. Bundan payandanın doğusunda kalan duvarın sonradan inşa edilmiş olduğu sonucu çıkarılabilir. Payanda hizasından itibaren doğuda kalan duvarın çatlayarak asıl yapıdan ayrılması sonunda ilk yapıya ait düzgün köşe ortaya çıkmıştır. Burada iki duvar arasında organik bir bağ bulunmadığı tespit edilebiliyor. Yapının kuzey cephesinde de benzer bir çatlama görülmektedir. Ayrıca, mihrabönü kubbesinin doğusunda kalan eş değerdeki iki küçük mekanın kubbeleri; batı taraftaki küçük kubbelerden daha alçaktır. Gabriel, bu ayrıntıları görmediği -ya da dikkatinden kaçırdığı- için doğudaki mekanları da orijinal kabul etmiş ve planında da böyle göstermiştir(22). Fakat yukarıda izah ettiğimiz nedenlerle; doğudaki bölümler ilk yapıya ait değildir. Bu kısımlar sonraları -belki de duyulan ihtiyaç nedeniyle- aynı yüzyıl içerisinde eklenmiş olabilirler.

Doğu ve kuzey cepheleri tamamen masif, sağır bir yüzeye sahiptirler. Kuzey cephede, mihrabönü kubbesini taşıyan baldakenin boşaltma kemeriyle iki yandaki ünitelerin boşaltma kemerleri belli olmaktadır. Ayrıca, tıpkı güney cephede olduğu gibi; mihrabönü mekanı ile doğudaki küçük kubbeli ünitenin birleştiği noktada da boydanboya duvarı kateden düşey bir yarık vardır.

22) Bkz.; GABRIEL, A., op. cit., p. 88.

Kubbelerin üstü sonradan kiremitli ahşap bir çatıyla örtülmüştür.

Harime girildiğinde, bir kenarı 7.60 m. (23) olan kare planlı mihrabönü mekanının; ters üçgen biçiminde pandantiflerle geçilmiş büyük bir kubbeyle örtülü bir baldakenden ibaret olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Baldakenin kuzey kemeri dışarıdan da bellidir. Doğu ve batıdaki baldaken kemerlerinin içine; ortadaki derinlemesine dikdörtgen büyük ayaklar ile duvarlara bitişik ayaklara binen ikişer sivri kemer yerleştirilmiştir. Bunların içleri de sonradan kısmen doldurularak, kemer gözleri küçültülmüş ve yuvarlak kemer biçiminde sokulmuşlardır.

Mihrabönü mekanında olduğu gibi herbiri birer baldaken karakteri arzeden eşdeğerdeki küçük kare ünitelerde de kubbeyle ters üçgen biçiminde düz yüzeyli pandantiflerle geçiş sağlanmıştır.

Harimin güneybatık öşesindeki ünitenin güneydoğu köşesindeki duvara bitişik ayağın içerisindeki bir dehlizden minareye girilmektedir. Bu ünitenin güney duvarı ortasındaki niş; batıdaki iki bölümün aynı zamanda son cemaat yeri fonksiyonunu gördüğünü ortaya koymaktadır.

Kible duvarının ortasındaki yarı dairesel planlı basit bir nişten ibaret olan yuvarlak kemerli mihrabın, üzerinde durulmaya degecek bir özelliği yoktur. Ahşap minber ise orijinal değıldir.

Güney cepheindeki minarenin kare planlı kaidesi; cami duvarı ile kısmen kaynaşmış vaziyettedir. Kaide çok yüksek tutulmuştur. Saçak seviyesini aştıktan sonra biraz daha yükselerek nihayete ermektedir. Kaideden hemen sonra gövde başlar. Arada, pabuç dediğimiz geçiş unsuruna yer verilmemiştir. Sekizgen prizmal olarak başlayan gövde; yaklaşık 1. m. yukarıda silindirik bir biçime dönüşerek yükselmektedir. Camiye adını veren kısa, güdük gövdenin yarsından yukarıya yenilenmiş görünüyor. Muhtemelen, şehri sarsan depremlerden birinde zarar görüp, sonradan onarılmış olmalıdır. Testere masif duvarlıdır. Silindirik peteğin çapı gövdeden daha dar; boyu daha alçaktır. Konik bir külah minareyi taçlandırır.

Minare kaidesiyle caminin güneybatı köşesi arasında kalan küçük çeşme; sivri kemerli basit bir nişten ibarettir.

23) GABİREL, A., op. cit., p. 87.

24) GABİREL, A., op. cit., p. 88.

Yapıda genel olarak moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Köşelerde ve ayaklarda düzgün kesme taşlara rastlanmaktadır. Batı cephenin üst kısımlarında taş-tuğla almaşıklığı vardır. Bu cephedeki boşaltma kemerleriyle, kubbeler ve minarenin kaideden yukarısı tamamen tuğladan yapılmışlardır. Gabriel; bugün sıvalı olan içerdeki kemerlerin de tuğladan inşa olunduğu görüşündedir(24). Ayrıca, güney cephedeki üst pencerelerden doğu taraftakinin söveleri ve kemer kavsi ile diğerinin sadece kemer kavsinde tuğlaya yer verilmiştir. Kapı kemeri ile çeşme nişini çerçeveleyen kemerde ise renkli taş uygulaması göze çarpar.

Güçük Minare Camisi süsleme açısından mütevacî bir eserdir. Batı cephesinde, boşaltma kemerleri arasındaki kemer köşeliğinde tuğla ve taş kullanılarak baklava dilimi biçiminde geometrik bir kompozisyon elde edilmiştir. Kapıyı çerçeveleyen profilli silmeler ile basık kapı kemeri ve çeşme kemerindeki renkli taş almaşıklığından başka; batı cephesi saçağında ve güney cephe saçağının minareye kadar olan kısmında görülen testere dişi dizileri, yapının dış yüzündeki diğer süsleyici unsurlardır. Minarenin testere dişi dizili şerefe korniş de; plastik karakteriyle, fonksiyonunun yanısıra bir süs elemanı olarak kabul edilmelidir. Harim, 20. yy. da yeşil ve sarı renkli boya ile kaplanmış; pendentiflerin üzerinde ve mihrabönü mekanının baldaken kemerlerinin tepe noktalarına bitkisel motifler işlenmiştir. Pendentiflerde, bitkisel motiflerin kuşattığı yüzey içerisinde siyah boya ile dört halifenin isimleri işlenmiştir. Güneydeki kemerin köşeliğinde «Allah» yazısı okunmaktadır. Mihrap nişi de, yine 20. yy.a ait kalem işi motiflerle süslenmiştir.

Güçük Minare Camisi'nin kitabesi yoktur. Yapıya bugün «Rüstem Çelebi Camisi» denilmesinin sebebi aynı adı taşıyan mahallede yer almasıdır. A. Gabriel, planı ve batı cephesindeki süslemelerden hareketle Hicrî IX. yy. ın ilk yarısına, yani miladî XV. yy. a tarihlenmektedir(25). Gerçekten de burada olduğu gibi; çeşitli formlardaki taşları tuğlayla çerçevelemek suretiyle elde edilen süsleme kompozisyonlarına Erken Osmanlı Dönemi yapılarının birçoğunda rastlanmaktadır. Bursa Yıldırım Medresesi (1399-1400) (26) ve Yeşil Med-

25) GABİREL, A., op. cit., p. 88.

26) DEMİRİZ, Y., *Osmanlı Mimarisinde Süsleme*, I, Erken Devir (1330-1453), İst. 1979, s. 435.

rese (1419-1424) (27) pencere alınlıklarında, Bursa Muradiye Camisi (1425-26) (28) son cemaat yerinin batı cephesinde benzer kompozisyonlar tatbik edilmiştir. Bu nedenle Gabriel'in tarihlendirmesi çok akla yakın gelmektedir.

Güdük Minare Camisi, bugünkü haliyle Edirne Üç Şerefeli (1437-1447) ve Manisa Hatuniye camilerindeki şemanın basitleştirilmiş bir varyasyonudur. Şayet yapı, Gabriel'de verildiği şekilde tümüyle orijinal olsaydı; yukarıda isimleri zikredilen camilerle birlikte, Türk cami mimarisindeki merkezî vurgulu şema gelişinin belli bir aşamasına işaret eden üçüncü bir örnek olarak kabul edilebilirdi.

Ancak, merkezî mekânın doğusundaki bölümün sonradan eklendiği açıktır. Bu nedenle, XV. yy. daki ilk camiyi, büyük kubbeli mihrabönü mekânı ile bunun batısındaki iki bölmeli -son cemaat yeri fonksiyonunu gören- kısımdan ibaret bir yapı olarak görmek zorundayız. Erken Osmanlı Döneminde iki ve genellikle üç bölmeli son cemaat yerine sahip küçük ölçekli camiler vardır. Fakat bunların büyük bir kısmında son cemaat yeri; mihrap eksenini üzerinde ve harimin kuzeyinde yer alır. Güdük Minare'de olduğu gibi; son cemaat yerinin harimin batısında ya da tersine doğusunda bulunması nadir karşılaşılan bir durumdur. Erken Osmanlı Döneminden İznik Hacı Özbek Camisi'nde (1333) (29) son cemaat yeri, harimin batısında; Bursa Kara Ali (Yerkapı) Mescidi (XIV. yy. ortaları) (30) harimin doğusunda yer alır. Yalnız, bu tarzın Osmanlı dönemine özgü olmadığını; daha önce Selçuklu çağından Konya Sırçalı Mescit, Konya İnce Minareli mescidi ve Konya Hacı Ferruh Mescidinde(31) son cemaat yerinin mihrap eksenini üzerinde olmayıp, harimin doğusuna yerleştirildiğini belirtmek gerekiyor.

27) DEMİRİZ, Y., a.g.e., s. 385.

28) *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, III, V.G.M. Yayınları, Ankara. 1983, s. 135.

29) İznik Hacı Özbek için bkz.; ASLANAPA, O., *Türk Sanatı*, İst. 1984, s. 219. ÖTÜKEN, Y. -v.d., *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, IV, V.G.M. Yayınları, Ankara. 1985, s. 204.

30) UYSAL, A.O., *Erken Osmanlı Dönemi Minareleri*, I, A.U.D.T.C.F., Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara. 1985, s. 88.

31) Bu mescitler ve son cemaat yerleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.; DİLAVER, S., "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV (1970-71), İst. 1971, s. 17-28.

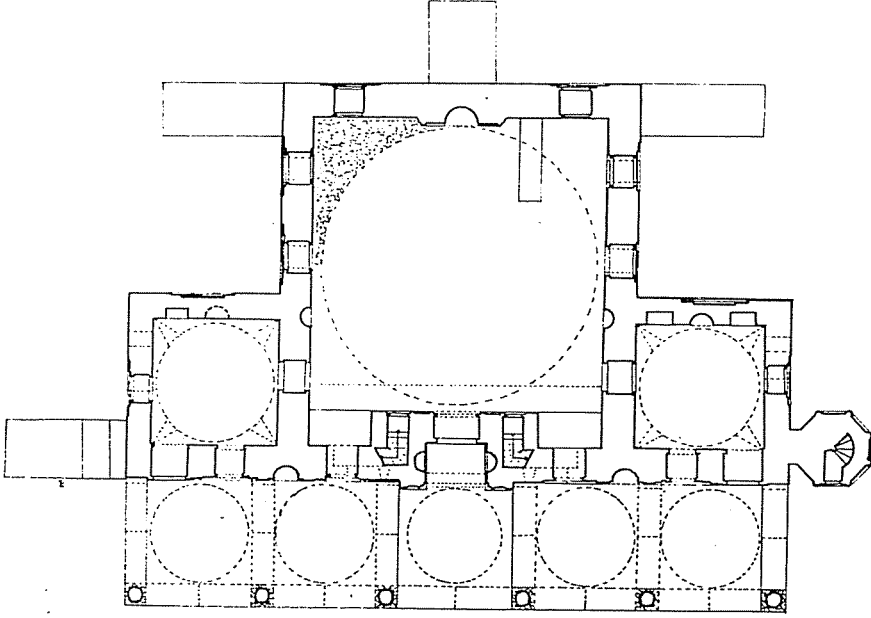
2. HATUNİYE (MEYDAN) CAMİSİ (Şek. 2; Res. 5-7) :

Meydan Mahallesiindeki Hatuniye Külliyesi'nin(32) yapılarından birisi olan cami, bazı yayınlarda ve halk arasında «Meydan Camisi» (33) adıyla anılmaktadır. Gabriel, Evliya Çelebi'de «Hünkâr Cami'i» (34) şeklinde zikredilen yapının bu olduğunu belirtmektedir(35).

XV. yy. ın ikinci yarısında inşa edilen ve şehirdeki en önemli Osmanlı yapılarından birisi olan Hatuniye Camisi; tek kubbeli, kare planlı anıtsal harim ile doğusunda ve batısındaki birer tabhane odası; bunlardan batıdakine bitişik minare ve beş bölmeli son cemaat yerinden oluşmaktadır. Geç dönemde kuzeyindeki avlunun ortasına bir şadırvan eklenmiştir.

1939(36) veya 1943(37) tarihinde meydana gelen depremlerden birinde büyük kubbe ve kasnak kenarları çatlamış(38), son cemaat yerinin üç kubbesi -ki bunlardan birisi kapının önündeki kubbedir-

- 32) H. 898/M. tarihli vakfiyede belirtilen medrese ve imaretten bugüne birkaç duvar parçası ve harabeden başka birşey kalmamıştır; GÖKBİLGİN, M.T., a.g.m., s. 410. Külliye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; YÜKSEL, İ.A., *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid - Yavuz Sultan Selim Devri* (886-926/1481-1520), V, İst. 1983, s. 380-389.
- 33) Bkz; ASARKAYA, Halis, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Birinci Kısım, Tokat. 1941, s. 50; ACUNSAL, Ferit, *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İst. 1947, s. 82.
- 34) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 1460: "Kale altında ve Köse Kadı Evi önünde Hünkâr Cami'i, kubbeli olup tahta örtülüdür. Uzun bir minaresi var, cemaati yoktur."
- 35) GABRIEL, A., op. cit., p. 90. Fakat Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği caminin, Hatuniye Camisi olması pek kuvvetli bir ihtimal gibi görünmüyor. Çünkü, böylesine ulu cami karakterinde bir yapının; hem kubbeli, hem de tahtayla örtülü olması yadırganacak bir durumdur. Buna karşılık -minare hariç- böylesine bir tanım, Gündük Minare Camisine daha çok uymaktadır. Ayrıca Gündük Minare Camisi minaresinin gövdesi onarım görmüştür. Belki de onarım sırasında, daha dayanıklı olması için gündük tutulmuştur. Ancak, bu konuda -şimdilik kaydıyla- kesin bir görüş ileri sürmek mümkün değildir.
- 36) ASARKAYA, H., a.g.e., s. 50.
- 37) ACUNSAL, F., a.g.e., s. 83; YILMAZ, Faruk Tokattaki Osmanlı Devri Eserleri, A.Ü.D.T.C.F. Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lis. Tez, Ankara. (Tarihsiz), s. 11.
- 38) ACUNSAL, F., a.g.e., s. 83.

Sekil: 2 TOKAT HATUNİYE CAMİSİ

(İ.A. Yüksel'den)

0 1 2 3 4 5 10

tamamen yıkılmış(39), bazı sütunların başlıkları parçalanmıştır. 1953 yılında restore edilmiştir(40).

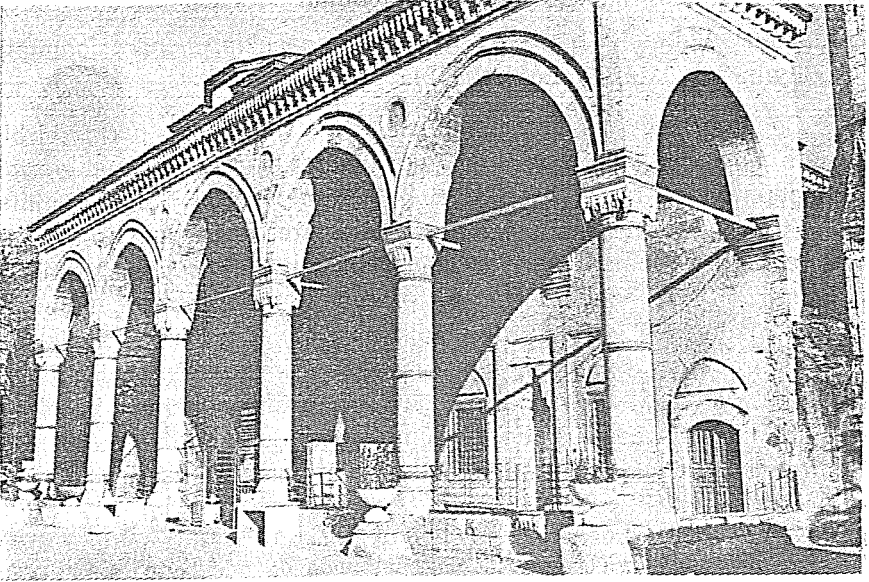
Caminin doğu ve batı cepheleri -batıdaki minare hariç- birbirleriyle simetriktir. Cephelerin kuzey tarafında son cemaat yerinin yan cephelerini teşkil eden sivri kemerler yer alır. Sonra, camiden çok alçak tutulan tabhane kütleleri gelmektedir. Tabhanelerin kuzey cepheleri son cemaat yeriyle sınırlanmıştır. Bir cepheleri camiye bitişiktir. Güney cephelerinde; profilli silmelerle çerçevelemiş düşey dikdörtgen ve fazla derin olmayan nişler vardır. Nişlerin içine birer sivri boşaltma kemeri yerleştirilmiştir. Bu nişlerin benzerleri; doğudaki tabhânenin doğu cephesinde ve simetrik olarak batıdakiinin batı cephesinde görülmektedir. Şu farklıki; buralardaki nişlerin boşaltma kemerlerinin içine, düz lentolu düşey dikdörtgen

39) V.G.M. Arşivi, Dosya No. 60.01.01/16. Dosyada hasar tespitinin dışında; onarım için gereken meblağ hakkında da bilgiler vardır.

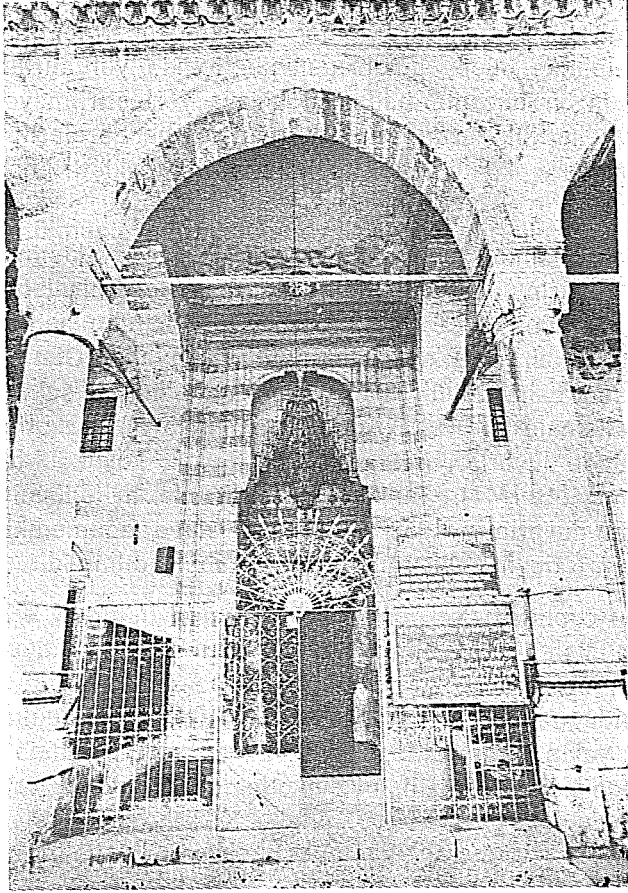
40) Son cemaat yerinin kuzey cephesindeki dairesel kartuşlardan birisinin içindeki "1953" sayısı restorasyon tarihini belgelemektedir.

Resim 5 — Hatuniye Camisi, Genel Görünüş.

Resim 6 — Hatuniye Camisi, Kuzey Cephe.

Resim 7 — Hatuniye Camisi, Portal.

formda pencereler açılmıştır. Caminin -doğu ve batı cephesindeki-ler birbirleriyle simetrik olmak üzere-; doğu, batı ve güney cephe-lerindeki alt pencereler de aynı biçimde düzenlenmişlerdir. Tabha-nelerin sözünü ettiğimiz cephelerinin üst kısımlarında, birbirlerinden farklı yükseklikte ikişer göz pencere dikkati çeker. Doğu ve batı cephelerinin üst yüzeylerinde; birbirleriyle aynı düşey hat üzerinde yer almak kaydıyla iki sıra halinde ikişer, sivri kemerli pencereler vardır. Küçük boyutludurlar. Bunlar da, alt pencereler gibi silmelerle çerçevelenmiş düşey dikdörtgen niş içinde yer alırlar. Pencere-ler, monoton bir düzenle hep aynı hizaya yerleştirilmeyerek cephe-lere bir hareketlilik kazandırılmış ve üstteki pencerelerin arasına bir-er göz pencere konularak bu hareketlilik pekiştirilmeye çalışıl-mıştır.

Batı cephesinin güneybatı köşeyle birleştiği kısma; deprem sırasında duvarın dayanıklılığını artırması için bir istinat duvarı yapılmıştır. Güney cephenin ortasında ve son cemaat yerinin doğusunda da birer istinat duvarı bulunmaktadır. Güney cephedeki diğerlerinden daha büyük olup, saçağa kadar yükselmektedir. Tokat'taki çalışmalarını 1930 yılında tamamlayan Gabriel'in verdiği planda istinat duvarları işlenmemiştir. Fakat, koyduğu fotoğraflarda duvarlar mevcuttur(41). Bu nedenle F. Yılmaz'ın iddiasının aksine, söz konusu duvarların 1953 onarımında ilave edilmedikleri ve çok daha önceleri de mevcut buldukları kabul edilmelidir.

Güney cephede, alt pencerelerin hemen üstünde, silmeli düşey dikdörtgen nişler içine alınmış sivri kemerli birer küçük pencere-den başka; üstte aynı formda iki pencere daha vardır. Diğer cep-helerde olduğu gibi, monotonluğu gidermek için, bunlar biraz da-ha ortaya yakın bir şekilde, istinat duvarının iki yanına açılmışlar-dır. Böylece pencere dizilişinde kademeli bir düzen ortaya konul-muştur.

Saçak kornişini teşkil eden iri mukarnaslı friz, tüm cepheleri boydanboya katetmektedir. Sekizgen kasmağı kısa tutulduğu için, kubbe, anıtsal cami kütleleriyle uyumlu değildir. Yüksek beden du-varlarının yanında çok daha alçak görünmekte ve kitle silüetinde ikinci planda kalmaktadır. Dıştan, geçiş kısmının üzerini örten küt-

41) GABRIEL, A., op, cit., p. 89; fig. 53; pl. XXI. F. Yılmaz, tezinde, istinat duvarlarının 1953 yılında ilave edildiklerini ileri sürmektedir; YILMAZ, F., a.g.e., s. 11.

lenin oluşturduğu kademelenme de, uyumsuz görünüşün önüne geçememektedir.

Harimin ve tabhanelerin kuzey cephelerini tümüyle kaplayan beş bölmeli son cemaat yeri; yukarıda da belirtildiği şekilde kısmen onarım görmüştür. Mekanın, giriş ekseninin iki yanında kalan bölümlerinin zeminleri bir platform şeklinde yükseltilmişlerdir. Sütunlara ve beden duvarlarına dayanan sivri kemerlerin oluşturduğu kare bölümlerden dördü kubeyle örtülmüştür. Bunlardan kuzeydoğu köşedekine mukarnaslarla; diğerlerine pandantiflerle geçilmektedir. Gabriel'in çiziminden anlaşıldığı kadarıyla, portalin önündeki bölümün örtüsü aynalı tonozdu(42). Son onarım sırasında burası; içten mukarnaslarla geçilen ve dıştan bir kasnak üzerine oturan Kubbeyle örtülmüştür. Bu kubbe diğerlerine göre daha yüksektir.

Son cemaat yeri kemerlerini taşıyan sütunlar; köşeleri pahlı kare kaideler üzerinde yükselirler. Başlangıç yerlerinde ve gövdelerinin muhtelif kısımlarında demir çemberlerle takviye edilmişlerdir. Sütun başlıklarından bazıları Türk üçgenli, bazıları mukarnaslıdır. Üzengi hatlarından geçen demir gergiler de takviye vazifesi görürler. Profilli silmelerle kemer kavislerine plastisite kazandırılmış; kemer köşeliklerinde, yine silmeli dairesel kartuşlar oluşturulmuştur.

Caminin, son cemaat yeri tarafından kuşatılan kuzey cephesinin ortasında taç kapı yer alır. Kapının iki yanında kalan cephe yüzeyleri simetrik bir düzen arz ederler. Her iki bölümde de; ortada düşey dikdörtgen çerçeveli, mukarnas kavsaralı mihrabiyeler ile bunların iki yanında birer pencere göze çarpar. Çokgen planlı mihrabiyelerin üstündeki yatay dikdörtgen kartuşların içi boştur. Pencere, diğer cephelerin alt pencereleriyle ortak bir biçime sahiptirler. Bunlardan başka, taç kapının sağına ve soluna birer küçük pencere daha açılmış ve kapının üstüne bir adet göz pencere yerleştirilmiştir. Taç kapının iki yanındaki pencereler hariç, yapıdaki bütün üst pencereler şebekelidirler.

Cephenin iki ucundaki sivri kemer çerçeveli, basık kemerli kapı açıklıklarından tabhanelere girilmektedir. Yalnız, doğu taraftaki sonradan kapatılmıştır.

42) GABRİEL, A., op. cit., p. 89.

Kuzey cephedeki ta kapıdan geçilen kare planlı harim, tek, büyük bir kubbenin rttg yüksek hacmiyle anıtsal bir etkiye sahiptir. Duvarları hareketlendiren -cepheler bahsinde ayrıntılı olarak değindiğimiz- çok sayıdaki pencere sayesinde yeterince aydınlıktır. Alttaki büyük pencereler, sivri kemerli alınlıklarla talandırılmışlardır. Üzerlerindeki ahşap pencere kanatlarından bir kısmı orijinaldir. Üstteki kk pencereler, kalem işi bordürlerle kuşatılmışlardır. Harimin doğu ve batı duvarlarında; pencerelerin dışında yuvarlak kemerli birer niş ve tabhanelere geçişi sağlayan birer kapı mevcuttur.

Planda da dikkati çektiği gibi kuzey duvarı, diğerlerinden daha kalındır. Kuzey duvarı; harimin dört duvarından içe doğru bir taşıntı meydana getiren büyük boşaltma kemerlerinin üzengi hattına kadar bu kalınlığını korur. Bu seviyede duvarın üstüne mahfil mekanının bindirildiği görülmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla kuzey duvarı kalın tutularak; mahfil mekanının, hadrimde az yer işgal etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu masif duvar kütlesi; girişin iki tarafında yer alan yuvarlak kemerli birer derin niş ile hafifletilmek istenmiştir. Harime açılan kuzey pencereler, söz konusu nişlerin içinde kalırlar. Nişlerle kapı açıklığı arasında bulunan duvar kütlesinin içindeki merdivenli dehliz vasıtasıyla mahfile çıkılmaktadır. Duvar, altta 1.50 m. olmasına karşılık, yukarıda 65 cm.(43) ye indirgenerek hem çıkış merdivenine; hem de mahfilin 2.45 m. derinliğe erişmesine imkan tanınmıştır(44). Mahfil, on adet taş konsol vasıtasıyla harime doğru yaklaşık 1.00 m. taşıntı yapmaktadır. zerindeki ahşap korkuluk orijinal değildir.

Silmelerle zenginleştirilen büyük boşaltma kemerleri; iç mekanda adeta bir baldaken hissi uyandırılır. Bunların üzerinde ykseklen kubbeye, sekiz mukarnas sırasında meydana gelen pandantiflerle geçilmektedir.

Kible duvarının ortasındaki düşey dikdörtgen çerçeveli mihrabın yarı dairesel planlı nişi, on sıra mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Profilli silmelerle  taraftan kuşatılan mihrabın st kısmındaki yatay kartuş içerisinde yazılar vardır. Ayrıca kşeliklerdeki dairesel kartuşlara da yazılar işlenmiştir. Nişin köşelerindeki sütunce-

43) YÜKSEL, İ.A., a.g.e., s. 385-386.

44) YÜKSEL, İ.A., a.g.e., s. 386.

ler, kum saati biçiminde kaideler üzerinde yükselerek akantus yapraklı başlıklarla sona ererler.

Ahşap minber orijinale benzemiyor.

Hatuniye Camisinin taç kapısı, mermer işçiliğiyle çok ilgi çekicidir. Zengin profilli silmelerin üç taraftan kuşattığı büyük bursa kemerin içinde kalan mukarnaslı kavsara, mukarnaslı mihrabiye ve yazı kuşaklarıyla, yapının en plastik etkili elemanıdır. Bursa kemerli portal nişinin alt köşelerinde; kum saati kaideli, mukarnaslı başlıklı sütunceler yer almaktadır. Nişin iç yan yüzeylerindeki çokgen planlı mihrabiye nişleri yedi sıra mukarnaslıdır. Nişler, dıştan silmeli bir çerçeve içine alınmışlardır. Üstlerindeki yatay dikdörtgen kartuşların ortasına birer dairesel madalyon yerleştirilmiştir. Basık kemerli giriş kapısının üstündeki yatay silmeli kartuşun içindeki kitabeden başka; mukarnaslı kavsaranın hemen altındaki tek sıra yazı bordürü, nişin üç kenarı boyunca devam etmektedir. Dairesel madalyonların içinde de yazılar bulunmaktadır. Mukarnaslı kavsaradaki plastik sar kıtlar ile bursa kemerin tepe noktasından inen uzun sar kıt, dönemin karakteristik özelliklerindedir.

Batıdaki tabhânenin batısına bitişik minare, sekizgen kaideli ve tek şerefelidir. Yüksek kaidenin her cephesi, silmeli nişlerle hareketlendirilmiştir. Kuzey cephesindeki sivri kemerli kapı açıklığının dışında tamamiyle masiftir. Pabuç prizmatik üçgenlerden ibarettir. Pabuç, bir kaval silme ile onaltıgen yüksek gövdeye bağlanır. Malzemesinden, gövdenin çeşitli devirlerde onarım geçirdiği belli olmaktadır. Fakat, aslına uygunluğu kabul edilebilir. Şerefe kornişi dört sıra mukarnaslıdır. Kornişin üstündeki korkuluk geometrik şebekelidir. Petek de göşde gibi çokgen planlıdır. Minare, konik külahla sona erer.

Duvarlarda ve minarede düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sütunlar, sütun başlıkları ve portal mermerdendir. Son cemaat yeri kubbe belerinin tuğladan inşa edildikleri, sıvaları dökülmüş kısımlardan belli olmaktadır.

Hatuniye Camisinin cephelerini boydanboya dolaşan mukarnaslı kornişten başka, dış yüzlerde sözü edilebilecek süsleme unsurları; pencerelerin alçı şebekeleri ve onları çerçeveleyen silmeler olabilirler. Genelde dışardaki süsleme, mimarının kendi biçimlenişinden kaynaklanan plastik unsurlarla sınırlı kalmaktadır. Yapıda işçilik

açısından ilgi çekici bölüm taş kapıdır. Taç kapı; alternatifli yerleştirilmiş renkli mermer uygulaması, zengin silmeleri, mukarnaslı kavsarası ve üzerindeki yazılarıyla nefis bir işçilik ortaya koymaktadır. Son cemaat yerinin mukarnaslı ve prizmatik üçgenli sütun başlıkları da plastik öğeler arasında zikredilmelidir. Harimde, üst pencerelerin vitraylı şebekeleri ve geçiş kısımlarındaki mukarnasların dışında; kalem işi süslemelerden, ahşap pencere ve kapı kanatlarından söz edilebilir. Üstteki pencere açıklıklarını kuşatan kalem işi süslemeli bordürlerde zencirek ve bitkisel motifler kullanılmıştır. Asıl zengin kalem işlerine ise kubbede rastlanılmaktadır. Burada; kubbe eteğini dolaşan bordürlerde ve kubbenin ortasındaki madalyonun çevresinde koyu ve açık fon üzerine sarı renkli palmet, yarım palmet ve rumîlerden oluşan bitkisel kompozisyonlar işlenmiştir. Ayrıca zencirek motifli kuşaklar görülür. Madalyonun içinde ise; yine kırmızı fona sahip, beyaz ve yumurta sarısı renkli güller, palmet, nar çiçeği ve gerçekçi yapraklardan ibaret bir kompozisyon bulunmaktadır.

Camide üzerinde ayrıca durulması gereken elemanlardan birisi de ahşap kapı ve pencere kanatlarıdır. Her biri üç panodan oluşan ve üzerlerinde geometrik geçmeler ve yazı süslemeleri görülen örnekler orijinal olmalıdırlar. Diğerlerinin ise orijinalliği şüphelidir.

Meydan Camisi, taç kapısı üzerindeki kitabeye göre; H. 890/M. 1484-85 tarihinde, II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun namına yaptırılmıştır(45). H. 898/M. 1493 tarihli vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindedir(46). Caminin kuzeyindeki şadırvanın kitabesi H. 1331/M. 1912-13 tarihini taşımaktadır. Ayrıca, avlu kapısı üzerindeki kitabe H. 1325/M. 1907 tarihini verir. Bu kısımlar geç dönemde ilave edilmişlerdir.

Hatuniye (Meydan) Camisi, plan ve hacim biçimlenişi açısından, klasik dönemde çok karşılaşılan tek kubbeli anıtsal cami tipinin bir varyasyonudur. Tek kubbeli anıtsal cami; Osmanlılar devrinde Mudurnu Yıldırım Camisi (1382) ndenberi tatbik edilen bir tarzdir. Ancak, tek kubbeli harimin iki yanına birer tabhâne mekanının yerleştirildiği ilk örnekler, II. Bayezid zamanında ortaya çık-

45) Kitabenin tam metni Uzunçarşılı ve İ. Aydın Yüksel tarafından neşredildiği için metne koymadık. Bilgi için bkz.; UZUNÇARŞILI, İ.H., Kitabeler, İst. 1927, s. 30; YÜKSEL, İ.A., a.g.e., s. 388.

46) YÜKSEL, İ.A., a.g.e., s. 380.

maktadır. II. Bayezid'in Edirne'de 1484'te yapımına başlanılan(47) külliyesindeki cami ile Tokat Hatuniye camisi, bu tarzın ilk uygulamalarıdır. Şu farklılık; Edirne'deki Bayezid Camisi'nin tabhaneleri, dört eyvanlı şemalarıyla daha büyük yapılarıdır. Daha sonra, 1522'de(48) İstanbul'da inşa edilecek olan Yavuz Sultan Selim Camisi'nde de bu düzen tatbik edilecektir. Hatuniye Camisi; tabhâne mekânları dolayısıyla, fonksiyon açısından zaviyeli camiler grubuna da dahil edilmektedir(49).

3. TAKYECİLER CAMİSİ (Şek. 3; Res. 8-10) :

Çeşitli yayınlarda adı «Takekçiler» (50), «Tekyeciler» (51) şeklinde geçen yapı; Sulu Sokak'ta(52), Yağıbasan Medresesinin kuzeyinde yer almaktadır. Evliya Çelebi, cami için : «... Attarlar içinde Takyeciler Cami'i, yüksek kubbeler, uzun minare ve mavî kurşunla örtülü, mamur bir camidir.» ifadesini kullanır(53).

Kareye yakın derinlemesine dikdörtgen planlı ve çok kubbeli bir eser olan Takyeciler Camisi H. 1288/M. 1871-72'de ve I. Dünya Savaşı yıllarında elden geçirilmiş; 1939 veya 1943 depreminden sonra(55), 1964-65 yıllarında(56) Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce tamir ettirilmiştir. Ayrıca, 1969'da çeşitli onarımlar geçirmiştir. Bu onarımlar sırasında duvarlar, destekler ve örtünün bir kısmı yenilenmiş olmakla birlikte ana şemanın değişmediği anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında kubbe üstlerini tamir etmek için kurşun

47) Külliye 1488 yılında tamamlanmıştır; ASLANAPA, O., *Türk Sanatı*, İst. 1984, s. 242.

48) ÇAL, H., İstanbul Yavuz Sultan Selim Külliyesi, A.Ü.D.T.C.F., Sanat Tarih Kürsüsü, Yayınlanmamış Lis. Tezi, Ankara. 1980, s. 1; ÖZ, Tahsin, *İstanbul Camileri*, 1964, s. 41.

49) SÖZEN, M. -ARIK, R., v.d., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İst. 1975, s. 52.

50) DİEZ, E., -ASLANAPA, O., *Türk Sanatı*, İst. 1955, s. 311.

51) ACUNSAI, F., a.g.e., s. 83.

52) ACUNSAI, F., a.g.e., s. 83.

53) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 1460.

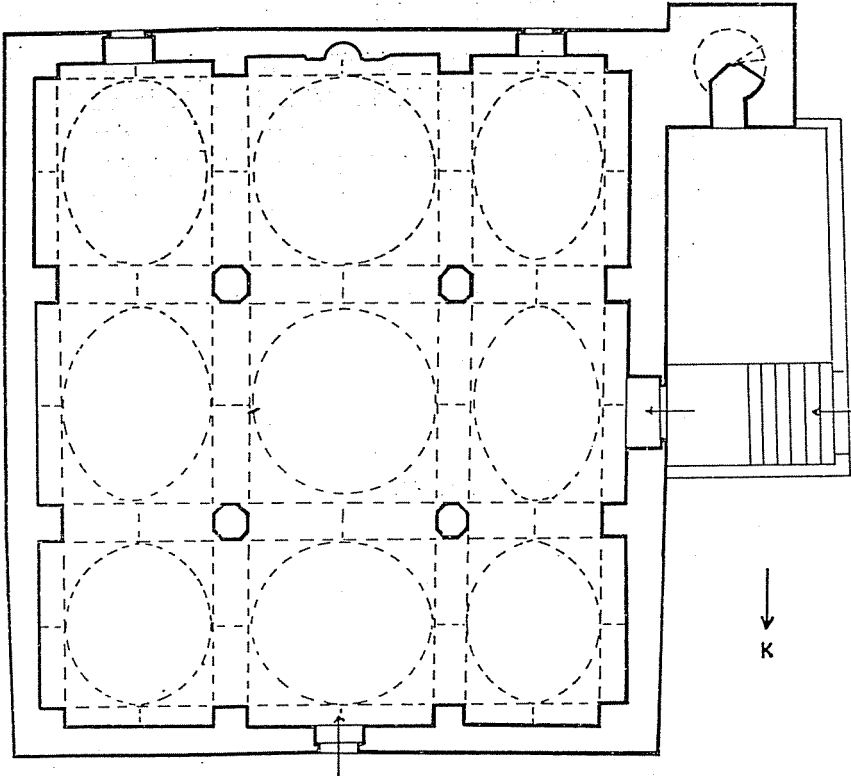
54) YILMAZ, F., a.g.e., s. 9.

55) Deprem tarihi, V.G.M. dosyalarında "1940" şeklinde geçiyor. Bkz.: V.G.M. Arşivi, Dosya No. 60.01.01/15.

56) V.G.M. Arşivi, Dosya No. 60.01.01/15.

bulunamadığından kırma çatı ile kaplanmıştır. Eski fotoğraflarında bu kırma ahşap çatı yer almakta ve güney duvarının payandalarla takviye edilmiş olduğu görülmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1964 onarım programı için hazırlanan 10.7.1964 tarihli raporda; caminin, sağlam görünen iki kubbe dışında kalan yedi kubbesinin, kuzey, güney ve doğu duvarlarının, duvarları takviye eden payandaların, ahşap çatının tümüyle yıktırılması istenmektedir. 1964-65 onarımı bu rapor doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Pencereler çok küçük tutulduğu ve az sayıda oldukları için cep-heler çok masif bir etki bırakırlar. Yatay bir biçimde gelişen cep-helerden batı cephesinin önüne sonradan bir giriş mekanı inşa edilmiş ve buna bir de şadırvan bitleştirilmiştir. Batı cephesinde, sivri kemerli iki pencere açıklığı tespit edilebilmektedir. Güney ve batı köşede yapıya bitişik olarak minare yükselmektedir.

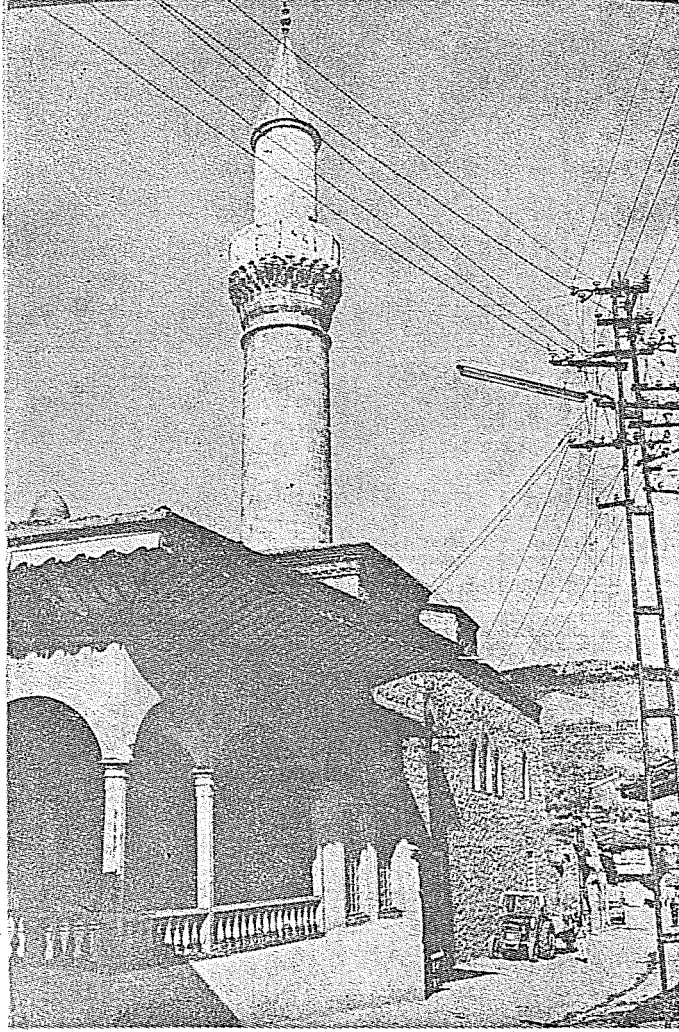
Şekil: 3 TOKAT TAKYECİLER CAMİSİ PLAN KROKİSİ

Resim 8 — Takıyeciler Camisi, Restorasyon Öncesi Genel Görünüş.

Resim 9 — Takıyeciler Camisi, Güney Cephe.

Resim 10 — Takyeciler Camisi, Şadırvan ve Minare.

Arazinin eğimi nedeniyle diğer cephelerden daha yüksek görünen güney cephenin alt kısmında, köşelere yakın yerde birer düşey dikdörtgen çerçeveli pencere vardır. Bunların üstünde yer alan sivri kemerli birer pencereden başka, cephenin üst yüzeyinin ortasında, yanyana üç sivri kemerli pencere daha dikkati çeker. Ortadaki pencere diğer ikisinden daha yüksektir.

Doğu cephede, yukarı tarafa eşit aralıklarla yerleştirilmiş üç sivri kemerli pencereden başka açıklık yoktur. Bu cephe, bedestenle bitişik olduğu için açıklık sayısı sınırlı tutulmuş olmalıdır.

Kuzey cephenin ortasındaki sivri kemerli küçük kapıdan da camiye geçilmektedir. Belki de, başlangıçta camiye sadece buradan girilmekteydi. Doğu cephede olduğu gibi üst tarafa eşit aralıklarla yerleştirilmiş üç pencere de sivri kemerli ve diğerleri gibi şebekelidir. Cepheler, iki sıra testere dışı dizisinden ibaret saçak kornişle sınırlanmaktadır.

Örtüyü teşkil eden dokuz kubbeden herbiri alçak sekizgen kasnak üzerine oturmaktadır. Mihrap eksenini üzerindeki kubbelerin kasnakları diğerlerinden daha yüksektir.

Batı ve kuzeydeki kapılardan girilen harim; ortadaki büyük sekizgen planlı dört ayak ile duvarlara bitişik, köşeleri pahlı sekiz adet dikdörtgen formlu ayaklara atılan sivri kemerlerle dokuz üniteye bölünmüş ve herbir ünitenin üzeri kubbeyle örtülmüştür. Her ünite, başlıbaşına bir baldaken karakteri göstermektedir. Onarımlar sırasında ortadaki baldakenin ayaklarına ve kemerlerine dokunulmadığı bellidir. Diğer kemerler ve örtü sistemi ise yenilenmiştir. H.C. Lennep'in 19. yy. da çizdiği bir gravürde(57) yapının çok kubbeli olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu nedenle onarımlar sırasında ana şemanın değişmediğini düşünüyoruz. Fakat birtakım detaylarda, caminin boyutlarında farklılaşmalar olabilir.

Ortadaki kare baldakenin köşelerindeki sekizgen ayakların başlıklarının köşeleri mukarnaslarla pahlanmıştır. Kemerlerin arasına gergiler atılarak destekler takviye edilmişlerdir. Pandantiflerle geçilen bu orta kubbenin eteklerine dört küçük pencere açılmıştır.

Ortadaki hariç, diğer sekiz baldaken tam kare ölçülere sahip değildirler. Bu nedenle, kubbeleri oval bir biçimde yapılmak zorun-

57) LENNEP, H.V., *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, London. 1870, p. 218.

dağ alınmışlardır. Söz konusu kubbeler de pendentiflerle geçilmektedir.

Kible duvarının ortasındaki mihrap; profilli bordürlerle üç taraftan kuşatılmış çokgen planlı ve mukarnas kavsaralı nişten oluşmaktadır. Çok sade bir görünümü vardır. Hemen sağındaki taş minber de basit bir işçiliğe sahiptir.

Caminin güneybatı köşesine bitişik minaresi; kare prizmal kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Kaidenin kuzeyindeki kapıdan minareye girilmektedir, ki bu kapı şimdiki giriş mekanının içinde kalmıştır. Masif kaide, caminin beden duvarlarıyla aynı yüksekliğe sahiptir. Testere dişli bir saçakla sona erer. Kaideden yukarıya yenilenmiştir. Silindirik gövdeden sonra gelen şerefenin kornişi mukarnalıdır. Konik bir külah ve alem, minareyi taçlandırır.

Caminin beden duvarlarında ve kubbe kasnaklarında moloz taş kullanılmıştır. Bu kısımların onarım geçirdiklerini yukarıda belirtmiştik. Bu onarımlar sırasında üstteki pencerelerin söve ve kemerleri eski malzemelerine sadık kalınarak tamamen tuğladan inşa edilmişlerdir. Kubbelerde de tuğla kullanıldığı düşünülebilir. Harimde ayaklar ve ortadaki baldakenin kemerleri düzgün kesme taştandır. Diğer kemerler muhtemelen tuğladır. Mihrap ve minberin malzemesi de taştır. Yapıda hiç dokunulmamış görünen kısım, minarenin kaidesidir. Kaidede moloz taş ve tuğla ile düzensiz bir almasıklık söz konusudur. Alttan 1 taş, 1 tuğla şeklinde görülen almasıklık, yukarıya doğru 1 taş - 2 tuğla; 2 taş - 2 tuğla; 1 taş - 2 veya 3 tuğla şeklinde devam etmektedir. Minarenin gövde, şerife ve peteği düzgün kesme taştan yapılmıştır.

Çok sade bir işçilik gösteren Takyeciler Camisinin hariminde; ortadaki baldakenin kemer yüzeylerinde kalem işi süslemelere ait kalıntılara rastlanılmaktadır. Diğer kısımlar, onarımlar esnasında sıvandıkları ve yenilendikleri için süsleme namına herhangi bir şey kalmamıştır.

Takyeciler Camisinin kitabesi yoktur. Bu nedenle kesin bir tarihlendirme mümkün görünmüyor. Fakat yapı, plan itibarıyla XV. yy. daki çok kubbeli Osmanlı camileriyle paralellik göstermektedir. Yalnız, onlardan farklı olarak, harimi oluşturan ünitelerden bir kısmı kare planlı değildir. Bunun sebebi ise geçirdiği restorasyonlar ol-

malıdır. Oktay Aslanapa, camiyi(58) XV. yy.a tarihlendirmektedir. Minarenin kaidesi de malzeme, teknik ve biçim özellikleriyle bu görüşü desteklemektedir. Daha sağlam bir tarihlendirme, ancak derinlemesine yapılacak araştırmalarla mümkün olabilecektir.

Caminin batısına bitişik şadırvan; üzerindeki kitabeye göre H. 1312/M. 1894-95 tarihinde yenilenmiştir(59).

Yukarıda da işaret edildiği gibi Takyeciler Camisi, Erken Dönemde inşa olunan Bursa Ulu Camisi (1399-1400), Edirne Eski Camisi (1414) ve Alaşehir Şeyh Sinan Camisi (1482'den önce yapılmış olması mümkün) (60) gibi yapıların plan tipine uygundur.

4. BEHZÂD CAMİSİ (Şek. 4; Res. 11) :

Behzâd Caddesi'nde, ırmakla cadde arasında yer almaktadır. Hemen güneyinde, 1901'de yaptırılan saat kulesi yükselir(61). Evliya Çelebi'nin : «... kubbeli ve demir pencereci, bütün imaretleri kurşunlu bir camidir. Son derece sanatlı bir minber ve mihrabı var. minaresi yüksektir.»(62) dediği yapı; bugünkü haliyle tek kubbeli bir mihrabönü mekanı ile bunun kuzeyindeki enine dikdörtgen planlı tonozlu mekandan oluşmaktadır. XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başlarında çeşitli onarımlar gören caminin kuzey cephesine bitişik iki katlı betonarme son cemaat yeri 1956 yılında(63) ilave edilmiştir. Kubbede meydana gelen çatlaklar da aynı tarihte onarılarak sıvanmıştır(64).

58) DİEZ, E., -ASLANAPA, O., a.g.e., s. 311.

59) İçten bağdadî kubbeli, dıştan kırma çatılı şadırvanın silindirik havuzu üzerindeki dört satırlık kitabe şöyledir :

1. Binüçyüzoniki tarih-i hicret
2. Sarf-ı himmet etdi amel-i hamiyet
3. Tecdidine havuzun etdiler gayret
4. Hak nasip eyleye şarab-ı cennet, fi sene rebiü'l-ahir 1312.

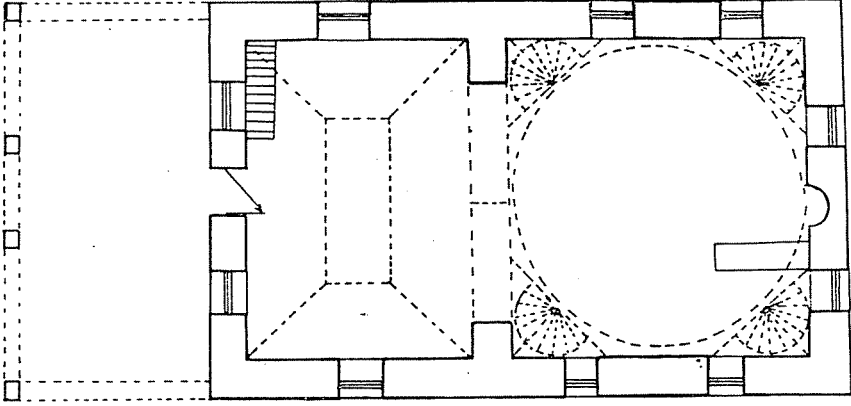
60) SÖZEN, M., -ARIK, R., -v.d., a.g.e., s. 51.

61) ACUNSAL, F., a.g.e., s. 82.

62) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 1460.

63) YILMAZ, F., a.g.e., s. 14. Asarkaya, 1939 yılındaki depremde meydana gelen hasarın halk tarafından onarıldığını ifade ediyor; ASAR-KAYA, H., a.g.e., s. 53.

64) V.G.M. Arşivi, Dosya No. 60.01.01/7.

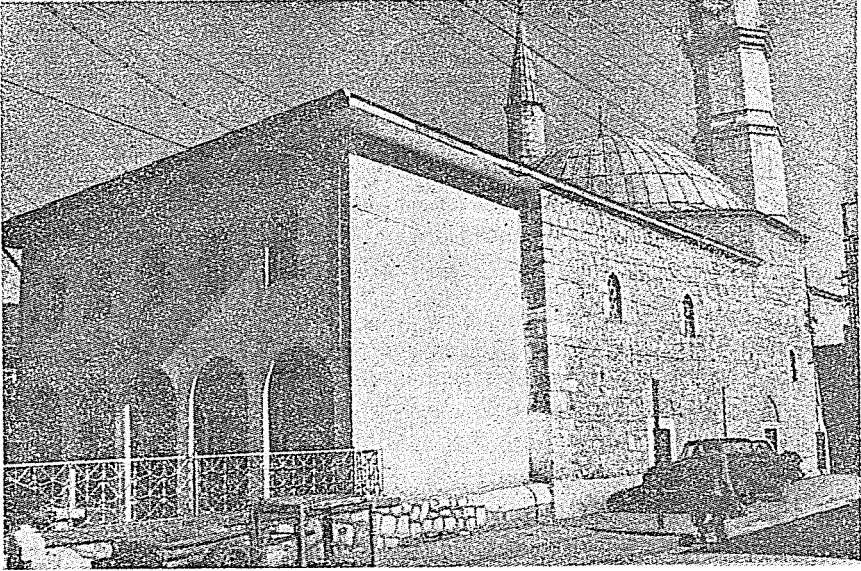

Şekil: 4

TOKAT BEHZAD CAMİSİ

0 1 2 5m.

(F. Yılmaz'dan)
işlenerek

Resim 11 — Behzâd Camisi, Genel Görünüş.

Doğu ve batı cephelerinin alt kısımlarında, simetrik olarak yerleştirilmiş; sivri kemer alınlıklı, düşey dikdörtgen çerçeveli üçer büyük pencere bulunmaktadır. Cepelerin üst taraflarındaki üçer pencere ise daha küçük boyutludur. Güney cephedeki iki büyük pencere, doğu ve batıdaki pencerelere benziyor. Yalnız buradaki iki küçük pencere; birbirlerinin üstüne gelecek şekilde belli bir mesafe ile yerleştirilmişlerdir.

Kuzey cephe, şimdiki son cemaat yerinin içinde kalmıştır. Ortadaki kapı kompozisyonu dışında, güney cephe ile aynı düzeni gösterir. Şu farkla; burada, üstteki küçük pencerelere yer verilmiştir.

Sekizgen kasnak, beden duvarlarının tam üstüne binmektedir. Fazla yüksek değildir. Silmeli bir kornişle sona erer. Kubbe kurşunla kaplanmıştır.

Kuzeydeki kapıdan girilen harimde; mihrabönündeki kare mekânı örten büyük kubeye nervürlü tromplarla geçilmektedir. Harim, pencereler vasıtasıyla yeterince ışık almaktadır. Mihrabönü mekânı ile kuzeydeki aynalı tonozlu bölüm; duvara bitişik ayaklara binen büyük bir sivri kemerle birbirlerine bağlanmaktadır. Kapıdaki kitabede belirtilen H. 1309/M. 1891-92 tarihli tamir sırasında bu kısım, kuzeye doğru genişletilmiş olmalıdır. Söz konusu tonozlu mekânın içine XX. yy. onarımları esnasında (U) biçiminde doğu, batı ve kuzey duvarlarını dolaşan bir mahfil eklenmiştir. 1956 yılında yapılan son cemaat yerinin üst katına da, mahfilden geçilmektedir.

Kıble duvarının ortasındaki yarım daire planlı mihrab, çok basit yapılı olup; geç dönem işidir. Minber de yenidir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği musanna' minber ve mihraptan hiç bir iz kalmamıştır.

Caminin güneydoğu köşesi dibindeki sekizgen kaideli poligonal gövdeli, tek şerefli minare orijinal değildir. Muhtemelen 19. yy. sonu - 20. yy. başı onarımları sırasında eklenmiştir.

Caminin beden duvarlarında belli bir yüksekliğe kadar moloz taş ve 4 sıra tuğla hatıldan oluşan bir teknik uygulanmıştır. Yukarı kısımlar ise moloz taştan yapılmıştır. Bu arada pencere sövelerinde düzgün taş blok, alınlık kemerlerinde tuğla kullanıldığı dikkati çekmektedir. Minare tamamiyle düzgün kesme taştandır.

Süsleme açısından kayda değer bir özelliği yoktur.

Kuzeydeki kapısının boşaltma kemeri içindeki kitabede caminin; Şirvanlı Fakih Oğlu Hoca Behzâd tarafından Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve H. 942/M. 1535-36 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır(65). Kapının üst çevresindeki kitabe ise; II. Sultan Abdülhamid devrinde gerçekleştirilen H. 1309/M. 1891-92 tarihli genişletmeyi anlatmaktadır. Burada ayrıca ebced hesabıyla H. 1308/M. 1890-91 tarihi düşürülmüştür. Batı cephesinin güney kısmındaki pencerenin alınlığına konulan kitabe de bir onarımı belgelemektedir. Bu kitabede; H. 1324 senesi Haziranının 12. günü (M. 1908) meydana gelen selin, camiyi tahrip etmesi üzerine Tokatlı Ahmed Lütfi Paşa Hazretleri tarafından tamir ettirildiği kayıtlıdır.

Kare planlı tek kubbeli harimin; kendisine kemerlerle açılan bölüntülü mekanlar vasıtasıyla kuzeye doğru genişletilmesi, Osmanlı Mimarisi'nde İznik Yeşil Camisi (1378-79)'nden beri bilinen bir uygulamadır. Daha ziyade küçük boyutlu camilerde ve mescitlerde karşımıza çıkan bu tarzın bir diğer örneği Bursa Molla Fenarî (XV. yy. başları) Camisi'dir(66). Molla Fenarî Camisi, derinlemesine dikdörtgen yönelişi ve iş bölümlenişiyile Behzâd Camisi'ne çok benzer. Yalnız, onda mihrabönü mekanı beşik tonozla, kuzeyindeki bölüm ise aynalı tonozla örtülmüştür.

5. ALİ PAŞA CAMİSİ (Şek. 5; Res. 1 2,13) :

Yaş Meydan Mahallesi'nde, Cumhuriyet Caddesi'nin batısında yer alır ve kuzeyindeki türbe ve doğusundaki hamam ile birlikte bir külliye meydana getirir.

Dış görünüş itibariyle tipik bir Klasik Osmanlı yapısı olduğunu belli eder. Hatuniye Camisi ile birlikte şehirdeki en önemli Osmanlı camisi budur.

1939(67) ve 1943(68) zelzelelerinde hasarâ uğramış ve sonradan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmıştır. V.G.M. onarımı 1953 yılında(69) tamamlanmıştır.

65) İnşa ve onarım kitabeleri, küçük hatalarla Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir. Bkz.; UZUNÇARŞILI, İ.H., *Kitabeler*, İst. 1927, s. 35-36.

66) *Türkyie'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, III, Ankara. 1983, s. 127-128.

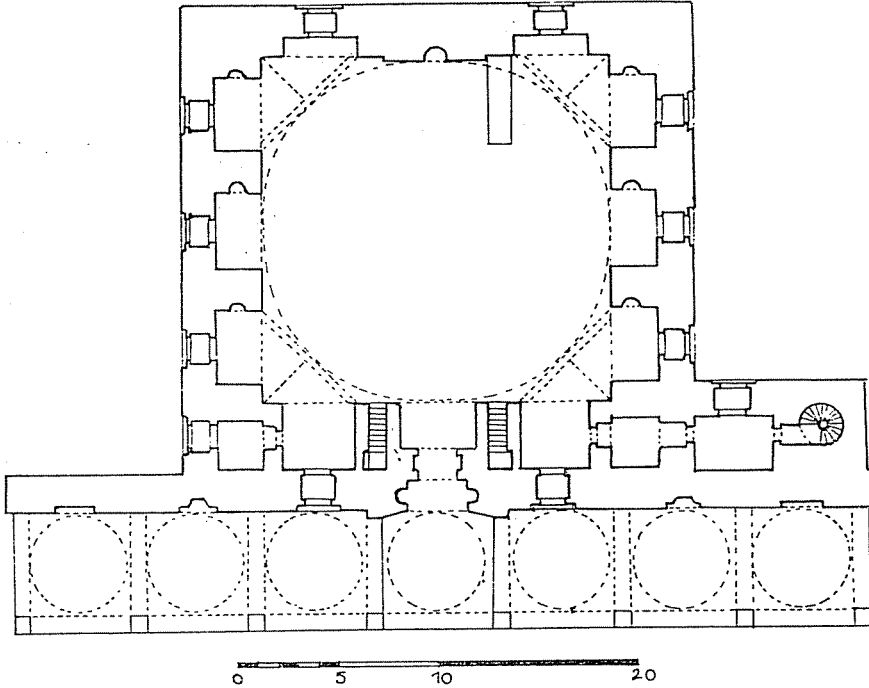
67) ASARKAYA, H., a.g.e., s. 54.

68) ACUNSAL, F., a.g.e., s. 6.

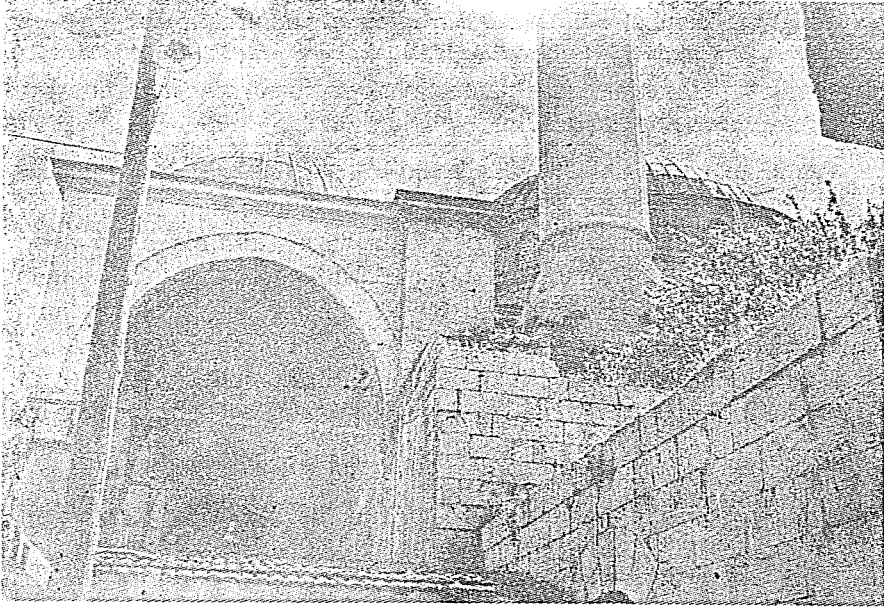
69) YILMAZ, F., a.g.e., s. 16.

Ali Paşa Camisi, kalın ve derin ayakların sınırladığı nişlerle genişletilmiş, anıtsal tek kubbeye örtülü kare planlı bir harim ile kuzeyindeki yedi bölmeli son cemaat yeri ve kuzeybatı köşesine bitişik minarenden oluşmaktadır.

Caminin batı cephesinin alt kısmında üç; üst tarafında tek penceresi vardır. Doğu cephedeki uygulama da bunun simetriğidir. Yalnız, batıdan farklı olarak doğu cephenin kuzey tarafına bir pencere daha açılarak, alttaki pencere sayısı dörde çıkarılmıştır. Cephenin alt yüzeyinde yanyana dizilen bu büyük pencereler; profilli silmeli düşey dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olup, sivri kemer alınlıklı ve düz lentoludurlar. Üstteki pencerelerin, kendilerini dıştan kuşatan silmeli çerçeveleri yoktur. Güney cephede, köşelere yakın olarak yerleştirilmiş alt pencereler, diğer cephelerdekilerle aynı forma sahiptirler. Diğerlerinden değişik olarak, güney cephenin or-

Şekil: 5 TOKAT ALİ PAŞA CAMİSİ
(A. Gabriel'den)

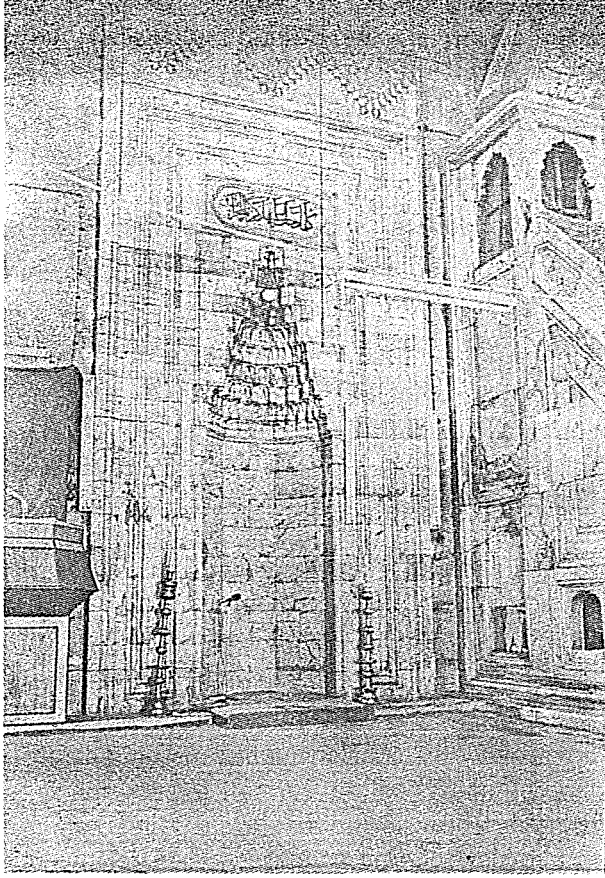
Resim 12 — Ali Paşa Cami, Batı Cepheden görünüş.

ta kısmının üst tarafında yanyana üç sivri kemerli pencere göze çarpıyor. Bunlar mihrabın üstüne rastlayan açıklıklardır.

Dikkati çeken bir diğer husus, subasman seviyesine kadar temel kalın tutuluşu ve bu seviyeden sonra duvarların biraz içe çekilerek yükseliyor olmalarıdır. Pencere açıklıkları hariç düz bir yüzey özelliği gösteren duvarlar, silmeli saçak kornişleriyle sınırlar.

Sekizgen kasmağın üzerinde yükselen kubbe, sekiz adet istinat kemeriyle takviye edilmiştir. İçteki geçiş elemanlarının üzeri, dıştan prizmatik kütlelerle vurgulanmış; böylece dış biçimlenişte bir kademelenme yaratılmaya çalışılmıştır. Kasmağın dört kenarında sivri kemerli küçük pencereler görülmektedir. Kubbe eteğinde ise toplam sekiz pencere açıklığı bulunmaktadır.

Son cemaat yeri, harimini kuzey cephesini kapladıktan sonra; doğuya ve batıya doğru biraz daha devam eder. Son cemaat yeri, eşit aralıklarla sıralanmış sütunlara ve duvara dayanan sivri kemerlerle yedi eşit bölüme ayrılmıştır. Her bölümün üzeri, pandantiflerle geçilen birer kubbeye örtülmüştür.

Resim 13 — Ali Paşa Camisi, Mihrab,

Kuzey cephenin ortasında, mihrap eksenini üzerinde taç kapı yer alır. Kapının iki yanında kalan duvar yüzeyleri simetrik bir biçimde düzenlenmişlerdir. Kapının sağında ve solunda bulunan pencereler diğer cephelerdekilerden farklı biçimdedirler. Bunlar, silmeli düşey dikdörtgen bir çerçeveyle kuşatılmış; mukarnas başlıklı sütunlere dayanan üç dilimli kemer şeklinde bir nişin içinde yer almaktadırlar. Sivri kemerli alınlıkları vardır. Üst taraflarında birer pencere daha göze çarpar. Son cemaat yerinin köşelerindeki bölümlerin hizasında kalan nişler de, kapının yakınındakilerle aynı biçimde düzenlenmişlerdir. Bu nişler ile söz konusu pencereler arasında birer mihrabiye oturtulmuştur.

Kare planlı harim; duvarlara dayanan geniş ve derin ayakları bağlayan derin kemerlerle teşkil edilmiş iki kat halindeki nişler, tromp kemerleri ve onaltıgen kasnakla çok canlı, hareketli ve etkileyicidir. Bu yapıda, iç mekanın düz duvarlı monoton düzeni yok edilmiştir.

Güney duvarın ortasındaki mihrab kütlesi harime doğru taşırılmış ve köşelerdeki duvara bitişik ayaklara atılan sivri kemerlerle, pencereleri de içine alan derin nişler elde edilmiştir. Diğer üç duvarda ise; ortada duvara bitişik iki ayak ile köşelerdeki ayaklar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmış, böylece her üç duvarda da üçer derin niş oluşturulmuştur. Bu nişler, kare planlı tek kubbeli harime bir genişleme sağlamışlardır. Doğu ve batı taraftaki nişlerin güney yüzlerinde birer mihrabiye vardır. Bu üç duvardaki nişler, güneydekilerden daha derin verilmişlerdir. Kuzeydeki nişler ise diğerlerinin tümünden yüksektirler ve tromp kemerlerine kadar ulaşırlar. Adeta birer eksedra gibi düşünülmüşlerdir. Ortadakinin gerisinde kapı açıklığı vardır. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki hücrelere, girişin iki yanındaki nişlerden geçilmektedir. Ayrıca, giriş nişini sınırlayan derinlemesine ayaklar masif bir kütle olarak bırakılmamış; içlerine merdivenli dehlizler konularak üst katta çıkmış sorunu çözümlenmiştir.

Duvarları çözen bu nişlerin hemen üstünde; sözünü ettiğimiz derin ayaklara binecek şekilde yerleştirilmiş, büyük sivri kemerli tromplar ile bunları birbirlerine bağlayan sivri kemerler gelmektedir. Doğu ve batı duvarlarının ortalarındaki nişlerin tam üstüne rastlayan kemerler derinleştirilerek, aşağıdakilere benzer nişler elde edilmiştir. Bunlar, birer mahfil hücresi fonksiyonunu üstlenmişlerdir. Bu kemerler, tromplarla birlikte üst yapıda bir sekizgen baldaken düşüncesi uyandırmaları açısından önemlidirler. Yalnız bunlardan kuzey ve güneydekiler duvar kütlesi ile kaynaştırılmış olup; bir boşaltma kemeri hüviyetine bürünmüşlerdir.

Harimin kuzeyindeki nişlerin yarı yüksekliğinde, ahşap konstrüksiyonla teşkil edilen mahfile ve üst nişlere, biraz önce değindiğimiz merdivenli dehlizle ulaşılmaktadır.

Trompların üstündeki onaltıgen kasnakta sonra kubbe başlar.

Yapının düşey dikdörtgen mihrabında; çokgen planlı ve mukarnas kavsaralı niş, üç taraftan zengin profilli silmelerle kuşatılmış-

tir. Kavsaranın üstündeki kartuş içinde yuvarlak karakterli yazı görünmektedir. Mihrab, üstten üçgen biçiminde mazgallarla taçlandırılmıştır.

Mihrab ve minber orijinaldir. Minber de, silmelerin dışında sadece bir işçilik gösterir.

Taç kapı, biçim açısından Hatuniye Camisi'nin kapısına benzer. Ancak, ondan daha sade bir işçiliği vardır. Burada da polikromik işçilik karşımıza çıkmaktadır.

Caminin kuzeybatı köşesindeki minareye, harimden bir hücre vasıtasıyla geçilmektedir. Kare prizmatik kaideli, çokgen gövdeli ve tek şerefeli olup, çok yüksektir. Şerefe kornişi mukarnaslıdır. Yukarı kısımları onarım geçirmiş olsa bile, aslına sadık kalındığı anlaşılmaktadır. Gabriel, mimarın yapıyı iki minareli olarak düşünmüş olması ihtimali üzerinde durmakta ve bunun herhangi bir nedenle gerçekleşmediğini ileri sürmektedir(70).

Duvarlarda ve minarede düzgün kesme taş kullanılmıştır. Örtü sisteminde tuğlaya yer verilmiştir. Portal, mihrab ve minber mermerdendir. Son cemaat yerindeki sütunların malzemesi de mermerdir.

Ali Paşa Camisi; süsleme açısından fazla önem taşımaz. Sadece portal, mihrab ve minber mermer işçilikleriyle dikkati çeken plastik unsurlardır. Portalde ve iç mekandaki kemerlerde, renkli taşlarla sınırlı bir süslemeye gidilmiştir. Kasnakta ve kubbe yüzeyinde görülen bitkisel motifli kalem işi süslemeler geç dönem işidir.

Ali Paşa Camisi'nin portalinde kitabelik bulunmasına rağmen kitabesi yoktur. Bu nedenle kesin bir tarihlendirmeye gitmek hemen hemen imkansızdır. Öte yandan, yapının banisi olan Ali Paşa'nın kimliği sorunu henüz aydınlanmamıştır(71). Caminin kuzeyindeki türbede Ali Paşa, karısı ve oğlu Mustafa Bey'in mezarları vardır. Mezar kitabesine göre Ali Paşa H. 980/M. 1572-73, oğlu ise H. 972/M. 1564'te ölmüştür. Tarihlendirme sorununa stil kritiği açı-

70) GABRİEL, A., op. cit., p. 92

71) Evliya Çelebi'de caminin adı "Koca Ali Paşa Camii" şeklinde geçer. Bkz.; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 1460. Halil Edhem, "Amasya Tarihi'nin yazarı Hüseyin Hüsamet'in'e dayanarak; Ali Paşa'nın

ği gösteren iki Klasik Osmanlı eserinden İstanbul Hadım İbrahim sından da yaklaşılabilecek olursa; Ali Paşa Camisi ile aynı plan özelli- Paşa Camisi'nin M. 1551(72); Kayseri Kurşunlu Cami'nin M. 1586(73) yılında inşa edilmiş buldukları görülecektir. Osmanlı Mimari- si'nde, tek kubbeli anıtsal cami tipinin bu varyasyonunun daha erken örneği yoktur.

Mezartaşı kitabesi ve yukarıdaki mimarî tespitlerden hareketle; yapının, XVI. yy. in üçüncü çeyreği içinde yaptırıldığı kabul edilebilir.

Tokat Ali Paşa Camisi, tek kubbeli, kare planlı harimde; duvarlara dayanan ayakların oluşturduğu derin nişler vasıtasıyla yüzeylerin çözüldüğü, strüktürden kaynaklanan mekan sınırlılığının zorlandığı ve sekizgen baldaken fikrinin -tromplar seviyesinde de olsa- vurgulanmaya çalışıldığı bir eser olarak; benzerleri ve çağdaşları İstanbul Hadım İbrahim Paşa ve Kayseri Kurşunlu camileriyle birlikte, iç mekan teşekkülünde belli bir aşamaya işaret ederler. Fakat, Tokat Ali Paşa Camisi, Hadım İbrahim Paşa'ya göre biraz daha arkaiktir. Çüknü Hadım İbrahim Paşa Camisi'nde kubbe yükünün köşelerdeki tromplar vasıtasıyla sekiz ayağa aktarılışı çok açık bir şekilde belirtilmiştir(74). Ali Paşa Camisi'nde ise ayaklar; üst yapı taşıyıcısı olmaktan ziyade, duvarları takviye eden kütleler gibi bir izlenim bırakırlar.

Eretnahlardan olduğunu ileri sürmektedir. Halil Edhem, "Anadolu'da İslami Kitabeler", *TOEM*, No. 34, 1331, s. 750. Halis Asarkaya, bunun mümkün olamayacağını, caminin kuzeyindeki türbede yer alan Ali Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in mezar taşında -ki Ali Paşa'nın mezarı da buradadır- geçen "... nesli Sultan Bayezit" sözünden hareketle onun; Kanunî'nin oğlu şehzade Bayezid'in damadı olduğunu; Tokat'ta sürgün bulunduğu için camisine kitabe koymadığını ve II. Selim zamanında öldürüldüğünü belirtir; ASARKAYA, H., a.g.e., s. 53-54. Acunsal da aynı görüşü paylaşır; ACUNSAL, F., a.g.e., s. 6. Gabriel ise; yukarıda verildiği şekilde mahalli rivayeti ve H. Ethem'in görüşlerini belirtmekle yetinmiştir; GABRIEL, A., op. cit., p. 92. Ayrıca bkz.; GÖKBİLGİN, M.T., a.g.m., s. 410.

72) KUBAN, D., *Osmanlı Mimarisinde İç Mekan Teşekkülü* (Rönesansla Bir Mukayese), İ.T.Ü. Mim. Fak., İstanbul. 1958, s. 50.

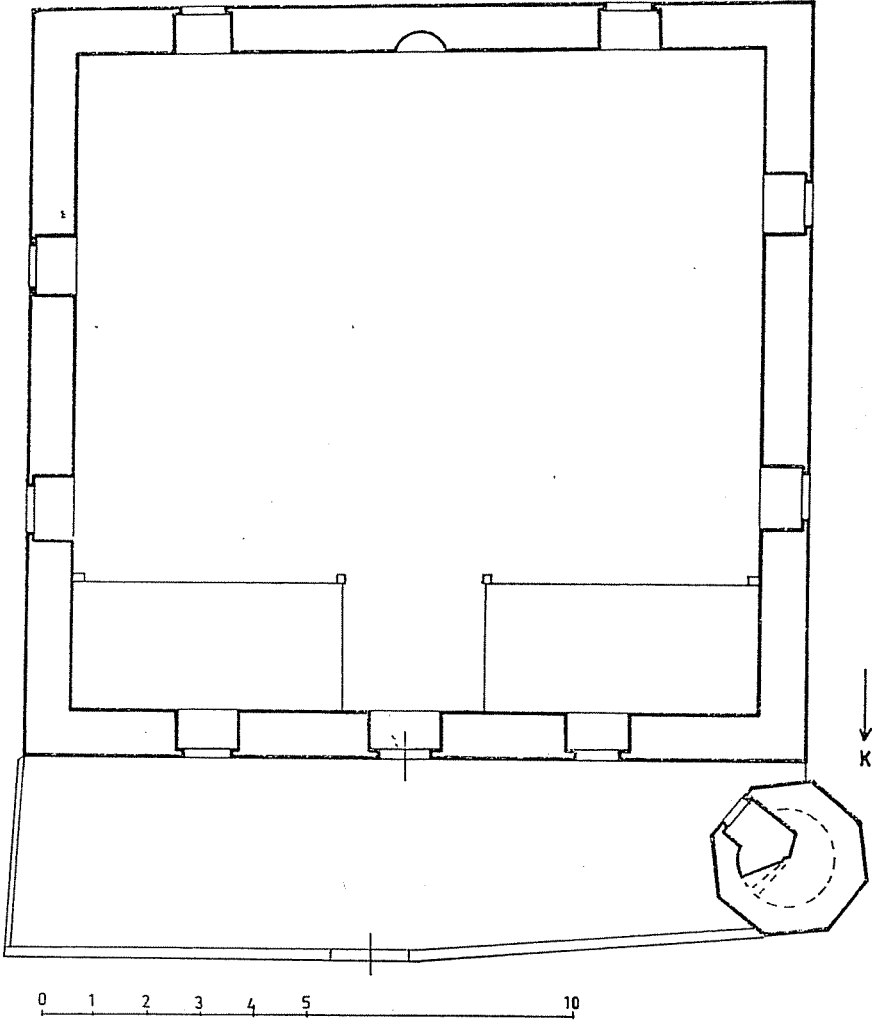
73) BATUR, Selçuk, "Osmanlı Camilerinde Sekizgen Ayak Sisteminin Gelişmesi Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, Sayı. 1, İstanbul. 1968, s. 144.

74) Ayrıntılı bilgi için bkz.; BATUR, S., a.g.m., s. 144.

6. MAHMUT PAŞA CAMİSİ (Şek. 6; Res. 14, 15) :

Kendi adıyla anılan mahallede, ırmağın sol kenarında yer almaktadır.

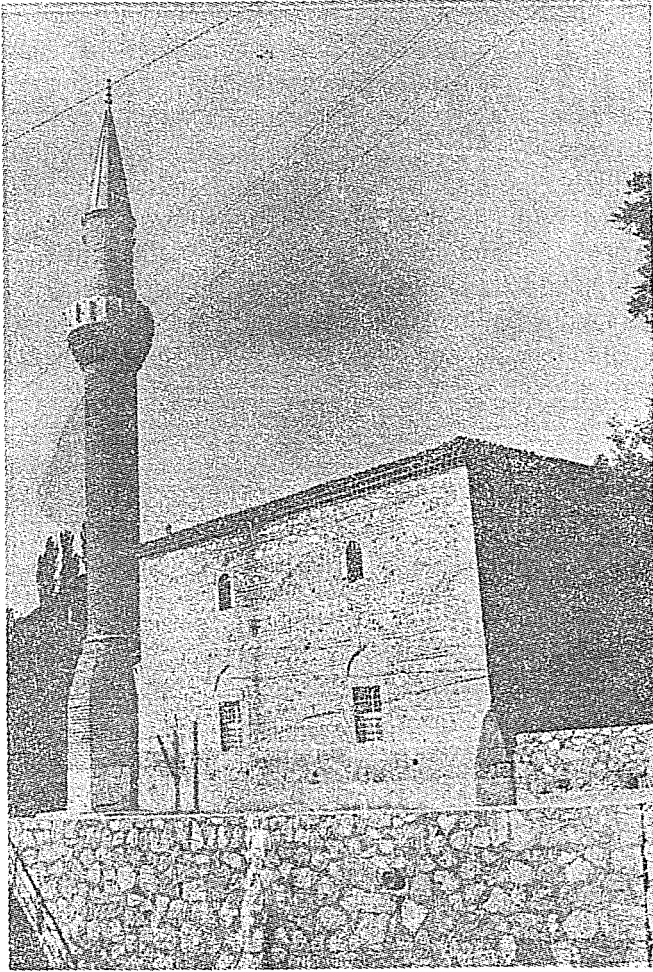
Kare planlı, kırma çatılı yapı, tek minarelidir. Kuzeyindeki eğik çatılı son cemaat yeri sonradan eklenmiştir.

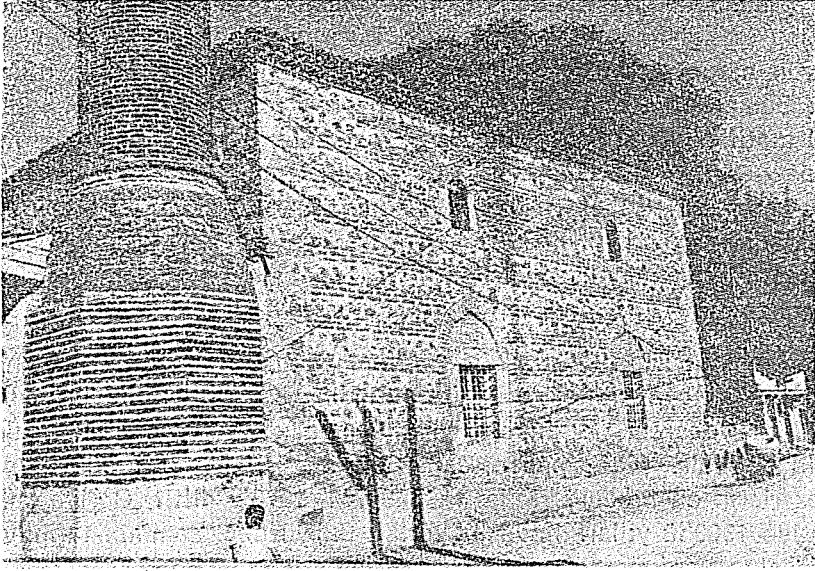
Şekil: 6 TOKAT MAHMUT PAŞA CAMİSİ (V.G.M. ARŞİVİNDEN)

Duvarlarındaki inşa özellikleri; yapının çeşitli dönemlerde onarımlar geçirdiğine işaret etmektedirler. Batı duvarı ilk yapıya ait görünüyor.

Düz ve basit bir işçilik gösteren cephelerin herbirinde; ikisi altta ikisi üstte olmak üzere dört pencere açıklığı vardır. Alt pencereler, sivri boşaltma kemerlerin içine alınmış düşey dikdörtgen açıklıklardır. Üstteki pencereler, küçük boyutlu ve yuvarlak kemer biçimindedirler. Yapının köşelerinin aşağı kısımları pahlanmıştır. Cepheleer, iki sıra testere dişli bir saçak kornişi ile sona ererler.

Resim 14 — Mahmut Paşa Camisi, Genel Görünüşü.

Resim 15 — Mahmut Paşa Camisi, Batı Cephe.

Kuzeydeki son cemaat yerinin içinde kalan basit kapıdan girilen harim; içten düz ahşap çatıyla örtülmüştür. Bölüntüsüzdür. Kuzeyinde, ahşap desteklerle taşınan bir mahfilî vardır. Yarı dairesel planlı ve yuvarlak kemerli mihrab nişi ile minberi orijinal değildir.

Caminin kuzeybatı köşesine bitleştirilen minaresi, birkaç defa onarım geçirmişe benziyor. Sekizgen kaideden gövdeye, yine sekizgen prizmal bir form gösteren pabuçla geçilmektedir. Tek şerefelidir. Şerefe kornişi, testere dişi dizilerinin üstüste bindirilmesiyle teşkil edilmiştir.

Batı cephesinde moloz taş ve üç sıra tuğla hatilla almaşık teknik uygulanmıştır. Diğer cepheler, moloz taş kullanılarak onarılmışlardır. Pencere boşaltma kemerlerinde ve kavsaralarında tuğla; pencere lentolarında, yapının köşelerinde ve minare kaidesinin alt kısmında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Minarenin geri kalan kısmı tuğladandır. Sadece şerefe korkuluğunda taş şebekeler vardır. Konik külah ise bakır kaplıdır. Çatı, ahşap malzeme ile yapılarak dıştan kiremitle örtülmüştür.

Mahmut Paşa Camisi, mimarisinden ziyade harim tavanındaki ahşap işçiliğiyle ilgili çekmektedir. Tavanın ortasında, iki büyük bordürün çerçevelediği dörtgen göbek, üç küçük bordürle kuşatılmıştır. Bunlardan birinci ve üçüncü bordürün üzerinde kalem işi bitkisel motifler; ikincisinde geometrik geçmelerle kompozisyonlar meydana getirilmiştir. Ortadaki göbekte, kündekâriyi andıran bir teknik izlenmektedir. Göbeğin dört köşesinden birer nervürlü kabara sarkmaktadır. Dıştaki iki büyük bordürün yüzeyi çıtalarla geometrik alanlara bölünmüştür. Üzerlerinde yer yer kalem işi süslemeye rastlanmaktadır.

Mahmut Paşa Camisi'nin kitabesi yoktur. Bu nedenle kesin bir tarihlendirmeye gitmek mümkün değildir. Kapısı üzerindeki levhada «18. YY.» ibaresi yer alıyor. Fakat, bunun neye dayanılarak yazıldığı belli değildir. Öte yandan, caminin güneyindeki hazirede bulunan mezarların en erken tarihli H. 1295/M. 1878'e aittir. Geriye kalanlar ise 1300'lü yılları ifade ediyorlar. Bu yüzden, caminin tarihlendirilmesine yardımcı olmaktan uzaktırlar.

Yapının tek orijinal bölümü olan batı cephesi, duvar tekniği açısından ilk bakışta Erken Dönem eseri izlenimi bırakıyor. Fakat, aynı zamanda, 1535-36'da yaptırılan Behzâd Camisinin duvar tekniği ile büyük bir benzerlik arz etmektedir.

Tarihte Tokat'ta yaşamış iki Mahmut Paşa'dan söz edilmektedir. Bunlardan ilki; birara Halep Beylerbeyliği yapan ve 1616 yılında öldürülen kişidir(75). Diğeri ise; 1681'de ölen Kemankuş Mahmut Paşa'dır(76). Yapı, yukarıdaki iki kişiden birisinin adını taşıdığına göre, büyük bir ihtimalle XVII. yy. da inşa olunmuş ve çeşitli depremelerde zarar gördüğü için, sonradan değişen ölçülerde onarım geçirmiştir. Ahşap tavanın, XIX. yy. işi olması akla yakındır.

7. ULU CAMİ (Şek. 7; Res. 16, 17) :

Ulu Cami Mahallesi'ndedir. Derinlemesine dikdörtgen planlı, üç sahnalı harim ile bunun doğu ve batısındaki derinlemesine yönelen son cemaat yerlerinden oluşur. Üzeri kırma çatıyla örtülüdür. Kuzeybatı köşesinde minaresi yer almaktadır.

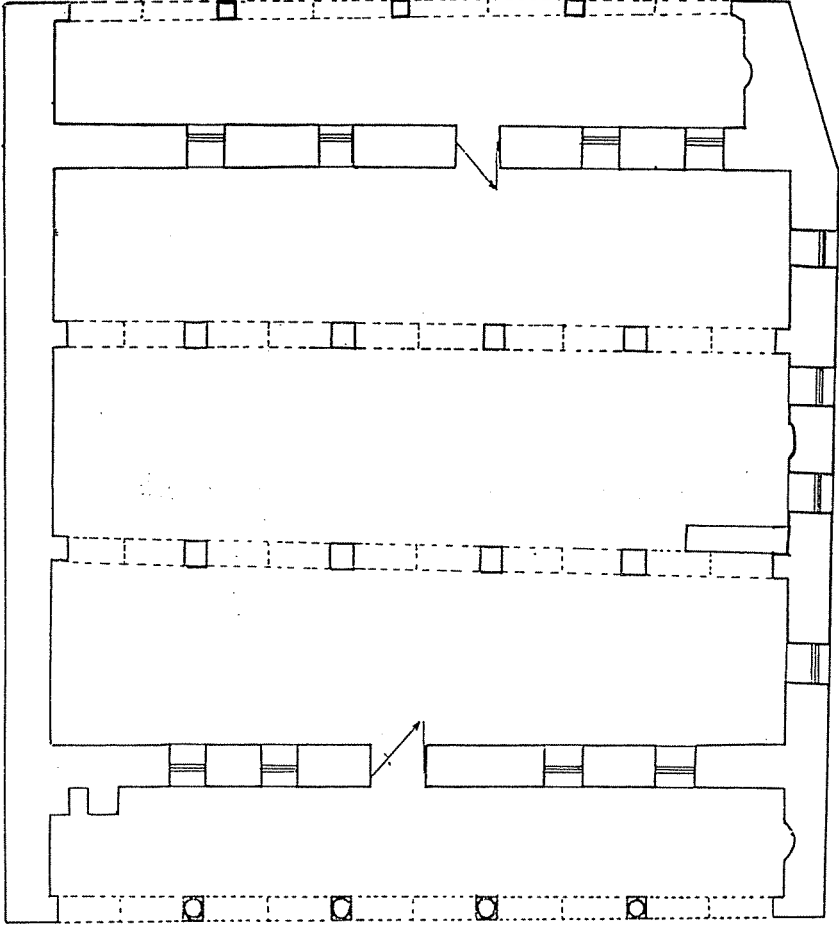
75) CİNLİOĞLU, H.T., *Tokat Vilayeti Meşhurları*, Birinci Kısım, Samsun. 1950, s. 68.

76) GÖKBİLGİN, M.T., a.g.m., s. 214.

Cami, üzerindeki kitabeye göre XVII. yy. da yenilenmiştir. İnşa özellikleri de, yapının yenilenmiş olduğunu göstermektedir.

Eğimli bir arazi üzerinde yer alan caminin kuzey cephesi tümüyle sağır, düz bir yüzeye sahiptir.

Güney cephenin güneydoğu köşesi, sokak dokusuna uydurulmak amacıyla pahlanmıştır. Cephenin alt kısmında yanyana dört;

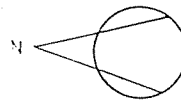

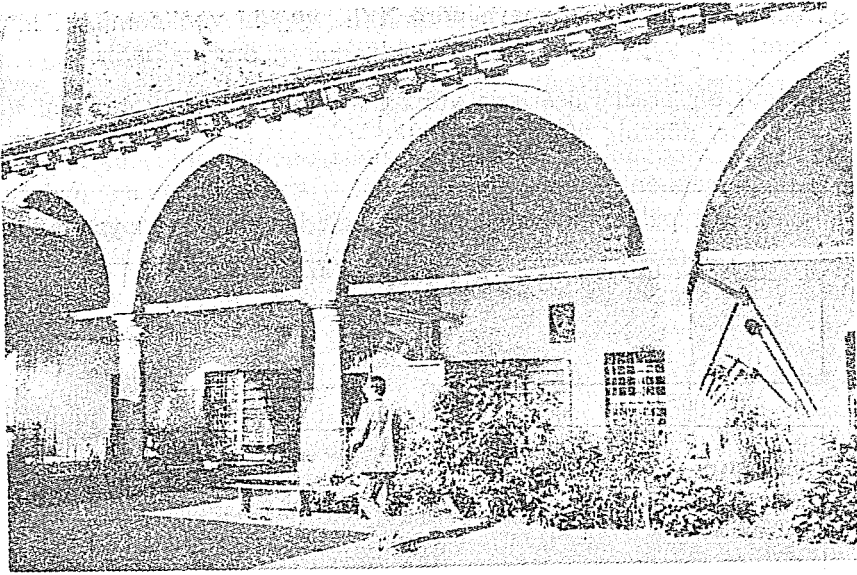
Şekil: 7

TOKAT ULU CAMİSİ

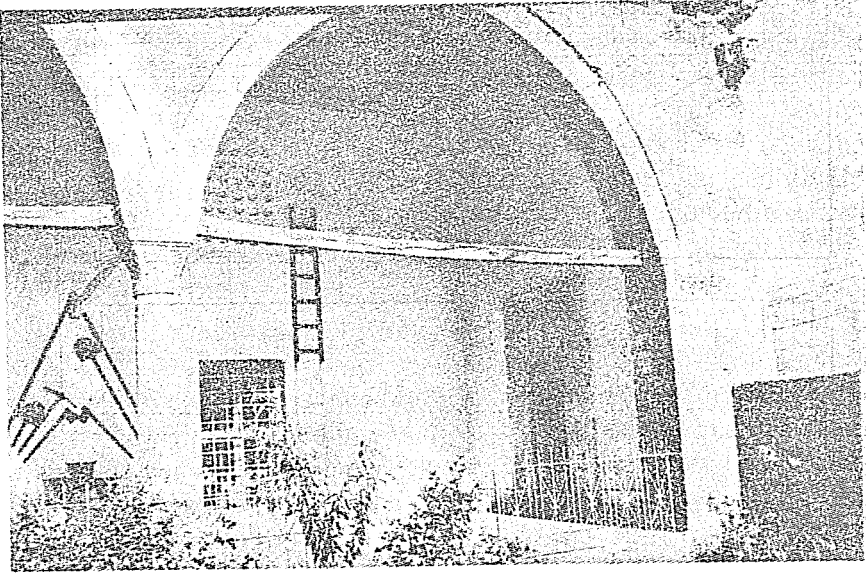
(F. Yılmaz'dan)
islenerek

0 1 2 3 4 5 10 m.

Resim 16 — Ulu Cami, Batı Cephe.

Resim 17 — Ulu Cami, Batı Cepheden Detay.

üst tarafında ise beş pencere açıklığı vardır. Alt pencereler düşey dikdörtgen çerçevesindedir. Üsttekilerden ortadaki göz pencere biçiminde; iki yanındakiler sivri kemer biçimindedirler.

Doğu cephesini boydanboya kaplayan son cemaat yeri; üç bağımsız ayak ve duvarlara dayanan üç sivri kemerle dışa açılmaktadır. Arazinin topoğrafik yapısı nedeniyle bu bölüm yüksekte kaldığı için bir merdivenle ulaşılmaktadır. Son cemaat yeri desteklerinin altında kalan duvar yüzeyinde kaş kemerli bir çeşme nişi dikkati çekmektedir. Mekanın güney duvarına bir mihrabiye yerleştirilmiştir. Harimin doğu cephesi, kapı açıklığının iki yanındaki iki düşey dikdörtgen büyük pencere ve üstteki sivri kemerli beş pencere ile çözülmüştür. Aynı düzen, harimin batı cephesi için de geçerlidir. Yalnız, kapı açıklıkları aynı eksen üzerinde değildirler. Batı cephesindeki kemer ve destek sayısı, doğudakinden fazladır. Batıdaki son cemaat yerinde -doğudakilerin aksine- dört sütuna ve duvarlara dayanan dört sivri kemer söz konusudur. Kemerler, ahşap gergilerle takviye edilmişlerdir. Batıdaki son cemaat yerinin kible duvarında da mihrabiye nişi dikkati çeker.

Doğu ve batıdaki basit kapılardan geçilen harim; iki sıra destekle, derinlemesine doğrultuda üç sahna ayrılmıştır. Derinlemesine doğrultudaki iki sıra destek sisteminden herbiri; dördü bağımsız, ikisi duvarlara bitişik altı ayağa binen beş sivri kemerden oluşmaktadır. Kare planlı ayakların köşeleri pahlıdır. Kible duvarının ortasında mirap nişi yer alır. Loş bir atmosferin hakim olduğu harimin üzeri düz çatıyla kapatılmıştır. Kuzey tarafına (U) biçiminde ahşap mahfil eklenmiştir.

Harimin kuzeybatı köşesine bitişik minare; dörtgen prizmal kaideli, poligonal gövdeli ve tek şerefelidir. Gövdesi yüksektir. Minareye, son cemaat yerine açılan kapısından girilmektedir.

Caminin duvarlarında, desteklerinde ve minarede düzgün kesme taş kullanılmıştır. Tavan ve çatı ahşaptandır. Batıdaki son cemaat yeri revağının sütunları mermerdir.

Ulu Cami, planı kadar, harimin destekleri üzerindeki kalem işi süslemeleri ve ahşap tavanıyla dikkati çekmektedir. Daha önce sıvanmış olan ayakların ve kemer köşeliklerinin temizlenmesi sonucu, orijinal kalem işi süslemeler ortaya çıkmıştır. Ayakları, kemer yüzeylerini ve köşeliklerini tümüyle kaplayan bu süslemeler ile XVI ve XVII. yy. duvar çinileri arasında motif kompozisyonlar açısından tam bir paralellik vardır. Burada, kırmızı ve yeşilin tonlarından

meydana gelen fonlar üzerine beyaz renkle natüralist bitkisel kompozisyonlar işlenmiştir. Ayakların ve kemerlerin iç yüzeylerinde birbirlerini takip eden madalyonlar içine işlenmiş natüralist bitkisel desenler; çinilerdeki süslemenin değişik bir tekniğe adaptasyonundan başka birşey değildir.

Ahşap tabanda, çitalarla geometrik kompozisyonlar oluşturulmuş; bunları çerçeveleyen bordürlerin yüzeyine ise kalem işi bitkisel süslemeler yapılmıştır. Orta sahanın ikinci kemerleri hizasında kalan tavan yüzeyinin ortasına, geometrik işçilikli, kabaralı nefis bir göbek yerleştirilmiştir.

Ulu Cami, batı kapısı üzerindeki kitabeye göre; H. 1090/M. 1679 yılında, IV. Sultan Mehmed (Avcı Mehmed) zamanında yenilenmiştir(77). Kitabede ebced hesabıyla tarih düşürülmüştür.

Tokat Ulu Camisi plan açısından XVII. yy. Osmanlı Mimarisine değil; XIII-XIV. yy. Selçuklu ve Beylikler devrindeki bazı camilerin plan şemalarına çok benzer. Fakat, caminin doğu ve batı cephele-
rindeki derinlemesine son cemaat yerleri alışılmamış bir uygulamadır.

Derinlemesine yönelen üç sahnalı camilere, Selçuklu devri'nden Amasya Burmalı Minare Camisi (1237-1247), Amasya Gök Medrese Camisi (1266-67), 1256 tarihli Bünyan Ulu Camisi ve XIII. yy. sonundan Ankara Arslanhane Camisi örnek olarak verilebilir. XIV. yy. da Ertanlılardan kalma Niğde Sungur Bey Camisi (1335) aynı şemanın izlendiği bir yapıdır. Bazı yazarlar tarafından «Bazilikal Tip» olarak tanımlanan derinlemesine planlı bu örneklerin örtü sistemleri birbirlerinden farklıdır. Bazılarında düz örtü görülürken; bir kısmında tonoz ve kubbeler kullanılmıştır. Ancak genel şema ortaktır. Bu benzerlikler, Ulu Caminin; XVII. yy. daki yeniden inşası sırasında, Selçuklu çağından kalma harabenin genel şemasına bağlı kalındığını düşündürmektedir. Gabriel de bu ihtimal üzerinde durmaktadır.(78). Belki de, bugün yapının doğu ve batı cephelerinde yer alan revaklar; XVII. yy. daki yenilemeyi gerçekleştiren mimarların fikriydi ve ilk bina, derinlemesine doğrultuda beş sahnalı bir camiydı. Yani revakların yerinde de sahnlar vardı. Caminin orijinal planı konusunda -şimdilik kaydıyla- yukarıda verilen ihtimallerin dışında birşey söylemek mümkün görünmüyor.

77) Kitabe için bkz.; UZUNÇARŞILI, İ.H., *Kitabeler*, İst. 1927, s. 41.

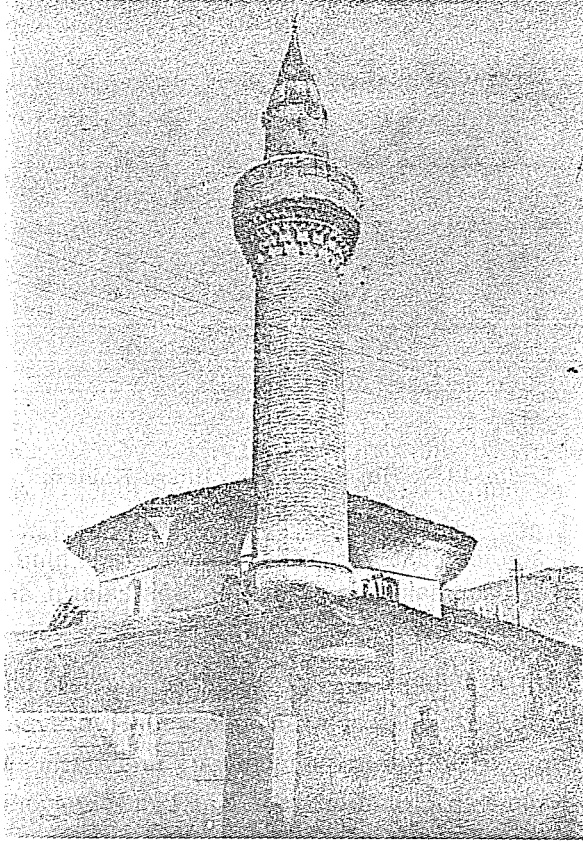
78) GABRIEL, A., op. cit., p. 87.

8. HURUÇ CAMİSİ (Res. 18, 19) :

Hoca Ahmet Mahallesi civarındadır.

Kare planlı, içten kubbe, dıştan piramidal külahla örtülü bir harim ve minarenden ibaret birgeç dönem yapısıdır. Ancak, minaresinin gövdeye kadar olan kısmı daha erken tarihli görünmektedir. V.G.M. arşivindeki 1941 deprem raporunda(79); yapıda ufak-tefek tamirler yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Güney cephesi tümüyle sağırdır. Batı duvarında küçük bir kapıdan başka açıklık yoktur. Doğu cephesi ise, yüksek düşey dikdörtgen pencerelerle çözülmüştür.

Resim 18 — Huruç Camisi, Genel Görünüş.

79) V.G.M. Arşivi, Dosya No. 60.01.01/34.

Resim 19 — Huruç Camisi, Minare Kaidesi.

Kuzeydeki son cemaat yeri, ahşap desteklere binen bursa tipi beş kemerle dışa açılmaktadır. Sonradan desteklerin arası kapatılmıştır.

Harimde, örtüyü teşkil eden kubbeye, köşelerdeki trompların üzerindeki kasnak yüzeyini kaplayan sekiz adet yüzeysel kemerler arasında köşeye yerleştirilmiş pandantivarî unsurlarla geçilmektedir. Sekiz kemerin her birinin ortasında yuvarlak kemerli pencere vardır. Harimin kuzeyindeki mahfil çok yenidir. Yarı dairesel planlı ve yuvarlak kemerli mihrap nişi ile ahşap minberin kayda değer hiçbir özelliği yoktur.

Harimin kuzeybatı köşesindeki minare, kare planlı alçak bir kaideye sahiptir. Düz bir silme ile kaideden pabuca geçilir. Köşeleri düşey profilli pabuçtan yukarıya yenilenmiştir. Gövde çokgen planlıdır. Şerefe kornişinde testere dişi dizileri kullanılmıştır.

Batı duvarında moloz taşlı yığma duvar tekniği uygulanmış görünüyor. Diğer duvarlarda ise karkas tekniği izlenmektedir. Kasnak ve kubbe bağdâdidir. Son cemaat yeri kemer ve destekleri ahşaptan yapılmıştır. Minarenin kaide ve pabucunda, taş-tuğla ile almasıklık teknik tatbik edilmiştir. Kaidede 1 sıra düzgün kesme taş -3 sıra tuğla; pabuçta ise 1 sıra taş- 4 veya 5 sıra tuğladan oluşan bir almasıklık görülür.

Çok basit bir işçilik gösteren caminin içinde; kubbe eteğindeki gülbezek ve tomurcuk motifli kalem işi süslemelerden başka bezyici unsur yoktur.

Huruç Camisi kitabesizdir. Minarenin kaidesi, beden duvarlarından alçak oluşu ve inşa tekniği bakımlarından XV. yy. a kadar indirilebilir. Asıl cami kısmı; içten kubbe, dıştan piramidal çatılı kuruluşuyla tipik bir XIX. yy. yapısıdır.

Sonuç olarak; Tokat'taki Osmanlı camileri, plan ve hacim biçimlenişleri bakımlarından genelde yenilik getirmeyen eserler olup; dönemlerinin karakteristik özelliklerini taşırlar. Yalnız Ulu Cami, plan özellikleriyle bu genellemenin dışında kalmaktadır. Daha ziyade Selçuklu ve Beylikler Çağında karşılaştığımız bir plan tipinin; Ulu Cami gibi bir XVII. yy. yapısında görülmesi, istisnaî bir durumdur ve ancak caminin Selçuklu devrine kadar inen bir geçmişe sahip bulunması ile sonraki yenilemedeki planının ana şemasına bağlı kalınmasıyla izah edilebilir.

Diğer yapılardan Gündük Minare Camisi, sonradan eklenecek bölümlüyle birlikte; Edirne Üç Şerefeli ve Manisa Hatuniye Camisi şemalarının küçük boyutlu ilginç bir varyasyonu haline gelmiştir.

Hatuniye Camisi, tek kubbeli harim ve iki yanındaki tahbanelerden oluşan şemaya sahip birkaç örnekten biri olması nedeniyle; Ali Paşa Camisi ise, tek kubbeli harimde derin nişlerle elde edilen genişlemenin dışında, üst yapıda vurgulanmak istenen sekizgen baldaken fikriyle önem taşırlar.

Öte yandan; -katalogda da dikkati çektiği gibi. XV. ve XVI. yy. da yoğunlaşan bu eserlerin bir kısmının kitabesi mevcut değildir. Bu durumda olan Güdük Minare, Takyeciler, Ali Paşa ve Huruç camilerinde rölatif bir tarihlendirmeye gidilmek zorunda kalınmıştır. Söz konusu camilerin tarihlendirme sorunlarının çözümlenebilmesi ve sınırları daha daraltılmış zaman dilimlerine yerleştirilebilmeleri için, derinlemesine bir arşiv çalışması şarttır. Bu da, geniş boyutlu bir araştırma çerçevesinde gerçekleştirilebilir.

TOKAT EVLERİ

Halit ÇAL (*)

Araştırmamız, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü görevlisi olarak 1984 yılında Tokat İl Merkezindeki eski eser olarak korunmaya değer yapıları tespit çalışmamıza dayanmaktadır. Bu çalışma sonucu Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 14.9.1984 gün ve 379 sayılı kararı ile, 181 adet dini ve sivil mimarlık örneği tescil edilmiştir (Liste 1).

Burada, Tokat evi tanıtılırken sadece şehrin bir sanat endişesi taşıyan kalburüstü bir kaç evini anlatmayacağız. Zaten daha önce de böyle bir çalışma yapılmıştır(1). İncelememizde mimari veya tezyini bir değer taşıyan taşınmazın, eski Türk şehir dokusunu meydana getiren evlerin hepsi göz önüne alınmıştır. Bu yüzden bir kaç evi değerlendirmenin normal sonucu olan ayrıntılı bilgiler veremiyoruz. Bunun yerine, evlerin bütününe içine alan ve Tokat evini oluşturan genel özellikleri sunmaya çalışacağız.

İşte bu düşünceden hareketle, korunması gerekli eski eser olarak tescil edilen evler bir makale çerçevesi içinde; içine girilebilenler plan, mimari ve tezyini, girilemeyenler ise sadece mimari ve tezyini özellikleri itibarıyla ele alınmıştır. Bu arada, sözlerimizin

*) G.Ü. Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.

1) M. Akok, "Tokat Şehrinin Eski Evleri", İlahiyat Fakültesi, Yıllık Araştırmalar Dergisi II, Ankara, 1958, s. 129.-152.

boşlukta kalmaması için belirli başlıklar altına topladığımız evler, o başlık altında özelliklerinin anlatılmasından sonra, bu özellikleri hangi evler taşıyorsa, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun yazımız ekindeki listede yer alan envanter numaraları ile de belirtilmiştir. Söz gelişi planlar bölümünde, plan gruplandırılmasından sonra verilen numaralar, bu listedeki envanter numaralarıdır. Böylelikle hangi plan tipine giren evin nerede olduğunun adres ve kadastral numarasıyla kolaylıkla bulunması hedeflenmiştir.

a — Plân Tipleri :

Tokat evleri çoğunlukla iki katlıdır. Bunlardan zemin kat genel hizmetlere ayrılmıştır. Kiler, anbar, mutfak gibi kısımlar bu katta yer almaktadır. Üst kat ise oturma mekanları olarak kullanılmaktadır. Evin asıl sokağa açılan kısımları da burasıdır. Evlerin büyük bir kısmında zemin katla üst kat arasında bir ara kat bulunmaktadır. Tokat'ta buraya bölme denilmektedir. Daha çok kışın oturmak için tedcih edilen daha doğrusu bu maksatla yapılmış mekandır. Üst kat odalarına göre kolayca ısıtılabilsin diye, daha basık inşa edilmiştir. Tuvalet yine zemin kata, bazan da ara katın bir köşesine yerleştirilmiştir. Yıkama işlemi ise ara kat veya üst kattaki odalarda yer alan dolaplar içinde yapılmaktadır. Ara kattaki odalarda belirgin bir ayrılık olmamakla birlikte, üst katlarda daha geniş, daha aydınlık ve işçiliğinin itinası ile diğerlerinden ayrılan bir baş oda görülmektedir.

Tokat evlerinde yaygın olarak kullanılan üç plân tipi tespit ettik(2). Yalnız bu tasnifte evlerin sadece üst katlarının değerlendirildiğini belirtmek isteriz.

1 — İki Yüzlü İç Sofalı Plan Tipi :

İçine girerek plân krokisini çıkarabildiğimiz 56 evden 22 tanesinde bu plân tipi kullanılmıştır. Yani Tokat'ta en fazla tercih edilen plân tipidir. Ortadaki sofaya iki yandan açılan odalar dizisi bu planın esasını teşkil etmektedir (Şek. 1). Sofanın iki kenarındaki oda sayısı değişebilmektedir. Ama çoğunlukla ikişer odalı tipin sevildiğini söyleyebiliriz. Merdivenler sofanın bir köşesine, ara sıra da oda sıralarının arasına yerleştirilebilmektedir. Sofalar, yazla-

2) Bu plan tiplendirilmesinde S.H. Eldem, Türk Evi Plan Tipleri, İst. 1963 isimli eserde yapılan gruplandırma esas alınmıştır.

rı oturmak için de kullanılan rahat, aydınlık ve iki yan kenardaki odalar yüzünden nispeten serin mekânlardır. Bu plân tipinde tertip edilen evlerin envanter numaraları : 7, 19, 24, 29, 33, 56, 63, 65, 70, 75, 79, 82, 84, 96, 97, 103, 118, 119, 120, 127, 129, 181 (Şekil 1 A).

2 — Üç Taraflı Odalı Dış Sofalı Plân Tipi :

İçine girilebilen evlerden 15 tanesi bu plan tipinde tertip edilmiştir. Diğer plan tiplerine göre daha fazla odaya sahiptir. Bir kenarı avluya açılan sofanın üç kenarı oda dizileriyle çevrilmiştir (Şek. 2). Üst katta sofaya açılan ortalama 5 oda yer almaktadır. Sofa, iki yüzlü iç sofalı plân tipinde olduğu gibi oturmak için de kullanılan rahat ve ferah bir mekandan çok bir bağlantı vazifesi görmektedir. Merdivenler genellikle sofanın bir köşesinde, nadiren oda dizilerinin arasında yer almaktadır. Bu plan tipinde düzenlenen evlerin envanter numaraları : 5, 6, 13, 21, 28, 53, 54, 55, 60, 68, 77, 88, 101, 105, 109.

3 — Dış ve Köşe Sofalı Plân Tipi :

Evlerden 17 tanesi bu plân tipindedir. Daha önce sözünü ettiğimiz iki plân tipine göre, daha küçük evlerde kullanılmıştır. Sofa plân içinde bir köşeye yerleştirilmiştir çevresine odalar dizilmiştir (Şek. 3). Evlerin 11 tanesinde üst katta sofaya açılan oda sayısı 3, üç tanesinde 2, bir tanesinde dördür. Merdiven bütün evlerde sofanın bir köşesindedir. Bu plan tipinde inşa edilmiş evlerin envanter numaraları 9, 10, 12, 15, 18, 20, 44, 45, 46, 47, 51-52, 58, 91, 92, 100, 104, 125.

Bu standart plân tiplerinin yanında, daha ziyade büyük konaklarda çok sayıda odaya duyulan ihtiyaç, bu tip planlara uymayan yeni biçimler yaratmıştır. Mesela Lâtifoğlu Konağı «L» şeklinde plânıyla adeta üç tane dış sofalı, iki sıra odalı planın kaynaştırılmasından doğmuş gibidir(3).

Yağcızâde Abdullah Evi de bir kısmı, dış ve köşe sofalı plân tipine, bir kısmı iki yüzlü üç sofalı plân tipine sokabileceğimiz «U» şeklindeki plânı ile daha değişik bir uygulamayı ortaya koymaktadır(4).

3) M. Akok, a.g.m., s. 145.

4) M. Akok, a.g.m., s., 135.

b — Mazleme ve Teknik :

Malzeme ve teknik, Tokat evlerinin hemen hepsinde aynıdır. Bağdâdî ve ahşap karkas arası kerpiç dolgu üzeri sıva ana malzeme ve tekniktir. Dış duvarlarda bağdâdî mi yoksa ahşap karkas arası kerpiş dolgu mu kullanıldığını, üzerlerinin sıvalı olmasından tam olarak anlamak çok zordur. Ancak gerek sıvası dökülen, gerekse daha yakından inceleyebildiğimiz kısımlardan anlaşıldığı kadarıyla dış duvarlar ahşap karkas arası kerpiç dolgu, iç ve ara duvarlar ile çık-malar bağdâdî olarak yapılmaktadır.

İnşa tekniğinde, çok kısa bir taş temel üzerine yatay kalın bir ahşap kiriş atılmakta, bunların üzerine köşelerde aynı kalınlıkta birer ahşap direk dikilmektedir. Bunlar üstten yine ahşap kirişle birleştirildikten sonra, bu taşıyıcı iskeletin içi daha ince, hem yükü dağıtan hem de ara dolgu yapımını kolaylaştıran dilmelerle taksimatlandırılmaktadır. Birinci kat bittikten sonra ikinci kat aynı şekilde, tamamlanmaktadır. Bu ana iskelet yapıldıktan sonra kerpiç dolgu geçilir, duvarların iç yüzeyleri çamur sıva üzerine alçı, dış yüzeyler kırıklı kireç sıva ile kapatılır(5).

Çok az sayıda evin zemin katının tamamen moloz taş örgü ile yapıldığı da görülebilmektedir. Binalarda her iki kat tavanının ahşap olmasına karşılık zemin katta ilk girilen taşlık veya hayat kısmı blok taş kaplama, odunluk gibi kısımlar sıkıştırılmış toprak olabilmektedir.

c — Cephe Düzenlemesi :

Cephe biçimlenişinde, cephede çıkma olup olmamasına, çıkma var ise ne tür çıkma olduğuna dikkat edilmiştir. Tokat evlerinde değişik özellik gösteren on ayrı çıkma tipi tespit edebildik.

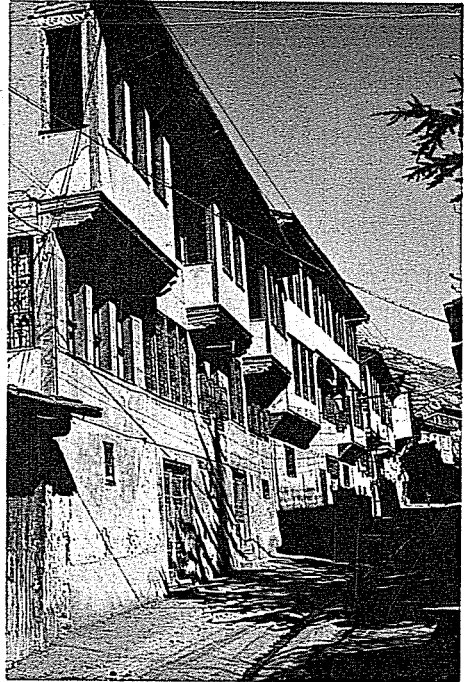
1 — İki Köşe Çıkmalı Cephe Düzenlemesi :

1. a. Çıkmaları Tam Köşede Yer Alanlar : Ara katı ile beraber üç katlı olarak kabul edebileceğimiz evlerde çıkmalar en üst kattadır. İki çıkma, simetrik olarak evin tam köşelerine yerleştirilmiştir. Derinlikleri pek fazla değildir. Yaklaşık olarak ön cephe pencerelerinin eni kadardır. Ön yüzdeki pencereleri normal ölçülerde olmasına karşılık, çıkmaların yan yüzlerinde, öndekilerin yarısı büyük-

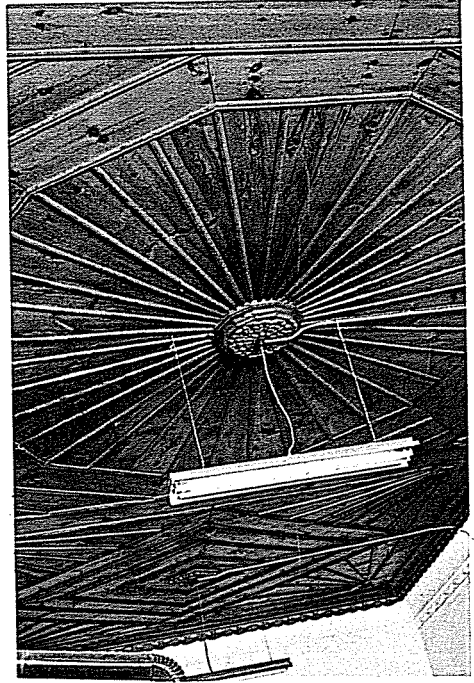
5) M. Akok, a.g.m., s., 131.

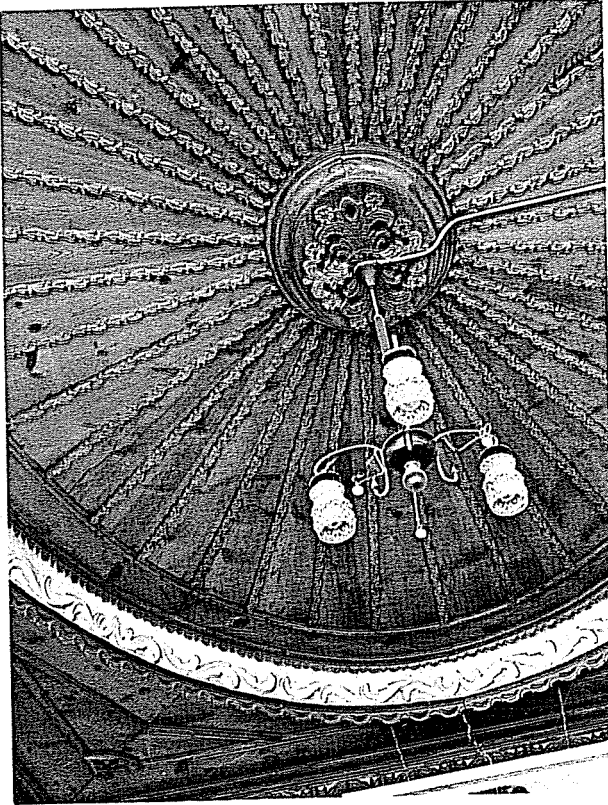
Devegörmez Sok. No. 37

Bey Sok. No : 37

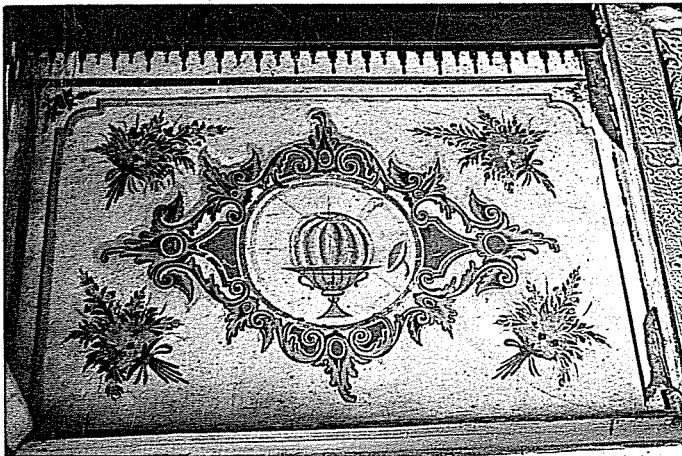
Körler Okulu

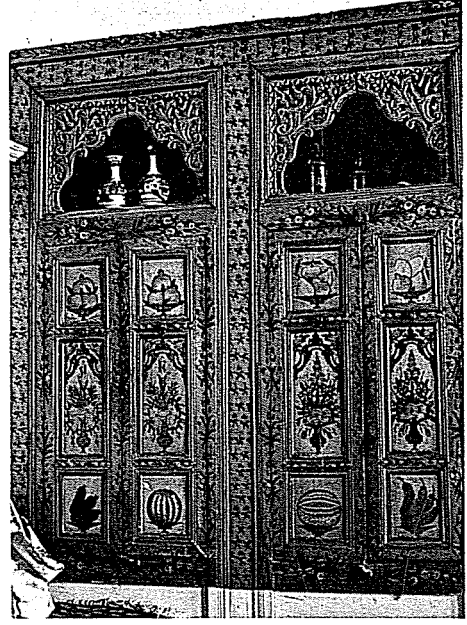
Körler Okulu

Latifoğlu Konağı

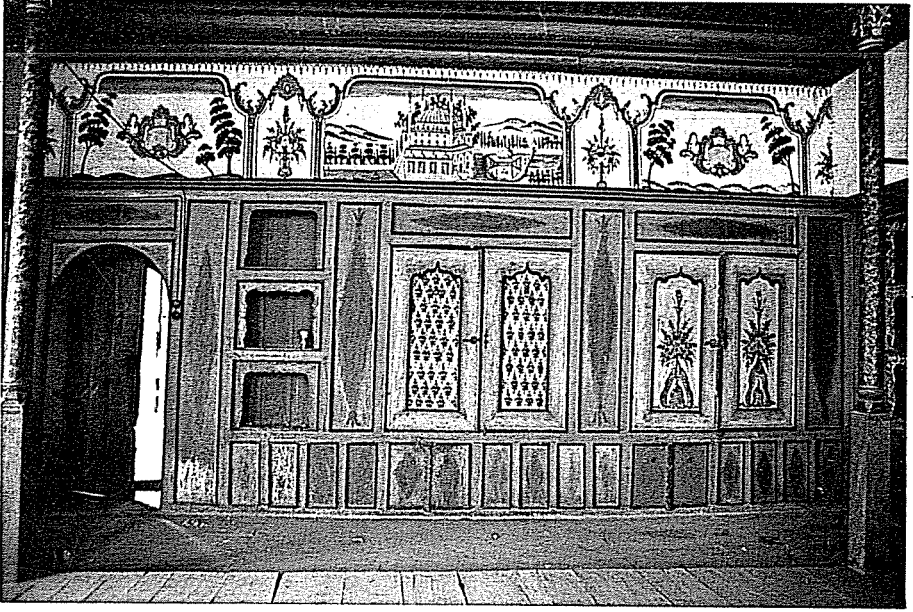
Latifoğlu Konağı

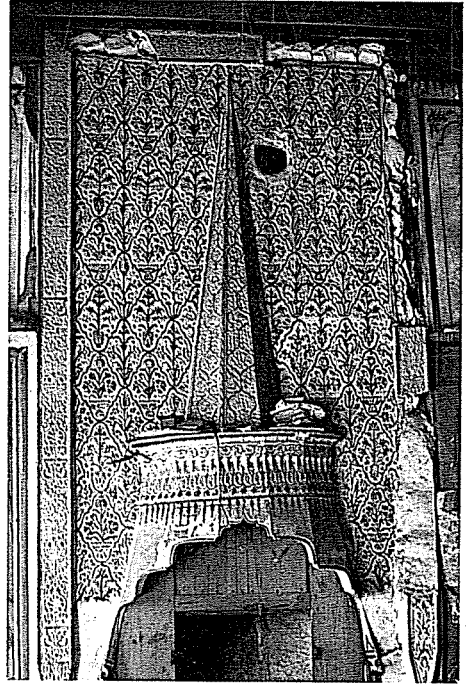
Alipaşa Hamara Sok. No : 10

Yağcıoğlu Konağı

Yağcıoğlu Konağı

Latifoğlu Konağı

lüğünde birer yarım pencere yer alır. İki uçtan birer ahşap konsolla desteklenmiştir. Cepheleri bu şekilde düzenlenen 17 evin envanter numaraları : 21, 28, 29, 53, 59, 60, 63, 70, 79, 88, 89, 109, 113, 114, 115, 118, 129, 115 ve 116 envanter no.lu evler aslında tek yapı iken sonradan ikiye bölünmüştür. Tek ev olarak bu düzendedir (5. Şekil), (1. Resim).

1. b. İki Çıkmanın Tam Köşelerde Yer Almayıp Birinin Veya İkisinin Birden Hafif İçe Kaydığı Düzenleme :

Ana hatlarıyla a grubu ile aynıdır. Ancak ilk grupta tam bir simetrisinin olmasına karşılık bu tipte çıkmaların biri hafif içe kaydırılmaktadır. Çıkmaların ikisinin birden içe kaydırılmasıyla simetri tekrar sağlanmaktadır. Daha çok bitişik nizamlı evlerde inşâi mecburiyetler sonucu ortaya çıkmıştır (6. Şek.). Bu şekilde tertip edilen evlerin numaraları : 33, 66, 74, 103, 120, 125, 126, 181 (2. Resim).

1. c. Köşe Çıkmaların Orta Katta Olduğu, Üst Katın Düz ve Çıkma İle Aynı Olduğu Cephe Düzenlemesi :

Diğer bütün gruplarda çıkmaların üst katta olmasına karşılık, bu tipte çıkmalar orta kattadır ve üst katın çıkmalarla aynı seviyede ve düz verilmesiyle ters «U» şeklinde değişik bir kompozisyon elde edilmiştir (Şek. 7). Sadece iki yapıda kullanılmıştır. Env. No. 22, 67.

2 — Tek ve Köşe Çıkmalı Cephe Düzenlemesi :

Bu tipte, cephedeki tek çıkma cephenin bir köşesine yerleştirilmiştir. Genellikle cephenin yarısı genişliğindedir. Küçük evlerde tercih edilmiştir. Bu biçimde tertiplenen evlerin envanter numaraları : 13, 18, 20, 26, 31, 32, 33, 45, 46, 47, 51, 58, 69, 73, 80, 81, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 98, 100, 112, 127 (Şekil 8).

3 — Bitişik Çift Çıkmalı Cephe Düzenlemesi :

Cephe, bitişik iki çıkmadan oluşmaktadır. Çıkmalar genellikle eş büyüklüktedir. Her iki çıkma aynı tipte olduğu gibi, değişik iki çıkma da yan yana kullanılabilir. Env. No : 8 (Çift gönyeli), 14 (gönyeli-düz), 42 (gönyeli-düz), 56 (gönyeli-düz), 71 (çift gönyeli), 72 (gönyeli-düz), 95 (gönyeli-düz).

4 — Cephe Ortasında Tek ve Düz Çıkmalı Cephe Düzenlemesi :

Genellikle cephenin tam ortasında bir çıkma yer almaktadır. Tam bir simetri hakimdir. Env. no : 7, 11, 41, 50, 75, 117, 124. (Şekil 9).

5 — Tek Veya Daha Fazla Gönyeli Çıkmalı Düzenleme :

Çıkma tipi olarak sadece gönyeli veya testere dişi denilen şekil kullanılmıştır. Env. no : 16, 17, 19, 24, 25, 49, 84, 97, 119, 148, 177, 178 (10. Şekil), (3. Resim).

6 — Üç veya Dört Çıkmalı Cephe Düzenlemesi :

Bu şekil haremlik-selamlık olarak çift düzenlenmiş evlerde görülmektedir. Kullanım olarak bugün mülkiyetleri ayrılmış olmakla birlikte cephe biçimlenişi tek yapı halinde tasarlanmıştır. Üç çıkmalıda (Şek. 11) köşelerde iki, ortada bir; dört çıkmalıda köşelerde birer, ortada iki çıkma vardır. Her iki tipte de simetri vardır. Sadece birer örnekte uygulanmıştır. Üç çıkmalı tip env. no : 6, 68; dört çıkmalı tip envanter no : 82-83 (sonradan ikiye bölünmüştür (4. Resim).

? — Çokgen Çıkmalı Cephe Düzenlemesi :

Diğer gruplarda çıkmalar cephelerin belirleyici elemanıdır. Burada ise bir örnek hariç çıkmalar cephede pek önemli yer tutmamaktadır. Ancak her şeye rağmen bunları da bir grup olarak ayırdık. (Şek. 12). Env. no. 1, 64, 76, 105, 128.

8 — Yuvarlak Dilimli Cephe Düzenlemesi :

Sadece tek bir yapıda kullanılan bu tipte, cephe silindirik yüzeyli dört çıkma hâlinde tertip edilmiştir. Env. no. 121. (Şekil 13).

9 — Düz, Kat Çıkıntılı Cephe Düzenlemesi :

Cephede çıkma olmamasına karşılık üst kat tamamen kat çıkıntısı yapmaktadır. Env. no. 9, 10, 15, 23, 27, 44, 48, 54, 55, 77, 102, 104, 122.

10 — Çıkmasız Düz Cephe Düzenlemesi :

Bu grupta küçük ya da büyük hiç bir şekilde çıkma kullanılmayıp cephe düz bırakılmıştır. Env. no. 12, 65, 78.

d — Çatı Biçimi :

Normal olarak bitişik nizamlı evlerde beşik çatı, ayrık nizamlı evlerde ise daha çok kırma çatı kullanılmıştır.

Kırma çatı kullanılan evlerin envanter numaraları : 5, 7, 8, 15, 17, 22, 28, 30, 41, 48, 49, 50, 54, 55, 63, 65, 69, 75, 77, 78, 81, 84, 85, 88, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 109, 112, 113, 114, 117, 122, 126, 127, 129, 148, 181.

Beşik çatı ile örtülen evlerin envanter numaraları : 6, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 42, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 80, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 102, 104, 115, 116, 119, 120, 124, 125, 128.

Tokat evlerinde üç tip saçak kullanılmıştır.

1. Altı Düz Ahşap Kaplamalı Saçak : Saçak genellikle geniş değildir. Saçak altı düz ahşap çitalarla kaplanmıştır. 34 evde bu tip saçak görülür. Env. no. 5, 6, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 1, 19, 41, 42, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 67, 68, 72, 76, 77, 78, 80, 92, 83, 95, 100, 102, 103, 112, 113, 114, 115, 116, 125, 126, 127, 129.

2. Altı İçe Eğimli Ahşap Kaplamalı Saçak : Bir önceki gruptan farkı, saçak altının düz olmayıp içe eğimli ahşap çitalarla kaplanmasıdır. Saçak şekli bu grupta olan evlerin envanter numaraları : 7, 11, 13, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 30, 31, 48, 55, 59, 60, 61, 64, 66, 79, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 96, 98, 105, 117, 118, 119, 120, 122, 128, 181.

3. Altı Kaplamasız Düz Saçak : Diğer iki saçak tipine göre daha geniştir. Çatı çıkıntısının altı herhangi bir şeyle kaplanmayıp boş bırakılmıştır. Envanter no. 18, 26, 27, 28, 29, 32, 3, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 63, 65, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 81, 86, 87, 97, 101, 109, 148, 166.

4. Bağdadi İçbükey Saçak : Bağdadi malzemeyle yapılmış olup «S» şeklinde kıvrımdır. Env. no. 175.

f — Tezyinat :

Tokat evlerinde, oda kapılarında, yüklük ve dolap kapaklarında, lambalıklarda, tavanlarda üç çeşit malzemeyle süslemeye gidilmiştir; ahşap, ahşap veya sıva üzerine nakış ve alçı.

Bunlardan en yaygın olanı, inşa malzemesi olan ahşabın aynı zamanda süsleme elemanı olarak kullanılmasıdır. Daha çok tavanlarda ve çıtakâri bezeme şeklinde görülür. İç içe baklava dilimlerinden oluşan kompozisyon (14. Şek.); bir merkezden dağılan çubuklar şeklinde oval, sekizgen (15. Şek.) veya kare çerçevesi (16. Şek.) düzenlemeler bunlardan bazılarıdır. Bu sıraladığımız kompozisyonlardan bazan ikisi aynı tavan üzerinde bulunabilmektedir (5. Resim). Bu şekilde tezyin edilen ahşap tavanı en dıştan, birbiri ardınca bir ters bir düz devam eden ve karınlarından yapraklar çıkan «S» kıvrımlarından müteşekkil kuşak çevreler (6-7-8. Resim) Tokat'ta tavanı klasik geometrik şekillerle süslenen sadece bir ev tespit edebildik. 94 envanter no.lu evin zemin kat oda tavanında, düz zemin üzerine çitalarla sekiz kollu yıldızların dörtlü gruplar oluşturarak ortalarındaki bir sekizgene bağlanmasıyla elde edilen kompozisyon bulunmaktadır (9. Resim).

İncelenen evler içinde Latifoğlu Konağı özellikle baş oda tavan ve dolap köşeliklerindeki ahşap işçiliğiyle bildiğimiz kadar Sivas-Tokat-Amasya bölgesinde müstesna bir yere sahiptir. Odadaki nişlerin cephelerinde «C» ve «S» kıvrımları ile adeta bir kemer formu meydana getirilmiştir (10. Resim). Genel kompozisyon ajur tekniğindedir. Motifler tek tek ele alındığında ise, yaprak ve çiçeklerin iki katlı ve eğri kesim tekniğiyle işlendiği görülür. Tavanda kare bir dış çerçevenin sınırladığı daire içinde ters tavan olarak ta tabir olunan, nefis işçiliğe sahip bir tavan göbeği yer alır (11-22-13. Resim).

Madımaklar Evi'nde(6) ise tavan «C» ve «S» kıvrımlarıyla kareler şeklinde taksimatlandırılmıştır. Tavan göbeği ve dolapların üzerindeki gözlerin cephelerinde Latifoğlu Konağına benzer bir ahşap işçilik bulunmaktadır. Ancak bunlar ajur tekniği ile değil, kabartma olarak yapılmışlardır ve Latifoğlu Konağına göre ikinci sınıf işçiliğe sahiptirler.

6) Ali Paşa Hamam Sok. No. 10 Tokat. Tescil çalışmasında gözden kaçmıştır.

Gerek siva üzerine, gerekse ahşap üzerine kalem işi nakışlara sadece dört evde rastlanılmıştır. Bunlardan ilki, tavanlardan söz ederken bahsettiğimiz 94 envanter no.lu evdir. Çıtalarla oluşturulan sekiz kollu yıldızlar ve aralarındaki sekizgenlerin içi bitkisel süslemeyle doldurulmuştur. Diğer üç ev : Latifoğlu Konağı(7). Yağcızade Abdullah Konağı(8) ve Madımaklar Evi'dir. Her üç evde de hem ahşap aksam üzerine hem de siva üzerine kalem işi tezyinat mevcuttur.

Latifoğlu Konağında siva üzerine panolar halinde içinde çeşitli meyveler duran bir kase ve çiçek buketleri resmedilmiştir (14-15-16. Resim). Yine birbirine bitişik üç panoda bir cami, bir yelkenli tasviri vardır. Üçüncüsünün üzeri kapalı olduğu için görülememiştir. Madımaklar Evi'nde ahşap dolap kapakları üzerine vazodan çıkan çiçek demetleri ve içinde çeşitli meyveler tasvir edilmiştir. Bu dolaplar ile tavan arasında kalan sıvalı yüzeyde ise, üç pano halinde sağda muhtemelen Topkapı Sarayı, ortada Sultanahmet Camisi, solda yarısı silmiş ve yine büyük bir hitimalle İstanbul Tasviri vardır (18-19-20-21. Resim).

Yağcıoğlu Konağında tezyinat hemen hemen Madımaklar Evi ile eştir. Burada da vazodan çıkan çiçekler, kase içinde meyveler ve cami ve manzara tasvirleri bulunmaktadır (22-23. Resim).

Alçı süsleme, ahşap ve kalem işi tezyinatın aksine evlerin büyük kısmında az ya da çok yer alır. Motif programı ahşapla aynıdır. Hatta batı etkisi ahşapa göre daha fazla hissedilir. Özellikle odalardaki niş kemer kavisleri üzerinde bulunur. Bunların dışında Latifoğlu Konağında oldukça güzel alçı bir şömine ve tepe pencerelerinde alçı şebekeler görülür (24-25. Resim).

Dikkate değer tezyinat bulunan evlerin envanter numaraları : 5, 7, 13, 14, 21, 33, 47, 53, 72, 73, 77, 90, 94, 98, 114, 166, Yağcızade Abdullah Evi, Madımaklar Evi. Alçı süsleme evlerin çoğunda olduğu için liste verilmemiştir.

7) Envanter 166.

8) 12 pafta, 107 ada, 88 parsel. GEEAYK. nun 17.1.1965 gün ve 2700 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

TOKAT EVLERİNİN TÜRK EV MİMARISİNDEKİ YERİ

a — Plan Tipleri : Tokat evlerinde üç plan tipine rastladığımızı belirtmiş idik. Bunlar kullanılış sırasına göre «İki Yüzlü İç Sofalı», «Üç Tarafı Odalı Dış Sofalı», «Dış ve Köşe Sofalı» plan tipleridir.

S.H. Eldem'e göre Türk evi plan gelişiminde üçüncü adımı teşkil eden iki yüzlü iç sofalı plan tipi 16. ve 17. yy. dan itibaren Bal kanlarda Sırbistan, Yugoslavya (Prizren), İstanbul, İzmit, Bolu, Gebze, Uşak, Kula, Vezirköprü, Tire, Konya Ereğli(9), Konya(10), Ankara(11), Geyve(12) ve inceleme fırsatı bulduğumuz Kastamonu, Sinop, Isparta, Safranbolu, Harput evlerinde görülmektedir.

Genel plan gelişiminde ikinci adımı teşkil eden Dış Sofalı tip, en eski planlardandır. Erken örneklerinde hayatın önü açık iken, sonraları hayatın önü kapatılarak iç mekan haline getirilmiştir. Fakat iklimi müsait olan Anadolu şehirlerinde ve Sinop-Kastamonu bölgesindeki köy evlerinde hâlâ hayatı açık olarak inşa edilen evler bulunmaktadır. Bu plan tipinin bir çeşitlemesi olan «Üç Tarafli Odalı Dış Sofalı» plana ise 17. v e18. yy. lardan itibaren Yugoslavya Tetova'da, Pirlep'ede, Ankara'da, İstanbul'da(13), Isparta ve Giresun evlerinde rastlanılmaktadır.

Aynı plan tipinin «Dış ve Köşe Sofalı» şeklinde de hayat erken örneklerde avluya açık olmasına rağmen geç dönemde kapanmıştır. Tokat'ta bu tipte yapılan evlerin hepsinde hayat -sofa- avluya kapalıdır. Benzer uygulamalara İstanbul, Konya (17. yy.), Gebze (18. yy..) (14), Erzurum(15), Ankara(16), İzmir Selçuk Şirince Köyü, ve Isparta evlerinde tesadüf edilmektedir.

9) S.H. Eldem., *Türk Evi Plan Tipleri*, 91-126. s.

10) Celile Berk, *Konya Evleri*, 95-124. s.

11) Eyüp Kömürcüoğlu, *Ankara Evleri*, 30, 43, 48. s.

12) Ruhi Kafescioğlu, *Kuzey-Batı Anadolu'da Ahşap Ev Tipleri* 31. s.

13) S.H. Eldem, a.g.e., 86-90, 121-123. s. E. Kömürcüoğlu, a.g.e., 37-40. s.

14) S.H. Eldem, a.g.e., 84-85. s.

15) Haşım Karpuz, *Türk-İslam Mesken Mimarisi'nde Erzurum Evleri*, 95. s.

16) E. Kömürcüoğlu, a.g.e., 35, 49. s.

Türk evinin ne olduğu, nelerden meydana geldiği ve hangi plan tiplerinde tertip edildiği ana hatları ile ortaya konulmuştur(17). Ancak ayrıntılı bir katalog henüz elde edilememiştir. Buna bağlı olarak tespit edilen plan tiplerinin kendi içindeki gelişim çizgisi de tam bilinmemektedir. Bu yüzden plan tiplerinin ayrıntılı bir mukayesesini yapamıyoruz. Fakat ağırlık benzer malzemeyle yapılmış olanlarda olmak üzere, farklı malzeme ile yapılmış örnekler de dahil edilerek Anadolu'da ve Balkanlarda üç plan tipinin de uygulandığını söyleyebiliriz.

Türk evinde zemin kat, genel hizmetler için ayrılmıştır(18). Duvarlar masiftir. Burada depo, kiler, mutfak, fırın, ahır, helâ gibi mekanlar yer alır. Bursa(19), Kocaeli, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Çankırı evlerinde(20), Ankara, Manisa, Kütahya, Isparta, Antalya çevresindeki evlerde, yakın zamanlarda yapılanlar hariç zemin kat hep bu gibi işlevler için kullanılmıştır. Bu mekanların düzenlenişinde şehirlere göre bazı farklar görülebilmektedir. Mesela Tokat evlerinde zemin katta taşlık -hayat- denilen kısmın bulunmasına karşılık en yakın yer olan Amasya evlerinde taşlık yoktur(21).

b — Malzeme :

Tokat evinde ana inşâ malzemesi ve tekniği, ahşap karkas arası kerpiç dolgu ve taştır. Üst katların hemen tamamının bu teknikte yapıldığı evlerde, zemin katlarda yer yer taş malzemenin kullanıldığı da görülür. Karadeniz, İç Ege ve Akdeniz Bölgelerinde ve Balkanlarda yaygın olarak bulunan, diğer tipler arasında Türklerin meydana getirdiği orijinal tip(22) olarak nitelenen bu evlerde hem bağdâdî, hem de karkas arası kerpiç dolgu aynı binada kullanılabilir. Dış cephe biçimlenişinde aynı etkiyi veren bu iki teknik-

17) S.H. Eldem, a.g.e.; Erdem Aksoy, "Orta Maden : Türk Sivil Mimarisinde Temel Kuruluş Prensipleri", *Mimarlık ve Sanat*, 7-8, Sayı, İst. 1963; D. Kuban, "Türkiye'de Malzeme Koşullarına Bağlı Geleneksel Konut Mimarisini Üzerine Bazı Gözlemler", *Mimarlık*, 4/36, Sayı, 1966. 15-20. s.

18) Doğan Kuban, *Sanat Tarihimizin Sorunları*, 195, 198. s.

19) Leman Tomsu, *Bursa Evleri*, 26. s.

20) R. Kafesçioğlu, a.g.e., 8. s.

21) Şinasi Aydemir vd. "Doğu Karadeniz Bölgesi Kentsel Doku Araştırması" Amasya ve Tokat'ta Birer Sokak II", *Mimarlık*, 21. Yıl, 197-198. Sayı, 1983, 11, 12, Ank. 1983, 9. s.

22) D. Kuban, a.g.e., 194. s.

ten hangisinin daha fazla tercih edildiğini anlayacak bilgiye sahip değiliz. Ancak, kesin bir ölçü olmamakla beraber incelemelerimiz, dış duvarlarda genellikle ahşap karkas arası kerpiç dolgunun, iç ara duvarlar ile çıkmalarda bağdâdinin kullanıldığını göstermiştir. Zemin katlarda ise o bölgedeki malzeme temini kolaylığından faydalandığı anlaşılmaktadır. Tokat, Amasya, Kastamonu, Safranbolu, Kütahya, Isparta, Antalya gibi şehirlerde çok kısa taş temel üzerine ahşap karkas sistemi oturtulurken, Kula gibi merkezlerde zemin kat tamamen sıralı moloz taş malzemeyle yapılmıştır(23).

c — Cephe Düzenlenmesi :

Cephe biçimlenişinde, diğer şehirlerdeki evlerle ayrıntılı karşılaştırmaya gidemedik. Çünkü cephe düzenlemesini esas alan ve rakamlar verebilen çalışma bulunmamaktadır. Mesela, Tokat'ta değişik çıkma tiplerinin görülmesine karşılık, inceleyebildiğimiz Sinop ve Gerze evlerinde iki köşe çıkmalı tipin adeta stanadrt hale geldiği gözlenebilmektedir. Genel olarak Tokat'taki çıkma şekillerinin, ağırlık aynı malzemeyle yapılmış evlerin bulunduğu şehirler olmak üzere Türkiye'nin büyük kısmında yer aldığını söyleyebiliriz. Bunlar arasında iki köşe çıkmalı ve gönyeli çıkma tipi daha yaygındır. Çokgen tek çıkma ve dilimli dairevi çıkma gibi tipler ise 19. ve 20. yy. başlarında ortaya çıkmıştır. Yayılma alanını pek bilemediğimiz bu moda tiplere biz Bursa'da rastladık. Pencereelerde ise genişliğin yüksekliğe oranı, neredeyse Türk evinin karakteristiği haline gelen 1/2 dir.

Latifoğlu Konağındaki gibi normal pencere dizilerinin üzerindeki alçı şebekeli ve vitraylı tepe pencere dizisi 16. ve 17. yy. lardan kalan erken örneklerden itibaren büyük konakların hemen hepsinde görülmektedir.

d — Saçaklar :

Altı kaplamasız saçak, genellikle olduğu gibi(24) Tokat'ta da en eski saçak şeklidir. 18. yy. dan itibaren saçak altı, batı etkileriyle düz veya eğimli ahşapla kaplanmaya başlanmıştır. Tokat'ta bağdâdî saçığın çok az kullanılışı gibi, şehirlere göre değişen tercihlerden söz edilebilir. Ancak bu konuda da ayrıntılı çalışma olmadığı için kıyaslamaya gidemiyoruz.

23) Yılmaz Tosun, *Milli Mimarimizde Kula Evleri*, 21. s.

24) R. Kafescioğlu, a.g.e., 108. s.

e — Tezyinat :

Ahşap süslemede, bir merkezden dağılan düz veya «S» şeklindeki çubukları çevreleyen dikdörtgen, elips, sekizgen kompozisyonlarla iç içe baklava dilimli çitakâri düzenleme, günümüze kalan örnekler içinde çoğunluğu teşkil etmektedir. Türk ahşap süsleme programında batı etkisiyle 19. yy. başlarından itibaren cami han gibi değişik yapı türlerinde yaygın olarak görülmektedir. İç içe baklava dilimi şeklindeki süslemeye Bursa evinde(25), kesiksiz devam eden «S» şeklindeki çitakâri süslemeye ise Yozgat Başçavuşoğlu Camisinde(26), Bayramiç Hadımoğlu Konağında(27) rastlanılmaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Tokat'ta tek evde rastlanan geometrik tavan süslemesi batı etkisinden önceki hakim tiptir. Tokat evleri hakkında ayrıntılı bilgi veren H.J. Van Lennep(28) bu durumu şöyle anlatmaktadır : «... odanın müslüman zevkine göre yapılmış, karmaşık düzenlemeli bir tavanı vardı. Bu stil yavaş yavaş beceriksiz zayıf bir Avrupa taklidiyle yer değiştiriyor». Karmaşık düzenlemeden murad geometrik sistem olmalıdır. Beceriksiz zayıf Avrupa taklidinin de sözünü ettiğimiz çitakâri süslemeler olduğu muhakkaktır. Tokat'taki geometrik sistemin aynısına Ankara(29) ve Konya(30) evlerinde rastlanılmaktadır. A. Selçuklu ve Beylikler Devrinde Dunaysır Ulu Camisi, Amasya Gök Medrese, Kayseri Döner Kümbet, Kemah Togay Hatun Kümbeti, Aksaray Ulu Cami minberinde, Bursa Yeşil Türbe mihrabında, Edirne Muradiye Camisi minberinde görülmektedir(31). Buna benzer geometrik tezyinat Osmanlı Dönemi boyunca çeşitli yapıalarda ve çeşitli malzemeyle, tavanlarda devam etmiştir(32). 19.

25) L. Tomsu, a.g.e., 104. s.

26) R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Öneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara, 1973, 59. s.

27) Hüsrev Tayla, "Türk Evi", *Sanat*, 3, 6. Sayı, İst. 1977, 75. s.

28) H.J. Van Lennep, *Travels in Little Known Parts Of Asia Minor*, Vol. I, London, 1870, 221. s.

29) E. Kömürcüoğlu, a.g.e., 68. s.

30) C. Berk, a.g.e., 152. s.

31) Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler -Selçuklu Çağı-* Ankara, 1982, 85-86. s.

32) Tahsin Öz, "Tavanlarımız", *Güzel Sanatlar*, 5. Sayı, Ankara, 1944, 29-38. s.

yy. ortasına tarihlenen Latifoğlu Konağı(33) tavan göbeğinin benzeri 1801 tarihli Yozgat Başçavuşoğlu Camisinde bulunmaktadır(34).

Tokat'ta sadece üç evde görülen sıva üzerine kalem işlerinde şehir manzarası, manzara, tek cami, yelkenli, vazodan çıkan çiçekler ve kase içinde meyveler konusu işlenmiştir. Tasvirler Zile'li Emin'in imzasıyla bilinen 1858 tarihli Zile Şeyh Nusret Türbesi ve 1875 tarihli Merzifon Kara Mustafa Paşa Camisi Şadırvanındaki resimler ile benzer üslupdadırlar(35).

TARİHLENDİRME

Tarihlendirme konusunda nüfus ve ev sayısı meselesini ele almak isityoruz. 1455 tarihli tahrir defterlerinden Tokat'ta 2000 müslüman, 1000 hristiyan evi ortalama 10 000 nüfus olduğunu biliyoruz. Nüfus 15. yy. sonunda 8 000'e düşmüş, 16. yy. başında 15 000'e çıkmıştır(36). İnciciyan'ın(37) 18. yy. için verdiği 16 000 hane bunun toplam nüfus olması gerekir-(36) ile Gardenne Balbi ve Salvatore'nin 3300 ev sayısı birbirine uymaktadır(37). Aynı yüzyıl için Tournefort ise 24 400 aile demektedir ki bunun da toplam nüfus olması gerekir- ortalama 4800 ev eder(39).

1825'te 6000 müslüman, 1500 reaya evi(40), 1835 yılında 2800 ev, yine 1835'te nüfusun 20 000 civarında olduğu ortalama 4 000 ev eder-(41), 1850 senesinde 25 000'den az(42), 1864 yılında 2501'i is-

33) M. Akok, a.g.m. 147. s.

34) R. Arık, a.g.e., 60. s.

35) Ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Çal, *Zile'de Türk Devri Yapıları*, A.Ü. D.T.C.F. Sanat Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1982.

36) Sevgi Aktüre, *19. YY. Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ank. 1981, 144. s.

37) H.D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İst. 1964, 177. s.

39) M. Tournefort, *A Voyage In To The Levant*, Vol. II, London 1718, 300. s.

40) H. Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Üçüncü Kısım, Tokat, 1951, 127. s.

41) W.F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London 1842, 18. s.

42) W.S. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account Of Their Antiquities and Geology*, Vol. I, London, 351. s.

lam olmak üzere 4305 ev(43), 1881'de 3650'si müslüman ev, 29 800 nüfus(44), 1883'te 4155 ev(45), 1887-88'de ise 36 393 nüfus -ortalama 7380 ev eder- olduğu belirtilmektedir.

Görüldüğü gibi ev sayısı 15. ve 16. yy. da 3000, 18. yy. da ise ortalama 3300 dür. 19. yy. da rakamlar biraz karışmaktadır. 1825 tarihli sicil 7 500 ev, 1881'de Cuinet 6 000 ev, Sivas Salnamesinde nüfusa göre yaklaşık 7380 evden söz edreken, 1864 ve 1881 tarihli sicillerle diğer seyyahlar ortalama 4 000 ev olduğunu belirtmektedirler.

Seyahatname ve sicillerde evlerin din ve mezheplere göre ayrılmış olmasına karşılık biz toplam rakamı esas aldık. Çünkü din ve milliyet ayrılıklarına karşılık mimari dil ortaktır. 1809 senesinde bazı müslüman evlerinde hristiyan kiracıların oturması(46) gayrı müslümlerin aynı mimariyi tercih ettiklerini göstermektedir.

Bütün bu nüfus meselesini ele almamızın tek sebebi, bugün ile bir karşılaştırma yapabilmek içindi. 19. yy. da sayısı 4 000 ile 6 000 arasında değişen evlerden günümüze sadece 116 ev kalmıştır. Yangınlar depremler ve siyasi olaylar bu evlerin pek çoğunu ortadan kaldırmıştır.

1415 ve 1419 yılında iki büyük deprem(47), 1590 ve 1597 senesinde(48) iki yangın, 1601 ve 1627'de Celâli saldırıları(49), 1701 senesinde bütün Tokat'ı etkileyen yangın(50), 1792'de büyük yangın(51), 1886'da Bağdat Caddesinin açılması(52), 1908 senesinde 1000 dükkân ve Postahaneyi yıkan sel(53), 1914 yılında Cumhuriyet

43) H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Dördüncü Kısım, Tokat, 1973, 16. s.

44) Vital Cuinet, *La Turquie D'Asia Geographie Administrative Statistique Statistique et Roisanne de Chaque Province de L'Asia Mineure*, Tome Premier, Paris, 1892, 706. s.

45) H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4. Kısım, 41. s.

46) H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4. Kısım, 52. s.

47) S. Aktüre, a.g.e., 145. s.

48) H.D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *Tarih Dergisi*, 27. s. İst. 1973, 61. s.

49) S. Aktüre, a.g.e., 145. s.

50) H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 2. Kısım, 24. s.

51) H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 2. Kısım, 74. s.

52) H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4. Kısım, 38. s.

53) H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4. Kısım, 52. s.

Meydanında 80 ev, 91 dükkan, 2 çeşme ve 3 hanı yokeden yangın(54), 1916'da bir yangın bir deprem yüzünden evlerin büyük kısmı günümüze gelememiştir. Değişik zamanlardaki tespit edilebilen bu afetlerden sonra aynı malzeme ve teknikle yeni evler yapılmış ve eski dokunun tamamı bu şekilde yenilenmiştir. Bu yenilemenin zamanlara göre sınırlarını tespit edebilecek durumda değiliz. Bilinen en eski evlerden Latifoğlu Konağı 19. yy. başında inşa edilmiştir. Diğer evlerin büyük kısmı 19. yy. ikinci yarısı ve 20. yy. başlarına tarihlenebilir. Mevcut süslemeler ve cephe düzenlemeleleri bu tarihlendirmeye uygundur.

Sayın Aktüre'nin yüzyıllara göre sınırlarını tespit ettiği Tokat şehrinin gelişme haritası da(55) genel olarak doğrudur. Ancak 19. yy. da kurulduğu söylenen Devegörmez Mahallesiindeki evlerin 15. ve 16. yy. larda meydana getirilen mahallelerdeki evlerden yapım teknolojisi, büyüklükleri ve süslemesi itibarıyla yapı dili olarak farklı olduğu görüşünün bir kısmına katılmıyoruz. Süsleme ve cephe düzenlemesinde batı etkisi doğru bir tespittir(56). Çokgen çıkmalı ve dilimli cepheler, tavandaki çitakâri süslemeler bu yeni modaı yansıtmaktadır. Fakat inşa tekniğinde değişme yoktur, planlamada değişme yoktur. Devegörmez Mahallesiindeki evlerde de zemin katlar genel hizmetlere ayrılmıştır, bir taşılığı mevcuttur ve bilinen plan tiplerinde tertip edilmiştir. Sadece cephe düzenlemesi ve süsleme, kanaatimizce üslup değişikliğine yetmemektedir.

54) H.T. Cinlioğlu, Osmanlılar Zamanında Tokat, 4. Kısım. 60. s.

55) S. Aktüre, a.g.e., 186. s.

56) S. Aktüre, a.g.e., 179. s.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

- AINSWORTH, W.F., *Travels And Researches In Asia Minor, Mesopotamia Chaldea And Armenia*, Vol. II, London, 1718.
- AKOK, Mahmut., "Tokat Şehrinin Eski Evleri", İlahiyat Fakültesi, *Yıllık Araştırmalar Dergisi II*, Ankara, 1958, 129-152. s.
- AKSOY, Erdem., "Orta Mekan: Türk Sivil Mimarisinde Temel Kuruluş Prensipleri", *Mimarlık ve Sanat*, 7-8. sayı, İstanbul, 1963, 39-91. s.
- AKTÜRE, Sevgi., *19. Yüzy. Sonunda Anadolu (Kenti): Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, 1981.
- ANDREASYAN, H.D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul, 1964.
"Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *Tarih Dergisi*, 27. Sayı, İstanbul, 1973, 59-84. s.
- ARIK, Rüçhan., *Batılılaşma Dönemi (Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara, 1973.
- AYDEMİR, Şinasi v.d., "Doğu Karadeniz Bölgesi Kentsel Doku Araştırması: Amasya ve Tokat'ta Birer Sokak", *Mimarlık*, 1983, 21, Yıl, 197. Sayı, 198, 1983, 11-12, Ankara, 1983, 9-12. s.
- BERK, Celile., *Konya Evleri*, İstanbul, 1951.
- CİNLİOĞLU, Halis Turgut., *Osmanlılar Zamanında Tokat*, İkinci Kısım, Tokat, 1950.
Osmanlılar Zamanında Tokat, Üçüncü Kısım, Tokat, 1951.
Osmanlılar Zamanında Tokat, Dördüncü Kısım, Tokat, 1973.
- CUINET, Vital., *La Turquie D'Asia Geographie Administrative statistique et Roisanne de Chaque Province de L'Asia Mineure*, Tome Premier, Paris, 1982.
- ELDEM, Sedat, Hakkı., *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul, 1963.
- HAMILTON, W.S., *Researches In Asia Minor Pontus And Armenia With Some Account Of Their Antiquities And Geology*, Vol. I, London, 1842.
- LENNEP, H.J. Van., *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, London, 1870.

- KAFESÇİOĞLU, Ruhi., *Kuzey-Batı Anadolu'da Ahşap Ev Yapıları*, İstanbul, 1955.
- KARPUZ, Haşim., *Türk-İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara, 1984.
- KÖMÜRÇÜOĞLU, Eyüp., *Ankara Evleri*, İstanbul, 1950.
- KUBAN, Doğan., "Türkiye'de Malzeme Koşullarına Bağlı Geleneksel Konut Mimarisi Üzerine Bazı Gözlemler", *Mimarlık*, 4/36. Sayı, 1966, 15-20. s. *Sanat Tarihimizin Sorunları*, İstanbul, 1975.
- MÜLAYİM, Selçuk., *Anadolu-Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler -Selçuklu Çağı-*, Ankara, 1982.
- ÖZ, Tahsin., "Tavanlarımız", *Güzel Sanatlar*, 5. Sayı, Ankara, 1944 29-38 s.
- TAYLA, Hüsrev., "Türk Evi", *Sanat*, 3. Yıl, 6. Sayı, İstanbul, 1977, 68-76. s.
- TOMSU, Leman., *Bursa Evleri*, İstanbul, 1950.
- TOSUN, Yılmaz., *Milli Mimarimizde Kula Evleri*, İzmir.
- TOURNEFORT, M., *A Voyage In To The Levant*, Vol. II, London, 1718.

TOKAT EVLERİ LİSTESİ*

Sıra No.	Env. No.	Adres	Pafta	Ada	Parsel
1	5	Bekir Paşa Sok. No. 13	2	244	22
2	6	Bekir Paşa Sok. No. 15	2	244	21
3	7	Pervane Hamam Sok. No. 11	23	245	2
4	8	Pervane Hamam Sok. No. 15	23	245	19
5	9	Kuyumcular İçi Sok. No. 55	2	135	52-47
6	10	Kuyumcular İçi Sok. No. 53	2	1135	60
7	11	Kuyumcular İçi Sok. No. 49	2	135	64
8	12	Kuyumcular İçi Sok. No. 47	2	135	14
9	13	Kuyumcular İçi Sok. No. 45	2	135	33
10	14	Kuyumcular İçi Sok. No. 27	2	135	40-41
11	15	Kuyumcular Sok. Köşesinde Bekir Paşa Sok. No. 13	2	135	1-3/46
12	16	Kuyumcular İçi Sok. No. 6	2	377	134
13	17	Bekir Paşa Çukmazı No 1-3	2	144	1
14	18	Bekir Paşa Çukmazı No. 4	2	135	53
15	19	Kuyumcular İçi Sok. No. 26	2	277	32-33
16	20	Kuyumcular İçi Sok. No. 32	20	388	110
17	21	Kuyumcular İçi Sok. No. 34	20	388	141-92-93-181
18	22	Setenciler Sok. No. 9	6	126	15
19	23	Setenciler Sok. 1. Geçit No. 1	6	126	59
20	24-(a)	Setenciler Sok. 1. Geçit No. 3	6	126	13
21	25-(b)	Setenciler Sok. 1. Geçit No. 5	6	126	32
22	26	Matbaa oSk. Çukmazı No. 5	7	127	11
23	27	Matbaa Sok. Çukmazı No. 2	7	127	7
24	28	Matbaa Sok. Çukmazı No. 19	7	127	7
25	29	Halit Sok. No. 18	23	242	8
26	30	Halit Sok. No. 28	25	241	6
27	31	Yaş Meydan Mah. Hacı Münir Sok. No. 11	2	244	12
28	32	Yaş Meydan Mah. Hacı Münir Sok. No. 12	2	244	11

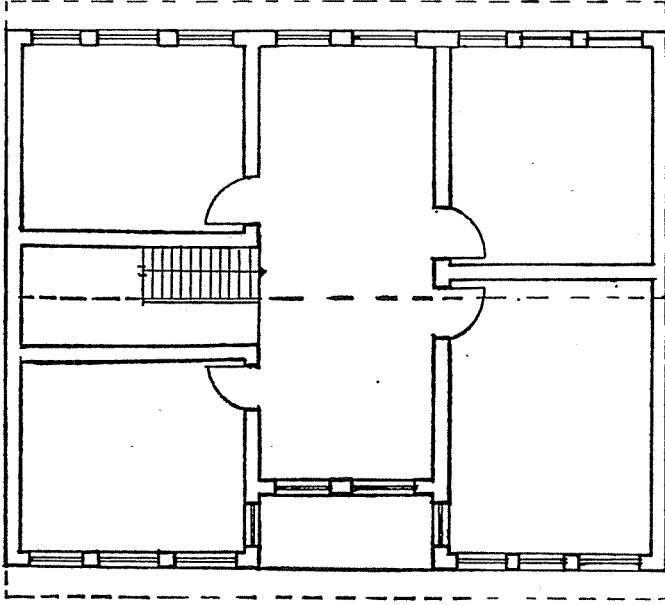
(* Bu listedeki envanter numaraları Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulunun 14.9.1984 gün ve 379 sayılı kararı ekindeki listede yer alan envanter numaralarıdır.

Sıra No.	Env. No.	Adres	Pafta	Ada	Parsel
29	33	Yaş Meydan Mah. Hacı Münir Sok. No. 13	2	244	10
30	42	Soğuk Pınar Mah. Ağıdala Sok. No. 7	11	357	43
31	44	Horuç Hamam Sok. 4. Çıkılmaz Hoca Ahmet Mah. No. 9	12	107	47
32	45	Horuç Hamam Sok. 4. Çıkılmaz Hoca Ahmet Mah. No. 7	12	107	48
33	46	Horuç Hamam Sok. 4. Çıkılmaz Hoca Ahmet Mah. No. 4	12	107	49
34	47	Horuç Hamam Sok. 4. Çıkılmaz Hoca Ahmet Mah. No. 3	12	107	50
35	48	Horuç Hamam Sok. 4. Çıkılmaz Hoca Ahmet Mah. No. 1	12	107	52
36	49	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. No. 26	5	114	2
37	50	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. Geçidi No. 3-1	5	114	135
38	51	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. Geçidi No. 9	11	111	9
39	52	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. Geçidi No. 11	11	111	7
40	53	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. Geçidi No. 22	5	115	12
41	54	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. Geçidi No. 16	5	115	64
42	55	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. Geçidi No. 3	11	357	299
43	56	Soğuk Pınar Mah. Ardala Sok. Geçidi No. 10	5	116	6
44	58	Mahmut Paşa Mah. Mahmut Paşa Sok. No. 50	15	95	14
45	59	Mahmut Paşa Mah. Mahmut Paşa Sok. No. 54	15	95	32
46	60	Mahmut Paşa Mah. Mahmut Paşa Sok. No. 44	116	94	47
47	61	Mahmut Paşa Mah. Mahmut Paşa Sok. No. 37	10	369	1
48	63	Soğukpınar Mah. Bey oSk. No. 47	10	369	2
49	64	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 43-45	10	369	3
50	65	Soğukpınar Mah. Bey Sokağı I. Geçit No. 2-4	10	369	4
51	66	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 41	16	369	5-6
52	67	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 39	9	73	36-47
53	68	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 37	9	73	30-33-34
54	69	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 26	9	73	30-31
55	70	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 20-22	9	73	10
56	71	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 18	10	369	10
57	72	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 31	10	369	12
58	73	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 29	10	369	12

59	74	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 27	10	369	11
60	75	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 12	9	73	64
61	76	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 10	9	73	27
62	77	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 23	10	369	15-463-464..
63	78	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 15	10	369	11
64	79	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 11	10	369	18-19-162
65	80	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 5	10	369	22
66	81	Soğukpınar Mah. Bey Sok. No. 3	10	369	23
67	82	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 1	9	73	24-25
68	83	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 3	9	73	23
69	84	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 22	9	71	62-63
70	85	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 28	9	73	9
71	86	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 31	9	73	9
72	87	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 30	9	71	65
73	88	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 33	9	73	8
74	89	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 34	9	71	67
75	90	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 37	9	73	6
76	91	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 39	9	73	5
77	92	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 41	9	73	4
78	93	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 38	9	73	116
79	94	Soğukpınar Mah. Beyhamam S. No. 40	9	71	110
80	95	Devegörmez Mah. Devegörmez S. No. 34			
81	96	Devegörmez Mah. Devegörmez S. No. 27	30	83	27
82	97	Devegörmez Mah. Devegörmez S. No. 25	30	83	94-95-97
83	98	Devegörmez Mah. Devegörmez S. No. 19-21	30	83	206
84	100	Devegörmez Mah. Devegörmez S. No. 22	19	268	5
85	101	Pavyonlar Sokak No. 2	22	22	11
86	102	Örtmeliönü Mah. Hacahasan Bölüğü S. No. 14	22	16	6
87	103	Örtmeliönü Mah. Hacahasan Bölüğü S. No. 14	22	33	20
88	104	Örtmeliönü Mah. Hacahasan Bölüğü S. No. 15			
89	105	Örtmeliönü Mah. Hacahasan Bölüğü S. No. 42			

Sıra No.	Env. No.	Adres	Pafta	Ada	Parsel
90	109	Muslihittin Mah. Muslihittin Geçidi No. 1	21	51	7
91	111	Müftü Mah. İbni Kemal S. No.49	3	61	10
92	112	Dr. Remzi Topçam C. No. 60	30	58	16
93	113	Ali Paşa Hamam S. No. 12	4	386	37
94	114	Dr. Rmezi Topçam C. No. 54	3	58	7
95	115	Dr. Remzi Topçam C. No. 52	3	58	6
96	116	Dr. Remzi Topçam C. No. 50	3	58	4
97	117	Dr. Remzi Topçam C. No. 23	14	62	29-63
98	118	Dr. Remzi Topçam C. No. 21	4	62	77
99	119	Dr. Remzi Topçam C. No. 7-9-11	4	62	56-57-58
100	120	Dr. Remzi Topçam C. No. 3	4	62	38
101	121	Dr. Remzi Topçam C. No. 2	4	62	
102	122	Behzat Cad. No. 41	10	67	1
103	124	Tabakhane-i Cedit Mah. Ali Paşa Hamam S. No. 3			
104	125	Tabakhane-i Cedit Mah. Ali Paşa Hamam S. No. 5	2	378	8
105	126	Tabakhane-i Cedit Mah. Ali Paşa Hamam S. No. 8	4	386	104
106	127	Tabakhane-i Cedit Mah. Eğriyi Sok. No. 6	4	386	117
107	128	Behzat Cad. No. 15	4	62	6
108	129	Gazi Osman Paş Cad. No. 35			
109	132	Malkaya Mah. Taşlık Sok. No. 8	45	474	12
110	133	Malkaya Mah. Taşlık Sok. No. 4	45	474	12
111	166	Latifogulları Konağı	106	64	208
112	175	Halit Sokak No. 12			
113	176	Münir Bey Sokak No. 34-36			
114	177	Meydan Cad. No. 15			
115	178	Dr. Remzi Topçam Cad. No. 8			
116	179	Dr. Remzi Topçam Cad. No. 6			
117	181	Mahmut Paşa Mah. Mahmut Paşa Sok. No. 1			

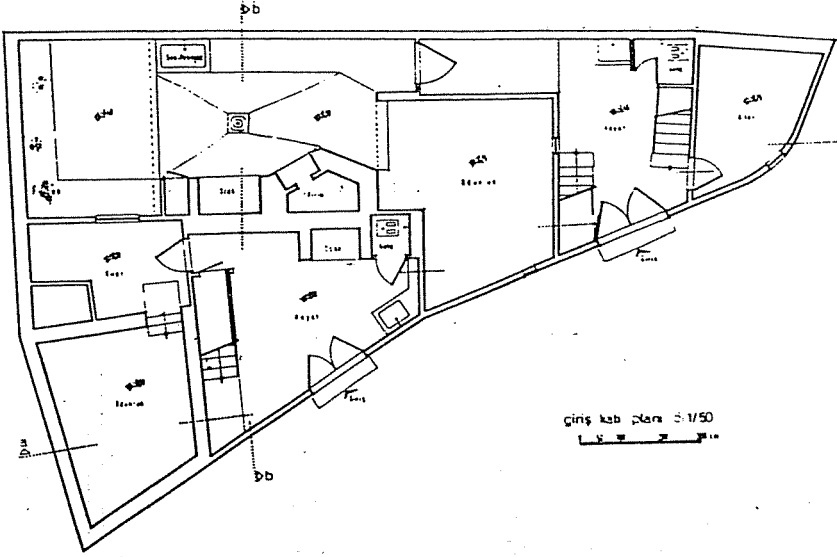
PLAN KROKİLERİ

İki Yüzlü İç Sofalı Plan

ŞEKİL I

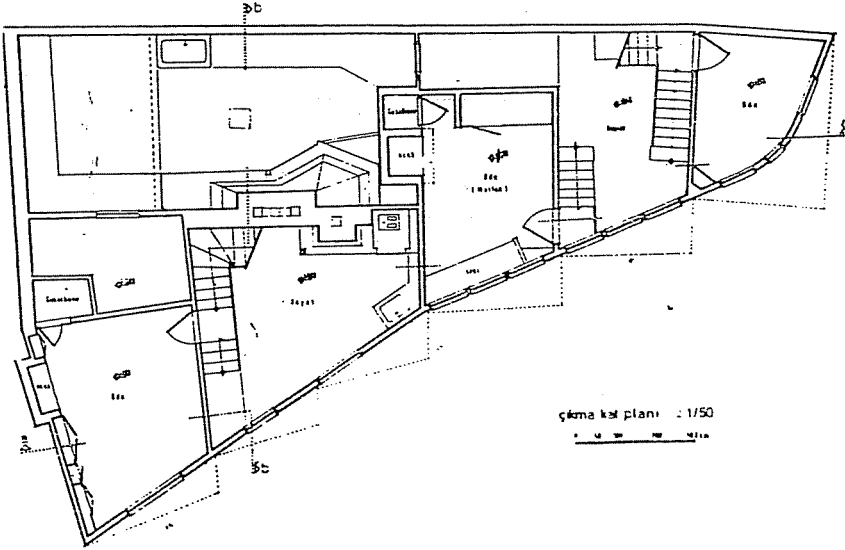
Setencilerici Sok.no.7.

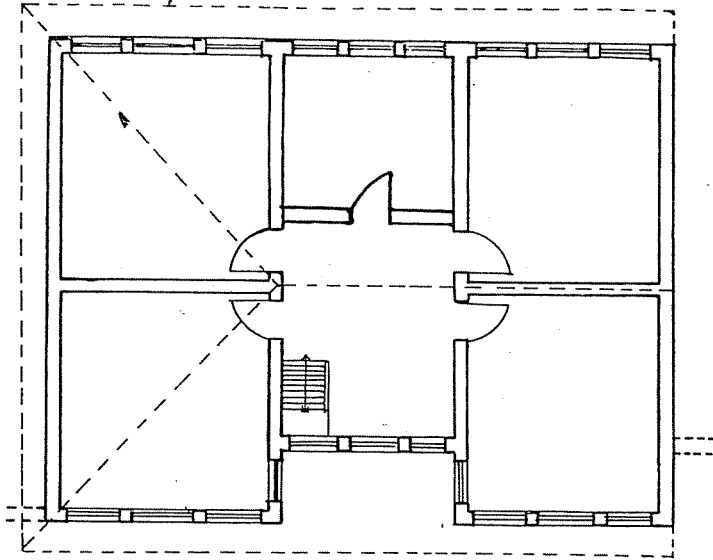

Röfövesi yapılan evin giriş kat planı

ŞEKİL 1 A

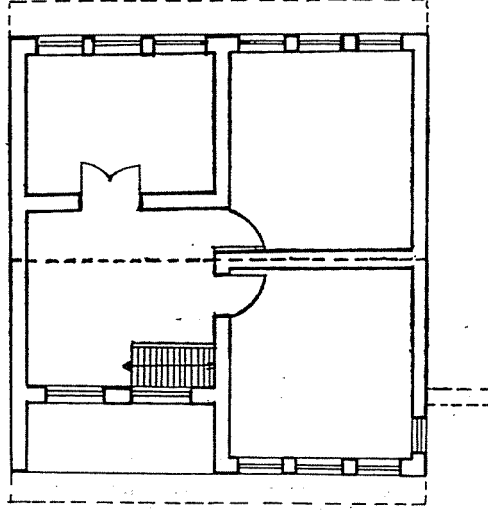
Röfövesi yapılan evin çıkma kat planı

Üç Tarafı Odalı Dış Sofalı Plan

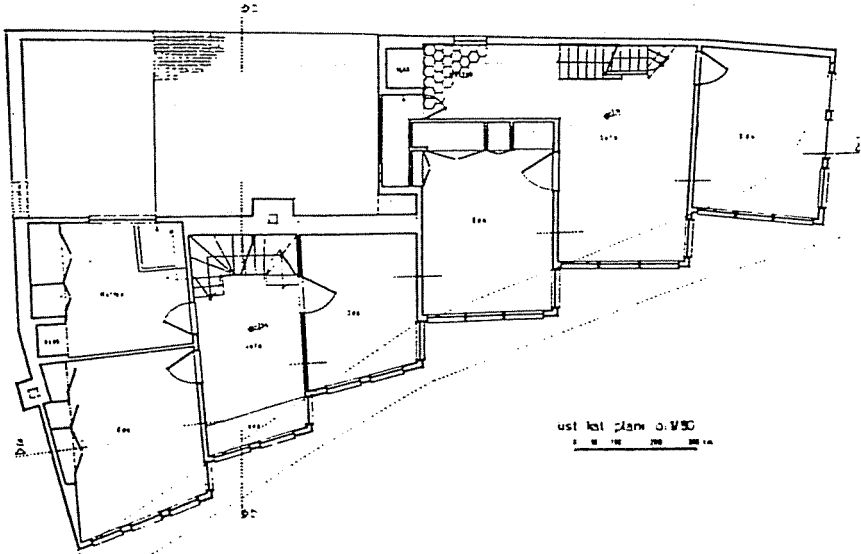
ŞEKİL 2
Bey Sok.no37.

Dış ve Köşe Sofalı Plan

ŞEKİL 3

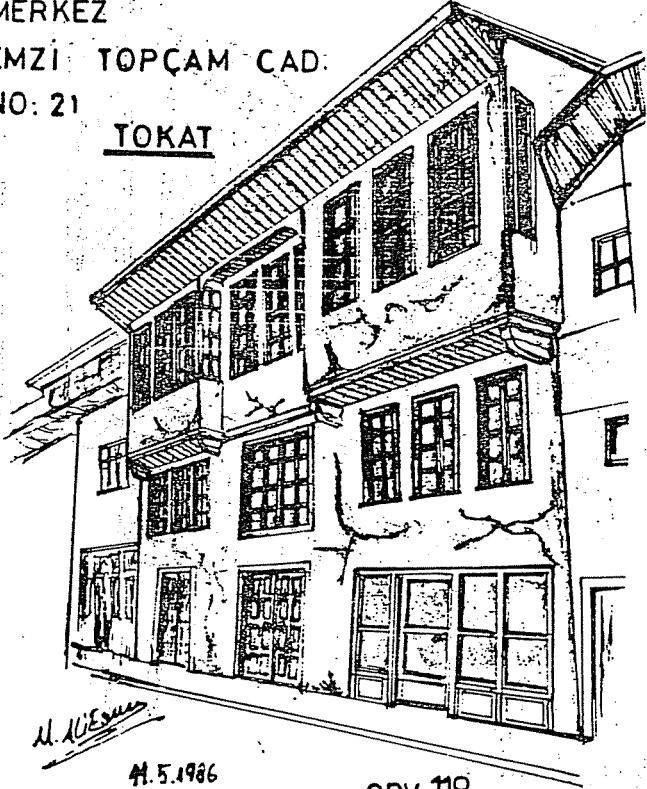
Horuçamam Sok.no.3.

Rölövesi yapılan evin üst kat planı

Mimarlık Yıl 21 Sayı 197-198' den

MERKEZ
REMZİ TOPÇAM CAD.
NO: 21
TOKAT

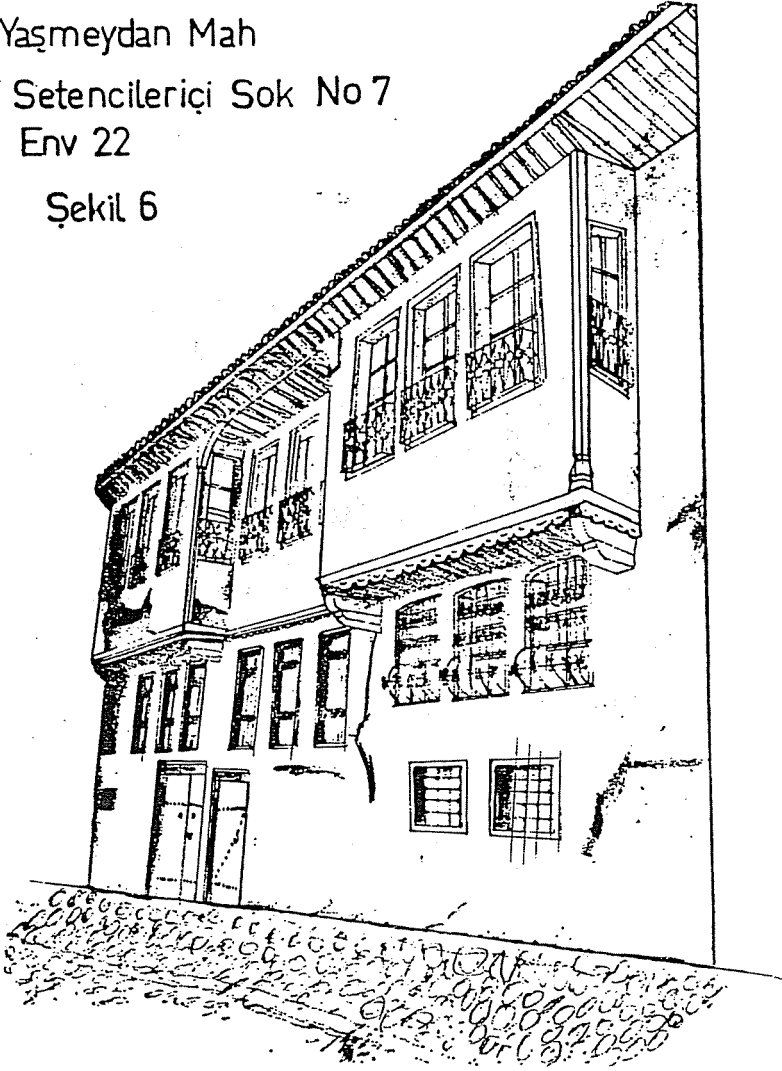
M. KESKİ

M. 5.1986

env 118

Şekil 5

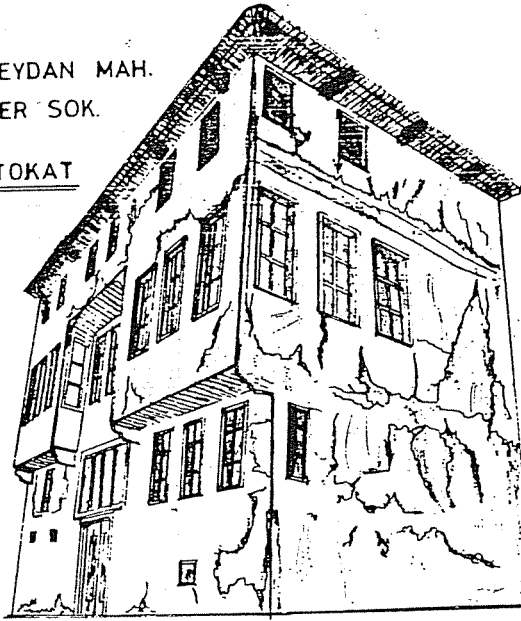
Yaşmeydan Mah
Setencilerici Sok No 7
Env 22
Şekil 6

YAŞ MEYDAN MAH.
SETENCİLER SOK.
NO:9

TOKAT

env 22

M. H. E. S.
10.5.1986

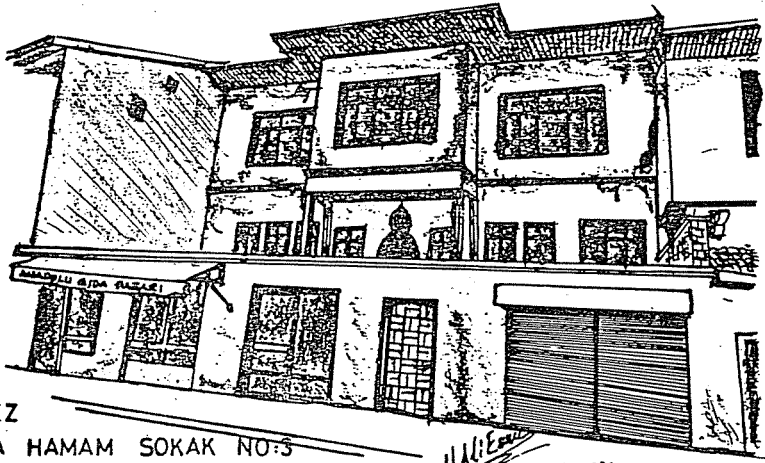
Şekil 7

MAHMUTPAŞA MAH.
MAHMUTPAŞA SOKAK NU:50
TOKAT env 58

Şekil 8

M. K. F. Öner
25.4.1986

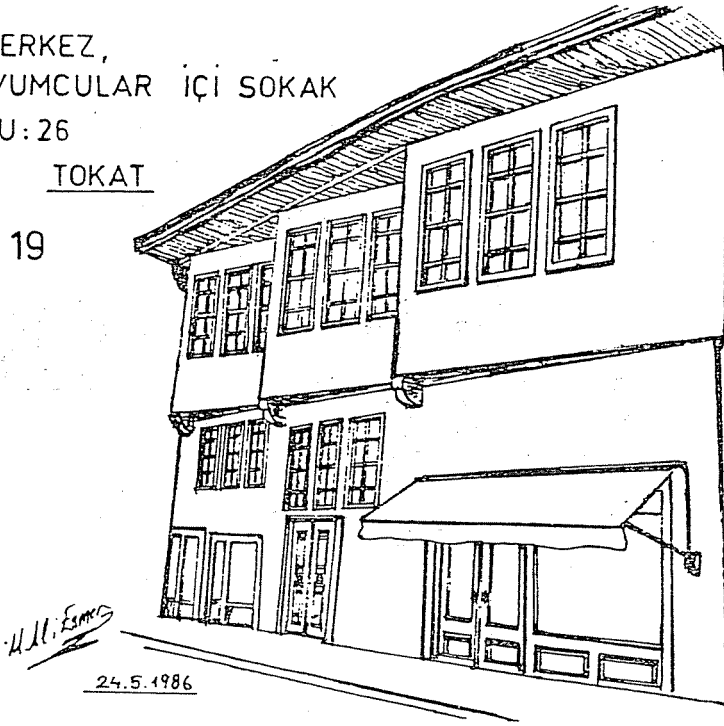
MERKEZ
ALIPAŞA HAMAM SOKAK NO:5
cnv 124 TOKAT

M. ALI
10.5.1986

Şekil 9

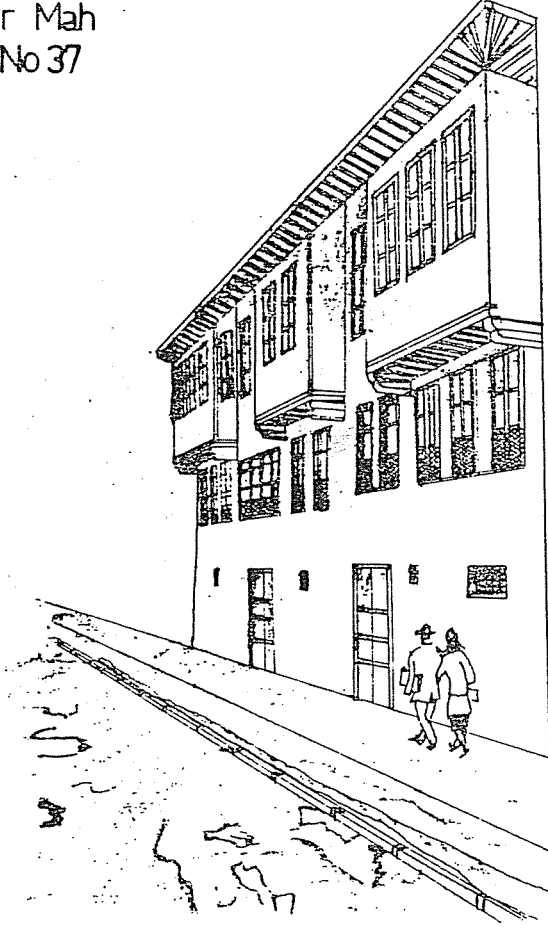
MERKEZ,
KUYUMCULAR İÇİ SOKAK
NU: 26
TOKAT

env 19

Şekil 10

Soğukpınar Mah
Bey Sok No 37
Env 68

Şekil 11

MERKEZ
ÖRTMELİ SOKAK
NO:42 TOKAT

env 105

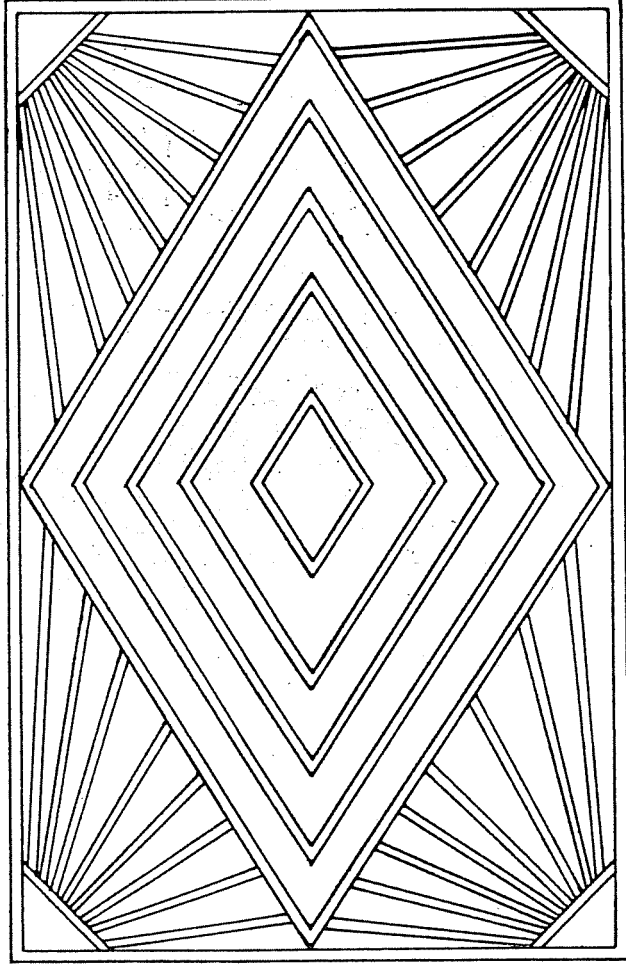
Şekil 12

40.5.1986

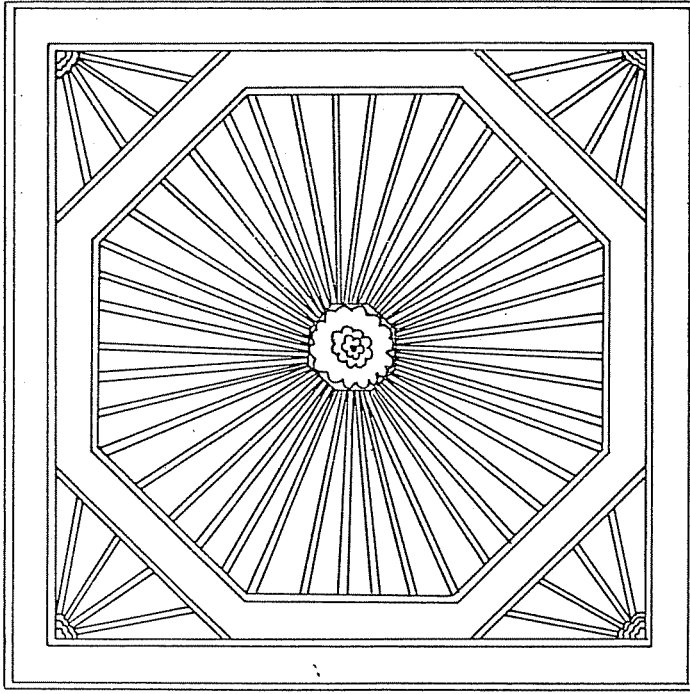
Remzi Topçam Cad. No 2 Env.121.

Şekil 13

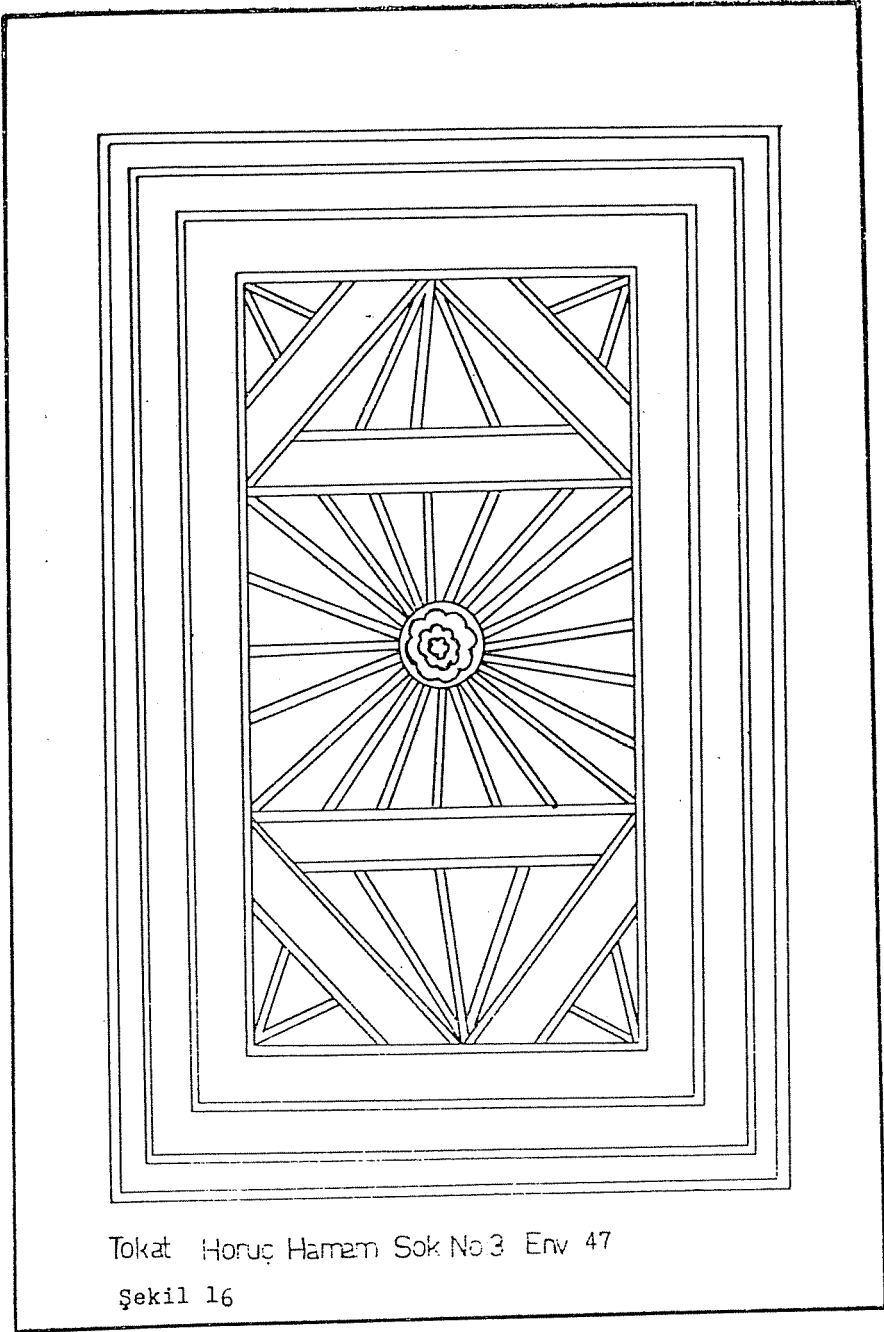

Tokat Kuyumcularici Sok no:45 Env 13

şekil 14

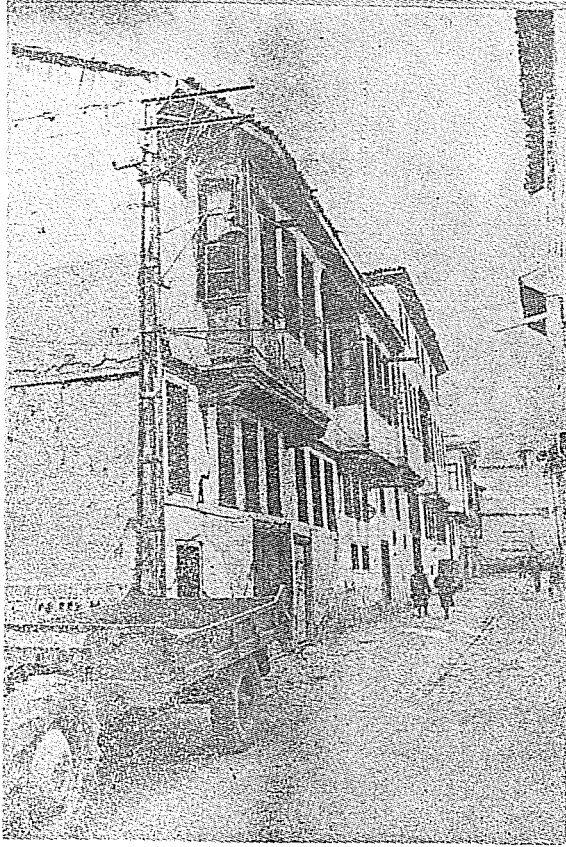

Tokat 3cyhamam Sok no:37 Env 90
Şekil 15

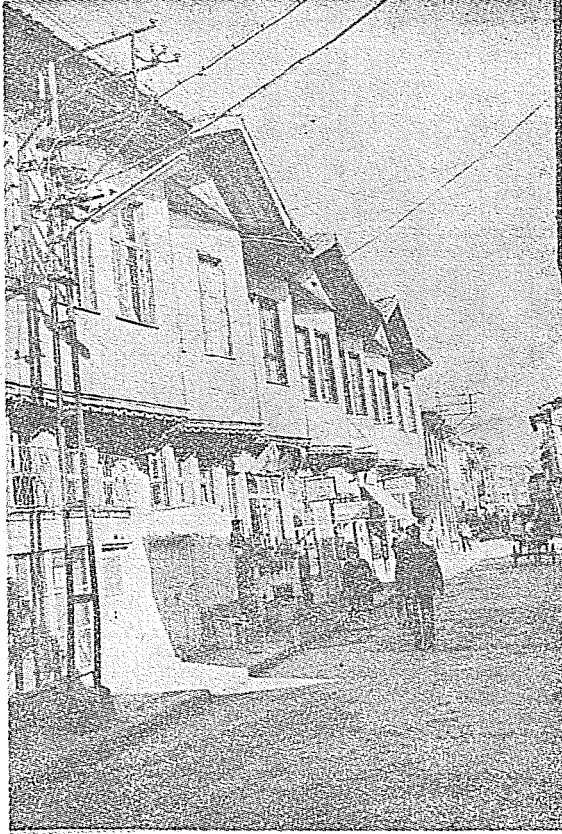

Tokat Horu Hamam Sok No 3 Env 47

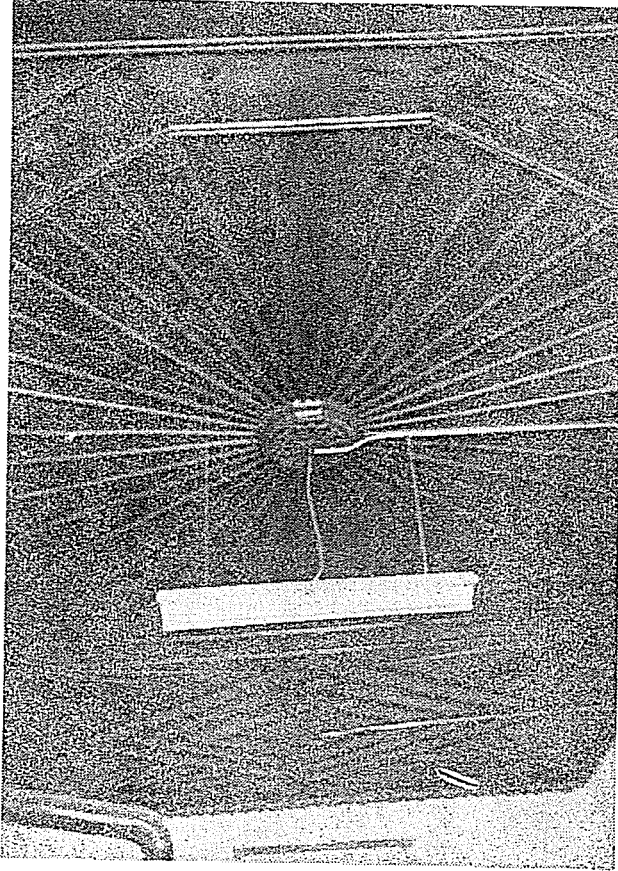
Şekil 16

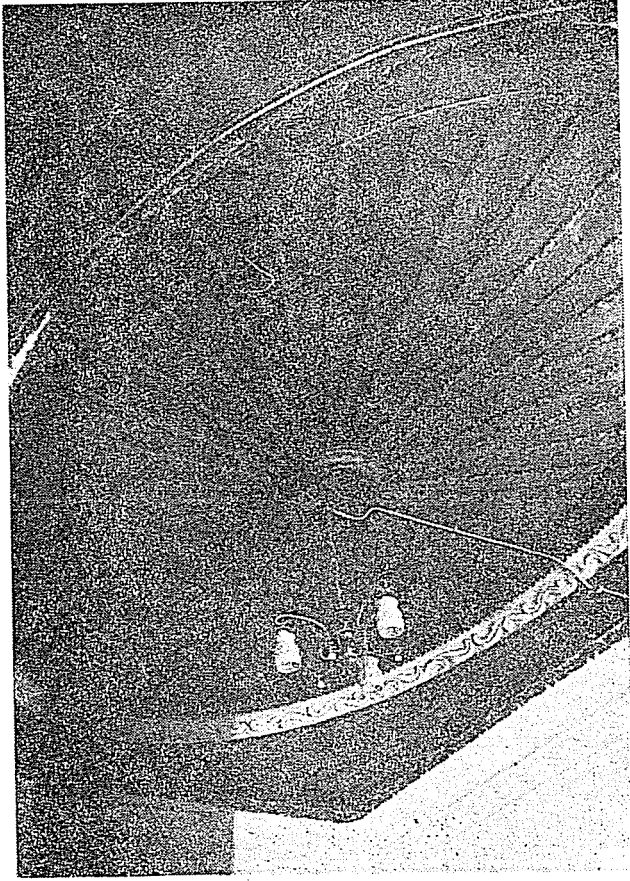
Resim 1 — Setenciler Sok. No : 9

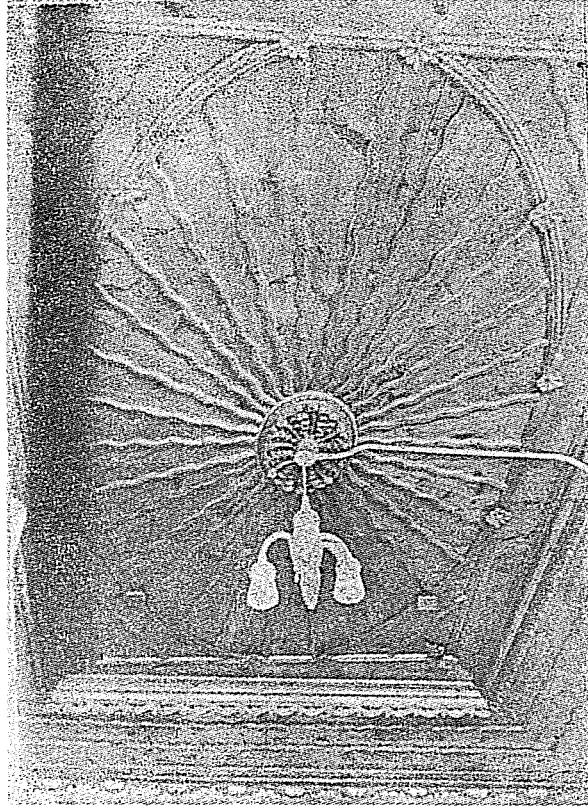
Resim 2—Remzi Topçam Cad. No : 7

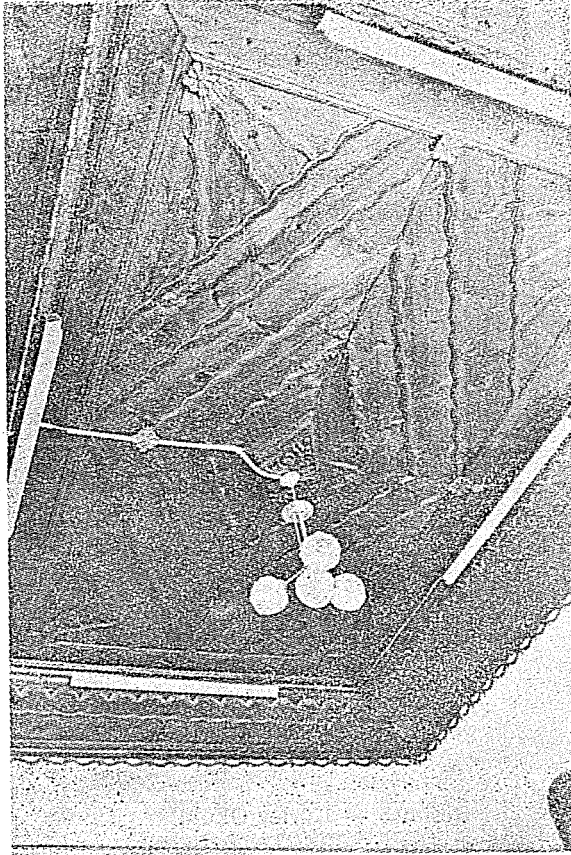
Resim 3 — Körler Okulu

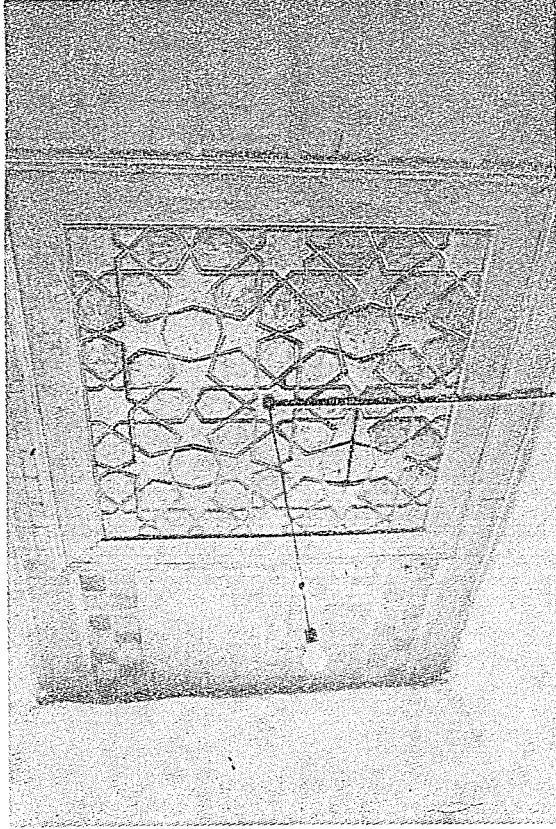
Resim 4 — Körler Okulu

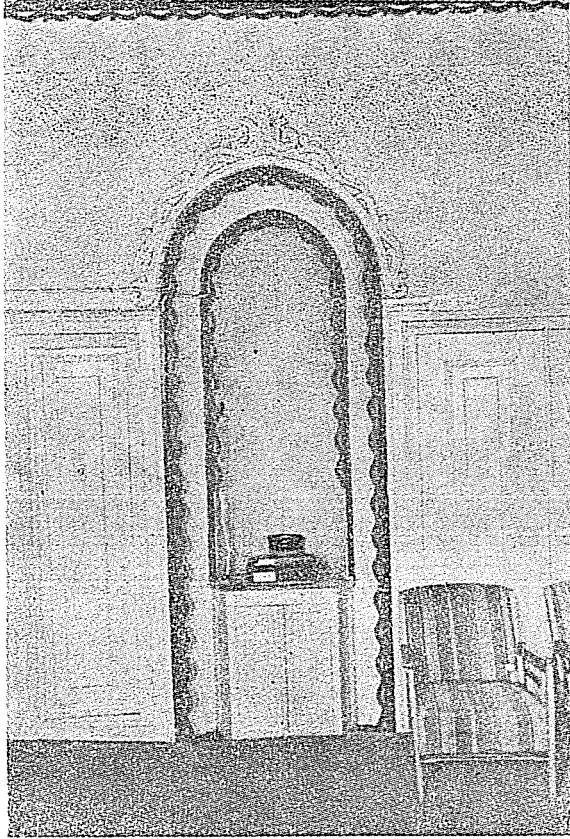
Resim 5 — Körler Okulu

Resim 6 — Körler Okulu

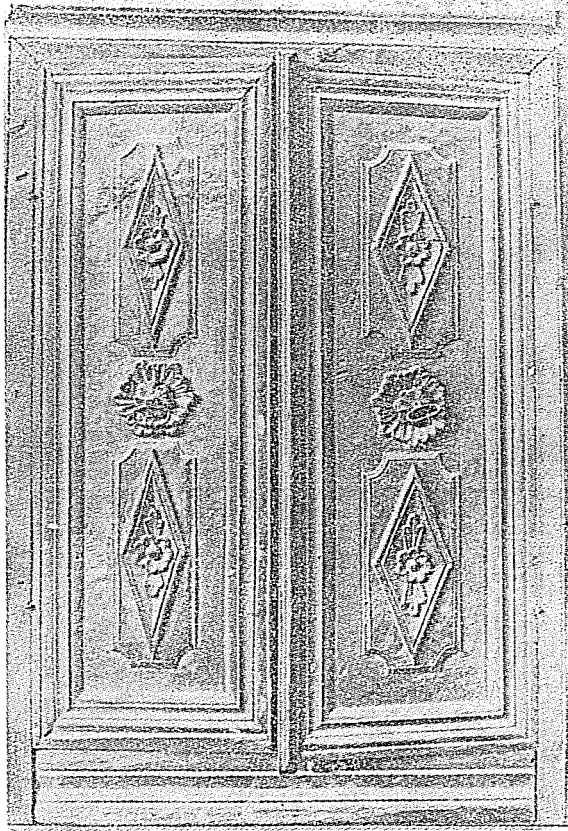
Resim 7 — Beyhaman Sok. No : 40

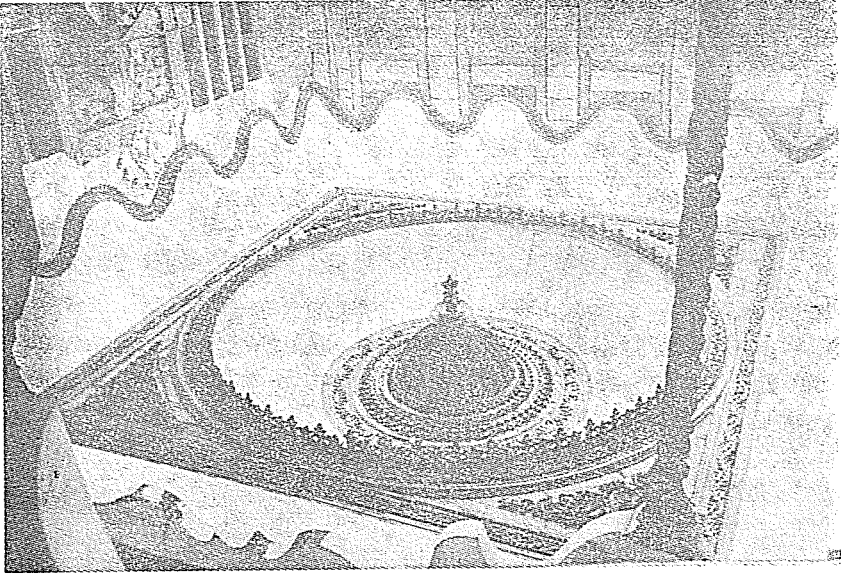
Resim 8 — Körler Okulu

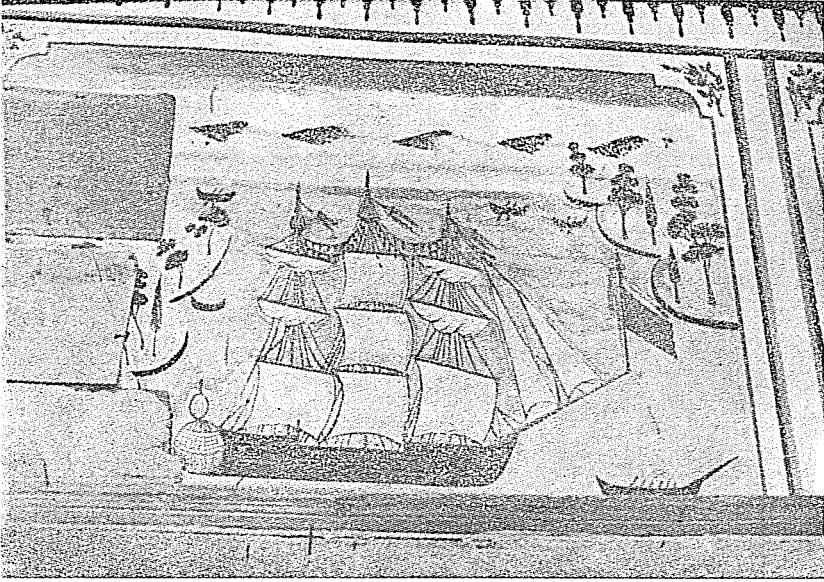
Resim 9 — Latifoğlu Konağı

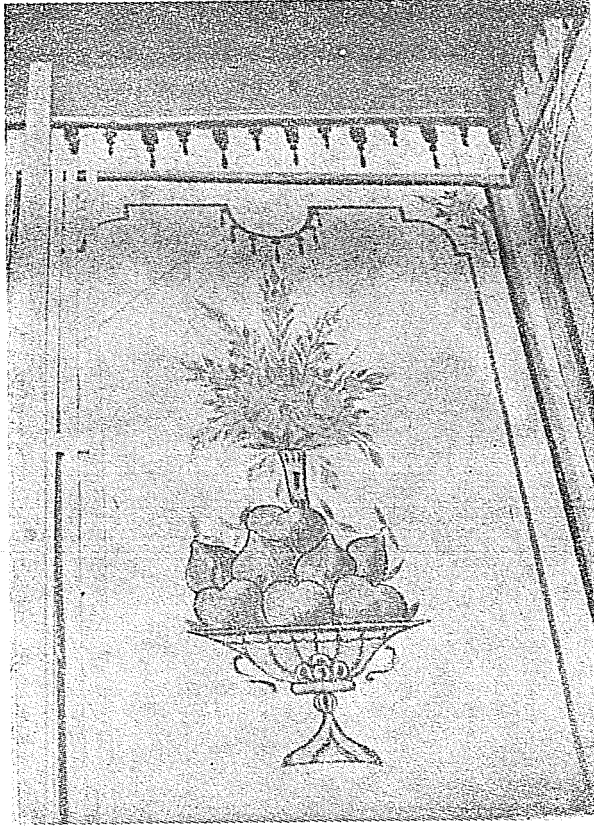
Resim 10 — Latifoğlu Konağı

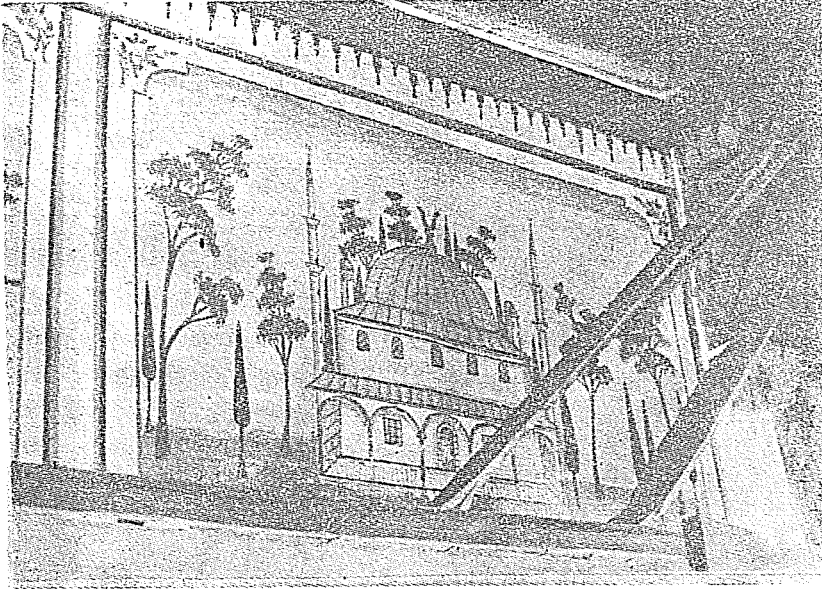
Resim 11 — Latifoğlu Konağı

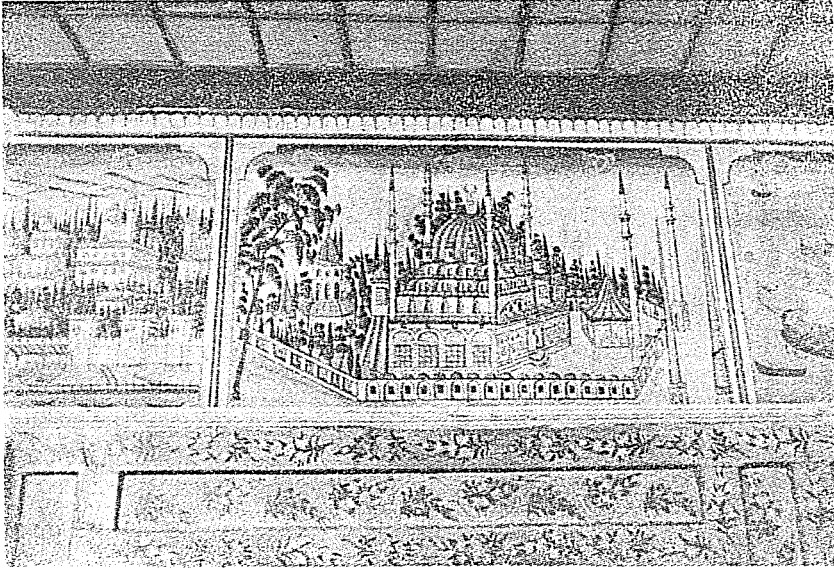
Resim 12 — Latifoğlu Konağı

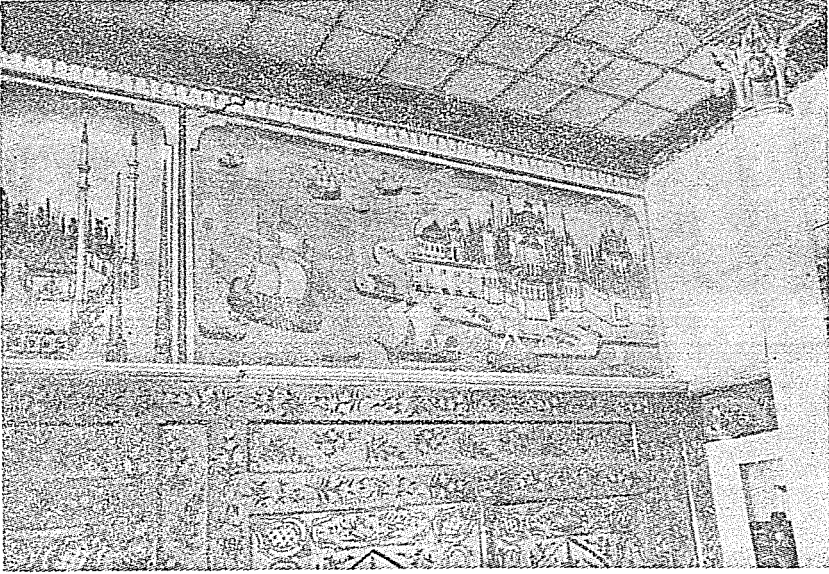
Resim 13 — Latifoğlu Konağı

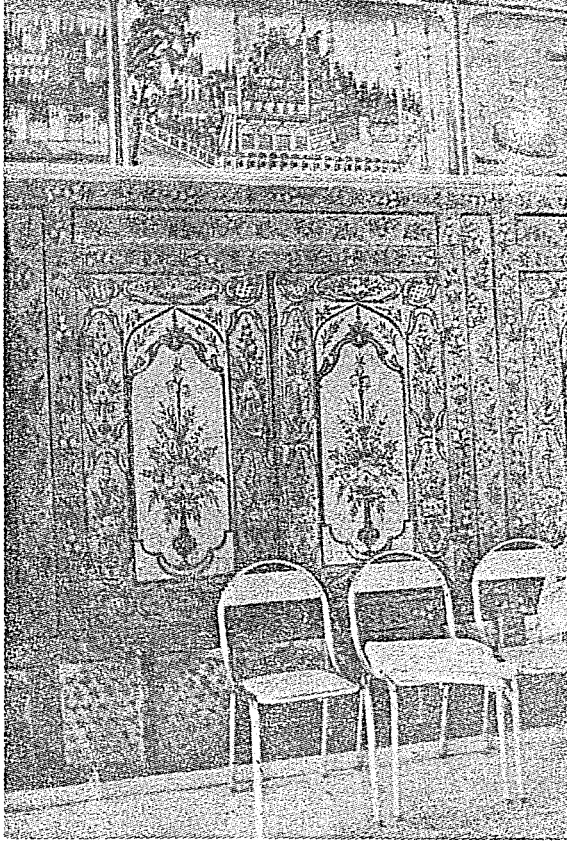
Resim 14 — Madımaklar Evi

Resim 15 — Madımaklar Evi

Resim 16 — Madımahlar Evi

Resim 17 — Madımaklar Evi

ŞEYH MEKNÜN TÜRBESİNDEKİ SGRAFFİTOLAR

Prof. Dr. Beyhan KARAMAĞRALI

XIII. asrın ortalarından itibaren Anadolu'ya Moğol akınları olmuş, halk arasında moral çöküntüsü başlamış ve insan kitleleri şeyh ve dervişlerin etrafında toplanarak yeni ümitler aramışlardır. Almut Kalesinin Hülâgû tarafından tahribi ile de birçok batınî inançlı şeyh ve derviş Anadolu'ya yayılmıştır. XIII. yüz yılın ikinci yarısı Anadolu tarikat tarihi bakımından en karışık devredir. Meselâ Sarı Saltuk'un müridi Barak Baba Tokat'lı idi. Kalenteri dervişleri gibi çıplak dolaşır, başına öküz boynuzları takardı. Erenler adını taşıyan mezarlığı ve üzerinde aslan, güvercin, horoz, kaz, haşhaş çiçeği ve hayat ağacı bulunan, bugün Tokat Müzesinde yığın halinde bir kenara atılmış olan, halbuki bizim XIII-XIV. asırlardaki inanç dünyamızı aksettiren mezarları, Tokat'taki tarikatlerin zenginliğini ortaya koymaktadır.

Tokat'taki kitabesi bulunmayan yahut ait olduğu tarikatı bilemediğimiz pekçok zaviye mevcuttur. Bunlardan birisi de Şeyh Mekkün Türbe-Zaviyesidir.

Şeyh Mekkün Türbesi(1) (Plân 1), Mezarın bulunduğu güneydeki bölüm, ortadaki kubbeli ve onun solunda ve sağdaki odalar olmak üzere üç kısımdan meydana gelmiştir. Bina, tamamen moloz taş ile yapılmıştır. Dışta kuzeydeki duvarın alt kısmında iki pencere mevcuttur. Kapı güneydedir. İçte, yanlardaki odaların duvarları, pencere-

1) A. Gabriel, Monument Turcs D' Anatolie, Paris 1934, 105-106. s.

lerin üst hizalarına kadar mavi, patlıcan moru ve siyah çinilerle kaplanmış. Orta kısımda Selçuk uçgenleri ile geçilen kubbe ve bu uçgenler arasında, çini ile kaplı pencereler vardır.

Bu yapı, sadece bir türbe olmayıp bir mescidi de havi küçük bir zâviyedir. Ancak bazı eserlerin içlerinde yer alan türbelere göre isimlendirildiği bilinmektedir(2). Bu zaviye ve türbe-mescit kompleksinin, o zamanlar nasıl alındırıldığına bilemiyoruz, fakat neşriyatta «Açıkbaş Türbesi» olarak geçen bu yapıya «Şeyh Meknûn Türbesi» de denilmektedir.

Bu zat kimdir? Bu zaviye hangi tarikat sâlikleri tarafından kullanılmaktadır? bunları bilemiyoruz. Ancak yapının içinde kubbeli mekânın kuzey duvarında bulunan sgraffito iki çizim bu yapının mâhiyetine ışık tutmaktadır. Basit yapılmış olan çizimlerden birinde iki geyiği çeken bir insan figürü ve «Ali» sözcüğü görülmektedir. Orta Asya Türk mezar taşlarında ve Orta Asya'da muhtelif eşya üzerinde, ölümsüzlüğü temsil ettiği düşünülen, geyik motifi bulunmaktadır(3). Afyon'un İhsaniye ilçesindeki mezarlığın duvarı üzerinde, geyik kabartması bulunan bir lâhit kapağı mevcuttur. Afyon'da türbelere veya yatır mezarlarına geyik boynuzu konulmaktadır. Genellikle mezarlar üzerine bırakılan geyik boynuzundan ölümsüzlükten başka şifa da umulmaktadır(4).

Antalya civarındaki Tahtacılar a ait bir nefeste «Sana derim sana geyik erenler» denilmekte ve geyik «Erenler» olarak tahsis edilmektedir(5). Tarikat efsanelerinde geyik mühim bir yer tutmaktadır(6). Baba İlyas'ın müridlerinden olup Seyyid Elvan Tarikatına mensup olan Geyikli Sultan Baba(7) «Geyükcülerle musabehet ider»

- 2) H. Karamağaralı, Moğol İstilasından Sonraki Selçuklu Eserleri, Ankara 1965.
- 3) H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, II. C. İstanbul 1941, 180-181. s. E. Esin İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978, 94-95. s.
- 4) H. Tanyu, Ankara ve Çevresindeki Adak ve Adak Yerleri, Ankara 1967, 155-158. s.
- 5) N. Kum Atabeyli, Antalya Tahtacılarına Dair Notlar, T.T.A.E.D. IV. Sayı, İstanbul, 1940, 206. s.
- 6) F. Köprülü, Mısır'da Bektaşilik, Türkiyat Mecmuası, VI, 1936-39, 14-15. s. Yahya Benakay, Yaşayan Alevilik, İstanbul 1967, 26-27. s.
- 7) Mehmed Neşri, Neşre hazırlayanlar (F.R. Onat - M.A. Köymen), Kitap-ı Cihân Nüma, Neşri Tarihi, I.C. Ankara 1949, 168-169.; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1, İstanbul 1335, 46. s.

idi. Geyikli Baba rivayete göre, Bursa fethedilirken bir geyiğe bine rek ordunun önünde savaşmıştı. Niksar'daki Çöreği Büyük Tekkesinin kapısında da bir geyik kabartması bulunmaktadır. Hacı Bektaş Velî bir tasvirinde bir koltuğunda bir geyik öbüründe aslan bulunduğu halde resmedilmiştir(8). Bütün bunlara dayanarak bu eserde görülen sgraffito figürün Hz. Ali'ye veya ona bağlı bir veli yahut bir şeyhi temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Bu yapıda ikinci basit çizim fütüvvetin temel ilkelerini tesbit eden mutasavvuf Şeyh Şihabü'd-din Ebu Hafs Ömer el-Sühreverdî (1145-1234) nin türbesidir.

Şeyh Şihabü'd-din Sühreverdî Avarif el Maarif adlı eserinde Fütüvvet'in tasavvufun bir parçası olduğunu söyler. Tasavvuf yoluna girmek isteyenler, Tasavvuf hırkasını onun elinden giyerlerdi. Mekke'ye hac için gittiği 1231 yılında şair ibn el Fariz'in iki oğluna Fütüvvet hırkasını kendisi giydirmişti(9). Sühreverdî Anadolu'da Alâaddin Keykubad tarafından hürmet görmüş bir mutasavvıftır. Mevlevî kaynakları da ondan övgü ile bahsetmektedirler(10).

Şeyh Şihabü'd-din Sühreverdî alevilik ile sunniliğin arasını bulmaya çalışmıştı(11). Bağdat'da bulunan türbesinin Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından yaptırıldığı söylenmektedir(12). Bu Bağdat'taki türbenin sgraffitosunun da Şeyh Mekkûn Türbesinin sıvaları arasında bulunması bu yapının hüviyetini ortaya çıkarmamızda faydalı olmaktadır. Şu halde bu türbe-zaviye, Sühreverdîye tarikatına yakınlığı olan bir şeyhe aittir. Acaba Sühreverdî tarikatına mensup kimseler, Türkmenlerden korktukları için mi başka isimler altında inançlarına devam etmişlerdir? Zira tarihte bir Sühreverdî zaviyesinin Türkmenler tarafından yağma edilip şeyh ve dervişlerinin esir edildiklerini bilmekteyiz(13)

8) B. Karamağaralı, Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki tarikat ve tekke sanatı hakkında, İlahiyat Fak. Dergisi, XXI, Ankara. 1976, 247-248. s.

9) N. Çağatay, Makaleler ve İncelemeler, Konya 1983, 215. s.

10) A. Eflâki, Ariflerin Menkıbeleri, I, İstanbul 1964, 44-45. s.

11) Sühreverdî, İslâm Ansiklopedisi, Sühreverdî Maddesi; Meydan Larous, Sühreverdî Maddesi.

12) O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, 470. s.

13) O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, 516. s.

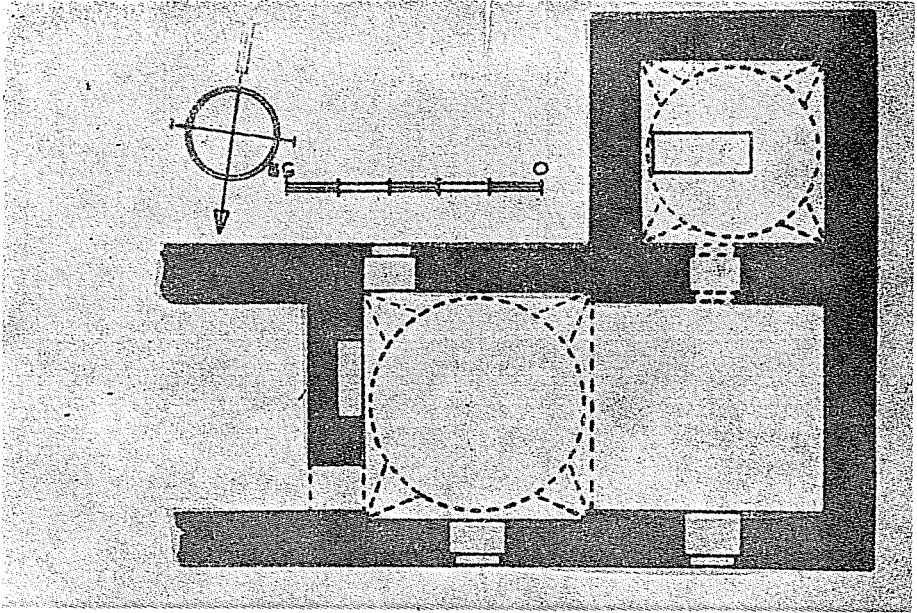
Sivrihisar'ın Mülk köyünde bulunan Doğan Arslan Türbe-mescidinin taş duvarında da sgraffito ile yapılmış yine Sühreverdi Türbesinin bir çizimini görmekteyiz(14).

Konya-Ereğlisinde özellikleri bakımından XV. yüzyıl başlarına tarihlenebilen ve evvelce bir kompleksin içinde bulunduğu tesbit edilen bir türbenin girişinde sağda, duvarın sıvası üzerinde, oturan bir derviş ile yine Şeyh Şihabü'd-din Sühreverdi'nin türbesinin sgraffito çizimini bulmaktayız. Bu çizimlerin hepsinin adı geçen şeyhin türbesi olduğuna kani olmamız, bilinen diğer tarikat kurucularından hiç birinin bu şekilde bir türbe biçiminin olmayışındadır. Ereğli'de 1390 tarihli Nasıha Hatun Binti Süleyman tarafından yaptırılan bir Şeyh Şihabü'd-din zaviyesi mevcuttur' Türbe-Mescit kısmı ayakta olan eserin hanikâh kısmı kazı ile meydana çıkarılmaktadır. Nasiri fütüvvetnamesine göre yapılmış, dört tarafı açık ve havuzlu bir merasim salonunu havi Konya Ereğli'sindeki eser, Sühreverdi tarikatının XIV-XV. yüzyıllarda çok geniş bir sahaya yayıldığı ve Sühreverdi inanç ve fikriyatının bu asırlarda kuvvetle yaşandığını göstermektedir. Zira bu yapıya vakfedilen vakıflar o kadar çok idi ki gelirleri bu yapının bakımından sonra Mekke-i Mükkerre'nin ihtiyaçlarını karşılamak maksadı ile Mekke'ye gönderilmekte idi(15).

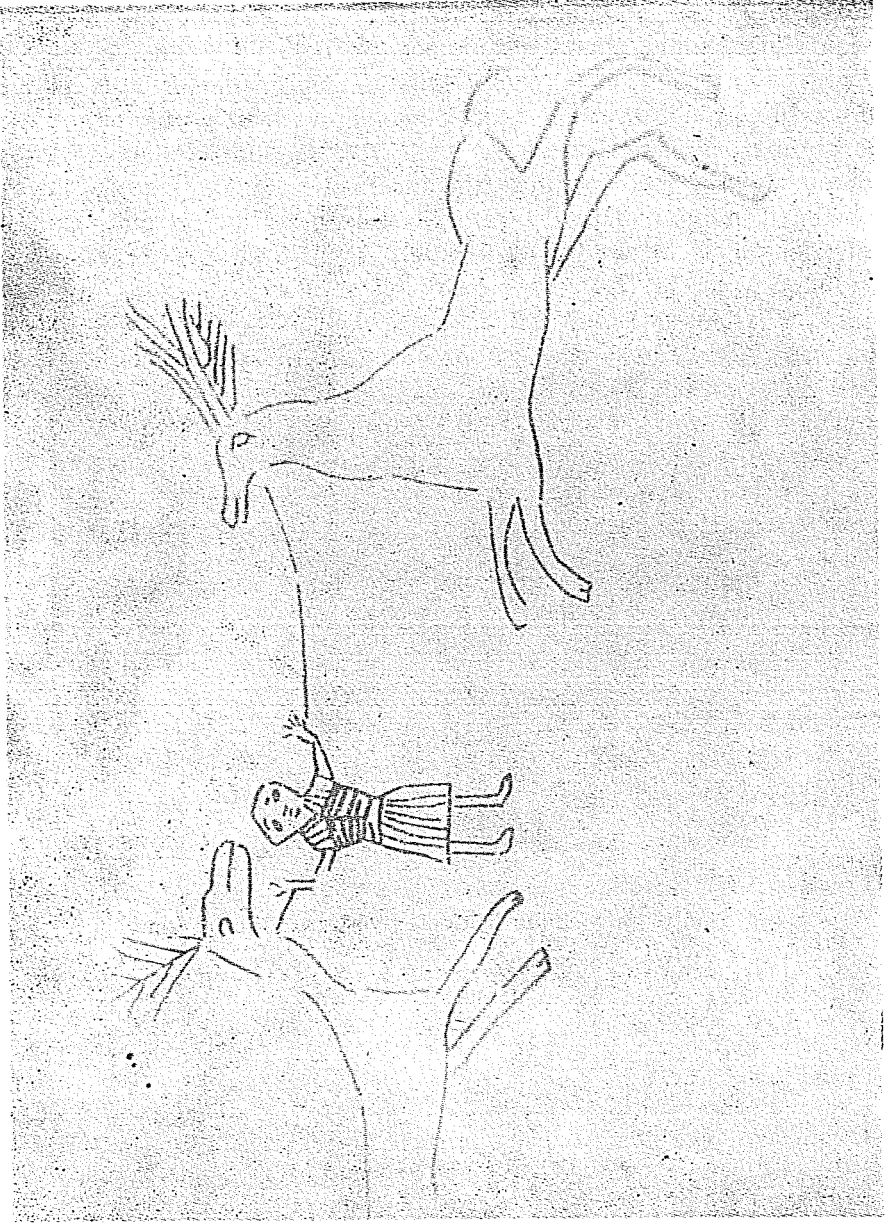
Sonuç olarak Anadolu'nun muhtelif yerlerinde XIV-XV. yüzyılda görülen Şeyh Şihabü'd-din Türbesi sgraffitolarına ve geyikli fıküre dayanarak bu eserin Alevi-Sünni akidelere uyan kimselerin topladıkları bir yapı olduğunu ve Sühreverdiyeliğin bu tarihler arasında geniş bir alanda yayıldığını, türbe ve zaviyenin de bu tarikat'e mensup kimselerce kullanıldığını söyleyebiliriz.

14) N. Çağatay, The Masjid of Doğan Arslan, (Fifth International Congress of Turkish Art), Budapeşt 1978, pp. 215-119.

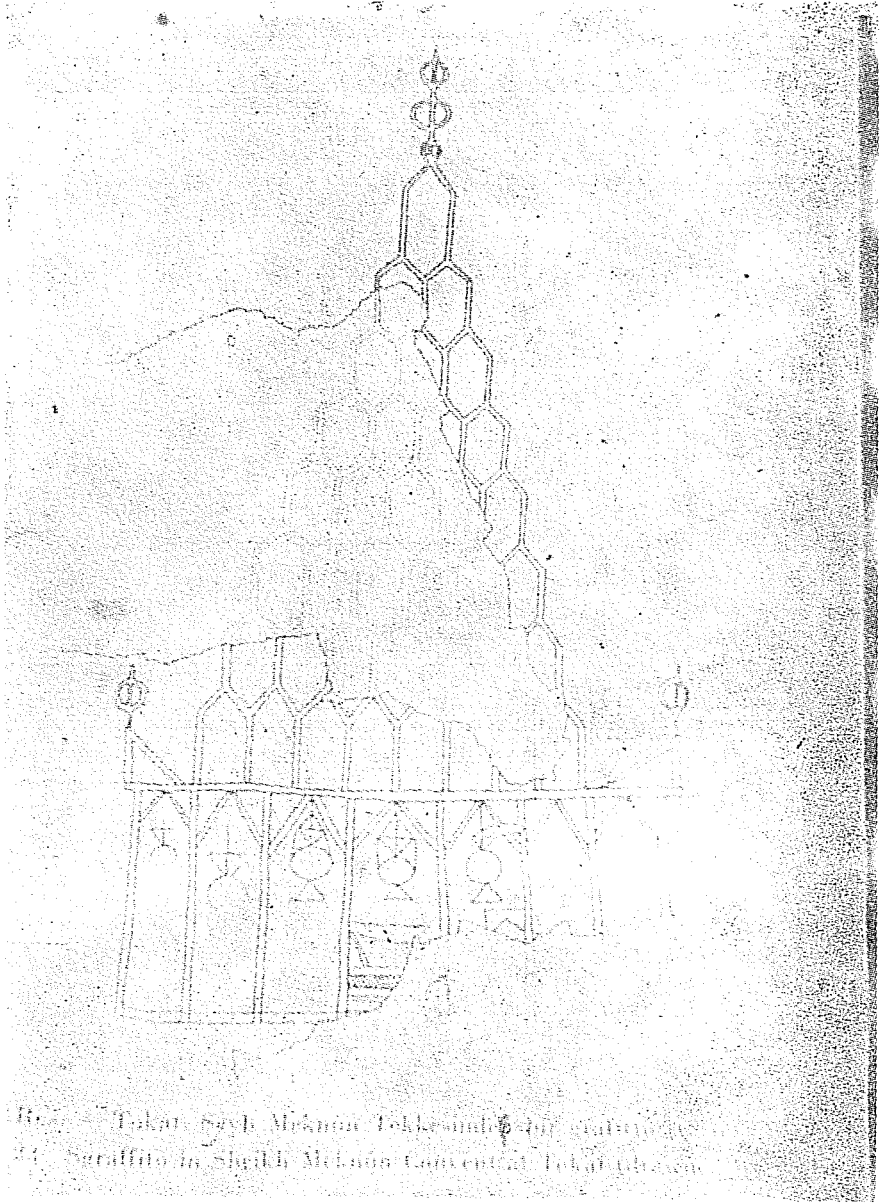
15) Konya Ereğlisinde bulunan Sühreverdi zaviyesi kazısı tarafımızdan yürütülmektedir.

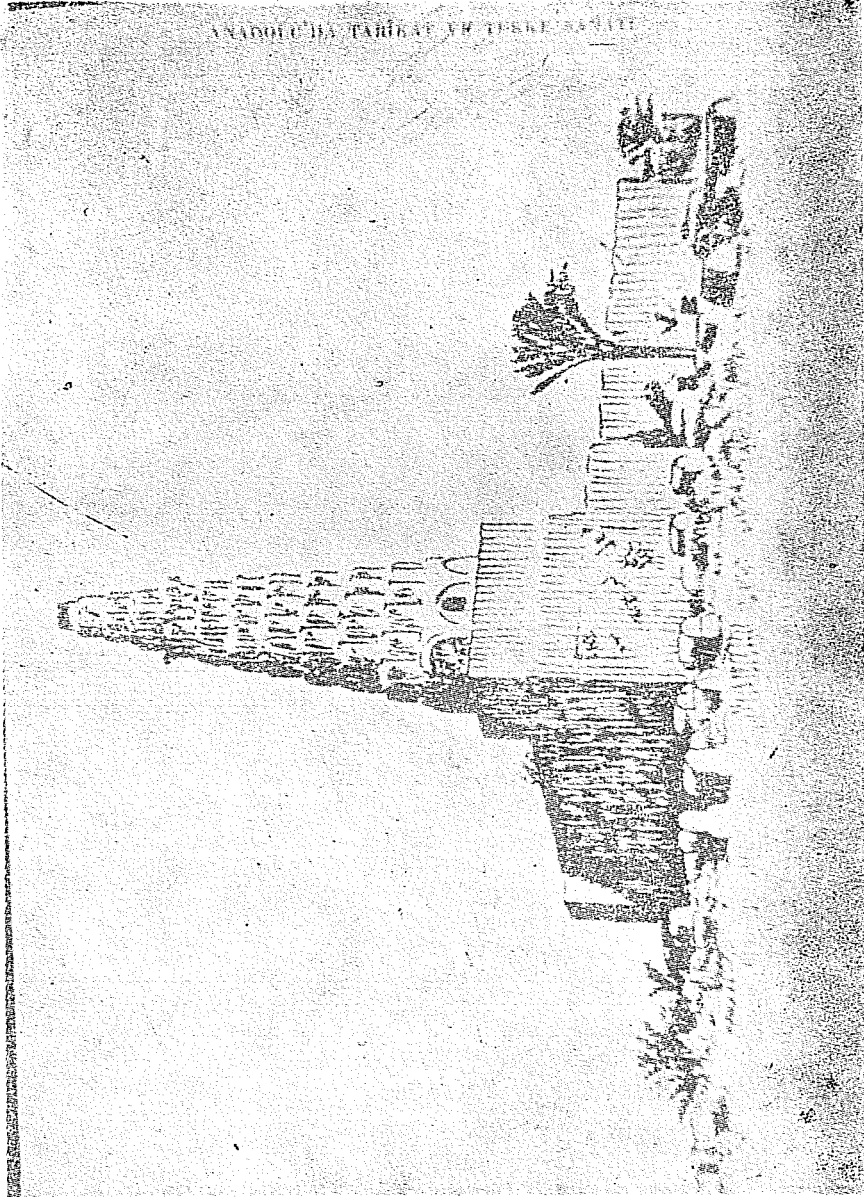
Plân Şeyh Mekkûn Türk-Zaviyesi (A. Gabriel'den)

Şeyh Şihab'd-Din Sühreverdi Türbesi, Bağdad

Bağdad'daki Şihabü'd-Din Sühreverdi Türbesinin Tokat
Mekkun Türbe -Zaviyesindeki Sgraffito Şeyh

Şeyh Mekkun Zaviyesindeki sgraffito

ŞEYH NASREDDİN (NUSRET) TÜRBESİ

Halit ÇAL (*)

Zile'nin yakınındaki Şeyh Nusrettin (Tekke) Köyünde bulunmaktadır(1). İnşa tarihi belli değildir. Türbe halk arasında Şeyh Nusret (Nusreddin) türbesi olarak bilinmektedir. H. 754/M. 1353, H. 770/M. 1368 ve H. 792/M. 1389 tarihli üç vakfiyeye ait suretlerde Şeyh Nusret bin Hamza zaviyesine vakfedilen yerlerden söz edilmektedir(2). Ancak türbedeki mezar taşında Şeyh Nasıreddin yazılıdır. Bu ismin zamanla halk arasında Şeyh Nusret veya Nusreddin diye kullanılmaya başlandığını düşünebiliriz. Kayıtlarda 1691 yılında göç-

*) Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü Araştırma Görevlisi.

- 1) Bu köy halk arasında Tekke Köyü olarak ta bilinmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III. C., 879 s.'da Zile'den söz ederken "... bağ ve bahçeleri ta Tekke Köyüne kadar uzanır" demektedir ki -bugün de Tekke Köyü olarak anılır- burasının şimdiki Şeyh Nusret Köyü olması kuvvetle muhtemeldir. 2. Dip notta'da bahsedeceğimiz vakfiye suretlerinden 1481 yılına ait olanında "Aksaray yani Şeyh Nusret karyesine müteallik vakfiye-i şerifedir» ibaresi vardır. Defter-i Evkaf-ı Rum, 49. s.'da Aksaray Köyündeki Şeyh Nusret Zaviyesi belirtilmektedir. Bu bilgilere dayanarak Şeyh Nusret'in ölümünden evvel köyün isminin Aksaray olduğunu, ölümünden sonra ise hatırasına binaen isminin Şeyh Nusret olarak değiştirildiği, bir süre bu iki ismin beraber kullanıldığı, 16. yy. dan itibaren Aksaray isminin unutulurak Tekke veya Şeyh Nusret isimlerinin rağbet gördüğünü söyleyebiliriz.
- 2) Günümüzde köyde yaşayan ve Şeyh Nasreddin'in soyundan olduğunu söyleyen Murat Koçyiğit isimli şahısta 4 vakfiye sureti bulunmaktadır. Suretlerden faydalanma imkanı verdiği için kendisine müteşek-

be Türkmenlerin iskanı ile ilgili olarak Nusratlı Köyü'nün bu tarihte oturulamayacak kadar harap olduğu yazılıdır(3). 1855 senesinde İbrahim Dedezade Hüseyin Ağa tarafından tamir ettirildiği türbe içindeki kalemîşi kitâbede kayıtlı olan eserin en son 1978 yılında tekrar onarıldığını, kapısı üzerindeki kitâbeden anlıyoruz.

Türbe, batı tarafındaki cami ile birlikte biraz aralıklı yerleşen iki yapıdan meydana gelen küçük bir külliye'nin parçası gibi bir konuma sahiptir(4) (Şek. 1). Cami ile türbe arasında türbenin güney duvarından itibaren uzanan bir duvar caminin doğu duvarına bitişerek kısmî bir beraberlik teşekkül eder(5).

Kubbe, sekizgen kasnak üzerine oturmakta ve kurşunla kaplandığı için inşa malzemesi anlaşılamamaktadır. Kasnağın kubbe eteğine rastlayan üst kenarlarında duvarlardan hafifçe taşıntı yapan şimdiki hali ile betonla yenilenmiş düz bir saçak çıkıntısı dolmaktadır. Kasnak ile kübik gövdenin arasında kalan köşelerde ortaya çıkan üçgen bölümler, hafif meyilli çatı şeklinde bir sistem ile kapatılmış, üzerleri bir beton tabakası ile kaplanmış olup bu bölümlerde de iki cepheye doğru taşıntı yapan saçak çıkıntısı bulunmaktadır.

Cephelerden doğudaki, kübik kuruluştan biraz daha alt kademede yüksekliğe sahip bir duvarla kuzeye doğru uzanır. Esas yapı

3) H. Turgut Cinlioğlu, *Osmanlar Zamanında Tokat*, 13. s. kırım. Yukarıda sözü edilen üçünden başka H. 886/M. 1481 yılına ait Suret Hoca Ali İbne-ı Faris'in Şeyh Nusret Köyündeki Yakup Paşa Camisine vakfettiği yerler belirtilmektedir. Bugün köyde türbenin bitişiğinde tek cami vardır. Bu yapının değişerek günümüze gelebilen Yakup Paşa Câmii olduğunu düşünüyoruz. Bu duruma göre bu yapılar topluluğundan günümüze sadece bir cami ile türbe kalmıştır.

4) Bkz. 2. Dip not.

5) Evliya Çelebi, a.g.e., 877. s.'da zâviyeden "... Bu Şeyh Nusret-i Hacı Bektaş Veli, Horasan'dan gelmiş ceddimiz Hoca Ahmet Yesevî halifelerinden olup Horasan illerindedir. Tekke Zile vadisinde mamur ve şenlikli imaret, mescit, misafirhaneli bir yerdir. Başı ve ayağı çıplak yetmiş adet fukarası vardır" diye bahsetmektedir. Defter-i Evkaf-ı Rum, 49. s.'da ve 2. dip not'ta söz edilen vakfiyelerde açıkça Şeyh Nusret Zaviyesi belirtilmektedir. Ancak imarete ait bilgi yoktur. Cami ile türbe arasında kalan mekanın, zaviyenin imarethanesi veya misafirhanesi olduğu kabul edilebilir. Fakat zamanımıza oldukça değişerek gelen ve şimdi bir depo olarak kullanılan bu mekanın hangi fonksiyona hitap ettiği anlaşılamamaktadır. Türbe ile caminin yakın çevresinde zâviyeye ait olabilecek bir yapı kalıntısı da yoktur.

cephesi simetri ekseni üzerine ve alt hizası, yapının yarı yüksekliğinden itibaren başlayacak şekilde yaklaşık tambura kadar uzanan sivri kemerli ince uzun bir pencere açıklığına sahiptir. Yekpare blok taşın oyularak pencere açıklığı haline sokulduğu görülmekle beraber, pencere açıklığının alt tarafı duvar örgüsü ile meydana getirilmiştir. Pencerenin oyulduğu düzgün yüzeyli taşın çevresindeki duvar örgüsü genellikle moloz taş olmakla birlikte, köşe bağlantılarda kaba yonu bloklar da kullanılmıştır.

Cephenin kuzeye doğru daha alt kademede devamını sağlayan duvar yüzeyinde, sonradan yapıldığı anlaşılan dikdörtgen formda basit bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Türbe cephesinde görülen iki sıra tuğla hatıl, derz hizası bozulmaksızın bu kapıya doğru devam etmekte ve dolayısıyla bu bölüme kadar olan duvar örgüsünün bozulmadan günümüze kadar geldiği anlaşılmaktadır (Res. 1), (Plan 1). Ancak kapıdan itibaren devam ettiği görülen duvarın gerek malzemesi ve gerekse duvar örgüsü farklılaşarak yenilediği ortaya çıkmaktadır. Duvarın orijinal kabul edilecek kısmı üstünde, türbe yapısına doğru yükselen bir meyille, kiremitle kaplı çatı bulunmaktadır (Res. 1).

Güney cephe ana kompozisyon itibarı ile doğu cephenin tekrarı niteliğindedir. Doğru cephede gördüğümüz pencere ile eş yükseklikte ve yine yekpare taştan oyulmuş bir pencere açıklığı, cephe ortasında yer almaktadır. Gerek duvar örgüsü ve gerekse tuğla hatıl, doğudaki cephe ile bu yüzde de devam ettirilmiştir. Bu cephenin devamı gibi görünen, ancak hafifçe içerde kalan, geç dönemde yenilediğini düşündüğümüz duvar da, caminin doğu duvarına dik olarak birleşecek şekilde camiye kadar kesintisiz olarak devam etmektedir. Yapının kuzeyinde, türbenin doğu yanındaki duvar uzantısına açılan kapıdan içeri girildikten sonra görülebilen ve dıştan bakıldığında kiremit kaplı çatının örttüğü beş sütunlu bir revak bulunmaktadır (Şek. 1). Kapı açıklığından itibaren türbeye kadar uzanan duvarın iç yüzünde bu revaka bakan ve yerden yaklaşık 50-60 cm. yükseklikte dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Duvarın iç yüzü ile birlikte tamamen sıvandığı görülen bu nişin herhangi bir süs unsuru yoktur.

Türbenin kuzey batı köşesinden başlayan bir duvar da caminin doğu duvarına dik doğrultuda uzanarak türbe ile aynı genişlikte bir mekanı sınırlandırmaktadır. Sonradan yapıldığı anlaşılan bu meka-

nın içerisinde de türbenin batı cephesi kalmıştır. Ancak bu bölüme girildiğinde görülebilen batı cephedeki duvar örgüsü, diğer cephelerdeki özellikleri ile devam etmekle birlikte burada doğu ve güney cephelerde gördüğümüz pencere bulunmamaktadır. Buna karşılık yaklaşık olarak cephe ortasına rastlamakla birlikte kuzeye doğru, eksenden kaymış derince bir niş farkedilmektedir. Taban seviyesine yakın görünmekle beraber zemini dolu olduğu için seviyesini tam anlayamadığımız bu nişin aslında bir kapı açıklığı veya pencere olabileceği ya da şimdiki görüntüsü gibi niş olduğunu kesinlikle söylememiz, sondaj niteliğinde bazı araştırmalar gerektirdiğinden şimdilik mümkün değildir.

Kuzyedeki revakın gerisinde kalan cephe, duvar örgüsü bakımından diğer üç cephede gördüğümüz özelliklere sahiptir. Cephenin eksenine göre batı yarısına kaymış dikdörtgen bir pencere açıklığı duvarın alt seviyesine oldukça yakın bir biçimde yerleştirilmiştir. Herhangi bir dekoratif unsur taşımaz. Cephenin doğu ucunda yapının basık kemerli girişi bulunmaktadır. Düzgün kesme taşlarla örülen kapı çevresi, bu taşların yüzeyine işlenerek elde edilen profiller ile dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış ve bu çerçeve içine alınmış yüzeyde, duvardan sathi bir birinti yapmıştır.

Revak sütunları üstüne, doğu-batı doğrultusunda uzanan kalın bir ahşap giriş uzatılarak, dıştan kiremitle kaplı çatı şeklinde, içte ise düz ahşap tavan biçimindeki örtü sistemi oturtulmuştur. Tavan kirşi, doğu uçta türbenin devamı şeklindeki duvara bitişik ahşap bir ayağa, batı uçta ise kısa bir duvar içinden yükselen betonarme kolona bindirilerek düz tavanın duvarlar dışında kalan bölümünü taşımaktadır.

Sütunlar cami ile türbe arasındaki muhdes duvar cephesinin önündeki yüksekçe bir platformun kenarına, kara planlı alçak kaideler üstünde sıralanmışlardır. Bu kaideden itibaren çapı gittikçe daralarak silindirik gövdeye geçişi sağlayan bir taban üstündeki sütunlardan batıdaki ikisi daha basit görünüşlü, beyaz boyalı ve muhtemelen orijinal olmayan birer unsurdur. Doğudaki diğer ikisi ise aynı karakterde başlıklara sahip birer sütundur. Sütun başlıkları gövdeden itibaren sekizgen başlamakta, yarı yüksekliğinden itibaren ise aynı karakterde başlıklara sahip birer sütundur. Sütun başlıkları gövdeden itibaren sekizgen başlamakta, yarı yüksekliğinden itibaren ise köşelerde içbükey kavisli birer pah ile üstte kare forma dönüş-

rek biraz geniş bir üst tabla meydana getirmektedir. Sütun başlıkları üstünde, başaşağı bir trapez formunda, ahşap birer yastık bulunmaktadır ve üstüne de kiriş oturmaktadır.

Sütun başlıkları ile kiriş arasında yer alan trapez biçimindeki iri ahşap bloklardan yapılan ahşap yastıklarla kirişin bağlantısını sağlayan bir ara bölüm halindeki ikinci bir yastık söz konusu olmakla birlikte, yüzeyi tahta levhalarla kaplandığı için niteliği ve malzemesi anlaşılmaktadır.

Başlıklar üstünde iri bir blok teşkil eden trapez biçimindeki yastıkların görülen cephelerinin farklı biçimlerde geometrik biçimlere yer verilerek süslediği görülür. Sathi bir rölyef meydana getiren bu süslemeler, doğu uçtaki sütun yastığının kuzey -dışa bakan- yüzünde yatay görünüşlü dikdörtgen bir çerçeve oluşturan kazıma konturlarla kuşatılmıştır. Bu çerçeve içerisinde esas motifleri daire ve baklava dilimi meydana getiren hatlardan oluşan bir geometrik geçme sistemi sonucunda, bir kısmı düz kenarlı ve büyük, diğer bir kısmı ise bu hatların kesişme noktalarında dairelerin oluşturduğu kavisli çizgiler arasında kalan baklava dilimi formunda bir kompozisyonun tekrarı ile süslenmiştir. Yastığın doğu yüzünde, düşey karakterde, kenar çizgileri baskı aradaki yüzeyler ise kazıma tekniği ile yapılmış zikzak motifleri işlenmiştir. Batı yüzde, satıh, iç kısımları biraz daha derin, çok küçük üçgenlerin tekrarlanmasından meydana gelmiştir. Bu satıh üzerinde yastığın üst seviyesinde, ortada kenar çizgileri kazıma tekniği ile yapılmış sivri ucu aşağıda bir üçgen, bu üçgenin sivri ucunun hemen iki yanında yine düz satıhlı birer üçgen, bunların üzerinde ve ortadaki büyük üçgenin yanlarında daha küçük, geniş kısımları birbirine bakan ikişer üçgen daha verilmiştir. Yastığın en alt kenarını düz satıhlı bir bant sınırlamakta, bu bant ile üstteki motifler topluluğu arasında kalan kısımda da çok küçük, düz kazınmış altıgenler serpiştirilmiştir.

Batı uçtaki sütun yastığının ön (kuzey) yüzünde daire şeklinde bir rozet bulunmaktadır. Bu madalyonun içi, yüzeyden hafif taşkın ensiz şeritlerle oluşturulan ve eşdeğerde birbirini kesen dairelerle doldurulmuştur. Bu dairelerin merkezi, kesişmelerle elde edilen her bir kolu bombeli bir beşgen meydana getirmektedir. Yastığın arka (güney) yüzünde, ön yüzdeki gibi sathi, daire şeklinde düzenleme vardır. Dairenin içi on kollu yıldız geçmesiyle doldurulmuştur. Yıldızların kolları iki kenarı kontrolü ensiz şeritlerle sınırlanmıştır. Bu

şeritlerle çevreleyen yıldız kollarının içinde, konturlarla altı köşeli, yıldızların merkezinde ve yıldızların birleşme noktalarında da beş köşeli yıldız motifleri görülmektedir.

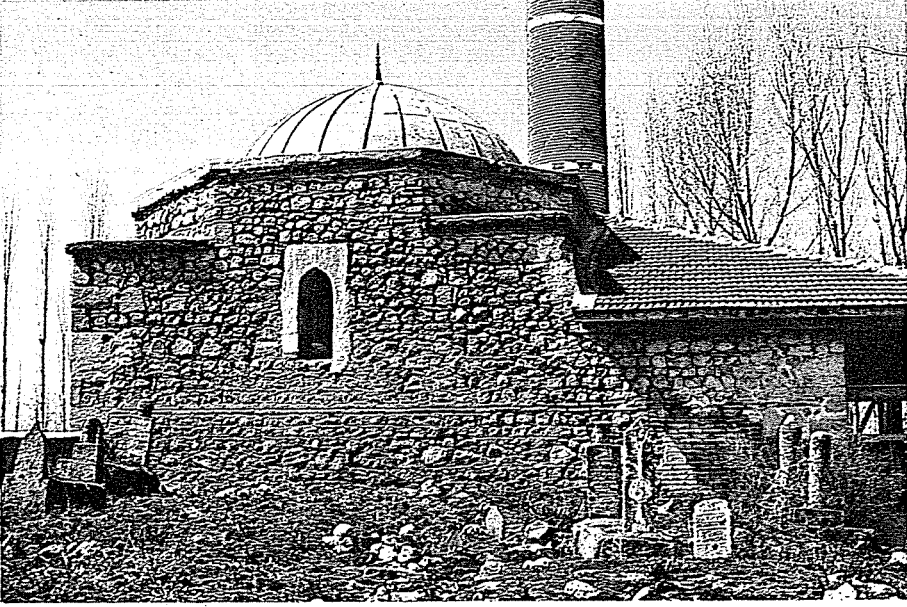
Batı uçtaki sütun yastığı güney yüzündeki süsleme, revak doğu duvarına bitişik olan ahşap sütun yastığının batı cephesinde tekrar edilmiştir.

İç mekanda kare planlı hacmi örten tek kubbe için, pandantifli geçiş kullanılmış ve yapı içine üç sanduka yerleştirilmiştir. Kubbeyi taşıyan basık görünüşlü -dört sivri kemer, üzengi noktalarına kadar duvardan hafif taşıntılı inşa edilmişler ve her cephede adeta sathi birer niş elde edilerek içerde bir hareketlilik sağlanmıştır. Yapıda, güney duvarında iki, doğu duvarında bir tane olmak üzere üç niş, kuzeyde ise bunlarla aynı seviyede bir pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Cephelerdeki sathi kemerlerin üzengilerine göre biraz daha altta kalan dikdörtgen formlu bu nişlerden güneydeki ikisi simetrik biçimde köşelere doğru yaklaştırılmış, doğudaki ise yapı ekseninde yer almıştır. Yapıda, beden duvarları yüksekliğinin yaklaşık ortasındaki bir noktada doğu ile batı duvarı arasına ahşap bir gergi giriş uzatılmıştır.

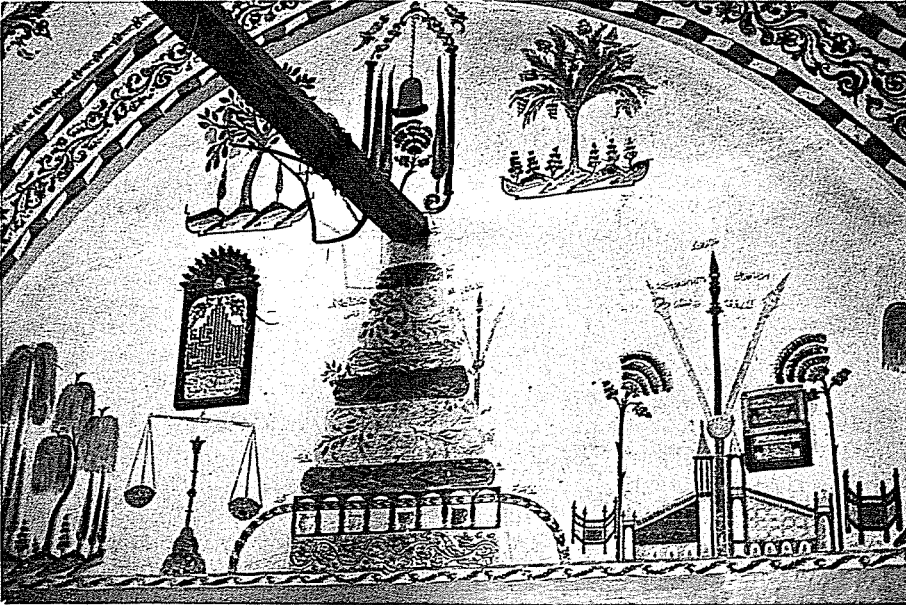
Bu unsurlar dışında mimari bakımdan sade olan duvar yüzeyleri ve örtü sisteminin tamamen sıvandığı ve kalem işi süsleme yapıldığı görülmektedir.

İç Mekanda Tezyinat : İç mekanda görülen kalemişi tezyinat yapıdaki yerine göre a) kubbe, b) pandatifler, c) cephelerde olmak üzere başlıca üç bölümde toplanmıştır.

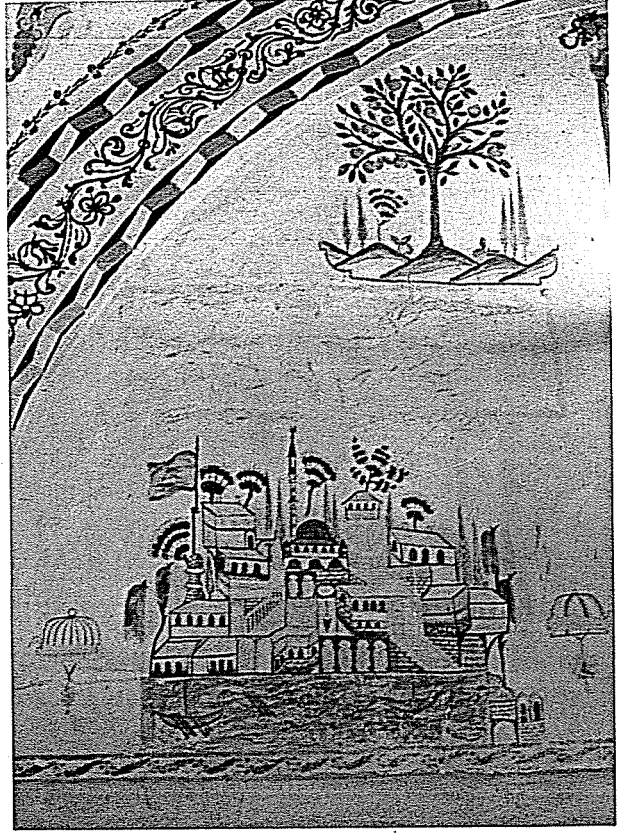
a) Kubbe : Kubbe göbeğinde ve kubbe eteğinde süslemeye yer verilmiştir. Göbekte, daire şeklindeki kompozisyonun içinde pastel mavi tonları ile yapılmış, tekrarlanan «C-S» kıvrımları vardır. Bir kısmı silinmiş olan süslemede «C-S» kıvrımlarının içi yer yer kırmızıyla, çoğunlukla mavi tonları ile boyanmıştır. Bu daire, başak şeklinde uzantılarla biten yarı daire kavislerin eksenlerinde birbirine geçerek kesiksiz devam ettiği biri kırmızı diğeri mavi renkli iki kuşağın meydana getirdiği frizle çerçevelenir (Res.). Kubbe eteğinde, kıvrık çizgilerle armuda benzer motiflerden meydana gelen kuşağın büyük kısmı silinmiştir. Kubbe eteğini alttan göbekteki başak motifine eş bir friz kuşatır.

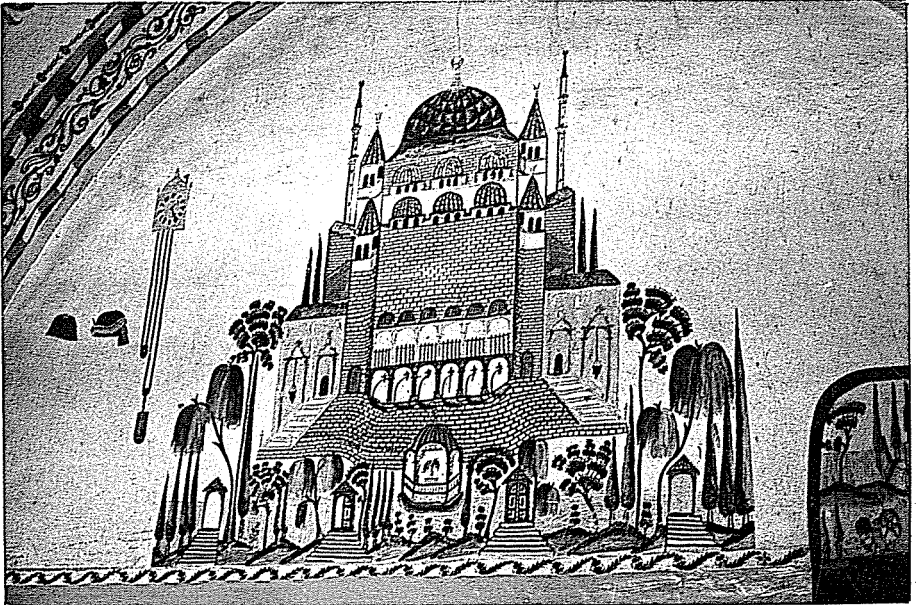
Şeyh Nasreddin Türbesi doğu cephe

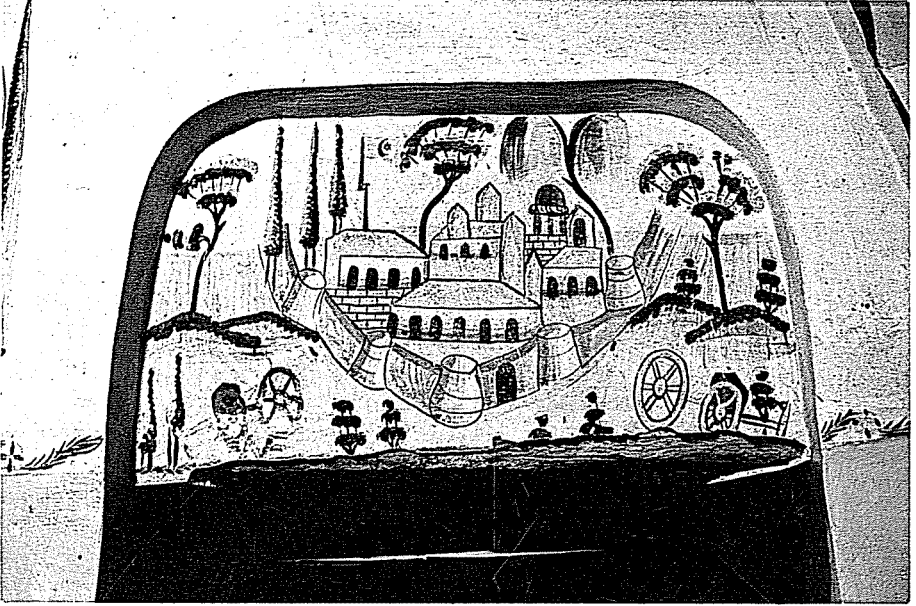
Şeyh Nasreddin Türbesi batı duvarı

Şeyh Nasreddin Türbesi

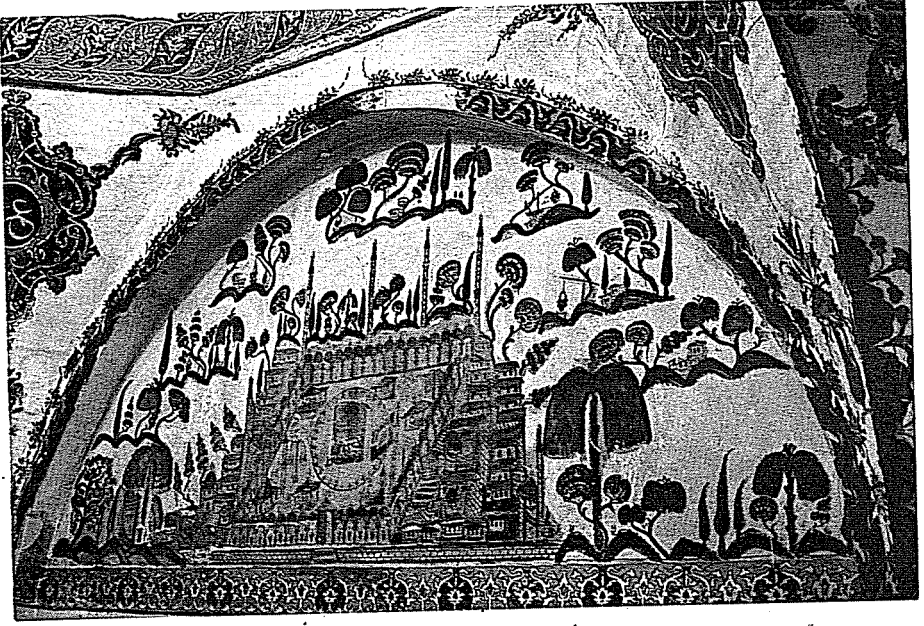
Şeyh Nasreddin Türbesi kuzey duvarı

Şeyh Nasreddin Türbesi kuzey duvari

Zile Musa Fakih Türbesi

Zile Musa Fakih Türbesi

b) Pandantifler : Kuzey-batıdaki pandantifte «C» v e«S» şeklinde soyut kıvrım dallardan oluşan barok kompozisyonlar görülmektedir. Pandantifin yüzeyine uydurularak kabaca bir üçgen teşkil eden süslemede üst iki köşeden kanat gibi çıkan, ana kompozisyonla farklı üslupta, biraz daha realist yaprak ve çiçek motifleri vardır. Kompozisyonun alt ucundan ve bununla aynı hizada üstünden meşe yaprağına benzer birer yaprak çıkmaktadır. Alttaki yaprağın ucundan yeşil yapraklı iki nar sarmaktadır. Tezminatın tam ortasındaki dairevi madalyon içine Arap harfleri ile «Ali radyallahu anh» yazılıdır. Kompozisyonda kıvrım dallar pastel kırmızı ve mavi tonları ile boyalıdır (Res. 3). Pandantifin içbükey üçgen şeklindeki yüzeyinin iki yan kenarı, ucunda küçük kırmızı bir çiçeği olan, başağa benzer bir motifin ardarda sıralanması ile meydana getirilmiş şeritle, üst kenarı ise kubbe eteğini alttan kuşatan süs şeriti ile çevrilidir (Res. 3) (6).

Kuzey-doğu pandantifi renk ve düzenleme bakımından kuzeybatı pandantifi ile hemen hemen aynıdır. Yalnız en alttaki yaprağın ucunda sallanan meyva, bunda yoktur. Ancak sıvıyanan kısımdan anlaşıldığı kadarıyla burada da kompozisyon tamamen silinerek yerine bugünkü tezminat yapılmıştır. Ortadaki madalyon içinde «Osman radyallahu anh» yazılıdır.

Güney-Doğu pandantifindeki süsleme, sözünü ettiğimiz diğer iki kompozisyonla, esas olarak aynıdır. Yalnız burada renklerde değişme vardır. Canlı mavi ile verilen kısımların içi pastel kırmızı tonları ile doldurulmuştur. Öbürlerine göre ilk bakışta açık seçik, anlaşılır bir düzenleme vardır. En alttaki yapraktan bu kez küçük bir karpuz ve salatalık sarmaktadır. Ortadaki madalyonda «Ömer radyallahu anh» yazılıdır.

Güney-batı pandantifindeki süslemenin büyük kısmı silinmiştir. Ancak ortada «Ebubekir radyallahu anh» yazılı madalyon ile sağ alt köşede bir kısım kıvrım dallar kalmıştır. En alttaki yapraktan bura-

6) Altındaki silintilerden, daha önceki süslemenin tamamen silinerek yerine şimdiki tezminatın yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu yenilemede ana şeklin eskisine benzetilerek tekrar edildiği, uç kısımların ise sonradan eklendiği akla gelmektedir. Çünkü pandantiflerdeki süslemenin renkleri cephelerdekilere göre daha canlıdır. Uç kısımdaki motiflerin renkleri ise cephelerdekilerle aynıdır. Ancak pandantiflerin de yeniden yapıldığı bellidir. Bu durumda aradaki renk farkı bir problem olarak kalmaktadır.

da bir armut sarkmaktadır (Res.) Kalan kısmından anlaşıldığı kadarıyla renk olarak güney-doğu pandantifi ile eştir.

c) Cepheler : Türbede dört cephede de, kubbeyi taşıyan sivri kemer üzengi noktalarını, pandantif kenarlarını kuşatan başağa benzer motifli şeklin bir benzerinden oluşan yatay ince bir şerit birleştirir. Motifler yeyvan bir «S» şeklinde kıvrımlıdır. Bu hattın altında kalan yüzeyler yeşil renk ile tamamen boyanmıştır.

Batı cephede, kemer kavşını iki yandan ince birer şerit sınırlar. Şeritlerde siyah zemin üzerine bir kolu beyaz diğer kolu kırmızı olmak üzere ardarda sıralanmış «V» şeklinde bir motifin tekrarıyla meydana gelen süs frizi bulunmaktadır. İki şerit tarafından sınırlanan kemer alnında pandantiflerdeki ile benzer karakterde, uçları palmet ve karanfile benzer çiçeklerle son bulan kıvrım dallarını tekrarı ile elde edilen grift bir bezeme yer alır. Motifler beyaz renk zemin üzerine canlı mavi ile işlenmiştir.

Kemer kavsi ile kemer üzengisi arasında kalan yüzeyde, altta yan yana beş, üstte yine yan yana ve aynı seviyede üç tasvir bulunmaktadır. Alt sırada, ortadan itibaren yukarı çıktıkça küçülen, uçları yuvarlaklaştırılmış üst üste sekiz tane enine dikdörtgen şerit bulunur. Kemer alınlığının yaklaşık yarı yüksekliğindeki bu sekiz şeritte, alttan birinci ve dördüncü katlarda zemin kırmızı iki, üç, altı ve yedincide açık mavi, beş ve sekizincide diğerlerine göre biraz daha koyu mavidir. Bu zeminler üzerinde, kökü en üst katta dal ve yaprakları aşağı doğru bütün katları dolaşan Turba ağacı tasvir edilmiştir. Sekiz katlı kompozisyon, dokuz bombeli sütun tarafından taşınan sekiz kemer gözü üzerine oturmaktadır. Koyu mavi renkle yapılan kemer dizisinde sütunlar alttan bir çizgi ile birleştirilmiştir. Kemer gözlerinde, soldan itibaren bir, üç, beş ve yedincisinde geniş ağızlı bir sürahi karakterinde birer kazan yer almaktadır. Kazanların üzerinden iki ucu kemer dizisinden taşarak aşağı inen dar bir şerit geçmektedir. Bu kemer dizisinin altında ve aynı boyda «S» kıvrımlı. Kıvrımın kavisli yüzleri içinde çiçek motifleri bulunan bitkisel kompozisyonlu bir kuşak yer alır. Genel tasvirin etrafına Osmanlıca açıklayıcı yazılar yazılarak ne yapıldığı ortaya konulmuştur. Kemer dizisinin üzerindeki sekiz katın her birinin sağ tarafında birinci, ikinci kat diye sekizinci kata kadar yazılmıştır. Sekizinci katın tepesinde ise «Hazal' Cennat» =(Bu Cennettir) yazılıdır. Kemer gözlerinden geçen dar şeritin sağ tarafında «Haza'l Sırat» =(Bu Sırat, sol tara-

findan «Köprüsüdür» yazılıdır. Köprünün altındaki kazanlar, cehennem kazanları olsa gerektir (Res. 4).

Cennet-Cehennem tavsirinin hemen kuzeyinde, tek gövdeden çıkan üç kollu bir şekil vardır. Gövde kısmını teşkil eden ince şerit, cennetin alttan üçüncü katı köşesinden çıkmakta, dördüncü katın üst seviyesi hizasında gövdeden biraz daha ince üç kola ayrılmaktadır. Gövde pastel mavi, üç koldan ortadaki kırmızı, yanlardakiler açık gri renklidirler. Ortadaki kolun üzerinde «Haza'l Vahid» yazısı okunmaktadır (Res. 5).

Kemer alınlığının ortasındaki bu ana kompozisyonun kuzeyinde ve kemer üzengi noktalarını birleştiren kuşaktan oluşan zeminin üzerinde simetrik bir tasvir grubu vardır. Ortada, demin sözünü ettiğimiz üç kollu şeklin biraz daha büyüğü, yanlarda bitişik denecek kadar birbirine yakın birer minber, birer ağaç, birer vaiz kürsüsü görülmektedir (Res. 45). Ortadaki üç kollu şeklin kolları arasında «Elhamdülillah Rabbilalemin Bismillahirrahmanirrahim, La İlahe İllallah Muhammeden Resulallah» yazılmıştır. Şeklin iki yanındaki minberler, üç kollu şekilde gövdeden kolların ayrıldığı noktaya kadar yükselmektedir. Minberlerden soldakinin aynalığı kırmızı, sağdaki ise gri renklidir. Burada ikili perspektif uygulaması görülmektedir. Seyirci minberlere yan cepheden baktığı halde giriş kısımları ön cepheden verilmiştir. Üç kanatlı vaiz kürsülerinde, ahşap iskelet mavi çizgilerle vaiz kürsülerinin arasında üç kollu şeklin üst kısımlarına kadar yükselen ağaçlar ince uzun gövdeli, yelpazeye benzer yapraklıdır. Bu minberli, vaiz kürsülü kompozisyonun sağında ve en kuzey uçta bir manzara tasviri görülür. Fırça vuruşları ile yapılmış üçlü tepe silsilesinden ortadaki üzerinde, ortada yelpazeye benzer yapraklı ağaç, iki yanında daha küçük birer selvi, soldaki tepecik üzerinde üçü de yelpazeye benzer yapraklı aynı kompozisyon, tepenin arkasından çıkan hepsinden büyük bir salkım söğüt, sağ uçtaki tepecik üzerinde ise çok küçük bir ağaç tasviri görülür.

Duvar da alt sırada, ortadaki Cennet-Cehennem tavsirinden itibaren güneğe doğru şamdan ve hemen üzerinde bir terazi onun da üzerinde kûfî yazı panosu, şamdanın yanında bir manzara tasviri görülmektedir (Res. 4). Üç dilimli kemer şeklinde bir kaidesi olan şamdanın ince gövdesi üç boğumludur ve ucu lale biçimindedir. Şamdanda zemin kiremit kırmızısı olup üzerinde beyaz benekler bulunmaktadır. Şamdanın üzerindeki terazinin tutulacak kısmı, lale

motiflerinin hemen üzerindedir. Terazinin kefeleri, üstünde beyaz benekler bulunan kırmızı boyalı, diğer aksamaları ise uçuk mavi renklidir. Terazide, sağ kefe içindeki siyah bir yuvarlak yüzünden ağır basmaktadır(7). Terazinin üzerinde dikdörtgen çerçeve içine alınmış panoda kûfi harflerle beyaz zemin üzerine mavi renklerle «La İlahe İllallah Muhammeden Resulallah» yazılıdır. Bu büyük panonun altında, enine dikdörtgen bir şerit içinde silik bir yazı ile «Yâ Hazret-i Şeyh Nasreddin Kaddesallahü Sırreh'ul Azîz» yazısı okunmaktadır. Dikdörtgen panonun üzerinde stilize yapraklardan oluşan bir süsleme vardır. Terazi ve Şamdan motifinin güneyinde -solunda- fırça vuruşları ile yapılmış ve acemice gölgelemeye gidilmiş tepe silsilesi üzerinde salkım söğütler, selviler ve yelpazeye benzer yapraklı ağaçlar vardır. Burada perspektif kurallarına bir parça uyulduğu görülür. Büyük salkım söğütlerin yanındaki selviler daha küçüktür. Selvilerin yanlarında da daha küçük ağaççıklar bulunmaktadır. Yalnız burada büyük ağaçlar çok büyük, küçükler de çok küçüktür. Yani boyutlar arasında orantı yoktur.

Batı duvarında üst sıradaki üç tasvirten ortadaki ve bu duvara atılan ahşap gergi ile alttaki cennet-cehennem tasvirinin üzerindeki, sapları birbirine bakan ters dönmüş başaşağı iki bastona benzer şekil sınırlamaktadır. İki şekil üstten «C» kıvrımları ile bir kemer kavisi halinde birleştirilmiştir. Bunlardan en tepedeki «C» motifinden zincire bağlı kırmızı renkli bir derviş sikkesi sarkmaktadır. Sikkenin altında yelpazeye benzer yapraklı bir ağaç, yanlarda ikişer tane selvi resmedilmiştir (Res. 4). Bu tasvirin güneyinde -solunda- şematik üç tepeciğten ortadakinin üzerinde iri bir armut ağacı vardır. Pastel mavi tonları ile yapılmış ağaç ve yaprakların yanında armutlar kirli sarı renktedir. Ağacın iki yanında ve diğer iki tepeciğin üstünde çok küçük birer selvi görülür. Üç tasvirten kuzey -sağı- uçtakinde yine benzer şekilde bir ağaç bulunmaktadır. Yaprakları zeytin yaprağına benzeyen ağacın çivit mavisi renkte üzüm salkımı gibi meyveleri vardır.

Güney duvarında kemer kavsini dıştan, batı yüzündeki ile eş bir kuşağın çevirmesine karşılık içten batı kemer alınındakine benzer, zemin üzerine mavi ile karınlarından narlar çıkan «S» kıvrımlı bir şerit kuşatır. İkisi arasında kalan alanda kirli yeşil zemin üzerine be-

7) İnsanın günah ve sevabının tartıldığı bu terazide sağ kefe ağır basmaktadır. Yani kişinin sevabı fazladır.

yaz renkle, uçlarından çıkan menekşe, kasımpatı ve laleye benzer çiçekleri karın boşluklarını dolduran ve sürekli devam eden «C-S» kıvrımlı kompozisyon işlenmiştir. Kemerin kilit taşı yeri üzerinde yuvarlak madalyon içinde «Ta'miri 1272» yazılıdır. Burada dikkati çeken batı kemer kavisindeki süsleme ile bu motifler arasında bir üslup farkı olmasıdır. Duvar yüzeyindeki tasvirler yine iki sıra şeklinde düzenlenmiştir. Üst sırada pencerenin iki yanında birer ağaç, altta ortada, cepheyi büyük ölçüde dolduran ve üstteki ağaçlı kompozisyonların alt seviyeleri ile aynı noktada biten Kâbe tasviri vardır. Bu tasvirin iki yanında yatay bir hat üzerinde sıralanmış deriş sikkeleri görülür. Enine dikdörtgen biçimli genel düzenlemenin ortasında yer alan Kâbe'yi dört taraftan kubbelerle örtülü revak sırası kuşaktır. Sol ve arka revak sırasında, birer tane köşelerde, birer tane ortada olmak üzere beş tane üç şerefeli sivri külâhlı klâsik Osmanlı minaresi yerleştirilmiştir. Sağdaki revak dizisi arka revak dizisi ile birleşmeyip yarım kalmakta, aradaki boşluğun bitişiğinde de dört duvarla çevrelenmiş kare bir alan bulunmaktadır. Bu kare alanın girişi ön cepheden olup arka cephesinden yine iki şerefeli bir minare yükselmektedir. Sağ revak dizisinin hemen yanından kare alana kadar uzanan bir duvarın önünde bu sefer kaidesi de belirtilmiş, deminkilerle eş bir minare vardır. Revak dizisinden Kâbe'ye geçiş, ön kısmın sağ köşesindeki basık kemerli ve bir kınadı açık dört basamakla çıkılan kapıdan sağlanır. Ortada çokgen prizmal gövdeli ve siyah renkli Kâbe görülür(8). Kâbe yatay beyaz bir kuşakla ikiye bölünmüştür. Tasvirin üzerinde «Haza Beytullah» = (Allah'ın Evi) yazılıdır. Kâbe resminin yaklaşık kuzey-batı ve güney-doğu çaprazında birer tane tek kübbeli dört sütunlu baldaken, kalan iki çapraz köşede çokgen prizmal gövdeli düz damlı birer yapı yer almaktadır. Ön revak sırasının arkasında ve ortada yine çokgen prizmal bir bina, solunda ise aynalığı ve külâhı kırmızı, diğer aksamı mavi boyalı bir minber bulunur (Res. 6).

Tasvirde acemi perspektif uygulama çabaları görülmektedir. Seyirci Kâbe'ye tepeden ve sağ çaprazdan bakmaktadır. Fakat ön revak dizisi yan ve arka revaklardan daha küçüktür. Yine ön revak dizisi ile sol revak dizisi iyi birleştirilememiştir. Bu durum tasvirin önündeki avlu duvarında daha açık görülmektedir. Duvar genel olarak ön cepheden verildiği halde, kırılma yapması gereken yerler-

8) Aslında kare planlı ve yaklaşık kübik olan Kâbe burada çokgen yapılmıştır.

de adeta zikzaklar çizmektedir (Res. 6). Bahçe duvarının sağ köşesi içinde tek kubbesi, şerefesi ve zarif minaresi ile kare prizmal gövdeli bir mescit görünür. Avlu duvarının ortasında bir yerden, Kâbe ön revak sırası ortasına çıkan, iki sütunlu yuvarlak kemerli girişe sahip yedi basamaklı merdiven bulunmaktadır.

Genel kompozisyonda, merkezdeki bu Kâbe tasvirinin dört tarafına, zeminsiz manzara grupları serpiştirilmiştir. Bunlar birbirlerinin aynı olmamakla beraber şöyledirler: Sırtları koyu konturlarla verilmiş tepe silsilecikleri üzerinde irili ufaklı selviler, yelpazeye benzer yapraklı ağaçlar, salkım söğütler ve bu ağaçların altında kırmızı kiremitli bir kaç ev. Aralara ısrarla çok sayıda yerleştirilen kuyular bir şeyin sembolü olsa gerektir. Kompozisyonda genel olarak beyaz zemin üzerine pastel mavi tonları yer yer kırmızı kullanılmıştır.

Büyük panonun doğusunda altı tane derviş sikkesi yer almaktadır. Hafifçe öne doğru kalkmış durumdadırlar. Sağ baştan ikincisi üzerine bir kuşak dolanmıştır. Panonun batısında aynı kompozisyon tekrar edilmiştir. Yalnız bu defa arkaya doğru kalkık verilmişlerdir. Herhangi birisinin üzerinde de kuşak sarılı değildir. Bunların hangi tarikata ait olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. İlk bakışta Mevlevi sikkelerine benzemektedirler. Ancak Şeyh Nasreddin'in Bektaşî Şeyhi olması ve buna benzer başlıkların Bektaşîlerde de görülmesi ikinci ihtimali kuvveti kılmaktadır(9). Başlıklar beyaz zemin üzerine mavi tonları ile boyanmıştır. Silintilerden bunların altında ve etrafında başka süslemelerin mevcut olduğu, onların silinerek yerlerine bunların yapıldığı anlaşılmaktadır.

Güney duvarındaki pencerenin iki yanında ve altındaki büyük Kâbe tasvirinin iki köşesi üzerindeki kompozisyon birbirinin eşidir. Tek fark batıdaki elma, doğudakinin nar olmasıdır. Ağaçlar dört tepecikten ibaret bir zemin üzerindedir. İki yanlarında, batıdaki yelpazeye benzer yapraklı, doğudaki selvi olmak üzere birer küçük ağaççık bulunur. Büyük ağacın dibinde yere düşmüş iki meyve görülür. Bu manzarada şimdiye kadar gördüklerimizden farklı bir uygulama vardır. Zemini oluşturan tepeciklerin önünde stilize «C» kıvrımları ile sınırlanmış bir göl ya da deniz parçası manzara derinlik katmaktadır. Bu etkiyi tepeciklerin üzerine belli belir-

9) Bu konuya değerlendirme kısmında tekrar dönülecektir.

siz çekilmiş ufuk çizgisi daha kuvvetlendirmektedir. Güney duvarındaki tek pencerenin kemer kâvisi üzerinde kıvrım dallardan oluşan soyut bir süsleme bulunmaktadır. Bunun ortasındaki yuvarlak madalyon içinde «Allah Celle Celalühü», Arap harfleri ile yazılıdır.

Doğu duvarındaki kemer alındığında, altta solda bir şehir manzarası, ortada tamir kitabesi sağında -güney- baldaken yapı tasviri bulunmaktadır. Üstte yapı eksenine üzerine yerleştirilmiş tek pencerenin iki yanında da birer manzara vardır.

Tek kubbe ile örtülü baldaken yapı, kesme taş malzemeli yüksekçe bir kaide üzerine oturmaktadır. Baldakenin içinde, sağ ucunda sarığı olan büyükçe bir sanduka görülür. Kubbeye bağlı zincirden bir fener sarkmaktadır. Fenerle sanduka arasında Arap harfleri ile «Seyyid Ahmed Rafia Kaddesallahü Sirrehu'l Abdî» yazılıdır. Baldakenin sağ tarafından dışarı doğru birbirine paralel iki sancak çıkmaktadır. Türbenin iki yanında, türbenin kaidesine oturan iki uzun kıvrık dal üzerinde birer börk asılıdır. Börklerden soldakinin yanında «Tac-ı Hilâl» yazısı okunur. Kullanılan renkler pastel mavi tonlarıdır.

Ortadaki tamir kitabesi, mavi renkli soyut «C» ve «S» kıvrımlarıyla yuvarlak kemerli pencere şekli içine alınmıştır. En tepedeki «C» kıvrımının üzerindeki bir vazo içinde nispeten realist karanfile benzer çiçekler ve yapraklar bulunmaktadır. Kitabenin iki yanından çıkan «S» kıvrımlarından oluşmuş dalların ucunda solda bir armut sarkmaktadır. Sağ daldaki silinmiştir. Ancak kalan yaprağına bakarak bunun bir elma olduğunu söyleyebiliriz.

Kitabe kırmızı zemin üzerine beyazla altı sıra halinde yazılıdır.
7. Resim.

- 1 — Merhum ve
- 2 — Mağfurun leh
- 3 — İbrahim Dede
- 4 — Zâde tamir
- 5 — Hüseyin
- 6 — Ağa 1272 (M. 1855).

Kitabenin hemen altındaki oval panoda ise daha basit ve küçük harflerle :

Sevvedahü Arapzâde Emin Usta

Gafara Allahu sene 1275 (M. 1858) yazılıdır.

Kitabenin hemen altındaki tasvir silinmiştir. Kitabenin sol altında bir şehir manzarası görülmektedir. Şehrin önündeki denizde (?) bir kayık vardır. Kıyıda beş sütunla taşınan dört kemer gözlü revak dizisi yer alır. Revak dizisinin sağında kıyıdan merdivenle çıkılan iki katlı, katlar boyunca yükselen abideyi girişe sahip bir yapı görülür. Daha arka planda ise tek kubbeli, iki şerefeli bir minareye sahip cami bulunmaktadır. Bu taş yapıların etrafına çatılarından ağaçlar çıkan şematik evler serpiştirilmiştir. Şehir manzarası ile kitabe arasına dilimli bir beктаşi tacı yerleştirilmiştir.

Pencerenin iki yanındaki ağaç tasvirleri güney duvardakilerle benzerdir. Burada, güneydeki kiraz kuzeydeki elma ağacıdır. Yine ağaçların dibinde yere düşmüş ikişer meyve görülür. Yalnız tepeliklerin altı düz bir çizgi ile sınırlanmış olup önlerinde deniz manzarası yoktur.

Kuzey duvarında kemer alını, batı kemer alını ile eş düzenlenmiştir. Orada motiflerin beyaz zemin üzerine mavi ile verilmesine karşılık burada kırmızı renk kullanılmıştır.

Kuzey duvarında, girişin batısında kemer alınlığının ortasına yerleştirilmiş büyükçe bir cami tasviri bulunmaktadır. Caminin önündeki minik tepelikler ve üzerindeki şematik ağaçlarla süslenmiş bahçede bir baldaken türbe görülür. Bahçeye giriş bağımsız yapı gibi duran dört kapıdan sağlanmaktadır. Şematik, derinliksiz minyatür üslubu burada daha belirgindir. Ağaçların boyutları birbiri ile çok oransızdır. Büyükler çok büyük, küçükler çok küçüktür.

Camide ise perspektif kurallarına hiç uyulmadığı görülür. Ana kubbe, üçer küçük kubbe ile örtülmüş ardarda iki mekan ve son cemaat yeri olarak düşünebileceğimiz revak dizileri hep alt alta yerleştirilmiştir. Bu cami kütesini iki yandan zemine kadar inen ve küçük birer girişi olan ağırlık kuleleri sınırlamaktadır. Bu iki ağırlık kulesinin üzerinden iki ağırlık kulesi daha yükselmektedir. Ağırlık kulelerinin iki yanında camiye geçişi sağlayan, sivil yapı görünümünde iki giriş kısmı vardır. Bunların üzerinde ve ağırlık kulelerinin iki yanındaki çıkıntılardan ikişer şerefeli iki minare yükselmektedir 9. Resim.

Çok kısıtlı renklerle yapılmış tasvirde, mavi tonları ve yer yer kırmızı kullanılmıştır.

Büyük cami tasvirinin batısında, altındaki iki kordondan birinde tuğ sallanan saat bulunur. Saat tasvirinin yanında mavi püsküllü iki fes vardır (9. Resim).

Cami tasvirinin doğusundaki ve girişin üzerindeki sathi niş içinde bir kale resmedilmiştir. Üzerindeki burçları ile çok şematik verilen kale, kabaca sivri ucu önde bir «V» biçimindedir. İçinde çeşitli evler ve ağaççıklar vardır. Kalenin hemen yanında ise nam-lusu silinmiş, top olarak kabul edilebilecek iki tekerlek görülmektedir.

Türbenin içindeki üç sandukada, mezar taşlarına göre Şeyh Nasreddin, Abdülhannan oğlu Seyyid Mehmet ve Abdülhannan kızı Siret Hatun yatmaktadır. Kuzeyden güneye doğru mezar taşları şöyledir :

1 — İlk mezar taşında yazılar iki sıra halinde tertip edilmiştir. Yazıların üzreinde bir palmet motifi görülür.

- a) Tuvuffiye't el merhuma Siret
- b) bint-i Abdülhannan

2 — İkinci mezar taşında dikdörtgen kütle üçgen bir tepelikle taçlanır. Mezar taşının kenarlarını ve satır aralarını ensiz düz bir kuşak çevreler. Yazılar dört sıra halindedir.

- a) Maşallah
- b) El merhum el mağfur
- c) Şeyh Nasıreddin
- d) Nevverallahü kabre hüma

3 — Üçüncü mezar taşı ilk mezar taşı ile aynı formdadır. Mezar taşını ve satır aralarını ensiz dar bir kuşak çevreler. Tepelik kısmındaki palmet motifi de aynı ustanın elinden çıkmış gibidir. Yazılar iki sıra halinde tertip edilmiştir (11. Resim).

- a) Tuvuffi Seyyid Mehmed
- b) İbn-i Abdülhannan

ŞEYH NASREDDİN TÜRBESİNİN ANADOLU TÜRBE MİMARİSİ İÇİNDEKİ YERİ

a — MİMARİ

İslam Mimarisi içinde ilk olarak 9. yy. içinde ortaya çıkan türbeler, önceleri oldukça az sayıda görülmektedir. Türbelerin İslâm dünyasında başlı başına bir yapı türü haline gelmesi, Türklerin müslümanlığı kabul etmeleriyle birlikte Karahanlılar zamanında gerçekleşmiştir. Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki ilk türbeleri 10. yy.a tarihlenmektedir. Türkistan ve İran'daki Türk mimarisinin diğer yapı tipleri içinde en bol uygulanma alanı bulan ve zengin bir çeşitlilik gösteren örnekleri türbe yapılarıdır. Bu yapılar arasında görülen çeşitli plan tiplerinden biri olan kare plan uygulanmasına Türk-İslam dünyasının ilk türbelerinde de rastlanılmaktadır(10).

Anadolu Türbe Mimarisinde 13. yy. dan itibaren kare prizmal gövdeli örnekler de görülmektedir. Kare planlı gövde üzerine doğrudan veya bir kasnakla tek kubbe oturtulması 13. yy. sonlarından itibaren fazlalaşmaktadır(11). Anadolu'da kare gövdenin üst örtüsü ve bu örtüye geçişte farklı denemeler yapılmıştır.

Anadolu'da Selçuklu Dönemi kubbeli kübik türbeleri Konya Hoca Fakih (M. 1221 (12), Antalya Şeyh Şücaeddin (M. 1238) (13), Antalya Ahi Yusuf (M. 1249) (14), Develi Seyyidi Şerif (M. 1296) (15),

- 10) Gerek Türkistan ve gerekse İran'daki kare planlı türbeler hk. ayrıntılı bilgi için bkz. M. Oluş Arık, *Beylikler Devri Sonuna Kadar Anadolu Türbeleri*, A.Ü.D.T.C.F. Sanat Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1962; M. Oluş Arık, "Erken Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anatolia*, IX. Sayı, Ank. 1969, 57-100. s; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, I. C., İst. 1972; Anonim, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İst. 1975; M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İst. 1977; G. Öney, "İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, Ank. 1981, 41-66. s.
- 11) M. Oluş Arık, a.g.m., 57-100. s; H. Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, A.Ü. İslami İlimler Fak. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erz. 1977.
- 12) İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi*, Konya, 1964, 389-396. s; H. Önkal, a.g.e., 295. s.
- 13) H. Önkal, a.g.e., 309. s.
- 14) M. Oluş Arık, a.g.e., Anadolu Türbeleri Tip Grupları Bölümü.
- 15) H. Önkal, a.g.e., 344-349. s.

Konya Evhadüddin Kirmani (13. yy. sonu) (16), Konya Mursaman (13. yy. sonları) (17), Konya Şeyh Alaman (13. yy. sonları) (18) ve Turhal Mehmet Dede (M. 1301) (19) Türbeleridir.

Beylikler Döneminden ise Develi Hızır İlyas (14. yy. ilk yarısı) (20), Kırşehir Aşık Paşa (1322) (21), Birgi Aydınolu (M. 1334) (22), Tire Süleyman Şah (M. 1349) (23), Konya Akşehir Maruf Köyü Şeyh Hasan (M. 1370) (24), Konya Şeyh Şücaeddin (1349 veya 16. yy.) (25), Bursa Çoban Beyi (14. yy.) (26), Konya Turgutoğulları (M. 1435) (27), Bursa Abdal Mehmet (15. yy.) (28) ve Konya Emir İshak Bey (1505) (29) Türbeleri bilinmektedir.

Anadolu Selçuklu Dönemi kubbeli kübik türbelerinde kademeli ve orantılı yükselişi ile bir türbe havasını daha çok yansıtan Konya Hoca Fakih Türbesi ve kubbesi ile çatı ile örtülü Antayla Şeyh Şücaeddin Türbesi dışında kalan diğer eserlerin biçimlenişleri hemen hemen aynıdır. Kübik gövde üzerine gövde ile yaklaşık eş yükseklikte sivrice bir kubbe oturmaktadır. Kasnak kullanılmamıştır. Düşey ve yatay hareketler yaklaşık eş ağırlıktadır. Kubbeye geçiş sistemi dört tanesinde üçgen (Konya Hoca Fakih, Konya Şeyh Alaman, Develi Seyidi Şerif, Turhal Mehmet Dede Türbeleri), üç tanesinde tromp (Antalya Şeyh Şücaeddin, Antalya Ahi Yusuf ve Konya Hoca Cihan-Mursaman-Türbeleri), bir tanesinde (Konya Evhadüddin Kirmani Türbesi) pandantiftir. Malzemede düzkün kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanımı ortalama aynı miktardadır.

Bu kubbeli kübik türbelerin, çağdaşları kubbeli kübik mesçitlerden mimari bakımdan fazlaca bir farkları yoktur. Konya'da Abdülmümin (M. 1275), Beyhekim Mescidi (13. yy. ikinci yarısı), ile

16) İ.H. Konyalı, a.g.e., 590-591. s., H. Önkal, a.g.e., 326-327. s.

17) İ.H. Konyalı, a.g.e., 696-699. s., H. Önkal, a.g.e., 327-331. s.

18) İ.H. Konyalı, a.g.e., 743-747. s., H. Önkal, a.g.e., 337-341. s.

19) H. Önkal, a.g.e., 356-359, s.

20) M. Oluş Arık, a.g.e., 47. Katalog.

21) M. Oluş Arık, a.g.e., 48. Katalog.

22, 23, 24) M. Oluş Arık, a.g.e., Değerlendirme Kısmı.

25) M. Oluş Arık, a.g.m., 80 s.; İ.H. Konyalı, a.g.e., 757-759. s.

26) E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, II. C. İst. 1972, 278. s.

27) M. Oluş Arık, a.g.e., 223. Levha; İ.H. Konyalı, a.g.e., 764-767. s.

28) E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 105. s.

29) İ.H. Konyalı, a.g.e., 589-615. s.

Hacı Feruh 1215), Beşarebey (1216), Sırçalı Mescit gibi örneklerde gövde ile kubbenin yaklaşık eşdeğerde yükselmesi ve malzeme itibarıyla bu türbelerle aynı mimari özelliklere sahiptir(30).

Beylikler Dönemi kubbeli kübik türbelerinde ise yeni denemeler görülmektedir. Aynı tipteki Selçuklu türbelerinin aksine, kasnak artık yaygın biçimde kullanılmaya başlamıştır. Kırşehir Aşık Paşa, Birgi Aydınoğlu, Tire Süleyman Şah, Konya Şeyh Şücaeddin, Bursa Abdal Mehmet Türbelerinde sekizgen, Akşehir Maruf Köyü Şeyh Hasan Türbesinde ise onikigen kasnak bulunmaktadır.

Beylikler Devri mimarisinde genel olarak yeni denemeler görülmekle birlikte bazı bölgelerde geleneksel tipler de muhafaza edilmiştir. Konumuzla ilgili olarak Konya Turgutoğulları, Konya Emir İshak Bey, Develi Hızır İlyas ve Bursa Çoban Bey Türbelerinde kasnak kullanılmayışı yanı sıra yatay ve düzey hareketlerin dengelenmesi bakımından da Selçuklu kubbeli kübik türbe geleneğinin 14. ve 15. yy. larda sürdürüldüğü görülmektedir.

Kırşehir Aşık Paşa ve Tire Süleyman Şah türbeleri yüksek sekizgen kasnakları ile Selçuklu Dönemi türbe tiplerini hatırlatırken, Konya Şeyh Şücaeddin, Bursa Abdal Mehmet, Birgi Aydınoğlu Mehmet Bey Türbeleri nispeten kısa sekizgen kasnakları üzerine oturan basık kubbeleri ile gövde -örtü ilişkisi açısından Klâsik Osmanlı türbelerinin dış biçimlenişinin de öncüsü gibidirler. Malzeme ise giderek kesme taş ağırlık kazanmaktadır.

Zile Şeyh Nasreddin Türbesi de moloz taş malzemeye inşa edilen kübik bir yapıdır. Kubbe, gövde köşelerinin pahlanması ile elde edilmiş sekizgen bir kasnak üzerine oturmakta ve içten de pandantifle geçiş sağlanmaktadır. Beylikler Dönemi türbelerinin çoğunda kübik gövde üzerine ikinci bir eleman şeklinde kasnak yerleştirildikten sonra kubbe oturtulmaktadır. Şeyh Nasreddin Türbesindeki gibi yapının dört köşesinin pahlanmasıyla gövdenin kesintisiz bir devamı şeklindeki kasnak uygulaması da yaygın olarak 15. yy. yapılarında karşımıza çıkar. Türbeler arasında kubbeye geçiş sisteminde pandantif kullanılışı, Selçuklular Devrinde tarihlenen

30) Ayrıntılı bilgi için bkz. İ.H. Konyalı, a.g.e., 281-569. s; M. Katoğlu, "13. YY. Konyasında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve Son Cemaat Yeri", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, Ank. 1967, 81-100. s. S. Dilaver, "Anadolu'daki Tek Kubbe Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İV. C. İstanbul, 1971, 17-28. s.

Konya Evhadüdin Kirmani Türbesinde ilk olarak karşımıza çıkmaktadır(31). Beylikler Döneminde ise türbelerle birlikte diğer yapı tiplerinde pandantif kullanılmasının giderek artışı dikkat çekmektedir.

Daha önce, Şeyh Nusret Zaviyesine ait en eski vakfiye suretinin M. 1353 yılına ait olduğunu söylemiştik. Kaynaklarda Eretna Emîri Ali Bey'in 1380 senesinde Artukâbâd'dan Şeyh Nusret yolunu takip ederek Kazabâd'a (Kazova'ya) gittiği belirtilmektedir(32). 1387 yılında da iktidar mücadelesinde Kadı Burhaneddin Ahmed'e yenilen Emir Ahmed ve Taceddin'in, Kadı Burhaneddin'e sulh ricacısı olarak «... o zaman Danişmendiye vilâyetinde nüfuz sahibi olan Şeyh Nusret'in oğlunu» gönderdikleri bilinmektedir(33). Konumuz olan Şeyh Nusret Zaviyesinin ve dolayısı ile Şeyh Nusret'in bu yörede etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü aynı tarihlerden Zile Yeşilce Köyü Şeyh Eylük Zaviyesine bir köyün gelirinin bir kısmı vakfedilirken, Şeyh Nusret Zaviyesine biri Amasya'da diğerleri Zile'de olmak üzere onbir köyün gelirinin bir kısmı vakfedilmiştir (34). Aynı bölgede, aynı tarihlerde bu kadar meşhur iki Şeyh Nusret omlası ihtimali çok zayıftır. Biz, her iki Şeyh Nusret'in aynı kişi olduğu kanaatindeyiz. Bu durumda, 1387 yılında oğlu sağ olan, zaviyesine ait en erken vakfiye 1353 yılına ait olan Şeyh Nusret'in türbesinin 14. yy. ortasına tarihlenebileceğini düşünüyoruz. Eser, malzeme, ölçü ve kubbeye geçişi ile Selçuklu kare planlı türbelerinden çok Beylikler Dönemi türbelerine benzemekte, ancak özellikle kasnak biçimlenişi ile onlardan da ayrılmaktadır(35).

31) Bkz. 16. Dip not. Bu döneme tarihlenmekle birlikte kitabesinin olmayışı kesin bir şey söylemeye imkan vermemektedir.

32) Y. Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Ank. 1970, 42. s.

33) Y. Yücel, a.g.e., 84. s.

34) Defter-i Evkaf-ı Rum, 49. s.

35) 20. yy. başında Anadolu'yu gezen F.W. Huslack (Edited by Margaret Huslack, Christianity and İslam under the Sultans, II. C. Oxford, 1929, 49, 50, 396, 574 s.) Şeyh Nusret'in 14. yy. da Buhara'dan geldiğini, tekkenin bir adının da Kırklar tekkesi olduğunu ifade etmektedir. Tarih ve Şeyhin geldiği yer elimizdeki diğer belgelerle uyusmaktadır. Seyyah daha sonra yerinde daha önce Sivas'ın Kırk Şehitleri Martiryumunun olduğunu, türbede bazı antik ve Bizans parçaları olduğunu, hatta mimarî olarak bir kısmının Bizans kuruluşu gösterdiğini söylemekte, bir kriptası vardır demektedir; Bektaşî Tekke-

b — TEZYİNAT

Türk Sanatında, kalemişi denilen teknikle yapılan duvar resimlerine, 18. yy. sonlarından itibaren rastlanılmaktadır(36). Bir kısmı minyatür geleneğini yaşatan, bir kısmı ise Avrupa etkisi ile yapılmış bu resimler daha çok ev, saray gibi sivil mimari ile cami gibi dini mimaride görülmektedir. Anadolu türbelerinde duvar resmi yaygın bir uygulama değildir. Bilinen örneklerden biri Kayseri Karakaya Köyü Türbesi(37), diğeri İznik Kırğızlar Türbesidir(38). Bunlarda da çok az bir yer tutmaktadır. Bu yüzden Şeyh Nusret Türbesi hem türbe olması hem de değişik ve çok sayıda tasvir sunması bakımından ilgi çekicidir.

Duvar esimleri konusunu ilk defa sistemli bir şekilde tanıtan R. Arık bunları konularına göre :

a — Manzara tasvirleri, b — Tek yapı tasvirleri, c — Tek gemi tasviri, d — Natürmortlar. e — Sembolik motifler, f — İnsan ve hayvan figürleri diye gruplandırmıştır(39).

Şeyh Nusret Türbesindeki duvar resimlerini konularına göre;

a — Tek cami ve baldaken türbe, b — Şehir manzarası, c — Manzara, d — Kâbe ve Melkke, e — Sembolik tasvirler olarak gruplandırabiliriz. Bu gruplar üzerine bir şeyler söylemeden önce sanatçı konusunu incelemekte fayda görmekteyiz. Anadolu'da yapılan duvar resimlerinin yaratıcıları ne yazık ki bilinmemektedir. Yaptıkları eserlerin altına imzasını atan sadece iki sanatçı vardır; Ali Miralaygil ve Zile'li Emin(40).

si olduğunu belirtmektedir. Türbenin altında kriptası olup olmadığı anlaşılammaktadır. Bahçedeki Latince kitabeden buranın eski bir geçmişi olduğu bellidir ancak sözü edilen Kırk Şehitlerden iz yoktur. Türbede de Bizans kuruluşu olabilecek kısım mevcut değildir; Her unsuru ile tipik bir Türk kubbeli kübik yapısıdır.

36) M. Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, İst. 1960; R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ank. 1976; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, 1700-1850*, Ank. 1977.

37) G. Renda a.g.e., 243. s.

38) A. Saim Ülgen, "İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, I. C., Ank. 1938, 62. s.

39) R. Arık, a.g.e., 119. s.

40) R. Arık, a.g.e., 141.s.

Ali Miralaygil'in tek örnekte imzasının bulunmasına karşılık(41), Şeyh Nusret Türbesi doğu duvarındaki tamir kitabesinin altında, daha önce Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanında (42) ve Merzifon Sofular Camisinde imzasını bulduğumuz(43) Zile'li Emin'in ismi okunmaktadır. Gerçi üstad ismini ilk iki örnekte açıkça «Zile'li Emin» diye yazmış olmasına rağmen örneğimizdeki tamir kitabesinin altında, daha küçük harflerle «Arapzade Emin Usta» ibaresi okunmaktadır. Fakat resimlerdeki teknik ve düzenleme özellikleri, Arapzade Emin Usta ile Zile'li Emin'in aynı kişi olduğunda şüphe bırakmamaktadır.

Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesindeki tasvirler bir sanatçı imzası taşıyan dördüncü örnek olarak önem kazanmaktadır. Merzifon'daki resimlerin 1875'de yapılmış olmasına karşılık bu türbedeki resimler 1858 yılına aittir ve Zile'li Emin'in bilinen en eski resimleri olarak ta değerlidir.

Zile'li Emin'in, imzasıyla tanıdığımız dört eserdeki tasvirlerinden başka teknik ve kompozisyon özelliklerine bakarak üstadın yapmış olduğu ileri sürülen Zile Musa Fakih Türbesi(44). Amasya II. Bayezid Külliyesi Şadırvanı(45), Amasya Gümüşlü Camisi(46), Merzifon Paşa Camisi ve Tokat Yağcıoğlu Konağı(47) resimleri ile, bizzat inceleme fırsatı bulduğumuz Zile Yeşilce Köyü Şeyh Eylül Türbesi, Tokat Latifoğlu Konağı ve Tokat Madımaklar Evi(48) Zile'li Emin'in üslubunu yansıtmaktadır.

Şeyh Nasreddin Türbesindeki kalemişlerinde tam olarak açıklayamadığımız bir şey vardır: Pandantiflerde yer alan süslemelerdeki renk, duvarlardaki tasvirlerle göre daha canlıdır. Gerçi türbede-

41) R. Arık, a.g.e., 98. s.

42) R. Arık, a.g.e., 68. s. "Anadolu'da Bir Halk Ressamı: Zile'li Emin", *Türkiyemiz*, 16. s, İst. 1975, 88-113. s; G. Renda, a.g.e., 160. s. "Amasya II. Bayezid Külliyesindeki Muvakkithane", *Sanat Tarihi Yıllığı*, III. C. İst. 1976, 191. s.

43) G. Cantay, "Zile'li Emin Usta'nın Bilinmeyen İki Eseri", *Bedrettin Cömert'e Armağan*, Ankara, 1980, 498. s.

44) G. Cantay, a.g.m., 502. s.

45) G. Renda, a.g., 160. s; G. Renda, a.g.m. 191 s; R. Arık, a.g.e. 83. s; G. Cantay, a.g.m. 502. s.

46) R. Arık, a.g.e., 82. s; G. Cantay, a.g.m., 502. s.

47) G. Renda, a.g.e., 161. s.

48) Ali Paşa Hamam Sok. No. 10 Tokat.

ki bütün tasvirler daha evvelki resimlerin silinmesinden sonra yapılmıştır. Ancak yinede bu renk farkı, Zile'li Emin'den sonraki bir tarihte pandantiflerde ikinci bir yenilemenin yapılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

a — Tek Cami Tasviri :

Tek cami tasviri, duvar resimlerinin en çok sevilen motiflerinden birdir. Bazılarının altında isimleri de yazılı olarak genellikle İstanbul'daki büyük camilerin tasvirlerine, bu tür bezeme taşıyan örneklerin çoğunda rastlanılmaktadır. Yozgat Çapanoğlu Camisi (1801), Sandıklı Ulu Camisi (1780), Denizli Acıpayam Yazır Köyü Camisi (1802), Tavşanlı Kurşunlu Camisi (1813), Merzifon Kara Mustafa Paşa Camisi (1875), Amasya Gümüşlü Camisi (19. yy. son çeyreği), Beyşehir Çavuş Köyü Camisi, Priştine Sultan Camisi, Arnavutluk Berat Şehri Bekçiler Camisi bu örneklerden bazılarıdır(49).

Şeyh Nusret Türbesindeki camiye en çok benzeyeni, R. Arık'ın isabetli bir yaklaşımla Zile'li Emin tarafından yapıldığını öne sürdüğü, Amasya Gümüşlü Camisindeki cami tasviridir(50). Her iki resim aynı olmamakla birlikte üslup, renkler ve bahçe düzenlenişi iki resmin de Zile'li Emin'in elinden çıktığını göstermektedir. Amasya örneği Zile'li Emin'in daha geç fakat daha olgun bir eseridir. Bu yöredeki tek cami resimleri içinde en primitif uygulama Musa Fakih türbesindedir. Burada bütün mekanlar birbirinden adeta kesin çizgilerle ayrılmıştır ve hepsi üst üste dizilmişlerdir. Şeyh Nasreddin Türbesindeki uygulama bunun daha gelişmiş bir şeklidir.

Tokat Latifoğulları Konağındaki cami tasviri, Zile'li Emin'in yapmış olduğu Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanı ile Şeyh Nasreddin Türbesindeki camilerden, daha çok birincisine yakındır. Hatta perspektif kurallarına daha fazla uygundur. Ağaçların ana şeması aynı olmakla birlikte yaprakları; Üstâdın bilinen eserlerindekiyle daha gerçekçidir.

Tokat Yağcıoğlu Konağındaki cami resmi mimari tasvir olarak Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanı, Şeyh Nasreddin Türbesi ve Latifoğulları Konağındakine göre daha çok batı etkilidir. Ancak cami-

49) R. Arık, a.g.e., 121-126, s. G. Renda, a.g.e., 152-153, s; Y. Önge, "Anadolu Sanatında Cami Motifi", *Önasya*, 4. C. s. 38, Ank. 1968, 10-11. s.

50) R. Arık, a.g.e., 82. s.

nin tepesinden çıkan ağaçlar Latifoğulları Konağındaki hariç, diğerleri ile aynıdır.

Tokat Madımaklar Evindeki cami ise altı minaresi ile Sultan Ahmet Camisi olmalıdır. Minareler ve caminin tepesinden çıkan ağaçların yapısı, Zile'li Emin'in üslubuna uymaktadır. Ancak Üstâdın açık imzası ile bilinen iki örneğindeki camilere göre daha ayrıntılı işlenişi ile, bir başka sanatkârın varlığı hakkında soru işareti bırakmaktadır. Tek cami motiflerinin duvar resimlerinden sonra, yaygın olarak mezar taşlarında, sebil ve çeşmelerde zengin bir çeşitlilikle kullanıldığı görülmektedir(51).

b — Şehir Manzarası :

Belli bir yerin tasviri niteliğindeki şehir manzaraları da duvar resimlerinde sık işlenen bir konudur. Genellikle İstanbul tasvir edilir. Bunun yanı sıra neresi olduğu tam anlaşılamayan örnekler de çoktur. Birgi Çakırağa Konağı (19. yy. ikinci yarısı), Datça Mehmet Ali Konağı (1801), Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanı (1875), Yenişehir Şemaki Evi (19. yy. sonu), aynı tarihlerden Elazığ Hüseyinik Köyündeki bir evde bulunan resimler belli bir yörenin tasvirleridirler. Bunlardan başka İstanbul'da Topkapı Sarayında I. Abdülhamit döneminden II. Mahmud devri sonuna kadar yapılan çok sayıdaki duvar resmi; Kavafyan Konağı, Emirgan Şerifler Yalısı, Çengelköy Sadullah Paşa Yalısı, Pavlidis Yalısı, Kanlıca Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı, Üsküdar Atik Valide Camisi Hünkar mahfelinde, İstanbul Aya İrini Kilisesi, Ayasofya IV. Mehmet Türbesindeki manzara tasvirleri ayrıntılı olarak incelendiği için(52), bu resimlerde bazı üslup farkları olmakla birlikte bunların genel olarak batılı ölçülere yaklaşmaya çalışılan, perspektif kurallarına uygun ve erken örneklerden itibaren bir gelişme çizgisi gösterdiklerini söylemekle yetiniyoruz.

Anadolu'dan Bursa Abdal Mehmet Evi (18. yy. sonu), Soma Hızır Bey Camisi (1792), Bayramiç Hadımoğlu Konağı, Yozgat Başçavuşoğlu Camisi (1801), Kayseri Karakaya Köyü Türbesi, Antalya Tekelioğlu Evi, Acıpayam Yazır Köyü Camisi (1802), Milas Bahaeddin Ağa Konağı, Urla Kapan Camisi Şadırvanı (1834), İzmir Şadırvanaltı Camisi (1835), Bornova Hüseyin Baba Evi, Amasya II. Ba-

51) R. Arık, a.g.e., 103-118. s.

52) R. Arık, a.g.e., 27-97. s; G. Renda, a.g.e., 124-170. s.

yezid Külliyesi Muvakkithanesi (1840), Muğla Şeyh Köyü Camisi (1831-1896), Sandıklı Ulu Camisi (1841), Muğla Kurşunlu Camisi (1853-1901), Yozgat Nizamoğlu Konağı (1871), Denizli Tavas Hamamönü Camisi, Konya Mevlana Müzesi Şeyh Salonu (1872); Balkanlardan Kastoria Nanzi Evi, Karaferye Manolaki Evi, Filibe Nedkovitch Evi, Üsküp Muradiye Camisi, Manastır İshak Bey Camisindeki resimler yine Sayın Arık ve Sayın Renda tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir(53).

Sıraladığımız örneklerdeki manzaralar birbirinden çok farklı üsluplara sahiptirler. Kronolojik gelişme çizgisi görülmemektedir. Şeyh Nusret Türbesindeki tasvir ve Zile'li Emin'in yaptığı Merzifon Kara Mustafa Paşa Şadırvanıyla Üstâdın yapmış olması muhtemel Kara Mustafa Paşa Camisi ile Amasya Gümüşlü Camisindeki örnekler diğerlerinden belirgin farklılıklarla ayrılmaktadır. Sanatçının Kara Mustafa Paşa Camisi Şadırvanı kubbe eteğinde yaptığı uzun bir şerit halindeki İstanbul tasvirinin ilk denemelerini Zile'de yaptığını ve bu resmin de İstanbul'u simgelediğini düşünüyoruz.

c — Manzara : Şehir manzaraları için saydığımız eserlerin çoğunda tabiat manzaraları da bulunmaktadır. Özellikle İstanbul eserlerindeki manzaralar büyük ölçüde batı standartlarına uyma çabası içindedirler. Anadolu örnekleri ise yine daha muhafazakar karakterleridirler. Şeyh Nasreddin Türbesindeki manzara olarak görebileceğimiz tasvirler, çevresiyle ilgisi olmayan tek ya da bir kaç tane büyük ağaç ile şematik evlerden ibarettir. Minyatür geleneğini güçlü bir şekilde sürdürmektedir ve bu üslubuyla da Anadolu'daki benzer örnekler içinde hemen ayrılmaktadır.

d — Kâbe ve Mekke Tasvirleri :

Kâbe, Mekke-Medine resimleri, minyatür, duvar resimleri ve çini farklı malzemelerde sevilerek kullanılmıştır. Soma Hızır Bey Camisi (1791-2), Aydın Koçarlı Cihanoğlu (1834), Muğla Kurşunlu Camilerinde (1853) realist olmaya çalışan Mekke-Medine tasvirleri görülmektedir. Şeyh Nusret Türbesindeki örnek ise geç dönemden olmasına rağmen minyatür geleneğine bağlı kalmasıyla dikkati çeker. Dip not 8'de belirtildiği gibi bütün malzemelerde genellikle kare biçiminde resmedilen -ki aslı da öyledir- Kâbe burada çok-

53) R. Arık, a.g.e., 27-97. s; G. Renda, a.g.e., 124-170. s.

gen prizmal gövdeli olarak düşünölmüştür. Kâbe'nin çevresinde tasvir edilen bol ağaçlıklı manzaranın da da Mekke ile ilgisi yoktur. Yani sanatkar tamamen kendi hayaline göre resmini çizmiştir. En yakın benzerlerini çini malzemede görmek mümkündür(54). Çinilerdeki 19. yy. Kâbe tasvirleri ile Zile örneği benzer üsluptadır lar.

e — Sembolik Tasvirler :

Kendisinden evvel batı etkisiyle yapılmış, perspektif kuralların büyük ölçüde uygulayan resimler olmasına karşılık, Zile'li Emin, adeta bilinçli bir şekilde geleneksel resim sanatımızın kurallarına uymuştur. Bunu diğer örneklerde pek görölmemesine rağmen Üstâdın İslam ikonografisine sıkı sıkıya bağlı kalmasında da görmekteyiz.

Baldaken türbe, sanatkarın vazgeçemediği sembollerden biridir. Merzifon Kara Mustafa Paşa Camisi Şadırvanında kullandığı baldaken türbe hakkında R. Arık, «Merzifon'daki yaşlılar bunun Seyyid Ahmed Rûfai'yi sembolize ettiğini söylediklerini» ifade etmektedir(55). Şeyh Nasreddin Türbesi doğu duvarındaki baldaken türbe tasvirinin içinde «Seyyid Ahmed Rafia» yazmaktadır. Böylece sanatçının Paşa Camisi Şadırvanı yanında Zile Şeyh Eylök Türbesinde de kullanıldığı sembolün manası açıklanmaktadır.

Tanıttığımız örnekle birlikte kesinlik kazanan ikinci sembol «terazi ve cennet-cehennem» tasviridir. Batı duvarındaki sekiz katlı cennet-cehennem tasvirinde konuyu açıklayıcı yazılar bulunmaktadır. Sanatçı bu resmi Zile Şeyh Musa Fakih Türbesinde de yapmıştır (14. Resim). Ancak orada şeklin büyük kısmı silinmiştir. Konunun aynı tarihlerden tek benzer örneği Fethiye Seki Yaylası Tekke Camiisinde yer almaktadır. İki pano halindeki resimlerden birinci panoda terazi ve ateş, ikinci panoda ise bu sefer dokuz kat olarak düzenlenmiş cennet-cehennem tasviri vardır. Sistem aynıdır; altta cehennem, üstte cennet. Ancak burada tuba ağacı yazısından başka açıklayıcı yazı yoktur. Zile örneğine göre motifler çok

54) S. Erken, "Türk Çiniciliğinde Kabe Tasvirleri", *Vakıflar Dergisi*, IX. C., Ank. 1971, 297-320. s.

55) R. Arık, a.g.e., 74. s.

şematik, renkler ve üslup farklıdır. R. Arık yine doğru bir yaklaşımla bunun cennet-cehennem tasviri olduğunu ifade etmektedir(56).

Türbede üç farklı tipte derviş başlığı bulunmaktadır. Bunlardan uzun silindirik olanı, hem Mevlevî(57) hem de Bektaşî(58) başlığına benzemektedir. Aynı biçimde başlıklara Muhammed Siyahkalem'e atfedilen minyatürlerde de tesadüf edilmektedir(59). Tepesi kesilmiş konu şeklindeki başlık, açıkça bir Bektaşî Şeyhi başlığıdır(60). Bu yüzden ilk başlık tipinin ve börk tipinde ve yine hangi tarikata ait olduğunu anlayamadığımız başlığın, Bektaşî tarikatına ait olduğunu düşünüyoruz. Türbe güney duvarında belli sayılarla verilen başlıkların tekke hayatı ile ilgili bazı şeyleri - söz gelişi Şeyh ve müridlerini - sembolize ettiği muhakkaktır. Yine simetrik kompozisyon halinde yapılan minber ve vaiz kürsülerinin belli mezhepleri simgelandığı düşünülebilir.

56) R. Arık, a.g.e., 166. s., 73. dipnot.

57) Ş. Uzluk, *Mevlana'nın Ressamları*, Konya, 1945, 56. s.'daki resim.

58) Canan Ersoy, *Bektaşilerde Resim Sanatı*, A.Ü.D.T.C.F. Sanat Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara, 1976, 14. Res.

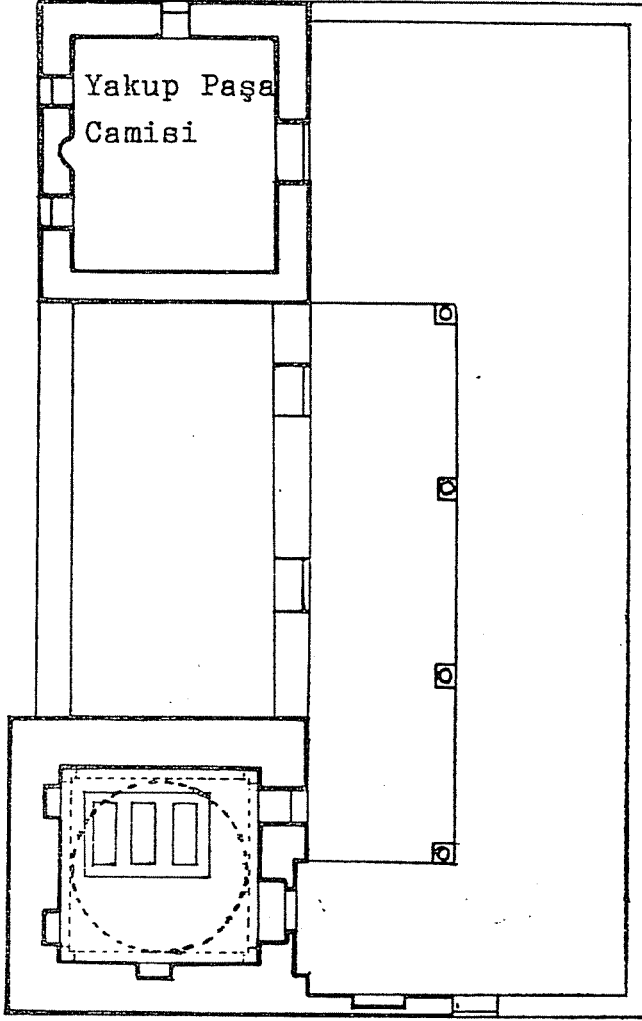
59) B. Karamağaralı, Muhammed Siyahkalem'e Atfedilen Minyatürler, Ank. 1982, 28. s'da bu börklerin Türkistan'ın karakteristik başlıkları olduğunu ifade etmektedir.

60) C. Ersoy, a.g.e., 7, 11, 13. Res.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

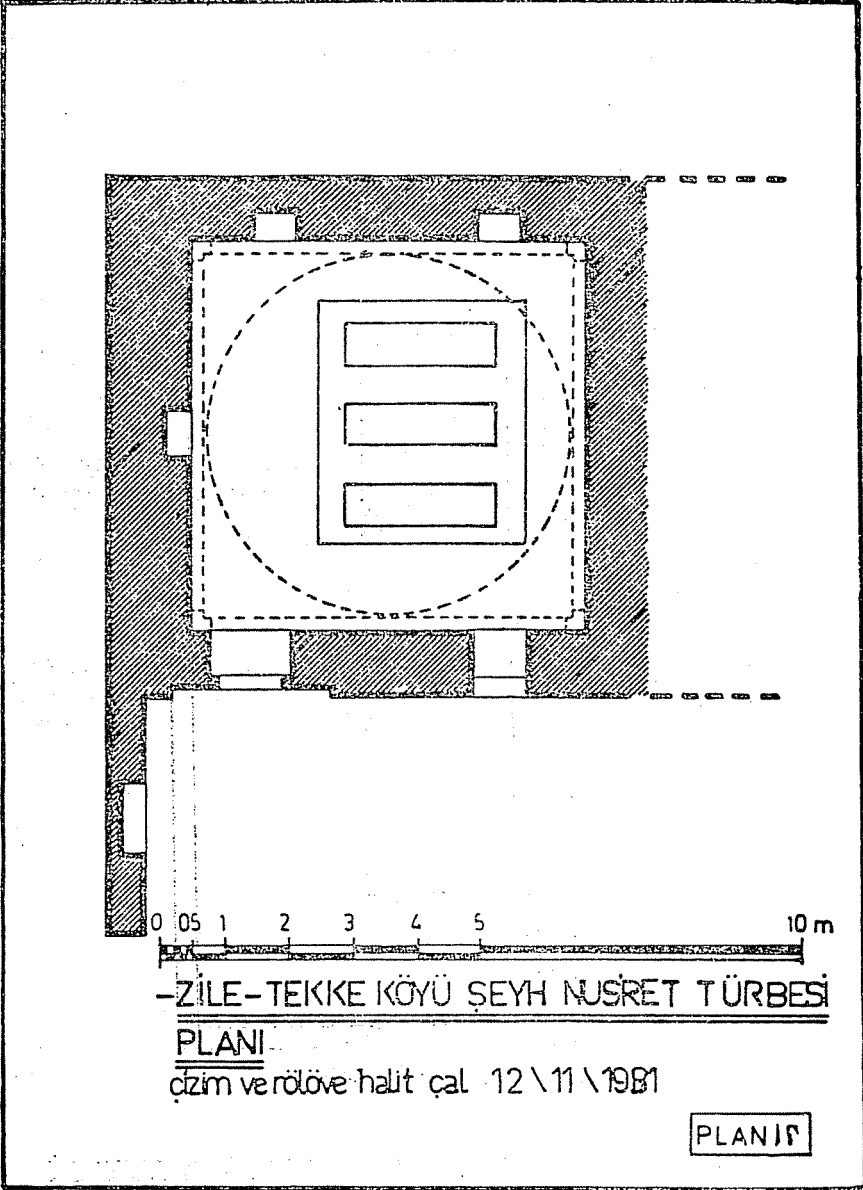
- AKSEL, Malik., *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul, 1960.
- ANONİM., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975.
- ARIK, M. Oluş., *Beylikler Devri Sonuna Kadar Anadolu Türbeleri*, A.Ü.D.T.C.F. Sanat Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 1962.
"Erken Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anatolia*, IX. Sayı, Ankara, 1969, 57-100. s.
- ARIK, Rüçhan., *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, 1976.
"Anadolu'da Bir Halk Ressamı, Zile'li Emin", *Türkiyemiz*, 16. Sayı, İstanbul, 1975, 88-113. s.
- ASLANAPA, Oktay., *Türk Sanatı*, I. C., İstanbul, 1972.
- AYVERDİ, E. Hakkı., *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402)*, I. C. İstanbul, 1966.
Osmanlı Mimarisinde I. Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, İstanbul, 1966.
- CANTAY, Gönül., "Zile'li Emin Usta'nın Bilinmeyen İki Eseri", *Bedrettin Cömert'e Armağan*, Ankara, 1980, 497-507. s.
- CEZAR, Mustafa., *Anadolu Öncesi Türklerde Şehircilik ve Mimarlık*, İstanbul, 1977.
- CİNLİOĞLU, H. Turgut., *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat, 1941.
- DEFTER-İ EVKAF-IRUM., Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, No : 583, H. 982.
- DİLAVER, Sadi., "Anadolu'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi" *Sanat Tarihi Yılığ*, IV. C., İstanbul, 1971, 17-28. s.
- ERKEN, Sabih., "Türk Çiniliğinde Kâbe Tasvirleri", *Vakıflar Dergisi*, IX. C., Ankara, 1971, 297-320. s.
- ERSOY, Canan., *Bektaşilerde Resim Sanatı*, A.Ü.D.T.C.F. Sanat Tarih Kürsüsü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara, 1974.

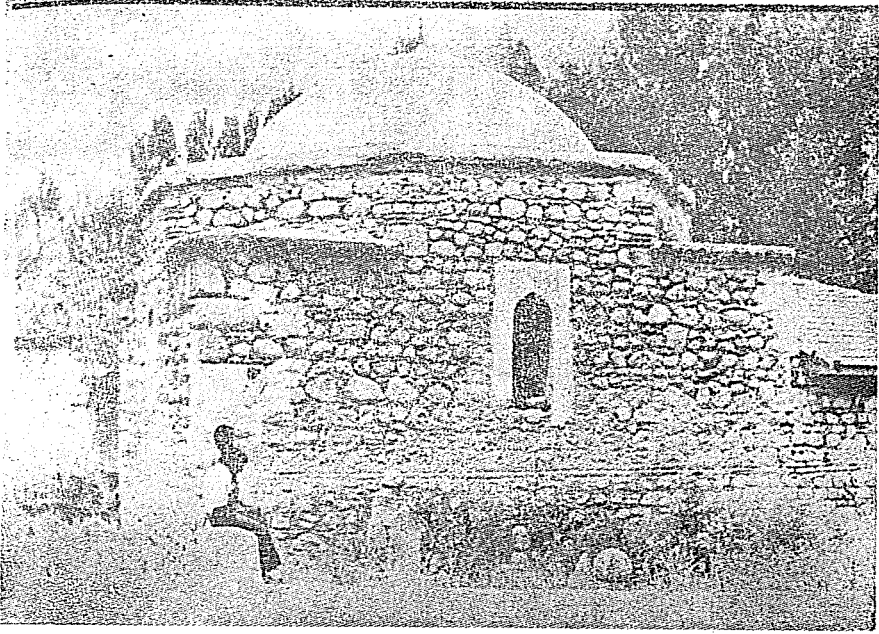
- EVLYYA ÇELEBİ (Sad. Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik), *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, 3-4. C., İst.
- HUSLACK, F.W. (Edited by Margaret Huslack), *Christianity And Islam Under The Sultans*, II. C., Oxford, 1929.
- KARAMAĞARALI, Beyhan., *Üstad Muhammed Siyahkalem'e Atfedilen Minyatürler*, Ankara, 1982.
- KATOĞLU, Murat., "13. Y. Konya'sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, Ankara, 1967, 81-100. s.
- KONYALI, İ. Hakkı., *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi*, Konya, 1964.
- ÖNEY, Gönül., "İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, Ankara, 1981, 41-46. s.
- ÖNGE, Yılmaz., "Anadolu Sanatında Cami Motifi", *Önasya* 4. C., 38. S., Ankara, 1968, 10-11. s.
- ÖNKAL, Hakkı., *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, A.Ü. İslami İlimler Fak. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1977.
- RENDA, Günsel., *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara, 1977.
"Amasya II. Bayezid Külliyesindeki Muvakkithane", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VI. C., İstanbul, 1976, 181-196. s.
- UZLUK, Şahabettin., *Mevlânâ'nın Ressamları*, Konya, 1945, "İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, I. C., Ankara, 1938, 83-70. s.
- YÜCEL, Yaşar., *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara, 1970.

Şeyh Nasreddin Türbesi

ZİLE - ŞEYH NASREDDİN (NUSRET) ZAVİYESİ
VAZİYET PLANI KROKİSİ

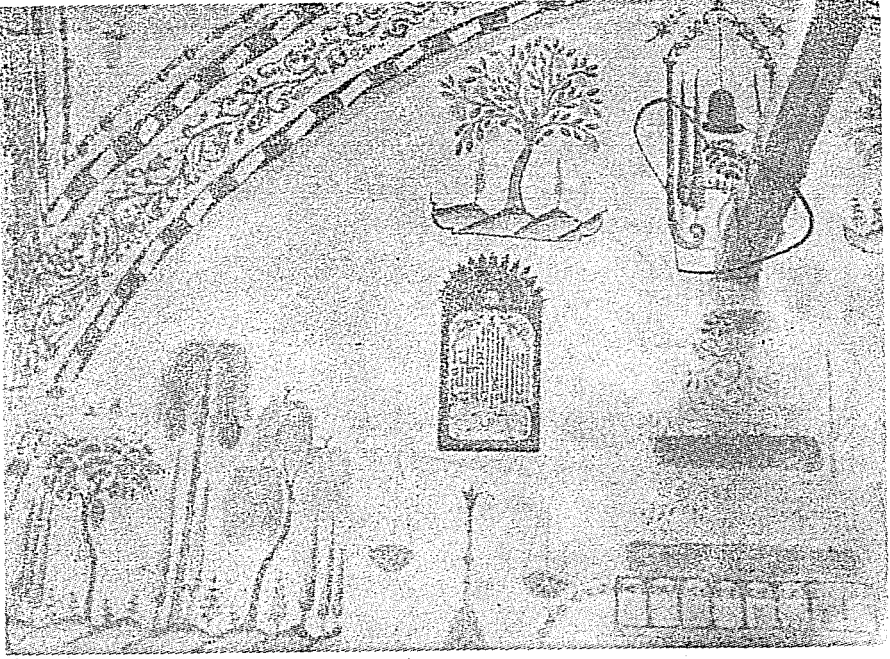

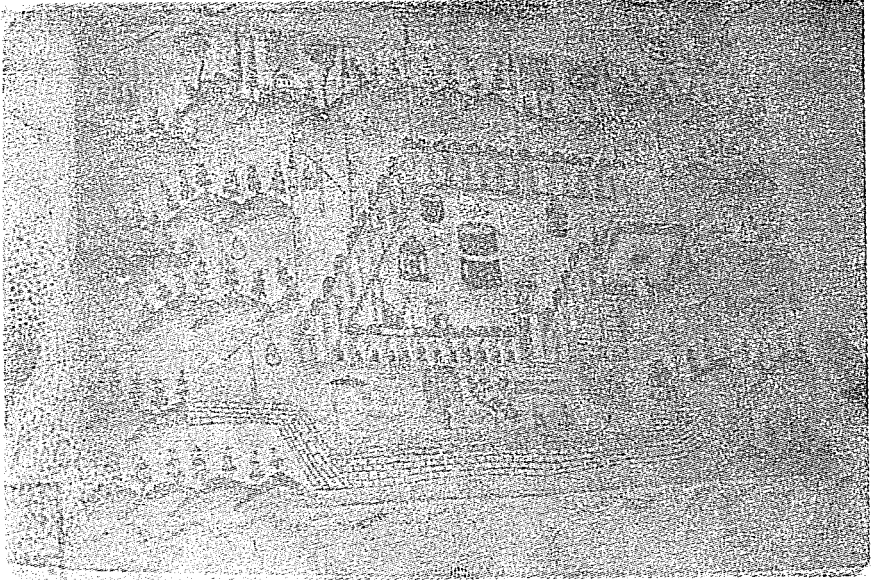
Resim 1 — Şeyh Nasreddin Türbesi Doğu Cephe

Resim 2 — Kuzey-Batı Pandantifi

Resim 3 — Şeyh Nasrettin Türbesi batı duvarı

Resim 5 — Şeyh Nasrettin Türbesi güney duvarı

Resim 6 — Doğu duvarı tamir kitabesi

Resim 8 — Seyid Mehmed'e ait mezar taşı

Resim 9 — Şeyh Nasrettin'e ait mezar taşı

TOKAT VE ÇEVRESİ MİMARİ ESERLERİNDEKİ HADİSLER

Dr. Ali YARDIM (*)

İlk çağlardan beri, bir yandan işlek yollar üzerinde bir düğüm noktası oluşturan, bir yandan damüdüfaaya çok elverişli stratejik bir yere sâhip bulunan Tokat, Anadolu coğrafyasında mühim bir mevki işgâl etmektedir. Bu durum onu, millî-mânevî değerlerin malyalandığı, yeşerdiği ve dal-budak saldığı bir mekân hâline getirmiştir.

Büyük Türk Hükümdarı Sultan Alparslan'ın önderliğinde gerçekleştirilen Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu coğrafyasının Müslüman Türklere «**ebedî vatan**» yapılma yolundaki teşebbüsler hızlanır. Nitekim, Malazgirt zaferinden beş sene sonra, Müslüman Türkleri bu havâlide görüyoruz (468/1076). O târihten bu yana, on asırdır fâsılasız bizim olan Tokat ve havâlisi; Dânişmendliler, Selçuklular, İlhanlılar, Osmanlılar ve Cumhuriyet idâresi olmak üzere hükümetler ve idâreciler değıştiregelmiş, fakat devlet olarak hep Türk kalmıştır.

Târihçiler, bir topluluğun «**milllet**» olabilmesi için, aradan 500 sene geçmesi gerektiğini söylerler. Aynı şekilde, bir toprağın, o millete «**ebedî vatan**» olabilmesi için de, onun, o milletin müşterek değerleri ile bezenmesi, örülmesi, donatılması ve silinmeyecek şekilde damgalanması gerektiğı bilinmektedir.

*) Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

Öte yandan, aklı başında hiç bir şahıs, millet olma şuûruna ermiş hiç bir topluluk yokturki, «**ebedileşme**» ye, adının sonsuza kadar yaşamasına can atmamış olsun. Bu sebeple, şahıslar ve milletler, tâ işin başında, yok olup gitmekle, ebediyyen yaşama arasındaki tercihlerini yapma ve kendilerini ona göre yönlendirme gibi bir durumla karşı karşıya bulunmaktadırlar. Bütün mesele, ebedilik sırlarını iyi keşfetmekte, sonsuza kadar yaşatan noktaları iyi tesbit etmekte düğümlenmektedir. Bu durum muhâsibesinde yanlış karar verme basîretsizliğini gösteren günün pek çok şöhreti, ya ölmeden unutulmakta, ya da ölür ölmez nisyân çukuruna gömülüp gitmektedir.

Bir kadirşinaslık ve şükran borcu olarak ifâde edelim ki, başımızı gerilere doğru çevirip baktığımızda, on asırdır, millet olarak hep; bu ebedî yaşama azmî ile dolu, gayretli ve hamiyetli büyüklerimizle karşılaşırız. Eğer, o gayretlilerin günûbirlik işlerinin ötesinde, Allah rızâsına dayalı, ileriye dönük yatırımları olmasaydı, bu toprakların, bize «**v a t a n**» olarak kalması, bizim de bu vatanda «**m i l l e t**» olarak yaşamamız çok münâkaşa götürebilirdi.

İmarci ve inşâcı bir rûha sâhip olan Müslüman Türkler, fethettikleri toprakları istilâcı bir zihniyetle sömürmemişler, tam aksine, o bölgenin insanına lâzım olan hizmetleri götürecektir ictimâî müesseseleri hemen kurmuşlardır. İşte, Tokat ve çevresi de, bu ölümsüz eserlerden nasîbini fazlası ile almış bulunan şanslılardan birisidir.

Tokat'a ilk def'a, bu Sempozyum'a hazırlık yapmak ve «**Tokat ve Çevresi Mimarî Eserlerindeki Hadisler**» başlıklı tebliğime malzeme toplamak gâyesiyle, 11 Nisan 1986 Cuma günü geldim ve 17 Nisan 1986 Perşembe gününe kadar (1 gün Niksar, 1 gün Zile, 5 gün Tokat merkezi olmak üzere 7 gün) inceleme yaptım. Sokak sokak dolaşarak yerinde tesbitler yapmaya gayret ettim.

Tokat, gerçekten, sosyal hizmet müesseseleri bakımından, Müslüman - Türk Anadolunun en şanslı şehirlerinin başında gelmektedir. O; Câmî, Medrese, Dârüşşifâ, Han, Hamam, Bedesten, Çeşme, Köprü, Kale, Kule, Kümbet, Türbe, İmârethâne, Hângâh, Zâviye vb. nev'inden bütün târihî müesseselere sâhip bir belde olarak gözler önündedir.

Hâtûniye (Meydan) Câmîi, (Ali) Paşa Câmîi, Ulu Câmî, Takyeciler Câmîi, Behzad Câmîi, Mahmud Paşa Câmîi ve diğerleri, şehrin çe-

şitli yerlerine serpiştirilmiş birer incidirler.. **Gök Medrese** (Müze), **Çukur Medrees** (Yağlıbasan), **Hisâriye Medresesi**, varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmiş feyiz ve irfan yuvalarıdır.. Fâtih devrine kadar varlığından haberdar olduğumuz (859/1455) **Kadı Hasan Dârulhadîsi** ile **Mevlânâ-Zâde Dârulhadîsi**'nin ise, izlerine bugün rastlayamıyoruz(1). **Taş Han, Sulu Han, Deveci Hanı, Paşa Hanı**, Tokat'ın can damarları olarak, dünden bugüne şehire hayat vermektedirler. **Ali Paşa Hamamı** ve diğer hamamlar manzûmesi, Tokat günlük hayatının temizlik âbideleridir. Halkla bütünleşen ve ona hizmet etme yarışında bulunan dünün varlıklı ve hamiyetli âilelerinin kurdukları **imâretler, Zâviyeler, Misâfirhâneler**, ilim ve irfan yuvası **Ocaklar, Yurdlar**, sağlam ve mütevâzi mimârî izleriyle Tokat kültürünün yüzakı müesseseleri olarak karşımızda durmaktadır.

Tokat'ta bir başka müessese grubu daha dikkatimi çekti : **Dâr'ul İlmî ve'l-Amel, Dâr'us-Sulehâ, Dâr'ul-Fukarâ, Dâr'uş-Şâkirin ve me'vâ'z-Zâkirin** ifâdeleri taşıyan kitâbeli eserler günümüze kadar gelebilmiştir. Adı geçen müesseselerin verdiği sosyal hizmetler ile çalışma şekillerinin tesbiti ve bunların, bugün hangi sosyal kurumlara tekaabül ettiğinin belirlenmesi, kültür târihçilerimizin ilgilerine sunulur.

Kısacası Tokat'ta, bir milleti millet yapan unsurların, bir bütün hâlinde, eksiksiz müesseseleştiğini görüyoruz. Bugün de, aynı çizginin çağımızdaki bir uzantısını devâm ettirme azim ve gayretinde bir «**Devlet-Baba**» temsilcisinin Tokat'ın başında bulunması, Tokatlılara, Hakk'ın bir lûtfu olmalıdır.

* * *

Tâ ilk devirlerden itibaren, Müslüman Türk sanatkârları, yaptıkları eserleri, ne düz bir yapı hâlinde yapmışlar, ne de sâdece, muhtevâsız müzeyyen motifler ile süslemekle yetinmişlerdir. Onların, «**y a z ı**» unsurunu, eserlerinde bol miktarda kullanageldiklerini görmekteyiz. Anadolunun çeşitli bölgelerindeki eserlerde görebildiğimiz kadarı ile, bu yazılarda da, «**m e t i n**» olarak dört çeşit malzeme kullanmışlardır :

2) İslâm Ansiklopedisi, *Tokat* maddesi, s. 405.

- 1) İnşâ kitâbeleri.
- 2) Âyet-i Kerîmeler.
- 3) Hadîs-i Şerîfler.
- 4) Hz. Ali'nin sözlerinden seçilmiş vecîzeler, hikmetli sözler.

Bunun dışında, Anadolu'nun fethini müteâkip bir-iki asır bâzı bölgelerde yer alan «**Farsça**» ifâdeler kullanıldığı da dikkati çekmektedir. **Türkçe** sözü kitâbe ve yazıların ise, daha çok, İmparatorluğumuzun yükselme devrinden sonraki dönemde başladığını söylemek mümkündür.

Birinci grubu teşkil eden «**İnşâ Kitâbeleri**» ni, rahmetli **İsmail Hakkı Uzunçarşılı**, «**Kitâbeler**» adı altında toplamıştır(2). Tokat için, hazine değerinde bir kaynaktır. Kitâbelerin orijinali ile birlikte eserin yeni harflerle tekrar basılması, yerinde bir hizmet olacaktır.

İkinci ve dördüncü grubu teşkil eden yazılarla ilgili olarak, gerek Tokat ve gerekse Anadolu çapında müstakil bir çalışmanın yapılması gerektiğini söyleyebiliriz.

Biz ise, burada, **Tokat**, **Niksar** ve **Zile**'de bulunan mimarî eserlerdeki yazılar içerisinde, üçüncü grubu teşkil eden «**Hadîs-i Şerîfler**»i tesbit etmeyi hedef aldık. Ayrıca, dördüncü gruba da yer vermeye çalışacağız.

HADİSLERİN ESERLERE GÖRE DURUMU

1) **Halef Gâzi Zâviyesi** (691/1292) :

Emniyet Müdürlüğünün hemen arkasında bulunan bu yapı, yedi asrını doldurmuş bir hayır âbidesidir. **Dâr'ul-İlmi ve'l-Amel** adı ile tescil edilmiş bulunan bu âbidenin kapısının alınlığında dört satırlık nefis bir inşâ kitâbesi vardır. Kompozisyonu bakımından son derece ehemmiyet arzeden bu kitâbenin benzerine ender rastlanmaktadır. Bir âyetle başlayan kitâbe şöyledir :

2) *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet, Kazâ ve Nâhiye Merkezlerindeki KİTÂBELER*, Millî Matbaa, İstanbul 1345/1927 (160 sahife metin, 24 sahife fotoğraf).

« قال الله تبارك وتعالى : سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ .
 قال النبي عليه السلام : إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ / انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ :
 وَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ ، أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ ، أَوْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ .
 أمر بعبارة هذه البقعة الشريفة المسمى / دار العلم والعمل
 في أيام دولة السلطان الأعظم غياث الدنيا والدين ابوالفتح مسعود
 بن كيكماوس نخلد الله ملكه وأيام دولة ملكة المعظمة حميدة الخواتين /
 عممة الدنيا والدين ساجوقى خواند بنت قليج ارسلدن أبد الله دولتها ، العبد
 الضعيف المتناجى الى رحمة الله نخلف بن سليمان تقبل الله منه في سنة أهد وتسعين
 وستمائة .

M â n â s ı : «Allah Teâlâ buyuruyor ki : «Selâm sizlere. Ne kadar hoşsunuz. Haydin, oraya, ebediyyen kalmak üzere girin!.»(3)

Hazreti Peygamber buyuruyor ki : «Âdem oğlu ölünce, üç zümre hâriç, onun ameli kesilir (amel defteri kapanır). Bunlar : Kendisine duâ eden sâlih bir evlât, veyâ faydalanılan bir bilgi, yâhut da bir sadaka-i câriye bırakan kimselerdir.»(4)

Kitâbe, bundan sonra, mûtad üslûbu ile devâm etmektedir. Yukarıda sunduğumuz kısmın değerlendirilmesi aşağıda arz edilecektir.

2) H â t û n i y e (Meydan) C â m i i (890/1485) :

II. Sultan Bâyezid'in, annesi G ü l b a h a r H â t û n adına yaptırdığı bu câmide :

a) Geçme ağaçtan yapılmış orijinal giriş kapısının sağ ve sol kanadında,

b) Mihrâbın solundaki pencerenin sağlı sollu kanatlarında,

c) Mihrabda, mihrab, âyetinin altında, sağlı sollu iki rozet içinde (yağlı boya ile yazılmış) olmak üzere üç ayrı yerde aynı hadis tekrarlanmıştır :

3) Zümer sûresi, 73. âyet.

4) Müslim, el-Câmi'us-Sahih, III/1255, Nu : 1631; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II/372; Buhârî, el-Edeb'ül-Müfred, s. 23, Nu : 30; Ebû Dâvûd, Sünen, III/159, Nu : 2880 Tirmizi, Sünen, III/660, Nu. 1376; Nesâî, VI/251; İbn'ül-Esir, en-Nihâye fi Ğârîb'il-Hadis ve'l-Eser, I/263. Yukarıdaki bütün rivâyetler arasında küçük farklılıklar olup, İbn'ül-Esir rivâyeti, kitâbedeki ibâreye aynen uymaktadır.

عَجِّلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفَوْتِ (Sağ)
وَعَجِّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ (Sol)

Mânâsı : **Vakti geçmeden önce namaz'ı, ölüm gelmeden önce de tevbe'yi acele ediniz.»**

3) Ali Paşa Câmîi (961-967/1566-1572) :

a) Mihrâbın sağ ve solundaki her iki pencerenin, pencere karnatlarının üst alınlıklarında, sülüs hatla kabartma olarak, yukarıdaki hadîs yazılmıştır :

عَجِّلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفَوْتِ (Sağ)
وَعَجِّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ (Sol)

b) Avludaki şadırvan'ın tavanında ipe, yağlı boya ile, çepeçevre, «Esmâül-Hüsna»nın (Allah'ın en güzel isimleri) tamâmı yazılmıştır. Bilindiği üzere Allah Tâlâ'nın 99 isminin olduğu ve bunların bir tertip içinde sıralanışı, bir Hadîs-i Şerîf'e dayanmaktadır(6). Pek çok Evrâd-ı Şerîf'de yer alan, zikir meclislerinde okunan ve Anadolu'nun pek çok yerinde câmî, türbe, çeşme vb. gibi mimârî eserlerde yazılı unsuru olarak kullanılan bu «Esmâ'ül-Hüsna» yı da Hadîs listesine almamız gerekecektir.

4) Behzad Câmîi (942/1535) :

Bu târihî câmî, zaman içinde su baskınına mâruz kalmış, tevsi ve tâmir görmüştür. Bu sebeple inşâ kitabesi dışında orijinal yazısı

5) Hicrî VII. asırdan bu yana mimârî eserlerde Hadîs olarak kullanılan bu metne, -şimdilik- hadîs kaynaklarında rastlayamamış olduğumuzu belirtmeliyiz.

6) Tirmizî, Sünen, V/530-532, Nu : 3507. Ebvâb'üd-duâ bahsi).

kalmamıştır. Biz, prensip olarak, bu araştırmamızda, sâbit hüviyeti olmayan «levha» lardaki hadîsleri dikkate almadık. Sâdece, bir **prensip istisnâsı** yaptığımızı ifade etmeliyim. Bu câmide, minber'in alemleri ile Kur'ân tahtı arasına sarkıtılarak asılmış büyükçe bir Levha vardır. Bu levhadaki yazı, girif istifli celî sülûs hatla yazılmış yedi tane **el-Hasen** kelimesini ihtiva eden bir Hadîsi-Şerîf'tir. «Güzel» mânâsına gelen bu kelimenin dizilişindeki güzelliğinin ve bu güzellikleri aynı güzellikle istif edip levha hâline getiren san'atkârla, onu takdîr edip buraya asma firâsetini gösteren şahsın, ve hepsinin ötesinde lâfız, mânâ ve muhtevâ güzelliklerinin güzel hatırı için buraya alıyoruz :

رَوَى الْحَسَنُ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَنِ الْحَسَنِ عَنْ جَدِّ الْحَسَنِ
 إِنَّ أَحْسَنَ الْحَسَنِ الْجُلُوفُ الْحَسَنِ .

Mânâsı : «Güzelin, en güzeli güzel ahlâktır» (7)

5) Mezarlıklar, Türbeler ve Müze :

Tokat'ın en eski kitâbesine sâhip mîmarî eseri, 631/1234 târihli **Ebû'l-Kaasım et-Tûsî** Türbesi'dir. Bu ve diğer **Sefer Beşe** (649/1251), **Nûreddin Sentimur** (713/1313), **Acebşir** (717/1317) ve emsâli türbelerin, inşâ kitâbeleri dışındaki yazıları -büyük ölçüde- kayıptır. Câmi, Medrese, Türbe, Zâviye ve İmâret gibi müesseselerin hazîrelerinde bir tek mezar bırakılmamıştır. Gerek târihî Erenler Mezarlığı ve gerekse Şeyhi-Şirvânî, Dokuz Taşlar, Ali Bey ve Mağara Sokağı Mezarlıklarında, 300 seneden daha yukarı târihlere âid mezar kalmamıştır. Zamânın tahrîb edemediklerini ise, çok sakat bir zihniyetle «define aracıycıları» adı altında türeyen harâmiler ve harâbiler gürûhu tahrîb etmiştir. Üzüntü ve hüzünle dolaştığım bu mezarlıklarda; yere yatmış, kazı sırasında toprak altında bırakılmış, kırılmış ve civardaki mahalle çocuklarının, üzerlerinde oynadıkları, yok

7) Bu hadîsin, tam senedli olarak kayıtlı bulunduğu en eski yazılı kaynaklarından birisi, Kuzâî (ö: 454/1062)'nin «Müsned'ü's-Şihâb»ıdır. Nu: 635 (yazma). Ayrıca bkz. el-Câmi'us-Sağîr, I/187, Kahire 1373/1954.

olmaktan kurtarılmaya muhtaç bir hayli mezar taşı gördüm. Tarihleri beş-altı asır öncelerine kadar giden; taş işçiliği, hat (yazı) san'atı ve yazıların muhtevâsı bakımından Tokat kültürünün dününe ışık tutacak olan bu taşların, Müze'ye kaldırılması ve böylece kültür târihi araştırmalarına imkân sağlanması büyük bir hizmet olacaktır.

Takriben, hicrî X./milâdî XVI. asır sonlarına kadar mezar taşları'nda bol miktarda Hadîs yazılageldiği, daha sonraki asırlarda ise bu geleneğin büyük ölçüde tarihe karıştığı bilinmektedir. Tokat mezarlıklarını, hep bu gözle gezip doluştım. Fakat Tokat'ta, bu ilk dönemlere âid mezar taşına pek rastlıyamadım. Ancak, Müze'ye kaldırılmış bir kaç mezar taşı, bizi biraz rahatlattı.

Müze'nin 399 envanter numarasında kayıtlı üçgen pramit şeklinde mermer bir lâhîd vardır. Üzerine, nefis bir Selçuklu sülüsü ile kabartma olarak yazılmış bir Hadîs-i Şerif, bu geleneğin Tokat'taki temsilcisi durumundadır. Maalesef, taşın üçte biri kırılmıştır. Kuşak şeklinde istifli olarak yazıldığı için, Hadîs metninin orta kısmı yoktur. Baş ve son cümleleri şöyledir :

« قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : جَدُّ السَّفِينَةِ فَإِنَّ الْبَحْرَ
عَمِيقٌ وَفَقِيفِ الْأَهْمَالِ فَإِنَّ الْعُقْبَةَ شَدِيدٌ .
صِدْقٌ رَسُولُ اللَّهِ . »

M â n â s ı : «Hazreti Peygamber (s.a.s.) buyuruyor ki : «Gemiye yenile; zîrâ deniz derindir. (.....) Yüklere hafiflet; zîrâ yol çok sarptır.» Resûlullah doğru söylemiştir.»(8)

Tokat şehir merkezinde tesbit edebildiğim Hadîs-i Şerifler bu kadardır. Şimdi de, Niksar ve Zile'deki tesbitlerimiz arz edilecektir.

8) Benim de ilk def'a burada karşılaştığım bu Hadîs'in, kaynaklardaki yerini -şimdilik- tesbit edemedim. Tesbit edilince, kırık kısmını da tamamlamak mümkün olacaktır.

NİKSAR

Niksar, târihî eser bakımından son derece zengin bir şehrimizdir. Eşine ender rastlanan eskilikte (552/1157, 555/1160, 578/1182, 594/1198 târihli) kitâbeler bulunmaktadır. Ancak, câmiler dışındaki-ler, kısmen bakımsız, kısmen de harâbe hâlidir. Bakımlı olanlar da, yazı ve tezyînat bakımından aslî hüviyetini kaybetmiş durumdadır. Bu sebeple, elim boş dönmemişse de, ümit ettiğim malzemeyi bulamadığımı belirtmeliyim.

6) Işık Tekkesi (Ahî Pehlivan Türbesi) (690/1291) :

Bu türbede, benim göremediğim, fakat **Uzunçarşılı'nın** kaydettiği(9) bir Türbe Kitâbesi vardır ki, Hadîs ile başlamaktadır. Türbenin içinde, duvarda sülûs hatla hâkedilmiş üç satırlık kitâbenin ilk iki satırı Hadîs'tir. Fakat, her iki satırın sonlarından bir kaç kelime kırılmıştır :

قال النبي عليه السلام : مَا قَلْتُ أَنَا
الأنبياء أفضل من عليمة لا إله إلا الله
أمر بعمارها أني يهلوان الأوعدي في سنة تسعين وسمائة .

M â n â s ı : Peygamber Aleyhisselâm Buyuruyor ki : «Ben ve benden önceki Peygamberlerin hiç birisi, «Allah'tan başka Tanrı yoktur, O tektir ve ortağı yoktur» sözünden daha faziletli bir söz söylememiştir.»(10)

7) Melik Ahmed Dânişmend Gâzi Türbesi :

Türbenin çevresinde ve hazîresinde, târihî kıymeti olan bir hayli mezar taşı toplanmıştır. Taşlar, maalesef, tasnifli değil, istifli durumdadır. Bu sebeple, nihaî bir tesbit yaptığımı söyleyebilmem mümkün değildir. Pek çoğunun üzerinde âyetler de bulunan bu taşların, tasnif edilerek korunmaya alınması ve araştırmacıların istifâdesine sunulması, takdîre şâyân bir hizmet olacaktır.

9) Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, s. 69.

10) Küçük lâfız değişikliği ile kaynaklarda bu hadîsin metni yer almaktadır. Arefe Günü Duâsı olarak geçen bu rivâyetler için bkz. İmâm Mâlik, *el-Muvatta'*, I/214-215, Nu : 32; II/424, Nu : 246; Tirmizî, Sünen, V/572, Nu : 3585; *el-Câmi'us-Sağir*, II/8 (Tirmizî rivâyeti).

Türbenin avlu kapısı sağ girişinde, dışarda, köfeki taşından yapılmış büyükçe bir lâhid vardır. Hicrî VII./Milâdî XIV. asır eseri olan ve «Gülşah Hâtûn»a âid bulunan bu lâhidin üçgen pramit kısmında şu ifâde yer almaktadır :

قال عليه السلام : الدُّنْيَا أَوَّلُهَا بَكَاءٌ ، وَأَوْسَطُهَا
عَنَاءٌ ، وَآخِرُهَا فَنَاءٌ . الْمَوْتُ بَابٌ وَكُلُّ النَّاسِ دَاخِلُهُ .

M â n â s ı : (Peygamber) **Aleyhisselâm** buyuruyor ki : «Dünyâ-
nın; evveli ağlamak (bükkâ), ortası didinmek (anâ), âhiri ise yok ol-
mak (fenâ) tır. Ölüm bir kapıdır, herkes ondan girecektir.» (11)

Lâhidin dikdörtgen kısmında Farsça ifâdeler yer almaktadır. Du-
var dibine konmuş olduğu için, hareket ettirip arka kısmını okumak
mümkün olamadı.

Z İ L E

Zile, bu bölgenin târihî yerleşme merkezlerinden birisidir. İlk devir eserleri, kitâbeler dışında, yazıları bakımından özelliğini koru-
yamamıştır. Ancak, klâsik döneme âid olmasa da, son yüz yıldan bu
tarafa yapılan câmilerin bir kısmında, bu «Hadis yazma geleneği»
nin devam ettirildiği görülmektedir.

8) Nasûh Paşa Câmii (1327/1911) :

Ulu Câmî diye tanınan bu câmiin kuzey cihetindeki tâc kapının
geçme ağaçtan yapılmış kanatlarında Kûfî hatla şu Hâdis hakkedil-
miştir :

قال النبي : أحب البلاد إلى الله مساجدها ،
(Sol)
وَأَبْغَضُ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ أَسْوَاقُهَا .
(Sağ)

11) Bu sözler, bazı kitâbelerde Hazreti Peygamber'in hadîsi olarak kayde-
dilmişse de, bize göre, Hz. Ali'nin sözü olmalıdır.

12) Müslim. el-Câmî'us-Salih, hâdis nu : 671; ayrıca bkz. Kuzâf, Müsned'üş-
Şihâb, hadîs nu : 800.

Mânâsı : Hazretî Peygamber buyuruyor ki : «Bir beldenin, Allah katında en sevimli köşesi meşidleri, en sevimsiz köşesi de çarşı ve pazarları'dır.» (13)

Hattatın hatâsı olmalıdır ki, iki cümlelik hadîsin ikinci cümlesi baş, yâni sağ kanada, birinci cümlesi ise sona, yâni sol kanada yazılmak sûretiyle yanlış yerleştirilmiştir.

9) Bedesten Câmîi :

Câmîin giriş kapısının kirişi üstüne yerleştirilmiş büyük mermer kitâbede, tek satır hâlinde, kabartma sülûs ile :

عَجِّلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفَوْتِ وَ مَجِّلُوا بِالسَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ

hadîsi yazılmıştır. Kitâbenin köşesinde, tâmir kitâbesi olarak 1396/1954 târihi vardır. Hadîsin mânâsı şudur : «Vakit çıkmadan önce namaz kılmakta, ölüm gelmeden önce tevbe etmekte acele ediniz.»

Bu mermer kitâbenin alt tarafına, sağlı sollu iki çini rozet yerleştirilmiştir. Her ikisinin de üzerinde girift tâlik hatla :

عَرِّمَنْ قَنَّعَ وَ ذَلَّ مَنْ طَمَعَ

ifâdesi bulunmaktadır.

Mânâsı : «Tok gözlü olan azîz, aç gözlü olan işe zelîl olur.» Muhtevâ bakımından hadîs olan bu söz, Hz. Ali'ye de nisbet edilmektedir.

- 13) Hadîste söz konusu edilen «çarşı-pazar» (esvâk) tâbiri ile kastedilen hus»sun, buraların, bir ticâret yeri ve rızık kapısı olmaları bakımından değil; yalanın söylendiği, kaba ve kırıcı sözlerin sarfedildiği, uygunsuz davranışların sergilendiği kalabalıklar yığınının mekânı oluşları sebebiyledir. Esâsen bu tâbrii, günümüzün anlayışı ile «sokaklar» diye terçüme etmek ve böyle değerlendirmek daha yerinde olacaktır.

10) Şeyh Edhem Çelebi Câmii :

Câmîin türbe kısmında, sandukaların karşısına gelen duvarda çatıya yakın yerde, koyu yeşil zemîn üstüne altın yaldızla ve nefis celî sülûs hatla, «accilû» hadîsi yazılmıştır :

عَجِّلُوا بِالصَّلَاةِ قَبْلَ الْفَوْتِ وَ عَجِّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ الْمَوْتِ

11) Hazinedar Câmii :

Nihâyet, bu geleneğin son devir örnekleri yine Zile'de karşımıza çıktı. Nefis oyma ahşap tavan süslemesi bulunan Hazinedar Câmii'nin 1959 senesinde inşâ edilen minâresi'nin kaaidesine, mermer kabartma bir Hadîs kitâbesi yerleştirilmiştir. Tâlik hatla yazılmış Hadîs metni, yeni harflerle mânâsı, mimarının ismi ile inşâ târihi bulunan bu kitâbe yedi satırdır.

قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ
مَنْ عَدَّ إِلَى الْمَسْجِدِ وَرَاعَى
تَرْكَهُ مِنَ الْجَنَّةِ كُلَّمَا رَاعَى أَوْ عَدَّ .

«Manası : Herkim namaz için mescide gidip geldikçe Allâh ona cennette konağını hazırlar. Mimarı : Kahrîmanın Mehmet Usta. 11. 11.1959» (14)

NETİCE

Mimarî eserlerdeki tesbitlerimiz burada sona ermiştir. Mükerrerler çıkarılınca 9 Hadîs metni tesbit edilmiş olduğu görülür. Bu

- 14) Hadîsin metni meşhur kaynaklarımızda yer almaktadır. Meselâ bkz. Buhârî, el-Câmî'us-Sahîh, I/161; Müslim, el-Câmî'us-Sahîh, hadîs nu : 669. Hadîsin kitâbeye yazılan mânâsı, Türkçe bakımından biraz hatalı gözükmektedir. Şu şekilde tercümesi, aslına daha uygun düşecektir :

“Mescide gidip gelen kimsenin her gidip gelişinde, Allah ona, cennet-teki konağını hazırlar”.

rakam, ilk bakışta «az» gibi görünüyorsa da, kültür târihimizi aydınlatıcı gerekli ipuçlarını vermesi bakımından, bizce son derece önemlidir.

Esâsen, Tokat için mahallî olarak yaptığımız bu araştırma, uzun zamandır Anadolu çapında sürdürdüğümüz, fakat henüz sonuçlanmamış bulunan şumûllü araştırmanın bir parçasını teşkil etmektedir. Bu sebeple, meselenin bütününe âid değerlendirmelere burada hiç yer vermek istemiyoruz. Diğer yerlerdeki tesbitlerimize büyük ölçüde katkıda bulunan ve bir kısım yeni unsurlar kazandıran Tokat araştırmamızı, bir kaç madde başlığı altında, ana hatlarıyla şöylece değerlendirmek mümkündür :

1° — Konuşmamızın giriş kısmında gruplar hâlinde bir değerlendirmeye tâbi tuttuğumuz **Tokat Mimarî Eserleri** içerisinde, sâdece bir kaç Câmî orijinalini muhâfaza ederek günümüze kadar gelebilmiştir. Diğerlerinin kimisi restore edilmiş, pek çoğu da tamâmen yenilenmiş, genişletilmiş, veyâ tâdilâta uğramıştır. Fakat hepsi de faal durumdadır, temizdir, bakımlıdır, rûhâniyetlidir, kapısından girenlere huzur ve feyiz bahşetmektedir. Diğer türden eserlerin, aynı şekilde faâl ve bakımlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu sebeple, tesbit edilen hadîslerin çoğunluğu, câmilerde bulunmaktadır. Bu hadîslerin muhtevâları da hâliyle câmî, cemâat, namaz gibi mâbed kültürüne dâir olacaktır.

Yeri gelmişken ifâde etmek gerekir ki, câmiler, dünden bugüne, memleketin en kara günlerinde ve tehlikeli anlarında bile, hiç ara vermeden, faâliyetlerini sürdürmüş müesseselerimizdir. Onlar, cemiyetin kalb damarları, en canlı ve sağlam organları durumundadırlar. Bunu, geçim kapısı olan hanlar ve bedestenler tâkip etmiştir. Diğer müesseselerin pek çoğu, değişen ihtiyaçlara göre devamlı şekil değiştiregelmiştir. Medreseler, Tekkeler, İmâretler, Köprüler, Çeşmeler, Sebiller, Kale ve Kuleler, Evler ve benzerleri, tekniğin ilerlemesi, hayat şartlarının değişmesi, tecrübelerin gelişmesi sonucu, vazifelerini yenilerine devretmişlerdir. Ve bu değişiklikler, kendi tabîî seyri içinde devâm edip gidecektir.

2° — Her şeyin bir geleneğinin teessüs ettiği ve geleneklere bir kanun ciddiyetiyle uyulduğu devirlerde, bir binânın değişik yerlerine levhalar asılmamış; buna karşılık, hangi binâ, hangi mahâl ne maksatla kullanılacaksa, oranın giriş kapısının veyâ penceresinin umûmiyetle üst kirişine, icrâ edilen işin rûhuna uygun bir âyet,

veyâ bir hadîs, veyâhut da bir vecize nakşedilmiştir. Bu yazıların mânâ ve delâletlerinden, binânın hüviyetini tesbit etmek -büyük ölçüde- mümkün olmaktadır.

Elimizdeki pek çok örnek içinden bir tânesini kaydetmek istiyorum : İstanbul'da İbrahim Paşa Sarayı'nda açılan İslâmî Eserler Müzesi'nde, XIV. asır başlarında günümüze intikal eden büyük bir «**ahşap kapı**» vardır. Bu kapının hangi türden bir binâya âid olduğu, sağ ve sol kanatlarının üst kısmına kabartma olarak işlenmiş bu istifli celi sülûs yazıdan anlaşılmaktadır :

(Sol kanat)

بَابِنَا مَفْتُوحٌ مِّنْ دَخَلٍ

(Sağ kanat)

مَالِنَا مُبَاهَجٌ مِّنْ أَكَلٍ

«Kapımız, her gelene açık;

Malımız, her yiyene mübahdır.»

Hemen anlaşılacağı gibi, bu, bir imârethâne kapısıdır.

Tokat'tan sâdece bir örnek almak istiyorum. Yukarda, «**Halef Gâzi Zâviyesi**»nin kitâbesini arzetmiştim. Orada, bu kitâbenin, ilerde bir değerlendirmesinin sunulacağı ifâde edilmişti.

Eserin dört satırlık kitâbesi, bir âyet-i kerîme ile başlamaktadır. Zümër sûresinin 73. âyetinin kitâbeye alınmayan baş tarafı : «**Âhirette, cennettekiler, Cennet'e girmek üzere onun kapısına geldiklerinde, Cennetin teşrifatçıları (hazene), onlara karşı şöyle der**» denilmekte ve âyetin, kitâbeye alınan kısmı söylenmektedir : «**Hoç geldiniz, safâlar getirdiniz. Gelmekle ne iyi ettiniz. Buyurun, istediğiniz kadar kalın!.**»

Gelinen yer âdetâ Cennet'tir ve burada, Allah'ın dili ile karşılanma söz konusudur. Seçilen âyetin, mekân ile tam bir uyum hâlinde olduğu dikkati çekmektedir. Bu âyetin, ilerde, XV. asırdan itibaren, Osmanlı selâtin câmîlerinde giriş kapısı yazısı olarak çok kullanıldığını görüyoruz.

Âyetin arkasından bir Hadîs-i Şerîf, yâni Peygamber sözü kaydedilmiştir :

İnsan ölünce, tabii olarak faâliyetten kesilir. Böylece, onun için, artık günâh ve sevâb işleme gibi bir durum söz konusu olmaz. Netîcede, davranışlarını değerlendirmeye esas olan «hesâb-ı cârî defteri» kapanır. Ancak, üç sınıf insan vardır ki, onların, açtırdığı cârî hesapları işlenmekte devâm etmektedir : İnsanlığın istifâdesine karşılıksız olarak sunulan ve devamlı işleyen bir vakıf eser bırakanlar... Her hangi bir kimsenin yolunu aydınlatıcı, ona doğru yolu gösterici bilgi ve fikir ortaya koyanlar... Ve, yaptığı işin hakkını veren, dürüst, ahlâklı evlât yetiştiren kimseler!

Bu hadîsin, günümüzde, vaaz ve nasihat üslûbu içinde çok kullanıldığı ve sâdece bir maddesine dikkat çekilerek, diğer iki maddesi üzerinde pek durulmadığı bilinmektedir. Halbuki, iyice tahlil edildiğinde, son derece hassâs bir terkiplerle karşı karşıya olduğumuz görülmektedir. Şöyle ki, bu sözler (hadîs), Allah adına verilmiş bir müjdedir. Söylendiği andaki canlılığını muhâfaza eden bir medeniyet meşalesidir. Bu hadîs, Tokat kültürü de dâhil, bizim kültür ve medeniyetimizin motor gücü olmuştur. Pek çoğu bugün gözler önünde duran binlerce vakıf eser'in kurulmasına vücûd veren temel taşı durumundadır.

Değerli fikir ve aksiyon adamımız **Dr. Agâh Oktay Güner**, bizim medeniyetimiz için, «Allah Medeniyeti» tâbirini kullanırken(15), her hâlde, bu inceliği göz önünde bulundurmuş olmalıdır.

Öte yandan, üç sınıf insana bu müjde verilirken, ilk bakışta, imtiyazlı bir sınıf yaratıldığı, fakir fukarânın ve imkânı müsâit olmayan pek çok insanın karamsarlığa itildiği intibâını vermektedir. Hâlbuki, gerçeğin hiç de öyle olmadığı; bil'akis, Hazreti Peygamber'in, insanları, herkesi içine alan bir tasnife tâbi tuttuğu, âdetâ -nasipsizler dışında- hiç bir ferdi dışarda bırakmadığı görülmektedir.

Bilindiği üzere, insanların bir kısmı zengindir, varlıklıdır; paraları ile bu imkâna sâhiptirler.. Bir kısmına da akıl vermiş, fikir vermiş; akli ve fikri ile hizmet etme imkânı bahşetmiştir.. Ne var ki, herkesin paralı veyâ, fikir üretecek kadar akıllı olması mümkün olmamıştır. İşte, geriye kalanlara da, evlât vermiştir. Fukarânın çoğunun çok olmasının belki de bir hikmeti budur. Çocuklarını iyi yetiştirenin de defteri kapanmayacaktır. Hadîste kullanılan tâbri, «veled-i

15) Agah Oktay Güner, Allah Medeniyeti, Kubbealtı Akademi Mecmuası, S. 74. Yıl : 8. Sayı : 4, Ekim 1979, İstanbul 1979.

sâlih» tir. Sâlih kelimesi, «**uygun, elverişli, yararlı**» gibi mânâlara gelen bir sıfattır. Bu, illâki yüksek tahsil yaptırılmış mânâsına değildir. İyi bir hademe, iyi bir bekçi, iyi bir çoban, iyi bir şöför, iyi bir çöpçü ve nihâyet, yaptığı iş ne ise, onun hakkını veren kimse olacak şekilde çocuğunu terbiye eden ana-baba kastedilmektedir.

Hem parası, hem kafası, hem de çocuğu olmayan kimseler, sayıya gelmeyecek kadar az olmalıdır. Ve ebedî kalmak isteyen her insan, bu üç sınıftan hangisine veyâ hangilerine girebilme şansına sâhip olduğunun hesabını yapma durumundadır.

Şu anda, bu ilmî toplantının (sempozyum) tertipçileri, tebliğcileri ve tâkipçileri de, her halde başkaca bir niyetin peşinde değildirler.

Evet, yukardaki âyet ve hadîsten sonra, binânın inşâsı ile ilgili gerekli bilgilerin kaydedildiği bu kitabe, adı geçen müessesenin, bir ilim ve irfan yuvası, mîsâfir kabûl eden bir imârethâne olduğunu göstermektedir.

3° — Bu Hadîs kitâbelerinde, bir başka köklü hedef daha kendisini göstermektedir. Bilindiği üzere hikmet, ilim, irfan, bir tohum gibidir. Bulunduğu ambardan çıkarılıp tarlaya atılmayan tohumun filizlenip boy salmadığı gibi, onlar da, kitapların sahifeleri arasındaki zindandan çıkarılıp, günlük hayatta gıdalanılır hâle getirilmedikçe, bir işe yaramamaktadır. Bu gerçeği çok iyi kavrayan Müslüman Türkler, hadîseleri yaşanır hâle getirmenin formülünü tesbit etmişler ve bunun gereğini yapmışlardır. Bu tatbikat, kitap sahifelerini, bütün vatan sathına açma gayretinin bir tezâhürü olmalıdır.

4° — Prensiplerin çehresi acıdır. İnsan oğlu, emir ve yasakları kolay kolay kabûllenivermez. Bu sebeple ona, mûnis bir çehre, câzip bir görüntü kazandırmak tatbikatçıların vazifesi olmuştur. Bu işe başlı başına bir san'attır. Bu sebeple ki, Müslüman Türkler, mimarîsi, hüsnî-hattı, tezhîbi, tezyînâtı, şiiri, mûsıkîsi ile, güzel san'

atların bütün şübelerini, îmanlarının ve prensiplerinin uğruna seferber etmişler, onun emrine vermişlerdir. Nitekim, dikkat çekici bir zemin, güzel bir hat, nefis bir tezhib, muheştem bir çerçeve içinde sunulan bir tek Hadîs-i Şerîf, insan rûhunda, on cildlik bir eserin sahîfe ve satırları arasındaki hâlimden çok daha başka bir te'sir bırakmaktadır.

5° — San'at -bir bakıma- olta ucundaki yem gibi, dikkati çekmek için bir vâsıtaadır. Kendisini, güzel san'atların mûnis çerçevesinde cemiyet akdîm edemiyen bir îmân ve sistemin, kütlelerce benimseme ve uzun ömürlü olma şansı çok zayıftır. İslâm'ı, miyop bir göz ve hantal bir zihniyetle görüp değerlendirme eğiliminde olanlar, firâset ve zerâfet eksikliğinden muztarıptirler. Bu incelik, bir eğitim ve kültür meselesidir. Çeyrek asır önce bir Hocam şöyle demişti : **«Evlâdım, güzeli tanımak ve sevmek, bir seviye meselesidir. Önce, onun kültürünü vermek lâzım!»**

6° — Öteden beri, yazı ve dil kültürü oldukça zayıf olan yeni neslin bir îtirâzı ile karşılaşmaktayız : Mîmarî eserlerdeki kitâbeler ve levhalarındaki yazılar, sanki okumak için değil de, süs olsun diye yazılmış!. Hemen ifâde edelim ki, san'at yazıları, trafik levhaları gibi, önünden gelip geçenlerin ilk bakışta okuyavermesi için değil; bil'akis, bakanın dikkatini çekip önünde biraz durması, sökmek için biraz çaba sarfetmesi ve söktükten sonra üzerinde düşünmesi için yazılmıştır. Bu emek ve dikkati sarfeden insanın, onu aklında tutmaması mümkün değildir. Şurasını rahatlıkla ifâde edebiliriz ki, kitâbelerdeki bütün hadîsler, milletimizin çeşitli kesimlerinde, müsterek kültür değerleri olarak yaşatılmaktadır. Yazıldığı yerde unutulup kalanların bulunduğunu söylemek çok güçtür.

7° — Pek çoğu, yedi-sekiz asırdır yazıldığı devrin bütün husûsiyetlerini koruyagelen Bu Hadîs-i Şerîflere, Anadolu coğrafyasına ba-

sılmış «Peygamber Mührünün Silinmeyen Damgaları» dense yerinde olur.

O mührün izlerini taşıyan Tokat'a muhabbet hislerimi ifâde ederken, bu sempozyum'un hazırlanmasında emeği geçen herkese, ayrıca çok yakın ve sıcak ilgisini gördüğüm Sayın Vâlimiz Recep Yazıcıoğlu Beyefendi'ye, Vâli Yardımcısı Nahit Gürkan Beyefendi'ye, Emniyet Âmiri Mehmet Gençer Beyefendi'ye, vilâyet memûresi Nâciye Altınok Hanımefendiye, Niksar ve Zile'nin Sayın Kaymakamları ve Emniyet Âmirlerine, araştırmalarımda bir gün rehberlik eden Hüseyin Abbas Beyefendi'ye, yakın ilgi ve teşvikini esirgemiyen Doç. Dr. Süleyman Hayri Bolay Beyefendiye ve nihâyet, sabırla bizi dinleme nezâketini gösteren değerli dinleyicilerimize teşekkür eder, Tokat'ın ve bugünkü vatanımızın zengin bir kültür mîrâsı ile bize ulaşmasına emeği geçen bütün büyüklerimizi hayır ve rahmetle yâd eder, nepinize saygılar sunarım. 30 Mayıs 1986.

III. B Ö L Ü M
TOKATLI Ş A H S İ Y E T L E R V E
E S E R L E R İ

TOKAT TARİHÇİSİ HALİS TURGUT CİNLİOĞLU (1901-31 Mayıs 1982)

ALİ BİRİNCİ

Birçok şehirlerimizin ismi anıldığında, hemen ardından, ömrünü o şehrin hizmetine hasreden ve gönül verdiği şehir için kitaplar yazmış ve araştırmalar yapmış bulunan bir veya birkaç evlâdının da ismi hâfızalarda doğar veya dudaklardan dökülür.

Bu hususta rasgele birkaç örnek gösterecek olursak Amasya denince Abdîzade Hüseyin Hüsameddin Yasar'ı, Antalya akla geldiğinde Süleyman Fikri Erten'i ve nihayet Harput ismi geçtiği zaman İshak Sungurlu'yu hatırlamamak mümkün değildir. Açıkça ifade etmek gerekirse yazmanın insana pek bir maddî kazanç sağlayamadığı, bilhassa yakın mazimizde bu gibi; memleketlerinin bir bakıma karesiz, âşıkleri çok kısır imkânlarıyla yaşadıkları vatan köşesinin mazisini aydınlatan ve netice itibarıyla istikbâllerine ışık tutan vazgeçemeyeceğimiz eserler ortaya koymuşlardır. Bu şehirlerimizin mazisine biraz eğildiğimizde eninde sonunda onların eserleriyle karşılaşır, onların katlandıkları külfetlerin nimetinden faydalanmak zorunda kalırız. Ölümle birlikte fanilik libaslarından soydukları andan itibaren artık eserlerinin ciltlerine bürünen ve onlarda yaşayan bu insanlara olan borcumuzu inkâr etsek de bunu ispat etmek mümkün değildir.

Hayat Hikâyesi

Bahsettiğimiz insanlar zümersinin Tokat için yegâne temsilcisi ise Halis Turgut Cinlioğlu'dur. Tokat'ın Tarihine dair bir ömür boyu

süren çalışmalarıyla tanıdığımız Cinlioğlu (Önceleri Asarkaya) 1901 de, Cinlioğlu ailesinin bir çocuğu olarak bu şehirde, Horuç mahallesinde dünyaya geldi.

İlk ve orta öğrenimini bu şehirde yaparak 1817 de İdadî'den mezun oldu ve savaş yıllarının şartları yüzünden yüksek öğrenime devam etme fırsatını bulamadı. Millî Mücadele'de âsilerin elinde rehlin kaldı. Tokat Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde görev aldı. 1921 yılında Tokat'ta ilk defa açılan Öğretmen Okuluna yazı öğretmeni tayin edildi. 1923 te İdadiye Tarih, daha sonra Tokat Orta Okulunda Tarih-Coğrafya öğretmeni oldu. Sırasıyla Gazi Osman Paşa Lisesi, Kız Meslek Lisesi ve Öğretmen Okulunda çalıştı. Bir ara başka illere tayini çıkmışsa da Tokat'ta kalmayı tercih etmiştir. Nihayet 10 Kasım 1959 da emekliye ayrıldı. Millî Mücadele'dekilerle beraber tam 40 yıl fiilî hizmet gördüğü Bakanlık tarafından kabûl edildi.

Hizmetleri

Cinlioğlu, sahip olduğu bütün imkânlarını millî eğitimin gelişmesine ve Tokat tarihinin ve folklorunun araştırılmasına hasretmiştir. Öğretmenliği sırasında köylerden Tokat'a gelen öğrencilerin barınmaları için Ardala sokağında bir pansiyon açmıştı. Bu, Ankara, İstanbul ve İzmir'den sonra Anadolu'da açılan ilk pansiyon olmaktadır. Kendi hayatı boyunca bütün masraflarını karşılamak suretiyle en azından 12 gence tahsil imkânı sağlamıştır. Bunlardan ancak üç tanesi yüksek tahsillerini tamamlamışlardır. 1926 da kurduğu Tokat Müzesinde çevrenin tarihi eserlerinin toplanmasına zemin hazırlamıştır. 1947 de Yeşilırmak Özel Lisesinin kuruluşuna emeği geçenlerden biri de odur. 1950 de ise Tokat için gerçekten bir kültür kurumu olan «Halis Cinlioğlu Özel Kitaplığı»nı kurmuş ve okumayı seven Tokat gençlerinin hizmetine tahsis etmiştir. Kütüphane halen yedi bin cilt kitapla hizmet görmektedir. Bilhassa Tokat'ta çıkan gazete koleksiyonları bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

Tokat Tarihine Dair Çalışmalar :

Merhum Cinlioğlu'nun yazı hayatı 1926 da Tokat Gazetesindeki yazılarıyla başlar. Bu tarihten ömrünün sonuna kadar Tokat folkloruna ve tarihine dair usanmak bilmez bir gayretle araştırmalar yaptı. 1933 te çıkardığı **Yeni Tokat** dergisinde ve **Tokat sesi, Tozanlı, Topçam** gazetelerinde yazılar yazdı. 1963 ten beri Sabah Postası'nın

sorumlu müdürüydü. Bunların dışında daha geniş kitlelere hitap eden **Halk Bilgisi Haberleri, Türk Folklor Araştırmaları, Yeşilirmak** ve İbrahim Aslanoğlu tarafından çıkarılan **Sivas Folkloru** dergilerinde Tokat Folkloruna dair araştırmalarını yayınladı.

Onun, sözünü etmek istediğimiz çalışmaları Tokat Tarihine dair yayınlamış olduğu kitaplarıdır. Cinlioğlu, 1926 da yazı hayatına Tokat'ın tarihine dair çalışmalarıyla başladı ve bu alanda geride neşredilmeyi bekleyen kıymetli araştırmalar da bırakarak hayata veda etti. Tokat vilâyeti sınırları içinde bulunan her yazılı taşta onun nazarlarının izi vardır destek geride bıraktığı eserleri bizi doğrular kanaatindeyiz. Diğer taraftan bir hizmetini daha belirtmek gerekir; İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayınlanmış bulunan **Kitabeler** (İstanbul, 1927, C. I, 160 s.) kitabında Tokat'a ait olanların derleyicisi de odur. Hattâ, bunlar genç Halis Turgut'un yanlışlarıyla yayınlanmıştır. I ve II. Türk Tarih Kongrelerine Tokat'tan katılan heyet için de onu da görmekteyiz.

Cinlioğlu'nun Tokat'a dair ilk kitabı **Ulusal Savaşta Tokat** (Tokat, Tokat Matbaası, 1836, 127 s.) ismini taşır ve tabiatıyla yarı hâtırat mahiyetindedir.

Tokat tarihine dair asıl mühim eseri ise dört kitaptan ibaret **Osmanlılar Zamanında Tokat**'tır. Bunun ilk kitabı merhumun ilk soyadı (Asarkaya) ile yayınlanmıştır. (Tokat, Vilâyet Matbaası, 1941, 136 s.) Bu eserin 2. (Tokat, Tokat Matbaası, 1950, 100 s.), 3. (Tokat, Tokat Matbaası, 1951, 220 s.) ve 4. (Tokat, Barış Matbaası, 1973, 98 s.) ciltleri esas itibarıyla Tokat Şer'îye Sicillerinin bir hülâsası olmalarından dolayı Tokat ve bölge tarihi için bilhassa mühim kaynaktır ve tarihçiler tarafından kullanılmaktadır. Bunlardan başka **Tokat'ta İrtica Hareketleri ve Bugünkü İrtica Meselesi** (Tokat, Tokat Matbaası, 1951, 40 s.) **Tokat Vilâyeti Meşhurları** (Samsun, Aksiseda Matbaası, 1949, 12 + 128 s.) ve öğrenciler için yazdığı **Tokat Coğrafyası ve Tarihi** (Ankara, 1972, 40 s.) isimli kitaplarını yayınlamıştır.

Merhumun bastırma imkânı bulamadığı kitaplarının bir listesini naklediyoruz.

- 1 — Cumhuriyet Devrinde Tokat : 1-2
- 2 — Tokat'ın Başına Gelen Felâketler
- 3 — Tokat'ta Eski Sanatlar

- 4 — Tokat'ta Spor
- 5 — Tokat Mezarlıkları
- 6 — Tokat Destan ve Türküleri
- 7 — Tokat'ta Eski Eserler ve İlçelere Ait İncelemeler
- 8 — Tokat Folkloru I-II

Kitâbiyat

Tebliğde bilhassa İbrahim Aslanoğlu'nun yazısından (Halis Turgut Cinlioğlu, **Türk Folkloru** Sayı : 36, Temmuz 1982, s. 4-5) faydalanılmış ve torunu Mehmet Ali Cinlioğlu'nun verdiği notlarla tamamlanmıştır. Daha sonra bu notlar, Tokat hakkında hazırlanan bir kitapta da (Ersal Yavi, **Tokat**, Tokat Otelcilik Turizm A.Ş. Yayını, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1986, s. 131) neşredilmiştir.

BURSALI MEHMET TAHİR'İN OSMANLI MÜELLİFLERİNDE İSMİ GEÇEN TOKAT'LI ALİM VE ŞAİRLER

Prof. Dr. Şerafeddin GÖLCÜK

GİRİŞ

Muteber tarihi kaynaklara istinad ederek meydana getirdiği eserinin başında Bursa'lı Mehmet Tahir (1278-1343/1861-1924) kaynağını bulamadığımız ve fakat Kâtip Çelebinin Keşfü'z-Zünun mu-kaddimesinde naklettiği şu hadisi zikreder :

«Kim bir müminin tarihini, hayatını yazarsa sanki ona hayat vermiş olur.»

Osmanlı müelliflerinde adı geçen Tokat'lı âlim ve şairleri bu mübarek maksatla ele almak ihtiyacını duyduk ve karşımıza aşağıdaki tablo çıktı, birlikte görelim :

A — ÂLİMLER

1) Seyyid Ali 840/1436

Seyyid Ali Tokat'a bağlı Komenat köyündedir. Sivasta yerleşerek tedaris ve telifle meşgul olmuştur.

İnaye ismindeki Vikâye şerhi ile Zeyci Şâmil adlı eserleri vardır. Tokat'tan yetişen âlimler arasında ilk anda sadece ad olarak isimleri zikredilmesi gereken şu zatlarda vardır.

1 — Fıkıhtan (Furu') Minketu's-Sulûk fi Şerhi Tuhfetü'l-Mulûk, yazarı Şemseddin Muhammed Efendi.

2 — 1027/1617 de vefat eden Araisu'l-Hat yazarı Derviş Muhammed b. Muhammed.

3 — 1018/1609 da vefat eden Şerhu Hadis-i Erbaîn sahibi Şeyh Ahmed b. Muhammed Efendi(1).

2) Hüsameddin TOKADÎ (860/1460)

Hüsameddin Nalbantzade adıyla tanınmıştır. Fatih Sultan Mehmet devrinin fazilet sahibi âlimlerindendir. Dil, Edebiyat, Tasavvuf, Mantık, Kelâm ilim dallarında eser vermiştir.

Arakiyecizade de Tokat'tan yetişen âlimlerden olup dil edebiyata dair eserler vermiştir. O'nun Meaniden Ferad-i Hind şerhi vardır. O bu eserini 993/1585 yılında yazmıştır(2).

3) Molla Hüsrev (886/1481)

Hüsrev Muhammed Efendi çok değerli bir âlim olup Tokat civarındaki Türkmenlerden Ersak kabilesindedir. 886/1481 de İstanbul kadısı iken vefat etmiştir.

Eski âlimlerin kitaplarından hergün iki yaprak yazmayı bir itiyad haline getirmiş olan Molla Hüsrev, geride pek kıymetli eserler bırakmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in «Zamanımızın Ebu Hanifesidir» dediği Molla Hüsrev'in eserlerinden bazıları şunlardır.

Telvih, Şerhu Miftah, Usul-u Pezdevi Evail-i Tefsir-i Kadi ve Mutavvel haşiyeleri. Fıkıhtan metin ve şerh Dürer ve Gürer, Usulü Fıkıhtan metin ve şerh Mirkat ve Mirat, Alauddin Rumi'nin Nakd'ul-Efkârı fi Reddi'l-Enzar isimli eserine şerh. Bursa'da medfun olan Molla Hüsrev'in mezar taşında şu ibare vardır :

Manba-ı İlm-i Hüner Varis-i Ulum-i Hayri'l-Beşer, Fazıl-ı Hurşid-i Eser Sahibu'd-Dürer ve'l-Gurer Mevlânâ Muhammed Hüsrev(3).

1) Bursalı Mehmet. Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1972, c. I, s. 431.

2) A.g.e. İstanbul, 1348, c. I, s. 272.

3) A.g.e. İstanbul, 1972, c. I, s. 339.

4) Molla Lütfi (900/1494)

Sarı Lütfi, Osmanlı âlimleri arasında seçkin bir mevkiye sahiptir. Tokat'lı olan Molla Lütfi'nin arabî ilimlerde devrine vukûfiyeti vardır. O matematik ilimlerinde de üstündü, Arabî ve edebî ilimleri Sinan Paşadan, matematik ilimleri ise Ali Kuşçu'dan tahsil etmiştir. Devrin allâmesi Kemâl Paşazade onun ders halkasında yetişenlerin en meşhurlarındandır.

Sultan İkinci Beyazıt'e haddinden fazla yakın olması rakibelerinin kıskançlığına yol açmış, neticede bu insafsız hased Molla Lütfi'nin hayatına mal olmuştur. Kendisi hakkında;

«Şehid olarak öldü» tenkibi söylenmiş, bu O'nun hem ölüm tarihini, hem de bir hakikatin ifadesini ortaya koymaktadır Eserleri :

Şerhi Metali'a ve Şerh-i Miftah'a haşiyesi, Mevzuat Risalesi, Haşiyeye âlâ Şerh-i Akaid-i Nesefiye, Risale fi Tahkiki'l-İman, Risale fi ilmi'l-Adab, El-Metalibu'l-İlâhiyye, Sahihi Buhariye bir miktar şerhi vardır(4).

5) Muhammed Muhyiddin Niksarî (901/1495)

Niksarlı Muhammed b. İbrahim faziletli bir âlimdir. O dini ve arabî ilimleri Hüsameddin Tokadî, Yusuf Bâli, Fenâri ve Molla Yegân gibi üstadlardan tahsil etmiştir. Aynı zamanda riyazi ilimleri de tahsil eden Niksarî, bu sahada Kadızade-i Rumû'nin talebelerinden Fethullah Şirvanî'den ders görmüştür. Sultan II. Beyazıt'ın daveti üzerine İstanbul'a giderek hayatını vaaz ve tedrisle geçirmiştir. Pek çok eseri olmakla birlikte hiç biri basılmamıştır. Eserleri arasında Tefsir, Kelâm, Lisan, Riyaziyye, Fen, Astronomi alanında olanlar dikkati çekmektedir(5).

6) Musa İbn-i Şeyh Tahir TOKADÎ

Musa b. Şeyh Tahir Tokadî, halveti büyüklerinden olup arif zattır. Feyzi Kudsi ve Mantıku'l-Gayb adlı Türkçe Tasavvufa dair risaleleri vardır. Her ikiside 13'er bab olan bu risalelerden Feyzi Kudsi Beyazıt Han şehzadelerinden Orhan namına yazıldığı mukadimesinde belirtilmektedir(6).

4) A.g.e. s. 382.

5) A.g.e. s. 388.

6) A.g.e. s. 151; İstanbul, 1346, c. I, s. 161.

7) Hüseyn Efendi

Hüseyn Efendi, Niksarlıdır. Ancak tahsili ve müderrisliği Amasyadır. Hüseyn Şah Çelebi Amasyavî diye meşhurdur. 918/1512 de Edirneye gittiği kayden sabittir. Hattatların şeyhi Hamdullah Efendiden meşk etmiştir.

Münazara adabı ilminde meşhur Hüseyniye ismindeki eserin sahibidir. Ayrıca bir de Menar Haşiyesi vardır(7).

8) Şeyhü'l-İslâm İbn-i Kemâl (940/1533)

Kemâlpaşazade Tokatlıdır. Edirne'de yetişmiştir. İlmî Kudretinden kinaye olarak kendisine Müftiyü's-Sekaleyn lâkabı verilmiştir. Üçyüze yakın eser vermiştir. Eserleri bütün ilim ve fen dallarındadır. Sade ve hakîmane şiirler yazmıştır. Eserlerinden bazıları :

Tefsir : Saffet sûresine kadar Keşşaf tefsirine yarım kalmış bir haşiye.

Fıkıh : Şerh-u Hidaye, İslah ve izah adında metin ve şerh.

Usul-u Fıkıh : Tabir ve tenkih, metin ve şerh.

Felsefe : Mevlânâ Tusî ile Mevlânâ Hocazade'nin Tefahütlerini muhakeme.

Meanî : İslah-u Miftah

Edebiyat : Manzume-i Yusuf ve Zeliha

Tarih : Tarih-i Ali Osman

Dil : Muhitu'l-Lugat

İbn Kemâl'in Kelâm, Mantık, ve diğer alanlarda pek çok risalesi mevcuttur(8).

9) Muharrem Efendi (1000/1591)

Muharrem Efendi Zilelidir. Eli kalem tutan bir âlim olup, bir hayli eser bırakmıştır. Şeyh Şemseddin'in (Sivasî) kardeşidir. Halveti şeyhlerinden Abdü'l-Mecid Şirvani'nin halifesidir. 1000 H. de Zile'de vefat etmiştir. Muharrem Efendi'nin en meşhur eseri Arap

7) A.g.e. s. 274; İstanbul, 1972, c. I, s. 322.

8) A.g.e. s. 352.

dilinde nahve ait Molla Cami haşiyesidir. Kolay bir ibare ile yazılan bu eser talebe tarafından benimsenmiştir. Eser matbudur. Başka risaleleri de bulunan Muharrem Efendi Mevlana Abdurrahman Cami'nin Farsça Nefahatü'l-Üns'ünü Arapçaya nakil ve terceme etmiştir. Ayrıca bir de Arapça, Menakibu'l-Eimmeti's-Selase âla Mezhabi Ehli's-Sünnet-i ve'l Cemaat adlı eseri vardır(9).

10) Şemseddin Sivasi (1006/1597)

Ebu's-Sena Şeyh Şemseddin Ahmed Zilelidir. Halveti tarikatının şubelerinden Şemsiye kolunun kurucusu arif bir zattır. Yedi yaşındayken babasının murşidi Amasyalı Şeyh Hacı Hızırın tevecühlerine mazhar oldu. Zile'ye döndü. Sonra Tokat'a geldi. Meşhur âlimlerden Arakiyecizade Şemseddin Efendi'den tahsile başladı, daha sonra İstanbul'a giderek ilim tahsilini tamamladı. Tarikat bakımından Cuma Pazar'lı Muslihuddin Efendi ile Şirvanlı Mecdüddin Efendiden feyz aldılar.

Sivas'ta tedris ve irşadla meşgul olduklarından «Sivasi» nisbe-tiyle meşhur olmuştur. Eğri seferinde bulunmuştur, duası kabul buyrulan yüksek zatlardandır.

Yüksek menkıbeleri Necmu'l-Huda, Hediyyetü'l- İhvan ve Hur-lâsatu'l-Hediyye isimli eserlerde zikredilmiştir.

Manzum ve mensur pek çok eseri bulunan Zileli Şemseddin Efendi'nin manzum eserlerinden bazıları şunlardır :

- 1 — Menâkıb-ı İmam-ı Azam (Matbu)
- 2 — İrşâdü'l-Avam
- 3 — Mirâtü'l-Ahlak
- 4 — Gülşen Abâd
- 5 — Süleymannâme
- 6 — Divanı Arifâne
- 7 — Mevlid-i Nebi (Matbu)

Mensur olanlardan bazıları şunlardır :

- 1 — Menâkıb-ı Cihar-i Yar-i Güzîn (Matbu)
- 2 — Şerhu Gazaliyât-ı Sultan Murat Hanı Sâlis
- 3 — El-Camiu'n-Nüfus
- 4 — Letâifü'l-Ayât ve Nukûşu'l-Beyyinât

- 5 — Dairetü'l-Usûl
6 — Huccetü İlâhiye
7 — Menâzilü'l-Arifin
8 — Meclis

Şeyh Şemseddin'in ârifane gazellerinden mânâ, üslûb, eda, ifa-
de dolu birisi şöyledir :

Vasıl olmaz kimse Hakka cümleden dur olmadan
Kenz açılmaz şol gönülden taki pûr nûr olmadan.
«Mûtû kable en temûtû» sırrına mazhar olan
Gördü anlar haşru neşri nefhai sûr olmadan
Sen müyesser eyle yarabbî bizlere beytin tavaf
İlmin ile âmil eyle vâde tekmil olmadan
Hak cemalin kâbesini kıldı âşıklar tavaf
Yerde Kâbe gökyüzünde beyt-i mamûr olmadan
Mest hem mestane geldim ta ezelden ta ebed
İçmişim aşkın şarabın ab-ı engür olmadan
Mest olanlar kelâmı kendinden gelmez veli
Pes Ene'l- Hak nice söyler kişi Mansur olmadan
Bir devasız derde düştü bu dil-i Şemsi mudam
Hakka makbul olmak ister, Hakka menfur olmadan.(10)

11) Sabuhî Ahmed Dede «TOKADİ»
1057/1647

Sabuhî Ahmed Dede'nin babası Tokatlı'dır. Kendisi İstanbul'da doğmuş, tahsilini İstanbul ve Konya'da yapmıştır. Nef'i, Fehim'i Kadim, Nail-i Kadim, Sabuhî'den istifade etmiştir. Farsça ve Türkçe divanları vardır. İhtiyârât-ı Mesnevi isimindeki eserini Şam'da bulunduğu sırada yazmıştır.

Beyitlerinden :

Geçme beyhude hevayla geçirme ömrün,
Ehli- irfana eriş kâmil insan taleb et.
Ehl-i inkâr ile yâr olma 'Sabûhi' zinhar
Etme iblis'e nazar Suret-i Rahman taleb et.(11)

9) A.g.e. s. 393.

10) A.g.e. s. 205, İstanbul, 1346, c. I, s. 95.

11) A.g.e. İstanbul, 1333, c. II, s. 282.

12) İshak b. Hasan 1100/1688

1100/1688 de Tokatta vefat eden eser ve değer sahibi âlimlerdendir. Şerh-u Cilalu'l-Kulub, Manzume-i Terkib-i Ulum, Manzume-i Akaid gibi eserleri vardır. Son eseri olan Manzume-i Akaid âlimler arasında mûteber bir eserdir.(12)

13) Emin Muhammed (TOKADÎ) (1158/1745)

Nakşibendi büyüklerindedir, babası Diyarabkırılıdır. Tahsilini bitirdikten sonra Mekke'de Nakşibendî seyyidlerinden Hoca Ahmed Yekdesti Cevriyânî'den sülûkunu tamamlamış, daha sonra İstanbul'a gelip tedris ve irşadla meşgul olmuştur. Halifelerinin en meşru Mustakimzade Süleyman Saadettin Efendinin söylediği :

«Oldu lâhuta revan
Allah deyip ruh-i Emin»

Mısranın delalet ettiği 1158 H. de (1745) vefat etmiş, Zeyrek civarına defnedilmiştir.

Mûsilki ilmine ve yazı sathına vukufiyeti olan Emin Muhammed Tokadi'nin Arapça ve Türkçe risaleleri vardır.

- 1 — İrşadu's-Sâlikîn
- 2 — Şerh-i Kaside-i Askalanî
- 3 — Risaletu'l-Etvâr
- 4 — Tuhfetü'l-Tullâb
- 5 — Hulasa-ı Tarîkat
- 6 — Risale-i Ruhiyye,

buñlardan bazılarıdır. O'nun ekserisi Türkçe olmak üzere üç dilde yazılmış (Arapça ve Farsça) ilâhileri ve manzumeleri vardır.(13)

14) Mustafa İbn-i Ahmed İbn-i Hüseyin (Mütercim-i Kanun)

Tokatlı Mustafa İbn-i Ahmed, Mütercim-i Kanun olarak tanınır. O fazilet sahibi bir tabibdir. Tahsilini bitirip feyz aldığı yer İstanbul'dur. Sultan Üçüncü Mustafa'nın emriyle İbn-i Sinanın meşhur

12) A.g.e. İstanbul, 1972, c. I, s. 356.

13) A.g.e. s. 89.

El-Kanun Fit-Tıbb adlı eserini Tencizu'l-Mathûm ismi ile terceme etmiştir. Üç dilden oluşan bu dev eserin terceme tarihi 1179/1766 dır.

Mustafa İbn-i Ahmed ayrıca Seyyid Şerif Cürcanî'nin Feraizden Siraciye Şerhini İbtihac fi Şerhi's-Sirac adı ile Türkçe'ye çevirmiştir. (14)

15) Turhal Şeyhi Mustafa Efendi (1197/1782)

Mustafa İbn-i Ahmed ayrıca Seyyid Şerif Cürcanî'nin Feraizden İstanbul'da tahsilini tamamlamış, Şeyh Murad nakşibendinin oğlu Ali Efendiye intisap etmiştir. Kendisine tarikatta hilâfet verilmiş, memleketi olan Turhal'da ilim ve irşadda bulunmuştur.

Sadrazam Seyyid Muhammed Paşanın kendisine bağlılığı ve muhabbeti dolayısıyla Turhal civarındaki Tûziye köyünün mülkiyeti Padişah tarafından kendisine verilmiştir. O ise bu köyü kendi mülkleriyle birlikte inşa ettirdiği cami, medrese ve tekkeye vakfetti. Münir Fi Şerh-i Ehadisi'l-Beşiri'n-Nezir» adlı hadise dair eseriyle Mürşidü's-salikin isminde bir kitabı, ayrıca Hadis-i Erbain'e Şerhi vardır. (15)

B — ŞAİRLER

16) Kâni Ebubekir Efendi (1206/1791)

Tokat'ta doğmuş olan Kâni Ebubekir 1206/1791 de İstanbul'da vefat etmiştir. Lâtifeleri ve hazır cevapları ile meşhur olan bir Osmanlı edebiyatçısıdır. Onun hemen her sözünde şaka ve mizah vardır. Kâni Ebubekir Efendi için şu kanaat belirtilir: Tabiatı icabı şakaya meyletmeyip de mizaha olan düşkünlüğü kadar ciddî meselelere fikrini sarfetseydi belki de edebiyat tarihimizde tek adam olurdu. Onun bir müretteb Divanı ve Münşeâtı mevcuttur. Üç lisanda inşa ve nazım kudretine sahipti. Yaratılıştan şair olmadığı ve şiirlerini ilmi kudretiyle söylediğinden nazmı nesri kadar sevimli değildir. Mevlevî tarikatına mensup olan Kâni Ebubekir Efendi divan katipliği gibi memuriyetlerde bulunmuştur. Hür fikirli bir karaktere

14) A.g.e. c. III, s. 223.

15) A.g.e. İstanbul, 1346, c. I, s. 108.

sahip olan Edip Kâni Ebubekir'in şu lâtifesi günümüzde herkesin dilindedir :

«Kırk yıllık Kâni

Olur mu yani.»

Beyitlerinden :

Fark etmiyen insan ne demek olduğun eyvah

Hayvan gelecektir yine hayvan gidecektir

Arif edeb-âmuz olur her revîşinde

Âkil hükm-i Hazret-i Hakk'a nazar eyler

Fikr-i müstakbele maziyi bırak arif isen

Böyledir hâli zaman bir varmış bir yokmuş

Mısra :

Mutribâ sen aşka dair bir hava bilmez misin?

Etdim seni ben Hazret-i Allah'a havale.(16)

17) Sâni Ahmed Efendi (1290/1873)

Sâni Ahmed Efendi Mevlevî şeyhlerindedir. Arif bir zât olup gaybî ilimlere vakıftı. Tahsilini ve çilesini tamamladıktan sonra bir müddet Tokat Mevlevihanesinde şeyhlik yapıp daha sonra Aydın dergâhı şeyhliğine nakletmiştir. 1290/1873 de İstanbul'a bir iş için geldiğinde vefat etmiştir. Farsçayı ve hizmet ilmini Kethüdazâde Arif Efendiden öğrenen Sani Ahmet Efendinin 1 — Cam-ı Muzaffer, 2 — Nazmu'l-Cevahir adlı iki şerhi vardır.(17)

18) Nasıreddin Nebi b. Mürsel TOKADÎ

Nasıruddin Mürsel âlim bir zat olup Tokat'lıdır. Kendisi Fatıha sûresi ile kısa sûreleri (Beyyine'den itibaren) tefsir ve mev'ize tarzında tertip etmiştir. Kitab-u Fusulî'l-Mufassal-i fi ilmi't-Tezkiri min Nev'il-Hadis ve Fennit-Tefsir adlı eserinde Nasıruddin Mürsel'in ibaresinin sağlamlığı, naklinin kuvvetli olduğu görülmektedir. O'nun aynı zamanda arapça şiirlerinden edebiyat ilmine vakıf bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

16) A.g.e. c. II, s. 392.

17) A.g.e. c. I, s. 107.

Diğer eserleri ve vefat tarihi hakkında fazla bilgi edinilememiştir. (18)

19) Mehmed Efendi «Tokadı»

Mehmed Efendi, tarihçi ve arap edebiyatına vâkıf bir âlimdir. Tokatlıdır, tahsilini Tokat'ta ve İstanbul'da tamamlamıştır. Bir müddet tedrisle iştigalden sonra Kadı olarak Haleb'e gitmiştir. Orada Mahkemetü's-Salahiye'de çalışmıştır. Bu esnada Münferice, Elmalı, Lâmiyetü'l-Acem kasidelerini şerhetmiştir.

Mehmet Efendinin Fezleketü't-Tevarih adlı tarihi vardır. O bu eserinde yaratılıştan Kanunî Sultan Süleyman devrinin ortalarına kadar geçen olaylardan bahseder. Eser arapçadır.

İbrahim b. Ahmed Efendi de Tokat'tan yetişmiş tarihçilerdendir. 1255/1839 yılında Ziyâ'ul Cinan ve Şifau'l-Cinan ismiyle Arapça Şecere-i Nebeviyye tanzim ve tertib etmiştir. (19)

SONUÇ

Bu tebliğimizde Bursalı Tahir Bey'in Osmanlı müelliflerinde adı geçen yirmibeş kadar Tokat'lı âlim ve şairin hayatlarından verimli, feyizli, bereketli çalışmalarından kronolojik bir tarzda özet olarak söz ettik. Kültürümüzde ve tarihimizde Tokat'ın önemli bir yer işgal ettiğini gördük. Tarihimizde ve kültürümüzde yerini alan, yaşadıkları devirde bihakkın vazifelerini ifa eden bu âlim ve şairleri rahmetle anarken, onların yaktıkları ilim, irfan, feyz ve bereket meşalesinin Tokat'ın geniş ilim ve irfan aşıklarınca devam ettirileceğine inanıyor, onlara lâyük ahfad olmalarını diliyorum.

18) A.g.e. İstanbul, 1972, c. I, s. 415.

19) A.g.e. c. III. s. 223.

OSMANLI ŐEHŪLİSLĀMLARI

Rahmi SERİN

Muhterem dĭvan, memleketimizin gŭzĭde ālimleri, pek değerli izleyiciler...

Seviyesi ve Tokat'ımıza faydası tartışma gŭtŭrmez bu değerli sempozyum'da «Tokattan yetişen Osmanlı Şeyh'ul İslāmları hakkĭnda tebliğ sunmama ve konuşmama fırsat bahşeden ilgililere Őŭkranlarımı arz ederek sŭzlerime başlamak istiyorum.

Şeyh'ul İslām, Osmanlılarda en yŭksek payeye ulaşan «din ālimi» olup, Şeyh'ul İslāmlık da o ālimin işgal ettiği en yŭce din makamının adıdır. Bu unvan, Osmanlı devlet kadrosuna Yıldırım Beyazıd devrinde Molla Fenarĭ Mehmed Şemseddin efendinin tayin edilmesi ile başlar.

Fetva verme ehliyetine sahip en ŭst seviyedeki resmĭ yetkili demek olan bu makamın sahibi, zatlar, İslām'ın intışarından itibaren mevcut olup, Osmanlılara kadar çeşitli isimler altında bu yŭce gŭrevi ifa etmişlerdir.

1424 yılında Molla Fenarĭ'nin tayininden, son Şeyh'ul İslām'ın azil tarihi olan 1924'e kadar 131 tane Osmanlı Şeyh'ul İslām'ı gelmiş geçmiş, bunlardan bazıları aynı makama birkaç defa azlolunup tekrar getirilmişlerdir.

Altı asırlık Osmanlı dŭneminde bu yŭce din makamına, doğup bŭyŭdŭęŭm ve her tŭrlŭ niğmetleri ile perverde olduğum TOKAT vilāyeti altı tane Şeyh'ul İslām vererek tarihteki yerini almıştır.

Kendi bŭlŭmlerinde ayrı ayrı ele alınacak olan TOKAT'ın bu bŭyŭk evlātları, halen memleketimizin iftihar kaynağıdırlar. Bu ālim-

lerimizden her birisinin ünü millî sınırlarımızın en ücra köşelerine kadar ulaşmış, bunlardan Molla Husrev ile İbni Kemal Paşa, Osmanlı cihan Devletinin kemikleşip yücelmesinde ve cihan devletini hakıyla ifâ etmesinde unutulmaz hizmet vermiş ve te'sir bırakmış kimselerdir. Muid Ahmed Kazâbâdî ile Kadızade Mehmed Tahir efendi ise Osmanlı Devletinin, çeşitli fitne ve entirikalarla siyasî zelzeleler geçirdiği bir devirde, devletten ve meşrûiyetten yana olarak istikrar unsuru olmuşlar, İmparatorluğun yıkılmaması için mânevî payandalık görevini yerine getirmişlerdir.

Hacı Kara Halil ve Mustafa Sabri efendi devirleri, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılma dönemine ve hatta son demlerine rasladığından, zamanın çalkantıları arasında kalmışlar, seleflerinin gösterdikleri yararlıkları gösterememişlerdir. Böyle olmakla beraber bu iki zat'ın ilmî seviye ve seciyelerinin de yüksek olduğuna şüphe yoktur.

ŞEYHÜLİSLÂMLARIN DEVLET PROTOKOLÜNDEKİ YERİ

Osmanlı devlet idaresinde iktidâr Pâdişah, Sadrâzam ve Şeyh'ul İslâm üçlüsü tarafından temsil edilmekte idi. Sadrazam'ı olduğu gibi, Şeyhülislâm'ı da Pâdişah tayin ederdi. Sadrazam, Vükalâ heyeti'nin, Şeyhülislâm da «Ulema» nın, (Âlimler meclisinin) yâni kadıların, müftilerin ve müderrislerin başı idi.

Sonuç olarak : Osmanlı idaresinde Sadrazam olmak için yüksek tahsil aranmadığı halde Şeyhülislâm olmak için medreselerin en yüksekini bitirmiş olmanın şart sayıldığı görülmektedir ki, Osmanlıların, Şeyhülislâmlık makamına verdikleri değeri belirtmesi bakımından çok önemlidir(1).

I

MOLLA HUSREV

Fatih Sultan Mehmed devri Şeyhülislâmlarındandır. Fatih'in babası II. Murad devrinden itibaren fazilet ve kemali ile kendisini belli etmiş müstesna bir âlimdir.

1) Osmanlı Tarih Deyimleri, M.Z. Pakalın, ç. 3.347-351. Türk ve İslâm Anskl. c. 2, s. 462. İlmiye Salnamesi, s. 304. Osm. Tarihi, İ.H. Uzç. c. 2, s. 589.

Bazı kaynaklarda Sivas doğumlu olduğu gösterilmekte ise de, Varsak adlı bir Türkmen kabilesine mensup olup, Sivas - Tokat arasında ve şimdiki Tokat il sınırları içerisinde bulunan Karkın köyünde dünyaya gelmiştir. (Bu yerin Çamlıbel nahiye merkezi olduğunu bildiren kaynaklar mevcuttur.) (2) Doğum tarihi kesin bilinmemekle beraber, 1480 tarihinde vefat ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Genç yaşta Edirneye gelmiş, devrin ilim otoritesi sayılan Haydar Herevî'nin derslerine katılmış, yüksek tahsilini burada tamamlamış, aynı yerde müderris olmuş, Edirne kadılığına getirilmiş, Kadıasker tayin edilmiş, Fetih'ten sonra Hızırbey'i takiben ikinci İstanbul Kadısı olmuştur.

II. Murad devrinde olduğu gibi, Fatih devrinde de itibarı devam eden Molla Husrev, Fatih'in yetişmesinde aktif görev almış, Şehzâdeliği sırasında birlikte Manisa'ya gelmiş, yine birlikte Edirne'ye dönmüş, saltanatı süresince Sultanın yanından ve yardımından hiç ayrılmamıştır.

Fatih'in yetiştirilmesine yarış halinde katılan birçok âlim arasında Akşemseddin'in, Mollo Gûranî'nin ve Molla Hüsrev'in yeri müstesnadır. Âlimlere son derece saygılı olan Fatih, Molla Gûranî'yi her gördüğü yerde elini öper, Molla Husrev'i görünce -Camide bile olsa- ayağa kalkardı(3).

Osmanlı ilim ve irfan hayatına nice âlim ve eser bırakan Molla Husrev'in bu yüce makamdaki hizmet süresi 20 senedir.

Devrin Mantık ve Matematik otoritesi olan Nasîrüddîn-i Tûsî'nin bu ilimlerdeki farsca yazılı kaynak eserlerini Fatih'in emri ile türkçeye çevirip, Fatih medreselerinde bizzat tedris etmiştir.

İsminin anıldığı yerde ve bahse konu olunca, Fatih'in onun için «Devrimin Ebû Hanîfesidir» demesi her şeyi ifade için yeter sanırım.

2) Büyük Anskl. c. 3, s. 1520. Osm. Tarihi, E.Z. Karal, c. 8, s. 193. Rehb. Anslp. Cild. 16, s. 77.

3) Küç. Aslp. Hayat Y. s. 800. Büyük Ans. Terc. Y, s. 3, s. 1192. İl. sal. 325.

II İBNİ KEMAL PAŞA

Bu sempozyumda kendisine çok yer verildiği için ben İbni Kemal Paşa hakkında fazla bir şey söylemeyeceğim. Ancak : Konu içerisinde yer aldığı için kısaca temas etmeden de geçemeyeceğiz.

Osmanlı Türklerinin yetiştirdiği en büyük âlimlerden birisi olan İbni Kemal Paşa 1468 yılında Tokat'ta doğdu. Bazı kaynaklar Edirne'de doğduğundan bahsetmekte ise de, babasının Edirne'de me'mûriyeti dolayısı ile çocukluğunun önemli bir kısmını orada geçirmesi, Edirne'de doğmuş olacağı kanaatini yaymıştır(4).

Önce askerlik mesleğini seçen, sonra âlimlerin daha itibarlı olduğunu görünce ilmiye'ye intisap eden İbni Kemal Paşa, kısa zamanda ilmiye'de şöhret olup kendisini göstermiştir.

Önce Edirne medreselerinde, daha sonra İstanbul medreselerinde müderris olup talebeler yetiştirmiş, muhtelif konularda birbirinden değerli 300 kadar eser vermiştir.

Zembilli Ali efendinin vefatı üzerine 1526 tarihinde Şeyh'ul İslâm olan Ahmed Şemseddin efendi, vefatına kadar, sekiz sene bu yüksek makamda kalmıştır.

İbni Kemal Paşa'yı Şeyh'ul İslâm olmanın yanında, her hususta Yavuz Sultan Selim ile beraber ve onun sadık bir danışmanı olarak görmekteyiz. Daha sonra hizmetinde bulunduğu KANUNÎ devrinde de idareye ağırlığını koymuş ve bilhassa Kanunî'nin İRAN'a yapacağı sefere rehberlik etmiş, İran Şahı Tahmasb'a yazılan mektupları bizzat kaleme almıştır.

Yaşadığı devirde bütün âlimlerin seviyelerini aştığı, hepsinin üzerinde bilgi yüceliğine eriştiği, gerek ilmi, gerek dinî ve gerekse askerî konularda kendisine götürülen her müşkülü hallettiği ve fetvaları ile herkesi memnun bıraktığı için kendisine «insan ve cinnîlerin müftisi» manasına gelen «Müftissakaleyn» unvanı verilmiştir. Bu unvanın kendisinden sonra birde Ebüssuud efendiye verildiğini görmekteyiz.

4) İlimiye saln. 346, Büyük İnsanlar A. Develioğlu 538, İsl. Mecm. c. 4, s. 251, Rehber Anskl. ç. 8, s. 31, Tokat V. Mesh. H. Cinoğ. c. I, s. 48-52. Dyn. Der. c. 2, sayı 10, sayfa 19-20. Aynı eser cild 3, sayı 5, sayfa 154. A.S. c. II.

III MUID AHMED KAZÂBÂDÎ

Osmanlı Şeyhülislâmlarının 30 uncusu olan Muid Ahmed Kazâbâdî Kazâbâd'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi tesbit edilemeyen Ahmed efendinin babasının adı Mehmed'dir.

Kazâbâd, Tokat'ın Turhal kazasına bağlı, nahiye olarak Pazar ile bağımlı ve yakın bir tarihe kadar Dimorta olarak bilinen, birtakım yerlerin isminin değiştirilip türkçeleştirilmesi sırasında Üzümlören olarak değişen ve halen bir kasaba merkezi olan yerin adıdır.

Kasabanın çok eski bir yerleşme yeri olduğu tarihî kalıntılardan anlaşılmakta olup, Müslümanların bölgeyle birlikte bu yere girişi de hicrî 90 lı yıllara kadar uzanmaktadır. İlk gelen müslümanların bu kasabaya önce Kariye-i Kefere (Kâfirler Köyü), bir müddet sonra Nahiye-i Cebel, dedikleri, daha sonra Dimorta olarak değiştiği ve yerleştiği eski kayıtlardan anlaşılmaktadır(5).

Kaynaklar, Muid Ahmed Kazâbâdî'nin tahsiline doğum yeri olan Kazâbâd'da başladığını, Tokat'da devam ettiğini ve Sivas'ta tamamladığını göstermektedir. Genç yaşta İstanbul'a gelen Kazâbâdî, evvelki bildikleri ile yetinmeyip, tahsiline orada da devam ederek devrinin mühim âlimlerinden faydalanmasını bilmiş ve İmparatorluğun karmakarışık devri olan IV. Sultan Murad devrinde me'mûriyet hayatına atılarak kısa zamanda önemli memuriyetlere terfi ettirilmiştir. H. 1035 yılında Şam, 1039 yılında Mısır, 1043 yılında Edirne kadılıklarında bulunduğunu görüyoruz. 1045 yılı İstanbul Kadısı oldu. 1047 yılında da Anadolu Kazdıaskerliğine getirildi.

Devrin entrikalarına karışmayan ve üzerine aldığı görevi her zaman ciddiyetle sürdüren Ahmed efendi, bir ara muarızlarının gammazlaması ile IV. Murad tarafından Belgrad'a sürgüne gönderilmiş ise de tekrar görevi başına döndürülüp, 1049 yılında Rumeli Kadıaskerliğine getirilmiştir. Üç sene bu görevi sürdürüp, daha sonra azledilmiş, 1055 senesinde pâyelerin en yücesi olan Şeyh'ul İslâmlığa getirilmiştir. Bundan sonra vefat tarihi olan 1057 senesine kadar iki sene müddetle bu ulvî görevde kalmıştır. IV. Murad devrinde

5) İlmiye Salnm. 453-454. Tokat Meşhurl. H. Turg. Cinoğ. c. I, s. 10.

başlattığı bu disiplin ve titizliğini, daha sonra saltanat makamına gelen Sultan İbrahim devrinde de terketmemiştir.

Onun hizmet devri, Osmanlı Devletinin -Bilhassa Saray Entrikaları bakımından- fikir fikir kaynadığı bir zamana rastlar. Gerek Kösem Mahpeyker Sultan, gerekse Cinci Hoca, Muid Ahmet Efendiyi bildiği ve inandığı yollardan saptıramamış ve kendisine hiç bir sûretle te'sir edememişlerdir. İdareyi yozlaştıranlara karşı birşey yapamamanın burukluğunu yakın bildiklerine şu cümlelerle ifade ettiği tesbit olunmuştur :

«Ah, nolaydı, İstanbul'a gelip Şeyhülislâm olmasaydım da Kazova mandıralarında hayvanları güderek hayatımı sürdürseydim. Belki ozaman gönlüm daha rahat, ihlâsım daha kat kat olurdu.»

Bu ifadeler, Kazâbâdî'nin İstanbulda sıkıntılı günler geçirdiğini, aslında o günün İstanbulunun sıkıntılar içerisinde kıvrandığını, her dürüst kişinin Kazâbâdî'nin yaşadığı bunalımlara iştirak ettiğini göstermektedir. Her türlü sıkıntıya ve sıkımalara rağmen Muid Ahmed efendinin hâdiselerin altında ezilmediğini, eğilmediğini de görmekteyiz.

Kazâbâdî'nin bilinen altı tane eseri vardır. Bunlardan en önemlisi olan «Hediyet'ül İhvan ve Atiyyet'üş Sıbyan» isimli eseri 500 büyük boy sayfalık bir eser olarak tarafımızdan basıma hazırlanmıştır. Diğer eserleri ile ilgili araştırma çalışmalarımız devam etmektedir.

IV KADIZADE MEHMET TAHİR

104 üncü Osmanlı Şeyhülislâmı olan Kadızade Mehmed Tahir efendi hicrî 1160 (1747) tarihinde Tokat'ta doğmuştur. Kadı Ömer efendi isminde bir zatin oğludur. II. Mahmud devri Şeyhülislâmlarından olup, Meşihattaki hizmet süresi 2 sene, 5 ay, 5 gündür.

O tarihlerde düzeni bozulmuş Yeniçeri ocağının kaldırılması için fetva verme cesareti gösteren değerli bir din ve hukuk âlimidir.

Dînî bilgilerini babasından okumuş, ayrıca zamanın meşhur âlimlerinden faydalanmak üzere muhtelif medreselerde öğrenimini sürdürüp icazet almış ve nihâyet hicrî 1196 tarihinde girdiği ruus (öğretim üyeliği) imtihanını başarılı bir şekilde kazanarak müderris (profesör) olmuştur.

Me'mûriyet hayatına atılan Kadızâde'yi muhtelif yerlerde kadı olarak görmekteyiz. 1818 tarihinde ise İstanbul Kadılığı'na getirilmiştir. 1824 tarihinde Anadolu Kadıaskerliğine, 1825 te de Rumeli Kadıaskerliğine tayin olunmuş, aynı yıl Şeyh'ul İslâmlığa getirilmiştir.

II. Sultan Mahmud devrinin en önemli hadisesi, nizam ve intizamı bozulan Yeniçeri ocağının lağvedilmesidir. Orduyu yeniden disipline etmek için her bakımdan kokuşan bu ocağın tamamen dağıtılması şarttı.

Önceleri Osmanlıyı Cihan devleti seviyesine yükselttiği halde, sonraları akıl almaz derecedeki mefsedet maskaralıkları ile devleti yıkılacak noktaya getiren yeniçeri ve ocağının kaldırılıp dağıtılmasına kesin kararını veren Sultan II. Mahmud, önce bu işi başara-bilecek kadroyu oluşturmakla işe başladı. Bunun için de Benderli Selim Paşa'yı Sadrazamlığa, Kadızade Tahir efendiyi de Şeyh'ul İslâmlığa tayin etti. Bu önemli hadisenin devlet ve millet yararına neticelenmesinde her iki zatda Sultan'a tam destek sağlamışlardır.

Sık sık sarayı bile tazyik altında tutarak devlete ve millete korkulu günler yaşatan bu şer ocağının kaldırılması için verilen fetva, o günlerde kimsenin cesaret edemediği bir kahramanlık örneğidir.

II. Mahmud, bu çok cesur ve çok hayırlı hizmetinden dolayı Kadızadeye Elmas Taşlı kendi yüzüğünü hediye etmiştir. Orduda kavuk yerine Miğfer giyilmesi için fetva verme şerefi de Kadızade'ye âittir. Hadise sırasında 80 yaşında olan Tahir efendi kendi isteği ile görevinden çekilip, ömrünün kalan kısmını evinde ibadet ve istirahatla geçirmiştir. Kaynaklara göre muhtelif konularda 5 tane eser vermiştir(6).

V

HACI KARA HALİL

Bazı kaynaklarda Amasyalı, bazılarında Mecitözü'ne bağlı Varray nahiyesinin Kürtköyü doğumlu olduğu belirtilen Şeyhülislâm Hacı Kara Halil efendinin hicrî 1219 (1804) de Turhal'ın Gülüt kö-

6) İlmiye Salnm. 587-588. İslâm Mecm. cilt 8, s. 86. Rehber Ansl. cilt 9, s. 118.

yünde doğduğu kesindir. 114 üncü Osmanlı Şeyhülislâmı olan Kara Halil'in Kürtköylü olarak geçmesi, Gülüt köyü ile arazileri karışık olup, her bakımdan içiçe durumdaki eski ismi Kürtköyü olan ve sonradan Çamlıca'ya çevrilip halen bu isimle bilinen köy ile karıştırılmasından dolayıdır.

Yakın bir tarihin ilim adamı olan Kara Halil, doğum yeri olan Gülüt köyünde henüz hafızalardan silinmemiştir. Babasının adı Mustafadır. Fakir bir âilenin çocuğu olan ve basit bir sebeple köyünden ayrılan bu zat, önce Amasya'ya gelmiş ve tahsiline burada başlamış, uzun süre tahsiline burada devam ettiği için bazı çevrelerce Amasyalı olarak bilinmesine sebep olmuştur. Daha sonra Konya'ya gelmiş, oradan da İstanbul'a gelerek tahsilini burada tamamlamıştır.

Konya'da iken, daha sonra kendisi gibi Şeyhülislâm olacak İlginli Hasan Fehmi efendi ile tanışmış ve bu beraberliklerini hayatları boyunca devam ettirmişlerdir.

İstanbul'da müderris olarak görevini yürütürken Meşihat dairesi ile de ilgi kurup, bu ilgisini devam ettirmiş, İstanbul kadısı yardımcılığı, fetva müsevvidliği gibi hizmetlerinden sonra, evkaf müfettişliği, Âyan âzalığı ve Anadolu Kadiaskerliği görevlerini de ehliyetle sürdürdükten sonra 1294 senesinde Şeyhülislâmlığa getirilmiş. İki seneye yakın bu yüce görevde kalmış, 1298 (1880) senesinde vefat etmiştir(7).

VI MUSTAFA SABRİ EFENDİ

Osmanlı Şeyhülislâmlarından sonuncularından ve 126 incisi Mustafa Sabri efendi hicrî 1286 (1869) yılında Tokat'ın Kat köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Ahmed'dir. İlk tahsilini Tokatta yapmış, hıfzını burada tamamlamış, daha sonra Kayseriye giderek orada okumaya devam etmiş ve icazet almıştır.

Genç yaşta İstanbul'a gelip ruus imtihanına girerek müderris olmuş, 22 yaşından itibaren Fatih camiinde ve medreselerinde ders okutmaya başlamış, 50 kadar talebeye icazet vermiş, 1316 hicrî'

7) İlmîye Salnam. 608. İslâm mecm. cild 8, s. 281. Büyük İnsanlar 559. Tokat Vilâyeti Meşhurları. H, Cino. c. I, s. 39.

(1900) de müderris olarak saraya' alınmış, Sultan II. Abdülahmid'in kitapçısı olmuştur. Saray müderrisliğine aralıksız 16 sene devam etmiştir. Saraydaki hizmetinin dışında 1906 senesinde Tetkik-i Müellifat üyeliğine getirilmiş, 1908 Meşrûtiyet ilânında memleketi olan Tokat'tan mebus seçilmiştir. Bu tarihten sonra ilmî çalışmalarının yanında siyâsî çalışmaların da içinde bulunmuştur. Meşrûtiyetle birlikte iktidara gelen «İttihat ve Terakkî Fırkası»nın karşısında yer almış, Sultan Vahdeddin devrinde «Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası» iktidar mevkiine geçince 1919 senesinde Damad Ferid kabinesinde Şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Kısa fasılalarla 4 defa bu mevkie getirilen Mustafa Sabri'nin Şeyhülislâmlık müddeti 8 ay 21 günden ibarettir.

Çetin mücadelelerle geçen görev süresini ve hizmetlerini yaşadığı günlerin şartları dikkate alınarak incelemek gerekir.

Millî Hükûmetin kurulması ile Yurtdışına çıkarılanlar arasında bulunan Mustafa Sabri, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Yunanistana geçmiş, Melik'in daveti üzerine Hicaz'a gitmiş, daha sonra Mısır'a gidip Kahire'de yerleşmiştir. Kahire'de 32 sene daha yaşayan Mustafa Sabri efendi muhtelif konularda 4 ü türkçe, 6 sı arapça olmak üzere 10 adet eser telif etmiş, 1954 senesinde Kahire'de vefat etmiştir(9).

8) Büyük İnsanlar. Abd. Devecioğlu 366. Dini Müceddidler, Kadir Mısıroğlu, s. II. İslâm Mecm. Velî Ertan, cild 8, s. 371. Rehber Anskl. C. 12, S. 336. Huzur Dersleri. Eb'ülulâ Mardin. s. 350.

TOKAT'IN OSMANLI KÜLTÜR COĞRAFYASINDAKİ YERİ VE TOKATLI ŞAİRLER

Yrd. Doç. Dr. Mustafa İSEN

Her medeniyetin farklı bir şehir anlayışı vardır. Bu yalnız üslup açısından değil, hayat tarzı bakımından da göze çarpan bir farktır. Hatta aynı şehir değişik medeniyetlerin peşpeşe malı olmuşsa bu uygarlıkları ayıran zaman çizgisinin her tarafında farklı şehirler kalır. Medeniyetlerin ötesinde, farklı siyasi egemenliklerde bile bu ayrımı gözlemlemek mümkündür. Buna benzer bir başka özellik de, farklı medeniyetlerin, ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda, belki biraz coğrafi konumun da zorlamasıyla, şehirlere verdikleri değişik önemdir. Bir başka ifadeyle şehir, bağlı olduğu uygarlığın ona olan ihtiyacıyla orantılı olarak önem kazanmış, bu ihtiyacın azalmasıyla da sıradan bir merkez haline dönüşmüştür. Tokat, özellikle bu son duruma örnek teşkil edecek şehirlerden biridir. Danişmentliler, Selçuklular, Kadı Burhaneddin zamanında ve Osmanlıların ilk yıllarında oldukça önemli merkezlerden biri olan şehir, sonraki dönemlerde bu önemli konumunu kaybetmiştir. Osmanlı devletinin başlangıcında emirlikle yönetilen Tokat, II. Murad zamanında beylerbeyilik, sonraları sancak beyliği, 1538 yılında voyvodalık oldu. 1617 yılında Vâlide Sultan Has'ı iken, 1863 yılında Sivas'a bağlı önce bucak, ardından ilçe olan şehir, 1880'de ise mutasarrıflık haline getirildi.

Tokat'ın siyasi tarihteki bu iniş çıkışlarını kültür tarihinde de aynen izlemek mümkündür. Yetiştirdiği on dört şairle, Osmanlı

kültür coğrafyası içinde yirmi dokuzuncu sırada yer alan ve iyi sayılacak bir yer eide eden Tokat, kuşkusuz bu konumunu, İznik ve Isparta gibi eski kültür kentlerinden biri olmasına borçludur. Nitekim şehir bu on dört şairden yedisini 16. yüzyıldan daha önce yetiştirmiş bulunmaktadır. Bu yüzdendir ki 16. yüzyıla kadarki dönem için yapılacak bir sıralamada Tokat'ın yeri bir anda on ikinciliğe yükselmektedir. Tabiatıyla bu durumu, şehrin 16. yüzyıla kadarki devletin içinde arz ettiği önemli yerleşim alanı niteliğiyle açıklamak mümkün olacaktır.

Osmanlı devletinde gelişen bilim ve kültür hayatında devrin idare sistemiyle birlikte genişleyip yürüyen başlıca kuruluşlar arasında medreselere ayrı bir yer vermek gerekir. Fatih'in, İstanbul'u her yönden islâm dünyasının merkezi yapma arzusu sonucu, bu şehirde yaptırdığı büyük medrese ve onu izleyen padişahların kurduğu çeşitli medreseler bilim ve kültür hayatının ağırlık noktasını taşranın uzak ve dağınık şehirlerinden alarak büyük bir kaçı merkeze taşıdı. Buna rağmen Diyarbakır, Bağdat, Bursa, Edirne, Kahire, Erzurum, Selanik, Saraybosna gibi bazı şehirlerle, Şehzâde sancağı olan Kütahya, Manisa, Amasya ve Trabzon belli devirlere kadar önemlerini kaybetmediler. Nitekim Abdurrahman Hıbrî'nin Enîsül-Müsâmirin'i Ahdî'nin Gülşen-i Şuara'sı, Âkif'in Mir'ât-ı Şi'r'i, Âli Mustafa'nın Künkül-Ahbâr-ı, Ârif Hikmet'in Tezkiresi, Âsım'ın Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr'ı, Âşık Çelebi'nin Meşâ'irü's-Şuarâ'sı, Belîğ İsmail'in Nuhbetü'l-Âsâr ve Güldestei Riyâz-ı İrfân'ı, Beyânî Tezkiresi, Esrar Dede'nin Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye'si, Faizî'nin Zübdetü'l-Eş'âr'ı, Fatih'in Hâtimetü'l-Eş'âr'ı, Güftî'nin Teşrifâtü's-Şu'arâ'sı, Hasan Çelebi Tezkiresi, Latîfî Tezkiresi, Mucib'in Tezkiresi, Ramiz'in Âdâb-ı Zurafâ'sı, Rıza Tezkiresi, Riyazî Tezkiresi, Safayî Tezkiresi, Sâlim Tezkiresi, Sehi'nin Heşt-Behişt'i, Şefkat'in Tezkiresi ve Yümnî'nin Tezkiresi'nden meydana gelen 27 eser, bir başka deyimle Anadolu sahası Türk Edebiyatında ilk yazılan tezkire olan Sehi'nin Heşt-Behişt'i'nden klasik tezkire türünün son örneği sayılan Fatin'e kadar bu alanda yer alan eserlerin tümü gözden geçirilerek elde ettiğimiz sonuçlara göre Türk Edebiyatına onun üzerinde şair veren yerleşim merkezleri şöyle tesbit edilmiştir :

İstanbul	:	609	
Bursa	:	156	(16. YY. 40)
Edirne	:	69	
Konya	:	150	(» 50)
Diyarbakır	:	40	(» 1)
Kastamonu	:	36	(» 23)
Bağdat	:	35	(» 2)
Gelibolu	:	30	(» 11)
Kütahya	:	24	(» 1)
Bosna	:	26	(» —)
Antep	:	26	(» 1)
Buhara	:	26	
Serez	:	21	(» 10)
Manisa	:	20	(» 7)
Varadr Yenicesi	:	20	(» 10)
Bolu	:	19	(» 3)
Isparta	:	19	(» 2)
Üsküp	:	18	(» 15)
Amasya	:	17	(» 10)
Aydın	:	17	(» 7)
Manastır	:	17	(» 6)
Rumeli	:	17	(» —)
Erzurum	:	16	
Filibe	:	16	(» 11)
Selanik	:	16	(» 11)
Sofya	:	16	(» 3)
Ankara	:	15	(1 » —)
Trabzon	:	15	(» 6)
Tokat	:	14	(» 7)
Belgrat	:	11	(» 5)
İznik	:	11	(» 10)
Kayseri	:	11	(» 1)

Bu listede yer alan diğer şehirleri bir yana bırakarak Tokat üzerinde durmak, bir başka ifadeyle Tokat'ın edebiyat tarihi açısından konumunu ortaya koymak istiyorum. Hemen belirteyim ki konuşmanın muhtevası divan şairleriyle sınırlı olacaktır. Görüldüğü gibi yetiştirdiği şair bakımından şehir, Cumhuriyet Türkiyesinin pek çok önemli merkezinin epey önündedir. Yakın çevreden sadece eski bir kültür merkezi olan Amasya onun önde olup, diğer komşu iller Tokat'ın çok gerisinde kalmaktadır.

Şimdi de tezkirelerde yer alan Tokatlı şairlere kronolojik sıraya göre bir göz atalım :

Tezkirelerin Tokatlı olarak zikrettikleri ilk şair Melihî'dir. Tezkirelere giren Tokatlı şairlerin de en tanınmış ve en iyisi olan Melihî'nin hayatı karakteristik çizgileriyle şöyledir : XV. yüzyıl şairlerinden. Tokat'ta doğdu. Burada başladığı öğrenimini İran'da tamamladı. İstanbul'a döndü ve güzel konuşması sayesinde Fatih'e musâhip oldu. Padişah onsuz geçen sohbetleri «Tuzsuz yemeğe» benzetir, her an yanında bulunmasını isterdi. Fakat o, meyhane köşelerinde şarap içmeyi padişahın lezzetli yemeklerine tercih ettiği için yükselmedi. Edebiyatımızda çok tanınan ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da tanzir edilen «Gönül» redifli murabba Melihî'nindir.

Melihî'yle çağdaş olan bir diğer Tokatlı şair ise Leâlî'dir. Edebiyatımızda şiirinden çok maceralı yaşantısıyla adından söz ettiren Leâlî Tokat'ta doğdu. Ama şâir, Tokatlı olmanın ona bir özellik kazandırmadığını çok geçmeden anlar. Bunun üzerine İran'a gider ve orada bir süre kaldıktan sonra Acemleşmiş olarak İstanbul'a gelir. Osmanlı erenlerine Molla Cami'nin ve diğer Acem ulularının selamlarını getirmeyi de ihmal etmez. Şiirleriyle ve hafızasında tuttuğu yüzlerce hikaye, beyt ve latifeyle dikkati çeker ve padişahın meclisine katılacak kadar değer kazanır. Hatta Yedikule civarındaki Kılıç Baba tekkesini de padişah, ona bağışlar. Ayrıca Acemlere gösterilen rağbet ve ihsanlardan da yararlanarak epeyce zengin olur. Ama bu ikbal uzun sürmez ve Acem olmadığı anlaşılır. Ceza olarak da elindekiler tekke de dahil olmak üzere alınır. Padişahın meclisinden de uzaklaştırılır. Bunun üzerine şair, Mesihî'nin :

**Mesihî gökten insen sana yer yok
Yürü var gel Arab'dan ya Acem'den**

beytinde dile getirdiği şeyleri bu kez uzunca yazar. İşte onun beyitleri;

Olmak istersen itibara mahal
Ya Arab'dan yahud Acem'den gel
Gevhere kıymet olmaya kânda
Dürr bahasın bula mı ummanda
Söylenir nükte ve meseldir bu
K'ola daim çerağ gibi karanu
Olsa ademde marifetle murad
Ne fazilet verirmiş ona bilad
Taşdan sadır oldu gerçi güher
Muteberdir velî niteki hüner
Rum'da kellelenmesin mi Acem
Buldu bu izzetliyle çün ekrem
Acemin her biri ki Rum'a gelir
Ya vezâret ya sancak ona gelir

Melihi ve Leâliyle çağdaş ve onlardan kişilik bakımından daha renkli özellikler arz eden bir diğer şair ve bilgin ise Lutfi'dir. Lâubâli ve mizaha düşkün kişiliği yüzünden «Deli Lutfî» lakabıyla anılan şâir, Sinan Paşa ve Ali Kuşçu'nun öğrencisi oldu. Fatih'in özel kütüphaneciliğine getirildi. Müderrislik yaptı. Açık ve alaycı düşünceleri yüzünden idam edildi. Arapça ve Türkçe şiirleri kalender kişiliğini yansıtır. Lutfî'nin Geometriyle ilgili bir eseri Fransızcaya çevrilerek yayımlandı.

Şehîdî, daha sonra zikredeceğimiz Vâlihî ile birlikte Yavuz Sultan Selim dönemi şâirlerindedir. Niksar'da doğan şâirin asıl adı Kasım'dır. Peygamber soyundan olduğu için Seyyit Kasım lakabıyla anıldı. Trabzon'da Yavuz Sultan Selim'in maiyetinde bulunan şairlerindedir. Onunla birlikte İstanbul'a geldi. Farsça ve Türkçe gazelleri vardır.

Vâlihî Acemzâde lakabıyla anılmasından, ailesinin İran'dan gelmiş olduğu anlaşılıyor. Tokat'ta doğan şairin yaşadığı dönem de Yavuz Sultan Selim devridir. Şiir tarihimize Necatî ekolü olarak adlandırabileceğimiz çığırın ve Necatî hayranlarının önde gelen isimlerinden olan şâir, çarşı, pazarda yüksek sesle onun şiirlerini okumuş. Yazdıklarının çoğu da Necatî'ye nazîredir.

16. yüzyılın bir diğer şair ustası ise Zârîdir. Şâir, öğrenimini tamamladıktan sonra döneminin önde gelen bilgini Samsunîzâde'ye danışmanlık oldu. Yazısı güzel olduğu için daha sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Mustafa'ya divan kâtibi tayin edildi. Şehzâdenin öldürülmesi üzerine dağılan mahiyetiyle birlikte unutulup gitti.

16. yüzyılın son şairi, sadece Rıza tezkiresinde yer alan Meşkî'dir. Asıl adı Mehmed olan şair, öğrenimini tamamladıktan sonra divan-ı Sultanide kâtiplik yaptı. 1596 yılında İstanbul'da öldü.

17. yüzyıl kaynaklarında karşımıza çıkan Tokatlı şairler Sabûhî ve Sıhhatîdir. Mevlevî tahrikatının önde gelen isimlerinden olan Sabûhî, Şam ve Yenikapı mevlevihanesi şeyhliklerinde bulundu ve on sekiz yıl burada görev yaptıktan sonra öldü. Mezarı mevlevihane bahçesinde. Alim, arif, şâir ve mutasavvıf biri olan Sabuhî Ahmet De-de, aynı zamanda Nefî, Fehim ve Nailî gibi önemli şairlerin de yetişmesinde rol oynadı. Divan ve ihtiyârât-ı Mesnevî adlı eserleri vardır.

Sıhhatî'ye gelince, Tokat'ta doğdu. Asıl adı Abdüllatif'tir. Gençliğinde İstanbul'a gelerek öğrenim gördü. Yeniçeri ağalarının himayesini kazandı ve onların bir kısmına imamlık, bir kısmına muhasiplik yaptı. 1692 yılında öldü.

18. Yüzyılda Tokat, Edebiyat tarihimize dört isimle katkı sağlamaya devam eder. Bunlar Lutfî, Emin, Muhîbbâ ve Kânî'dir. Bunlardan Lutfî, yalnız Belîğ tezkiresinde yer alır. Buradan elde ettiğimiz bilgiye göre yeniçeri, yani asker kökenli olan şairin asıl adı Mustafa'dır. Mesleği dolayısıyla Mustafa Aga ya da Musulîzâde lakabıyla tanındı. Lutfî, Yeniçeri oacğındaki piyade askerini teşkil eden bölük subaylarına verilen rütbe anlamına gelen çorbacı rütbesine yükseldi ve 1718 yılında öldü.

Bir Mutasavvıf şair olan Emin ise Diyarbakır'dan Tokat'a yerleşen bir ailenin oğludur. Nakşîbendî büyüklerinden olan şâir, öğrenimini Tokat'ta tamamladıktan sonra İstanbul'a gitti. Zeyrek yakınlarında Piripaşa medresesine yerleşti. Reis kaleminde kâtiplik, Şehzâde Sultan Mehmed Camiinde müderrislik, Eyüp Sultan türbedarlığı, Medîne'de Hz. Peygamberin türbesinde ferraşlık görevlerinde bulundu. Şeyh Emir Buharî hanıkâhına şeyh oldu. Bu görevdeyken 1745 yılında öldü. Devrinin tanınmış musiki üstatlarından da sayılan şair, Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazdı. Silsilenâme-i Meşâyih-i Nak-

şîbendiyye, Adâb ve erkân-ı tarîkat-ı nakşibendiyye gibi eserleri ve tercümeleri vardır.

Muhibbâ hakkında sadece Râmiz tezkiresinde bilgi bulunmaktadır. Kısa olan bu bilgi şöyledir : «Tokat'ta doğdu. Asıl adı Mustafa'dır. Memuriyet göreviyle gittiği Selanik'te öldü.»

18. yüzyılın önemli Tokatlı şairlerinden biri olan Kânî ise öğrenimini de şehrinde tamamladı. Mevlevî tarikatına girdi ve uzun yıllar Tokat mevlevihanesinde hizmet etti. Divan katipliklerinde bulundu. İstanbul'da öldü. Arapça, Farsça, Türkçe şiirler yazan Kânî, daha çok nesirleriyle tanındı. Kânî daha çok bu yüzyılın hiciv üstatlarından sayılmıştır. Na'ıtların dışında kalan bütün eserlerinde ince nükte ve hicivler yer alır.

19. yüzyıl tezkirelerinde sadece bir Tokatlı şaire rastlıyoruz, Saîfî. Asıl adı Ahmet olan şâir, Kethüdâzâde Ârif Efendi'den ders gördü. Câmî'nin Aruz risâlesini Câm-ı Muzaffer ve Hoca Aynî Efendi'nin Nazm-ı cevâhîrine Lezz-i Zafer adıyla yazdı. Bu bilgiler, Fatî'nin Hâtîmetü'l-eş'ârında verilenin özeti.

Toparlayacak olursak Tokat, Osmanî öncesi ve Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında oldukça önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuş ve buna mümâsil olarak da 16. yüzyıl sonuna kadar yetiştirdiği yedi şairle Osmanlı Kültür coğrafyası içinde on ikinci sırada yer alma başarısını göstermiştir. 17. yüzyılda ise şehrin azalan ehemmiyetiyle orantılı olarak şair sayısının da ikiye düştüğünü görüyoruz.

18. yüzyılda Lutfî, Emin, Muhibbâ ve Kânî bu yüzyıl Osmanlı Şiir mozayiğini zenginleştiren Tokatlı isimlerdir. Bu yüzyılda Tokat yöresinde görünen şairler sayıca çoksalar da şiir kalitesi bakımından önemsiz bir görünüme sahiptirler. Kânî istisnâ edilecek olursa diğer isimler bu yüzyılda herhangi bir orijanalite ortaya koymadan, kuralları önceden belirlenmiş klasik çizgide eser veren bol sayıdaki diğer şairlerden herhangi biri durumundadırlar. Ama hemen belirtelim ki Melihî, en iyi Tokatlı divan şairidir.

Şehir monografisi olarak adlandırabileceğimiz bu tip çalışmalar bizde yok denecek kadar azdır. Ben bu konuşmada Şuara tezkirelerinde yer alan Tokatlı şairleri çok karakteristik çizgileriyle sizlere sunmaya çalıştım. İlerde bu şairlerin eserleri üzerinde de ayrıca durulursa yöresel özelliklerin klasik edebiyatımızda ne ölçüde temsil edildiği ortaya çıkmış olacaktır.

Saygılarımızla...

TOKATLI BİR MASAL ANASI : ŞAHÂDET GÖL

Doç. Dr. Saîm SAKAOĞLU

Halk edebiyatımızın anlatmaya dayanan türleri arasında masalların hususî bir yeri vardır. Yüzlerce yıldan beri Türk insanının en önde gelen eğlence vasıtalarından biri olan masal anlatma geleneği günümüzde büyük ölçüde zayıflamış, pek çok yerde unutulmaya ve terkedilmeye yüz tutmuştur. Bilhassa kış geceleri ile kadınların topluca iş yaptıkları zamanlarda, tatlı dilli, sözü dinlenir bir hanımın anlattığı masallara kendisini kaptıran genç kızlar, bir şehzadenin sarayında misafir, çocuklar yedi başlı devi bir vuruşta parçalayan küçük şehzade oluverirlerdi. Günümüzde ise bu imajı galiba çizgi filimler yaratmaktadır.

Masallarımızın başlıca anlatıcıları kadınlardır; erkekler arasında da anlatıcılar var ise de bu işin önde gelen yaşatıcıları kadınlardır. Nitekim dilimizde, «masal anası» diye bir terim vardır ve bu daima kadın anlatıcılar için kullanılmıştır. «Masal babası» veya «masal atası» gibi bir terim bulunmadığı için, çok güzel masal anlatıcısı olarak erkekleri ileri sürmeleri şeklindeki görüşlerine katılmıyoruz.

Türk masallarının derlenmesi ile ilgili olarak ilk görüşleri ileri sürenlerden biri olan Ziya Gökalp, bu konuda şöyle demektedir :

«Halk masalı her söyleyenden alınmaz. Çünkü, masalın kendine mahsus tabirleri, kendine mahsus lisanı vardır. Masalı hususî tabirlerle, hususî şivesiyle nakleden ancak ocaktan yetişme masalcılardır. Masalcılar eski ozanlığın kadınlarda devam eden kısmıdır.

Ozanlık, babadan oğula kaldığı gibi, masalcılık da anadan kıza intikal eder. Erkek masalcılar da varsa da, ekseriya masalcılar kadın cinsindedir.» (Gökalp 10)

1969 yaz aylarında Gümüşhane ilimizde yaptığımız masal derlemeleri sırasında çok ustaca masal anlatan bazı erkek anlatıcılara rastladığımızı ifade etmek isteriz. «Börek» lakabıyla tanınan Abdullah Türk adlı Bayburtlu bir anlatıcı, bize verdiği yedi masalla, usta bir anlatıcı olduğunu ortaya koymuştu. İsmail Çobanoğlu, Mustafa Doğan gibi diğer bazı anlatıcıları da hatırlatmak isteriz. Oğlu Süleyman'dan öğrendiğimize göre, Miraç Yalçın adlı anlatıcı çok iyi masal anlatırmış. O, vaktiyle her yeni masal için, evvelce işitmediği masalları öğrenmek için anlatıcılara birer kuruş öder, dağarcığını zenginleştirmiş (Sakaoğlu 1974, 88-90). Ancak unutulmasın, bize masal anlatan kadınların çoğunluğunu yaşlılar teşkil etmekte idi. Gençler ile orta yaşlı kadınlar bize masal anlatmıyor, kaçıyorlardı. Hatta bazıları, ayrı odalarda ses kayıt makinasına ses veriyor, fakat adlarını, doğum yer ve yılını farklı bir şekilde cevaplandırıyor, kendilerini gizliyorlardı. Yaşı ilerlemiş olanlar arasında hafızası yerinde olanların sayısı ise çok azdı. Nitekim aynı durumu yaşlı erkek anlatıcılarda da görmüştük.

Tebliğimizin konusu olan Tokatlı anlatıcı Şahâdet Göl de yaşlı anlatıcılardandır. Ancak, masalları defalarca anlattırıp iyice hatırlamasını sağladıktan sonra banda kaydetmeyi uygun bulduğumuzu hatırlatmak isteriz. Ayrıca o, böyle bir hazırlığımızdan haberdar değildi; her defasında bir başkasına anlatıyor ve evvelki anlatışında atladığı veya unuttuğu yerleri bir sonraki anlatmasında tamamlıyordu.

Kaynak şahsımız olan Şahâdet Göl'ü kısaca tanıtmak isteriz. 1934'te kabul edilen **Soyadı Kanunu** ile ilgili beyannamenin bizde mevcut bir nüshasına göre onunla ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir :

Annesinin adı Fadik, babasının adı Ömer, doğum tarihi 1312/1896'dır. Doğum yeri Tokat'tır. Aile lakapları daha sonra soyadı olarak alınmış ve «Aşıroğlu» şeklinde kullanılmıştır. Dört kızından ikisi hayatta olup on kadar torunu vardır. Annesi tarafından olan akrabaları «Aşıroğulları» diye bilinmektedirler.

Şahâdet Göl'ün tahsili yoktur. Çocuk denilebilecek bir çağda, henüz 13 yaşında iken evlendirildiği için dinî eğitim görme fırsatını bile bulamamıştır. Ancak o, daha sonra işitme yoluyla sûre ve dua-

ları öğrenmiş, ölümüne kadar beş vakit namazını aksatmadan kılmıştır.

O sadece iyi bir masal anlatıcısı değildir; o, aynı zamanda Nasreddin Hoca fıkralarının da usta bir anlatıcısıdır. Şahâdet Hanım, bir Nasreddin Hoca fıkrasını dinlediği zaman, anlatıcıya fıkra sayısını yediye çıkarmasını, yani altı fıkra daha anlatmasını söylerdi; çünkü onun inanışına göre Hoca fıkraları mutlaka yediye tamamlanmalı idi. Kendisi de, «Hoca rahmetullah» diye başladığı ilk fıkrasını bitirince, bizler yediye tamamlattırır, böylece fıkra dağarcığının durgunlaşmasının önüne geçerdik (Sakaoğlu 1972).

O, ilerlemiş yaşına rağmen tam bir kültür hazinesi idi; her hadiseye uygun bir söz bulur, bir yerden sonra bizlere ders vermeye çalışırdı. Tokat'ta itibar edilen inanışları yeri gelince söyleyiverir, bizlere de adeta telkin ediverirdi (Sakaoğlu 1972).

Şahâdet Göl'ün anlattığı masallardan sekiz tanesi çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. Bunlardan biri 1970 yılınad **Türk Folklor Araştırmaları**'nda, ikisi 1975 yılında **Sivas Folkloru**'nda, beşi de 1980 yılında **Türk Folkloru**'nda ayrı ayrı yer almışlardır. 1970 yılındaki metin tarafımızdan (Sakaoğlu 1970), Diğerleri Yurdanur Sakaoğlu tarafından yayımlanmıştır (Y. Sakaoğlu 1975 ve 1980). Onunla ilgili olarak, biri müstakil olmak üzere iki lisans tezi hazırlanmıştır. Yurdanur Sakaoğlu'nun 1972 yılında Erzurum'da tamamladığı **Tokat Masalları Üzerine Bir Araştırma** adlı tezinde yer alan masalların tamamına yakını ondan alınan masallardır; sadece üç masal başka kaynak şahıslardan alınmıştır. Münire Uçak'ın 1971 yılında Ankara'da tamamladığı **Tokat Ağız ve Folkloru** adlı lisans tezinde, Şahâdet Hanım'ın iki masalına yer verilmiştir.

Bir masal anlatıcısı olarak Şahâdet Göl niçin mühim birisidir? Onu, bu tebliğimizin konusu olarak ele almamızın sebebi nedir? Bu soruları kısaca cevaplandırırken tebliğimizin başka bir cephesini de ele almış olacağız.

Biz Şahâdet Göl'ü 1965 yılında tanıdığımızda o, 70 yaşlarında idi. Canlılığını kaybetmemiş, hafızası oldukça yerinde bir ihtiyar idi. Yaşlılığın verdiği bazı halleri onda da görmek mümkündü. Yakınlarının tatlı birer hatıra olarak anlattığına göre o, bıçakla kesilen orta parmağı yerine şahadet parmağını sardırılmış. Penceredeki kırık camın yerine sağlam cama çirişli kağıdı yapıştırmış. Konuşmalarını dinle-

yenler, onun bu dalgınlıklarını adeta bilerek yapılmış, şaka yollu hareketler olarak kabul edebilirler.

Ölünceye kadar Tokat ağzının hususiyetlerine sadık kalmıştır. Lise mezunu veya üniversite talebesi torunlarına daima ağız hususiyetleriyle hitap etmiş, değiştirme yoluna gitmemiştir. Eve gelen misafirlerle hal hatır sorma sırasında usulen bir «Teşekkür ederim» dedikten sonra, «Eyüyük» ifadesini ilâve edivermesi, onun eskiye olan bağlılığının en güzel işaretlerinden biri idi.

Yaşlı bir Tokatlı olması onun şahsında pek çok eski-yeni çatışmasını da beraberinde getirmiştir. İlk kamyonu gördükleri zaman, «Atı yok, eşeği yok; bu nasıl gidiyor?» düşüncesiyle korkarak bir dükkâna girmesini kendisi de seve seve anlatırdı. İlerlemiş yaşında, «Kâbe filmi var» diye gittiği bir sinemada filmin değişmesi üzerine takındığı tavır da hâlâ anlatılmaktadır.

Gençliğinde Tokat ve çevresinden fazla uzaklaşmamış, daha sonraki yıllarında Sivas, Ankara, Erzurum gibi illerimize gidip yakınlarının yanında kalmıştır. Bir ev kadını olarak çok sıkıntılı yıllar geçirmiş, çocuklarını güçlülere karşı koyarak büyütüştür. Çevresindekilerin de anlattığı gibi o, pek çok realist hikâyeye konu olabilecek hadiselerin birinci, bazen de ikinci derecede kahramanı olmuştur.

Konusu kadın ve kızlar olan masalları daha çok kadınların anlattığı hususunda umumî bir kanaat vardır. Erkekler ise daha ziyade maceraları konu alan **keloğlan, köse** vs. benzeri masalları anlatırlar. Şahâdet Göl de, çektiği sıkıntıların adeta birer hikâyesi olarak, anlattığı masallara ayrı bir hava verirdi. Masalların sıkıntı çeken kadınları, sanki onun şahsında canlanmış, dile gelmişlerdi.

Şahâdet Göl, üç günlük bir hastalıktan sonra, 10 Nisan 1971 tarihinde Erzurum'da vefat etmiş ve Asri Mezarlık'taki 3640 numaralı kabre defnedilmiştir.

O, masallarının kaynağı olarak daima ninesi Zeynep Hanım'ı zikretmiştir. Her masaldan sonra sorduğumuz, «Bu masalı kimden dinlediniz?» sorusuna, «Çocukluğumda ninemden», cevabını verirdi. Ninesinin adını sorduğumuz zaman da, «Zeynep» diye cevaplandırırdı. Onun bazı masal ve fıkraları daha sonraki yıllarda dinlediğini, kayıtlarımızdaki cevaplarından anlamaktayız. Öyle anlaşılıyor ki, biz Şahâdet Göl'ün şahsında, ninesi Zeynep Hanım'ı da bir masal anası olarak tanıyabiliriz.

Bantlarımızda, Şahâdet Göl'ün sesinden kayda alınmış 18 masal vardır. Bunlar arasında, «Hayvan masalları», «Fıkralar» azınlıktadır; «Asıl halk masalları» ekseriyeti teşkil etmektedir.

Şahâdet Göl'den tesbit edilebilen masalları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz :

1. Tıstan Böcüğü*
2. Ayının Kaçırıldığı Kız*
3. Ana Hakkı
4. Kör Hoca
5. Keloğlan
6. Tosbağa Gelin
7. Yemen Padişahı*
8. Avcıbaşı*
9. Üç Biber Kızı*
10. Miski Bey*
11. Tüssü*
12. Batman Eğiren Batman Dokuyan Kız
13. Kız Geldim Kız Gidiyorum.
14. Bezircinin Kızı*
15. Gül Semend'e Ne Etti Semed Gül'e Ne etti
16. Güldalı
17. Gürcü Güzeli
18. Hırızmalı

(* işareti ile gösterilenler çeşitli dergilerde yayınlanmış olanlardır.

Şahâdet Göl'ün anlatıcılığının başlıca hususiyeti, «formel» adını verdiğimiz, masala güzellik katan unsurları ihmal etmesidir. Masalların baş ve son kısımlarında sıkça gördüğümüz, «Bir varmış, bir yokmuş, memleketin birinde bir padişah varmış» ve «Gökten düştü üç elma» gibi ifadeler, anlatıcıların ustalıklarını göstermeleri için birer fırsattır. Usta bir anlatıcı, her masalın baş ve sonunda formel kullanmayı bir maharet olarak kabul eder ve her masala farklı bir başlangıçla girmek, masalı farklı bir sonla bitirmek ister, dinleyicilerin dikkatini taze tutmaya çalışırlar. Ancak bu ifadeler zamanı bol olan, işi gücü olmayan, bir de masalı uzun uzun anlatacak dinçliğe sahip olanların harcıdır denilse yeridir. Şahâdet Göl, masalların esasını anlatmakta hiç de ihmalkâr olmadığı halde formeller hususunda aynı hassasiyeti göstermemiştir.

Onun ses tonu, zaman zaman konuya uygun olarak alçalıp yükselmiş, olaylara uygun bir eda ile renklendirilmiştir. Cümleleri son derec kısıdır. Bunda, kelime hazinesinin sınırlı olmasının da rolü vardır.

Netice olarak Şahâdet Göl, yaşından umulmayacak bir hafızaya sahip olması, pek çok masalı rahatlıkla anlatabilmesi gibi vasıflarıyla gerçek bir masal anası olarak kabul edilebilir. O, kendisini orta yaşlılığında dinleyenlerin anlattığı gibi, başarılı bir masal anlatıcısıdır. Onun neslinin çoktan aramızdan ayrıldığı düşünülürse, Şahâdet Göl'ün aynı zamanda bu işin son temsilcilerinden biri olduğu da söylenebilir.

Saim SAKAOĞLU, «Bir Tokat Masalı : Ayı Masalı», *Türk Folklor Araştırmaları*, 13 (256), Kasım 1970, 5803.

Saim SAKAOĞLU, *Gümüşhane Masalları/Metin Toplama ve Tahlil*, Ankara, 1973.

Saim SAKAOĞLU, «Tokat'ta İtibar Edilen İnanışlar», *Sivas Folkloru*, 3 (34), Kasım 1975, 3-4.

Yurdanur SAKAOĞLU, *Tokat Masalları Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum, 1972, [III] + 89 s. (Basılmamış mezuniyet tezi).

Yurdanur SAKAOĞLU, «Bir Tokat Masalı : Tüssü», *Sivas Folkloru*, 3 (33), Ekim 1975, 9-10.

Yurdanur SAKAOĞLU, «Bir Tokat Masalı : Tıstan Böcüğü», *Sivas Folkloru*, 3 (35), Aralık 1975, 15.

Yurdanur SAKAOĞLU, «Tokat Masalları : 1/Avcıbaşı», *Türk Folkloru*, 1 (10), Mayıs 1980, 23-24.

Yurdanur SAKAOĞLU, «Tokat Masalları : 2/Üç Biber Kızı», *Türk Folkloru*, 1 (11), Haziran 1980, 24-25.

Yurdanur SAKAOĞLU, «Tokat Masalları : 3/Miski Bey», *Türk Folkloru*, 2 (14), Eylül 1980, 23-25.

Yurdanur SAKAOĞLU, Tokat Masalları : 4/Bezircinin Kızı, *Türk Folkloru*, 2 (15), Ekim 1980, 23-25.

Yurdanur SAKAOĞLU, «Tokat Masalları : 5/Yemen Padişahı», *Türk Folkloru*, 2 (16), Kasım 1980, 28.

Münire UÇAK, *Tokat Ağzı ve Folkloru*. Ankara, 1971, [VI] + 178 s. (Basılmamış mezuniyet tezi).

Ziya Gökalp, «Usullere Dair : Halkıyyat I. Masallar», *Küçük Mecmua*, (18), 2 Teşrinievvel 1338/2 Ekim 1922, 10. Bak. *Makaleler VII* (Hazırlayan : Dr. M. Abdülhalûk Çay), Ankara 1982, 267-270.

MEHMED EMİN-İ TOKÂDÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

Dr. Mehmet AKKUŞ

Tebliğimin konusu, 17. asrın son çeyreği ile, 18. asrın ilk yarısında yaşamış ve Tokat, İstanbul, Edirne, Mekke, Medine, Kudüs, Kahire... gibi önemli merkezlerde bulunmuş bir Tokatlı mutasavvıf şâirin hayatı, eserleri ve şahsiyeti üzerindedir(1). Bu zat, Mehmed Emin-i Tokâdî'dir.

Mehmed Emin Efendi 1075/(1664) yılında, Tokat'ta dünyaya gelmiştir. Babasının adı, Hasan b. Ömer en-Nakkaş olup, aslen Diyarbakır'lıdır. Bu rivayete göre babası, Diyarbakırlı Mahmûd-ı Urmevî'ye mensup olduğundan bu zatın öldürülmesi üzerine, oradan kaçarak Tokat'a gelmiştir(2).

Mehmed Emin Efendi'nin lakabı Cemâleddin; künyesi ise Ebû Mansur ve Ebu'l-Emân'dır. Dayızâde diye de tanındığı zikredilmektedir(3). Şiirlerindeki mahlası ise Arif'tir.

- 1) Mehmed Emin-i Tokâdî'nin hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler, onun vefatından sonra, müridlerinden Seyid Yahya tarafından kaleme alınan ve Hasîbi Üsküdârî'nin temize çektiği ve yazma nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi Şeriye No : 1103'te bulunan Menâkıbnâme'sinden alınmıştır. Bunun dışındaki kaynaklarda bulunan farklı bilgiler ise ayrıca belirtilmiştir.
- 2) Kasım Kufuralı, *Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Basılmamış doktora tezi), s. 171-172.
- 3) Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No : 2306, c. II, s. 39.

Çocukluk ve tahsil dönemini Tokat'ta geçiren Mehmed Emin Efendi, 1100/(1689)'da seyahat maksadıyla İstanbul'a gelmiştir ki bu sırada yaşı 26 civarındaydı.

İstanbul'da Zeyrek civarındaki Pîrî Paşa Medresesi'nde bulunan hemşehrilerinin yanında kalmıştır. İstanbul'a geldikten sonra, daha ilk günlerinden itibaren dikkati çeken Mehmed Emin Efendi ruznamçe-i evvel Kesedârı Ali Efendi'nin oğluna ders vermeye başlayınca, bazı devlet ricalinin de dikkatlerini çekmiştir. Bunu müteâkiben de reis-i kalemî katipliğine alınarak, burada göreve başlamıştır. Bu görevini ifade ederken, aynı zamanda hem Şehzâde Camii'nde, hem de kesedar Ali Efendi'nin kendilerine tahsis etmiş olduğu odalarında bazı talebelere Hâfız-ı Şîrazî'nin **Divan**'ını okutmuştur. Bir müddet sonra da, bu derslere iştirak edenlerin sayısı oldukça artmıştır.

Mehmed Emin Efendi'nin İstanbul'a gelir gelmez, tedris faaliyetine başlamış olması ve bunun da büyük kabul görmesi, onun daha buraya gelmeden yetişmiş olduğunu göstermektedir. Bu da, onun 25 yaşına kadar ilim tahsilinde bulunduğu Tokat'ın, o tarihlerdeki yetiştirdiği talebelerin ve bu dersleri veren hocaların başarısı hakkında bir fikir vermektedir.

Kesedâr Ali Efendi'nin 1114/(1702)'de, Edirne'ye görevlendirilmesi üzerine, Mehmed Emin Efendi'yi de beraberinde götürmüştür. Ancak, Edirne'ye varmalarından kısa bir müddet sonra, Ali Efendi'nin daha önceleri, Mehmed Emin Efendi'den ders okuyan oğlu vefat etmiştir. Bunun üzerine, Ali Efendi devlet hizmetinden ayrılmış, Mehmed Emin Efendi de böylece boşta kalmış oluyordu.

Mehmed Emin Efendi, bundan sonra Hacca gitmeyi kararlaştırır ve durumu Ali Efendi'ye açar. O da, bundan çok memnun kalır ve kendisine yol azığı ve harçlık temin eder.

Edirne'den ayrılmadan önce Mehmed Emin Efendi, doğruca, burada bulunan Kâdirîhâne'ye gider. Burada şeyh olan, Koca Kâdirîler şeyhi diye meşhur Mehmed Efendi'ye uğrar. Mehmed Efendi, bu ziyaretten çok memnun kalmış ve Mekke'ye vardığında, Ahmed-i Yekdest-i Cüryânî ile görüşüp, selâm söylemesini ister.

Böylece başlayan hacc yolculuğunun birinci durağı İstanbul olmuştur. Buradan da, gemiyle on gün içinde Mısır'a ulaşır. Daha sonra, Cidde ve Mekke'ye doğru yola çıkar ve 1114/(1702) senesinin Receb ayında Mekke'ye ulaşır. Kâbe'de kıldığı ilk sabah namazını

müteâkib Mehmed Emin Efendi, dikkatini çeken bir grubun zikir halkasına iştirak eder. Zikirden sonra da, bu mecliste bulunan şeyhin, hacc yolculuğuna çıkarken, Edirne'de Kâdirihâne şeyhi Mehmed Efendi'nin selam söylemesini istediği Ahmed Yekdest-i Cüryânî olduğunu anlar. Böylece, ona selâmı iletir ve kendileriyle beraber kalmayı ister.

Ahmed-i Yekdest ile, böylece tanışan Mehmed Emin Efendi, burada 1117/(1705) senesine kadar kalmıştır.

117/(1705) senesi haccından sonra, Mehmed Emin Efendi, şeyhinin arzusu üzerine İstanbul'a dönmeye karar verir. Bu sırada şeyhi kendisine şu tavsiyede bulunmuştur :

«İnşâallahu Teâlâ bir kaç seneden sonra yine bu mahalle geldiğinizde, bizi bulamazsınız.; lâkin, sizin bizde olan emanetinizi, Medine-i Münevvere'de, bizim Hoca Abdurrahîm'e verdik. Anınla mülâkâtınızda, muvâcehe-i huzûrı Hazret'de sana teslim ederler» (4).

M. Emin Efendi, bu haccında yine Mısır tarîkıyla dönmüş ve bu esnada Kâhire'ye de uğramıştır. Burada kaldığı üç aylık bir zaman zarfında, Ezher Üniversitesi hocalarıyla ve beldenin meşhur şeyhleriyle tanışmıştır.

İstanbul'a geldikten sonra, Ahmed-i Yekdest'in Mekke'de kendisine vermiş olduğu mektubu iletmek üzere, Hüseyin Paşa-zâde, hazine-dâr Kimil Kimil Mehmed Bey'in evine gitmiş ve burada kalmayı kararlaştırmıştır.

Mehmed Emin Efendi'nin hayatı, bundan sonra bir müddet İstanbul'da geçmiştir.

Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi, şeyhi Mehmed Emin Efendi'nin hacc dönüşünden sonra İstanbul'daki faaliyetlerini şöyle özetlemektedir :

İstanbul'a vusûl buldukta, tâife-yi aliyye-yi Nakşbendiyyenin kibârından, fahru'l-kuzât Hâce Ziyâeddin ve melce-i sâlikân-ı Halvetiyye, vâiz-i câmi-i Süleymaniye, eş-Şeyh İsa el-Mahvî eş-Şemsî (k.s.) ile ekser evkâtda ülfet ve vakâyırı muğlakada muâvenet ve niçe muzırkâda birbirlerine müzâheret üzere sohbet-i tarikat olunmuş

4) Hasîb-i Üsküdârî, Menâkıbnâme, İst. Millet Kütüphanesi, Şeriye No : 1103, vr. 8-9.

ve Şehzâde Sultan Mehmed Han Camii'nde bazı talebeye ulûm-ı nâfi'âdan müzâkere ve müdârese ile ülfet; ve Koca Mustafa Paşa han-kâhında seccâde-nişîn-i teslik olan es-Seyyid Nûreddin es-Sünbûli ile vesâir fukarâ ve sâlikîn ile muârefe üzere evkât-güzer olmuşlardır.»(5)

Hüseyin Paşa-zâade, Kımıl Kımıl Mehmed Bey'in 1122/(1710)'da önce Hâbeş sonra da Kudüs'e görevlendirilmesi üzerine, Mehmed Emin Efendi'yi de beraberinde, buralara götürdüğünü görüyoruz.

Kudüs'te buldukları sırada, buradaki âlim ve mutasavvıflarla ve bilhassa meşhur muhaddis Ahmed en-Nahlî ile görüşmüş ve kendilerinden Hadis dersi okuyarak icâzet-nâme de almıştır. Yine burada, eş-Şeyh Ahmed el-Bennâ ed-Dimyâtî ve eş-Şeyh Hüseyin İlmî er-Rufâf de, ders okuduğu hocaları arasındadır.

Hüseyin Paşa-zâde Mehmed Bey'in Kudüs'ten sonra, su yollarının tamir ve bakımıyla meşgul olmak üzere Mekke'ye görevlendirilmesi üzerine, yine beraberce hareket etmişler ve Medineye de uğramışlardır. Medine'de kaldıkları kısa zaman içinde, Mehmed Emin Efendi, ilk haccından dönerken, Ahmed-i Yekdest'in ikinci kez hacca geldiği zaman Medine'de uğramasını istediği Şeyh Abdurrahîm-i Buhârî'yi bulurlar.

Abdurrahîm Efendi, Mescid-i Nebevî'de, törenle, Mehmed Emin Efendi'ye hilâfet vermiş ve icâzet-nâmeyi de takdim etmiştir.

Mehmed Emin Efendi, Kımıl Kımıl Mehmed Efendi'nin 1129/(1717) yılında çağırılması üzerine, yine beraberce İstanbul'a dönmüştür. Kımıl Kımıl Mehmed Efendi, İstanbul'a döndükten kısa bir müddet sonra, Dârussaâde ağalığına getirilmiş, akabinde de ruznamçesi evvel olmuştur. Mehmed Emin Efendi, dârussaâde ağası olan Mehmed Bey'in vefatından sonra da evlendiğini görüyoruz : Nitekim Menâkıb-nâme'sinde şöyle denilmektedir :

«Kendi halimizle meşgul iken, bazı ahîbbâ ibrâm ve ilhah ile tehhül murâd olundukda yine, Mehmed Efendi merhumun mahallesini olan Filyokuşu'nda tehhül olunub, bazı tedris ile evkât-güzâr olduk.»(6)

5) Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Mektubât-ı İmam Rabbânî Ter-cümesi*, Litoğrafya Matbaası, İst. 1277, c. I, s. 22.

6) Hasib-i Üsküdârî, A.g.e., vr. 12^a.

Bu ifâdelerden onun evlendiği anlaşılmakta ise, bu evlilikten çocuklarının olup olmadığı hususunda bir malumat bulunmamaktadır.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden de anlaşılacağı gibi Mehmed Emin-i Tokâdî, memleketi olan Tokat'tan çıktıktan sonra, pek çok önemli ilim merkezinde ve oldukça önemli âlimlerden dersler almıştır. Okumuş olduğu derslerden icâzet-nâme; sohbetinde ve terbiyesinde bulunduğu meşâyih'ten de hilâfet almıştır. O, bir çok tarikatın usûlüne göre seyrini tamamladığı halde, daha çok Nakşibendî tarikatına intisabıyla tanınmıştır. Nitekim kendisi de, Farsça bir kıtasında şöyle demektedir :

**Men, sâlik-i râh-ı etkiyâ-yı dînem,
Pâbeste-i in silsile-i zerrinem.
Gam nîst Emîn, eğerçi mecnûn gûyend,
Çün bende-i divâne-i Bahâe'd-dîn'em.**

Mehmed Emin Efendi'nin, manevî kemâli ve ilmî üstünlüğü, bir çok meşhur zâtın dikkatini çekmiş ve bundan dolayı yaptırdıkları tekkelerin şeyhliğini kendilerine teklif etmişlerdir. Bunlar arasında, Medine'de kaldığı sıralarda görüşüp tanıştığı Dârussâdeâğası Beşir Ağa; İstanbul Otakçılar'daki; Şeyhülislam Mustafa Efendi de, Eyüp'te yaptırdıkları tekkelerin şeyhliğini teklif etmişlerse de kabul etmemiştir. Ahmed-i Yekdest Hazretlerinin halifelerinden Tatar Ahmed Efendi'nin vefatıyla boşalan ve Ahmed-i Buhârî tarafından yaptırılan tekkenin şeyhliğini ise, şartlı olarak kabul etmişti. Bu durum, Hüseyin Vassaf'ın **Sefine-i Evliyâ** adlı eserinde şöyle anlatılmaktadır :

«1156/(1743) senesinde, şeyh-i mükerremleri Yekdest Ahmed Efendi Hazretlerinin hulefâsından Tatar Ahmed Efendi'nin tekkesi münhal olmuş, Şeyhülislâm Mustafa Efendi, bu meşihatı, Şeyh Mehmed Emin Efendi'ye tevcihi münasib görmüş idi. Çünkü Ahmed Efendi ile, Emin Efendi pîrdaş olub, meşihat Emin Efendi'ye münasib oluyordu. Şeyhülislâm, keyfiyeti arz eder. İradesini idüb, tevcih beratını mektubcusu Hamza-zâde Abdullah Efendi ile göndermiştir. Emin Efendi ise, ihtiva-perver olduklarından kendisini şöhrete sevk edecek böyle bir tekliften infiâl hasıl ederek, nezd-i Şeyhülislâmîye gidüb :»

7) Hüseyin Vassâf, A.g.e., s. 41.

Efendim! Bu hakîr, henüz şeyh olamadım. Şeyhlik alâmetim bile yoktur. Nâ müstahakka tevcih buyurulmuş.»

diye, arz-ı itizar eylemesiyle Şeyhülislâm Efendi : «Emin Efendi, biz sizi biliriz. Tesettür buyurmayınız. Mızrak çuvala sığmaz. Menzil-i ihtivâyı geçeli otuz yıl oldu. Tevcih padişahındır, kabul lazım.» demiş. Bunun üzerine Emin Efendi : «Efendim, bu şartile kabul ederim ki, hankâhta oturamam. Bu suretle razı olunur ve müsâade buyururlursa, beratı kabul ederim.» cevabını vermiş. Kabul olunmuş ve küçük biraderini tekkede iskân ile kendisi kemâkân hânesinde kalmış.»(8)

Emin Efendi'nin buradaki şeyhliği vefatına kadar devam etmiştir. Onun vefatı 1158/(1745) senesine rastlamaktadır. Bu hususta Menâkıbnâme'de şu bilgi verilmektedir :

«1158/(1745) senesi, mâh-ı Receb-i şerifinde sadr-ı pür sekînelerinde, bir sağîr sicilce nümâyân olub bu fakîrin hânesine teşrif ve bir hafta mikdârı ahbâb ile imrâr-ı evkât ve zuhur iden sivilceye bazı sâlinus bulmağa başlayub, bu takrîb ile saâdethânelerine teşriflerinde, sadırları mukâbili keffeynlerinde bir sivilce dahî zâhîr oldukta, dostân ve bendegâhlarının îsâl eyledikleri huzzâk-ı ettibâ ve cerrâhînin meşrevetleriyle, illet-i mezbûrenin şîr-pençe olduğu zâhîr oldukda, dikkat ve ihtimam ile tedâviye başlanub, kırk elli gün tımar olundukda, bir dürlü alâmet-i berr nümâyân olmayub, ecel-i mevûdları dahi rûnümâ olmakla, sene-i mezbûre Şaban'ının evâsıtında âlem-i kudse intikâl etti. 15 Şaban 1158/1745 Berat gecesî»(9).

Kabri İstanbul'da, Piri Paşa Medresesi haziresindedir. Mehmed Emin Efendi'nin vefatı için, bir çok tarihler söylenmiştir. Bunlar arasında, Lebîb Efendi, Bursalı Seyyid Hasib Efendi ve kendi müridi Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddin Efendi'ler başta gelir. Müstakîm-zâde tarafından yazılan ve mezar taşında bulunan tarih manzûmesi ise şöyledir :

**Gülistân-ı Nakşibendîden yine tîğ-ı ecel,
Bir gül-i sad-berg-i kat'itdi, hezâr âh u enin.
Ya'nî Tokâdî Efendî ol, Muhammed nâm-dâş,
Ârif-i bi'llâl, emîn-i sırr-ı Rabbi'l-âlemîn.**

8) Hüseyin Vassâf, A.g.e., s. 37.

9) Hasib-i Üsküdârî, A.g.e., vr. 17^a.

Mürşid-i râh-ı hidâyet, hâcegânın râşidi,
Vâkif-ı sırr-ı ledûn, ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn.
Murğ-ı rehber olduğu, zehrâra pes ma'ruf idi,
Zâtı, ma'sûmu'l-irâde, zü'l-cenâhayn-ı zemîn.
Siyemâ, bağ-ı hadîs-i Ahmed-i Nahlî idi,
Yek-be-yek, dest-i kerâmetle (olub, hil'at-güzîn.
Eyleyüb habs-ı nefes, gavvâs-ı bahr-ı lâ-yezâl,
Buldu, dürr-i vaslı, irdi asla fer'ından hemîn.
Asdikâdan, pençe-i şîr-i icel (devr eyledi,
Ola Sıddîn'in karîbi, Şîr-i Hakk'la hem-nişîn.
Peyk-i vahdet, sırr-ı pâkinden okur târihini;
Oldu lâhûta revân, Allah diyüb rûh-ı Emin.» (10)

Mehmed Emîn-i Tokâdî, samimi bir âlim, ve gerçek bir gönül dostu olup, çok yönlü bir zât idi. O, çeşitli vesilelerle bulunduğu yerlerde, samimî bulunduğu değişik meslekteki kişilerden, değişik mesleklere de merak sarmıştır. Meselâ Edirne'de bulunduğu sıralarda, mûsikiye merak sarmış ve bu meyânda Hâfız Post, İtrî Çelebi, Küçük Müezzîn ve Nazîm Çelebi gibi meşhur mûsikişinaslardan ders almıştır.» Bunun yanı sıra, hat sanatına da meraklı olduğu ve Yedikuleli Emir Efendi'den hüsn-i hat meşk ettiği kaydedilmektedir(12).

Mehmed Emin Efendi, müridleri dahil olmak üzere, kimseden fevkalâde bir hürmet beklemez, hatta bu şekilde davrananları da sevmezdi. Onun, bu husustaki tavır ve davranışları Menâkıpnâme'de şöyle belirtilmektedir :

«Meclislerinde kendilerine mürşid ve şeyh muamelesi olunmayıp gayet tevkir olunsalar, hoca ile şâkird muamelesinden hazz buyurlardı. Ekseriya sohbetleri lâubâli ve bî-tekellûf olub, mürîdân ve sâlikânın çây-gîr-i zamirleri olan matâlib-i tâhireleriyle hall-i eşkâl buyurub, cümlesi mütesellî ve münşerehül'-fuâd olurlardı. Eğer içlerinden, «Efendim, keşf-i zamir buyurdunuz ve kerâmet itdiniz. makûlesi lisanen ve vaz'an teşekkürâne bir muâmele zuhur ederse, el-iyâz bi'llâhi Teâla bir mertebe izhâr-ı celâle başlayub cümle bulunanları, meclis-i âlilerinden ib'âd ve tard âdetleri olduğundan, dâima teyakkuz üzere olunurdu.

10) Müstakim-zâde, A.g.e., s. 23.

11) Hasîb-i Üsküdârî, A.g.e., vr. 5^b.

12) Müstakim-zâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İst. 1928, s. 400.

Esvâkda, bir mahalde müntesiplerinden birine mülâkat etseler dest-bûs itmeyüb, ahbâbindan birine mülâkat itdi muâmelesi iderse, hüsn-i muâmele buyurub, sohbet ederek giderler idi. Eğer tazim ve tevkîr muâmelesi müşâhede buyururlarsa, âdât-ı melûfesi üzere tard ederlerdi.»

«İbâdet ve tâata müteallık akelleri, gâyet setr v eihfâya ihtimamları olub, salât-ı mefrûdalarını dahi mümkün olsa edâya bir mekân-ı mahfî ararlar idi, Mübarek vücudlarını telebbüs buyurdıkları libasları, avâma şebîh olub ve sıla-ı dervîşândan bir şey istimal buyurmayub, her çend ki sokağa çıktıklarında, evâil-i hallerinde reîs kalemine müdavemet eyledikleri vakitde istima leyledikleri sîm devâtı meyanlarına vaz eder ve kemâl mertebe hâl ü şânlarını halkdan infâ ederdi»(3).

Mehmed Emin Efendi'nin yıllar süren seyahat ve dolayısıyla tahsil hayatından sonra, ilmî kudretinin oldukça arttığı da şöyle belirtilmektedir :

«Buldukları meclisde cümleye galib olub herkesin fehmi menzilesinde ve her fennin hakâyık ve dakâyıkından bahs buyurub ilm-i tefsirden **Kâdı** ve **Keşşâf** ve **Meâlim** ve şâirlerinden mübâhese olunan mahalleri bilâ-nüşha, birer ikişer, bi-ibâretihî kıraat buyurub, tahkik ederlerdi. Fenn-i hadiste dahi, sened-i âlileri ki Ahmed-i Nahlî-i Mekkîden mücâz olub, Buhârî ve Müslim ve sair kütüb-i hadisten bilâ nüşha tahdîs ederlerdi.»

Mehmed Emin Efendi'nin, telif ve tercüme eser verecek kadar Arapça ve Farsça'ya vakıf olduğu, bu dillerde vermiş olduğu, eserlerinden anlaşılmaktadır. Arapça'ya olan vukûfiyeti, Tokat'taki tahsilinin yanı sıra, Mekke ve Medine'de kaldığı uzun yıllara borçludur. Onun Farsça'ya da vâkıf olduğunu, İstanbul'da bulunduğu sıralarda, Şehzâde Camii'nde Hâfız Divan'ı okutmasından ve Mekke'de bulunduğu sırada şeyhi Ahmed-i Yekdest ile Farsça konuşmuş olmasından öğrenmekteyiz.

Osmanlı Müellifleri'nde Mehmed Emin Efendi'ye ait 8 eserden bahsedilmekteyse de(14), biz, İstanbul Süleymaniye ve Millet Kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalar sonunda, bu sayı oldukça kabar-

13) Hasib-i Üsküdârî, A.g.e., vr. 25^b-26^a.

14) Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen) Meral Yay., İst. (Tarihsiz), c. I, s. 89.

mıştır. Yaptığımız çalışmalar neticesinde, tesbit ettiğimiz ona ait eserleri şöyle sıralayabiliriz.

1. İrşâdü's-Sâlikîn,
2. Risâletü'l-etvâr,
3. Şerh-i Kasîde-i Askalânî,
4. Tuhfetü't-Tullâb,
5. Hulâsa-i Tarikat,
6. Risâle-i Rûhiye,
7. Siyânet-i Dervîşân,
8. Tercüme-i Şerh-i Delâil-i Hâyrât,
9. Savâiku İbn-i Hacer Tercümesi,
10. Risâle Fî Tarîkı'n-Nakşibendiyye,
11. Risâletü'l-Kalb,
12. Sülûk-ı Nakşibendiyye,
13. Gazalî'nin, **Emânetu'llah** adlı eserinin tercümesi,
14. Risâle-i Telkîn-i Tevhâd-i Kalbî,
15. Şerh-i Kelimât-ı Hâcegân,
16. Suâlât ve Cevâbât Risâlesi,
17. Risâletü'z-Zikr,
18. Reşâhât'ın bir bölümünün tercümesi,
19. Mesnevî'den bir beytin tercümesi,
20. Silsilenâme (manzum),
21. Gazel ve tahmisleri.
22. Vasiyyetnâmesi,
23. Mektupları,
24. Menâkıbnâmesi,
25. Ebu'l-Hayr Muhammed Şemseddin el-Cezerî'nin tecvidiinin tercümesi (manzum),

Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü'l-Ârifin**'de, Mehmed Emin Efen-diye ait bir de Türkçe Divan'dan söz etmekte ise de, nüshasını tes-bit edemedik.

Dil safâ bulsun, gubâr-ı mâ-sivâdan, eyle pâk,
Kıl şikest, ol kalbi kim, mir'ât-ı Rahman olmaya.
Cân gözün aç, gösterse yüz nûr-ı dilden tâb-nâk,
Kıl şikest ol kalbi kim, mir'ât-ı Rahman olmaya.

Jeng-i ekdârı gider âşık gönülden subh u şâm,
Açılıb gelsin safâ-yı aks-i didâr-ı merâm,
Bil nedir, sûret-nümâ, âyine-i dilden müdâm,
Kıl şikest ol kalbi kim, mir'ât-ı Rahman olmaya,

Ey Emin-ibu'l-Emâne, kıl azızanı penah,
Ârif ol, şer'-ı hakikat olsa sana şâh-râh,
Nakşibend olsun pür-nûdan dilde rûy-i intibâh,
Kıl şikest ol kalbi kim, mir'ât-ı Rahman olmaya,

Ârifâ, kesme ümidin, rahmet-i Rahmân'dan,
Ger rızâ-yı Hakk'a maksad, geç yürü rıdvân'dan,
Kible-i uşşâka yüz sür, gâfil olma andan,
Kıl itâat sâki-i sahbâya her dem cândan,
Ey Emin-i bu'l-emâne, ister isen feth-i bâb.(15)

Sözlerimi, onun mektuplarından birinde geçen şu kıtayla bitiriyorum :

İlâhî! Al beni benden,
Haberdâr olayım senden,
Meded yok bana, benden,
Meded senden, meded senden.

15) Hüseyin Vassâf, A.g.e., s. 41.

**TOKAT'IN YETİŞTİRDİĞİ ALİMLERDEN :
MUSTAFA B. AHMED B. MUSTAFA B. HÜSEYİN
ET-TABİB ET-TOKADİ**

Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ

Geçen sene yapılan Şeyhü'l-İslam İbni Kemalpaşa Sempozyumu ve şimdi yapmakta olduğumuz Tarih içinde Tokat Sempozyumu göstermektedir ki, Tokat, kültür tarihimizde gerçekten müstesna bir yer işgal etmektedir. Çünkü, Tokat bağrında fevkalade kıymetli ilim ve fikir adamları yetiştirmek kafi değildir; onlara sahip çıkmak, gereken ehemmiyeti vermek ve fikirlerinin nesilden nesile aktarmasını yaparak ve kültürün temel unsurlarını ayakta tutarak, gelişen ilim ve teknolojiye yeniden şekil kazanacak kültüre kaynak temin etmektedir. Böylece nesillerin birbiriyle irtibatı temin edilerek genç dimağlar boşlukta bırakılmayacaktır. Maziye münasebet temin edilerek yeni nesillerin her yönden dayanacakları bir kültür silsilesi ortaya konacaktır. Yeni nesil ecdadının boş durmadığını, çalışıp didindiğini görerek, kendine güvenecek, ve bu güven duygusu içinde kendisi de yeni birşeyler yapmaya çalışacaktır. Ecdadını ve kendini tanıyarak maalesef neslimizin içinde bulunduğu aşağılık hissinden kurtulacaktır. Buna şiddetle muhtacız. İşte Şeyhu'l-İslam İbn Kemal Araştırma Merkezi iki seneden beri böyle bir faaliyeti başlatarak hem Tokat hem de Türk kültürü için çok ehemmiyetli bir çalışma gerçekleştirelmıştır. Bunun meydana gelmesine önder olan sayın valinin himmetlerini şükranla yad etmek gerekir.

Tokat'ın yetiştirdiği müstesna ilim adamlarından birisi de «Kannun Mütercimi» Mustafa b. Ahmet b. Hüseyin et-Tabib et-Tokadî'dir.

Doğum tarihi hakkında tam bir bilgiye sahip olmadığımız Tokat'ın bu kıymetli alimi tahsilini İstanbul'da ikmal etmiştir. Tıp Tahsilini tamamlayan Tokat'lı Hekim Mustafa Efendi hassa hekimleri arasında yer almıştır. Padişah III. Mustafa'nın saltanatı sırasında tıbbi konularda ehemmiyete değer çalışmalar yapmıştır. Nitekim âlim ve meşhur ta'lik üstadı, aynı zamanda hekim Katipzade Mehmet Refi Efendi'nin Sertıbbası Hassa (Saray hekimbaşısı) olarak Mustafa Efendi ile padişahın sohbetinde hazır buldukları sırada padişah İbn Sina'nın Kanun'unun türkçeye tercüme edilmesini irade buyurmuş ve bunu da Hekim Mustafa Efendi'nin yapmasını istemiştir. Çok iyi biliyoruz ki, İbn Sina «Kanun fi't-Tıb» adlı eseriyle hem şarkta hem de garpta tanınmış, eseri bütün ortaçağ boyunca tıp üniversitelerinde kaynak kitap olarak okutulmuş meşhur bir Türk hekimidir. İbn Sina bu Kanun fi't-Tıb adlı eseri sebebiyledir ki, doğuda sultanların aranan hekimisi olmuş, batıda da «Hekimler Sultanı» unvanıyla anılmıştır. İşte Tokatlı Mustafa Efendi bu meşhur eseri tercümeğe 1971 de başlamış ve beş sene sonra 1766 da muvaffakiyetle bitirmiştir(*). Bu tarih Bursalı Mehmet tarafından Osmanlı müelliflerinde 1179 olarak bildirilmekteyse de Koca Ragıp Paşa Kütüphanesinde 1335/1-21 numarada kayıtlı 21 ciltlik tercümesinin 21. cildinin sonunda 1180 tarihine raslamaktayız. Bu ferağ tarihi olabileceği gibi istinsah tarihi de olabilir. Ancak istinsah edenin adı bulunmamaktadır; muhtemeldir ki, ferağ aynı bitiş tarihidir. Gerçi gene Bursalı M. Tahir «Mak elva-ha deva-i müfredi al, derde derman kıl» mısraının delaleti 1179 ta-

*) Mustafa b. Hüseyin el-Tokadi'nin diğer eserleri şunlardır :

KOCA RAGIP PAŞA KÜTÜPHANESİNDE

— Maarie el-kuds fi medaric el-marifet el-Nefs

No : $\frac{729}{875}$

— Risale fi fevâtiḥ el-suver el-kerime

No : $\frac{1288/9}{1469}$

FATİH KÜTÜPHANESİNDE

— Mürşidü's-sâlikîn

No : 2836, 198 vr. 17 st. nesih
2837, 230 vr. nesih

LALELİ KÜTÜPHANESİNDE

— Hâşiyetü alâ'l-Beyzâvî fi Cûreti'l-Feth

No : 322 kg vr. 19 st. nesih (1161)

rihi demektedir. Topkapı Sarayı Kütüphanesinde de bir nüsha bulunmaktadır.

Hekim Mustafa Efendinin Kanun'u tercüme ederken Kutbeddin Şirazi'nin şerhinden faydalandığı kaynaklarda ifade edilmektedir.

Çeşitli görevlerde bulunan Hekim Mustafa Efendi 1982 tarihinde vefat etmiş, İstanbul'da Ayvansarayı kapısında Toklu Dede yanına defnedilmiştir. Mezarı 1937 de onarılmıştır.

21 cilt halinde olan Kanun tercümesi (Tebhizu'l-Mathun fi tercemeti'l-kanun) hakkında Adnan Adıvar, eser tercüme edilirken arapça ibareler aynen bırakılmış sadece fiiller türkçeye tercüme edilmiş diyorsa da bu fikre tamamen katılmak mümkün değildir. Gerçi gerçekten pekçok arapça ifade aynen alınmıştır ama sadece fiiller değil, o zamanın ağır osmanlı ifadesiyle tercüme yapılmıştır. İşte başlangıcı..

Kudvetü'l-hukemâ min ehli'l-mâkûl ve müstenidü'l-efâdil ve ve'l-ekâmil min fuhûli's-Şeyh er-reis ve'z-zâtün-nefis Ebû Ali b. Sinâ ulûmu hikmede Muallim-i Sâlis. Hususen Hikmet-i tabîyye furûundan olan ilm-i tıbbın şan ve şöretine bâdi ve bâis olup, kül ve cüz'ü ilmî ve amelî mesâil-i tıbbiyyeyi hâvi, Kânun nam kitabı hâlen dûsturu'l-amel ve makbûl ve müstâmel bir tasnifi-i muhayyer-i ezhân ve rumûzâtını îkan ancak inâyet-i rabb-ı müsteân ile olup, saûbeti tâmmesi olduğundan ol müfâdın müstefidleri nâdir ve kâlîl olmakla mürevvec-cevâhirru'l-irfân ve müheyvec-i envâri'l-ilm ve'l-îkan ... fîhi — + teyakkuz ve'l-intibâh ... ve hûve Sultan b. Sultan b. Mustafa Han b. Sultan Ahmet b. Sultan Muhammed Han

خدايه ملكه وابقاه وبتعاليه بامتداد دولت و سلطنته

Haşmet-i ol Hüdâvendigâr zü's-şevke Hazretlerinin evsâfı kezerân (كذرا) eden Kânûn-ı sehl-i tâbîrât ve eshel-i takrîrât ile lîsân-ı Türkî'ye tercüme olunup, menâfii ile havâs ve avâmın intifâ eylemelerine. Bu satırları okuyan kimse eseri anlamakta gerçekten zorluk çeker. Onuncu yüzyılda yazılmış bir eseri 18. y.y. da türkçeye aktarmak üzücü olmasına rağmen tamamen tercüme ile dilimize kazandırılmış olması memnuniyet vericidir.

BURSALI İSMAIL BELİĞ'İN SERGÜZEŞTNÂMESİ'NDE TOKAT VE NUHBETÜ'L-ASAR'DAKİ TOKATLI ŞAIRLER

Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim ABDÜLKADİROĞLU

Tebliğ özetinden de anlaşılacağı üzere İsmail Belîğ Bursalı'dır. 1079/1668 - 22 Ramazan 1142/10 Nisan 1729 yılları arasında yaşamıştır. XVIII. yüzyıl Türk şair ve yazarlarından. Bursa'da, zamanının şartlarına göre tamamlamış olduğu tahsili cümlesinden olan Arapça ve Farsça'ya vukûfiyeti de dikkate alınırca gördüğü kuvvetli tahsile uygun vazifelerde bulunamamış, hayatı sınırlı imkânlar içinde geçmiştir. Belîğ, aynı zamanda musikî-şinas olup ser-zakîrândan, zarîf, kemal erbabı ve lâtifecidir. Bilinen sekiz eserinden üçü yani Divan, Seb'a-i Seyyare ve Genc-i Şâygân adlı eserlerinin nüshaları henüz bulunamamıştır. Şüphesiz ki bu eserler de bulunup incelendikten sonra şairimiz hakkında verilecek hükümlerde değişiklikler olacaktır. Divanında en az üç beş yerde Tokat'tan söz etmesi muhtemeldir.

Tokat ile ilgili söylenecekler hususunda Belîğ'in Tokat safahatının iyice bilinmesi icabetmektedir. Bunun için devrinin Şer'iyye Sicilleri'nin incelenmesi zarureti ortadadır. Vaki yazışmalarımız neticesi 1114/1702 yılına ait Şer'iyye Sicili'nin Tokat veya Sivas İllerinden hangisinde bulunabileceği kesinlik kazanmamıştır. O tarihlerde Tokat'ın, Sivas'a bağlı olduğu dikkate alınırca Sivas arşivinde bulunan bazı sicillerin derkenarlarında Tokat'a ait kayıtlar bulunabilir. Şimdilik araştırmalarına giremediğimiz meselenin bu yönü üzerinde

bilâhare durularak kayda değer hususlar çıktığında gelecek yıllarda ittilâhınıza sunulacaktır.

Beliğ'in en meşhur eseri olan Güldeste-i Riyâz-ı İrfân (ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân) ile ilgili çalışmalarımız henüz tamamlanmamış olduğundan bu eserin muhteviyatını da şimdilik dikkate almadık.

Şairimiz 1114/1702 yılında Tokat'ta kısa süreli Mahkeme Naibliği yapmış olup Bursa'dan Tokat'a gelinceye kadar çektiği yolculuk meşakkati ile kısa süre kalmış olduğu Tokat'da, çektiği geçim sıkıntılarını ve memuriyetin o zaman içinde değişmeyen çileli yönlerini müstakil bir eserde dile getirmiş, eserin adını «Sergüzeştname-i Fakîr be-'Azîmet-i Tokat» koymuştur. Tebliğimizin iskeletini bu eser meydana getirdi.

Beliğ'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân kadar meşhur olan ikinci eseri Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr adlı şuarâ tezkiresidir. Bunun muhteviyatını meydana getiren 414 şairden üçü Tokat'lıdır. Bu hüküm tezkirenin mensûr kısımlarındaki bilgilere göre veriyoruz. Bazı şairlerin ise sadece mahlasları kaydedilmiş olup tamamlayıcı bilgiler yoktur. Uzun vadeli çalışmalar neticesinde bunların içinden Tokat'lı çıkarsa bile şu anda buna karar vermek mümkün görülmemektedir. Aşağıda haklarındaki bilgiler aynen verileceği üzere, eserden, Tokat'lı olduklarını açıkça öğrendiğimiz Sabûhî, Sıhhatî ve Lutfî'yi tebliğimizin metni içinde almış bulunuyoruz.

Şimdi sırasıyla önce Sergüzeştname'den, daha sonra Nuhbetü'l-Âsâr'dan söz edelim :

I — Sergüzeştname-i Fakîr be-'Azîmet-i Tokat : Beliğ'in 1114/1702 yılında kısa bir süre için Tokat'da Mahkeme Naibliği yapmış olması vesilesi ile kaleme almış olduğu tamamı 149 beyit olan manzûm bir eserdir(1). Bu eserde şair, Tokat seyahatinde çekilen sıkıntıları, vazifeye tayinini ve azlini, geçimini karşılamayan maaş işini, geçim sıkıntısı içinde bulunan mesai arkadaşlarının hallerini, insanlarda mevcut cazip mevki edinme arzusunu, helal kazançla geçin-

1) Bu eser aynı isim altında tarafımızdan yayınlanmıştır. Nüsha hakkında teferruatlı bilgi ve manzûmenin metin olarak tamamı için bak. «Türk Kültürü Araştırmaları - Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına» Sayısı, Yıl XXIII/1-2, Ank., 1985, s. 75-91. Bu tebliğe orijinal metnin fotokopi nüshası eklenmiştir.

menin esas olduğunu realist bir ifade ile açıklamaktadır. Bu genel bilgiden sonra şimdi eserin sadece Tokat ile ilgili kısımlarını inceleyelim :

1. Eserin III. Bölüm'ü «Ağaz-ı İbtidâ-i Sühen - Söze Başlama» da, Beliğ Tokat'a davet mektubu aldıktan sonra yola çıkmağa karar verişini ve Mudanya'ya hareketini şu beyitlerle ifade etmektedir.

Beyit No. 20-27

Bursa Şehrinde iken âzade
Bir sefer düşdi dil-i nâşâde
Destine aldı felâhun devrân
Atdı bir semte çu seng-i yaban
Sekenimden nola oldumsa cüdâ
Sefer itmezse hata misk-ı Hitâ
Sanki bir nâme-i rağbet-üslûb
Geldi ol demde bana bir mektub
Keşf-i mazmûnı beni ol sâ'at
Eylemiş şehr-i Tokat'a da'vet
Re'y-i encâma lararken bir pul
Azm-i râh itmegi gördüm ma'kul
Hakk'a o demde Mudanûya'ya revân

Beliğ Mudanya üzerinden başlayan son derece tehlikeli deniz yolculuğunu dile getirdikten sonra (Beyit no. 28-94), geminin Ünye İskelesine çıkmağa karar verişini fakat tekrar dalgaların galip gelmesiyle Vona (Perşembe) Limanı'na çıkan yolcuların -Beliğ de dahil- bir kayıkla sahili dolaşarak üç günde Ünye'ye gelişlerini; Bursa'dan Tokat'a birbuçuk ay süren yolculuklarının maceralı son kısımlarını şöylece dile getirmektedir :

Beyit no. 95-107

Bu fakir ile meger keştibân
Ünye'ye çıkmağa itdi peymân
Bana ol semt idi zîrâ ki necât
Niyetim çünkü benim 'azm-i Tokat
Geldi erişdi yine gör ki kaza
Mevc-hîz oldu ziyâde derya
Üniye'yi itdi gemi gice 'ubûr
Von Limanı'na çıkdık bâ-zûr

Ünye'ye çıkmadığın keştibân
'Arbede eyler idi hem-râhân
Ondan almazdı misâl-i gerdün
Vona'ya oldu sefine birün
Bindi bir zevraka bir kaç hem-râh
'Azm-i rah eyledi hâh u nâ-hâh
Tolaşıp sahili üç gün kâmil
Ünye'ye itdi seherden dâhil
Beş konak dahî gidildi birden
Hele kurtuldun o dârd-i serden
Birbuçuk ayda bu vechile tamam
Buldu hengâm-ı sefer çün encâm
Bir düşünbe gün idi rûz-ı necât
Rûnümâ oldu seher şehri Tokat
Meger ol sa'atimiş vakt-i zuhal
Eksik olmadı sere ye's ü cedel
Çekdiğim yolda mükâfât-ı elem
Geldi bir kîse bana fidda-i gam

2. Eserin IV. Bölümü Tokat ile ilgili olup 35 beyittir. Şair, Tokat'da işe başladığı günlerde usulden olarak vilâyet ileri gelenlerinden hürmet gördüğünü, kendisine nâib tayin edeceği için Râgıb Efendi'nin iyi karşılandığını, mahkemede çalışan 10-12 kâtipten hepsinin, açlık «canlarına tak diyecek» derecede muhtaç durumlarını; kendisinin de aynı sıkıntı içine düşerek elem hapishanesinde yaşar gibi epeyce bir süre geçirdiğini, yeisle ümid arasında yaşamaktan dolayı ortaya çıkan berbat durumunu, nahiyeye gitmeğe karar verişini, bu minval üzere sıkıntılı bir hayat sürerken bir gün «Ölüm Meleği» ne benzeyen kötü kişilerin görünerek «bir kâse zehir» denilebilecek suçlayıcı bir mektup getirdiklerini, mektubu okur okumaz âdeta cansız kaldığını hissedişini ifade ile sapsarı yüzünü altın ve gümüş külçesine benzetişini, Tokat mansıbından geriye ancak bunların kaldığını, bu hadiseler karşısında «Vatan toprağını öpme» arzusunu, yanına gelen kötü kişilerle birlikte Tokat'a ulaşmalarını, başlangıçta kendisini ta'zîm edenlerin bu defa ağıza alınmayacak sözlerle karşılamalarını, soktuklarında birer «zehirli arı» gibi olan bu kişilerin, etrafında toplandıklarını, kendisinin derisi içinde zavallı bir koyuna benzeyişini; nesi var nesi yoksa herşeyini alarak âdeta «soyup soğana çevirdiklerini», vazifeye tayinden dolayı kayda değer bir

menfaati olmadıysa da Allah'ın hıfzı ile daha da beterinden korun-
duğuna hamd ile helal kazanç ve helal sarf yeri için Allah'a olan
dua ve niyazını hikâye etmektedir.

Beyit no. 108-142

**HÜKÖMET DADEM BE-MAHKEME-İ Ū VE 'AZL ŞUEM
BE-VAKT-İ NEZDİK VE BÜRHNİ KERDEM DER ÂN MAHAL**

İbtidâda nitekim de'b-i kadîm
İtdi a'yân-ı vilâyet ta'zîm
Oldu tevkire efendi Râgib
Eyledi mahkemede çün nâib
Eylesen on oniki denlû var
Kâtib-i mahkeme-i şumâr
Her biri çün seg-i nân-pâre taleb
Mübtelâ-yı maraz-ı cû'u l-keleb
Şerer-i âteş-i dükkânı nühâs
İntifâ'im ne kadar eyle kıyas
Beni âgûş idüp desti telâş
Mihnet-i bâd-ı hevâ oldu ma'aş
Dem-i endîşe-i vakt-i bî-kâr
Nağme-perdâz idim bülbül-vâr
Münkabız geçe mi böyle demler
Cûybâr-ı emel akmazsa da tamlar
Bu teselli ile geçdi nice dem
Eyledi habs beni sicn-i elem
Gâh endûh gehî şâd oldum
Ye's ü ümmîd ile berbâd oldum
Bu siyâk üzre 'omr itdi güzer
Hâtıra gelmedi ammâ bu zarar
Geldi gördüm ki fütûr dâ'iyeye
Tâlib oldum ki gidem nâhiyeye
Nice bir hâtır-ı mahzûn olsun
Enderûn olmadı bîrûn olsun
Haberim yok ki zamân âhir imiş
'Azimûn 'avdeti de hâzır imiş
Üç günüm geçdi safâda ammâ
Hâb-ı gafletde imiş ol rû'yâ
Subh-dem itmiş idim anda karar
Bir nice şahs-ı bed oldu izhâr

Çare bir cânibe yok câ-yı rehâ
Melekü'l-mevt idi anlar gûyâ
Geldi bir kağıdı var itdi 'itâb
Sundı bir kâse bana san zehr-âb
Lerz-nâk oldu vücûdum ol ân
Okudum kâğıdı oldum bi-cân
Dedim ey hâtır-ı mahzûn (u) nizâr
İntifa'un bu imiş âhir-i kâr
Sana bu mansıb-ı gamdan ne garîb
Bir iki kîse elem oldu nasib
Zer ü sîm elemidir kemer it
Rû-yı zerdün yürü var sîm ü zer it
Eşheb-i baht yeter at sana
Yaradı mansıb-ı Tokat sana
Bâr-ı endîşeyi tahmil eyle
Var vatan hâkini takbil eyle
Her kim olduysa dehirde hâkim
Virür ol hâl ile hâh ü nâ-hâh
Beni ol hâl ile hâh ü nâ-hâh
Şehre götürdü o birkaç gümrâh
Kurtuluş emri mühâl el-hâsıl
Olduk anlarla Tokat'a vâsıl
Kanı anlar geh iderdi ta'zîm
Göricek eyledi düş-nâm-ı 'azîm
Üşdiler başıma cumhûr oldu
Niş-i dendân ile zembûr oldu
Gurgun içinde ganem gibi fakîr
Üşdüler başıma oldum dil-gîr
Aldılar varımı oldum 'uryân
Kaldım açıkda misâl-i soğan
Cümleten mâ-hasalım evvelden
Ne ki var ise çıkardım elden
Bu kader oldu beni rûz-ı cezâ
Husemâdan ide tahlîs Hudâ
İntifâ'ım nola olduysa kalîl
Hürmetinden beni hıfz itdi Celîl
Kisbe sevk eyfe halâle mâlim
Budur ey Bâr-ı Hudâ âmâlim

3. Manzumenin V. Bölümü'nde şairimiz teslîmiyet içindedir ve bu bölümde eserin yazılış tarihi vardır.

Beyit no. 149

**Bin yüz on dördte idi vakt tamâm
Sergüzeştname'yi itdim itmâm**

Eserin Topluca Değerlendirilmesi :

1. Beliğ İsmail Efendi Bursa'da otururken Tokat'dan davet mektubu alır ve yola çıkar. Mektubun metni elimizde mevcut olmadığından detaylı bilgiye dahip değiliz.

2. Mektubu aldıktan sonra gitmeğe karar verir ve Mudanya üzerinden yola çıkar. Bu yolculuk yukarıda safâhatıyla geçtiği üzere bir buçuk ay sürer ve çoğu zaman hayatî tehlikelerle karşı karşıya kalırlar.

3. Bundan sonra hemen her asırda değişmeyen memuriyet çilesi sahnededir. Önce hoş-âmedî çerçevesinde iltifat ve hürmet görür fakat bu uzun sürmez. Geçim sıkıntısı ciddî boyutlardadır. Mesaf arkadaşları da aynı dertten muztarıptırlar. Mahkeme Naibliği gibi zamanına göre oldukça mühim bir mevkide bulunan şairimiz kifâyet-siz maaş sebebiyle nahiyeye gitmeğe karar verir. Bu yerleşim yerinin neresi olduğu da şimdilik meçhûlümüzdür.

4. Beliğ'in bu şehirde ikametî tahminen altı ayı geçmez. Me-seleyi aydınlatıcı bilgi ve belgeye şimdilik sahip değiliz.

5. Beliğ, bu defa memuriyetin bir başka cilvesi ile karşılaşır. Manzûmesinde pek güzel tavsif ettiği gibi ölüm meleğine benzer kötü adamlar suçlayıcı bir mektubla yanına gelip azilnameyi tebliğ etmek üzere kendisini şehre götürürler. Bunun sebebi nedir, suç unsuru bir durum var mıdır, yoksa vazifede lâkaydliği mi görülmüştür?... hepsi şimdilik meçhûlümüzdür. Bu noktada bir hususu Beliğ'in lehine kaydedebiliriz. Bursa'da rahat otururken ailesini terkederek oldukça uzak mesafedeki bir yere gelme fedakârlığına katlanan birinin, içine düştüğü ve «elem hapishanesi» diye ifade ettiği durumlarda lâyıkıyla vazife ifâ edecek güce sahip olamayacağını dikkate almalıyız.

6. Nahiyeden Tokat'a vasıl olur olmaz başına üşüşürler. Kendisini derisi çinde koyuna benzetir. Bütün varını alırlar. Kendi tabiriyle soğan gibi açıkta kalır.

7. Eserde tek tarih olan 1114/1702 son beyit içindedir. Sadece yılı yazılıdır. Teferruatlı bilgiye sahip olabilmek için Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde yaptığımız incelemelerde kayda değer bir bilgiye rastlamadık. Gelecekte Tokat ve Sivas İllerinde yapacağımız bir inceleme ve araştırmalar sonunda yeni vesikalar bulacağımızı ümit etmekteyiz.

II — **Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr** (2) : Beliğ, bir şuarra tezkiresi olan bu eserine Tokat'lı üç şairi almıştır. Eserin mensûr kısmındaki bilgilere dayanarak çıkarttığımız sonuca göre Sabûhî, Sıhhatî ve Lutfî Tokat'lıdır(3).

Şimdi sırasıyla bu şairler hakkındaki bilgileri Nuhbetü'l-Âsâr'dan özetlenerek takıbedelim :

1. **Sabûhî (Yazmada ve 46^b, matbuda s. 259-262)** : Mevlevî Şeyhi Tokadî Ahmed Dede, İstanbul'da Yenikapı Zaviyesi'nde şeyh iken 1057/1647 senesinde vefat etmiştir. Mürettep Divan'ı vardır. Bu bilgilerden sonra tezkireye, Sabûhî'ye ait değişik manzûmelerden seçilmiş 24 beyit dahil edilmiştir ki bu beyitler dipnotta aynen verilmiştir(4). Sabûhî, Divan sahibi bir Mevlevî Şeyhi olduğundan, İlâhiyat veya Edebiyat tahsil eden Tokat'lı bir öğrenci bu konuda master veya doktora yapabilir. Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn-i Kemâl Araştırma Merkezi'nin ve manevî himâyelerinde bu işin gerçekleşeceğini ümit etmekteyim.

2) Hazırladığımız bu eser Gazi Üniversitesi Yayınları arasında (No. 62/8) çıkmıştır. Ankara 1985. s. LXIII + 718 + CXXIII.

3) Eserin aslı ile yayınladığımız nüshasında, anılan şairlerin buldukları varak ve sayfa numaraları isimleri yanında parantez içinde belirtilmiştir.
4)

// . // . // . //

Ey zat-ı şerifün sebep-i hilkatî eşya
Şahid şeref-i zatuna Yasin ile Taha
Ma'sûk-ı ezel zevkini zühd ehline sorma
Hürşid-i ziya-bahşî ne fehm eylesün a'ma
Sır virmeyecek ehl-i fena sırrı bilinmez
Her ecnebiye sanma ki yüz göstere ma'nâ
1865 Sûzen gibi geç atlas-ı çarhı güzergâh it
Bağlanma felek seyrine mânend-i Mesiha
ez-Gazeliyyat

./// ./// /// .///

Hıram itse kıyametler kopar ol serv-i müstesna
Ayagina akar erbab-ı 'ışkun gönli ab-âsa
Sabuhî bade-i la'l-i lebün şevkiyle mest oldı
Ayaga düşdi pamal oldı gitdükce şarab-âsa

2. Sıhhatî (Yazmada vr. 47^a, matbuda s. 263) :

Tokadî Abdullatif Çelebi. 1104/1692 senesinde irtihal etmiştir. Tezkire'ye bir beyti alınmıştır ki o da şudur :

././ ././ ././ ././
«Pâ-yı âre düşmeğe ağıyardan nevbet mi var
Sâyesinde nahl-i ümmidün meger râhat mı var»

-
- ././ ././ ././ ././
Duhter-i rez cilve-gâhı oldu çün cam-ı şarab
Haymeler tutsa 'aceb mi üstine anuñ habab
- ././ ././ ././ ././
Hat-ı canan olur 'ışk ehli giryan olmaga ba'is
Bahar eyyamıdur her yerde baran olmaga ba'is
1870 Cevher-i cana tekellüm-bahş kılmış fem dimiş
Na-şüküfte gonceye la'l-i suhen-gu koymuş ad
- ././ ././ ././ ././
Ah eyledükce iki gözüm pür-sirişk olur
Şol camdur ki cüz'i heva görse nem çeker
- ././ ././ ././ ././
Dane-i halin ser-i kuyın bihişte virmedük
Aferin ey dil sana 'alemde ademlik budur
- ././ ././ ././ ././
Güller açıldı бага safa virdi nev-bahar
Ayine-dar-ı şahid-i zevk oldu cuy-bar
Gül-gende kuşe kuşe salınsun safa ile
Bir serv-kaddi cuy-sıfat eyleyen kenar
- ././ ././ ././ ././
1875 Leblerün ser-çeşme-i Hızr-ı bakanun 'aynıdur
Hatt-ı la'lün ayet-i fihi's-şifa mazmunıdur
Leb-i la'li cam-ı şarab-ı tahur
- ././ ././ ././ ././
Kaçan sinemde yer yer yare görse yar olur handan
Sadef çak olmayınca lü'lü-i şehvar göstermez
- ././ ././ ././ ././
Meyl idenler hüsnüne dayım perişan-hal olur
Fikr-i zülfün hatır-ı 'âşıkda cem'iyet komaz
- ././ ././ ././ ././
Gark-ab-ı 'ışk olanlar bulmaz halasa ferce
Bahr-ı muhit-i 'ışka zira ki sahil olmaz
- ././ ././ ././ ././
1880 Hattı gelince meyli izyade oldu 'âşık
Bir alet-i vefayımış ol gamze-kara hat

Tezkirelerde ismine pek rastlanmayan(5) bu şair hakkında da hiç olmazsa bir lisans tezi malzemesi tedarik edilebilirse hayatı, kişiliği ve şairliği ortaya çıkartılabilir.

3. Lutfi (Yazmada vr. 82^a, matbuda s. 471) :

Mustafa Ağa. Tokadî. Bölük Çorbacılarından. 1130/1717 senesinde fevt oldu, denildikten sonra tezkireye aşağıya naklen aldığımız bir beyti dahil edilmiştir.

././ ././ ././ ././

«Dağlar açmış o mühür sü'id-i siminine

Bir nihâl-i yâsemîn üzre niçe gül gösterür.»

Gelecekteki çalışmalara açıklık kazandırılmasını temin bakımından Lutfî ile ilgili olarak bir hususa işaret etmek faydalı olacaktır. Şöyle ki : Burada söz konusu edilen Lutfî, Tokatlı olup aynı mahlasın sahibi «Delî Lutfî», «Lütfî Molla», veya «Sarı Lutfî» lakâbıyla tanınan ve 900/1494 senesinde maktûlen şehîd edilen ilim adamı ve şair Lutfî değildir(6). O'nun asıl adı Lütfullah'tır, Tebliği-

././ ././ ././ ././

Zülf-i 'anber-barunı ruhsar-ı pürenvara çek
Ehl-i ruhu ey sanem bir halka-i zünnara çek
Yara 'arz eyle dil-i sad-parenün ahvalini
Aşıkane siné-i mecruha yir yir yare çek

(././) ././ ././ ././ ././ (II)

Çeşm-i pür-eşk-i revanumda hayal-i kaddün
Benzer ol serve ki ser çekdi kenar-ı cuda

././ ././ ././ ././

Devr eylemedin 'ıys ü safa defterini tay
Peymaneyi devr itdüregör saki pey-a-pey

././ ././ ././ ././

1885 Nice olur lücce-i gamdan dil-i rindan necat
Zevrak-ı bade yirin tutdı düttün kalyonu

- 5) Sıhhatî hakkında Nuhbetü'l-Âsâr'dan başka bir de Salim Tezkiresi'nde bilgi vardır. Bak. *Salim Tezkiresi*, Salim, Dersaâdet (Ahmed Cevdet) İkdâm Matb., 1315. Sıhhatî s. 417.
- 6) Lutfî Molla veya Sarı Lutfî için bak. *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Kınalızâde Hasan Çelebi, Haz. Dr. İbrahim Kutluk. T.T.K. Basımevi, Ank., 1981, c. II, s. 827-830; *Tezkire-i Sehî*, Edrineli Sehî, Matbaa-i Amidi, 1325, s. 41-42; *Tezkire-i Latîfî*, Latîfî, İkdâm Matb., 1314, s. 295-297; *Osmanlı Müellifleri*, Mehmet Tahir, Matbaa-i Âmire, 1333, c. II, s. 11-12; *Türk Ansiklopedisi*, Heyet, M.E. Basımevi, Ank., 1976, c. XXIII, s. 103-104.

mizde anılan zatı aynı adı ve mahlası taşıyıp 1053/1642'de doğup 1123/1701'de vefat eden Lutfi ile de karıştırmamak icabedecektir(7).

Beliğ eserinde bize Tokat'lı başka bir Lütfi'yi tanıtmış olmaktadır ki muhtemelen bu zat ile Tokat'da tanışıp görüşmüştür. «Lütfî Molla» veya «Sarı Lütfî» üzerine de bir çalışma yapılmalı, bu çalışma içinde «Tokatlı DiğerLütfî'ler» başlığı altında toplanacak bilgiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmelidir.

SONUÇ :

Bu tebliğ vesilesi ile XVIII. yüzyıl başında Beliğ'in değerlendirilmesi ile Tokat'ı tanımış ve Tokatlı üç şair hakkında bilgi edinmiş olduk. İnceleme ve araştırmalarım devam etmektedir.

Tebliğimi saygı ile sunar, teşekkürler ederim.

7) Bu zat için bak. *Mecma-i Şu'arâ ve Tezkere- Üdebâ*, M. Siraceddin, Dersaadet Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, 1325, s. 13-14.

TOKAT'LI HATTAT HÂFİZ OSMAN ENVERİ

Y. Doç. Dr. M. Hüsrev SUBAŞI

GİRİŞ

VIII ve IX. Asırlarda Müslümanlığı seçen Türkler Arap alfabesini de kabul etmişlerdi. Onlar, yazı olayını bir haberleşme vasıtası olmakla bırakmayıp, mîmârî eserlerin iç ve dış cephelerinin tezyîninde önemli bir tamamlayıcı ve hatta bazan aslî unsur olarak kullandılar. Selçuklularda örgülü, çiçekli ve geometrik (Ma'kûlî) çeşitleriyle Kûfî ve erken Sülûs, Osmanlılarda ise önce Selçuklu etkisinde çiçekli sonra yalın Sülûs, Celî tarzında âbidevî biçimde yapıları süsledi. Mushaf hattatlığının ilerlemesi de, önce Mühakkak ve Reyhânî'yi, daha sonra ise Sülûs ve Nesh'i ön plana çıkardı ve gelişmesine zemin hazırladı. Hatta Osmanlı devlet hattatları elinde Dîvânî, Celî Dîvânî, Rık'a ve bir nevî şifre yazısı olan Siyâkat gibi değişik karakterler de ortaya çıktı. Pâdişahların yarıya yakını Hatt San'atıyla bizzat ilgilendiler. Teknik âletlerle büyütme olayının olmadığı asırlarda harfleri insan gövdesi kalınlığında kullanarak dünyâ çapında en büyük calligraphie örneklerini meydana getirirken, bir yandan da piriç tanesi üzerine el-ihlâs sûresini sığdırdılar. Bugün câmîlerimiz, müze ve kütüphanelerimiz onların bıraktığı sayısız eserle doludur.

*) M.Ü. İst. İlahiyat Fakültesi

Gerçekten Osmanlı Hattatlığı, «Kur'ân-ı Kerim Hicaz'da nâzil oldu, Kahire'de okundu» sözüne, «İstanbul'da yazıldı» ilâvesini kaçınılmaz kılan bir san'at şâhikasına yükselmiştir.

İşte tebliğimize konu olan Tokat'lı hattat Hâfız Osman Enverî Efendi de bu halkanın XIX. Asırdaki temsilcilerinden sâdece biridir.

A) HAYATI

1. Doğumu :

Osman Enverî, muhtemelen 1836-37 yıllarında(1) Tokat'a bağlı bir köyde doğar. Çiftçi bir anne-babanın çocuğu olmalıdır. Ailesi hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

2. Çocukluğu :

Küçük yaşlarında köyünden ayrılarak Tokat'a gelen Osman Enverî, ilk öğrenimine burada başlar; çocukluğu burada geçer. Yazı san'atı ile tanışması, böyle bir ince merak ve ilginin filizlenip yerşermesi, bu şehirdeki ilk tahsil yıllarına rastlar. Derslerdeki başarısı ve güzel yazmadaki kaabiliyeti, etrafındaki arkadaşlarının ve hocalarının dikkatini çeker ve Tokat mebûsu İsmail Paşa'nın babasından(2) Sülûs ve Nesih dersleri almaya başlar. Hâfızlığını da bu sırada tamamlamış olmalıdır. Ancak öğrenme aşkı ve yazı sevdâsı onu Tokat'ta tutamaz; ilmin ve yazının başkentine, İstanbul'a gitmek ister. Gider de. Burada Fatih Medreselerine girer. Talebeliği sırasında kısa zamanda arkadaşları arasında özellikle Arapça ve Farsça'ya vukûfu ve hatt san'atına nüfûzu ile temâyüz eder. Başarıları birbirini tâkib ederek medrese tahsilini tamamlar.

Mezuniyetini müteâkib ne ile uğraştığı kesinlikle bilinmiyorsa da, muallim olarak görev yapmış olabileceği düşünülebilir. Bu sıralarda daha önceleri kendisine öğrenci olduğu, Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)'nin değerli talebesi Muhsin-zâde Abdullah

1) İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal (1870-1957), son asırlarda yaşamış Osmanlı hattatlarını konu edinen meşhur eserinde Osman Enverî Efendi'nin vefâtı için 28 Kânûn-ı Sâni 1926 tarihini verirken «... doksan yaşına yaklaşmış olduğu halde...» şeklinde bir kayda yer verdiği-ne göre, doksan kadar yıl geriye gidildiğinde muhtemelen de olsa 1836-37 tarihleri ortaya çıkmaktadır. Bkn. İnal, Son Hattatlar, İst. s. 254.

2) İnal, a.g.e., s. 254

Bey (1834-1894)'e devam eder. Kazasker Ekolünün çok iyi bir tâkipçisi olan bu zattan Sülüs ve Nesih yazılarını ilerletir ve **1873 (hicri 1291)'te icâzet alır(3).**

Güzel ahlâkı ve sağlam şahsiyeti yanında bilgisi, kültürü ve berçeri ve hatta tadrîs tecrübesi dikkati çekmiş olmalı ki, Saraydan, sonraları Osmanoğulları soyunun son halîfesi olacak olan Şehzâde

3) Halen torunu Osman Şerifoğlu'nun elinde bulunan ve dış cedvelleri itibâriyle 15.3 x 23 cm eb'adındaki icâzet-nâmenin ilk satırında sülüs, müteâkip iki satırda da nesih ile birer hadîs-i şerif yer almakta, bunların altında ise dörder satırlık iki kıt'a hâlinde (soldaki Muhsin-zâde Abdullah Bey'e, sağdaki Mehmet Şefik Bey'e âit olmak üzere) icâzet metinleri bulunmaktadır.

Sülüs metin ve anlamı şöyledir :

«Efdalü'l-îbâdeti kırâetü'l-Kur'an.»

«İbâdetin en üstünü Kur'an okumaktır.»

Nesih metin ve anlamı şöyledir :

«Kaale'n-Nebiyü salevâtü'llâhi 'aleyhi ve selâmühü :

Sibâbü'l-mü'mini füsûkun ve kıtâlühü küfr. Sadeka Resûlullaâhi Teâlâ.»

«Allâh'ın salât ve selâmı üzerine olsun Hz. Peygamber buyurdu ki : Mü'mine sögmek günah, onu öldürmek küfürdür.»

M. Şefik Bey'in icâzet metni ve anlamı şöyledir :

«El-Hamdü li veliyyihî ve's-Salâtü'alâ nebiyyihî ve âlihî ve sahibih. Ezintü bi-vadi'i'l-ketebetü li-nâmikî hâzihi'l-Kıt'ati'l-mergûbeti'l-mübâ-raketi a'nî bihî Mevlânâ Hâfız 'Osman Enverî Efendi Zâdâ'llâhü fi hattihî'l-husne ve'l-behâ ma'a 'umrihî bi'l-bereketü ve'n-nemâ. Bende-i âl-i 'Abâ Mehmed Şefik pür-hatâ. 1291»

«Allaha hamd ve peygamberine salât'ten sonra.

Bu mübarek ve güzel Kıt'ayı yazan Hâfız Osman Enverî Efendi'ye yazılarının altına imza koymasına için izin verdim. Allah bereketli ve verimli bir ömür versin kendisine. Ve yazısının güzelliğini ve değerini ziyade kılsın.

Peygamber soyunun kulu, hatası çok M. Şefik 1281».

Muhsin-zâde'nin icâzet metni ve anlamı ise şöyledir :

«Bismillâhi teyemmünen bi-zikrihi'l-Kadîm ve müsalliyen 'alâ Nebiyihî'l-Kerîm. Eceztü li-nâmikî hâzihi'l-Kıt'ati'l-mübâreketü mevlânâ Hâfız 'Osman Enverî Efendi. Zâdâ'llâhü 'omrahü ve ma'rifetehü ve nâle mâ yetemennâhü. Âmin.

Ve ene mu'allimühü'l-'Abdullah Hamdi el-ma'rûf bi-Muhsin-zâde min tilâmizi Reisü'l-'Ulemâ, 1291.»

«Besmele ve salât ü selâmdan sonra.

Bu mübarek Kıt'ayı yazan Osman Enverî Efendi'ye icâzet verdim. Allah ömrünü müzdâd kılsın ve dilediğine ulaştırsın. Ben, onun günahkâr hocası Reisü'l-ulemâ (Mustafa İzzet Ef.) nin talebelerinden, daha çok «muhsin-zâde» diye tanınan Abdullah Hamdi. 1291.»

Abdülmecid Efendi ve kardeşlerine(4) Arapça ve Farsça okutacak ve Hüsni- Hatt öğretecek bir muallim istenmesi üzerine tavsiye edilir(5) ve şehzde ile kardeşlerinin hocalığına getirilir. Onun bu görevi yıllar sürecektir.

Abdülmecid Efendi'de kısa zamanda büyük bir saygı ve sevgi uyandıran Osman Enverî Efendi, onun teklifi ile babası merhum Sultan Abdülaziz'in saraylılarından çerkez kızı Nurcisim Hanım ile evlenir. Bu evlilikten  kız, dört ocuk sahibi olur(6).

Bilhare şehzdelerle birlikte «zdegn» denilen halk ileri gelenlerinin çocuklarının d birarada okutulduğu ve yetiştirildiği bir eğitim kurumu olan şehzdegh Mektebine müderris tyin olunur(7).

1908'de meşrtiyetin ilnını tkib eden günlerde şehzdelerin de diğer Türk çocukları gibi hkmet mekteplerinde okutulmasını mir hnedn kanunu ile bu mekteplerin kapatılması neticesinde(8) Osman Enverî'nin resmî görevi de burada sona erer.

Bundan sonraki yıllarını ise daha ziyde şkdar Nakkaş Tepesindeki evini çevreleyen geniş arzide cins cins meyve ve sebze yetiştirmekle ve vakit buldukça da yazı yazmakla geçirir.

1926 senesinin 28 Ocak günü doksan yaşına yaklaşmış olduğu, halde veft eder. Karacaahmed Kabristanına defn edilir. Ne yazık ki, bugün torunlarınca Karacaahmed Camiinin kuzey duvarına bakan alanda bulunduğu ifade edilen kabrine zamanında bir mezar

4) İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'a göre sdece A. Mecid Efendi'nin, İstanbul'daki Türk Vakıf Hatt Sanatları Müzesinde muhfaza ve teşhir edilen Hilve'sinin ke tebesinde yer alan «el-Müderris li-hdnı Abdilaziz Han el-Mağfr» ifdesine göre ise Abdülmecid Efendi ve diğer kardeşlerinin de hocası olmuştur. Bk. İnal, a.g.e., s. 254.

5) Aslında her sanatkrın mer ve zenginlerden birinin himyesini grdğu bir vkiyadır. Osman Enverî'nin de böyle bir hmişi olmalıdır. Onu böyle bir durumda Saray çevresine tavsiye eden de ancak böyle bir zat olabilir.

6) Osman Enverî Efendi, hlen İstanbul'da yaşayan İst. Belediye Müzesinden emekli Osman şerifoğlu'nun annesi Firdevs Hanım tarafından dedesi, babası İ.T. eski hocalardan Prof. Tevfik şerifoğlunun da amcasıdır. İnal'ın, «torunlarından Gadanfer Ağa Müzesi memuru Osman Efendi...» diye bahsettiği kişi de bu zttir.

7) İnal, a.g.e., s. 254; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İst. 1977 s. 1065.

8) Ergin, a.g.e., s. 1079.

taşının dahi dikilememiş olması sebebiyle, bu milletin bağrından çıkmış nice isimsiz kahramanlar gibi onun da yattığı yer kesin olarak bilinmemektedir.

B) ESERLERİ VE SAN'ATI

Osman Enverî'nin, Türk Vakıf Hatt Sanatları Müzesi'ndeki meşhur Hilye'si(9), yıllardır İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde tasnif edilip ilim ve san'at dünyasının istifadesine sunulmayı bekleyen İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal Koleksiyonu'ndaki yazıları, torunu Osman Şerifoğlu'nda bulunan İcâzet Kıt'ası ve üç-beş yazı ve karalama ile bâzı san'atsever zevâtın elindeki birkaç levhadan başka eseri yoktur, ya da bilinmemektedir.

Osman Şerifoğlu'nun teyzesinden nakline göre, Osman Enverî nesih yazı ile bir de Kur'ân-ı Kerim yazmış ve bunu talebesi Şehzâde Abdülmecid Efendiye hediye etmiş ise de bugün bu Mushaf-ı Şerîf'in nerede olduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

XVII. Yüzyılda büyük hattat Hâfız Osman Efendi (1642-1698), tarafından başlatılan hatt sanatında Hilye geleneğine(10) Osman Enverî de katılmış, nefis bir Hilye meydana getirmiştir. Onun bugün TVHSM'ndeki bu eserini görenler, İbnü'l-Emin M. Kemal Bey'in bu mevzûdaki hükmüne(11) katılmak ve onun Sülûs, Nesih ve Muhakkak hatlardaki üstün hünerini ve derin nüfûzunu îtiraf etmek mecburiyetinde kalırlar(12).

9) İbnü'l-Emin merhumun Üsküdar Selman Ağa Camiinde aslı olduğunu söylediği bu güzel eser, genel tâmirat sebebi ile İst. Vakıf Teherükat Anbarına alınıp burada yirmi yıl kadar bekletildikten sonra, 1985'te yeniden açılan TVHSM (Türk Vakıf Hatt Sanatları Müzesi)'nde teşhir edilmek üzere buraya nakledilmiştir.

10) Hilyeler için bkn. Uğur Derman, Yazı San'atımızda Hilye-i Saâdet, İlgî, İstanbul 1979, Sa. 28, s. 32-39.

11) İnal, a.g.e., s. 256.

12) Hilye'nin «baş makam» denen ilk satırında Muhakkak hattı ile bir Besmele bulunmakta, onun altındaki daire içinde Hz. Alî (r.a.) den mervî Hz. Peygamber (s.a.v.)'in mübarek evsâfını anlatan nakil Nesih yazı ile yer almakta, onun da altında Sülûs ile «Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik (el-Enbiyâ': 107)» anlamındaki «Ve mâ erselnâke illâ rahmeten li'l-âlemin» âyeti, son bölümü teşkil eden ve «etek» adı verilen yatay dikdörtgen çerçeve içinde ise yukarıdaki naklin devamı ve «Allahım, salât ve selâm rahmet peygamberi ve ümmetin şefâtçısı Hz. Muhammed'e ve onun bütün evlatları üzerine olsun» anlamındaki dua ifâdesi görülmektedir.

Dizaynı itibariyle fevkalâde bir yorum taşıyan Hilye'nin «Göbek» denen daire Cenâb-ı Hakk'ı, ya da âlemleri; onu alttan kucaklayan hilâl, Hz. Peygamber'i (a.s.), etraftaki dört halife isimleri de «Ashabım yıldızlar gibidir...» hadîsine telmihle tüm sahâbeyi temsil ve senbolize ediyor gibidir.

«An 'Aliyyin radıya'llâhû te'âlâ 'anh, kâne iz vasafe'n-Nebiyye salla'llaâhû 'aleyhi ve sellem kaale...» şeklinde başlayan naklin anlamı şöyledir :

«Hz. Ali (Allah kendisinden râzı olsun), Hz. Peygamber'in (Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun) evsâfını anlattığında şunları söylemiştir : O, ne çok kısa, ne çok uzundu; orta boylu idi. Saçları ne kıvrırcık kısa, ne de düz uzun olmayıp kıvrırcıkla düz arasında idi. Değirmi yüzlü, duru beyaz tenli, iri ve siyah gözlü ve uzun kirpikliydi. İri kemikli ve geniş omuzlu olup, göğsünden göbeğine kadar çizgi halinde uzanan ince tüyler vardı. İki avucu ve ayak tabanları dolgundu. Yürüdüğünde sanki yokuştan iniyormuş gibi rahat yürür, dönüp bakmak istediği zaman da bütün vücûduyla dönerdi.

İki omuzu arasında «Nübüvvet (Peygamberlik) Mührü» vardı. Bu, onun peygamberlerin sonuncusu oluşunun nişânesi idi. O, insanların en cömerd gönüllüsü, en doğru sözlüsü, en yumuşak huyusunu ve en arkadaş canlısı idi. O'nu ansızın görenler vakar ve heybeti karşısında sarsılırlar, emsâlsiz şahsiyetini yakından tanıma fırsatını bulunca da, ona derin bir sevgi ile bağlanır ve onu herşeyden çok severlerdi. Onun yüce haslet ve meziyetlerini anlatmak isteyen, 'Ben, ne ondan önce, ne de sonra bir daha Rasûlullah gibi birisini görmedim' demekten kendini alamazdı.»

En altta ise hattatın imzası ve tarih :

«'Osmanü'l-Enverî el-Müderris li-hânedâni 'Abdi'l-'Aziz Hân el-mağfûr. 1306»

1306/1889 tarihli bu eseri kaleme aldığı sıralarda takriben 52 yaşlarında idi. Ve bu yıllar onun san'at hayatının en verimli devresini teşkil eder.

Torunundaki perakende karalamalar arasında yer alan Nesih Besmelenin sin'inin keşidesini konu alan temrin çalışması da bezeleri pek mevcut olmayan ilginç bir eser görünümündedir.

Yine aynı yazılar arasında bulunan ve ömrünün son yıllarında yazdığı 1330/1912 tarihli bir celi sülûs Lafza-i Celâl'de, artık ellerinin eski kudretini muhafaza edemediği ve titreyerek yazdığı açıkça görülmektedir. «Tokâdî» nisbetini kullandığı eldeki yegâne çalışma da budur.

Zengin bir koleksiyonu ve yazı ile ilgili malzemeleri hâvî met-rûkâtı birarada günümüze dek korunamamış ve çeşitli sebeplerle dağıtılmıştır.

Tokaçlı hattat Hâfız Osman Efendi, orta boylu, mütebessim çehreli, halim-selîm bir zat idi.

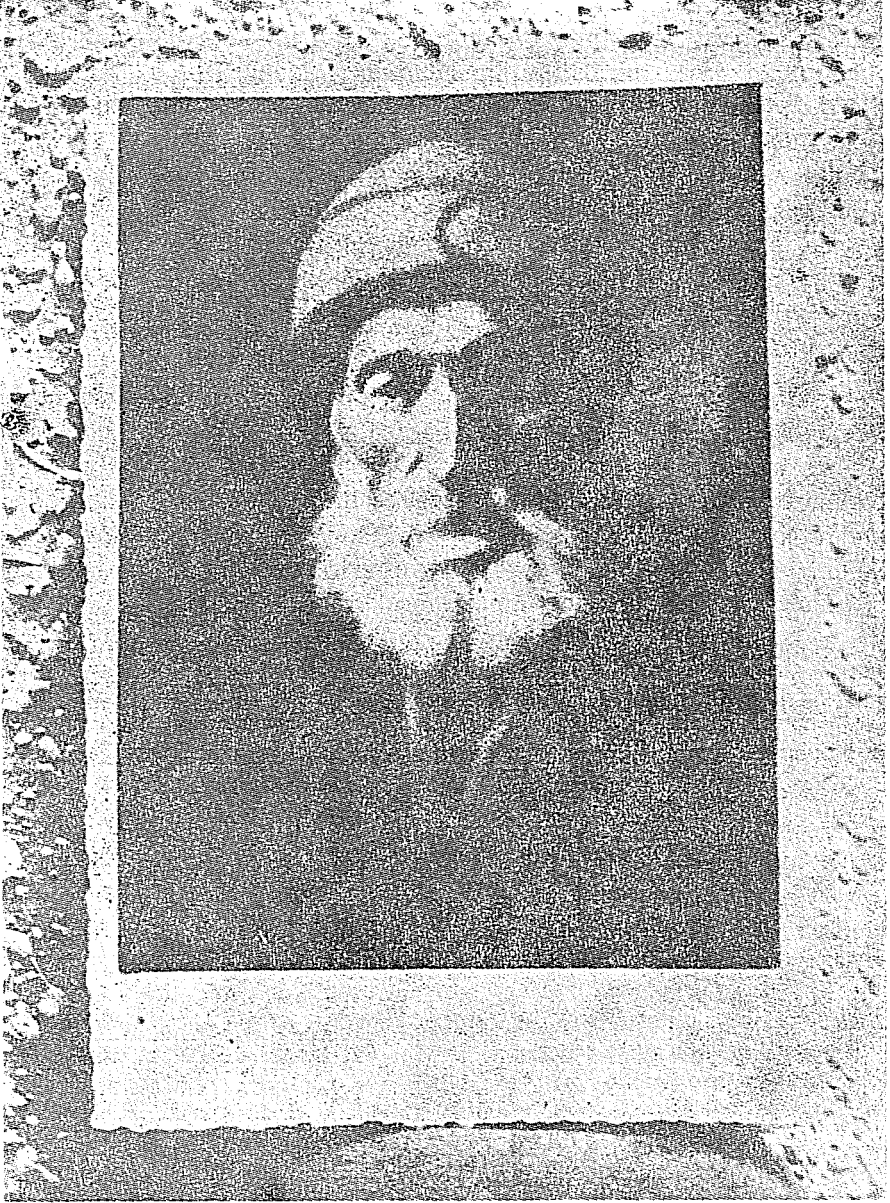
SONUÇ

Enverî Efendi, genç ve dinç dönemlerinde gerçekten kudretli ve san'atkârca yazabilmiş bir hattat, Arap ve Fars dillerine derin vukuufu ile de kıymetli bir ilim adamıdır. Meşhur Hilye'sindeki yazıları diya tekniği ile birkaç kere büyütülerek izlenmiş, buna rağmen harflerin netlik ve keskinliklerinden bir şey kaybetmediği görülmüştür. Bu onun hattatlıkta yükselebildiği seviyeyi gösteriyor. Ne olurdu, İnal'ın da dediği gibi(13), Üsküdar Nakkaş Tepe'deki arazisinde sebze ve meyve yetiştirmeye ayırdığı vakitleri elindeki kalem kudretini güçlendirebilmeğe vakfedebilseydi... Herhalde çok daha fazla eser bırakır, çok daha başka bir canlılıkta zihinlerimizde yaşardı.

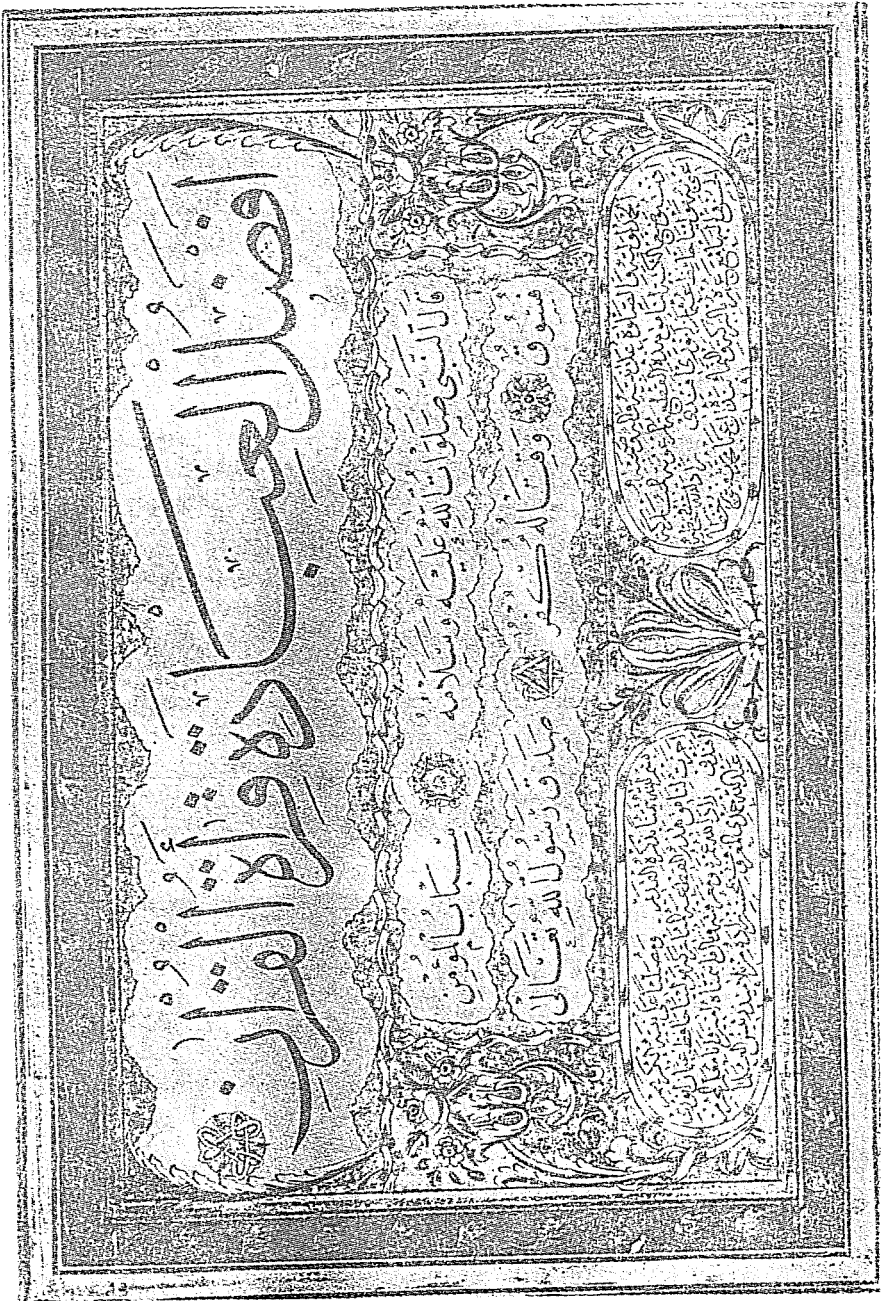
İstanbul gibi ilim ve san'at hayatının kalbinin attığı bir şehirde Osmanlı şehzadelerinin Arapça, Farsça ve Hüs'nü Hatt hocalığına bir başkasının değil de, bu Tokat'lı hattatın getirilmesini, (Hilye'sinin ketebesindeki 1306/1889 tarihi esas alınır) 1908'de Şehzâdegân Mektebinin kapatılmasına kadarki 20 seneye yakın bu mektepte Müderrislik yapmasını, onun ta'lîm ve tadrîs ettiği ilim ve san'attaki behresinin delili kabul etmek gerekir.

Rahmetle anarız.

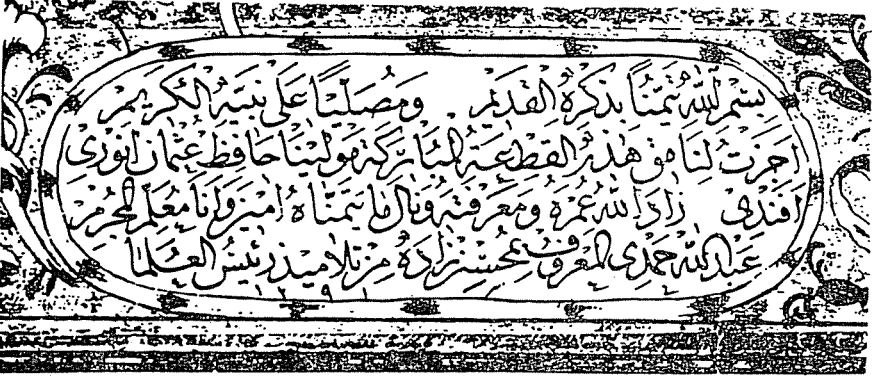
13) İnal, a.g.e., s. 256.

Tokat'lı Hattat
Hâfız Osman Enveri Efendi

Hâfız Osman Enverî Efendi'nin Hatt İcâzeti

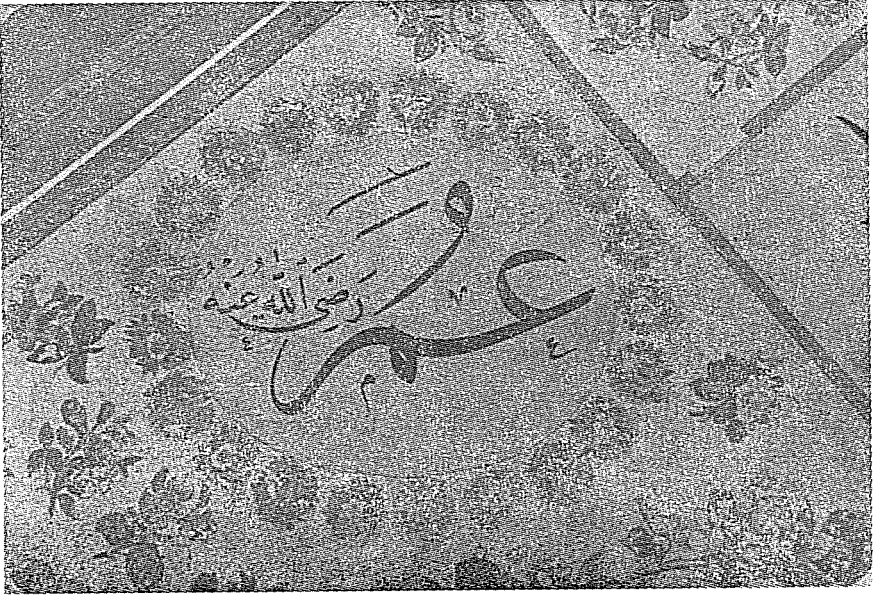
Osman Enveri'nin Hatt İcâzetinde hocası Muhsin-zâde'nin icâzet kaydı

عن قيس ابن عاصم المنقري رضي الله عنه
 بنى ^{سوى} الرحمتى ^{الله} الرحمن الرحيم ^{ونبى} ^{كهماهما}
 هـ وهما هـ وهما هـ وهما هـ وهما هـ
 قال قدمت على رسول الله صلى الله عليه
 قال قدمت على رسول الله صلى الله عليه

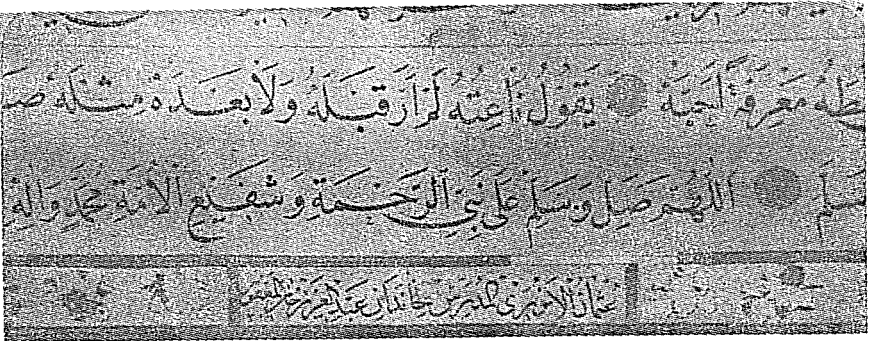
Osman Enveri'nin karalamalarından bir örnek

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Hilye'de Muhakkak Hattı ile Besmele

Hilye göbeği üst-solunda "Ömer R.A."

Ve Hilye'nin en alt satırında hattat ketebesı ile tarih

Osman Enverî'ye âit karalama ve egzersiz çalışması

الفراء عرفاء أهل الجنة
حسن الصوت زين القرآن
الفراء عرفاء أهل الجنة

دوست عزیز! بیست و یک سال بعد از آنکه
من از آنجا که من از آنجا که من از آنجا که

Enveri'den bir yazı müsveddesi :
"Tevliyâ taksim idince bendegânın tâ ezel
Düsmüşem ben pâvine Sultan 'Abdülkaadirin"

بھکار اللہ باری بن رحمت انفرضہ زید بن ابیہ
و احصیہ مرصعہ علیہ و انقصیدہ علیہ و علیہ
الکرام علیہ و انقصیدہ علیہ و انقصیدہ علیہ

Enverî'den bir başka yazı ta'lîmî

هنيئاً لاب النعيم فخيرهم
وللعكاشف الكونيات

علماء امتي كانبياي اسراييل

Enverî'nin genç yıllarına âit yazma ta'limleri (Üstte)
Enverî'nin son yıllarına âit bir Kreasyon (Altta)

www

**18. YÜZYIL KLÂSİK TÜRK ŞİİRİ'NİN, NÜKTEDAN BİR
MEVLEVÎ ŞÂİRİ :**

TOKAT'LI KÂNÎ

Doç. Dr. Önder GÖÇGÜN

Edebiyat Tarihimiz'de, 18. yüzyıl Klâsik Türk Şiiri'nin nüktedan bir mevlevî şâiri ve nâsiri olarak tanımakla birlikte, Tokadlı Kânî (1712-1791) hakkında, "tesbitlerimize göre" yeterli ve müstakil bir çalışma yapılmış değildir. Maalesef eserleri çoğu antolojiye alınmadığı gibi, edebiyat tarihleri de kendisi hakkında sadece birkaç paragraflık bilgi ile yetinmişlerdir. Bu itibarla çalışmamız, şâirimizi kaynaklara inerek, biraz daha detaylı tanımak ve tanıtmak gayesine yönelmiş bulunmaktadır.

Kânî Efendi hakkında ilk bilgileri, Vak'anüvis Mehmed Edîb Efendi'nin «Târih-i Edîb»(1)'inde ve ona dayanarak, Fâtih Tezkiresi'nde bulmaktayız :

«Ebûbekir Kânî Efendi, Cennet-mekân Sultan Abdülmecîd Han Hazretleri asrı şuarâsından (şâirlerinden) olup, Dîvân-ı Hümâyûn kaleminden neş'etle (yetişerek), ba'zı vüzerânın (vezirlerin) Dîvân kitâbetleri (kâtipleri) hizmetinde bulunarak, beyne'l-emâsîl (emsâlleri, akranları arasında) tahsîl, nâm ü şöhret eyledikten sonra kûşegîr-i inzivâ olduğu (kendi yalnızlık köşesine çekildiği) hâlde, tekmil

1) Vak'anüvis Mehmed Edîb Efendi, «Târih-i Edîb», İst. Üniv. Kütüph. Türkçe Yazmalar Bölümü; nu. 3220, v. 116 v.d.

nakdîne-i enfas-ı hayât eyleyüb (hayatın en değerli nefesini, ruhunu teslim edip) bin iki yüz altı târihinde vefât eylemişdür.)(2)

Çağdaşlarından Sürûrî Efendi, O'nun ölümü üzerine yazdığı tarih manzumesini şöyle tamamlar :

.....

**Ey Sürûrî disün erbâb-ı sühan târihin
Her sözü ma'den-i cevher idi gitdi Kânî**

1206 (3)

O'nun şiir ve nesir sahasındaki büyük başarısının, bütün bilgili kimseler tarafından tasdik ve kabul edildiğini de Fatîn :

«Şiir ve inşâda (nesirde) yegâne (eşsiz) bir şâir-i bî-bahâne (noksansız, tam bir şâir) olup, nazm ve nesri, şâirâne ve münşiyâne olduğu, erbâb-ı maârif indinde (bilgili kimseler tarafından) ma'lûm u müsellemdür (bilinmiş ve kabul edilmiştir). (4)

sözleriyle nakleder.

Kânî Efendi, tesbitlere göre; önceleri «ayyâşîn gürûhundan», yani gece gündüz içenlerden olduğu hâlde, mevlevî tarikatine girerek, içkiyi bırakmış ve kalbini iyice temizlemiştir. (5)

Ahmet Rif'at Efendi'nin, «Rûm'un mehere-i şuarâsından idi»(6) şeklinde; Anadolu şairlerinin, en hünerlilerinden birisi olarak kabul ettiği Kânî; gerek nazım ve gerekse nesir vâdisindeki sanat şöretini, daha henüz gençlik yıllarında önce Tokat'ta kazanmıştır. O sıralarda Trabzon Vâlisi olan Hekim-oğlu Ali Paşa, üçüncü defa Sâdâret'e (Sadrazamlığa) getirilmiş ve İstanbul'a gelirken uğradığı Tokat'ta, kendisine kasîde ve manzum tarih sunan Kânî'yi, takdir ederek, 1168/1754 yılında İstanbul'a getirmiştir. Muallim Nâci, O'nun bu devrelerini bir mektubundan da bahisle şöyle nakleder :

«Ebûbekir Kânî, Tokadlı olduğunu bir mektubunda münderic (yer alan) «Ya Feyzullah, sen zannedersin ki bu Kânî dedikleri adam,

2) Fâtîn, «Tezkiretü's-Şuarâ», İst. 1271, s. 352.

3) a.g.e., s. 353

4) a.g.y., ayn. shf.

5) Fatîh bunu; «... kendüsü tarikat-ı liyye-i meyleviyyeye intisâb ile tasfiye-i kalb etmiş...» şeklinde, ifâde eder. Bkz. a.g.e., ayn. shf.

6) Ahmed Rif'at, «Lûgat-i Târihiyye ve Coğrafiyye», İst. 1300, cild : 6, s. 70.

Tokad-ı behişt-âbâd'de (Cennet gibi Tokad'da) adam imiş.» fıkrasıyla, kendisi haber verir. Henüz pek genç iken vatanında şiir ve inşâ (nesir) ile müşârü bi'l-benân (parmakla gösterilir, meşhur) olmuş idi. Tarikat-ı Mevleviyye'ye intisâbı olmak cihetiyle (Mevlevî Tarikatı'na girmesi dolayısıyla) başında sikke, Tokad Şeyhi hizmetinde bulunduğu hâlde Hekim-oğlu Ali Paşa, Trabzon'dan üçüncü def'a olarak Sadâret'e gelirken Tokad'a uğramakla Kânî, Kasîde ve Târih takdîmine şitâb ederek (koşarak) nazar-ı takdîrini celb eylediğinden (takdirini kazandığından), Paşa kendisini izni Şeyh ile (Mevlevî Şeyhi'nin müsaadesini alarak) dâiresine alıp birlikte İstanbul'a getirmiştir. Tarîk-i Hâcegânî'ye idhâl olunmuş (kendisine Hâcegânî-sivil yüzbaşı rütbesi verilmiş) ise de, bir yolda devam edebilecek mahlûklardan olmadığından, sâ'ika-i tab'-ı cevval (hareketli yaradılışı sebebi) ile dolaşub durmaktan kendini alamamış idi. Hiçbir kayd altında bulunmak istemeyen Kânî, kâh Dîvân Kalemî'ne mensûbiyet sûretiyle hariçte vakit geçirirdi. Ömrünün kısmı küllisini (büyük kısmını) son derecede bir lâubâlilik âleminde ifnâ ettikten (gelişigüzel geçirdikten) sonra, bereket-i tarikat (Mevlevîlik yoluna girmesinin bereketi, mutluluğu) ile semt-i salâha ric'at ü ihtiyâr-ı uzlet eylemiştir (iyileşme yönüne dönmüş ve kendi yalnızlık köşesine çekilmiştir.)» (7)

Ebuzziyyâ Tevfik Bey de, Kânî'yi; fazîletli kimseler arasında emsâli beş-altıyı geçmeyen edîblerden birisi olarak görür ve O'nu, kendine has seçkin özellikleriyle yücelterek, över. Pekâlâ ciddi eserler yazması mümkün iken, kaleminin mizâhî tavrını, üslûbunu, ise; rûhundaki «hassa-i mezâk» a (-mizahtan- zevk almaya) bağlayarak, şunları söyler :

«... yazdığı mektûblar, söylediği gazeller hep hezl-âmîzdir (şaka ile karışıktır). Âsârı (eserleri) içinde, ıstılah-perdâzân-ı kudemâyı (eski, tuhaf ve karışık kelimeler kullanan edîbleri) veya taraftarânı (taraftarlarını) hayran edecek kadar pür-tumturak (gösteriş dolu) ve hoş-edâ (güzel ifâdeli) şeyler bulunduğu gibi, fikir ve ma'nâ-ça muntazam, ibâre ve ifâdece selîs muharrerâtı (akıcı yazıları) da vardır.» (8)

Ayrıca, şairimizin nefsinin kontrol ve terbiyede, «maddî ve mânevî bir meslek-i edeb ü irfan» (terbiye ve irfan yeri) olan «tarîk-i

7) Muallim Nâci, «Esâmî» İst. 1308, s. 261-262.

8) Ebuzziyâ Tevfik, «Nümune-i Edebiyyât-ı Osmâniyye», İst. 1308, s. 43.

mevleviyye'ye» (mevlevilik yoluna) girmesinin büyük payı bulun-
duğuna, işaret eder(9).

Hekim-oğlu Ali Paşa'nın, iki ay gibi kısa bir zamanda Sadaret'ten ayrılmasını fırsat bilen Kânî; Silistre Vâliliği'ne tayin edilen bir zâatın yanında, Dîvân Kâtibi olarak İstanbul'dan ayrılıp, Silistre'ye gider. Daha sonra ise, Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa'nın Divân Kâtipliği'nde, kısa bir süre de Ulah beylerinin hususî kâtibi olarak Bükreş'de bulunur(10). Hattâ aralıklarla iki kere hizmetinde çalıştığı ve yakın dostluğunu kazandığı voyvada (prens) **Alexandre** ile birlikte yapılmış bir portresi, bugün hâlâ Sinaia müzesindedir(11).

Yeğen Mehmed Paşa'nın, 1196/1782'deki ikinci Sadrazamlığı sırasında, O'nun daveti üzerine tekrar İstanbul'a dönen Kânî, vurdumduymazlığa varan aşırı derecede serbest davranışları, resmî tören ve teşrifatlara aldırış etmemesi, kalenderliği, lâübaliliği(12) ile bilhassa Paşa'nın bazı sırlarını açıklaması yüzünden, idâma mahkûm oldu. Lâkin, Reisülküttâb (Hariciye Nâzırı, Dışişleri Bakanı) Hayri Efendi'nin araya girmesi ile idamdan kurtularak, «kal'a-bend» (kalede yaşamaya mecbur tutulmuş) olarak, Limni'ye sürgün gönderildi ve bütün mallarına el-konuldu. Limni'de büyük bir sıkıntı içinde yaşayan şâirimiz, nihayet Rebiü'l-evvel 1206/1792'de 80 yaşında iken vefat etti ve Eyüp'de, Küçük Emir Efendi'nin yanına defnedildi(13).

Dîvan'ı, Reisülküttâb Mehmed Râşid Efendi'nin gayretleri ve teşviki ile Nûrî Efendi taarfindan tertiplenip basılmış olan Kânî'nin; ifâde kudreti, mükemmeliyeti bakımından nesirleri, şiirlerine dâimâ üstün tutulmuştur. Nitekim, O'nun nazmının; Nedîm, Şeyh Gâlip, Nâbî ve Nef'î gibi üstadların yanında nisbeten sönük kaldığını; her zaman tesbit mümkündür. Ancak, Kânî'nin 120'ye ulaşan mektuplarında, Münşeât'ında Dîvan'ını dolduran şiirlerinde; kasîde ve gazellerinde; mevleviliğin de hoşgörüsünden kaynaklanan lâtife, mizah yüklü tavrının hareket noktasını teşkil ettiğini, söylemek mümkündür.

9) a.g.e., s. 44-45.

10) Vak'anüvis Mehmed Edîb Efendi; a.g.e., s. 118 v.d.

11) T.H. »Kânî» İslâm Ansk., İst. 1977, cüz : 56, s. 158.

12) Şemseddin Sâmi, «Kamusü'l-A'lâm» İst. 1314, cild : 5, s. 3819.

13) Mehmed Süreyya, «Sicill- Osmânî», İst, 1315, cild : 4, s. 84.

Özellikle mektuplarına gayet ciddî bir tavırla başladığı, şaka ve alay ile devam edip, gene ciddî sözlerle bitirdiği dikkatimizi çekmektedir. Bütün bu hasletlerinden dolayı, **Gibb'in** de; Kânî Efendî'yi, Türk Edebiyatı'nın eşsiz şahsiyetlerinden, devrinin başarılı şairlerinden ve en iyi mektup yazarlarından birisi sayması(14), ayrıca önemli bir tesbit olarak değerlendirilmek durumundadır.

Bursalı Mehmed Tâhir, Kânî'nin lâtifeciliğini ve hazır-cevaplılığını; Araplar'ın Ebû Nüvas'ına-Acemler'in Ubeyd-i Zekânî'sine ve Fransızlar'ın Birun'una benzeterek :

«Tab'ı (yaradılışı) îcâbı olarak, mâil-i hezel olmayub (şakaya meyl etmeyip) da mîzaha olan inhimâkı (düşkünlüğü) kadar ciddiyâta sarf-ı efkâr(düşüncesini ciddî işlere sarf) etmekliği lâzım gelse idi, belki târih-i edebiyâtımızda mertebe-i infirâdı (tek başına en iyi yeri) kendüsi ihrâz eylerdi (alırdı) »(15). diyê konuşur ve O'nun, «üç lisanda nazım ve nesir iktidârını hâiz (yazma gücünde) olduğunu» (16) belirtir.

Âgâh Levend de; «yazılarında, insanı dâimâ güldüren bir hususiyet» bulunduğunu söylediğ Kânî'yi, «devrinin nesir üstadı» olarak kabul eder (17).

Bir rivâyete göre; Kânî, Bükreş'de Ulah beylerinin hizmetinde bulunduğu sırada, bir Romen kızını sever. Güzelliği ile birlikte, dine de son derece bağlı bu kız, O'na Hristiyan olması teklifinde bulunur ve «ancak o zaman evlenebileceklerini belirtir. Bu teklife karşı, Türk-İslâm şuurunu ve haysiyetini herşeyin üstünde tutan şairimiz; Türkçe'mizde bir atasözü hüviyetinde rağbet bulan, -tamamiyle kendi edebî tavrına yaraşır tarzda- son derece zarîf ve derin anlamlı şu nükteyi söyler :

Kırk yıllık Kânî, olur mu Yani

Bazıları da, bu sözün; «şâirin, içkiye olan düşkünlüğünü kötülendirenlere bir cevabı olduğunu»(18) ileri sürerler ki, bu zayıf bir ihtimaldir.

14) E.J.W. Gibb, «A History of Ottoman Poetry», London-1967, volume : IV, p. 159.

15) M. Tâhir, «Osmanlı Müellifleri», İst. 1333, cild : 2, s. 392.

16) a.g.e., ayn. shf.

17) Âgâh Sırrı Levend, «Edebiyat Tarihi -Tanzimat'a Kadar»- İst. 1935, s. 365.

18) Bu hususta bkz :

Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), «Tokat Vilâyeti Meşhurları», I. Kısım. Samsun-1949, s. 60-61.

«Duyurma» redifli, şu gazelinde ise; dil ile ustaca oynayarak, zeki ve nükteli manevralarından birkaçını sergiler :

**Nûş-ı mey-i gül-gûnu leb-i câme duyurma
Bûs-ı leb-i yâr et fem-i gül-fâme duyurma**

**Nev-bâde-hôr bûse-i la'l-i leb-i yâr ol
Nâ-puhtelik etme tama'ı hâme duyurma**

**Azm-i harem-i Kâbe-i can et teni boş ko
Tecrid ise maksad eger ihrâma duyurma**

**Nâhun-zede-i dest-i kalem eyleme râzın
Bu hâleti sebbâbe vü ibhâme duyurma**

**KÂNÎ meye sen tevbelisın şâhidiz ammâ
Zinhâr anı şâhid-i ibrâma duyurma**

Ayrıca, Ziyâ Paşa'nın hikmet yüklü mısralarını hazırlar tarzda, aşağıdaki ârifâne beyitleri ve benzerlerini de kaleme alır :

**Fark etmeyen insan ne demek olduğun eyvâh
Hayvan gelecektir yine hayvan gidecektir!**

(Gerçek anlamda insanın ne olduğunu bilmeyen, yani insanlıktan haberi olmayan kimseler; ne yazık ki, bu dünyâya hayvan gelecek ve yine hayvan gideceklerdir.)

**Fikr-i müstakbel ü mâziyi bırak ârif isen
Böyledir hâl-i zemân bir var imiş bir yok imiş**

(Eğer ârif isen, geçmiş ve gelecekle ilgili düşüncelerini bırak; yaşamaya bak! Zamanın hâli, sanki bir varmış, bir yokmuş gibidir; yani şu dünyada her şey geçicidir.)

**Ârif edeb-âmuz olur her revîşinde;
Âkıl hükm-i Hazret-i Hakk'a nazar eyler.**

(Ârif kimse, her davranışında edeb öğretici, irfan kazandırıcı olur; akıllı da, Allah'ın yüce hükmünü, emrini gözetir, düşünür.)

Bunlar gibi :

**Etdim seni ben, Hazret-i Allah'a havâle!
ve**

Mutribâ, sen aşka dâir bir havâ bilmez misin?

... şeklinde, halkın üslûp ve zevkine uygun mısraları da vardır.

Şimdi de O'nun, «şaka» ile «ciddî» yi büyük bir ustalıklı birleştirilmeyi başardığı ve asıl şahsiyetini, sanatkâr cephesini aksettiren mektuplarından bir örnek verelim. Yeğen Mehmed Paşa'ya yazdığı bu mektubu; aynı zamanda, şâirimizin hür irâdesinin, minnetsiz hayat felsefesinin de anlamlı bir ifâdesidir :

«Bir vakitte ki yürek, ibtilâ-yı sevdâ-yı âfet-nümûn (felâket gösteren, getiren aşka düşkünlük) ile meşgûl-i halecan (çarpıntı içinde) ve efkâr-ı gûnâ-gûn (türlü türlü düşünceler) ile dâimiyyü'l-galeyân (durmadan coşmakta) ola, artık öyle bir yürekle, öyle bir beyin heykeli, azl ü infisâl (ayırarak ve çıkarmak) veya tekdîr ü nekâl (azar ve işkence) den müteessir olmak kâbil mi?

**Gam mı çeker devlet-i dünyâ için
Rind-i Felâtun-hikem'i rûz-gâr**

(Zamanın, Eflâtun gibi bilgili rindi; kalender tabiatlı adamı, hiç dünyâ devleti, makamı için gam çeker mi?)

Hele mektubunu; «Ne vakit aklım başına yâr, ve kârın hemîşe temkin ü vakâr (işin her zaman ağırbaşlılık ve olgunluk) olursa...» ibâresine, (şaşım da kaldım!) türküsünü çağırarak, o kadar güldüm ki, az kaldı kasıklarım çatlayarak ve belki zabt-ı idrâra bile bile tab-âver olamayarak (idrârımı tutmaya bile güç yetiremeyerek), bi-ihhtiyar çakşırım (elimde olmayarak şalvarım) ıslanacak idi.

A Paşam! İnsan ibtidâ (önce) kendisi bilmeli de, sonra başkasına öğüt vermeli. Lâkin sen, üzerindeki rütbe ve şeref kerâmetini özünden bildikçe, buralarını bilmeğe lüzûm görmezsin ve kendin âmil olmaklığın iktizâ eden nasâyini (öğütleri) başkalarına vermekle imsak etmezsin (elini çekmezsin)! Senin, Kânî dediğin herif, kendini bilmezlerin nasâyihine muhtaç olacak kadar pest-baht (kismetsiz) yaradılmamıştır. Hususâ (ayrıca) Cenâb-ı Hak, Kânî'ye, kendini bilmezlere kendini bildirecek mertebede zebân ü irfân râye-gânı (dil ve irfan bereketi) ihsan kılmıştır ki, o revîşden (yoldan) ayrılmaya hilkati mesâğ gösteremez (yaradılışı izin vermez).

Ben mektubumda : «Rindâne ma'îşet, bûdü-nebûdu siyyân tutanlara has bir tavr-ı hikmetdir (kalenderce yaşayış, bütün varını yoğunu, varlığı yokluğu, bir tutanlara has hikmetli bir davranıştır).»

demiş idim. Anı senin gibi idrâki (anlayışı) gevşek ve mahfaza-i mağzi (beyninin muhafazası) nümûne-nümâ-yı dümbelek (dümbeleğe örnek gösterilecek; kafatası dümbelek gibi) olanlar taakkul ve iz'an edemezlerse, ma'zurduklar (anlayamaz ve kavrayamazlarsa, özürliüdürler).

Ben sana merâmımı açıkça söyleyeyim :

Gavâil-i âlemde âzâde ve asûde (dünyanın derdlerinden, sıkıntılarından kurtulmuş ve sâkin, rahat) olarak yaşamak için, bir edîb-i bîmüdânînin (eşsiz edîbin) muhaç olduğu şeyler; bir oda içinde beş on parça kitabı, perişan evrâk (kağıtlar) ve bir iki çotra (ağaçtan yapılmış küçük su kabı), şerâb-ı ergevân-revâk (kırmızı renkli hâlis, süzölmüş şarap) ve gâhîce müdâvele-i akdâh-ı üns ü ülfet (arasıra yakın dostlarla kadehleri elden ele dolaştırmak; içki meclisi kurmak) için, ahhâb-ı müteneffirü'n-nifâk (iki yüzlülükten nefret eden ahhâb) ve pašalarımız gibi zevâta (kimselere) muhtaç olmayacak kadar meblağ-ı muhassilü'l-esbâb-ı ve'l-infâk (başkaları na muhtaç omlayacak kadar geçinmek için gerekli bir para) dir. Bunlar ise, şimdiki hâlde mevcut. Bâkî ve âtisi de, Hüdâ-yı mü'min kefil ü kerîmdir (Bundan başkası ve gelecek için de, her türlü nime tin sahibi olan Allah kerîmdir).»

Vefâtından kısa bir süre önce, kendisini ziyarete gelen yakın dostlarına; «Ben, Fâtiha dilencisi değilim; mezartaşıma Fâtiha yazılmasun!» diye vasiyet ettiği ifâde olunan(19) şâirimizin, Eyüp'deki mezartaşına kısaca :

«Hüvel-bâkî, Cennet-mekân Ebûbekir Kânî Efendi Rahmetullah. Sen'e-1206»

ifâdesi kaydedilmiştir.

19) Ebüzziya Tefvik, a.g.e., s. 44

İBNİ KEMAL'İN ŞİİRLERİ VE YAVUZ SELİM MERSİYESİ

Dr. Müjgân CUNBUR

Kitap ve risaleleriyle ilim ve din tarihimizde, fetvalarıyla hukuk tarihinde, on defterlik «Tevârih-i Âl-i Osman»ıyla tarih yazarlığında çok önemli yeri olan İbni Kemal, şiirleri ve manzum eserleriyle de Türk edebiyat tarihinin değerli isimleri arasında anılır. Bu konuşmada İbni Kemal'in şiirleri, Yavuz Sultan Selim'le olan münasebetleri ve nihayet bu büyük Türk padişahının ölümü üzerine yazdığı mersiye üç bölümcük halinde ele alınacaktır.

Yavuz'un sevip saydığı musahibi ve Anadolu Kazaskeri, Kanunî'nin Müftiyü's-Sakaleyn diye tanınmış ünlü şeyhülislâmı İbni Kemal Şemseddin Ahmed Efendi sair-devlet adamlarımızdandır. Şiirlerinde mahlas kullanmamıştır. Bu hususu Lâtifi «Tezkiretü's-su'ara»sında :

«Bu fende müstagni olduğundan tahallus ta'yîn etmemişlerdir» Edirneli Mecdî Efendi ise «Şakayık Tercemesi»nde :

«Bî-mahlaslığı mahlas edinmiştir» diye belirtirler. Bazı edebiyat tarihçileri başkalarının mahlassız şiirlerinin de İbni Kemal'inkilere karıştığını iddia ederler. İbn Kemal'in şiirlerinin toplandığı dört yazma divanını görebildim. Bunlardan bence en eskisi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. 1942 numarada kayıtlı divan olup içinde 296 gazel vardır. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib Efendi yazmaları 1. Defter No. 2715'te kayıtlı divandaki gazel sayısı 121'dir. H. 1262 (M. 1845/46) da Kı-

rımlı Kitapçı Hasan'ın istinsah ettiği İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. 3497 numaralı divanda iki kaside, 301 gazel bulunmaktadır. Yine İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. 2921 numaralı divan H. 1266 (M. 1849/50) de Rauf Efendi tarafından yazılmış olup iki kasideyle 280 gazeli ihtiva etmektedir. İbni Kemal Divanı, 1313/1895 yılında Ahmed Cevdet tarafından Kitabhane-i İkdâm serisinin beşincisi olarak İstanbul'da İkdâm Matbaasında «Âsâr-ı Eslâf'tan Kemal Paşa-zade Divanı» adı ile yayınlanmıştır. Divan'ın başındaki iki kasideden ilki :

**«Düşdi diller gül yüzünde zülf-i pür-tâb üstine
Üsdi mâhîler sanasın suda kullâb üstine»**

beytiyle başlar, kasidede övülen şahsın adı geçmez. Şiirin genel havasından Yavuz Sultan Selim için yazılmış olduğu tahmin edilmektedir.

**«Adûyî seng-dil içinde deldi kân hançer
Cihâna la'l nisâr itdi hun-feşan hançer»**

beytiyle başlayan ikinci kasidenin de kimin adına yazıldığı belli değildir.

İbni Kemal'in asıl şairlik değeri gazellerinden anlaşılır. Bu gazeller çoğunlukla sade bir dille yazılmıştır. Birkaç beyit okuyalım :

**«Gül ayağ üstine geldi ki ide azm-i sefer
Al ayağı ele ey lâle ki gül vakti geçer
Dirler imiş seni ağıâr sever yâr sever
Kimi yanlış kimi gerçek çok olur ilde haber
Yâr okı sinede eğlenmeyüben geçdiyise
Sen ana kalma gönül ol dahi kalmaz geçer
Koydı hicründe kare yire ciğer kûşelerin
Merdüm-i çeşmüm ana mâtem idüp kare giyer»**

Bir diğer gazelden iki beyit :

**«Kûyi itine kulluk it ki kişî
Uluya hizmetile ulu olur
Ko ayağında ben yüzi kareyi
Ki çerâgun dibi karanu olur»**

Onun şiirlerinde halk deyimlerine, atasözlerine sıkça rast gelir. İki, üç örnek okuyalım :

**«Kavi-i fudalâ hakdur inanmayan ahmakdur
Vallâhi muhakkakdur tedbiri bozar takdir»**

**«Geh safâ buldı gönül âyinesi gâh keder
Âlemin hâli budur böyle gelür böyle gider»**

**«Sakla kurd enciğın derin soysun
Besle kargayı gözlerin oysun»**

Bu sözler arasında sonradan özdeyiş olanlar da vardır :

**«Ays u nûş ile bugün anma gam-ı ferdâyı
Sana ısmarlamadılar bu yalan dünyâyı»**

**«Çıkmasun ahun odı ağzum açdırma benim
Yakmasun süz-i derûnum seni söyletme beni»**

O'nun şiirleri için Şehi Beğ «Heşat Bihişt»inde :

«Eş'ârı vâfir ve gazeliyyâtı mütekâsir. Onbin beyit mikdârı Yûsuf u Züleyhâ hikâyesin nazm idüp gayet latîf ü matbû' ve mergûb u masnû' itmişdür.» diyerek şiirlerinin çokluğundan, gazellerinin yoğunluğundan bahisle O'nun Yusuf ve Züleyha mesnevi'sini över.

Lâtîfi ise, Şu'ara Tezkiresi'nde :

«Ve nazm u inşâda dahî yek fen olanlar kadar kudreti ve ibdâ-i bedâyi'-i nazm u nesrde mahâreti vardur», demekle yalnız şiir ve nesirde isim sahibi olanlar kadar güçlü ve hünerli olduğunu belirtmektedir.

Âşık Çelebi de Meşâ'irü's-Şu'ara'sında «... sonra bi-hasebi 'tıyneti' l-beşeriyye (Kelimna ve Hümeyra) diyu levâzım-ı şi'ârı tabîfiye tenezzül iderlerdi yani gâh dürr-i mensûr gibi nesrle cihânun gerdan ü gusın ve ber ü aguşın pür ıkd-i cevâhir idüp ve gâh lü'lü'-i manzûm gibi nazmla halkı- zamânun sâ'id ü düşûn dopdolu dür ü gevher idüp gâh inşâ yazup gâh şi'r dirlerdi. Tevârih-i âl-i Osman'ı tertîb ü tedvîn itmişdür. Kısâ-i Yûsuf u Züleyha'yı nazm-ı can-bahş u ruh-bahşayı nazm itmişdür» dedikten sonra :

«Kısâ-i Yûsuf u Züleyha'da güzel ma'nâlar ve bîkr edâları olduğı» yazılmıştır.

Hasan Çelebi'nin Tezkiretü's-Şuara'sında övgü dolu şu kısa ibare vardır :

«Eş'arı pür-safâsı, ale'l-husûs kıssa-i Yûsuf u Züleyhâ-yı nazm-ı can-bahş u ruh-bahşâsı meşhûrdur. Ol kitâb-ı müstetâbun ebyât-ı belâgat-nisâbına had dü hisâb yokdur.»

Evliya Çelebi «Kemal Paşa-zade denilen bu yegâne-i devrânun evsâfını hakkıyla yazsak bir mücellid kitab olur. Sade 140 cild te'lifâtı âlimâne ve mutasavvifâne es'ârı vardur» diye Seyahatnâme'sinde bu büyük bilginden söz eder.

Mecdî Efendi Şakâyık Tercemesi'nde «Lisân-ı Fârsî ve zebân-ı Türkîde şi'r ü inşâ semtinde nesri serâya ve şi'ri şu'ârâya ve nazmı âsmân u süreyyâya ırgürmişdür... Sebt itdüğü eş'arı i'câz-şi'ar bi-şümârdur. Gazeliyât-ı i'câz-âyâtında mahlas zikr itmeyüp» diye devam eder.

Bursalı Mehmed Tahir Bey Osmanlı Müellifleri'nde eş'arının sade ve hakîmâne ve en meşhur şiirinin Yavuz Sultan Selim için yazdığı mersiye olduğunu kabul eder.

Şemseddin Sami Kamusü'l-âlâm'da üç dilde şiirlerinin çokluğundan, Muallim Naci ise şiir söylemeğe de tenezzül buyurduğundan söz ederler. Mehmed Tevfik Kafile-i Şu'ara'sında Kemal Paşa-zade'yi asrının müstesnası ve Anadolu'nun İbni Sinâ'sı sayar ve âsâr-ı edebiyesini pek melih bulur.

«Kemal Üaşa-zade'nin Şairliği ve Yusuf'u Züleyhası» adlı değerli bir araştırma yayımlayan Doç. Dr. Cahit Kavcar (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten, 1969) da çıkan yazısında bu değerlendirmelerin bir kısmını çok mübalâgalı bulmuştur. Doç. Kavcar'ın da belirttiği gibi İbni Kemal'in şiirlerinde akıl ile bilgi yanyanadır ve akıl duyguya hakim olmuştur. Akıl dışı benzetme ve ifadeler, Nef'ideki mübalâgalar onda bulunmadığı gibi Bâkî'nin şiirlerinde görülen aşırı hüner ve titizlikte yoktur. O, şiirlerinde âlimle cahili karşılaştırır ve :

**«Mansıbdâ bir olsa dahi ger âlim ü câhil
Zâhirde müsâviyse hakikatde bir olmaz»**

veya

**«Ma'rifet gerçi ki beğzâdelere lâzımdur
Ehl-i ilm olmaz ise yine beğ oğlu beğdür
Ehl-i ilm oğlu olup medrese-i âlemde
Câhil olmakdan ise doğmadan ölmek yeğdür.»**

İbni Kemal'in aşk şiirleri de vardır. O şiirlerinde cinas, tevriye, hüsn-i ta'lil ve irad-ı mesel ile tenasüb gibi sanatlara da yer verir, özellikle halk deyimlerini tevriyeli kullanır.

Molla Câmî'nin aynı adı taşıyan eserinin büyük ölçüde etkisi altında kalarak yazdığı Yusuf'u Züleyha mesnevisi, 7777 beyitlik büyük bir eser olup II. Bâyezid'e sunulmuştur. Özellikle dili bakımından bilhassa üzerinde durulması gerekli bir eserdir. Bu mesneviden yapılan seçmeler, Dr. Mustafa Demirel tarafından Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları arasında 1983 yılında bastırılmıştır. Hamdullah Hamdî'nin aynı konuyu işleyen, aynı adı taşıyan eserinin şöhreti karşısında ezilip unutulmuş, ancak üzerinde durulması gereken değerli bir mesnevidir.

İbni Kemal'in Türkçe, Farsça, Arapça beyitlerine ve şiir parçalarını bir de Tevârih-i Âl-i Osman adlı meşhur tarihinde rastlamaktayız. Bunlardan bir kısmı basma divanına da alınmıştır.

O'nun edebiyatla ilgili bir diğer eseri de yine Câmî'nin Baharistan'ına nazire olarak yazdığı Farsça Nigaristan'dır.

İbni Kemal'in Yavuz Sultan Selim'le münasebetine gelince, Dr. Selâhattin Tansel gibi Yavuz Sultan Selim hakkında değerli monografileri yazan tarihçilerimizin bildirdikleri gibi İbni Kemal, bu güçlü ve çetin padişahın yakın dostları arasında bulunmaktadır. Bu dostluk Mısır seferinde daha da güçlenmiştir. Daha Mısır fethine hazırlanış sırasında Sultan Selim, seferin güçlüğü, yolların susuzluğu, çölü geçişin zorluğu gibi konularda Hersekoğlu Ahmed Paşa ile Piri Paşa'nın karşı çıkışlarına muhatap olur. Padişahın kendisinden görüşürnü sorması üzerine İbni Kemal'in «Emr-i a'dâdan ihmâl ve düşmen husûsunda ihmâl, kâr-ı ukalâ-yı sâhib-i kemâl değüldür» demesi Yavuz'un pek hoşuna gitmiştir. Bu seferde Kemal Paşazade padişahın yakın muhasibleri arasında yer alır. Âşık Çelebi'nin Meşarü's-su'ara'sında bildirildiğine göre Mısır'dayken padişahın isteği üzerine İbni Kemal Cemale'd-din Tagrıbirdî'nin «Nücûmu'z-zahire» adlı tarihi ile «Rücû'u'ş-şeyh ilâ sabâh fi esrâri'l-bâh» adlı eserleri Türkçeye çevirmeğe başlamış, O'nun çevirdiklerini Hasan Çelebi tebyiz edermiş, mükabele ettikten sonra da cüzleri padişaha sunarlarmış.

Mısır seferi uzun sürmüş, Mısır'da ikametlerinin uzaması üzerine, erkân, ayân, ashab-ı divan İstanbul'a dönmek istemişler, ordu-
dan da şikâyet mırıldıları duyulmağa başlamıştır. İleri gelenler, pa-

dişahın büyük saygısına mazhar olan İbni Kemal'den dönüş için padişahı ikna etmesini isterler. Bir gün Yavuz'la İbni Kemal bir gezintiye çıkarlar. Konuşmalar arasında padişah durumu sorar. İbni Kemal fırsatı kaçırmaz. Askerlerin hemen geri dönülmesini istediklerini belirtir türküler söylediklerini bildirerek türkünün metnini de Yavuz'a okur. Türkü şöyledir :

**«Nemüz kaldı bizüm mülk-i Arab'de
Nice bir dururuz Şam u Haleb'de**

**Cihan halkı kamu ıyş u tarabda
Gel gel ahi gidelüm Rum illerine»**

Aslında türkü metnini o anda Kazasker kendisi düzmüştür. Bu da O'nun halk edebiyatına yakınlığını gösterir. Padişah türküyü kazaskerinin düzdüğünü anlamış, fakat belli etmemiş, ordunun dönüş hazırlıklarına başlamasını emretmiştir. İstanbul'a döndükten sonra, yine bir sohbet sırasında padişah, «Ol türkü senin ihtira'ın mı?» diye sorar, İbni Kemal de «evet» der. Hammer'in tarihinde yazdığına göre padişah umumun isteğini kendine duyurduğu için kazaskerine 500 düka ihsanda bulunmuştur. Sultan Selim pek çok kereler, saygı duyduğu bu âlim ve fâzıl kişinin isteği doğrultusunda, hattâ verdiği idam hükümlerinden vaz geçmiştir. Meselâ bunlardan birinde Mısır Sultanı Gavri'nin başını kesip Sultan Selim'e getiren çavuşun başının kesilmesini emreden padişahı, İbni Kemal'in ikna ederek çavuşu ölümden kurtardığını Şaban Şifa'i Fezâ'il-i Âl-i Osman'ında yazmıştır.

Mısır seferinden dönüşte İbni Kemal kazaskerlikten affını ister. Edirne'deki müderrisliğine döner. Bunu Mısır seferinden dönüşteki rolünden dolayı Sultan Selim'in öfkelenip İbni Kemal'i azlettiği şeklinde yorumlayanlar da vardır. Ancak «Kurb-ı sultan ateş-i suzan» diyen Kazaskerin bu görev değişikliğini isteyip çok sevdiği padişahın bir öfkesine muhatap olup kırılmaktan çekinerek musahiplikten uzaklaştığı tahmin olunabilir. Nitekim Padişahın ölümü üzerine yazdığı mersiye bu derin saygı ve sevginin büyük bir delilidir.

«Tâcü't-Tevârih»te Hoca Sa'deddin Efendi bu mersiyeyi şöyle takdim eder :

«Nitekim fâzıl-ı Rûm câmi-i eşât-ı ulûm güzîde-i ulemâ-i müteahhirin ve pesendide-i fuzelâ-yı mütebahhirin sadr-ı nişin-i mesned-i iftâda Mevlânâ Kemal Paşa-zâde nazm buyurduğu mersiye-i matbua-

da evsâf-ı hamîdelerine işaret buyurmuşdur» dedikten sonra kitabın hacmini büyütmemek için mersiye den bir bend naklettiğini beyanla :

«Azmdede nev-civân u hazmdede pîr»

diye başlayan bendi örnek olarak verir. Âşık Çelebi ise Mevâ'irü'ş-şuâra da şöyle der :

«Tevârihinde Sultan Selim merhûmun mevtine didüğü terci-i bend mersiye ki terci'i budur. Terci' :

**Hayf Sultan Selime yüzbin hayf
Hem kalem ağlasun ana hem seyf**

Bu iki beyt sehl-i mümteni'dür ve Seb'a-i Muallaka'ya sâmin ü tâsidür. Bend :

**Az müddetde çoğ iş itmiş idi
Sâyesi olmuş idi âlem-gîr**

**Şems-i asr idi asırda şemsün
Zilli memdûd olur zamanı kasîr»**

Sultan Selim'e bağlanan, O'nu çok seven, edebiyatımızda İbni Kemal'den başka Kemal'ler de vardır. Bunlardan biri Namık Kemal'dir. Namık Kemal Yavuz için bir küçük biyografi risalesi yazdıktan başka, «Evrak-ı Perişan»ının dördüncü bölümünü bu padişaha ayırmıştır.

«Nitekim İbni Kemal ki Rum'un medâr-ı iftihârı olan fuhûldendir» dedikten sonra Yavuz için yazdığı Mersiye'den :

**«Az zaman içre çok iş itmiş idi
Sâyesi olmuş idi âlem-gîr**

**Şems-i asr idi asırda şemsün
Zilli memdûd olur zamânı kasîr»**

kıt'asını kaydetmiş ve mersiyesinde padişahın vefatından dolayı «Osmanlıların hasıl olan teessürât-ı kalbiyelerine tercüman olunmuştur» demiştir.

Yavuz'u seven onu «Millî şahsiyet» ünvanıyla vasıflandıran üçüncü Kemal, bilindiği üzere, Yahya Kemal'dir. O'nun «Selim-nâme»sini ve Yavuz'un ölümünü anlatan «Rihlet» bendini de ad olarak andıktan sonra, sözü Yavuz Sultan Selim Mersiyesi'ne getirebiliriz. Bu değer-

li şiir İbni Kemal'in yazma divanlarında yoktur. Basma divan'da yalnız «Tacü't-Tevarih» teki bend yer almış bulunmaktadır. Mersiye İbni Kemal'in «Tevârihi Âl-i Osman»ının 10. Defteri olan Kanunî'ye ayrılan cildinin başında yazılıdır. Ancak bu defterin bütün yazmalarında değil, benim görebildiğim kadarıyla İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi kısmı Tarih yazmaları 28 numarada kayıtlı nüshada bulunmaktadır. Terci'-i bend yedi benddir. Fâilâtün (feilâtün) mefâilün fa'lün (feilün) vezniyle yazılmıştır. Arada eksik kelimeler ve vezin bozuklukları vardır.

Mersiye Metni :

TERCİ' Fİ'L-MERSİYE

Çözdi saç açdı başın tûğ u alem
Kana boyandı bayrağın yüzi
Urdı göksini göğ göğ eyledi mâh
Şafak ol denlû dökdi kanlu yaş
Giceden dehr geydi kara palâs
Nice şâh-ı mihr-i âsman-dergâh
Azm de mihr idi hazmde sipihr
Çerh-i bî-rahm ana bir zahm urdı
Gör ne acıyla eyledi teslîm
Öldi Sultan Selîm hayf u dirîğ

Kaldı yirlü yirinde hayl u sipâh
Bunca yüzbin nökerden ve kuldan
O gice kim yıkıldı ser ü server
Göge çıkdı yir ehlinün âhı
Beli büküldi pîr-i gerdûnun
Âhıyile boyandı rûy-i cihan
Büridi yir yüzini göz yaşı
Bağrı oldı delük delük otağın
Çokdan urmuşdı terkini tâcun
Oldı zâil irüp zulanı adem
Öldi Sultan Selîm hayf u dirîğ

Bezm eyvânının Süleyman'ı
Dâsitânı okunsa idi onun
Tahtına çıksa dursa dîvânı
Nice sâhib-kırânidi ol kim

Bendesî idi şimdi Tatar'un
Bunca yıllardır intizâr çeküp
İrdi âhır bahâr-ı devleti lîk
Gülşen itmişdi külhen-i dehri
Hâni ol leşker-i temâ şâhı
Kanı ol şah-ı (Metin eksik)
Öldi Sultan Selîm hayf u dirîğ

Azmde nev-civân u hazmde pîr
Hem saf-ârâ idi hem âsaf-rây
Eli şemşîr idi dili hançer
Az müddetde çoğ iş itmiş idi
Şems-i asridi asırda şemsün
Bükdi bel dökdi yaşın tiğ u kalem
Beli büküldi yayun oldı ham
Öldi yıldızların gözi pür-nem
Dâmen-i çerhi eyledi pür-dem
Kim söyünürdi mâh şem'in o dem
Tutdı şâh-ı cihan için mâtem
Nice sultân-ı meh-i nücûm-haşem
Rezmde Rüstem idi bezmde Cem
Di ki bulmadı kimseler merhem
Cân-ı şîrinini husrev-i âlem
Hem kalem ağlasun anı hem tiğ

Yalunuz eyledi sefer ol şâh
Birisi olmadı ana hem-râh
Vâki oldı bu vâki'a nâgâh
Dûd-i âh ile doldı rezven-i mâh
Mâder-i dehr itdi derdile âh
Döndi zengi yüzine oldı siyâh
Göğe çıkdı figân u nâle vü âh
Kâre çul geydi hayme vü hârgâh
Bahtını dahi itdi terk ol şâh
Nûr-ı hurşîd-i mülk ü zil'ullah
Hem kalem ağlasun anı hem tiğ

Rezm meydânınun Nerîmân'ı
Kim anar idi Pûr-i destânı
Heybet alurdu görse dîv anı
Bir kuliyidi Mısır Sultânı

Deşti- Kıpçak ildeki hanı
Göz açup gözleridi devr anı
Gül gibi tiz geçdi devrânı
Yiri olsun cinan gülistânı
Hâni ol kişver-i sehâ kânı
Yaş yirine akar ciger kanı
Hem kalem ağlasun anı hem tîğ

Sâhibü's-seyfü sâibü't-tedbîr
Ne vezîr ister idi ne de müşîr
Nîzeyidi kolu ve parmağı tîr
Sâyesi olmuş idi âlem-gîr
Zilli memdûd olur zamânı kasîr
Tâc u taht ile fahr ider beğler
Gönli ol sûrda bulurdi sûrür
Rezm işinde vü bezm işinde
Çıksa eyvân-ı bezme mihr-i münîr
Olıcak dâr u gîr ol (...) şîri
Öldi Sultan Selîm hayf u dirîğ

Çerh kendüyi itdi zîr ü zeber
Geh kodı ter cihân (...) hilkat
Kân-ı ihsân u âsumân-ı kemâl
Server-i meh-külâh u mihr-efser
Dûr olmuşidi cevri deycûri
Çegmişidi elin yeline kılıç
Sarsar-ı berk-riz-i mevt itdi
Bu musîbetle oda yandı cihan
Hâl yırtar yüzün döker yaş âb
Mihr ü mehden elinde iki taş
Öldi Sultan Selîm hayf u dirîğ

Gökde ebr-i bahar ağlar anı
Berf ü bârân değöldürür feleğün
Yağmur olup yağar gözi yaşı
Kare geymiş sehâb-ı muzlimden
Kef-i mevc ile sînesini döğüp
Gözleri yaşı çeşmeler olmuş
Nekadar taş bağırluyise dahi
Akıdup göz yaşını taşlarla
Çeşmeler dahi yaş döker durmaz

Türk ü Rum u Arab Acem Deylem
Öldi Sultan Selîm hayf u dirîğ

Gül-i gülzâr-ı mülk soldı hemî
Zulmet-i mâtem içre kaldı cihan
İnledi derdile zemîn ü zeman
Lâle yüzün ciğer kanıyla yuyup
Seyhî-i tûfân-ı merg irüp nâgâh
Cân-ı âlem cihânı terk itdi
Âkıbet hilkat-i latifinden
Nûş yirine ıyşınun câmı
Ah u zâr ile doldı şehr ü diyâr
Rûm u Şâm u Arab Acem şâhı
Öldi Sultan Selîm hayf u dirîğ
Fahr iderdi anunla tâc u serîr
Ki çala çağıraydı tîğ u nefîr
Görmedi pîr-i çerh ana nazîr
Girse meydân-ı rezme şîr-i dilîr
Ansun ve kanlar ağlasun şemşîr
Hem kalem ağlasun anı hem tîğ

Meger irdi kulağına bu haber
Huşk-leb gitdi şâh-ı bahr u ber
Cân-ı hulk u cihân-ı fazl u hüner
Kaysar-ı Cem-haşem ü Sikender-der
Nûr-i adli ile dolup kişver
Dilini kendüde tutup hançer
Gül gibi ömr defterin ebter
Dûda boyandı künbed-i ahder
Bâd hayran gezer yanar Âzer
Durmadı sînesini döğer çerh
Hem kalem ağlasun anı hem tîğ

Baş döğüp (...) zâr zâr ağlar anı
Gönli gözi (...) yanar ağlar anı
Anıcak rûzigâr ağlar anı
Göğ olup (...) ağlar anı
Acıyile (...) bihâr ağlar anı
İnleyüp kûhisâr ağlar anı
Ansa (...) bî-ihtiyâr ağlar anı
Döğünüp cûyibâr ağlar anı

Her kimün çeşmi var ağlar anı
Türkmân u Tatar (...) ağlar anı
Her kalem ağlasun anı hem tîğ

Cûyibârı kerem soğuldı hemi
Mihr-i burc-ı şeref tutuldı hemi
Gam-ı mâtem cihâna doldı hemi
Saçlarını benefşe yoldı hemi
Sedd-i İskenderî bozuldı hemi
Cism-i dünyâ zevâl buldı hemi
Hil'at-i âfiyet soyuldı hemi
Nûş-i pür-zehr-i kahr doldı hemi
Şehryâr-i zemâne öldi hemi
Öldi emri temâm oldı hemi
Hem kalem ağladun anı hem tîğ

İbni Kemal bu şiirinde şair ve asker padişah için yanıp yakılır, onun ardından kalem ve kılıcı ağlatır. Denilebilir ki bütün kâinatı mateme boğar, tuğ saçını çözer, alem başını açar, kalemle kılıç bellerini büküp yaş dökerler, bayrağın yüzünü kana boyar, yayın belini büküp, ay göğsüne vurup gök gök çürütür, yıldızların gözleri yaşla dolar, şafak o kadar kanlı yaş döker ki feleğin eteğini kanla doldurur, sabah vakti öylesine ah eder ki bir anda ayın mumunu söndürür. Kainat geceden karalar giyip cihan şahı için matem tutar. Padişahı gökyüzünün güneşine şah, ayına da sultan yapar, azmini över, O'nu savaşta destan kahramanı Rüstem'e, mecliste de Cem'e benzetir; merhametsiz feleğin ona bir yara vurduğunu, kimselerin merhem bulamadığını tatlı canını acılar içinde terk eylediğini söyleyip O'nun için kılıç ve kalem ağlatır. Onca askerinin yerinde kalıp Padişahın yalnızca sefere çıktığını, yüzbin köle ve kuldan kimsenin ona yol arkadaşı olmadığından yakınıp, ölümüyle bütün insanların ahının göğe yükseldiğini, gökyüzünün ahın dumanıyla dolduğunu, yeryüzünün ah ile boyanıp zenci yüzü gibi karardığını, otağın bağrının delik delik olup çadırların kara çul giydiklerini, çoktan tacını terk eden padişahın bahtını da bıraktığını, yokluk karanlığının Tanrı gölgesi halifenin ve memleket güneşinin nurunu yok ettiğini anlatır. Üçüncü bentte şair padişahı İran mitoloji kahramanlarına benzeterek, O'nun Mısır'a Kıpçak illerine hükmettiğinden bahisle gül gibi devrinin çabuk geçtiğinden yakınır.

Dördüncü bendde Sultan Selim için övgülerine devam eden İbni Kemal beş, altı ve yedinci bendlerde O'nun ardından ağlayan tabiat unsurlarını ve milletleri sayar. Feleğin ay ve güneşten eline iki taş alarak sinesini döğdüğünü, gökde bahar bulutlarının, gönlü gözü yanan feleğin bütün kar ve yağmurlarının O'nun için gözyaşı olup yağdıklarını, göklerin, denizlerin, dağların, taşlarla döğünen derelerin, çeşmelerin, her kimin gözü varsa O'nun için ağladığını kısaca Türk, Rum, Arap, Acem, Deylem, Türkmen ve Tatar'ın O'na ağladıklarını görürüz, son bendde şairin yesi bütün samimiyet ve içtenliğiyle son haddine varmıştır.

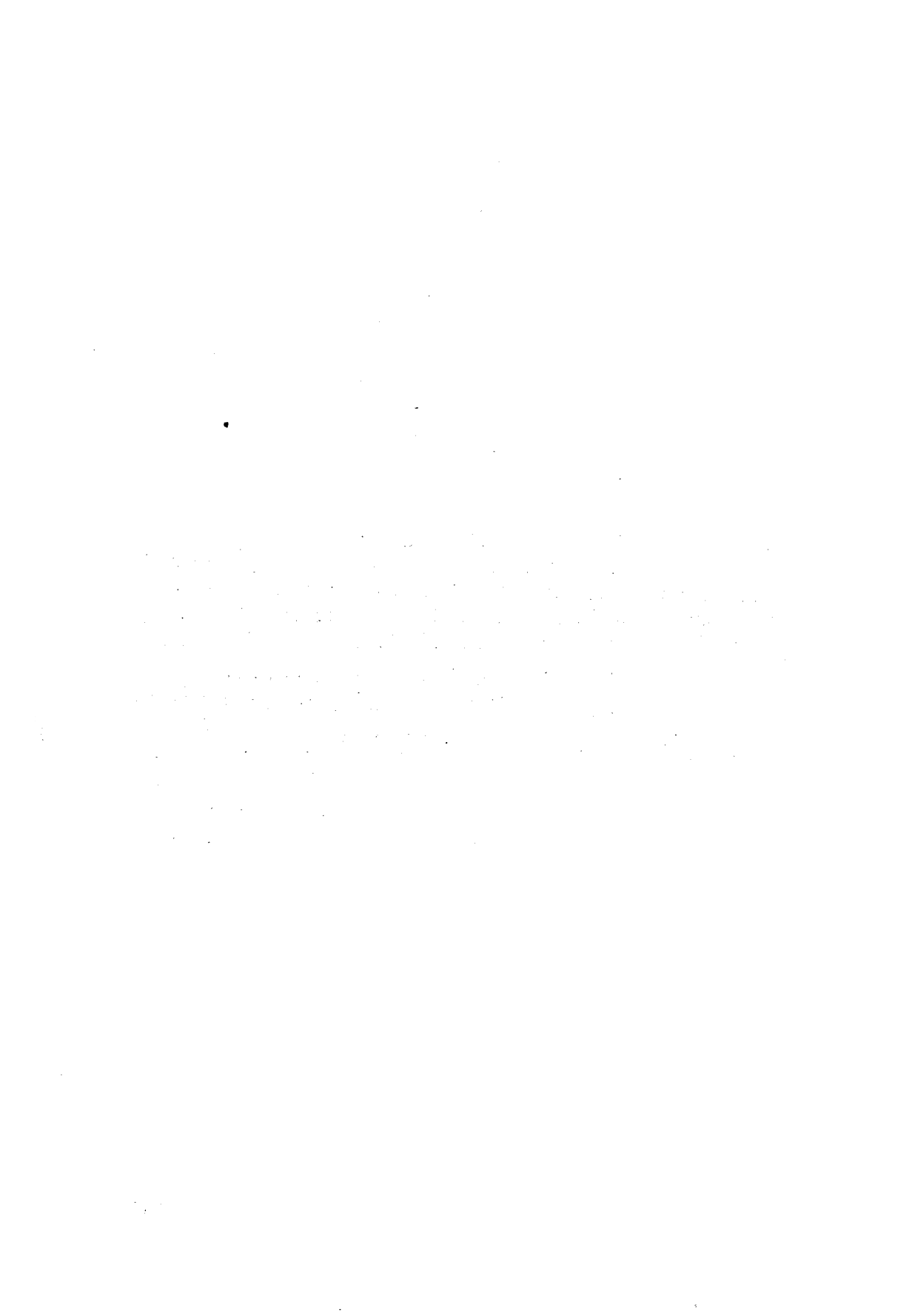
Bu şiirde Bakî'nin Kanunî için yazdığı

«Ey pâybend-i damgeh-i kayd-ı nâm u neng»

mısra'ıyla başlayan meşhur mersiyesindeki gulgule ve tumturak pek yoktur. Yavuz Sultan Selim Mersiyesi'nde Anadolu insanının sevdiği arkasından düzüp koştuğu destanî bir ağıt havası bulunur. Ve bu şiirde «**Beni ağlan beni kim**» diyen Fuzulî'nin sadeliği ve samimiyeti vardır. Mersiye'nin son bendindeki «hemi»ler, büyük âlimin bir anda doğduğu toprakların analarının diline döndüğünün en güzel delilidirler.

İbni Kemal Tokat'ta doğmuş, İmparatorluğun eski yeni başkentlerinde yetişmiş, en yüce mevki ve mansıplara erişmiş, ama doğduğu topraklarda kazandığı ruhu kaybetmemiştir. Nasıl Tevârih-i Âl-i Osman'ında yer yer bir Saltuk-nâme, bir Danişment-nâme havası duyulursa, Mersiyesinde de bir millî ruh ve acının derin mânası bulunur.

Bu şiirin eksiksiz bir nüshası bulunup aradaki boşluklar kapandığında Türk edebiyatımız hiç şüphesiz çok değerli bir destan-ağıt kazanacaktır.

İBN-İ KEMAL'İN ŞAIRLİĞİ VE YUSUF Ü ZÜLEYHA'SI

Doç. Dr. Cahit KAVCAR

Osmanlı İmparatorluğunun ünlü şeyhülislâmlarından biri olan ve Kemal Paşazâde diye de anılan İbn-i Kemal'in, Türk tarihinde ayrı yeri olan bir devlet ve bilim adamı olarak tanındığını biliyoruz. Fakat o, başta fıkıh, hadis, tefsir gibi «şer'i ilimler» olmak üzere çok yönlü bilim çalışmalarının ve resmi görevlerinin yanı sıra, güzel sanatlarla, daha çok edebiyatla da uğraşmış, özellikle şiir türünde de değerli eserler vermiştir.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu devrinde, devletin en üst kademesine kadar yükselmiş olan padişah ve şeyhülislâmlardan bazıları, kendilerini aynı zamanda edebiyat ve şiir alanında da göstermek istemişlerdir. Fatih, Yavuz, Kanunî gibi gerçekten başarılı olanlar, divanı bulunanlar ve kendilerini şairlik yönüyle de kabul ettirenler vardır. İşte İbn-i Kemal de, şair-devlet adamlarımızdan biri olma özelliğini taşımaktadır.

Baştan belirtmekte yarar var ki, onun şairliği, bilim ve devlet adamı sıfatlarının yanında ikinci derecede kalmaktadır. Belki biraz da bu bakımdan olacak, şimdiye kadar onun şairliği pek ele alınmamıştır. Burada kısaca, onun şairliği, Divan'ı ve Yusuf ü Züleyha adlı mesnevisi üzerinde durulacaktır.

Şairliği

Bilindiği gibi tezkireler, eski edebiyatımızda edebiyat tarihlerinin yerini tutmaktadır. Bunlarda, çok genel, bazen kalıplaşmış ve birbiriri-

ne benzeyen görüşler ileri sürülür. Kemal Paşazâde'nin şairliği ve Yusuf ü Züleyha adlı mesnevisi hakkında da tezkirelerle eski kaynakların verdiği bilgiler oldukça kısa ve bugünkü ölçülere göre çok yetersizdir. Buna rağmen, ilk kaynaklar olması bakımından onların bazılarına yer vermekte yarar var.

İbn-i Kemal'in çağdaşı ve Anadolu Türk edebiyatının ilk tezkire yazarı olan Sehî, onun şairliğinden şöyle söz ediyor : «Eş'ârı vâfir ve gazeliyyâtı mütekâsir. On bin beyt mikdârı Yusuf ü Züleyhâ hikâyesin nazım idüp latîf ü matbû ü mergûb ü masnû itmişdür.»

Tezkireci Latîfi'ye göre İbn-i Kemal, aynı zamanda değerli bir şairdir : «Ve nazm ü inşâda dahî yek fen olanlar kadar kudreti ve ibdâ-ı bedâyi-i nazm ü nesrde mahâreti vardı. Bu fende müstağni olmagın tahallus ta'yîn itmemişlerdür.»

Âşık Çelebi, şairimizi çeşitli yönlerden uzun uzun anlattıktan sonra şöyle diyor : «Gâh inşâ yazup gâh şi'r dilerdi. Kıssa-i Yusuf ü Züleyhâ-yı nazm-ı cân-bahş ü rûh-bahşâyı nazm itmişdür... Kıssa-i Yusuf ü Züleyhâ'da güzel ma'nâlar ve bîkr edâlar vardır.»

Hasan Çelebi, onun şairlik gücünü ve Yusuf ü Züleyha'sını över Türk edebiyatının en ünlü seyahatname ve biyografi yazarlarından biri olan Evliya Çelebi, «Kemal Paşazâde'nin âlimâne ve mutasavvifâne eş'ârı vardır» diyor. Yine eski kaynaklar, şairimizin Türkçe ve Farsça şiirlerini çok över. Bunlardan Meşâhir-i İslâm, Kemal Paşazâde'nin sanatçılık ve şairlik yönünü ele alır, eserlerinin değerli olduğunu, ancak imale ve zihaf kusurları bulunduğunu belirtir.

Burada adını andığımız ve anamadığımız kaynakların verdiği bilgilerden çıkardığımız sonuçlara göre, bilginlik yönü çok daha ağır basan ve üç dili de çok iyi bilen İbn-i Kemâl, şiir alanında da ilgi çekici eserler vermiş, bu arada Yusuf ü Züleyha adlı bir de ünlü mesnevi yazmıştır.

Onun şiirlerinde sanat, hüner ve üslûp oyunlarına pek rastlamıyoruz. Kemal Paşazâde'nin şiirlerini, sade oluşu, konuşma diline ve deyimlere çok yer veriş, didaktik yönlerin ağır basışı bakımlarından olmak üzere üç koldan değerlendirmek mümkündür. Bu üç ana özellik, onun şiirlerinin ağırlık noktasını oluşturmakta, ayrıca şairimizin mahlâs kullanmamış olması dikkat çekmektedir. Ancak onun mahlâs kullanmamış olması, şiirlerinin, özellikle gazellerinin ayırddedilmesi ve Divan'ının düzenlenmesi konusunda bir karışıklık doğurmuştur.

İbn-i Kemal'in şiirlerinde genellikle akıl ile bilgi yan yana yürür. Onun şiirlerinde akıl ve bilginin duygulara hakim olduğu görülür. Akıl dışı benzetme ve ifadelere, Nef'î gibi aşırı mübalâğalara pek yönelmez. Onun şiirlerinde akılla realite arasında bir paralellik kurmak mümkündür. Bu yönleriyle şairimiz, aynı yüzyılda yaşayan büyük şair Bâkî'yi andırır. Fakat onda, Bâkî'nin kuyumcu titizliğini, çok parlak zekâ ve hüner oyunlarını bulamayız.

Özellikle Divan'da ve Yusuf ü Züleyha'nın baş kısmında hakîmane konulu şiirleri büyük bir yer tutar. Bir iki örnek verelim :

Mansıbdâ bir olsa dahi ger âlim ü câhil
Zâhirde müsâviyse hakikatde bir olmaz

Altun ile farzâ ki berâber çekile seğ
Vezn içre bir olmak ile kıymetde bir olmaz

(Divan, s. 174)

Şairimizde sık sık, «Söylesün il dinle sen bildüğün ile söyleme» (Divan, s. 20) gibi didaktik parçalara da rastlanır :

Ki şûrk ile olur ni'met ziyâde
İrişür sa'y ile kişi murâda

Rızâ-yı Hak ne ise anı işle
Eyü yavuz işün dâ'im sâg işle

(Yusuf ü Züleyha, bk. 24 a)

Didaktik parçaların çok olmasında, şairin aynı zamanda hoca olmasının ve dersler vermesinin rolü olduğu da düşünülebilir.

Mısralarının çoğu atasözü niteliğindedir ve birçok şiirinde sık sık atasözü, Türkçe eski ve orijinal kelimeler, halk deyimleri kullanmıştır.

Her divan şairi gibi o da kelime oyunları yapar. Halk arasında kullanılan deyimleri tevriyeli olarak kullanmaya meraklıdır. Başta tevriye, tenasüb, cinas, hüsn-i talil olmak üzere şiirlerinde edebî sanatlara yer verir. Fakat bunlar, beyti anlam bakımından kapatmaz. En çok kullandığı aruz kalıbı «Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün»dür(1) Genellikle şiir tekniğini iyi bilir ve iyi kullanır. Nazım cümleleri sağlamdır. Ancak şairimiz, ahenk, vezin ve kafiye konusunda pek titiz değildir. Bir de onda derin duygu ve lirizm azdır.

1) Divan'ındaki 291 gazelin 151'i bu kalıptadır.

Bazen şairimizin Bâkî'yi, Nef'î'yi andıran övünmeleri vardır. Şiirinin çok yakıcı olduğunu, hiç kimsenin kendi sözü üstüne söy koyamayacağını söyler ve iddialı bir tavır takınır :

Yanar dil-i evrâk-ı ciger-sûz sözümden
Gören sanur od düşdi dilümden sözüm üzre
Söz komamışam söylemedük vâsf-ı ledünde
Kimdür ki gele söz koyabile sözüm üzre

(Divan, s. 154)

Yusuf ü Züleyha'sı

Kemal Paşazâde'nin bu eseri, ünlü İran şairi Molla Câmî etkisiyle yazdığı ve yer yer çeviri havası veren 7777 beyitlik bir mesnevidir. Bölüm başlıkları Câmî'de olduğu gibi hep Farsçadır. Ancak metin içinde bol sayıda ve dilimiz için gerçekten büyük bir değer taşıyan orijinal Türkçe kelime ve deyimler bulunmaktadır.

Bu eser, padişah II. Bayezid zamanında yazılmış ve ona sunulmuştur.

Eserin Muhtevası

Şairimizin bu eseri, mesnevi şeklinde bir münâcâtla başlamaktadır :

İlâhî gonce-i ümmîdümi aç
Yüzime ebr-i rahmet şebnemin saç

Bu başlangıcın, Câmî'nin eseriyle büyük benzerlik gösterdiği görülüyor :

İlâhî gonce-i ümmîd biküşây
Gülî ez rovza-i câvîd binümay

İki eserin vezni de aynıdır : Mefâîlün mefâîlün faîlün.

Manzumenin devamında şairimiz, Allah'ın büyüklüğünü, çeşitli özelliklerini anlatır, yer yer ona yalvarıp «Dilümi hamdün ile zâkir eyle» (yk. 1 b) gibi dileklerde bulunur. Tanrı'nın büyüklüğü karşısında kendini çok güçsüz, âciz hisseden şair, korkar ve gönlüne gaflet uykusundan uyanmasını söyler :

Uyan ey dil bu gaflet uykusundan
Haberdâr ol delâlet korkusundan

Daha sonra bir nât, «Der menkıbet-i Çâr Yâr» başlığı altında dört halifeye övgüler, inanç ve ibadet bakımından çeşitli öğütler yer alıyor. Ardından, padişah II. Bayezid'e sunulan bir kaside, eserin «sebeb-i telif» kısmı geliyor. Bu arada şairimiz, devrinden, değer bilmezliklerden, cahil ve değersiz kimselerin geçerlikte olmasından acı acı dert yanar (yk. 25). Ayrıca feragat ve kanaatkâr olma gibi ilgi çekici öğütler verir :

Özüni eyleme kimseye muhtâç
Gözün aç olma igende gözi aç

Dilün hoş geldi bana işbu pendî
İşitdi can dahi gâyet begendi

Tamâm itdüm kanâat tûşesini
Makâm itdüm ferâgat kûşesini (26 b)

Herkes eğlenmektedir ama şair kendi köşesinde yalnızdır, sıkıntı içindedir :

İçerdi her kişi gülşende işret
Çekerdüm ben bucakda derd ü mihnet (26 b)

Her şeyi gören, bilen ve anlayan şair, bütün bu durumlar karşısında susmanın yersiz olduğunu düşünür, sonra didaktik sözler söyler :

Hurûş eyyâmı gördüm olma hâmûş
İgende kendümi kılma ferâmûş

Cihânun çün bilürsün yok sebâtı
Ganîmet bil bu birkaç dem hayâtı

Söze gel dürc-i gevher-bârını aç
Cihâna söz deyü dürr ü güher saç

sözleriyle, asıl konuya geçmek için yavaş yavaş zemin hazırlar, bu arada yine bir ders verir :

Çok oldukça kişinün genc ü mâli
O denlü çok olur renc ü melâli (27 b)

Ardından «sözün övgüsü» nü yapar. Daha sonra aşk, evren, aşkın doğuşu, güzellik, sevme ve sevilme ile ilgili manzumelerinde (28 a-30 a), aşkın erdemleri, insanların ve diğer varlıkların meydana gelişi,

manzum sözün erdemi, sözün altın kadar değerli oluşu, türlü özellikleri anlatılır (30 a - 33 b).

Daha sonra Yusuf'un güzelliğini anlatır, Züleyha'yı över, onların aşkını över, bu eseri yazma amacını dile getirir :

Teâlallah zehî mâşûk ü âşık
Ki olmuş biri birine muvâfık

Buların şerh ide giz kıssasını
Diyeyin sergüzeşt ü gussasını

Yazılsun bu ikinün dâstânı
Bezensün hüsn-i aşkun gülsitânı

Kimi efsûn kimi efsâne olsun
İçi esrâr-ı hikmet birle tolsun

Okuyanlar ideler hayr ile yâd
İşidenler diyeler âferîn bâd

Daha sonra, hataları olabileceğini, bu yüzden hoş görülmesini söylüyor, dua ve dileklerde bulunuyor ve «Şem-i Cemâl-i Yûsuf...» başlığı ile (36 a) asil konuya giriyor. Yusuf'un güzellikleri, küçükken bile herkesin ona hayran olduğu anlatılıyor. Züleyha'nın nitelikleri, türlü özellikleri, güzellikleri, rüyasında Yusuf'u görmesi, bu büyük aşk hikâyesinin doğuşu dile getiriliyor.

Bundan sonra da hikâye, bilinen ana vakası ve olayları ile ilerler, her iki kahramanın karşılaştığı türlü ve büyük sıkıntılar, aralarındaki büyük ve derin aşk eserin sonuna kadar hikâye edilir. Şairimizin aralara yer yer gazeller serpiştirdiğini de görüyoruz. Bu gazellerin sayısı 20'dir.

En sonda ise, «Hâtîme der şükr-i itmâm ve duâ-yı devlet-i pâdişâh-ı islâm» başlığı altında, bu değerli eseri, Allah'ın yardımı ile bitirdiğini söyler. Fakat eserin gerçekten tamam olması için Padişahın beğenmesi gereklidir, şair buna ihtiyaç duymaktadır.

Bihamdillah ki bu nazm-ı kirâmî
Tamâm oldu bu nâme aldı nâmî

Hakikatde tamâm ol vakt olur bu
K'ola makbûl-i Sultân-ı melek-hû

Bu manzume 30 beyittir ve Padişah II. Bayezid için yazılmıştır.

Görüldüğü gibi İbn-i Kemal, seçkin ve büyük bir bilim adamı olma özelliğinin yanı sıra sanat ve şiirle de uğraşmış, edebiyat tarihimize iyi bir şair olarak geçebilecek nitelikte güzel örnekler vermiştir.

KAYNAKLAR

- Âşık Çelebi Tezkiresi*. Ankara Genel Kitaplığı Eski Eserler Bölümü, No. 218.
Câmi. *Yusuf ü Züleyha*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Saib Sencer Kitapları, No. II/4116.
- Demirel, Mustafa (Hazırlayan). *Kemal Paşazâde, Yusuf u Züleyha*. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, Ankara, 1983.
- Evliya Çelebi. *Seyahatnâme*, C. 1. İstanbul, 1314.
- Fâik' Reşat. *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyye*, C. 1. İstanbul, 1910.
- Hamid Vehbi. *Meşâhir-i İslâm*, Cüz 49 İstanbul, 1301.
- Hasan Çelebi Tezkiresi*. Ankara Genel Kitaplığı Eski Eserler Bölümü, No. 97.
- Kavcar, Cahit. *Kemal Paşazâde'nin Şairliği ve Yusuf ü Züleyha'sı*. Türk Dili Araştırması Yıllığı - Belleten 1969, Ankara, 1969, s. 227-249.
- Kemal Paşazâde. *Divan*. İkdâm Matbaası, İstanbul, 1313.
- Yusuf ü Züleyha*. Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail Efendi Bölümü, No. 621
- Latîfî Tezkiresi*, İstanbul, 1314.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Kemal Paşazâde'nin Yusuf u Züleyha'sı*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1969, Ankara 1969, s. 251 - 281.
- Parmaksızoğlu, İsmet. *Kemal Paşazâde* maddesi. İslâm Ansiklopedisi. *Sehî Tezkiresi*. İstanbul, 1325.
- Turan, Şerafettin. *İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, Ankara, 1954.
- Türk Dil Kurumu. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. Ankara, 1957.

İBN-İ KEMÂL'İN DÜŞÜNCE TARİHİMİZDEKİ YERİ VE VARLIK ANLAYIŞI

Mahmut KAYA

Bilindiği gibi İbn-i Kemâl müderris, Kazasker ve Şeyhulislâm olmanın ötesinde akli ve nakli ilimlerin her cephesiyle ilgilenmiş ve XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda düşünce ve kültür hayatının temsilcilerinden biri olarak önemli bir fonksiyon ifa etmiş, çok yönlü ve çok velûd bir ilim ve fikir adamımızdır. İbn-i Kemâl'in düşünce tarihimizdeki yerini tespit ve varlık anlayışını sergileyebilmek için kelâm, felsefe ve tasavvuf olmak üzere üç ayrı yönde gelişme gösteren İslâm düşüncesinin tarihi seyrine kısaca bir göz atmak gerekecektir.

Hemen ifade edelim ki, İslâm dünyasında fikir hareketlerinin öncüleri, dinî nasları akılla te'vîl ve tefsire çalışan; İslâm inançlarını rasyonel bir temele oturtmak isteyen kelâmcılar olmuştur. Hicrî I. yüzyılın sonlarında başlayıp Gazzâlî dönemine kadar devam eden kelâmın ilk temsilcilerine «Mutekkadimûn» yani ilk nesil, dendiğini bilmekteyiz. Bu mutekaddimun kelâmcıları, bir taraftan vahiy ile sâbit olan dini inançların doğruluğunu akıl ve mantık yoluyla izah ve isbata çalışırken, bir taraftan da başka dinlerin, mezhep, felsefe ve kültürlerin İslâma hulûl ve nüfuzunu önlemek için olağanüstü gayret sarfetmişlerdir. Bu feyizli çalışmalar sonucunda kelâm, tam bir sistematik ilim olarak ortaya çıkmış, yabancı felsefe ve kültürler karşısında İslâmın safveti korunmuş ve İslâm düşüncesini yansıtan orjinâl bir çok eser bu dönemde vücut bulmuştur.

Hicri V. yüzyıla gelindiğinde mutekaddimûn kelimcilerinin temsil ettiği tedvin devri sona erer ve ünlü İmam Gazzâlî (Öl. 505/1111) ile İslâm tefekkür tarihinde yeni bir devir başlar. Üstün zekâsı, geniş bilgisi, coşkun imanı ve orjinal fikirleriyle herkesin takdirini kazanan Gazzâlî, felsefeyi red ve filozoflarla hesaplaşmak gayesiyle de olsa kelâma ait meseleleri felsefi problemlerle içiçe ve bir arada sergileyerek yeni bir çığır açmıştır. Ayrıca o, Aristo mantığına karşı mutekaddimûn kelimcilerinin, İslâm inançlarını temellendirmek için geliştirdikleri metotlardan bazılarının zayıf ve tutarsız olduğunu ortaya koyarak Aristo mantığının İslâm toplumunca benimsenmesini sağlamıştır. Fahreddin Râzî (Öl. 606/1210) ve Seyfeddin Âmidî (Öl. 631/1233) gibi düşünürlerle gelişip devam eden bu «karma sistem» diyebileceğimiz dönemde de kelam ilmi ve genel olarak İslâm düşüncesi alanında yer yer orjinal fikirlere rastlamak mümkündür. Artık Gazzâlî'den itibaren «Muteahhirûn» yani sonraki nesil, adıyla anılacak olan kelimcılara ait herhangi bir eseri elinize aldığınız zaman, bunun kelâma mı, felsefeye mi ait olduğunu ayırtedemezsiniz. Buna rağmen ortaya konan eserler her bakımdan doyurucu, son derece sistematik ve metodiktir.

Hicrî VIII. yüzyıla gelindiğinde gerek kelâm, gerek felsefe olarak İslâm düşüncesinin duraklayarak donuklaşıp klasikleştiğini görmekteyiz. Düşünceye yeni bir boyut ve İslâm toplumuna yeni bir dinamizm kazandıracak büyük ve evrensel fikir hareketlerine, -ne yazık ki- bu tarihten sonra rastlamak mümkün değildir. Altı yüzyıl devam eden Osmanlı İmparatorluğu boyunca, düşünce alanında yapılan çalışmalar, önceki nesillerin ortaya atıp tartıştıkları meseleleri yeni baştan gözden geçirmek, ayrıntılardan ileriye gidemeyen bir takım yorumlardan ibarettir. Mahiyet ve muhteva olarak bu dönemde yazılan eserler şerh, hâşiye, zeyl veya tâlikat denilen notlarla bazı problemleri daha anlaşılır hale getirme çabalarından ileri gidememiştir. Müstakil olarak kaleme alınan eserlerde ise -istisnalar bir yana- fikir, sistem ve metot olarak hiçbir yenilik ve orjinallik yoktur.

İşte bir Osmanlı âlimi ve bir ehli sünnet kelimcisi olarak İbn-i Kemâl'i, bu devrin genel karakteristiği içinde mütalaa etmek gerekir. O da, kelâm ve felsefe alanlarında yazmış olduğu risâle ve makalelerde bazı problemleri yeniden gündeme getirerek bunların tahlil, veya tenkidini yapmıştır.

Mesela onun, zaman zaman Fârâbî ve İbn Sinâ gibi meşşâi filozoflarıyla; Fahreddin Razi, Kadı Beyzavî, Adududdin el-Îcî, Saded-

din Teftâzânî ve Seyid Şerif Cûrcânî gibi muahhar dönem kelâmcılarıyla bazı meseleler üzerinde hesaplaşmaya girdiğini ve bazı enteresan tespitler yaptığını görmekteyiz. Bu arada, Gazzâlî'nin filozoflar karşısındaki sert tutumuna mukabil, İbn-i Kemâl'in daha yumuşak ve toleranslı davrandığı hususuna da işaret etmek gerekir. O, terminolojinin sebep olduğu bazı yanlış anlaşılmalara bir tarafa bırakarak, her filozofun ne demek istediğini araştıranın ve böylece özü yaaklamasının daha isabetli bir davranış olacağını savunur(1).

İbn-i Kemâl'in düşünce yapısını şekillendiren bir başka disiplin de tasavvuftur. Özellikle kozmik varlığı izahta onun başlıca hareket noktasını teşkil eden «Nur-ı Muhammedî» veya «Hakikat-ı Muhammedîye» kavramları üzerinde durmak gerekir. Probleme daha iyi yaklaşabilmek için, bu telakkinin tarihi arka planına, düşünce ve kültür tarihimizdeki yerine kısaca değinmekte yarar vardır.

- 1) Mesela İbn-i Kemâl, felsefe ve kelâmın temel problemlerinden olan «Allah'ın fiilleri» konusunda kaleme aldığı bir risâlede şöyle demektedir : Dini nasrlara göre Allah kâinatı hür ve mutlak iradesiyle yaratmıştır. Onun fiilleri irade ve seçme sonucunda meydana gelir. Dolayısıyla fiillerinin zorunlu olduğunu iddia etmek apaçık bir küfürdür. Bir başka deyişle kâinatın zorunlu olduğunu iddia etmek apaçık bir küfürdür. Bir başka deyişle kâinatın zorunlu olarak Allah'tan «sudur» ettiği tarzındaki düşüncenin İslâm prensipleriyle bağdaşmasına imkân yoktur. Oysa Fârâbî, İbn Sina ve bazı sûfiler Allah'ın fiillerinin zatının bir gereği olduğunu iddia etmektedirler. Ne var ki, bize göre «zorunluluk» iki şekilde yorumlanabilir :
 - a) «Güneşin aydınlatması, ateşin yakması nasıl zorunlu bir olay ise, işte Allah -kâinat ilişkisini de böyle anlamak gerekir yani en kâmil ve en yüce varlık olan Allah'tan fiiller -iradesi dışında- zorunlu olarak meydana gelir.»
 - b) «Allah'ın fiilleri irade ve seçme sonucu olarak meydana gelir; yani Allah bir fiil yapmaya da yapmamaya da kadirdir. Ama hikmeti gereği yapmamazlık etmez.»
- Şüphesiz aciz ve pasif bir Tanrı anlayışına yol açan birinci görüş küfürdür. İkinci görüşün ise, Allah'ın kemâl sıfatlarına ters düşen bir yanı yoktur. Her ne kadar felsefecilerin hasmı olan kelâmcılar, insaf sınırlarını aşarak onların birinci görüşü savunduklarını iddia ediyorlarsa da, gerçek hiç de öyle değildir. Çünkü felsefecilerin amacı üstün ve kâmil bir Tanrı kavramına ulaşmıştır. Oysa üstün Tanrı anlayışı ile zorunluluk kavramının bağdaşmasına imkân yoktur. Dolayısıyla filozofların amacı ikinci anlamda bir zorunluluk olmalıdır. (Bkz., Risâle fi tahkik mura-di'l-kailin bi enen Vacib teâlâ mucib bi'z-zât, Esad Efendi Ktp. Nr. 3787 Vr. 38a-39a)

Biraz sonra da göreceğimiz gibi, bu nazariyeye göre «Allah, ilk önce Hz. Muhammed'in nurunu yaratmış ve diğer bütün varlıklar bu nurdan meydana gelmiştir.» Tasavvuf tarihinde bu telâkkiye ilk defa Hicrî III. yüzyılın sonlarında vefat eden Sehlû't-Tusterî (Öl. 283/896) de rastlamaktayız.

Hiç şüphesiz «Vahdet-i Vücut» nazariyesiyle yakından ilgili olan bu görüş, Sehlû't-Tusterî ve Hallac-ı Mansur (Öl. 320/922) dan itibaren devam ederek, Muhyiddin İbnu'l-Arabî (Öl. 638/1240) de sistematüğini bulmuştur. Mevlid müellifi Süleyman Çelebiden başlayarak tarihimiz boyunca dini ve tasavvufî edebiyatımız için olduğu kadar, yüksek zümre edebiyatı için de bir ilham kaynağı olan bu görüş, XIII. yüzyıldan itibaren düşünce ve kültür hayatımızda geniş yankılar yapmıştır. Nitekim Osmanlılarda ilk defa Orhan Gâzî tarafından 1330 tarihinde İznikte kurulan medreseye müderris olarak tayin edilen Davûd-ı Kayserî, bu görüşün hararetli bir temsilcisidir. Çünkü O, Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin manevi evladı olan Sadreddin Konevî'nin halifelerinden ve Fususu'l-hikem şarihî Kemaladdin Kâşî'nin aynı zamanda halifesidir(2). Daha sonra Kutbuddin İznîkî, Molla Fenârî ve İbn-i Kemal'in hocası Tokatlı Molla Lütfî ile devam eden bu düşünce zincirinin bir halkasını da İbn-i Kemâl'in teşkil ettiğinde hiç şüphe yoktur. Nitekim İbnu'l-Arabîyi tenkidde aşırı gidenlerin, padişah tarafından cezalandırılmaları gerektiği hususundaki ünlü fetvası, kendisinin de bu ekole bağlı olduğunun açık bir delilidir(3).

2) İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, (Ankara, 1984), s. 1.

3) İbn-i Kemâl'in söz konusu fetvası şöyledir : Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Hamd, bazı kullarını seçkin alim kılarak onları nebî ve rasüllere varis yapan Allah'a layıktır. Salât, sapanları ve saptıranları islah etmek üzere gönderilen Muhammed'in ve şeriatı uygulamak için yardımda bulunan âl ve ashabının üzerine olsun.

İmdi, ey insanlar! Biliniz ki, en büyük şeyh, en değerli önder, âriflerin kutbu ve muvahhidlerin imamı olan Muhyiddin İbnu'l-Arabî et-Tâî el-Hâtimî el-Endelûsî kâmil bir müctehid ve faziletli bir mürşiddir. Onun, alim ve faziletli kimselerce kabul gören enteresan ve olağanüstü menkabeleri ve birçok talebesi mevcuttur.

Ona karşı çıkan hata etmiş ve bu tutumunda ısrar eden sapıtılmış sayılır. Bu sebeple, Sultan'ın onu cezalandırması ve bu yanlış inancından vaz geçirmesi gerekir. Çünkü Sultan, iyiliği emretmek ve kötülükten vazgeçirmekle yükümlüdür.

İbnu'l-Arabî'nin birçok eseri bulunmaktadır; Fususu'l-hikem ve el-Futuhâtu'l-Mekkiye de bunlardandır. Bu eserlerdeki bir kısım mese-

Buraya kadar İbn-i Kemâl'in kelâm ve tasavvufî cepheleriyle düşünce tarihimizdeki yerini tespitte çalıştık. Şimdi de Onun, Allah-kâinat ilişkisi hakkındaki düşüncelerini ve kozmik varlığı nasıl yorumladığını görelim.

İbn-i Kemâl'in bu konudaki düşüncelerini farsça olarak yazdığı Risâle fi beyâni'l-vucud ile, Risâletu'l-Ferâid ve Risale fiz'-zati'l-ilahîye gibi eserlerinde bulmaktayız. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, her ne kadar o, akîde bakımından ehli sünnet kelâmının bir temsilcisi ise de, zevk ve tasavvufî neş'e olarak İbnü'l-Arabî ekolüne bağlıdır. Dolayısıyla, onun bu alandaki fikirlerinin, bağlı bulunduğu gelenekten pek farklı olmayacağı hususuna öncelikle işaret etmem gerekir.

İbni-Kemâl, el-Arâf sûresinin «İyi bilin ki, yaratma da emr de O'nun hakkıdır.» meâlindeki 54. âyetinden mülhem olarak, mümkün varlıkları «emr âlemi» ve «halk âlemi» olmak üzere iki kategoriye ayırarak inceler. Ona göre her ne kadar varlık sahnesinde yer alan her şey, bu iki âlemin dışında değildir. Emr âlemine aynı zamanda gayb ve melekût âlemi de denmektedir. Bu âlemin başlıca özelliği, hiçbir aracı olmaksızın doğrudan doğruya Allah'ın «kün» emriyle yani «ol» diye emir vermesiyle vücut bulmuş olmasıdır. Ruh, Akıl, Kalem-i İlahî, Levh-ı mahfuz, Arş ve Kürsî, Cennet ve Cehennem gibi metafizik varlıklar, hep bu ilahî emir sonucunda meydana gelmişlerdir. Şu var ki, bu âlemde bulunan varlıklar, her ne kadar yaratılmışlık vasfını taşıyorlarsa da, ezeli ve kadîm olan «kün» hitabına mazhar olarak vasitasız yaratıldıkları için, bunlar fânî değil, bakî ve ebedîdirler.

Burada şöyle bir soru sorulabilir : Emr âlemi denilen bu âlem, sadece bir iman konusu mudur; yoksa bilgimize de konu teşkil edebilecek bir mahiyete sahip midir? İbn-i Kemâl'e göre nasıl ki biz, beş duyumuzun yardımıyla fizik dünya hakkında bilgi edinebiliyorsak, bu metafizik âlem hakkında da akıl, kâlp, ruh, sır ve hafî adı verilen beş iç duyu vasıtasıyla da, bu konu, sadece iman sahasına ait değil, aynı

lelerin İbâre ve manası açık olup, bunlar İlahî emrlere ve Peygamber'in getirdiği şeriata uygundur. Bir kısmının manasını anlamak ise zâhir ehli için mümkün değilse de bâtin ve keşf ehli için mümkündür. Anlatılmak isteneni anlamayana düşen, o konuda susmaktır. Çünkü Cenab-ı Hak «Bilmediğin şeyin ardına düşme; şüphesiz kulak, göz ve kalb, bunların hepsi o şeyden sorumlu olur» buyurmaktadır.

Doğru yola ileten Allah'dır. Nihayet dönüp varılacak da O'dur. (Bkz., Âşır Efendi Ktp., Nr. 430, Vr. 108a).

zamanad keşf ve ilham metoduyla vasıtasız bilgi alanına giren bir konudur(4).

Konuyla yakın ilgisi olması bakımından burada bir hususa işaret etmem gerekiyor. Bilindiği gibi, bilginin kaynağı probleminde, Aristodan beri devam eden bir anlayışa göre, insandaki beş adet dış duyu gücüne karşı, beş tane de iç duyu gücü mevcuttur. Bunlar düşünme, hatırlama, hafıza, vehim ve hayal güçleridir. Fakat İslâm kelâmcıları, bu beş iç duyu gücünün ilmi ve objektif bir realitesi bulunmadığı gerekçesiyle bu görüşü reddederken, aynı zamanda keşf ve ilhama dayanan sübjektif bilgiyi de reddetmişlerdir. Yukarıda gördüğümüz gibi mutasavvıflarla aynı görüşü paylaşan İbn-i Kemâl, filozofların iddialarına paralel olarak beş adet iç duyu gücünün varlığını kabul eder; şu farkla ki, bu manevi güçleri tasavvuf terimleriyle ifadeye çalışır. Öyle anlaşılıyor ki, mutasavvıfların bu davranışı, tasavvufa bir derinlik, ve bir felsefi boyut kazandırma çabalarından kaynaklanmaktadır.

İbn-i Kemâl'e göre emr âleminde ilk olarak zuhur ve teayyün eden Hz. Muhammed'in nurudur. Hatırlanacağı gibi bu görüş, Muhyiddin İbnü'l-Arabînin «Hazarat-ı hams» diye tasnif ettiği varlık mertebelerinin ikincisini teşkil etmektedir. Ayrıca bu nur, ilk akıl, küllî ruh, kudsi ruh ve Hakikat-ı Muhammediye gibi farklı terimlerle de ifade edilmektedir. Hz. Peygamber'in nuru, kâinatta varlık alanına çıkmış ve çıkacak olan her şeyin özü ve cevheridir. Yani Hz. Peygamber, kâinatta tek ve eşsiz varlıktır; Onun üstünde ilâhi zattan başka hiçbir şey yoktur. Bu bakımdan varlıkla O'nun arasındaki ilişki, bütünle parça arasındaki ilişkiye benzetilebilir. Diğer peygamber ve velilerde bulunan her türlü kemâlât, onun nurunun yansımasından başka birşey değildir. İşte «Âdem su ile balçık arasında bir şeyken ben peygamberdim.» hadisi(5), bu hakikatı ifade etmektedir. Dolayısıyla O'nun ruhu Hz. Âdemden beri bütün peygamber ve velilerde tezahür etmiştir. Kur'an-ı Kerimde Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak «O'na kendi ruhundan üfüledi.» (es-Secde 9/32) meâlindeki ayette geçen ruh-tan maksad, Hz. Peygamberin ruhudur. Şu halde Hz. Âdem insanın bedeninin, Hz. Muhammedse ruhunun babasıdır(6).

4) Bkz., Risâletü'l ferâid (Resail-i İbn-i Kemâl, İstanbul 1316), C. II, s. 272.

5) Hadis otoriteleri bunu hadis olarak kabul etmemektedirler.

6) A.g.e., s. 273.

Görüldüğü gibi İbn-i Kemâl, mümkün varlıklar sahasını teşkil eden halk âlemini yani kozmik varlığı bu bağlamda izah etmektedir. Mülk ve şehâdet âlemi adlarıyla da anılan halk âleminde, her oluş, vasıtalı bir oluştur; O vasıta da «Nur-ı Muhammedî» veya «Hakikat-ı Muhammediye» deyimlerinde ifadesini bulan manevî bir cevherdir.

Ayrıca İbn-i Kemal, Hz. Peygamber'in mirac mucizesini de bu açıdan ele alarak, miracın maddî değil manevî olduğunu yani bedenle değil ruhen vuku bulduğunu söyleyerek, aksi tezi savunan Sadeddin Teftâzânî'yi, bu konuyla ilgili olarak Hz. Aişe'den rivayet edilen hadisi anlamamakla ve hadisin son kısmını göz ardı etmekle suçlamaktadır(7).

Sonuç olarak denebilir ki, Hicri III. yüzyıldan itibaren devam edip gelişen ve Muhyiddin İbnu'l-Arabîde felsefi ve sistematik bir hüviyet kazanan Vahdet-i vücud nazariyesinin gayesi, Allah-kainat ilişkisini izah etmek ve kozmik varlığın nasıl teşekkül ettiği meselesine bir yorum getirmekten ibarettir. İşte Osmanlı düşünce ve kültür tarihi içinde İbn-i Kemal, zevk ve meşrep olarak bu anlayışın bir temsilcisi sayılabilir.

Eğer tabir yerinde ise O, kafa olarak imam Eş'ariye, gönül olarak da Muhyiddin İbnu'l-Arabîye bağlıdır.

7) Bkz., a.g.e., s. 275; ayrıca Teftâzânî'nin hadisin yorumu ile ilgili görüşleri için bkz., Şerhu'l-akaid (İstanbul 1304), s. 234-236.

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

İSHAK BİN HASAN TOKADİ

Râsim DENİZ

Kaynaklar, İshak bin Hasan Tokadî'nin hayatından hiç söz etmeden, sâdece Onun Tokatlı olduğundan ve eserlerinden bahsederler. İshak'ın âilesi Tokat'a Azarbaycanda bulunan Zencan şehrinden gelip yerleştiği için, bazı kaynaklar İshâk-ı Zencânî de derler.

17. yy. da Tokat'da yaşayan İshak bin Hasan'ın kuvvetli medrese tahsili yaptığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Bazı Arapça eserleri, Arapça olarak şerh etmesi, yazdığı manzum eserlerde Arapça beyitlerin görülmesi, ayrıca eserlerinde Farsça beyitlerin bulunması O'nun her iki dilde de, vakıf olduğunu gösterir.

İshak bin Hasan'ın, devrinin büyük âlimlerinden Mehmed-i Vâni'den ilim tahsil ettiği «Manzûme-yi Akâid» isimli kitabından anlaşılmaktadır. İmâm-ı Azâm Ebû Hanife'yi methettiği bölümde,

«Hasendür, belki ahsen halka vâiz
Ola Vâni gibi bahr-i mevâiz»

diyerek hocasını da övdüğü görülmektedir.

İshâk-ı Tokadî'nin 1088 (1677) de, Hacca gittiği «Nazmü'l-Ulûm» adlı kitabında geçen :

«Bihamdillah ki, bin seksen sekizde
Hicâze cân-ı dilden azmümüzde»

beyitinden anlaşılmaktadır.

Müellifin eserlerinden sezildiği üzere, o, iki padişah devrini görmüştür. Avcı Mehmed için yazdığı methiyede :

«Ebu'l-feth Muhammed Han Gâzi
Mülükün şehsüvârı şâh-ı bâzı»

demektedir. Fakat 38 yıl padişahlık eden IV. Mehmed'in tahttan indirilerek yerine II. Süleyman'ın tahta çıkarılması üzerine, yazdığı bir şiirde :

«Ufuktan şems-ü nusretle zuhûra
Süleyman-ı zaman geldî zuhûra»

demek suretiyle II. Süleyman'ın padişah olmasına sevindiği gibi, IV. Mehmed'in düşürülmesine de, memnun olduğu anlaşılmaktadır. Bunun :

«Otuz sekiz yılın nâr-ı fırâkı
Derûnımda ekârib iştiyâkı»

beytiyle ifade eder. IV. Mehmed'e kırgınlığını iki konuda aramak lazımdır :

1. İshak'ın çok sevdiği ve büyük saygı duyduğu hocası Mehmed-i Vâni'nin ordu vâizi iken, **Viyana bozgunundan sonra**, vazifeden uzaklaştırılarak Bursa yakınlarında **Kestel köyüne** sürülmesi olayı.

2. **On altıncı** yy. dan itibâren başlayıp devam eden, Celâlî isyanlarından ençok etkilenen, Sivas ve Tokat yöreleri olduğundan, IV. Mehmed zamanında isyanların durdurulamayışı.

İshak bin Hasan'ın Sivas şehrinde mukîm bir kardeşi olduğu ve ziyâret gâyesiyle oğlunu Tokat'a gönderdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, **İshak, müfessir Fazıl ismindeki bir şahsın, Mehmed isminde bir oğlu** doğduğu için Onu tebriğe Sivas'a gittiğini «**Nazmü'l-Ulûm**» adlı kitabının Tetimme bölümünde söylemektedir :

Birâder-zâde geldi Tokat'a
İrişdüm hadrî-veş-hayata

Müfessir Fazıl'ın oğlu Mehmed
Meh-i şâban'da bu sâl-i mücedded

Gelüp dünyaya behcet oldı nâsa
Berâ-yı tehniye geldim Sivas'a

beyitlerinden bu durum anlaşılmaktadır.

İshak bin Hasan Tokadî'nin çok sevdiği, ilim adamı olması için üzerine titredığı oğlu Fazlullah'ın **Tâun** (Veba) hastalığından 1099 (1687) de, vefat etmesi, kendisini çok sarsmıştır. «**Nazmü'l-Ulûm**» isimli kitabının sonunda «**Taziye**» başlığını koyduğu, 24 beyitlik mer-siyesinde, oğlunun ölümünden duyduğu acı dile getirilmektedir. İshak bin Hasan Tokadî oğlu Fazlullah'ın vefatından sonra, bir sene kadar yaşamış ve 1100 (1688) yılında Tokat'ta vefat etmiştir.

Tokadî'nin eserleri şunlardan ibârettir :

1. **Metâlib'l-Müsalli** : Bu kitap, Lutfullah Geydânî'nin, «Kitâb-ı Geydânî» isimli Arapça fıkıh kitabının, Arabça şerhidir. Yazılı kaynaklar bu kitaptan bahsetmezlerse de, 88 varaktan oluşan nesih bir yazı ile yazılmış bir nüshası, Kayseri Râşit Efendi Kütüphanesinde 351 numaradadır.

2. **Şerh-i Cilâ'ül-Kulûb** : Bu kitap Birgivi'nin Mev'ıza adlı eserinin şerhidir. 1097'de Ali İbn-i Hasan tarafından istinsah edilmiş bir nüshası, Kayseri R. Ef. Küt. 1162 numarada kayıtlıdır.

3. **Sırâcü'l-Kulub** : Bu eser için; Bağdatlı İsmail Paşa «**Esmâü'l-Müellifin**» isimli kitabında **1090 yılında vefat eden, bir ikinci İshak bin Hasan Tokadî'den bahsetmiş ve eseri de, Ona ait göstermişse de, «Rizâ Kehhâle'nin Mu'cemül-Müellifin»** adlı eserinden, iki ayrı İshak'ın olmadığı ve her ikisinin de aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır. kitap tasarrufa aittir.

4. **Usturlâb (Mardinî)**

5. **Geydânî** : Bu kitap, **Lutfullah Geydânî'nin Arabça, küçük fıkıh kitabının, Türkçe** manzum tercemesidir. 10 varaktan oluşan kitap, harekeli Nesih ile yazılmıştır. Bir nüshası **Kay. R. Ef. Küt. 70 numarada kayıtlı olan bu kitabın içinde şu başlıklar yazılıdır :**

a) **Münâcat bölümü. 4 beyitten ibarettir.** Burda İshak Tanrı'ya şöyle münacaatta bulunmaktadır :

«Melekler tesbihin eyler semâda
İderler zikrini kuşlar havada

Senin şükrün iderler yirde insan
Okurlar hamdüni mektebte sıbyan

b) **Naat-ı Rasûlullah**, c) **Fi şân-ı Rasûlullah**, d) **Sebeb-i Te'lif**. Bu bölüm 5 beyitten meydana gelir, oğlu Fazlullah ve kızı Ebuhemrah'a duâ edilmektedir :

«İnâyet eyle Fazlullah'a yârab
Refik eyle Ebûhemrah'a yârab»

Bu 4 ara bölümünden sonra kitabın esas metin kısmı gelir. Burada şu konu başlıkları bulunur : 1. Ferâiz, 2. Erkanü's-salat, 3. Vâcibât, 4. Sünnet, 5. Müstehibat, 6. Muharremât, 7. Mekrûhat, 8. Mübah, 9. Müfsidât. Ayrıca 13. beyitten oluşan «**Hâtîme**» bölümünde, kitabın çocuklara faydalı olmasını Allah'tan diler ve **bu bölümde Geydâni'ye de, hayır duada bulunur.**

İlâhî, eyle Geydâni'ye rahmet
Açılsın yüzüne ebvâb-ı cennet

Rızâyî âciz ü bînevâdür
Kapuda rahmeyle gedadür

İshak bin Hasan Tokadi'nin Rızâyî mahlasını kullandığı bu eser iki **Mefâilün** - bir **Feülün** vezniyle yazılmıştır.

6. **Nazmü'l-Leâlî** veya **Manzûme-yi Akâid** : Bu kitap, âlimler arasında çok tutulan ve çok beğenilen bir kitaptır. Bu kitabı, **Ahmet bin Ahmet el-Bîhsenî şerhetmiştir. Nazmül-Leâlî'nin** matbû nüshaları bir çok kütüphanelerde ve kitaplıklarda mevcuttur. Kay. R. Ef. Küt. 70 numaralı mecmuada Nesih bir yazı ile yazılmış bir nüshası mevcuttur. 14 varaktan oluşan bu eser :

«Gülidir besmele, gülzâr-ı ilmün
Revâcı, ravnâkı, bâzâr-ı ilmün»

beyiti ile başlar. **Sebeb-i Te'lif kısmında** 8 beyit mevcut olup burada eserin yazılış gayesi ve kitabın adı zikredilmektedir.

«Bilem dîrsen bu fende, **ilm-i hâli**
Nazardan koyma, bu «**Nazmü'l-Leâlî**»

Bu nazmından Rızâyî'nin muradı
Beyân-ı ehl-i sünnet i'tikadı »

demek suretiyle ehli sünnet itikadına mensup bir âlim olduğunu ve eserinin de, bu iman üzerine yazıldığını açıkca belirtmektedir. Kitapta geçen, **konu başlıkları 23 bölümde toplanmıştır.** Bu bölümlerden bazıları 1. Allah-ü Teâlâ'nın Sıfat-ı Selbiye ve Sübütiyye'sinin beyanı. 2. Kelamullah'ın beyanı. 3. Rü'yetullah'ın beyanı. 4. Cebriye Mezhebini beyanı. 5. Rızık beyanı, 6. Evliya beyanı, 7. Ferâset beyanı. 8. Ecel beyanı. 9. Azâbül-Kabr beyanı gibi. **23. Bölüm olan Hâtîme-**

de, halkın perişanlığı, vurguncuların köylerde ve kasabalarda, şehirlerde kol gezdiğini, Budin kal'ası gibi, muhkem kaleye sahip bulunan Tokat şehrinin bile, bu yağmacıların eline geçtiğini ifade eder. Bilhassa Kara Mahmudisminden kasırga gibi esdi diyerek söz etmektedir. Hiçbir yerde âsâyişin bulunmadığını belirtirken :

Cihânı tutmuş idi düzd ü rehzen
Misâli gamzei hûnhâr u pürken

Temevvüçde hücümu ehl-i şirkin
İşi yağma idi türkmân-ı türkin

demekte, ve ehli sünnet olmayan Türkmen Türklerinin Celâlî isyancılarına katılıp köyleri, çadırları, kasabaları ve hatta şehirleri yağmaladıklarını anlatmakta ve halkın acıklı durumunu şöyle belirtmektedir.

Kura vü mısır ü ehl-i haymeler
Kılınmış mü-yi zengi gibi berhem

Cihan cümle usanmıştı özinden
Yerin altı hayırlıdır yüzünden

demek suretiyle, köylerin, kasabaların, şehirlerin ve topyekün Anadolu insanının, nekadardır zor günler yaşadığını ifade etmektedir.

7. **Nazmü'l-ULûm** adını taşıyan kitap, harekeli Nesih yazı ile yazılmış, bir nüshası, Kay. R. Ef. Küt. 70 numaralı yazma mecmuada mevcuttur. 17 varaktan meydana gelen **Nazmü'l-ULûm'a** muhtelif ilimlerden bahsettiği için, **ilimler bibliyografyası da denebilir.** Eserde bulunan konu başlıkları sırasıyla şöyledir :

a) **Münâcât.** Bu bölüm 16 beyitten oluşmaktadır. b) **Naat-ı Seyyidi'l Mürselin ve Ashâb-ı güzîn.** «Bu bölüm 28 beyitten meydana gelmiş olup hem Hz. Muhammed'i hem de, büyük sahabeleri methetmektedir.

Rizâyı gark-ı isyân ü günâhem
Vücûh ile mükedder rû-siyâhem

Ali ibn-i Ebi Tâlib mezârı
Nümâyân olmakda sırr-ı Bâri

Bu İshâk Rizâyî bir gedâdür
Terahhüm kıl İlâhî bînevâdür

c) **Meth-i İmâm-ı Azam Ebû Hanife** ve **Meth-i Tilâmîzihüm** : Bu bölüm 4 beyit olup İmamı Azam ve talebeleri **Ebu Yusuf ve Zufer** methedilmektedir. d) **Meth-i Ustâzi Beşer, hayât-ı âlem Mehmedü'l Vâni**: Bu bölüm, hocası **Vanlı Mehmed efendi** ile ilgilidir. 6 beyitten ibarettir. Bir beyti

Virür kim bunca Kur'ân'a meânî
Ne Beyzâvî ne Sa'dî Teftezânî

diyerek hocasını övmektedir.

e) **Meth-i Sultan Mehmed Han**. 16 beyitten meydana gelen bu kısımda IV. Mehmed methedilmektedir ve Vanlı Mehmed Efendi gibi âlim bir insan bu sultanın zamanında yaşadığı için IV .Mehmed Bahtiyardır demektedir.

Ebü'l-feth Mehmed Han Gazi
Mülûkûn şehsüvârı şah-ı bâzı
Karînî Vâni-i ferd-ü zamâne
Yeter bu fazlı bu şâh-ı cihâna

demek suretiyle her ikisini aynı bölümde övmektedir.

f) **Sebeb-i Te'lif-i Nazmü'l-Ulûm**. Bu bölümde, Arabça bir risale yazmayı düşündüğü halde bundan vazgeçip, Türkçe olan bu **Nazmü'l-Ulûm** isimli eserini yazdığını ifade etmektedir. Ayrıca, aynı bölümde, oğul **Fazullah'a** öğütler vermekte ve

Gel ey bâd-ı sabâ sahib fezâil
Selâm eyle Fazullah'a vâsıl

Mukârin eyle, sen ilm-i salâha
İki dünyada bâisdür felâha

demektedir. **Nazmü'l-Ulûm** adlı eserinde geçen ilimlerin isimleri şu başlıklar altında verilmektedir :

1. İlm-i tecvid, 2. İlm-i Kelâm, 3. İlm-i Fıkıh, 4. İlm-i Tasavvuf ve Ahlâk, 5. İlm-i Hadis, 6. İlm-i Tefsir, 7. İlm-i Tıp, 8. İlm-i Lugat, 9. İlm-i Nahv ve Sarf, 10. İlm-i Mantık, 11. İlm-i Edeb, 12. İlm-i Usûl-i Fıkıh, 13. İlm-i Meânî, 14. İlm-i Hisâb, 15. İlm-i Hendese, 17. İlm-i Kimyâ, 18. İlm-i Aruz, 19. İlm-i Eş'âr gibi ilimler anlatılmakta ayrıca **Tetimme bölümü** altında da ilim adamlarının durumu izah edilmektedir :

Ulûm-i halide âgâh olanlar
Sarayı maksada rehber bulanlar

Derûnu benzemiş bahr-ı muhite
Şifa bulmuş cehâletten besite

Ulûmi kesb ider âr kılmaz
İlâhın feyzini inkar kılmaz

demek suretiyle «Allahtan birçok korkanların ilim sahibleridir» âyeti-
ne telmihte bulunmuştur. Tetimme bölümünde geçen bir konu da, Vâiz
ve Tedris konusudur. Bu bölümde Hocası övülmektedir. Nazmü'l-
Ulum'un son iki bölümü «Hâl-i Kuzat ve Taziye» başlıklarını taşır. Bu
bölüm : Birçok kadıların vazifeye atanmalarının rüşvete bağlı olduğu-
nu ifade eden kısımdır. 16 beyitten meydana gelmiştir. Rüşvetten
uzak kalmış kadıların Tanrı katında en sevgili bir kul olacaklarını ifa-
de eder. Fakat birçok kadıların böyle olmadıklarını, para biriktirmek
için her çâreye baş vurduklarını da, belirtir. Tâziye adını koyduğu
bölüm ise, 24 beyitten meydana gelmiş olup Tokatta 1099 (1687) se-
nesinde vuku bulan veba hastalığından vefat eden oğlu Fazlullah için
yazdığı bir mersiyedir. Bu mersiyede Tokat şehrinde meydana gelen
ölüm olayının çokluğunu belirtirken :

Sadâ-yı her mahalde gûna gûne
Gelür «innâ ileyhi râciûn»e

demektedir.

ŞÂİRLİĞİ : İshak bin Hasan Tokadı, ilim ve fikir adamı olduğu
kadar da, ince ruhlu şâir bir kişidir. Yazmış olduğu elde mevcut 7
eserinden 3'ünü manzum olarak yazmıştır. Muhtevâ bakımından ilmi
olan bu kitapların manzum yazılışları hiç de kolay olmayan bir durum-
dur. Özellikle aruz vezniyle yazması, vezinde az hata yapması O'nun
şâirlik derecesini göstermektedir. Manzum eserlerinde Rızâyî mah-
lasını kullanan müellif âlim şâirlerimizdendir. Devrinde hatırı sayılan
Rizâyî'nin yazmış olduğu kitaplar elden ele dolaşmış ve çok okunmuş-
tur. Yazdığı kitaplarda bâzen Arapça ve Farsça beyitleri kullanması
O'nun her iki lisana da hakkıyla vakıf olduğunu göstermektedir.

SOSYAL KONULARI ELEŞTİRMESİ : Devrinde vuku bulan sosyal
meseleleri ayrı bir kitapta toplamayıp yazdığı kitapların sonuna ek-
lemesi İshak bin Hasan'ın ayrı bir özelliğidir. Müellifin üzerinde
önemle durduğu bir konu o devirde sosyal bir yara olan Celâli isyan-

larıdır. Bilindiği gibi bu isyanları, ilk başlatan kimse Bozoklu Derviş Celâl isminde türkmen dervişidir. Mehdilik iddiâsıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonraları Anadolu'da çıkan bütün isyanlara bu dervişin adına izâfeten celâli isyanları denildi.

İkinci Viyana seferi (1683) sırasında Anadolu'da Akkaş, Kara Mahmud gibi Celâli'ler tekrar ortaya çıkarak Sivas ile Bolu arasındaki yerlerde isyan ve anarşi çıkarttılar. İşte bunlardan bahseden İshak bin Hasan, Kara Mahmud için :

«İrmiş idi ba'zıya şemşir-i Câfer
Kara Mahmud'a esdi bâd-ı sarsar

diye söz etmektedir. Tokat ve Sivas yörelerinde, bazı kimseler mehdilik iddiasıyla ayaklandıkları, isyana varan bir tutum içinde halkın üzerine gittikleri, köyleri, kasabaları ve şehirleri yağmaladıkları ve başlarında da Kara Mahmud isminde bir Celâli eşkıyasının bulunduğu gerçeğini dile getiren İshak bin Hasan Tokadı, halkın acınacak durumunu, perişan halini, darmadağın olup sahipsiz kalışını şu beyitlerle anlatmaya çalışmaktadır.

Perişanlıkta hâl-i iştigâlim
Hevada zülf-i anber bû misâlim

Kura vü mısır ü ehl-i haymeler hem
Kılınmış mü-yi zengi gibi berhem

Cihanı tutmuş idi düzd ü rehzen
Mislâli gamze-yi hunhâr-ı pürken

Temevvüçte hucûmu ehl-i şirkin
İşi yağma idi Türkmân-ı Türk'ün

Cihân cümle usanmıştı özinden
Yerin altı hayırlıdır yüzünden

diyen İshak bin Haasn, halkın dertlerini dile getirmekte, devrinin acı günlerine ve olaylarına tercüman olmaktadır.

Onun eleştirdiği sosyal konulardan biri de, adâlet dağıtan kadırlık müessesesidir. Kadılığın, güç bir meslek olduğu kadar, şerefli ve çokta sevaplı bir iş olduğunu belirttikten sonra, asrımızda kadıların çokları altın, gümüş biriktirmek için, bu makama talip olduklarını, atanmaları için rüşvet vermekten, araya adam koymaktan da, çekinmediklerini söyler, zamane kadılarının fakri, acizi koruyacakları yer-

de, onları ezdikleri ve haksızı, güçlüyü koruduklarını belirtir ve böylesi kadıların halkın içinde bir belâ olduğunu, hükümlerinin de geçersiz sayıldığını açıklar.

Kuzat asrımızda kerr ü ferde
Hevası cem'-i genç ü sim ü zerde

Zemane kadısında hâl-i gâlip
Kaza taklidine rüşvetle tâlip

Kaza taklidi rüşvetle beladür
Sahîb oldur anın hükmî hevâdür

diyen İshak bin Hasan Sivaslı bir kadıya çatmakta ve

Hevadan hükümdür herdem hevâsı
Sayar alçak menâsıbdan Sıvâsı

demek suretiyle o devirde, çoğu mevkilerin rüşvetle elde edildiği, adalet dağıtacak olanların, âdâletsizliği ve liyâkatsizliği ortaya konulmaktadır.

Ayrıca o devirde, tütün ve kahve içen kimselerin fakir halk olduğunu, bunların yüz­süz ve acınacak halde bulduklarını yine de alış­tıkları için, tiryâkiliklerinden vaz geçemediklerini şu beyitlerde :

Duyûnında irâde cüst ü cûsuz
Olur olmaz tütünsüz sâde rûsuz

Tütündür, kahvedür vîrânesinde
Tütün tütmez olsa hânesinde

açıkça ifade etmektedir.

Müellif İshak'ın, temas ettiği, sosyal bir konu da, çağlar boyu, insanlığı tehdit eden, girdiği yerleri perişan edip, toplu ölümlere sebep olan Tâûn (Vebâ) hastalığıdır. Birçok çeşitleri olan bu sârî hastalığın, insanlara fârelerin taşıdığı pirelerden geçtiği bilinmektedir.

Dünyanın çeşitli yerlerinde vuku bulan Veba, 1687 tarihinde Tokat şehrinde de görülmüş, burada büyük tahribât yapmıştır. Ölü sayısının çokluğunu belirtirken; İshak,

Tokat halkı idi Tâûn'a mazhar
Bir eksik gussadan târih-i eşher

Sadâyı her mahalde gûne gûne
Gelür innâ ileyhi râciûn'e

demektedir. Bu tarihte çok sevdiği ilim öğrettiği oğlu Fazlullah'ı da aynı hastalıktan kaybeder. Onu Erenler dağı dediği, bugünkü Erenler mezarlığına defnettiğini de şu beyitte açıklar :

Erenler dağına medfun kıldum
Derûna, dağını makrun kıldım

Haya vü hay beyninde hayatı
Seri Zilhicce rûzi memâtı

Vucûh ile şehâdeti oldu hâsıl
Dedim târihini «cennâte dâhil»

demek suretiyle oğlu Fazlullah için «cennâte dâhil» tarihini düşürmektedir ki bu da H. 1099 M. 1687 eder.

Netice itibariyle diyebiliriz ki, İshak bin Hasan Tokat'ta yetişmiş olan âlim ve fazıl bir kişidir. Onun ilmî şahsiyeti yanında, şâirliği de önemli bir yer tutar.

17. yüzyılda yetişmiş olan âlim ve şâir İshak bin Hasan'ın şimdiye kadar bilinen ve yazılı kaynaklara geçen 5 eserine ilâveten, bizim bu kısa araştırmalarımız neticesinde, bulabildiğimiz Arapça Me-tâlibü'l-Musallî» ve Türkçe manzum olarak yazılmış «Geydâni» isimli iki kitabı ile müellifin esrleri 7'ye ulaşmaktadır.

İshak bin Hasan Tokâdî hakkında çalışmalar bugün için yeterli sayılamaz. Yaptığımız bu tedkikin araştırmacılar için bir başlangıç olması dileğiyle...

KAYNAKLAR

1. Osmanlı Müellifleri Cilt 1. Sayfa 356.
2. Esmâü'l-Müellifin Cilt 1.
3. Mu'cemü'l-Müellifin Cilt 2. Sayfa 232.
4. Meydan Larosse Cilt 2. Sayfa 839.
5. Türkçe, Arapça, Farsça yazmalar Katoloğu A.R. Karabulut, 1982.

ŞEYHÜLİSLÂM TOKATLI MUSTAFA SABRİ EFENDİ
Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlili Tenkidi

Yrd. Doç. Dr. Yusuf KILIÇ

1. KISA ÖZGEÇMİŞİ :

A — TÜRKİYEDEKİ HAYATI

Tokatlı Şeyhülislâm Mustafa Sabri Abidîn Efendi (1268-1373/1869-1954) Türk asıllı ve Hanefî mezhebine mensup(1), «emsâli ulemâ arasında kuvve-i ilmiyye ve bilhassa kudret-i kalemiyye ile temâyüz etmiş»(2) bir Kelâm ve Fıkıh âlimi(3); bir Türk hukukçusudur(4). Osmanlı Devrinin son şeyhülislâmlarındandır.

a. Çocukluk Yılları ve Tahsili :

1286 (1809) yılında Tokat'da doğmuştur(5). Babası Ahmed Efendidir, âlim bir zâttır(6).

1) Kahhala, XII, 258; 1277'de doğduğu (?), Zirikli, VIII, 138.

2) İbnü'l-Emin, Son Asır Türk Şairleri, 2184

3) Kahhâle, age.; Zirikli ,age.

4) Armağan, Prof. Dr. Servet, İslâm Hukukunda Sigorta Konusu Ve İki Belge, İHÛF Halil Arslanlı'nın Anısına Armağan'dan ayrı basım, İst., 1978, 251.

5) Huzur Dersleri, III, 350; İbnulemin, age., 2183 : [(1879 - 1296)].

6) Huzur Dersleri, ay.; İbnulemin, age., ay., Altunsu, Osmanlı Şeyhülislâmları, 254.

İlkokulu memleketi olan Tokat'ta bitirmiş, Kurân-ı Kerimi de hıfzetmiştir(7). Tokatlı Zülbiye-zâde Ahmed Efendi'den ilim aldı(8).

Daha sonra Kayseri'ye gitmiş ve Hoca Emin Efendi'den icazet almıştır(9). Kayseri'de Hacı Torun Efendi'nin damadı olarak tanınan ve Divrikli Mehmed Emin Efendi isimli bu hocası hakkındaki bir hatırasını şöyle anlatır :

Anadolu'nun büyük şehirlerinden biri olan Kayseri'de ilim tahsil ederken Kayserili Hoca Torun Efendi'nin damadı olarak bilinen Hocam Divrikli Şeyh Mehmed Emin Efendi'ye yine Kayseri'nin meşhur alimlerinden Şeyh Damad Halil Efendi, Kayseri alimlerini davet ettiği bir ziyâfet meclisinde, şöyle bir soru sormuştu : Allah «Hiç bir şey yok ki onun hamdine bürünerek tesbih etmesin; ancak siz onların tesbihlerini anlamazsınız»(10) buyurur. Ne dersiniz? Çalgı âletleri bu âyette olumsuz ifade de yer alan belirsiz isimden anlaşılacak umumilik manasına nasıl girer? Halil Efendi, Divrikli Mehmed Emin Efendi ile rekâbet hâlindeydi. Böyle bir mecliste böyle bir soruyu maksatlı sormuştu. Ne var ki Divrikli'nin mantık ilminde derin bilgisi vardı. Soruyu şöyle cevaplandırdı.

Ayetteki kazıyye şartlı genel kazıyyedir. Şartlı genel kazıyye demek onu mevzuuna mahmul yapmak suretiyle hükmün illeti mevzuun vasfı olan kazıyye demektir. Buna göre : her şey, şey olması yönünden yani mevcut olduğu için Allahı tesbih eder. Çünkü Allah mevcut olmasaydı onun da mevcut olması mümkün olmazdı. Çalgı aletleri de birer mevcut oldukları ve Allah mevcut olmasaydı onların da mevcut olmaları imkânsız olduğu için Allahı tesbih ederler. Bundan çalgı aletlerinin Allahı zikirten alıkoyan ve şer'an haram olan işlerde kullanıldıkları için Allahı tesbih etmekten geri kalmaları gerekmez(11).

7) Aynı kaynaklar.

8) Huzur Dersleri, ay.; Mevkıfu'l-akl..., I, İn.

9) Huzur Dersleri, ay.; İbnulemin, ay.; Mevkıfu'l-akl..., II, 138.

10) el-İsrâ, 44.

11) Mevkıfu'l-akl..., II, 138n : mantıkî bir istinbat icadı olan bu hikâyeyi Mısır âlimlerinden bir gruba bahsettiğim zaman yeterince iltifat görmemişti. Bu her halde Mısır'da mantık ilminin lâyük olduğu değere ulaşmamasından ileri gelmiştir. Çünkü birçok gafiller onu «eski sûri mantıktır» diye hor görüyorlar. Halbuki mantık yüceliğini süriliğine borçludur. Hendese de aynıdır. Tecrubi olsaydı muvakkat, bir ilim olurdu.» MS.

Tahsilini ilerletmek için Kayseri'den İstanbul'a gitmiş İstanbullu Mehmed Atif beyden ve meşihat-ı İslâmiyye ders vekili Gümülcineli Ahmed Asım Efendi'den icazet almış(12), daha sonra ruus imtihanını kazanarak müderris olmuş(13) ve hocası Asım Efendinin kızı Ulviye hanımla evlenmiştir(14).

Bu evlilikten İbrahim Sabri Efendi isminde bir oğlu ve bir kızı olduğunu biliyoruz. Oğlu Edebiyat Profesörü olarak Libya ve Mısır Üniversitelerinde hizmet etmiş ve 1983 (?) de vefat etmiştir. Bir kızı hayattadır. İstanbul'da oturmaktadır.

b. İlmî Faaliyetleri :

1890 (1307)'da açılan ruus imtihanını kazanarak 22 yaşında Fatih camiinde müderris olarak ilmî faaliyetine başlamış, elli kadar öğrenciye icazet vermiştir(15). Bu arada Beşiktaş Asariye Camii imamlığı imtihanını da kazanmıştır(16).

1897 (1315) yılından itibaren Huzur Dersleri(17) muhataplığına da katılmış, bu faaliyeti 1332 (1914) yılına kadar devam etmiştir(18).

16 Ocak 1900(1318)'de Kitâbet-i Şehriyârî protokolüne dahil olarak Sultan II. Abdulhamid'in «Özel Kalem Müdürlüğü» hizmetine de getirilmiştir(19).

12) Huzur Dersleri, ay.; Mevkıfu'l-akl, I, 1.

13) Aynı kaynaklar.

14) Aynı kaynaklar.

15) Huzur Dersleri, III, 350; İbnulemin, age., ay.; Altunsu, Dr. A., Osmanlı Şeyhülislâmları, 254.

16) Altunsu, age., 254.

17) Huzur Dersleri, Sultan III. Mustafa tarafından, 1172 (1759) yılında bir kanunla ve 1-10/Ramazan arası devam eden ders hâlinde ihdas edilerek Osmanlı Devlet Teşkilâtına girmiş bir müessesedir (Huzur Dersleri, I, 5; Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti İlmîye Teşkilâtı, 216). Osmanlı Padişahlarının huzuruyla muayyen mütebahhir ve İslâm Dinîyle mütedeyyin zatlardan tereküb etmek üzere Ramazan günleri Saray'da akdedilen ilmî mecliste Kazî Beyzâvî Tefsirini, münâzaralı tarzda tedrisini ifade etmek üzere kullanılan bir ıstılahtır (Huzur Dersleri, I, 13). 29. Recep. 1342'de yürürlüğe giren Hilâfetin İlgası ve Hânedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına dair olan 341 asyılı ve 26. Recep, (3 Mart 1340) tarihli kanunla sona ermiştir (Huzur Dersleri, I, 62).

18) Huzur Dersleri, ay.; İbnulemin, age., ay.; Altunsu, age., ay.,

19) Aynı kaynaklar.

1322(1904) yılında tekrar müderrisliğe düşmüş(20); Fatih Camii müderrisliğine devam ederken 1.1.1908 (1324)'de Tokat'tan mebus seçilmiş; ve bu arada Cemiyet-i İlmiye tarafından yayınlanan «Beyânu'l-Hak» isimli haftalık derginin baş muharrirliğini üzerine almıştır(21). Bu dergi siyâsetten mücerred, sırf ilim ve dine müstenid-di(22).

1334 (1918) yılında Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azalığına da tayin edilen Mustafa Sabri Efendi(23), Süleymaniye Medresesi Hadis-i Şerif Müderrisliğine tayin edilmiş(24); son olarak ilmiye sınıfının en yüksek mevki olan Şeyhülislâmlık makamına da yükselerek ilmî seviyesini göstermiştir.

c. Siyâsî faaliyetleri :

Şeyhülislâmlık hizmetlerini içine alan devredeki hayatı ilmî faaliyet bakımından yoğunluğunu muhafaza ederken siyâsî faaliyetinin de en girdaplı devresini yaşamaktadır.

1324(1908) yılında II. Meşrutiyetin ilâniyle Tokat'tan mebus seçilmiş ve böylece Mebusân Meclisi'ne girmiştir. Fatih Camii müderrisliği devam etmektedir. Bu arada Cemiyet-i İlmiyye'nin yayınladığı «Beyânu'l-Hak» Dergisinin baş yazarıdır.

Siyâsî rotası, İttihad ve Terakkî Partisine tam muhâlefettir. Bu yüzden bu parti iktidara gelince onu yakalamaya çalışmıştır. Bu sebeple evine bir gece ani baskın yapmışlar. O pencereden atlayarak kurtulmayı başarmış ve Romanya'ya kaçmıştır. İttihad ve Terakkî'nin dağılmasına kadar orada kalmıştır(24). Bu suretle yıllarca faal hayattan uzak kalan Mustafa Sabri Efendi boş zamanlarını araştırma ve telif faaliyetleriyle değerlendirmeye çalışıyordu. Bundan onun ilmî eserler verme devresine bu tarihten itibaren başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Meselâ Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi adlı eserini Dobruca'da yazmıştır(25).

20) Altunsu, age., 254.

21) Huzur Dersleri, ay., İbnulemin, age, ay.; Altunsu, age., 254.

22) İbnulemin, age., 2183.

23) Huzur Dersleri, III, 351; İbnulemin, age, ay.; Danişmend, İ. Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, V, 163; Altunsu, age., 255. Bu müessese hakkında bk. : Sadık Albayrak, Son Devrin İslâm Akademisi Daru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, İstanbul, 1973.

24) Altunsu, age., 255.

25) bk. age. eserin ilk baskısının son satırı.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası iktidara gelince 1337 (1919) yılında Damad Ferid Paşa kabinesinden Şeyhülislâm olmuştur(26). Bu arada Ferid Paşa Paris Konferansına gidince Sadaret Vekâletinde (Başbakan Vekilliği) de bulunmuştur(27). Damad Ferid Paşa kabinesinin düşmesi üzerine, Ayan Azalığı (Senâtör)'na tayin edilmiş(28); daha sonra Ferid Paşa kabinesinin yeniden kurulmasıyla zaman zaman Şeyhülislâmlık makamına getirilmişse de bazı kabine üyeleriyle anlaşamadığı için 7. Muharrem. 1339 (1920)'de istifa etmiştir(29).

Mustafa Sabri Hoca'nın siyâsî hayatını sürdürdüğü bu devre Türk Siyâsî tarihi bakımından bir varlık yokluk meselesinin en kritik devresini teşkil eder. Bir muazzam imparatorluk çatırdamaya başlamıştır. Sonuç ne olacaktır. Bu arada her düşünen insan bir kurtuluş çaresi aramak zorundadır. Çeşitli görüşler, faaliyetler iyi bir sonuca ulaşmak için birbiriyle uğraşacaktır. Sonunda galip gelen taraf muhaliflerini zararsız hale getirecektir. Bu daima böyle olmuştur.

Millî Mücadele zafere ulaşınca Mustafa Sabri Efendi «Siyâseten tebâu'de mecbur edilmiş»tir(30). Böylece Mustafa Sabri Hoca'nın Türkiye'deki hayatı sona ermiştir(31).

B. TÜRKİYE DIŞINDAKİ HAYATI :

İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Yunanistan'da(32), Gümülcine'de bir köyde ailesiyle birlikte ikamet etmiştir(33). Burası kayınbabasının memleketidir. Orada «Yarın» isimli bir gazete yayınlanmıştır. Da-

26, 27, 28, 29) Huzur eDrsleri, III, 351; İbnulemin, age., ay.

30) İbnulemin, are., 2183.

31) Mustafa Sabri Efendi, Yüzellilikler'den olarak «Siyâseten tebâude mecbur» edilmiştir. Yüzellilikler, Lozan Konferansında Cumhuriyet Hükümetine tanınan ve genel aften yararlanamayacak olan yüzelli kişilik bir kontenjan hükmüne göre Cumhuriyet Hükümetinin 1.6.1340 (1924) tarihinde tesbit ve ilan ettiği listede yer alarak yurt dışına çıkarılanlardır. Mustafa Sabri'nin 9. ve oğlu İbrahim Sabri'nin 113. sıradada yer aldıkları liste Lozan Anlaşması metninde mevcut değildir. Altunsu, age., 258; Yüzellilikler listesi için bk.: Hayat Tarih Mecmuası, cild 1, sayı 1, (1 Şubat 1969), s.: 18-21)

1938 yılında yüzellikler affedilmiş ve hükümetce isteyenlerin yurda girmelerine müsaade edilmiştir.

32) Huzur Dersleri, III, 351; İbnulemin, age., 2181; Altunsu, 258.

33) Altunsu, age., ay.

ha sonra Şerif Hüseyin'in daveti üzerine Hizac'a gitmiştir. Oradan da Mısır'a gelmiş ve Kahire'ye yerleşmiştir(34).

Önceleri çok mali sıkıntı çekmişse de sonradan Câmi'ul-Ezher'de müderrislik görevi verilmiş, ölünceye kadar müderris olarak kalmış ve mali sıkıntısı giderilmiştir(35).

Hayatının sonlarına doğru onun hem Ezher Üniversitesinde hem hususi derslerinde öğrenciliğini yapmış, ilmî sohbetlerinde bulunmuş olan Ali Yakub Efendi onun hakkında şunları söylemiştir :

Mustafa Sabri Efendi vakar ve tevazuu şahsında mezcetmiş bir âlimdi.

Sevdiklerini katkısız severdi.
İade-i ziyâreti hiç ihmal etmezdi.

Kur'ana karşı son derece hassastır. Öyle ki Kur'ân ayetleri okunurken çocuklar gibi ağlardı.

Sohbetleri çok içaçıcı olurdu, sıkıcı değildi.

Nüktedandı. Birgün beni bir Mısırlı yankesici dolandırmıştı. Bunu duyunca senin «tayyib» olduğunu bilirdim ama, «atyeb» olduğunu bilmezdim dedi ve teselli etti. (Mısırlılarca «tayyib» bazı hallerde ahmak, sefil, zavallı kimseler hakkında kullanılır). (36)

Mısrıda 20 seneden fazla kalmıştır.

7. Recep. (12 Mart 1954) de 85 yaşında vefat etmiş ve Kahire'ye defnedilmiştir.(37)

2. İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ :

A. İLMİ ŞAHSİYETİ :

İlmî şahsiyetinin kazanılmasında iyi bir tahsil görmüş olmasının temel unsur olduğu muhakkaktır. Tahsil devresini daha önce görüldüğü gibi Tokat, Kayseri ve İstanbul merhalelerine inhisar ettirmek

34) Huzur Dersleri, ay.; İbnulemin, age., 2184; Altunsu, age., ay.

35) Altunsu, age., ay.

36) Ali Yakub Efendiyi, 20.5.1986'da evinde ziyâretimde irticalen anlatıklarından.

37) Ziriklî, age., ay.; Kehhâle, age., ay.; Huzur Dersleri, III, 354; İbnulemin, age., 2184; Altunsu, age., 258.

gerekir. Kayseri'ye küçük yaşta geldiğini biliyoruz. Ancak Kayseri'deki öğrencilik hayatı kesin olarak ne kadar sürmüştür bilemiyoruz. Bir gün babasına ilmini ilerletmek için İstanbul'a gitmek istediğini söyler. Acaba kendisine bu hususta ilham kaynağı olan faktörler neydi? Bu fikri onâ kim telkin etmişti? Bunu da bilemiyoruz. Kayseri'de iyi bir anahtar bilgi ve kültür aldığı muhakkak. Belki de hocası Emin Efendi ona İstanbul'a gitmesini telkin etmiş olabilir. Babası razı değildir. Annesi devreye girer ve böylece İstanbul'a gitmeyi başarır. Orada 22 yaşındayken (1890-1) ruus imtihanını kazanarak müderris olur.

Babası onun bu yaşta müderris olduğunu duyunca «bana kalırsa en azından 30 yaşına kadar ilim öğrenmeye devam etmeliydi» (38) der. İktisadi durumlarının hiç elverişli olmamasına rağmen babası onun ilmî hizmetlerine karşılık maaş almasına razı olmadığını söylemiştir(39).

İlk defa Fatih Camii müderrisliğine tayin edilir. Fatih Camii'nin Osmanlı Kültür hayatındaki durumunu Ezher Üniversitesi ayarında; Mevkıfu'l-akl'ı yazdığı günlerdeki durumunu ise Ezher'in çok üstünde görür(40).

İlmî şahsiyetinin en yüksek basamağı olan Şeyhulislâm'lık hizmetiyle bu bahsi tamamlak uygun olur. Çünkü bu başlangıç ve bitiş arasındaki hizmetlere daha önce çeşitli vesilelerle işaret edilmişti.

Şeyhulislâmlık, Osmanlı kültür hayatında ilmiye sınıfının en yüksek mevkiidir. «Meşihat-ı İslâmiyye» de denilen bu yüksek makam zaman zaman Sadr-i Azamlık (Başbakanlık)'tan sonra devletin en mühim mevkii haline gelmiştir(41).

1424 yılında ilk defa Molla Fanârî (751-834/1350-1431) ilâ başlayan bu müessese tam beş asır devam etmiş ve 1922 yılında sona ermiştir. Son Şeyhulislâm Medenî Mehmed Nuri Efendidir. Bu müddet zarfında 131 Şeyhulislâm gelip geçmiş; 185 tayin olmuştur.

38) M. Sabri, Mevkıfu'l-akl, I, 1.

39) M. Sabri, Mevkıfu'l-akl, I, 2.

40) M. Sabri, Mevkıfu'l-akl, I, 1.

41) Dânişmend, age., V, 109.

İlk 19 Şeyhulislâm «kayd-ı hayatla» ve «azledilemez» hükmüyle hizmet görmüştür(42).

Mustafa Sabri Efendi'nin Şeyhulislâmlığı 1919 ve 1920 yıllarına raslar :

II. Meşrutiyetin başlamasıyla Tokat Mebusu olarak Meclise giren Hoca Sabri Efendi, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının en mühim erkânı arasında yer alır. Bu arada Darul-hikmeti'l-İslâmiyye azası olarak da hizmet ederken Damad Ferid Paşa'nın ilk kabinesinde Şeyhulislâmlığa tayin edilir : 4. Mart - 15 Mayıs 1919 (1337). Bu ilk Şeyhulislâmlığı iki buçuk ay kadar sürmüştür. Aynı yıl biri 19 Mayıs - 20 Temmuz ve diğeri 21 Temmuz - 30 Eylül tarihleri arasında olmak üzere iki defa daha aynı makama tayin edilir. Arka arkaya bu üç tayininin toplam müddeti altı ay yirmi altı gündür(43).

On aylık bir aradan sonra, dördüncü ve son defa 31 Temmuz - 25 Eylül 1920 tarihleri arasında iki aya yakın aynı hizmeti gördükten sonra kendi isteği ile bu makamdan istifa etmiştir(44).

Mustafa Sabri Efendi'den önce ve onun ilk Şeyhulislâmlık hizmetini takibeden aylarda Haydarî-zâde İbrahim Efendi; 5 Nisan 1920'den itibaren de Dürrî-zâde Abdullah Beyefendi Şeyhulislâm olmuşlar; Mustafa Sabri Efendi'nin son olarak bu makamı terketmesinden sonra ise son Şeyhulislâm Medenî Mehmed Nûri Efendi Şeyhulislâmlık hizmetini devam ettirmiştir(45).

Hatırlanacağı gibi, Mustafa Sabri Efendi müderrislik hizmetini Mısır el-Ezher Üniversitesinde hayatının sonuna kadar devam ettirecektir.

B. ESERLERİ :

Mustafa Sabri Efendi, müderrisliği, Huzur Dersleri Muhâtoplığı Dâru'l-hikmeti'l-İslâmiyye azalığı, Şeyhulislâmlığı gibi çok mühim ilmî faaliyetleri yanında «emsâli ulemâ arasında kuvve-i ilmiyye ve

42) Dânişmend, age., V, 165; Müessese hk. da geniş bilgi için bak. : Dânişmend, age., V. cildi; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilâtı; Altunsu, age.; İA.

43) Dânişmend, age., 163 vd.

44) Dânişmend, age., 163.

45) Dânişmend, age., V, 163-164.

bilhassa kudret-i kalemiyye ile de temâyüz etmiştir» (46). Bu yüzden Türkçe ve Arapça kıymetli esreler de yazmıştır. Şiirle uğraşmamakla birlikte «güzel şiirler yazabileceğini de göstermiştir» (47).

Yazı Hayatına, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye adlı hizmet kuruluşunun yayın organı olarak çıkarılan «Beyânu'l-Hak» isimli dergi ile başladığını söyleyebiliriz. 1908-1911 yılları arasında yayımlanan ve yazı kadrosunda Elmalılı Hamdi Efendi, Fatih Hoca, İbnulemin Mahmud Kemâl ve kardeşi, Tahirül Mevlevî, Ömer Nasuhi Bilmem gibi çok mühim şahsiyetlerin yer aldığı bu derginin başmuharrirliğini de yapmaktaydı.

Bu dergide çeşitli aktüel konularda yazdığı maakleleri yanında bilhassa iki seri yazısı üzerinde durmak gerekir. Biri «Din-i İslâmda Hedef-i münâkaşa olan mesâil» başlığı altında yer alan makaleleri ki bizi bu seri çok alâkadar edecektir. Diğeri ise Zihni Efendi'nin Arab Edebiyatı dalında yazdığı el-Kavlu'l-Ceyyid isimli eserinin tenkidî mahiyetindeki: Reddî alâ mâ fiil-Kavli'l-ceyyid mine'r-redî» adıyla yazdıklarıdır(48).

Bu iki seriden önceki Meseleler Hakkında Cevaplar (İstanbul, 1984, Sebül Yayınları) adıyla kitap hâline getirilmiştir.

Ayrıca «Te'sisât» gibi, «Alemdar» gibi zamanındaki çeşitli yayın organlarında da çeşitli yazılar yazmıştır(49).

Şiir ve mizâh kabiliyetine bir örnek olmak üzere şu kıt'asını kaydetmekle yetinelim :

Kayınbabası Asım Efendi öbür damadını Haremeyn Pâyesi kazandıran bir göreve tayin ettirmişti. Bunu duyunca :

Evlenirsem kızının üstüne sensin mes'ul
Buna zinhâr gücenme, gücüne gitse bile,

46) İbnulemin, age., 2184.

47) Huzur Dersleri, III, 351; İbnulemin, age., 2184-5. Beyânu'l-Hak I, 286'da Teaddüd-i zevcât isimli bir şiiri ile I, 611 de Hakiki şiirlerim diye isimlendirdiklerinden biri ve İbnulemin'in eserinde yer alan iki şiiri bu hususta güzel örneklerdir.

48) Beyânu'l-Hak, II, 737 den itibaren devam eder.

49) Tunaya, T. Zafer, İslâmcılık Cereyânı, 324 : msl. : «Hilâf-ı kanun verilen emirlere itaat lâzım mıdır?» (Tesisat, 1327 (1911), 122); «Cihâd-ı Ekber fetvası hakkında» (Alemdar, 1918, 7-1317).

Yeni damadına aldın, bana rağmen, haremeyn
Kalamam ben de tabii harem-i vâhid ile(50)

Bizzat kendisi tarafından sistematik bir şekilde telif ve tasnif edilen eserlerine gelince bunları iki gruba ayırarak sıralamakta fayda görüyoruz :

Türkçe Eserleri :

1. Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi, İst., 1335 (1337),
2. Dinî Müceddidler(51), İst., 1341, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası; İst., 1977, Sebil Yayınları.
3. İslâm'da İmâmet-i Kübrâ (Yarın Gazetesinde tefrika edilmiş).
4. Savm Risâlesi (Süleyman Nazife cevaben yazılmış ve Yarın gazetesinde tefrika edilmiştir).

Arapça Eserleri :

1. Mevkıfu'l-beşer tahte sultâni'l-kader, Kahire, 1352.
2. Mevkıfu'l-aklı ve'l-ılmî ve'l-âlim..., I-IV, Kahire, 1369.
3. en-Nekîr alâ münkirî'n-ni'meh..., Beyrut,?
4. el-Kavlu'l-fasl, Kahire, 1361.
5. Mes'eletu tercemeti'l-Kur'ân, Kahire, 1351.
6. Kavli fi'l-mer'eh, Kahire,?(52).

Bazılarını görme imkânımız olmayan ve eksiksiz tesbit ettiğimizi sandığımız bu eserlerin hepsi üzerinde arzu ettiğimiz inceleme sonuçlarını sunmamıza imkân yoktur. Biz bu araştırmamızda Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymeti İlmiyesi ve Meseletü tercemeti'l-Kuran adlı iki eserini örnek olarak sunarak, onun telif metodu üzerindeki kanaatlarımızı belirtmekle yetineceğiz.

Eserlerinin listesine Sigorta konusunda Beyânu'l-Hak'da yazdığı makalesi üzerine sayın Prof. Dr. Servet Armağan'ın İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Halil Arslanlı'nın Anısına Armağan adlı eser-

50) İbnulemin, age., 2185

51) Dinî Müceddidler Yahut Türkiye için Necat ve İtila Yollarında Bir Rehber, İst., 332/1922 (Tunaya, age., 324).

52) Huzur Dersleri. III, 352; Dinî Müceddidler, 1969, 12; Altunsu, age., 259;

53) Adı geçen eserden ayrı basım : İstanbul, 1978.

de İslâm Hukukunda Sigorta Konusu ve İki Belge(53) adıyla yazdığı bir makalesinde adı geçen yazının metninin yer almış olduğuna işâret ederek son verelim.

3. ESERLERİNİN TAHLİLİ

A. BELİRLİ ESERLERİNİN TAHLİLİ :

a. YENİ İSLÂM MÜCTEHİDLERİNİN KIYMET-i İLMİYESİ :

İstanbul, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335 (1337),

168 Sayfa,

Osmanlıca,

Kazanlı Musâ Bigiyef Efendi'nin Rahmet-i İlâhiyye

Burhanları nâmındaki eseri hakkında intikâdâtı hâvidir.

Küçük bir ifade (4)

Besmele ile başlayan bir kısım (5 - 10)

Mukaddime (11 - 25),

Rahmet-i İlâhiyye Burhanları (25 - ...) numaralı paragraflar ha-

linde inceleme devam ediyor. s. 93'de Ehâdis-i şerife bahsi;

Istitrâd-1 (106-114), —2 (114-129); Hulûd âyetleri (129 -

131); Hulûda delâlet eden âyât-ı kerime (132-156)

Hatime (156-164).

Dobruca-Mecidiye, 15. Ramazan, 1334 (1916) (164)

Ana konusu :

Asilerin Cehennemde ebedî kâlip kalmayacağı meselesidir. (el-En'âm, 12; Hûd, 106-107. âyetleri ve diğerleri).

Muhteva Özeti :

a. Küçük Bir İfade (4) başlığı altında biraz fantazi sayılacak böyle bir mevzuun niçin ele alındığının sebeplerini şöyle izah eder :

1. Kazan matbuatında bu eser yankı yapmıştır.

2. Musa Bigiyef selef âlimlerinin, akaid meselelerini çok haksız, çok yanlış yollara sevk etmiş oldukları iddiası karşısında onların hukukunu müdâfaa etmek zarureti hâsil olmuştur.

b. Başlıksız bir bölümde (5-10) Mûsâ Bigiyef'in şahsiyeti ve fikirleri hakkındaki görüşlerini açıklar :

Musû Bigiyef, son zamanlarda ortaya çıkan İslâm müceddidlerinden biridir.

Diğerlerinden farkı : onlar İslâmı batılı kaynaklardan öğrendikleri için İslâmî ilimlere bigâne oldukları halde bu zât Şer'î meseleleri daha yakından ve daha mütehasıs bir şekilde ele alabiliyor; bu yüzden gerektiği yerde müktesebât ve mukaddimât ile kendini donatmış görünüyor(5);

Vücûd-ı Bârîyi (Allahın Varlığını) kat'î olarak tasdik etmekle beraber Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber hakkında insafılı bir insanın kabul edebileceği kadar saygılı bir lisan kullanımına bakılırsa, dinin esasına inanmadıkları halk arasında kendilerine o yolda bir mevki kazandırmak veya İslâm Dinini sinsice ve sistemli bir şekilde baltalamak isteyen müceddidlerden olmadığı da anlaşılıyor(6);

Bu iyi yönleri yanında kendisinin hayran kaldığı Avrupa'da yaşasalar her birinin adı birer ihtişam ve ihtiram abidesi olacak kadar kıymetli eski alimlerimize son derece hürmetsiz davranması onun yolu ve hedefi hakkında basiret erbabını şüpheye düşürmektedir(6);

Elbette taklid aleyhdarı bir zâttan eski alimlerin ilmî görüşlerini nass-ı kat'î şeklinde kabul etmesi beklenemez ama TENKİD VE İTİRAZ BAŞKA KÜFRAN-I HİZMET BAŞKA şeylerdir(6); Tezyif ve kötülemenin o derecesinde korkunç bir düşmanlık hissediliyor.

c. Mukaddime'de Musâ Carullah'ın kitabını tahlil edeceğini sebeplerini ve prensiplerini açıklayacağını belirtiyor.

d. Eseri önce yedi bölüm halinde tahlil ediyor (25 - 92),

Aynı konudaki Hadis-i şerifleri ele alıyor (93 - 106),

İki ıstidrâttan birincide İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye'yi (106-114), ikincide Muhyiddin' ibni Arabîyi (114 - 129) ele alıyor.

e. Musa Carullah'ın adı geçen kitabındaki meseleleri üçe ayırır :

1. Hulûd meselesi (129),

2. Burhânı bulunan müşriklerin tamamen, burhânı bulunmayanların ise kısmen mazur olacakları meselesi (145),

3. Her dinin, her türlü itikadın hak ve sevap olduğu; hiç bir milletin, din ve inanışından dolayı, hata ve dalalete nisbet edilemeyeceği meselesi (149),

f. Hâtîme (156 - 164) : Musâ Bigiyefin hatalarının kaynaklarını araştırır :

1. Dinî metinlerde açıkça belirtilen azâb-ı ebedî'nin akılları durduracak, akıl ölçülerini aşacak mahiyette oluşu onu bu hayret ve dalâlet vâdisine sevketmiştir.

2. Hâli hazırdaki hesaba göre azâb-ı ebedîye duçar olacakların çokluğu da onun hayâl terazisine ağır gelmiştir.

3. Avrupa'da son zamanlardaki göz kamaştırıcı medenî gelişmeler bir çok mütefekkirimizin maneviyatında tahribat meydana getirmiş; Musa Carullah'da, hür fikirliliğine ve ulüvvü himmetine rağmen bu sârî hastalığın tesirinden kurtulamamıştır.

4. Ve cehâlet.

g. Hulûd meselesinde :

Müsbet Yönleri : Nasların delâletine aykırı hatalı noktalar varsa da mazur gösterecek cihetler vardır. Seleften bazı görüşlere yer verir. Aşırı tenkidleri haksız bulmak mümkündür. Rusya müslümanları üzerinde mühim tesirleri de olmuştur. Bizim aydınlara göre ise «İslâmın Luter'i»dir.

Menfi Yönleri : Kelâm ilmîne ve İslâm alimlerine düşmanca davranır(54).

Metodu ve Tenâkuzları Bakımından Musa Carullah'ı Tenkidi :

Kur'an ve Hadislerden başka hiçbir görüşe itimad edilemeyeceğini tekrarladığı halde Muhyiddîn-i Arabî'nin Futûhât-ı Mekkiyyesinden ve Fusûsu'l-hıkm'inden deliler getirmesi son derece tuhaftır. Üstelik İbn Teymiye gibi Musâ Carullâh'ın paralelinde olanlar o tip tasavvufî eserleri, onun mantığı ile reddetmektedirler 54/a. Dinî konularda Abu'l-Ulâ el-Ma'arrî gibi bir şairî «İmâmu'l-İslâm» «Feylesof-u İslâm» gibi ifadelerle takdim etmesi de düşünürdür.

Dinî konularda karşısına daha laübâlî biri çıkınca değişik bir tavır alıyor; Ahkâm-ı şer'iyye üzerine titreyen bir muhafaza-kâr gibi savunmaya geçiyor. Bu bakımdan «Büyük Mevzularda Küçük Fikirler» deki Musa Carullah bambaşka bir simadır(55).

54) Mustafa Sabri, Yeni İslâm Müctehidleri, 7. 54/a : 7; 54/b : 8.

55) Mustafa Sabri, Yeni İslâm Müctehidleri, 10.

Eser Hakkındaki Görüşler :

Mustafa Sabri Efendi'yi modernizme doğrudan doğruya karşı olarak nitelendiren(56) Hilmi Ziya Ülken onun bu eser hakkındaki tenkidlerini çok zayıf bulur(57).

Kanaatımızca bu eser son derece iyi niyetli, tarafsız, dinî has-kaniyet ölçülerine göre son derece güzel bir tenkid örneğidir.

Mevzu itibariyle daha çok Kelâm İlmi sahasına girmektedir. Ancak metod ve gâye bakımından daha şümüllü bir araştırmadır.

b. MES'ELETU TERCEMETİ'L-KUR'AN

Kahire, Selefiyye Matbaası, 1351.

146 sayfa,

Arapça,

Eserin Yazılmasını Doğuran Sebepler :

Son zamanlarda Türkiye'de Kur'ân-ı Kerim'in Tercemesi ve Kur'an Tercemesinin namazda ve namaz dışı ibadetlerde asıl metin yerine okunması meselesi ortaya atılmıştı. Bazı kimseler bunu bir ırkçılık politikası sanıyordu. Mesele hiç de öyle değildi.

Öte taraftan Mısır'da bazı tatavacılar, Kur'ânın dilini değiştirme hadidesi karşısında, kavmiyetçilik meselelerinde müsamahe hudutlarını aşarak, bu iddiayı ortaya atanlara fıkıh kaynaklarından deliller hazırlar gibi, olanca gayretlerini seferber ediyorlardı.

Halbuki mesele hem Arapça Kur'an çevirilerine hem müslüman Türk milletinin arzusuna tamamen yabancıydı.

Bu durumda Kur'ân-ı Kerimin üstünlüğünü savunmak ve Türk Milletinin kendini İslâm birliğine bağlayan bu en son ipi de koparmasına mani olmak için bu konu da fikir ortaya atanların hatalarını göstermek istedim(58).

Mesele Mısır'da günlük gazete ve dergileri günlerce öyle meşgul etti ki bir yazar «Yine Kur'an Tercemesi» diye bir başlık atarak artık meselenin bıktırıcı olduğunu yazıyordu(59). Doğrusu dinî ve

56) Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi : 443.

57) Ülken, age., 452.

58) Mustafa Sabri, Meseletu Tercemeti'l-Kur'ân, 3.

59) age., 4.

İlmî yönden bu derece mühim ve ciddî bir mesele gelip geçici günlük basit hadiseler gibi ayağa düşürülmemeliydi.

Kitâbımın çıkması biraz gecikmiş olabilir. Mühim olan en isâbetli görüşün ortaya çıkmasıdır. Fikirlerin de meyveler gibi olgunlaşmaya ihtiyacı vardır(60).

Meselenin Akış Biçimi :

Mısır basınında Kur'an Tercemesi meselesi iki ayrı bakış açısından yürütülüyordu :

1. Üstad Ferid Vecdi, el-Ehrâm ve diğer gazetede, gayet açık bir dille ve müteşebbislerini alkışlayarak meseleyi ele alıyordu.

2. Eski el-Ezher Şeyhi Üstâd M. Mustafa el-Mefâğî ise haftalık es-siyâse ve el-Ehrâm gazetelerinde daha kapalı gidiyordu.

Bu iki yolun farklı tarafları :

Ferid Vecdi yeni bir dil kullanıyor; iddiasını çağdaş-sosyal ve siyasî endişelere göre açıklamaya çalışıyor; geçmiş İslâm Hukukçularının görüşlerine çok az yer veriyordu. Muhterem Üstad Mustafa el-Merâğî ise onun kadar serbest hareket edemiyor, fıkıhın sınırlarını ve İslâm hukuk otoritetlerinin görüşlerini aşmıyordu.

Bununla beraber Merâğî bu mevzuda İslâm Hukukçularının amaçladığı noktadan ayrılıyor, meselenin özünde Ferid Vecdi ile birleşiyordu(61). Bu tavriyle Merâğî, Ferid Vecdi'nin fikirlerine fikhî bir kıyâfet giydiriyor; fakat beden ölçüleri tutmadığı için mesele açık yeri kapalı yerinden çok kadınlara benziyordu(62).

Müellifin kendi ifadeleriyle anatomisini çizmeye çalıştığımız eserin tasnif sistemini ve metodunu da yine müellifin kaleminden okuyalım :

Müellifin Tasnif Sistemi ve Metodu :

Bu araştırmada müellif bu iki otoritenin görüşlerini iki ayrı bölümde tahlil etmek istediğini; ayrıca Bedâyi.u's-sanayi fî-terfîbi's-serayi' müellifi Alâuddin el-Kâsânî'nin İmam A'zam Ebu Hanife'nin, Farsça Kur'an tercemesi ile mutlak olarak namaz kılmanın caiz ola-

60) age., 4.

61) Mustafa Sabri, age., 5.

62) Mustafa Sabri, age., 5.

çağı hakkındaki ictihadına taassub derecesinde bağlı kalışını da ele alacağını : çünkü el-Kâsânî'nin, İmam Azam mezhebinin en güvenilir otoritelerinin onun bu ictihadından döndüğünü ve bu hususta kesinleşmiş ictihadının son ictihadı olduğunu naklettiklerini bildiği halde, Ebu Hanifenin iki seçkin talebesinin de ictihadlarına rağmen, onun önceki ictihadında direnmesi belki yeni hareket taraftarlarına delil olabileceğini ifade etmektedir(63).

Müellif kitabı iki kısma ayırmıştır :

I. Eski şüphelerin çürütülmesi,

II. Yeni şüphelerin çürütülmesi.

Ancak el-Merâğî, fakihlerin görüşünü naklederken manâyı anlamada çok ileri gittiği için birinci kısımda önce onu ele almayı lüzümlü bulduk, der.

Bu birinci kısım dört bölüme ayrılır.

İkinci kısım ise iki bölüme ayrılmaktadır. Birinci kısımda el-Merâğî ile el-Kâsânî, ikinci kısımda ise Ferid Vecdi'nin görüşleri tenkid edilmiştir.

Müellife Göre Kur'ân Tercemesi Münâkaşasının Dayandığı İlmî Mesnedler :

1. İmam Azam Ebu Hanife Hazretlerinin namazda Farsça Kur'ân Tercemesi okumanın mutlak caiz oluşu şeklinde ve sonradan döndüğü isbat edilen ictihadı,

2. İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammedin, sadece Kur'ân okumayı her şeye rağmen başaramıyanların namazda Farsça Kur'ân tercemesi okumalarının caiz oluşu şeklindeki ictihadları,

3. Kelâmcıların «Kur'ân Allahın yaratılmamış olan kelâmıdır» şeklinde vazettikleri kaide ile ilgili olarak kelâm-ı lafzî ile kelâm-ı nefsi'yi birbirinden ayırdetmemeleri.

el-Kâsânî, Ferid Vecdi ve Mustafa el-Merâğî ilk iki maddeyi ortaklaşa kabul ediyorlar; el-Kâsânî üçüncüde diğerlerinden ayrılıyor(64).

63) Mustafa Sabri, age., 5.

64) Mustafa Sabri, age., 5.

Ferid Vecdi'nin ve el-Merâğî'nin İleri Sürdükleri Akli İstidlâller :

1. Namaz kılan bir müslümanın namazda okuduğu ayetlerin manasını anlaması gâyet normaldir.

2. Arapların dışındaki milletler Kur'an-ı Kerim âyetlerinin manalarını bilmezlerse Kur'anla onların arasında din istismarcılarının girerek çeşitli din ve mezheplerin çatıştığı bir devirde, müslümanlar kendi kitapları hakkında iğfal edilebilir.

3. Kur'ân-ı Kerimi arapçanın hudutları içinde bırakmak İslâmın evrensel bir din oluşuna gölge düşürür ve İslâmın Araplara mahsus bir din olduğu iddiasını kuvevtlendirir(65).

Bunlardan ilki el-Merâğî'nin hararetle desteklediği bir görüştür ki fakihlerin ictihadlarını bu görüşü paralelinde hedefinden saptırmıştır. Bu hususta o kadar aşırı gider ki Ferid Vecdi bile onun bu davranışıyla alay eder. Son iki madde ise Ferid Vecdi'nin ortaya attığı fikirlerdir(66).

B. TELİF TARZININ GENEL KARAKTERİNİN ANA ÇİZGİLERİ

a. Yazı hayatına çok erken başlamış olmakla beraber, ilmî ve fikrî eserlerini daha çok aktif faaliyetlerden uzak kaldığı devrelerde veya hayatının son dönemlerinde vermeye çalıştığını görüyoruz.

b. İçinde bulunduğu ictimâî hâdiselerin konu seçiminde ona ilham kaynağı olduğunu da görüyoruz.

c. Eserlerinde daha çok fikrî ve nazarî mutalara dayandığını; gençliğinde kuvvetli bir tahsil görmüş ve ilmiye mesleğinin en üst mevkieinde yıllarını feda etmiş olmakla birlikte içinde bulunduğu ictimâî buhranlar, siyâsî girdaplar, aktüel çıkmazlar, millî ve mukaddes varlığımızın varlık-yokluk mücâdelesî, yüklendiği fiilî ve vicdânî sorumluluklar kaynaklara inmesine fırsat vermemiştir.

d. Eserlerini sistematik bir tasnif ölçüsünde, tenkit süzgecine tâbi tuttuğunu da göremiyoruz. Fikirlerini bir an evvel fani varlığından ictimâî vicdana emanet etme çabası sezilmektedir.

e. Bilhassa aktif hizmetlerden uzak kaldığı bazı dönemlerde, belki aktif hizmet hırsını yenememenin sevkiyle, bazı fantazi mevzu-

65) Mustafa Sabri, age., 5-6.

66) Mustafa Sabri, age., 6.

lara da daldığı görülmektedir. Meselâ İttihad ve Terakkinin korkusundan geçirmek zorunda kaldığı Romanyadaki hayatında yazdığı Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymeti İlmiyyesi ve Zihni Efendinin el-kavlü'l-Ceyyid'ine Reddiyesi bu çeşit eserlerindedir.

f. Eserlerinde daha çok diyâlektik metod kullanmıştır.

g. Görüşlerine katılmayabiliriz, ama inandığı fikirleri sadece müdafaa hassasiyetinden ayrılmadığı, karşı fikirlere tecâvüz taraf-tarı olmadığı eserlerinde tesbit edebildiğimiz özelliklerindedir.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerim

Beyânu'l- Hak, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin yayın organı, haftalık dergi, İstanbul, 1326 (1908) - 1329 (1911), I-IV cild.

İslâm Ansiklopedisi

Hayat Tarih Mecmuası, I. cildi, İstanbul, 1969.

Albayrak, Sadık, Son Devrin İslâm Akademisi Dâru'l-Hikmeti'l- İslâmiyye, İst., 1973.

Altunşu, Dr. Abdulkadir, Osmanlı Şeyhulislâmları, İst., 1967.

Armağan, Doç. Dr. Servet, İslâm Hukukunda Sigorta Konusu ve İki Belge (İÜHF Halil Arslanlı Anısına Armağan'dan ayrı Basım), İst, 1978.

Dânişmend, İ. Hâmi, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I-V, İst., 1947-1971.

Huzur Dersleri, Ord. Prof. Ebu'l-Ulâ Mardin, I-III, İst., 1966.

İbnulemin, Mahmud Kemâl, Son Asır Türk Şairleri, I-III, İst., 1930.

Kehhâle, Omer Rızâ, Mu'cemu'l-müellifin, I-XIII, Dımaşk, 1957.

Mustafa Sabri, Dinî Müceddidler, İst., 1977 (Sebil Yayınları).

———, Mevkıfu'l-beşer tahte sultâni'l-kader, Kahire, 1352.

———, Mevkıfu'l-akl..., I-IV, Kahire, 1369.

———, Mes'eletu Tercemeti'l-Kur'an, Kahire, 1351.

———, Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi, İst., 1335/1337.

———, Meseleler Hakkında Cevaplar (Beyânu'l-Hak'da yazdığı bazı makalelerinin toplamı), İst., 1986.

Tunaya, Prof. Dr. T. Zafer, İslâmcılık Cereyanı, İst., 1962.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1965.

Ülken, Hilmi Ziya, Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi, I-II, İst., 1966.

Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm, I-XII, Beyrut, 1389/1969.

İSHAK B. HASAN ET-TOAKTİ'YE AİT BİR EĞİTİM PROGRAMI MANZÜMU'L ULÜM

Ömer ÖZYILMAZ*

Değerli İlim Adamları, Değerli Misafirler,

Eğitim ve öğretim bir çok unsurların sistematik bir şekilde bir araya getirilmesiyle teşekkül edecek bir olgudur. Öğretmen (eğitici), öğrenci (eğitilen) ve eğitim programları bu unsurların bazıları ve en önemlilerindedir. Bunlar içinde de eğitim programlarının apayrı bir ehemmiyeti vardır. Zira «Eğitim ve öğretimin süresini, öğretmen, öğrenci, bina ve diğer araçların daha iyi kullanılmasını sağladığından öğrenimin verimini artırır(2).

*) U.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

1) Eğitim programları çok değişik şekillerde tarif edilmektedir. Bunlardan bazılarını şöylece sıralayabiliriz :

I — Eğitim Programı bir kültür ölçüsüdür.

II — Öğrenci davranışlarının istenen yönde oluşturulması için yapılan etraflı planlama sürecince Eğitim Programı denir.

III — Bir okulda, ya da okullarda öğrenciye ne öğretilmesine gereğine ilişkin organize kararları içeren bir dökümandır.

Bu tariflerden hareketle ortak bir tanıma şöyle varabiliriz :

Eğitim Programı; Bir eğitim kurumunun çocuklar, gençler ve yetişkinler için sağladığı, millî Eğitimin ve kurumun amaçlarına dönük tüm faaliyetleri kapsar. Öğretim, ders dışı faaliyetler, özel günlerin kutlanması, geziler, kurslar, rehberlik, sağlık vb. hizmetler ve fonksiyonlar bu çerçeve içine girer. (Varış, Fatma, Eğitimde Program Geliştirme, s. 17)

2) Doğan, Hıfzı, Analiz ve Program Hazırlama, s. 10.

Eğitim programları, eğitim olgusu içinde bu derece önemli bir yere sahip olunca, tabii olarak eğitimcilerin yoğun dikkatlerine sahne olmuşlardır. Gerçi bizde, «Bazılarına göre programlı eğitimin en eski babası Descartes'tir; bazılarına göre ise Galien veya Socrates'tir. Ancak kimse programlı eğitimin Amerikan Psikoloğu Skinner tarafından icat edilmiş olduğundan şüphe etmemektedir.»(3) şeklinde bir anlayış mevcut ise de yapılan araştırmalar bu şekildeki anlayışları pek desteklememektedir. Zira mevcut araştırmalara baktığımızda(4) gerek okul öncesi eğitim için, gerekse okullarda (medreselerde) uygulanmak üzere hazırlanmış eğitim programları yönünden İslâm Dünyasında zengin bir birikimin mevcut olduğunu görmekteyiz.

İslâm Tarihi boyunca müslüman bilim adamları ve eğitimcileri tarafından hazırlanmış olan eğitim programlarını üç kategoride incelemek mümkündür :

- 1) 0 - 6 yaşları arası çocukların eğitimini tanzim eden eğitim programları,
- 2) 6 - 12 yaşları arası çocukların eğitim ve öğretimini düzenleyen eğitim programları,
- 3) 12 ve daha sonraki yaşların eğitim ve öğretimini organize eden eğitim programlarıdır.

Anılan yaşlara ait eğitim programları başlıbaşına birer konu olup, ehemmiyetlerine binaen üzerlerinde durulması gerekir. Fakat biz mevcut şartları da göz önüne alarak bu tebliğimizde sadece bunların üçüncüsüne kısaca değinmek istiyoruz.

Orta öğretim ve lisans dönemini kapsayan bu programlar, öğrenciyi Kur'an ve yazı öğretiminden başlatıp mütebahhir bir ilim adamı oluncaya kadar hangi ilimleri, hangi metodlarla okuyup öğrenmesi ve talebelik hayatında nelere dikkat etmesi gerektiğini veciz bir şekilde açıklarlar. Bilhassa Osmanlılar döneminde Anadolu'nun dört bir yanında uygulanmış programlar bugün peyderpey su yüzüne çıkarılıp ilim alemine takdim edilmeye başlanmıştır. Bunlar arasında Sa-

3) Pocztar, Jeri, Programlı Öğretim (Çev. Dr. Alişan Hızal) s. 17, Ankara 1977.

4) Çelebi, Ahmet, İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi, (Çev: Ali Yardım) s. 45 vd., İstanbul 1976.

çaklızade Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî, Ali Uşşakî ve İbrahim Hakkı Erzurumî Hazretlerinin hazırladıkları programları sayabiliriz. Tebliğimizin asıl konusunu teşkil eden İshak b. Hasan et-Tokadî (5)'ye atı «Manzûmu'l-Ulûm» isimli eğitim programı da bunlardandır.

MANZUMU'L-ULÛM

Kısaca hatırlatmağa çalıştığımız bu ön bilgiler çerçevesinde eserimizi incelemeğe geçebiliriz.

Bahisi konusu ettiğimiz Manzum'l-Ulûm (veya Nazmu'l-Ulûm isimli eser (H. 1100/M. 1688) de vefat eden İshak b. Hasan et-Tokadî'ye aittir. Nazım türünde kaleme alınan eser Osmanlıca olup, matbudur(6). Yazma nüsha 19 varak, matbu olanı ise 11 varaktır. XVII. yüzyıl kültür ölçüsü olarak elimizde bulunan bu program bir giriş, 22 beyan (bab) ve bir tetimme (sonuç) tan müteşekkildir.

Giriş bölümünde Allah'a hamd ve senadan sonra O'nun sıfatlarının tecellisinden bahs açılıp bu husus şiir diliyle vurgulanıyor. Na't ile devam eden bölümde İmam Hanife ve onun talebeleri, müellifinin kendi üstadı ve devrinin padişahı hakkında methiyeler yer almaktadır. Ayrıca bu bölümde eserin yazılış sebebi de açıklanıyor ki ilgili beyitlerde şöyle deniyor :

Murassa' lâ'l-i yakût u dûr'den - Ehadis-ü Kitab-ı Muteberden
Edüp her ilim halinden tekellüm - Ne keyfiyettedir talim-ü teallüm
Mühैया eylemiştim bir acüle - Terâkib-i Arap üzre bir risale
Gelürdi hatır-ı ğam nekîne gâhi - Bu lü'lü-i nesri nazmetsem ilahi
Müyesser eyledi ol Rabbim Allah - Hayalimde hitab ettim seher
gâh

Son olarak ise öğrenciyi ilme ibadet ve güzel ahlâka teşvik ederek bu hususlara onu motive etmektedir. Motivasyon hususu gerek müellifimizin, gerekse diğer İslâm eğitimcilerinin bilhassa dikkat ettikleri bir husustur. Çünkü bugünkü psikoloji sistemleri de çok iyi tesbit etmişlerdir ki teşvik unsuru olmadan, öğrencinin, ilim hususunda gerekli seviyede motive edilmeden arzu edilen başarıya ulaş-

5) Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Tahir, B. Mehmet, Osmanlı Müellifleri c. I, s. 356.

6) Eserin matbu olanı, Bursa Eski Eserler ve Yazmalar Kütüphanesi Nu : 961 de, ayrıca yazma bir nüshası da A.Ü. Kütüphanesi, Özege Bölümü Nu : 70 de kayıtlıdır.

ması mümkün değildir. Bu sebebledir ki çağdaş psikoloji sistemlerinde öğrenme psikolojisinin mühim bir kısmını motivasyon konusu oluşturmaktadır. Müellifimiz bu hususta şöyle demektedir :

«Edüp tahsil-i ilmi ey nûrı dîdem- Salât-ı Hamseden ayrılma bir dem Mukarin eylesin ilim salaha - İki dünyada bâistir felaha
Yakın olma sakın bir yâd'a gûya - Muhasip olma her giz zişt-i hûya
Odin tedrise üstâd-ı edîbi - Fe inne'd-derse ğarsun Ya habîbi
Eyü fehmeyle dersin eyle ezber - Mükerrer et mükerrer et mükerrer»

Giriş bölümünden sonra sırasıyla şu ilimlerin tahsil edilmesinin gerektiği vurgulanıyor.

1 — TECVİD İLMİ VE ÖĞRETİMİ

Bazı alimlerin, daha sonra öğrenilmesi gerektiğine dair kanaat izhar etmelerine rağmen İslâm eğitiminde şu genel kaideyi görüyoruz.: İslâm eğitimi Kur'an eğitimi ile başlar. İşte müellifimiz de bu kaideye binaen öğrenciyi Kur'anla karşı karşıya getirip ona ilk önce Kur'an'ın okunuşunu düzgün bir şekilde öğretmeyi planlıyor. Bunun için de Tecvid okumanın gerekliliğini vurguluyor. O bu hususta şöyle diyor :

«Eday-ı Farz-ı ayn et ol mücevvid - Mukassirler olur vechin müsevvid

Bilahare bu babta Farz-ı ayn olarak gördüğü tecvîd ilminin öğrenimine dair metodik bilgilerle ders kitabı olarak okunması gereken eserlerin isimlerini veriyor.

2 — KELÂM İLMİ VE ÖĞRETİMİ

Değerli ilim adamları,

Bilindiği gibi İslâm alemi Asr-ı Saadet'ten aldığı potansiyel kuvvetle uzun zaman güçlü fikir cereyanlarına sahne olmuş, çok değerli ilim adamları yetiştirmiştir. Öyle ki bu durum milâdi XII. hatta XIII. asrın sonuna kadar devam etmiştir. Fakat bilahare kendi içinde bir duraklama ve gerileme dönemine girdiği hepimizce malumdur. Belirtilen bu dönemde büyük alim ve devlet adamı Fatih Sultan Mehmet, anılan kötü durumu ortadan kaldırmak için medreselerin programına fikir münakaşası yapan Kelâm ilmini koydurmuş ve alimlere

şerh ve haşiyeler yazdırmak suretiyle bu husustaki fikir hareketlerini teşvik etmiştir(7).

İşte müellifimiz de farz-ı aynî ilimlerden saydığı Kelâm ilmini, Kur'an öğretiminden hemen sonra programına koymakla aynı yolu takip ettiğini göstermektedir. O, bu hususta şöyle der :
«Tevâlî'dir reis İlm-i Kelâm'a - Kütüb tertibi nakıs bu kelâma
Bu ilmin farz-ı aynî olması azhar - Güneşten herkese ve mah-ı enver

Daha sonra Kelâm ilminin öğretimi ile ilgili usul bilgileri ile ders kitapları hakkında genel bilgi vermektedir.

3 — FIKIH İLMİ VE ÖĞRETİMİ

Osmanlı medreselerinin programına baktığımızda üzerinde en çok durulan ilmin İslâm Hukukunun furuata ait olan kısmının olduğunu görürüz. Bu, o toplumun müstekar bir toplum oluşundandır.

Müellifimiz de farz-ı aynî olmadığını söylemekle beraber fıkıhın öğrenilmesi gerektiği hususunda şöyle demektedir :

(Ey oğulcuğum fıkıh ilminde derinleş zira o en hayırlıdır, cehalet ise en zararlı hastalıktır. Herhangi bir ilimle izzet ve şeref bulmak istiyorsan eğer, izzet ve şerefe en lâyık olan fıkıh ilmidir.)

Böylece önemini vurguladıktan sonra fıkıhın öğrenimi ile ilgili geniş bilgi verilmektedir.

4 — TASAVVUF VE ÖĞRETİMİ

Bu babta tasavvufun tarifi, sofilerin halleri ile mustasviflerin durumlarından bahsedilmekte ayrıca tasavvufu öğrenme ve yaşamanın yolları gösterilmektedir. Bu hususta okunması gereken kitaplar hakkında da bilgi verilmektedir.

Şunu hemen vurguluyalım ki Osmanlı medreselerinde Tasavvuf dersinin okunduğunu araştırmalarımıza rağmen bulamadık. Hatta Şeyh İbrahim Hakkı Erzurumî Hz. nin hazırladığı Tertib-i Ulûm isimli eğitim programında dahi tasavvuf dersinin olmadığını görüyoruz. Buna rağmen bu programda anılan dersin olması ilginç bir olaydır.

7) Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, s. 26 T.T. Kurumu Basımevi, Ankara, 1965

5 — HADİS İLMİ VE ÖĞRETİMİ

Öğrenilmesi farz-ı kifâye ilimlerden olarak saydığı Hadis ilminin öğretimi hakkında şöyle diyor :

«Ehâdîs-i Rasulallahla' meşgul - Olan oldu iki dünyada makbul
Ne âli mertebe hıfz-ı ehâdîs - Hususan niyyet-i ta'lîm-ü tahdîs»

Her bölümde olduğu gibi teşvik mekanizmasının devam ettiği bu bölümde de daha sonra hadîs öğretiminin metodu ve ders kitapları hakkında geniş bilgiler verilmektedir.

6 — TEFSİR İLMİ VE ÖĞRETİMİ

«Yazup Envar-ı Tenzil'inde Ğazi - Hilaf-ı maziye oldu razı
Reisdir dur ulûma İlm-i Tefsir - Budur farz-ı kifâyet etme taksir
Kelamullah ola bir ilme mevzu - Ne methetsen anı olmaz mı maḥbu
Nedir fazla desen sair kelâma - İlah'ın fazlıdır cümle enama»

Bu beyitlerle tefsir ilminin ne yüce bir ilim olduğu hususunda öğrenciyi motive ettikten sonra iyi bir Kur'an Tefsirinde şu hususların olması gerektiğini söylüyor.

«Tefasîre gerektir zî taassüf - Ekallî onsekiz ilme tevakkuf
Daha sonra bu mertebeye ulaşmanın metodunu veriyor.

7 — TIP İLMİ VE ÖĞRETİMİ

Tıp ilmi islâm aleminde her zaman en önemli ilimlerden sayılmış ve öğretimi kesintisiz sürdürülmüştür. Bu hususta İmam Şafii Hazretlerinin şu sözü hadiseyi veciz bir şekilde anlatmaktadır. «İlim iki türdür : Biri Fıkıh İlmidir ki bu din ilmidir. Diğeri Tıp İlmidir ki o da bedene ait ilimdir. Bunlardan başkası meclislerin süsüdür».(8).

Müellifimiz de öğrenilmesi farz-ı kifaye ilimlerden olarak saydığı Tıp İlminin mühim bir kaidesini şu vecize ile dile getiriyor ki, çağdaş tıp otoriteleri de aynı görüşü paylaşıyorlar.

«Yemek içmekte var sen itidale - Etibbadan ne hacet suale»

Daha sonra bu mevzuda da Rasulallah'ın tabiblere yol gösterici olduğu vurgulanarak Tıbb-ı Nebvî'nin güzelce incelenmesi istenmektedir.

8) Zernûcî, Burhanettin, Ta'lîmu'l-Müteallim, s. 4, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980

Bilahare Lügat ve Tarih İlmî, Mantık İlmî, Âdâbü'l Bahs Ve'l Münazara İlmî, Usul-ü Fıkıh İlmî, Belağat İlimleri, özellikle Matematik, Geometri, Felsefe, Astronomi, Astroloji, Kimya, Edebiyat İlimlerinin değerleri ve bunların öğretimine dair güzel bilgiler ve usuller verilmektedir.

TETİMME (SONUÇ)

Sonuç kısmında, bu programın kendisine tatbik edilen öğrenciye hayatta nasıl hareket etmesi gerektiği hususunda rehberlik vazifesini yaparak şu tavsiyelerde bulunuyor.

1 — Hayatta devamlı cehaletle mücadele etmenin gereğini vurgulayarak şöyle diyor :

«Mürekkepten kaçup bir kaç meraklı - Demez ilme hicap ol merd-i âkil
Ulûmi kesbeder ol âr kılmaz - İlahın feyzini inkâr kılmaz»

2 — Hayatını tahsil ettiği ilme göre tanzim etmenin lüzumundan bahisle şöyle diyor :

«Gece gündüz olup ilm ile âmil - İbadette eder ikdam-ı kâmil»

3 — İlmin pratik hayat için tahsil edildiğini, binaenaleyh ilmin amelini imamı olduğunu, hareketlerin ona göre ayarlanması gerektiğini vurgulayarak şöyle diyor.

«Amel fazıl ziyade ilmi efdal - Buna şahit eyler Kur'an-ı Münzel
Tetimme bölümünde daha sonra «Beyanü'l-Va'z Ve't-Tedris»

diye bir başlık açarak halka va'z etmenin ve öğrenci okutmanın önemini şöyle ifade ediyor :

Tarik-ı Enbiyadır va'z u tedaris - Uluvv-i rütbedendir ders-i İdris
İmam-ı A'zam tariki ders ve fetva - Rıda Afitabe ehl-i ilme takvâ»

Bundan sonra «Beyanu Hali'l Kazaî» ser levhasıyla kadınlık mesleğinin ve hüküm vermenin önemini vurgulayıp kadı adayları olan öğrencinin dikkatini bu yönde çekiyor ve ona örnek olarak İmam Ebu Yusuf Hz.lerini gösteriyor. O bu hususta şöyle diyor :

«Ebu Yusuf gibi olursa kazî - Kazasından olur Mevlası razî»

Daha sonra hükümleri hevay-ı nefse uyarak vermenin ne büyük bir felaket olduğunu vurgulayıp bu hususta muhtemel rüşvet tekliflerine karşı kadı adayına koruyucu aşu uygulamaktadır. Şöyle ki :

«Kaza taklidi rüşvetle beladır - Sahih oldur anın hükmü hevadır»
Bölüm şu dua ile sona eriyor.

«Beni sevket amelde ilme Ya Rab - İki dünyada rüsvay kılma Ya Rab»

Kitabın sonun da bir de mersiye eklenmiş ki orda kendisinin ilim tahsil eden Fadlullah isimli bir oğlu olduğunu, bunun o dönemde yani Hicri 1080 ile 1100 arasında Tokat ve çevresinde baş gösteren taun (veba) salgınından binlerce Tokatlı ile birlikte vefat ettiğini beyan ediyor. Böylece bir yandan üzüntüsünü dile getirirken tarihi bir hadiseye de parmak basmış oluyor.

Eser bu şekilde tamamlanmış oluyor.

DEĞERLENDİRME

İshak b. Hasanet-Tokadî'nin Manzumu'l-Ulûm isimli eseri üzerine yaptığımız çalışma bize şu hususları tesbit etme imkanını vermiştir.

1 — Eser, giriş bölümünde tarifini verdiğimiz ve eğitim bilimleri çerçevesinde teknik bir terim olarak bilinen bir «Eğitim Programıdır» Bugün mükemmel bir eğitim programında öğretim programları, faaliyet programları ve rehberlik programları bulunması gerektiği kanaati vardır(9).

Bundan üç asır önce yazılmış olan Manzumu'l-Ulûm'da bahsedilen bu hususları aynen bulmak mümkündür. İşte eser bu yönüyle takdire şayandır.

2 — Şimdiye kadar «Manzum Akaid» isimli eseri ile ilim adamları arasında meşhur olan Tokadî'yi artık yeni ve önemli bir yönü ile daha tanımış oluyoruz. Bu yönüyle de İshak b. Hasan et-Tokadî güçlü bir eğitimci ve eğitim programcısıdır.

3 — Olayların tarih içinde aldıkları biçim, kazandıkları anlam bugünün davranışlarına da açıklık getireceği için görüşlerimizin beraklaşmasında önemli rol oynayacaktır(10). Bu cümleden olarak, geçmiş dönemlerde tahsil hayatının programlarının nasıl ve niceliği, bir de ulaştığı sonuç bizim için üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. İşte bu program bu açıdan büyük bir önemi haizdir.

9) Varış, Fatma, Eğitimde Program Geliştirme, s. 18, AÜEF. yay. Ank. 1978

10) Özel, İsmet, Üç Mesele, s. 13, İstanbul, 1978

4 — Manzumu'l-Ulum'da çizilen program bugün anlaşılın dar manasıyla bir «Din» eğitimi olmayıp; içinde Felsefeden Tıbbı, Geometriden Edebiyata, Mantıktan Hadise kadar uzanan boyutlarıyla bütüncü bir anlayışla kaleme alınmıştır.

5 — Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde okutulmakta olan «Din Eğitimi Anabilim Dalı» henüz inşa edilmekte olan bir ilim dalıdır. Bu sahada çalışma yapan ilim adamları bir yandan toplumun (Din Eğitimi hususundaki) meselelerine çözüm ararken bir yandan da mensubu buldukları ilim dalının metod, gaye ve uğraş alanlarını tesbit edip, onun gelişmesini tamamlamasına gayret ederler. İşte Manzumu'l-Ulüm'un henüz inşa edilmekte olan bu ilim dalı için önemli bir malzeme olacağı kanaatındayız.

6 — Osmanlı eğitim sistemi üzerine, asrımızda bir çok çalışmalar yapılmıştır. Bu değerli çalışmaların hemen hepsinde ortak bir eksiklik mevcuttur. O da : Osmanlı Medreselerinin eğitim programlarının tam olarak tesbit edilemeyişidir. Bu hususta, araştırmacıların değişik kaynaklardan aldıkları parça parça bilgilerden, istidlâl yoluyla bir bütüne varıp, «işte Osmanlılarda takip edilen program şöyleydi» demenin gayreti içinde olduklarını tesbit ettik.

Bu program dolaylı olarak bu hususa da bir açıklık getirme şansına sahiptir.

ZİLELİ ÂŞIKLARDA DİNİ MOTİFLER

Mehmet YARDIMCI

Sayın Valim, Sayın Belediye Başkanım, Değerli Bilim Adamları ve Tokatlı Hemşehrilerim.

Türk halk şiirinin odak noktalarından biri şüphesiz Tokat'dır. Tokat'ın da halk şiirine en çok emek veren, sazı ile sözü ile bu duygulu edebiyat türüne en çok hizmet eden yöresi Zile'dir.

Anadolu'nun hiç bir ilçesinde Zile'de yetişen saz ustası, söz ustası güçlü âşık sayısında âşık yetişmemiştir. Daha nüfusu 50 bine ulaşmamış bir ilçede yetişen sayısı 60'ın üzerinde iz bırakmış gelmiş geçmiş Zileli âşığın binin üzerinde eserini derlemiş olmamız bu ilçede halk şiirine verilen önemi ortaya serer kanısındayım.

Tokat yöresinde yaşayan âşıklar islâmi kuralları gerek hayatlarının tamamına gerekse sanatlarına tam uygulamışlardır. Tokatlı Nuri'den, Fedâî'ye, Ceyhuni'den Talibi'ye, Bedri'den Zefil Necmi'ye kadar Tokat yöresinde yetişmiş hangi âşığı irdelerseniz irdelleyin tanrı sevgisinin, hak yolunun, her duygudan üstün olduğunu görmezlikten gelemezsiniz.

Şüphesiz bu yörede yetişen âşıklar doğa üstüne, gurbet üstüne, sevda üstüne nice şiirler söylemişler, nice güzellemeleleri tele ve dile dökmüşler ama en özgün deyişlerini de Tanrı yoluna, Peygamber ve Ehli beyit yoluna söylemişlerdir. Bu tebliğimizde zamanında kısıtlığı nedeniyle sadece Zileli âşıklar üzerinde durmayı uygun bulduk. Örneklerin bir bölümünü de henüz yayınlanmamış elimizdeki örneklerde

bulunan şiirlerden seçtik. Tokat'ın yetiştirdiği âşıklar üzerinde de çeşitli zamanlarda duracağız.

Zile ve yöresi âşıklarının şiirlerinde dini motifler baş köşeyi almış şiirler bu duygu ile zarif bir dantel gibi örülmüştür.

Bu âşıkların şiirlerini okuyunca dine, doğruluğa, halkı iyi yolda eğitmeye ne büyük emek verdiklerini görmeden geçemeyiz.

1854-1914 yılları arasında yaşamış Zileli Fikri'nin Bakara suresinin 152. ayetine işaret eden «Ol Allah'ı Zikredelim»,

19. yüzyıl âşıklarından Sadık'ın ihlas suresi'nin 1. âyetine işaret eden «İsminde okunur Alah-u ahed» dizesi; yine aynı âşığın «İptida eliftir Hak'kın kelâmı» deyişi; Mevci'nin «Yaratan Allah'ı zikreder dilim» deyişi;

1850-1915 yılları arasında yaşamış Dabak Hürremi'nin «Cihanın sırrını sübhan'da buldum» biçiminde söyleyişi, (ve aynı âşığın Allah cenneti dilediğine, ilmi ise isteyene verir Hadis-i Şerifini işaret eden «Daïma Hudadan ilim arzettim verdi muradımı ilmim ahzettim» biçimindeki söyleyişi),

Recâi'nin; «Nimeti yezdanı inkâr eyleme» şeklindeki dizesi.

1743-1813 yılları arasında yaşayan ve Zile'nin bilinen en eski âşığı Tâlibi'nin; ihlâs suresi'nin 2. ayetini işaret eden,

Zikredip okuyup Allahüssamed
Âlemin rızkını veren bir ahed

beyiti; yine aynı âşığın

«Ey yaratan sana sığındım kaldım»
«Görsem Hakk'ı hayalimde düşümde»

ve

«Tâlibi hasılı kıl Hakk'a amel»

dizeleri;

18. yüzyıl âşıklarından Zileli Mümin'in;
«Kulda medet yoktur yalvar Allah'a»,

deyişi;

Suzi'nin;
Bir kişiye Hak'tan nazar olursa

Çekilir boran kış yazınan gider
beyiti;

Zileli Fedâî'nin;
«Bakıp her surette Hak'kı görmeyen
İşte ona derler âmâ gözü yok,

ve

«Kör oldum kim Hakk'ın nişanın görmez»
deyişi,

«Kadir Mevlâm hikmetinden sorulmaz
Kimi kullarını aziz eyledin

Kiminin sözleri zehirden acı
Kimini şekerden leziz eyledin»

diyen Zileli Ceyhuni'nin 88 dizeden oluşan Hikmet Destanı, Tanrı motifi ile yüklenmiş Allah'ın hikmetlerini çarpıcı biçimde dile getirmiştir.

Zileli Âşıklardaki Allah sevgisini, bu yüce inancı dile getiren yüzlerce dize tesbit etmiş durumdayım. Yer ve zaman darlığı nedeniyle bu konudaki örnekleri daha çoğaltmayacağım.

Zileli âşıklar Hz. Muhammet sevgisini de coşkulu bir biçimde dile getirmişlerdir;

«Ayırma şefaattinden bizi Muhâmmet»
«Nuru Muhâmmed'e güher dediler»

ve

«Nuri kudret Mustafa'nın hakkıçün»
diyen Âşık Sadık,

«Muhammed Miraç'ta Hakk'ı görürken
Bu esrar-ı nebi bürhan içinde»

diyen Zileli Fedâî,

«Züptei Muhammet Sultan'a gel gel»

diyen Sıtkı gibi âşıklar şiirlerinde Hz. Muhammet sevgisini ve ona bağlılığı ifade eden güzel deyişlere ulaşmışlardır.

Zileli Âşıkların şiirlerinde Hz. Ali sevgisi de özenle işlenmiş motiflerdendir.

Dabak Hürremî'nin;
«Hak aslana verdi Döldül Zülfikâr
Keramet-i Ali Arslan'da buldum»,
Fevzî'nin;

«Var nesl-i Ali'den inabet eyle»,
Sofoglu'nun;

«Ali imdat yetiş diy eçağırın»
Fikrî'nin;

«Ali Rinde gelir Zülfikâr kati»
Kadın âşıklarımızdan Büryan Ana'nın;
«Ali evlâdı hiç inkâr olur mu?»

deyişleri ve

Âşık İsmail'in;
«Der ki İsmail'in bu bir nur idi
Akıl fikir ermez bu bir sır idi
Bizim bildiğimiz Ali bir idi
Şimdi her köyde Ali eylediler»

biçimindeki söyleyişi Hz. Ali sevgisini belirleyen güzel örneklerdendir.

Zileli âşıklar şiirlerinde Kur'an konusuna da eğilmiş, bu yolda güzel dizeler vermişlerdir.

Kul Yusuf'un;
«Balçıgım topraktır inancım Kur'an»

deyişi,

Dabak Hürremî'nin;
«Evvelâ lezzeti Kur'anda buldum»

deyişi,

Zefil Necmî'nin;
«Dört kapı kırk makam bakidir Kur'an» ve
Âşık Sadık'ın;

«Altı bin altı yüz atmış altayet
Kalbim Kur'anımı bilmezdim ezel»

biçimindeki söyleyişleri bu yüce duyguyu ustaca dile ve tele aktarırlarının kanıtlarıdır.

Zileli Âşıklar Namaz konusunda;
Zefil Necmi sözün okunup yaza
Talip oldur kendi özünde geze
Kırk sekiz cuma farz oldu bize
Beş vakti kılmayana ne deyim»

deyip namaz konusunda tavırlarını ortaya koymuş,

Büryan Ana adlı kadın şair;
«Girdi camisine namazın kıldı»

biçimindeki söyleyişi ile bu motifi en güzel biçimiyle şiirlerinde kullanırken,

Âşık Fedâî de;
Şirretin kabul olmaz ibadeti
Günde bin rekât kılsa nâmazı

ve

Kabul olmaz Hakk'a namaz niyazı

şeklindeki deyişleri ile dini motiflerin en önemlilerinden namaz temini ustaca şiirlerine sokmuştur.

Zileli âşıklardan Gulâm Haydar;
«Dört kitabın dördün buyurdu Allah»
Zikriye Bacı;
«Dört kitab içinde okunur âyet»
Büryan Ana da;
«Dört kitabın dördü ezberi verdi»

diyerek dört kitap gerçeğini şiirlerinde dile getiren âşıklarımızdandır.

Zileli âşıklarda Ehlibeyt ve Kerbelâ olayı da sıkça dile getirilmiş bu konuda çokça şiirler yazılmıştır.

Âşık Fikrî;

«Elestüde Hak buyurdu inandım
Ehl-i beyte ikrar vermezsen olmaz

derken Tanrı'nın insanları yaratmadan ruhlarını bir araya toplayıp «Ben sizin Rabbiniz değil miyim» dediği dini olayı telmih edip Ehl-i Beyt'i yani Hz. Muhammed'in aile efradını dizelerine ustaca aktarmıştır.

«Ehl-i beyt yoluna vermişiz başı»
diyen Sıtkı ve

Bülbül gibi gönül ah ü zar eder
Arif helâlından kisb-i kâr eder
Sever Ehlibeyt'i iftihar eder

biçiminde söyleyen Fevzi bu yolda güzel şiirler yazmışlar;

«Turnam sen de Kerbelâ'ya vardın mı?»

diyen Kemteri gibi Zileli bir çok âşık kerbelâ olayına dizelerinde
ustaca telmih yapmışlardır.

Bu yöre âşıklarının şiirlerini incelediğimizde
«Bendal bir mürşide irfana gel gel» diyen Sıtkı,
«Eriş bir mürşide ol kâmil insan» diyen Fevzi,
«Mürşidin sevmeyen bulmaz sâdeti» diyen Fedâî,
«Bir usta kâmilden gerçeği buldum» diyen Remzânî,
«Bir mürşitten kendin düzelt
Gevher al dükkânın bezet»

diyen Katibi'nin şiirlerindeki mürşid ve Kâmil insan temini işleyen
dizelere çok sık rastlanmaktadır.

Çeşitli din uluları, kutsal bilinen kişiler Zileli âşıkların şiirle-
rinde en bol rastlanan unsurlardandır.

İbrahim;
«Altından âridir gümüştan temiz
Hazreti Fâtıma nuruna benzer»

derken,

Dabak Hürremî;
«Dini âşikâr etti bu cehar-yâr»

deyip dört halifeyi dile getirir.

Kâtibi;
Ey Kâtib'im güçtür nefsin öldürmek
Erlük değil koymadığın kaldırmak
Bu zaman mahlûka Hakk'ı bildirmek
Mehdî gibi âdil sultana kaldı

biçiminde söyleyiş ile Mehdi'yi

Nurettin Seyfî de;
İsrâfil idi senin sırdaşın
Mikâil miraçta oldu yoldaşın
Hazreti Hızır sır karındaşın
Oluşuna hayran kaldım Kemal'im
derken,

İbrahim;
Hazret-i Meryem'in sırrına benzer
deyip,

Al-i imran suresinin 47. âyetine telmih yapar.
Fedâî,

«Eyüb'ün tenini kurda yedirdi
Pâre pâre etti her azasını»

diye Eyüp Peygamberi dizelerinde anlatırken yine Zile'nin meşhur
âşıklarından Âşık Kâmili;

«İki kurt bıraktı Hazret-i Eyyüb
Biri ipek sarar, biri bal eyler»
diye aynı konuyu ustaca dile ve tele dökmüştür.

Fevzi,
«Âkibet Yusuf'u caha düşürdü»
dizesi ile

Kâtibi,
«Olmayayım der isen Hüdâ'dan mahcub
İbret al Yusuf-u kıssa-i Yakub»
deyişi ile,

İsmail,
«Mısır ellerinde Yusuf-u Kenan
Hiç mahrum mu olur onanıp kalan»

biçimindeki söyleyişleri ile Hz. Yusuf menkıbesini dile getiren Zileli
âşıkların başında gelmiştir.

Zileli âşıkların şiirlerinde Hacı Bektaş-ı Veli sevgisi de yoğun
biçimde gözükmetedir.

İbrahim'in,
«Benden selâm söylen Sultan Bektaş'a», ve

İsmail'in,
«Dervişlerin hırka giyer şalıdır
Hünkâr Hacı Bektaş Veli'nin derdi»

dizeleri bu sevgiyi belirlerken,

Sıtkı'nın,
«Nesil Hünkâr Balım Sultan'a gel gel» ve

Talibi'nin,
Balım Sultan sana imdaad geldim»

deyişi,

Sefil Haydar'ın
«Danışık dağında doksan bin erler
Kadıncık Ana'ya hizmetçi derler»

biçimindeki söyleyişi Hacı Bektaş'ta bulunan bazı ermişleri de anmaktadır.

Çevrenin sosyal ve kültürel etkinliklerinden olsa gerek Zileli âşıkların şiirlerinde dini motifler o denli yoğundur ki,

Sefil Haydar'ın;
«Mansur gibi yapışirlar derime»
İbrahim'in;
«Enel Hak Mansur'un darına benzer»

Sıtkı'nın;
«Dâra çekilmişiz Mansur'lar ile»

deyişleri,

Zikriye'nin;
«Elzena gölünde salman'ı bulan»

Tâlibi'nin;
«Eşin yoktur cihanda hasbinallah
Caferi Sadık'tan dersin alasin»

Kemteri'nin;
«Şehitlerle Celâl Abbas nerede»

Fedâî'nin;
«Yarama em verir lokman habersiz» ve
«Ne denli Süleyman kaharman ise»

örneklerinde geçen dini kişilerin adları yüzlerce örnekten sadece birkaçıdır.

Dini deyimler de bu yöre âşıklarınca çok kullanılan motiflerdendir.

Dabak Hürremî'nin;

«Tıfl iken öğrendim rah-ı islâm-ı
İptida dinimi imanda buldum»,

Fedâî'nin;

«Niceler bu mülke konup göçtüler
Evliya enbiya ahkâm açtılar
Derdi belâ çekip zehir içtiler»

ve

«Erem dersen dü cihanda murada
Bin can ile bendal Âl-i evlâda»

Talibî'nin;

«Sırlar ağah olur ruz-u mahşerde»

Kâmilî'nin;

«Ne imiş an asıl zat-ı Tecelli»

deyişlerinin yanı sıra;

Zefil Necmi'nin;

«Müminin işleği ah ile zârdır»

Sefil Haydar'ın;

«Dinle münafıkın halin diyeyim
İnsafı kalbinden siler münafık»

Sıtkı'nın;

«Münafık şerinden adû sözünden»

dizeleri mümin ve münafık temini,

Fedâî'nin;

İman hazinedir iblis uğrudur
Çalar imanı ki şeytan habersiz

deyişi iman konusunu,

Zefil Necmi'nin

«Ruhu hiç bâtılda koymaz âşıklar»

Sadık'ın
«Günahın ve sevabın hesabın bilmez»

Büryan Ana'nın;
«Ezelden içmiştir kevser'i suyun»

Sadık'ın;
«Mübarek aylarda zekâtın gönder»

deyişleri de ruh, günah-sevap, kevser, zekât temlerini işleyen güzel dizelerdendir.

Dört kapı kırk makam ve Kırklar temine özel bir önem veren Zileli âşıklardan

«Dört kapıyı kırk makamı bilen var»
diyen Nurettin Seyfi,

«Şeriattan türlü günah getirmiş
Tarikatın kapısına oturmuş
Hakikatle defterini yitirmiş
Marifeti bilmeyene ne deyim»

diyen Zefil Necmî,

Kırkların deminde bire bir geldi

diyen Safoğlu gibi âşıklar bu yolda olgun eserler vermişlerdir.

Her âşık gibi Zileli âşıklar da felekten yakınmış sitemlerini, kahrılarını dile ve tele dökmüşlerdir.

Âşık Kâmil;
«Kâmil boşuna gözyaşın döker
Feleğe kahredip başını büker»

Âşık Ali;
«Yâri cüda kıldın benden ey felek»

Ârifi;
«Felek bendesini düşürdü zâre»

İskânî;
«Emeğimiz alıp veririz ele
Âdi felek bizi düşürdün dile»

Tayıp,
«Ey felek çarhından çevirdin beni»

Kâtibî;

«Mala mülke bakıp eyleme gurur
Bu felektir bölük bölük böldürür»

diye feleğe kimi kez küsmüş, kimi kez yakınmış, kimi kez de kah-
retmiştir.

Arif insan konusu da Zileli âşıklarda sıkça rastladığımız mo-
tifler olduğundan.

«Arifler haddedir âşıklar teldir»
diyen Sadık,

«Arif meclisine vardım oturdum»
diyen İskâni,

«Arif olup şu cihanda gezelim»
diyen Talibî,

«Arif helâlından kisb-i kâr eder»
diyen Fevzi'nin güzel örneklerini anmadan geçemeyeceğim.

Tekkeler ve zâviyelerin kapatılma olayını en güzel biçimde,

Zefil Necmî'nin;

«İtibar yok tekke ile dervişe» ve
«Dergâh yollarını boylamak kalktı»

dizeleri bu yöredeki âşıkların aynı zamanda birer aydın kişi oldu-
ğu gerçeğini gözler önüne süren unsurlardandır.

Zile'de yaşayan âşıkların şiirlerindeki dini motifler,

Fikriî'nin;

«İsm-i âzam duası da okuna», ve
«Elestü'de Hak buyurdu inandım»

Necmî'nin;

«İlm-i ledünn okur gayrı dil bilmez»,

Gulâm Haydar'ın;

«Ezeli ervahtan hem nesli belli»,

Fikriî'nin;

Fatiha süresinin 7. ayetini işaret eden
«Sırad-el müstakim yolun doğrudur»

Mevcî'nin;
«İlm-i ledünn sırrı cavidan Hak'tır
Zahir ilmi okur gör hakın çoktur»

Katibî'nin;
«Men ârefe ilminden nasip almayan»

Fedâî'nin;
«Gavvas oulp ilm-i hikmete daldım»

örneklerinde de belirtildiği gibi çoğu belli bir kültürü gerektiren örneklerden seçilerek dizeler arasına yerleştirilmiştir.

Her âşıkta olduğu gibi Zileli âşıklarda da ölüm temi ve buna bağlı olarak cennet-cehennem motifi en çarpıcı ve gerçek yüzü ile gözler önüne serilmiş aşıkların diline ve teline dökülmüştür.

Zefil Necmî;
Şu insana dellal oldum usandım
Öğüt verdim almayana ne deyim

diye başlayan şiirinde dini vecibelerini yerine getirmeyen ve doğru yoldan sapmış kişiler için «Yeri cehennemdir didar göremez» deyip cehennem motifini,

Remzanî;
«Kayıpta arama bulunmaz cennet»
deyişiyle cennet motifini dizelere aktarırken,

Zefil Necmî'nin;
Ölüm vardır bu dünyanın sonunda»,
Fedai'nin; «Zebânî elinden alınamazsın»

Raşit'in;
«Vakit âhır oldu ömrüm tükendi»

Tâlibî'nin;
«Fırsat hayal olur gelince ecel
Mal mülk nerde kaldı can elden gider»
Âşık Kâmilî'nin; Rahman suresinin 26. ayetini belirleyen
«Cihana gelenler elbette ölür»

dizeleri ölüm gerçeğini vurgulayan en güzel söyleyişlerdendir.

Şiirlerinin örneklerini sunduğumuz halen hayatta olmayan yüzyıllar içinde yaşamış sazı ile sözü ile önemli izler bırakmış Zileli âşıkların ruhu şad olsun der, saygılar sunarım.

TOKATLI HALK ŞAIRLERİNİN DİLİNDE TECELLİ

Burhan KAÇAR*

Anadolu'nun çeşitli köşelerinde, sazla yada sazsız olarak, kendisinin veya başkalarının şiirlerini terennüm eden «Âşık» ünvanını taşıyan kimselerin yüzyıllar boyu sözlü veya yazılı olarak kuşaktan kuşağa aktarılarak gelen şiirleri yeryüzünde eşine az rastlanır zenginlikte kültür hazinesidir.

Bu kültürün gelişme alanı Tokat, Sivas, Erzurum, Erzincan, Kars, Artvin bölgesidir. İşte bu kültürün gelişme alanı içinde yer alan Tokat, Tokatlı Nuri, Niksarlı Bedri, Tokatlı Gedâî Fedâî, Hacı Talibî, Ârifî, Ceyhûnî, vb. gibi yüzlerce şair yetiştirmiştir. Bu Tebliğim'de Tokat yöresi halk şairlerinin şiirlerinde, âşık tarzında tekke edebiyatının unsurlarından olan «Tecellî» ile ilgili beyitlerden bölümler sunacağım.

Tecelli : Arapça «cela» kelimesinden gelmektedir. Kelime anlamı olarak parıl parıl, görünüş demektir. Tokat'lı halk şairlerinde üç anlamda ele alınmış :

- a) Kainatın tecellisi,
- b) Allah'ın sıfatının tecellisi,
- c) Allah'û Teâlâ'nın zatının tecellisi,

Başka bir deyimle ma'na aleminin kalbe zuhur etmesidir.

*) Tokat Ziraat Fakültesi, Türk Dili Öğretim Görevlisi

Kâinatın Tecellisi :

Tecellî «Kün» ol emri ile olmuştur. «Kün» kaf ve nun harflerinden ibaret bir sözdür. Şu halde «TECELLÎ» nin sebebi ve öncesi söz «Kelâm» dür. Bu sebeple söz hem dinde hem tasavvufta kutsidir.

Daha zaman yokken, yalnız Allah vardı ve Allah kendi gayb aleminde bir define gibi gizliydi. Halbuki aynı varlık, sonsuz bir güzellik «güzel» di ve yalnız güzellikleri seven iâlhî fazileti ile doluydu.

Hz. Muhammed'in «Gerçekten Allah güzeldir ve güzelliği sever» (1) beyanı bunun ifadesiydi.

Evet, Allah güzeldi ve bu güzelliği çevreleyen uçsuz bucaksız yoklukta, bu güzelliği görecek ne bir göz ve sevecek gönül vardı.

Allah hayalini aynada gören insan gibi yokluk deryasına baktı «Kün» ol emri ile kainatı yarattı. Aslında Allah'ı bildirmekle vazifeli ve geçici birer hayalden başka bir şey olmayan bütün yaratılmışlar işte böyle var oldu. Kainatın yaratılışı ile ilgili Tokat'lı Nuri :

«Var olmadan evvel bu Kevn ü mekân
Kün emrin buyurdu Hazret-i Mennan»
Allah, kainat yaratılmadan önce «Kün» emrini verdi.
Bir başka beyit ve kıtada, hadis-i kutsîde belirttiği gibi,
Eğer sen olmasaydın felek yaratmazdım diye buyurduğu Hz.
Muhammed Mustafa'nın yaratılışını,

«Vücudun olmasa âlem ademden zuhur olmazdı
Senin şanın için buyurdu mevlâ diyerek,
Bir başka kıtada ise :
Girmeden bu şekle vücud-ı âdem
Sana teslim oldu Hazret-i Hâtem(2)
Gelmesen gelmezdi bu halk-ı âlem
Olmasan olmazdı arz-ı semâvat şeklinde
kainatın(3) yaratılışının sebebi olarak dile getiriyordu.

1) Müslim «Kitab'ül-İyman, Bab'ü Tahrir'ül-Kibr bölümü

3) Sende olan söz.

Rumuzun fehm edersen ey dil-i şeyda
Çünah dehr içre Cana hasılın yok dengeç(4)
«Kün dedi dünyanın binâsın kurdu
Niceb in yıl evvel bu yolu sürdü»

diyerek Âşık kainatın binlerce yıl evvel yaratıldığını ifade ediyordu.

Yaratılmışlar içinde bedenine ilâhî nur üflenen insandı. Aynada ki hayalinin göz bebeğinde kendini gören insan gibi, büyük yaratıcı kendi vasıflarını insanda toplamıştı. Böylelikle Allah kendi güzelliğini göreceğ gözler, sevecek gönüller bulmuş, insan da kendinde ilahî ruh bulunan hayal olmak talihine ulaşmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın meleklere şu hitabı bu sebeple idi

«Ben işlenebilen kara topraktan bir insan yaratacağım. Onu yaratıp, ona ruhumdan üflediğim zaman ona secde ediniz.» (5) ayeti kerimesini Fedâi :

Hak arzetti yeri göğe emânet
Teslim edi verdi eşya tamâmet
İnsan kabul etti gördü hak hikmet
Evvel halik ceman kula gizlendi
Tokat'lı Nuri bir başka beyitinde
Budur «kaf-ıu-nun» un aşkına bûrhan
Beyit'e geçen(6)

yaratılışın aslına delil yer üstündeki her şeyin fâni olduğu zatının bâki olduğunu dile getiriyordu.

Sefil Sadık :
Yedi katlı yer gök semâvat
Kaf-u nundan mış bilmezdim ezel

Yedi kat yer ve göğün «kün» emriyle yaratıldığını bilmediğini dile getiriyordu.

Bir başka beyitinde :
Kün deyince her dem kurdu binayı
Ademden doğmayan gulâma gelmez

Ol deyince kainatı yarattı, yokluk âleminden olmayan kulluğa gelmez diyordu.

4) Deyince olur.

5) Kuran-ı Kerim Hicr suresi XV. ayet 29

6) Yerin üstündeki herşey fanidir.

Yalnız Rabbın zatı bakidir. (Rahman suresi 26)

Günümüz şairlerinden Üryâni Coşkun:
Kün diye yarattı Hazreti Allah
Kulluk vazifesi bil deli gönül
Seni yaratan Allah'a kulluk vazifesini bil.

ALLAH'IN SIFATININ TECELLİSİ

Zat-ı İlâhî'nin isim bakımından ahadiyetten(7) vahdaniyete(8) inişidir. Esmasının tecellisidir. Bütün İlâhî isimlerin bu ahadiyet tecellisî içinde kâinatta her şeyde sadece sureti görünen Zat-ı İlâhî'nin müşâhedesidir. Eşyanın hakikâtleri ve özleri «A'yan-ı sabite» denilen sıfatlar meydana getiriyor. Yani her şey, kendilerine ezelde, Tanrı'nın verdiği sıfat ve istidatlarla meydana geliyor.

Tokatlı Nuri :
Dilâ Mecnûna Hak didârını Leylâ'da göstermiş
Çünan kim sun'î pâkin sureti eşyada göstermiş
Hak yüzünü Mecnun'a Leyla'da göstermiş öyleki;
Temizliğinin kudretini eşyanın suretinde göstermiş.
Merkezi esmâda masdarı eşya
Âlemlerin yarıcısı sıfatların mrekezinde vücûdumu eşyanın
kaynağı etti.

Nuri eşyanın kemâlini eyledin icrâ
Hakikat sırrını eyleme ifşâ
Benden senden mîdir nice bin eşya
İlm-ül esmaya muammayız biz
Nuri eşyanın kemalini tamamladın
Hakikat sırrını kimseye açıklama, Çünkü Allah'ın çeşitli isimleri
bize gizlidir.

Hayran-ı cemâlin olalı ta geceler meh
Gördükçe yüzün şevkini bedretti hilâl
Yüzünün hayranı olalı geceler gündüz oldu
Yüzün parlaklığını görünce Hilal ayın ondördü gibi oldu. Hilâlin
dahi parlaklığını Allah'ın yüzünün parlaklığından aldığını belirtiyor.

7) Ahadiyat : Kulun kendi varlığından gözlerini tek varlık, mutlak varlık olan yüce Allah'a döndürmesidir.

8) Vahdaniyet Birlik :

Aşkından eser olmasa ya Hâlik'ul eşya
Vermez idi şem'a geceler lem'a
Ey eşyanın yaratıcısı yüce Allah aşkından eser olmasa geceler
mum gibi ışık vermezdi.

Her kudreti yezdani keşfeyledi halka
Her hikmetin idrak edene gün gibi lamı
Yüce Allah her türlü gücü kuvveti halka verdi. Düşünene ise hik-
metleri gün gibi ışık etti.

Fedâî ise :

Kudret ilmine akıl ulaşmaz
Güneş şûlesine leke bulaşmaz
Kelâm-ı kadime kelâm kavuşmaz
Künt-ü kudret ve söz sıfatlarına telmih yapıyor.

Allah'ü Teâlânın Zatının Tecellisi :

Mâ'nâ âleminin kalbe zuhur eden, nurlarıdır. Kalbe yapılan ilk tecellî, zâtî olan tecellidir. Sıfat, suret ve resmin bulunmadığı, sadece ahadiyet isminin tecelli olduğu, bu ilk zatî Tecellî, kalbi masivadan Hakk'a götürür. Diğer bir deyimle mükâşefe yani gizli sırların açılmasıdır. Müridin veya talibin gözünde perde vardır. Setr örtüsündedir. Göz gizlilikleri görmeye engeldir. Bu perdenin kalkarak gizli sırların açılması, manâ âleminin kalbe zuhur etmesi ise Mürşid-i kamîlin derecesidir. Mükâşefe mürid için bir azap, havass için bir rahmettir. Çünkü Allah onlara açtığı sırları gizlemese mürid dehşete düşer korkudan bayılırdı. Fakat rahmeti icâbı Allah onlara gösterdiğini gizler Beşeriyet âleminde işlerini yapmaya imkan verir. Hak tecellî edince halk vücudundan eser kalmaz,

FEDÂÎ :

Vahdet şarabından içen ayılmaz
Hubb-ı mâsivayı işidip kalmaz
Cihan varlığını bir pula saymaz
Candan olur din imanın sevgisi

Cenab-ı Hak'la yek vücud, tek vücut olanlar, dünya ile ilgili her şeyden sıyrılmıştır. Dünya ile ilgili para pul onlar için önemli değildir. Çünkü onlar için her şey din, iman sevgisidir.

Ey fedâî gafil hakka ermiyen
Bir mürşidi kâmile ikrar vermiyen

Bakıp her surette Hakk'ı görmeyen
İşte ona derler âmaâ gözü yok

Ey Fedâi bir mürşidi kamile bağlanarak hak'ka ermiyen, her ne-
reye bakarsa baksın baktığı her surette hakkı göremeyenlere gözü
kör derler.

Giyindim başıma ateşten külah
Buldum ben kendime mürşid-i penah
Her âdeme vermez âşkı O İlah
Âşk ile keşf olur bu sırrı Yezdan
Fedâi kendine bir mürşid bularak ona bağlandığını Allah âşkı ile
Cenab-ı Hak'kın sırlarının açıldığını ifade ediyor.

Bismillah Kur'an'ı okurum dinle
El Rahman el Rahim Rahman'a erdim
Her sözde yüzün gör Rahzanı anla
İbret nazar ile seyrana erdim.
Buna müessir şeyden irşâd olmuşuz
Bahri hakayık ummanına dalmışız
Sevda lisanında Hak'kı bulmuşuz
Sabır ummanından süphan'a erdim
Ey Fedâi sende arz eyle sema
Ademdir mâ'nâda ekber-i nutka
İlmi ledün mahve nedür muammâ
Bu rumuzu gaip bürhana erdim

Fedâi bu kıtalarda Allah sırlarına ait manevi bilgiyi aşk ve sa-
bir ile elde ettiğini belirtiyor.

Bir başka kıtada :

Ehil insan gelir diline

Canın kurban verir Hakk'ın yoluna

Vücutun mahveden canın menzile

Erişendir erişendir erişen

Canını kurban ederek vücut mahvedilerek Allah'a ulaşılır diyor.

Hak hidayet eyle der dem kullara

Her söz tesir etmez münafıklara

Bu fedâi üç yüzlerden kırklara

Karışandır karışandır karışan

Fedâi ererek kırklara katıldığını ifade ediyor

Âşık Sâdik :

Ademlik ilimdir her kul fethetmez
Fehm etmeyen âdem menzile yetmez.

Yokluğun ilim olduğunu bunu her kulun anlayamayacağını anla-
mayan insan ise Allah'a ulaşamaz.

Her can tecellide buldu irengin
Halis aşkı atına edeptir dengin

Gerçek âşık olanlar Cenâb-ı Hakk'a kavuşmakta kendini buldu-
ğunu ifade ediyordu.

Kâtibî ise :

Erenlerin yolu gerçek içinde
Eğer arasanız sırdaş içinde
Hakkı gören görür az yaz içinde
Yetmiş, seksen, doksan, yüzünen değil
Hakk'a kavuşmanın yaşla ilgisi olmadığını belirtiyordu.

Nurettin Seyfî :

Ey Nurettin Seyfî ıslah et gel sen seni
Ölmeden evvel ölmüş isen var kabrini kazda gel

Ey Nurettin Seyfî kendini ıslah et, insan oğlu ölünce Cenab-ı
Hak'la beraber olur. Burada ölmeden evvel ölmek kulun Cenab-ı
Hak'la tek vücut yek vücut olmasıdır.

Hürremî ise :

Hürremi söyledim ehl-i irfandan
Âşkın deryasına dalıp ummandan
Nice cevahirler saçtım lisandan
Arifler sırrını irfanda buldum.

Tokatlı Nuri ise :

Bihamdillah erdim idi Kemâle
Kande baksam yar olur peydâ
Düşürdüm özümü ahd-i visâle
Çak olur çeşmimden perde-i dünya

Allah'a şükürler olsun ki olgunlaştım. Her nereye bakarsam Ce-
nab-ı Hakk'ı görürüm. Gözümden perde kalktığı için özüm Cenab-ı
Hakk'la yek vücut oldu.

Şeriat'ten aldık ilm-ü hüneri
Tarikatte verdik can ile seni

Bab-ı marifetten girdik içeri
Ayn-ı ayan oldu hakikat bize

Şeriat, Tarikat, maarifet kapılarından geçerek Hakikatler be-
lirdi. Allahın gizli sırları açıldı.

Bir başka kıtada :

Çaldık o meydanın def-ü neyini
Taktılar gerdana dem zincirini
Erenler kurdular vahdet meyini
Bir kâse sundular çanklarından

Tarikata girdiğini, erenler sayesinde birliğe ulaştığını dile geti-
riyordu.

Muahbbet bahrine bandırdı beni
Âşkı İlâhiye yandırdı beni
Ervah-ı ezelde kandırdı beni
Şarabı hakikat peymanesinden
Ruhlar aleminden Allah'a ulaştığını dile getiriyordu.

Büryan Ana :

Dört kitabın dördü ezberdi verdi
Kaldırdı mihrabın didare gördü
Ölmeden canımı cana verdi
Gelin helallaşak ben gider oldum.

Önündeki perde kalkarak Cenab-ı Hakk'la yek vücut olduğunu dile
getiriyordu.

KAYNAKLAR

Cami-ül Üsûl «Veliler ve Tarikatlarda Usûl» Ahmet Ziyâüddin Gümüş-
hanevî, Pamuk Yayınları - Gül Matbaası, İstanbul s : 327

Kendi Özel Kitablığımda bulunan ilk 80 sahifesi bulunmayan 16 X 21 Eba-
dındaki ÇÖNK

Mehmet Yardımcı, Yüzyıllar Boyu Zileli Halk Şairleri. Ayyıldız Matbaası
Ankara 1983

Zileli Fedâî, Mehmet Yardımcı - Hayrettin İvgin, Ayyıldız Matbaası, An-
kara 1983

Âşık Tokatlı Nuri, Ahmet Talat Onay. Çankırı Matbaası 1933

Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Fasikül II, Sayfa 120,
Devlet Kitapları Müdürlüğü

Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, Cilt II, Türkiye Yayınları, Sayfa 111

EVLYÂ ÇELEBİ SEYÂHATNÂMESİ'NDE TOKAT ŞEHRİNE DÂİR VERİLEN BİLGİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN*

XVII. Yüzyılın tanınmış Türk seyyâhı **Evliyâ Çelebi** (1611-1682), **Melek Ahmed Paşa**'nın maiyyetinde, H. 1066 (M. 1655/56) yılında, **Van**'dan **İstanbul**'a giderken (**Erciş, Malazgird, Hınıs, Hasan-Âbâd, Erzurum, Ilıca, Cinis, Mama Hâtun, Erzincan** ve ilk defa geçtiği **Kaplanlı-Bel** üzerinden) **Tokat**'a gelmiş ve bu münâsebetle, bu kale ve şehir hakkında **Seyâhatnâmesinde** (**Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, C.V., s. 54-71) tafsilâtlı bilgi vermiştir. Biz daha önceki sahypelerde (Bak. s. 38-56) **Seyâhatnâme**'de verilen bu bilgileri olduğu gibi aktarmıştık. Şimdi ise burada, bu bilgileri değerlendirmeye çalışacağız.

1 — **Tokat** adının menşei, mânâsı ve kalenin kim tarafından yaptırıldığı hakkında verilen bilgiler :

E. Çelebi'nin **Tokat** hakkında verdiği ilk bilgiler, şehrin en eski tarihine dâir bilgilerdir. Esâsen o **Seyâhatnâme**'sinde her şehir hakkında bu usûlü takip etmektedir. **E. Çelebi**, **Seyâhatnâme**'sini yazarken, kendisinden önce yazılmış tarihî eserlerden bilhassa **Taberi, Şehbî, Hamdullah Kazvîni, Zekeriyyâ Kazvîni, Makdisî, Makrizi, Celâl-zâde Sâlih, Âli, Solak-zâde** v.b. müelliflerin eserlerinden bilgiler nakletmiş; **Yunan, Lâtin** ve **Macar** dillerinde yazılmış tarihlerden; **Atlas Minor** ve **Mappa Mundi** (**Seyâhatnâme**'de **Papa Munta**)'den istifâde

*) Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.

ettiği gibi **Osmanlı** devrine ait bazı **Kanûn-nâmeleri**, **Tahrîr Defterlerini** ve resmî kayıtları incelemiş; gezdiği yerlerdeki hükûmet memurlarından, **Sicil** ve **Evkaf** kayıtlarından faydalanmış ve nihâyet kendisinin görüp duyduklarını kaydetmiştir. Bu sebeple **Seyahâtname**'deki tarihî bilgilerin Eski ve Orta Çağlar ile, kendisinin idrâk etmediği devirlere ait olan kısımları kaynak sayılamaz.

«**Tokat**» adının menşei ve bu kalenin yapılması hakkında **E. Çelebi**, «**Müverrihân-ı Arap ve Acem ve Rûm, Ermeni Makdisi ve Târih-i Nivân** (tarih-nüvisân?) kavilleri üzere bu Tokat kalesi diyâr-ı Rumdandır. **Be-kavl-i müverrihîn, bân-i evveli Amâlika kavminden ve Amasya kalesini binâ eden «Dok Ad» nâm merd-i Ferhâdkârdır**» diyerek bir nakille söze basmakta ve Arapların bu kaleye, bu havali-de bol olarak yetişen ve Arapçada «**Türmüs**» denilen, unu yağ kirlerinin çıkarılmasında sabun gibi kullanılan bakla gibi bir bitkiden dolayı «**Dokât**» dediklerini; Acemlerin bu havalide çok güzel yetişen **arpa**'dan dolayı «**Arpa Vilâyeti**» mânâsına gelen «**Kân-ı Cû**; Ermenilerin «**Tohât**»; Moğolların «**kale**» mânâsına gelen «**baru**» ile alâkalı bir kelime olan «**Subaru**» ve Kadîm Türklerin «**Tok At**» dediklerini ve Yıldırım Bâyezîd'in burayı fethinden sonra «**Dâru'n-Nasr**» denildiğini ifâde etmektedir. Ancak bütün bunlar, «**Tokat**» adının mânâsı ve menşei konusunda kesin bir hükme varmamıza yetmemektedir. «**Tokat**» adının, IV. yüzyıl Bizans İmparatoru **Theodor**'un annesinin adı olan «**Edoxia**»nın bozulmuş bir telâffuzundan meydana çıktığı şeklinde izah tarzı bize daha mantıkî görünmektedir.

2 — Tokat'ın Türkler tarafından fethi ve Osmanlılar'ın burayı ele geçirmesi hakkında verilen bilgi :

E. Çelebi Tokat'ın «H. 567 (M. 1171/72 târihinde Âl-i Selçuk'tan el-Melikü'l-Azîz Kılıç Arslan Şâh b. Mes'ud» tarafından «Kayâsıradan dest-i kahr» ile fethedildiğini yazmaktadır. Halbuki Tokat ve havâlisi, bu tarihten bir asır önce, Sultan Melikşah zamanında, 1073 tarihinde fethedilmiş olup, fetihden sonra Bizanslıların burayı geri aldıklarına dâir bir bilgiye sâhip değiliz. E. Çelebi'nin «Tokat'ın Yıldırım Bâyezîd tarafından mülk-i Osmânî'ye ilhak» edildiği hakkında verdiği bilgi ve tarih doğru olmakla birlikte, Yıldırım'ın bu kaleyi «Hacı Bektaş Velî-i Horasânî'nin duâsı bereketiyle» fethettiği şeklindeki yakıştıрма, tarihî bilgilere uymayan bir halk rivâyeti olmalıdır. Yine, Timur'a karşı mücâdelesinde Yıldırım Bâyezîd'e ilticâ ederek Tokat kalesine hapsedilen **Kara Yusuf'un «**Celâyir**» nisbesi ile anılması da**

hatâdır. Bilindiği gibi «**Celâyir**» nisbesi, **Kara Yusuf**'la birlikte **Timur**'a karşı olan mücâdelelerinde bir müddet kader birliği yapmış olan arkadaşı **Sultan Ahmed**'e aittir.

3 — Tokat kalesi ve şehrinin dış görünüşü hakkında verilen bilgiler :

Çok dikkatli bir müşahit olduğu **Seyâhatnâme**'sinin her yerinde görülen ve bu vasfı herkesçe takdir ve teslim edilen **Evliya Çelebi**'nin **Tokat** kalesi ve şehrinin yeri ve durumu hakkında verdiği has bir üslûpla anlatmaktadır. Bu bilgilerin doğruluğunu, bugünkü hâli ile dahi, **Tokat** kalesi ve şehri tasdik etmektedir. Onun için bu konuda fazla birşey söylemiyeceğiz.

Esasen, **E. Çelebi**'nin **Tokat** hakkında verdiği bilgilerin bizim için en mühim olan kısmı şehrin **binâları**, **kavmî**, **içtimâî**, **iktisâdî** ve **kültür durumu** hakkındaki bilgilerdir. Şimdi sıra ile kısaca bunları görelim :

a) Şehrin mevkii, mahalleri ve binaları :

XVII. yüzyılın ortalarında, **E. Çelebi**'nin yazdıklarına göre, **Tokat** şehircilik bakımından pek elverişli olmayan, dereli-tepeli bir arâzide yer almakta idi. Sayıları yediye varan derelerden devamlı sular akıyordu. Adları birer birer yazılan bu akarsulara ilâve olarak, bil-hassa iki tanesi çok meşhur olan, kaynaklar da vardı. Bu sebepten, **Tokat**'ın etrafı bahçeler ve bostanlarla çevrili idi.

Şehrin poyraz tarafı açık idi. Bu yüzden havası lâtif ve kışı mutedildi.

O sıralarda, **Tokat**'ın 30 mahallesi vardı. Sayısı yüzleri (!) bulan çeşmeler mahalle ve çarşılara dağılmıştı. Mahallelerden 15 tanesi, çevresi ancak 5 saatte (!) dolaşılabilen, dış mahalleler ve 15 tanesi de iç mahallelerdi. Bu mahallelerde, birbiri üzerine üçer-dörder katlı saraylar vardı. En meşhurları 11 adet olan bu zürefâ, âyân ve kibâr saraylarından «**Çul Kesdirenoğlu Sarayı**» nda, H. 1040 (M. 1630/31) yılında, **Sultan IV. Murad** konuk olmuştu. Dağlara (tepelere) yaslanmış, birbirinden yüksek ve havâdar, hepsi kiremit örtülü, «**nice bin kârgir evler**» vardı. Evlerin pencereleri çoğunlukla doğu ve kuzeye bakıyordu.

Bu devirde **Yukarı Kale**'de, sadece **Yıldırım Bâyezîd** tarafından tamir ettirilmiş olan, «**Sultan Melik Gâzi Câmii**» vardı. Aşağıda şehir

içinde ise on adet büyük câmi; cemaati çok kalabalık olup «câmi olmaya lâayık» altı adet büyük mescid ve her mahallede «iki-üç adet küçük mescid» vardı.

Vüzerâ, âyân ve kibâr saraylarındaki 1045 adet husûsî hamamlara ilâve olarak 11 adet umûmî hamam vardı. Bunların çoğu çifte (kadın-erkek) hamam idi. Hepsisi de temiz, havadâr, suları güzel ve yapı bakımından da sanatkârâne idiler.

Şehirde iki medrese (birisî sonradan tekkeye çevrilmiş ve içinde «Envârü'l-Âşıkîn» ve «Muhammediye» okunup ezberlenen birkaç «dârü'l-kurrâ», «dârü'l-hadis» ve sıbyan mektepleri vardı. Büyük bir Mevlevihâne, Bektâşîlere ait bir tekke, bir Miskinler Tekkesi, Hacı Bayram Veli çırağı Sünbüllü Sultan Tekkesi, bir Kadiri Tekkesi, bir Halvetî Tekkesi ve daha sâir tekkeler vardı.

Ayrıca tarihî yapı olarak, hanlar, çarşılar vardı ki iktisâdî durumdan bahsedilirken bunlardan ayrıca söz edilecektir.

b) Tokat'ın kavmî (etnik) durumu :

E. Çelebi'nin bildirdiğine göre, XVII. yüzyıl ortalarında Tokat'ın «zahâlî ve reâyâsı koyu Türk» tü. Canlı bir ticâret merkezi ve uğrak yeri olan Tokat'ta, kahir ekseriyeti teşkil eden Türklerin yanısıra bir miktar Rûm, Ermeni, Yahudî ve İranlı yaşamakta idi. Frenk (Avrupalı) ve Kıptî yoktu. Şehrin kibarları (zurefâ) ve fünevverleri (bülegâ) Türkî ve Ermenice bilir ve konuşurdu. Türkler daha çok Ermenilerle ihtilât ediyordu (Bu yüzden Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi, Tokat'ta da Ermeniler'den çoğunun Türkçe isimler taşıdığını belirtmeliyiz). Bu Ermeni ve Rumların birer kiliseleri vardı.

c) İçtimâî durum :

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, canlı bir ticâret şehri olan Tokat'ta, halkın büyük bir kısmı ticâret ile iştigal ediyordu. Ticâret sâyesinde zenginleşen insanlar hayrât ve hasenâtta birbirleriyle yarışıyorlardı. Bu yüzden pek çok câmi, mescid, medrese, tekke, ziyâretgâh, hamam, han, dârü'l-kurrâ ve dârü'l-hadisler, dârü'l-itâamlar (imâretler) yaptırılmıştı ve bu içtimâî müesseseler görevlerini yerine getiriyorlardı.

Bu devirde Tokat'ta dinî hayatın fevkalâde canlı olduğu ve bilhassa tarikatlerin oldukça faal oldukları göze çarpmaktadır. Başta Mevlevî Tekkesi olmak üzere, Bektâşî, Bayramî Halvetî Kâdiri v.b.

tekkelerinin bulunması, burada insanların yedirilip - doyurulduğunun söylenmesi bunun en açık delillerindendir. Ayrıca bir de «**Miskinler Tekkesi**» var idi ki «**cemî-i cüzzâm ve sâir emrâza mübtelâ olanlar**» burada sâkin idiler. Bunlar kimse ile ihtilât etmezlerdi. Böylece halk sağlığı da korunmuş oluyordu.

Bütün Tokat halkı «**ehl-i zevk ve ehl-i şevk ve muhabbet, garîbû'd-diyâr** (yabancı tüccarlar) kimseler olup, gill u gışdan berî ve ale'l-ekser bezirgân olduklarından umûm ile hüsn-i zindegânî» ederlerdi. Bu devirde Tokat'ta «**mamur ve müzeyyen**» kahvehâneler vardı. Buralarda kıssalar anlatılır, sazlar çalınır, şiirler okunurdu. Buralara giden üzüntülü kimseler dert ve gamlarını unuturlardı. Şehir etrafındaki mesirelerde yenilir, içilir, eğlenilirdi.

ç) İktisâdî durum :

Tokat, yukarıda da işâret edildiği gibi, işlek bir ticâret yolu üzerinde, canlı bir alış-veriş merkezi idi. Bu vasfı dolayısıyla Rum, Ermeni, Yahudî ve İranlı pek çok tüccâr Tokat'ta yaşıyordu. Bu tüccarlar, «**hepsi dekale gibi, kârgir kubbelerle mestûr, metîn**» hanlarda kalıyorlardı. Bu hanlardan onbeş tanesi çok meşhurdu. Ayrıca pek çok küçük han vardı. **Dögmeciler** (Dökmeciler) **çarşısındaki «Taş Han»** da her gece «**tabl**» çalınıyordu. Bir Ermeni usta tarafından yapılan «**Vartan-oğlu Hanı**»nda ise münhasıran İranlı tüccarlar kalıyorlardı. Ayrıca, müayyen metân ticâreti ile uğraşanlar, umûmiyetle o adla anılan bir handa, bir arada, kalıyorlardı.

Canlı ticârî hayat, şehirdeki çarşı ve pazarlarda da kendisini gösteriyordu. Şehir fevkalâde mamur ve çarşıları da zenginlik ve tertipçe Bursa ve Halep çarşıları ile mukayese edilebilecek güzellikteydi. «**Sûk-ı Sultânî**» si çok güzel olup, «**Tahta'l-Kal'a Çarşısı**» fevkalâde kalabalıktı. Sarac-hânesi, gazzâz-hâne, hifâf-hâne ve attâr çarşısı gâyet temiz ve süslü idi.

Ziraate gelince : Tokat ziraate elverişli topraklara sâhip ve su- «**Yedi türlü buğday**», «**semîn de dânevâr arpa**» sı, bakla, mercimek lak olduğu için «**ahâlinin çoğu bağbân, dikhân ve ehl-i san'at**» tı. ve sâir mahsûlâtı bol ve bilhassa sulu meyveler meşhurdu. Şehrin dörtbir tarafındaki bahçe ve bostanlarda çeşitli ve «**serâpâ âbdâr ve lezîz**» meyveler yetişiyor, bunlar «her tarafa **hedâyâ**» tarzında gönderiliyordu. Bu meyveler uzun müddet tazelik ve tadlarını koruyorlardı. Her türlü mahsul bol ve ucuzdu.

Sarayie gelince : Tokat halkı «ehl-i san'at» idi. Beyaz penbe (pamuklu) bezi, cam taşları, kalem-kârî basma yorgan yüzü, nakışlı perdeleri, kazancı-kârından sahan ve tencereleri ve kalem-kârlı (el işlemeli) evânî (kap-kacak) işleri çok güzeldi. «Tokat'ın binalarında olan letafet ve zarafet ve zarafet meğer Haleb şehri binâların ola. Üstad mühnedisler var makdûrlarını sarf edip bu şehir binâlarını, Amasya şehri binâlarından musannâ olmak üzere envâ-ı tasarruf ve üstâd-kârlık ederek, bukalemûn-kardeş devvâre nişâneler» dikmişlerdi.

Tokat'ta, bu devirde saraçlar, iplikçiler, mutaflar, debbağlar, takyeciler, kürkcüler, bezzazlar, kazancılar, kiremitçi ve çömlekçiler, pamukçular, kuyumcular, keçeciler, tarakçı ve çıkırcıklar, hallaçlar, kalaycılar, ekmekçi ve çörekçiler, kadayıfçılar, şerbetçiler, v.b. esnaf teşekkülleri mevcut idi.

d) Kültür durumu :

Binâlar bahsinde söylediğimiz gibi, Tokat'ta iki medrese vardı. Ancak şeyhlerden geçinen «Vânî» adında birisi «selâtin-i selef» binâsı olan «medrese-i kadim-i dâril-ilm»i (Gök Medrese), iş ederek «emr-i pâdişahiyle» tekke yapmıştı. Diğer medrese ise «Hâtûniye Medresesi» idi. Tokat'ta önceden «asâleten» dârü'l-kurra» yapılmışken, XVII. yüzyıl ortalarında hayır sahipleri, birkaç dârü'l-kurrâ yaptırmışlardı. «Ulu Câmî Dârü'l-Kurrâsı» içinde Hafs, İbn-i Kesir ve Kırâ'at-ı Seb'a» okuyan şeyhü'l-kurrâ ve talebesi olan bir yerdi. Ayrıca Dârü'l-Hâdis ve dârü't-Ta'lim-i Sıbyân» vardı. Halkı gayet zeki ve çocukları soylu ve olgundu. «Ülemâsı fıkıh ve ferâize oldukça âgâh»tı, ancak Farsça bilmezlerdi. Tokat «mecma'-i ulemâ ve mesken-i fuzelâ ve makarr-ı şuarâ» idi. Ulemâsı felsefiyata çokluk mukayyed değildi.» İlm-i hadîs, fıkıh ve ferâiz görürlerdi. «Hepsi de mezheb-i Nu'mân b. Sâbit (yani Hanefi üzere idiler.)

DEĞERLENDİRME TOPLANTISI

S. H. BOLAY :

Muhterem misafirler, sevgili Tokatlılar, 4 gündür Temmuz sıcağı altında süren bir ilmî faaliyetin sonuna yaklaşmış, bu ilmî toplantının değerlendirilmesi için burada toplanmış bulunuyoruz. Değerlendirmeye geçmeden evvel umumî bir görüş açısı verebilmek için açılışta işaret etmiş olduğum devlet, din, kültür, ilim münasebetleri ve bunların gelişmesiyle bizim dünki insanımızın nasıl olduğu, yarınki insanımızın nasıl olması lâzım geldiği hususlarında evvelâ kıymetli hocalarımızın görüşlerini almak istiyorum. Ondan sonra bu açıdan sempozyumun getirdiği, ve getirmesi muhtemel olan faydalarının neler olabileceği hususunda fikirlerini almaya çalışacağım. Evvelâ geçen sene de sempozyumumuza katılmış olan, yine aynı zamanda geçen seneki değerlendirmeye katılmış olan tarihçi Prof. E. Kuran Bey hocamıza bir soru sormak istiyorum.

Daha önce de bahsettiğim İngiliz şair ve düşünürü S. Eliot'un fikrinden hareket edelim. S. Eliot şöyle diyordu «Kültür, aslında bir toplumun dininin vücut bulmuş şeklidir». Dünyaca meşhur Alman sosyoloğu Hans Frayer de «Din sosyolojisi» adlı kitabında dinin insan şahsiyetinin parçalanmasını önleyen en büyük müessese olduğunu söylüyor, bunun tarih boyunca da böyle olduğunu, bilhassa 19. ve 20. yüzyılda ilimlerin ihtisas dallarının çok fazla çoğalması karşısında insan şahsiyetinin parçalanma aşamasına geldiğini, hele 20. asırda makina karşısında da bu şahsiyet parçalanmasının arttığını, fakat buna rağmen dinin vazifesini bırakmadığını Avrupa için söylüyor. Bunu tabii İslâm için söylemek de mümkündür, ve daha doğru olur. Dolayısıyla Frayer ve Eliot'a göre din, kültür sahalarının üze-

rinde onlara daha çok tesir eden, ama ana kaynak rolünü oynayan bir müessesese. Frayer dini insan şahsiyetine hayatın her köşesinde bütünlük içinde baktığı için insan şahsiyetini muhafaza ettiren bir müessesese olarak görmektedir. Sayın hocam siz bu hususta ne diyorsunuz? Eliot'un, Sosyolog olarak Frayerin batı toplumları için tesbitlerinin Türk tarihinin seyri içinde bizi toplumumuz için mümkün olup olmadığı hususundaki fikirlerinizi lütfeder misiniz?

E. KURAN :

Sayın başkan, herhalde yaşlılığımı hürmeten ilk sözü bana verdiğiniz için, teşekkür ederim. Soru son derece ilginç ve mânâlı. Efendim, dünya tarihinde iki büyük hâdise olmuştur. 1. si insanın yazıyı bulması.. ateşi tekerleği bulması gibi hadiselerdir. 2. büyük hâdise de dünya tarihinde tarih inkılâbı. Biliyorsunuz yaklaşımım maddî oldu. Dünyadaki büyük gelişme, buharın insan eliyle kullanılmış olması bu günkü sanayi, ulaşım vasıtalarını, haberleşmeyi ve teknolojiyi doğurmuştur. Yalnız bütün bu çağlarda insanlığın bu dünyada yaradılışından günümüze kadar bu maddî unsurların yanında manevî güçler daha ağır basmıştır. İşte bu manevî güçler, tarih önceki mağara devrindeki insanlardan bugüne kadar, insanların inanma ihtiyacı; ben nereden geldim? Bu dünyada vazifem nedir, nereye gidiyorum, yaşamının mânâsı nedir? Fakat semavî dinlerin inancıyla bilhassa son peygamber Hz. Muhammed'in insanlığa getirdiği büyük İslâm dininin izahlarıyla insanlık huzura kavuşmuştur. Kanaatimce bugün Türk insanının en büyük problemi ya da en büyük sıkıntısı geçen asrın ortatalarından itibaren Batı'da bir anahtar gibi başlangıçta kabul edilen sonradan bir moda gibi geçen pozitivistimin herşeyin akıl ile izahı, herşeyin madde ile günümüze kadar maalesef tahribatını devam ettirmesidir. Auguste Comte fikirleriyle girdi, Darwin'in fikirleriyle pozitivistim ileri gitti ve Ziya Gökalp ile sosyal bir gerçek olarak Türk Gençliğine, Türk aydınına teslim edildi. Ama Avrupa 19. asırda makinanın, teknolojinin, sanayinin, dünya hâkimiyetinden şımaran batı kapitalizminin ve batı emperyalizminin üstün ırk nazariyesiyle de geliştirdiği kendini tatmin edici bu cereyanla marksizm, hâlâ bütün dünyada kırpıntıları gösteriyor ki bir hakikat payı da ihtiva ediyor, bunu da kabul edelim. Ama Avrupa pozitivistimi, 20. Yüzyıl başlarından itibaren terketmeye başlamıştı. Spiritüalist, mâneviyatçı filozoflar gelmiştir. İşte Bergson bunlardan bir tanesi. Jaspers gibi mâneviyatçı filozoflar pozitivistimin papucunu dama atmışlardır;

ama maddenin önemini küçümsemiyoruz; yanlış anlamayın. Modern hayatımız televizyondan uçağa kadar herşey teknolojiye bağlıdır. Ama Batı bu safhayı çoktan aşmıştır. Aklın erişemediği bir noktadan sonra mikrofizik ile makrofizik'le Eintein teorileri ile insanın aklın üstünde ihtiyaçları olduğunu bu ihtiyaçların da tatmini gerektiğini anlamıştır; ama bir hâlâ bunu anlamış değiliz, pozitivistin tesirini okullarımızda hâlâ bunu anlamış değiliz. Pozitivistin tesirini okullarımızda hâlâ görmekteyiz. Ve insanlarımız maddeci olmuştur, ferdiyetçi olmuştur, herşey kendisi içindir, toplum için değildir. Ama bundan yavaş yavaş dönüş olduğunu 1950'lerde çok partili demokrasiye geçildiğinden itibaren adım adım hissediyoruz. Şimdi esas konuya gelelim, sözü fazla uzatmadan. Türk milletinin İslâm hukuku altında, bilhasas Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra 11. asırdan itibaren en büyük misyonu ilây-ı kelimetullah'tır. Biz hak dini yaymak için Viyana kapılarına iki defa gittik. Bugün işçilerimizin sokaklarını süpürdüğü Münih şehrinin kalelerine kadar akıncılarımız ilerledi. Diğer taraftan Afrika'da da ta iç kesimlere kadar gittik. Habeşistan eyaletimizdi.

İşte tâ tarihin en eski dönemlerinden başlayan şuuraltımızda bulunan, Namık Kemaller'le, Süleyman Paşalar'la, Ziya Gökalpler'le devam eden bir Türkçülük hareketi vardır. T.C.'nin temeli Türk milliyetçiliğidir. Daha sonraları bu fikir Türk İslâm sentezi halini almıştır. Rahmetli Kafesoğlu ile Osman Turan'ın ideolojisini geliştirdiği bu fikir, soy birliğini esas almayan, kültür birliğini esas alan bu manevî hareket, bizim varlığımızın korunmasını hedef alır. Türk gençliğine millî ve manevî değerler altında toplayarak bölünmez bir bütün yapma idealini hedef alır.

S. H. BOLAY :

Hocamıza teşekkür ediyorum. Şimdi aynı soruyu yine tarihçi kıymetli hocamız Prof. Nejat Göyünç'e soruyorum.

NEJAT GÖYÜNÇ :

Teşekkür ederim efendim. Benim de kanaatime göre, kültürün temelinde din yatar. Hatta milliyetçiliğin de temelinde din vardır. Yeryüzünde İslâmiyeti kabul eden Türkler bir birlik oluşturuyor. Onun yanında Hristiyanlığı kabul eden bazı boyları da var. Hristiyan dünyasında kiliselerde görev almış bazı Türkler de var. Hatta gregoryan

kilisesine girmiş olanlar var ki bizim tahrir defterlerinde onlar hristiyan diye tanımlanıyor. Eliotu'n tanımı ile Frayer'in tanımı birbirini tamamlar. Biz dinden uzaklaşmanın cezasını 70'li yıllarda ki anarşi ile çektik. Ve lâikliği dinden uzaklaşma değil de, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrı olduğunu anlayıp İslâm ülkeleri ile yeniden ilişkilere girerek yeniden hüviyetimizi kazandık. Söyleyeceklerim bu kadar teşekkür ederim.

S. H. BOLAY :

Efendim hocamızın bu veciz konuşması için teşekkür ederim. Şimdi Türkiye'de sosyal tarihçiliğe büyük önem veren ve kendi memleketi olan Ordu'nun sosyal tarihini yazan değerli tarihçi Doç. Dr. Baaheddin Yediyıldız'a da aynı soruyu soruyorum.

B. YEDİYILDIZ :

Teşekkür ederim. Sayın Hocamız gerçekten cevaplandırılması zor karmaşık bir soru sordular. Ben felsefî açıdan değil de sosyal açıdan kısaca bu üç unsurun neden var olduğunu ve aralarındaki bağlantıyı ortaya koymaya çalışacağım. Bizden evvel değerli hocalarımızın da belirttiği gibi millet hayatı kültüre dayanır. Kütlürün temelinde iki unsur vardır. Birincisi din; çünkü insanın davranışlarını yönlendiren bir müessesedir. Din aklın ötesindeki meselelerle, yani her insanın aklına geldiği, çözüm bulamadığı fizik ötesi meseleleri halleden bir müessesedir; ve her topluma vardır. O halde her toplumun kültürünün temelinde mutlaka din vardır. Fakat kültür dinle bitmemektedir. Onun dışında kalan diğer alanlarda yenilikler yapabilecek, kültürü geliştirebilecek olan bir unsur vardır. O da insan unsurudur. İnsan aklıdır. Yani din ile akıl kültürün temelini oluşturur. O halde şöyle diyebiliriz. Yani din ile akıl kültürün temelini oluşturur. O halde şöyle diyebiliriz. Millet dini değerlere de dayanarak kültürü oluşturur. Bu açık seçkin herkesin anlayabileceği bir husustur, zannederim. O halde kültür yaratıcılığında dinin rolü büyüktür. Devlet ise milletin yaşamasını sağlayan en büyük teşkilâttir. Devlet olmadan toplu hayat olmaz. Bu da çok kesin, açık. Bugün dünyaya bakın, her toplumda devlet vardır. Devletsiz toplum yoktur. İdareye gelince, en önemli ve geçerli İdare Milli hâkimiyete dayanan idaredir. Milletin kendi kendini idaresidir. Millî hakimiyet, milletin kendi arzusuna göre idâre edildiği zaman gerçekleşir. Yani millet kendi değerlerine göre idâre ediliyorsa, işte o zaman söz konusu toplum da millî hakimiyet

vardır denilebilir. Yoksa, milletin düşüncesine, değerlerine, tarihine, dinine, diline ters bir idare kurarsanız o millî hakimiyet değil, başkalarının, millete yabancı olanların hakimiyeti olur. ve Böyle bir idare, millete zulümdür, tahakkümdür. O halde millî hakimiyet kurmak istiyorsak, her toplumda da var olduğuna göre, dine önem vermek zorundayız. Dîni, kültür içindeki yerine -ki temelidir- oturtmak zorundayız. O halde, çok açık seçik bir şekilde felsefeye girmeden, yaşadığımız günü ve hâlimizi düşünerek, zannediyorum, devlet, millet, kültür ilişkisini bu şekilde izah etmek mümkündür. Teşekkür ederim.

S. H. BOLAY :

Arkadaşımız devlet, din, kültür ilişkilerini insan unsuruna önem vererek açıkladılar. Şimdi aynı hususta mütefekkir ve âlim arkadaşımız M. Gencin görüşlerini alıyoruz.

MEHMET GENÇ :

Efendim fevkalâde güç bir soru. Huzuruza çıkmadan önce bu sorudan haberdar değildim. Onun için bu soruya cevap vermekte güçlük çekeceğim. Ben Osmanlı tarihi ile uğraşan birisi olarak onlarla ilgili bir şeyler söylesem daha doğru olur. Eliot'un ve Frayer'in söylediklerini ben tarihçi olarak, tarihî ve sosyolojik açıdan değerlendiririm. Menşeyinde, bütün sosyal bilimciler, sosyologların, zannederim ortaklaşa vardıkları, bütün sosyal kurumların dinden kaynaklandığı yolundadır. Muhterem E. Kuran dostumuz sözlerine başlarken insanlık tarihinin büyük merhalelerine ait bir şema ortaya koydular. Maddî gelişmeleri sıraladıktan sonra asıl manevî dünyadan geçmek lâzım şeklinde konuşmasını sürdürdü. Sosyologlar ve antropologlar bütün sosyal kurumların dinden kaynaklandığını belirtiyorlar. İnsanlık tarihiyle ilgilenenlerin çoğu, dinin fonksiyonlarla alakalı olarak teşekkül ettiğini söylüyorlar. İktisadî mübadele vasıtalarının da dinin bünyesi içinde ortaya çıktığını belirtiyorlar. Sanayi devrimini de bu şekilde izah eden çok tanınmış sosyolog M. Weber'in meşhur Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin doğuşu var. Weber onda modern ekonominin doğuşunu hazırlayan şartları dinî düşüncede meydana gelen değişmeden kaynaklandığını söylüyorlar. Şüphesiz Weber bu aktarıdıklarımı mutlak bir tez olarak ileri sürmüyordu. Çağında çok yaygın olan Marks'ın fikirleri ve başka fikirler dinin asıl değişme âmilî değil 2. dereceden bir amil olduğunu öne sürerek asıl değişmenin

toplum ve ekonominin esas itibariyle maddî dünyada meydana gelen değişmelerden kaynaklandığını öne sürüyorlardı. Yine Ercüment Beyin belirttiği Pozitivizmin bütün zihinlerde hüküm sürdüğü bir devirdi. Weber bunun yanlış olduğu düşüncesinden hareket ederek örnekler sundu. Yani diyordu ki böyle de diyebiliriz, düşünebiliriz. Hangisi doğru, hangisi yanlış bu konuda kesin bir hüküm ortaya koymuyordu, sorunun spesifik muhtevasına bu cevaptan sonra biraz da Osmanlıdan bahsedeyeğim. Osmanlılar müslüman idiler. Ve İslâm toplumunun devleti idiler. Onlar için sınır dar-ül İslâm veya dâr-ül Harptir. Osmanlılar Batıya karşı modern bir sınır kavramı ,modern devletlerin sınırı ile sınır gösteriyorlardı. Müslüman haneye karşı böyle göstermiyorlardı. Zamanın tek devleti değildi; başka büyük devletler de vardı. Ama sanıyorum ki -Herkesin de kabul ettiğini- hepsini koruyan, en büyüğü olarak hepsine kanat veren bir devletti. Müslümanlıkları, herhangi bir tartışmanın ve şüphenin sözkonusu anladığım, gördüğüm kadarıyla olmadı. Çok emin müslüman idiler. Böyle olduğu için de çok müsamahalı idiler. Ve dinin sahası içinde geniş hareket sahası buldular. Bu İslâm'a aykırı birşey değil, başka bir şey, ben böyle bir şey diyemiyorum. Fakat İslâm'ın içinden tâbir caizse matematikteki dedüksüyon yöntemiyle çıkarılmaması gereken şeyleri eklediler. Malûmunuzdur ki kanunla ve örfler sahasını genişlettiler. Ve bunları giderek büyüttüler. Tanzimat döneminde bir kısmımızın beğendiği, bir kısmımızın beğenmediği yeni düzenlemelerini bu mantığın içinden çıkardılar. Ve bu gelişme cumhuriyete kadar geldi. Cumhuriyet bu gelişmeyi daha modern, daha ana hatlarıyla ortaya koydu. Laisizme işaret etmek istiyorum. Laisizm hakikaten Osmanlı cemiyetinde yavaş inkişaf eden Müslüman Cemiyetin kendi içinde karmaşıklaşmanın sonucu olarak geliştirdiği bir proses diyebiliriz. Zannediyorum bu kadarla soruyu cevaplandırmış olduk.

S. H. BOLAY :

Efendim M. Genç Bey'e soruya daha müşahhas cevap verdikleri için hasseten teşekkür ediyorum. 2. soru yine bir 3'lü çerçeve içinde olacak o da şu : Kültür, din, devlet münasebetlerinde Burkhard altı tip münasebet sayıyor. Devletin yönlendirdiği din, dinin yönlendirdiği devlet, devletin yönlendirdiği kültür, kültürün yönlendirdiği devlet. Kültürün yönlendirdiği din, dinin yönlendirdiği kültür. Bu çerçeveden baktığımız zaman bizim Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu 6 tip münasebetten hangisine girer? M. Genç'le bitirdik, M. Gençten başlalım.

MEHMET GENÇ :

Efendim bu da çok fena bir soru, bu bir komplekstir. Bu kompleksin içinden çıkmak fevkalâde güçtür. Hangisi üstündür, hangisi hâkimdir, hangisi belirlenir. Ben iktisat tarihçisiyim. Sosyal ilimlerin asıl formasyonu çok sebepliliktir. Demin bahsettiğim gibi bu tür münasebetlerde çok sebeplilik aramak gerekir. Tek sebepli izahlar gerçeği yansıtmaz. Onun için din, devlet, kültür münasebetlerinde de içinden birini çekmek bana çok zor geliyor. Şöyle diyebiliriz. Osmanlıda başlangıçta din çok önemli idi, tek idi diyebiliriz. Dinin nüfuz ettiği bir zamanda ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu. Bu bakımdan kültür dinin bünyesi içinde idi. Ama cihan devleti olduktan sonra, dinden bağıni koparamamakla birlikte biraz onun dışına çıkmaya başladı, kaynağında yer alan dine bazı tesirler ve yeni inkişaf kabiliyeti vermiş olduğunu gördük. Kültürümüzün inkişafı içinde dini sahanın devlet örgüsü içinde bağımsız bir inkişaf gösterdiğini söylemek biraz zor olabilir. Bunun şartları biraz karışıktır. Kültürlerin inkişafı mutlak suretle kültürlerarası mübadelede Osmanlılar çok zor bir konumda idiler. Batıda inkişaf eden medenî modern zengin kültür alabilmekte, onun ilişkiye girmekte büyük zorlukları vardı. Onun için yine Ercüment Bey'in konuşması bana zemin hazırladı. 19. yüzyıldan şikâyet etmeyiniz. Ve Türk kültürüne yanlış saha değil her şeyle yabancı bir saha birtakım fikirlerin ortaya çıkmış olması Batı ile Osmanlı arasındaki ve tabi ki dinden gelen çok ciddi bir kontrastın bulunması idi. Batı kültür değerlerinin kendi dinî hüviyetinden kopartılarak kabul edilmesi oldukça zor idi. Modernleşmemizin zor olması sosyal yapımıza ters gelmesi, bundandır, zannederim. Ama 20. yüzyılda sanıyorum ki bu zorluğu önemli ölçüde yenmeyi başardık. Teşekkür ederim.

S. H. BOLAY :

Efendim teşekkür ederim. Şimdi sayın E. Kurana aynı soruyu yöneltiyorum.

E. KURAN :

Efendim kısaca söz etmek istiyorum. Osmanlıların Romalılar gibi düşünmeden ziyade, eylem yaptıkları ya da ciddi müesseseler kurdukları asrın adamları oldukları bir gerçektir. İşte bunun gereği olarak Şeyhülislâmlık müessesesini Osmanlılar geliştirmişlerdir. Ve

devletin sadrazamlıktan sonra ki en yüksek makamı olmuştur. Bunu bazı din adamları Bizanstan gelen patrikliğin islâmlaşmış bir şekli olarak kabul ederler. Bu tartışılabilir, ama Şeyhülislâmlık fetihten sonra Kanunî devrinde de devletin sadrazamlıktan sonra gelen 2. müessesesidir. Devletin temeli olan dinin şekillenmiş halidir. Fetva müessesesi son derece önemli. Ama Mehmet Bey'in dediği gibi, şer'î hukukun yanında örfî hukuk ta gittikçe önem kazandı. İmparatorluk geliştikçe örfî hukuk ağırlık kazandı. İşte bu tanzimat devrine kadar geldi. Şeyhülislâmlar gittikçe padişahın nüfuzu altına girdiler. Çünkü istenmeyen Şeyhülislâmlar padişah tarafından değiştirilebilirdi. Ve böylece fetva müessesesi yaşadı. Hatta son zamanlarda Abdulhamid'in tahttan indirilmesi, gibi zor bir hükme empoze edildi. Bu bir gerçektir, kültür tabii dinle içiçe idi. Ama bir Osmanlı kültürünün temelinde İslâmî unsurların yanı sıra Türk unsurları da vardı. Bunlar bugün de bulunmaktadır.

Atatürk zamanında mîsak-ı millî hudutları içinde Türk milliyetçiliği üzerine bir devlet kuruyoruz. Ama beni teknokratlar mazur görsünler, bugün 1950'lerden sonra, bilhassa 60'lardan sonra Türkiye'nin bir talihsizliği sonunda teknokratların, iktidara gelmesinin faydası oldu, bārajlar köprüler yapıldı. Ama kültür ihmal edildi ve hâlâ edilmekte. Ve zararlı oldu sanıyorum. 12 Eylül'e gelmemizin sebebi Ekonomik buhran değil, -bunun payı vardır- Ama esas hastalığın temeli kültür buhranıdır. Bunu daha önce söyledik. M. Turhan çok güzel belirtmişlerdir. Erol Güngör de o genç yaşında pırıl-pırıl zekâsıyla eserlerinde bu kültür buhranının sebeplerini ve çarelerini bize sunmuştur. Akıllı olanlar bu reçeteleri uygulamaya koyarlar. Teşekkür ederim.

S. H. BOLAY :

Şimdi aynı soruyu Sayın Nejat Göyünçe soruyorum.

N. GÖYÜNÇ :

Toplumun kültürüyle yönlendirilmesi onun kanunları ile ilgilidir. Meselâ medenî kanunu aldık, Cumhuriyet devrinde; ama o kadar çok değiştirdik ki aslı ile hiç alâkası kalmadı. Bir çok müesseselerde öyledir. Bu itibarla insanın kültüründe, kültürü oluşturan etkinliğinde, dinî inanç hâkimdir. Os. İmparatorluğunda da böyle olmuştur. Zaten geniş müsamaha da dinden doğmuştur. Teşekkür ederim.

S. H. BOLAY :

Şimdi aynı soruyu Sayın Yediyıldız'a soruyorum.

B. YEDİYILDIZ :

Teşekkür ederim sayın başkan. Şimdi bu soru ile işler biraz karıştı. Çünkü önceki soruda 4 unsur vardı, şimdi bunlar 6 kategoriye çıktı. Biraz önceki soruda devletin, din, kültür ilişkisi söz konusu idi. Millet bu unsurların içerisinde. Dolayısıyla, meseleyi bu unsurlar arasındaki ilişki veya bunlardan birinin diğeri üzerindeki hâkimiyeti, şeklinde düşünmemiz gerekiyor. Meseleye bu açıdan bakıldığı zaman bu soruya yeni bir boyut gelmiş oluyor : Bu da tarih boyutudur. Elbette hiç bir toplumu kendi tarihi dışında değerlendiremeyiz. Tarih meselenin içine girince, ister istemez toplumun zaman içindeki çabalarını, ilerlemelerini, gelişmelerini gözönünde bulundurmamız gerekiyor. Çünkü böyle bakmadığımız zaman, sözkonusu toplumu yeterince tanıyamayız. Tarih sahnesinde her toplumun bir iniş ve çıkışları vardır. Yani en parlak medeniyeti kuruyoruz. Hiç bir şeye ihtiyacımız yok. Sonra bakıyoruz ki çeşitli sebepler yüzünden çöküyoruz. Ve sonra da tekrar dinamiz kazanmış, kalkınma ve büyüme imkanları arıyoruz. Zannedirim, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ve onun yıkılışından sonra toplum olarak biz, bu arayış içine girdik. Ve hâlâ onun sancıları içindeyiz. Onu rayına oturtmaya çalışıyoruz. Meseleye bu açıdan baktığımız zaman, toplumların iniş çıkışlarında mutlaka geçmişlerini çok iyi bilmeleri gerektiği sonucuna varmamak mümkün değildir. Bugünkü sosyal bilimciler bir toplumun yeniden dirilebilmesi için geçmişlerini çok iyi bilmeleri, onu tenkid süzgecinden geçirmeleri gerektiği hususunda hem fikirdirler. Bazı ilim adamları da geri kalmış, gelişmemiş, az gelişmiş toplumlar yoktur; tanınmamış, tahlili yapılmamış, bilinmemiş toplumlar vardır, diyor. Gerçekten söz konusu toplumlar, geçmişlerini, an'anelerini, öz kültürlerini çok iyi tahlil ederek, hatalarını ve başarılarını ortaya koyarak, yeni gelişme zeminleri yaratabilirler. Ancak bu şekilde kalkınma olabilir, diyorlar. Kültürün boyutlarının da (din, sanat v.s. gibi) kendi içlerinde dengeli harekete geçmeleri gerekir, birinin diğere baskı yapmaması gerekir, bu; denge sağlanamazsa boyutlar arası çarpışma olur; toplumda huzursuzluk meydana gelir diyorlar. İşte bu dengeyi sayın başkanın sıraladığı unsurlar arası ilişkilerde de düşünmemiz şarttır. Yukarıda belirttiğimiz gibi birinin diğere baskısı huzursuzluk yaratır. Kalkınan toplumlarda bu denge vardır. Bir

toplumda kargaşalık, huzursuzluk varsa bu denge bozulmuş demektir. Osmanlı toplumunun yükselme devrinde bu denge vardır. Gerileme başlayınca bu denge bozuldu, veya dengeler bozulduğu için gerileme başladı da diyebiliriz. Bu dengeyi yeniden kurmak zorundayız.

S. H. BOLAY :

Bu umumî çerçeve içinde bu ilmî toplantının, son zamanlarda yapılan ilmî faaliyetlerin, kendi kültürümüze dönme faaliyetlerinin, içinde bizim bu toplantının getirdiği, getirebileceği muhtemel olan şeyler hususunda M. Genç Bey'den başlayarak fikirlerinizi rica ediyorum.

M. GENÇ :

Günümüzde Batı dünyasının en önemli özelliği ilmi, çok önemli bir fonksiyon olarak ele almasıdır. Bunun için ilim hızla gelişmektedir. Sosyal bir fonksiyonu vardır. İşte bu tür toplantılar ilmin sosyal bir fonksiyon kazanması bakımından önemlidir. Bu tür toplantılar çoğalırsa ilmin sosyal bir fonksiyon kazanması kolaylaşır.

S. H. BOLAY :

Aynı soruyu E. Kuran Bey'e soruyorum.

E. KURAN :

Efendim şimdiye kadar ki fikirler nazarı oldu. Havalarda dolaştık. Laf ettik. İlim lâftır. Lâfın önemi var; fakat lâfın boş olmaması gerekir. Burada çeşitli dallardan ilim adamları tebliğ verdiler, ama en önemlisi Vali Bey bize ümit verdiler. Yapılanları ve yapılacakları gözümüzün önüne serdiler. Çeşitli ilim adamları Tokat hakkında teoriler ortaya atarak öbürleri de onları doğruladılar. Yani Tokat tarihi ve kültürü hakkında net bilgiler ortaya kondu. Bizden sonraki genç ilim adamları da çok ümit verici tebliğler ortaya koydular. Teşekkür ederim.

S. H. BOLAY :

Aynı soruyu Nejat Göyünçe yöneltiyorum :

N. GÖYÜNÇ :

Efendim Anadolu beyliklerinde her beylik merkezi bir kültür âmili ve merkezi idi. İmparatorluk kurulduktan sonra merkez İstan-

bul oldu. Şimdi üniversiteler Anadolu'ya yayılmıştır. Tokat'ta da üniversite yerine Sayın Vali bu konu ile ilgileniyor. Bir idare adamının ilim adamları ile iç içe olması çok sevindiricidir. Bu tür ilişkiler ilerlerse ilme hizmet artar, teşviklerle yeni ilim adamları ortaya çıkar.

S. H. BOLAY :

B. Yediyıldız aynı hususta ne düşünüyor acaba?

B. YEDİYILDIZ :

Ben bütün tebliğleri dinledim. Bu tebliğlerin bana düşündürdüklerini not aldım. Hemen belirteyim ki bu sempozyumun en başarılı yanı disiplinler arası bir çalışma olmasıdır. Belki burada bir eksiklik vardı. Bir sosyolog yoktu. Türkiye'de en çok ihtiyaç duyulan ilim adamı sosyologdur. İkinci önemli husus, Türk toplumunu tahlil edecek sosyal bilimcilerin, Osmanlı dönemi Türk kültürünü, dolayısıyla İslâm Dinini çok iyi bilmeleri gerektiğinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu sempozyumda Türk kültürünü yabancılar değil biz anlattık. Biz bu toplantılarla kendi kültürümüzün özüne inerek kendi Rönesans'ımızı yaratabiliriz. Gerçekten bu sempozyumun en önemli hususiyeti, kendimizi kendi gözümüzle tahlil etmemizdir. Bu sayede, hakkında şimdiye kadar pek fazla bir şey bilinmeyen bir ilimiz hakkında yepyeni bilgiler ortaya konuldu, meselenin en önemli yanlarından birisi de, ortaya konulan bu bilgilerin şimdiye kadar Türk kültürünün bazı unsurları hakkında verilere dayanmayan ve yanlış olan bazı kanaatları değiştirecek, daha doğrusu düzelterek nitelikte olmasıdır.

Aynı konuları tekrardan vazgeçerek, bilinmeyen meseleleri inceleme konusu yapmanın ne derece faydalı olduğu; «kimlik bunalmını» aşmanın, tarihî kimliğimizi arayıp bulma yolundan geçtiği; yabancıların bizi öğrenmek için büyük çabalar gösterdiği, fakat elde ettikleri bilgileri kendi gayeleri için kullandıkları; kültürümüzü tam anlayabilmek için, mutlaka daha lisedeyken hiç olmazsa edebiyat kolu öğrencilerine eski yazı öğretilmesi gerektiği; disiplinler arası çalışmanın zorunluluğu; toplumumuzun özellikle sosyolojik açıdan tahlile muhtaç olduğu ve bu sahada çok sayıda ilim adamı yetiştirilmesi gerektiği; efsanelerin bazen yabana atılmayacak tarihî hakikatleri ortaya çıkardığı; Türk fetihlerinin sadece askerî değil kültür fetihleri olduğu, mesela Yağıbasan (yani düşman basan) adlı kumandanın ilk işinin bir medrese açmak olduğu; Osmanlı dönemi

Türk kültürünün orjinalitesinin ortaya konulması için daha çok araştırmalar yapılması gerektiği, bu sebeple peşin hükümlerden kaçınılması zarureti; Tokat'ta yazmaların «yazlık elbiselere dönüşmesi» hadisesinin kültürün yaratıcı sürekliliğine bir delil teşkil ettiği; Osmanlı dönemi Türk toplumundaki nikâh meseleleri hakkında şimdiye kadar ne yanlış bilgi ve kanaatlere sahip olduğumuz; sanat eserlerinin tetkikinin bir nevi Rönesans'taki antikiteye dönüş hareketini hatılattığı gibi bir çok mesele, tebliğleri dinlerken benim zihnimde uyanan meseleler olmuştur; diğer bir ifadeyle sempozyum bana bunları düşündürmüştür. Zannedirim hepiniz aynı kanaatesiniz. Tebliğleri okuyanlar da, bunları açıkça görecek, ve kafalarında çok daha başka düşüncelerde tecessüm edecektir.

Netice olarak, diyebilirim ki, bir toplum, kendine güven içinde, ilme dayalı ve geleceğe yönelik çalışmalarda başarı gösterdiği ölçüde, problemlerini daha kolay halledebilecektir. Bu sempozyumda böyle çalışmalara başlanmış olduğunu görmekten mutluluk duyuyor ve saygılarımı sunuyorum.

S. H. BOLAY :

Değerlendirmeye katılan değerli hocalarımıza ve siz sevgili Tokatlılara teşekkür, saygılarımı sunarım.

RECEP YAZICIOĞLU

Muhterem hocalarım, mesai arkadaşlarım, değeri Tokatlılar. Değerli ilim adamlarının tebliğlerini zevkle ve heyecanla dinledik.

Şimdi bir-iki tesbit yaparak, konuşmama başlamak istiyorum. Kaymakamken biz 20 günlüğüne Almanyaya gönderildik. Almanyanın muhtelif yörelerini gezdik. Her gittiğimiz yerde yemek veriliyordu; protokol icabı yapılan konuşmalarda yemeklerde domuz etinin olmadığı belirtiliyordu, fakat bizim kaymakam arkadaşlardan bazıları mırıldanarak domuz eti yesek ne olur diyorlardı. Ayrıca her gittiğimiz yerde tuvaletler hariç Hz. İsa'nın çarmıha gerilmiş resmi vardı. Bazı hocalarım Osmanlı İmparatorluğunda dinin önemine değindiler. Bizde de bazı yanlışlıklar var; bu yanlışlıkları son anayasa değişikliği ile kabul ettik. Bu anayasadan önce Türk toplumuna takdim edilen kültür nedir? Genç nesilleri dinden iğrendirmedik mi, halktan kopuk halkın inancından irenen ve büyük şehirlerden Anadoluya selam gönderen aydınlarımız o dönemin mahsulları değil midir? Batının son asırlarında ki kitapları okuyarak yetişip dini gereksiz bulan yetiştirdiklerinde bunları aşılardan aydınlar görmedik mi? Halbuki batıda bugün yeniden dini eğilimlere yöneldiklerini görüyoruz. Bir kültür emperyalizminin tesirinde olduğumuzu kimse inkâr edemez; oniki Eylülde geliş konusunda kültür emperyalizminin rolünü kimse inkâr edemez. Memurla, Polisle, İdareciyle, İlim adamıyla halkla kaynaşma bizi büyük buhranlardan kurtaracaktır; bu da bu tip toplantılarla sağlanacaktır. Ama ne yazık ki halkımız bu tip toplantılara pek itibar etmiyor. Geçen seneki İbni Kemal konulu sempozyumda felsefi ağırlıklı konular vardı ama bu seneki toplantıda müşahhas konular vardı. Acaba kaç öğretmen geldi merak ediyorum. İşte bunlar gelip memleket sevgisine daya-

nıyor. Herkes bilgilenip ülkemizin kalkınmasına bir nebzelik katkıda bulunmalıdır. Ama biz maalesef dünyadaki siyasî ve sosyal olgular karşısında hiçbir şey yapamıyoruz ve aciziz. Çünkü aydın geçinenlerimiz bu konulara yabancı kalıyor. Aydınlar yabancılaşarak çeşitli anormal teklifler öne sürmüşlerdir. Meselâ Abdullah Cevdet Amerika'dan damızlık erkek getirerek Türk insanını islah etmek istemiştir, işte bizim aydınımızın durumu budur. İşte bu adamlar yeni yetişen nesillere de birşey verememişler 12 Eylül öncesine getirmişlerdir.

Biz Tokat'da 60 yılda yapılan okul sayısının iki yıla sığdırarak en büyük eğitim seferberliğini başlattık. Peki bu okullar bitince, hangi kadrolar ruh verecek, hangi insanlar çocuk yetiştirecek. İşte biz bu toplantıları bunun için yapıyoruz. İşte bu toplantıya katılarak değerli tebliğlerini dinlediğimiz kıymetli hocalarımıza Tokatlılar adına şükranlarımı sunuyorum.

Daha işin başındayız. Henüz Tokad'ın adını bilmeyen insanlarımız var; halbuki Tokat tarihî ve kültürel açıdan önemli varlıklara sahiptir. Bunlar bu toprakların tapusudur. Bunlar büyük gayretlerle yaşatılır. İşte bu gayretlerinden dolayı değerli hocalarıma ve dinleyenlere teşekkür ederim.

SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY

Muhterem misafirler, Araştırma Merkezi müdürü olarak, son birkaç cümle söylemekle sempozyumu kapatmak istiyorum. Tabir câizse bu gibi toplantılara ilim fuarı denilebilir. Fuarda nasıl ki yine çeşitli mallar sahipleri tarafından ortaya konuluyorsa, burada da bilim adamları bilim dallarındaki yeni gelişmeleri, buluşları meraklılara arz etmektedirler. Bu sempozyum bize yeni ilim adamları kazandırdı. Bunları tebliğleri ile gördük. Arkadaşlarım sosyolog yok dediler. Ben tanıdığım bir çok sosyologa başvurdum. Ama gelmeleri mümkün olmadı. Gerçekten sosyolog olmayışı büyük noksanlıktı. Ama inşallah gelecek toplantılarda bu eksiklik giderilecektir. İlim adamları halkın ayağına belli bir zamandan beri gelmeye başlamışlardır. Necip Fâzıl'ın bir benzetmesi vardır. «Cemiyet ve Sanatkâr adlı yazısında «Sanatkârlar Kop dağında oturan ve hiç kimsenin itibar etmediği meselâ kadın çorabı satan bir insandır» diyor. Orada bir yılda bir müşterisi gelse yeterlidir diyor. Biz böyle bir sanatkâr değiliz. Fakat Ankara'da, İstanbul'da oturup halkın meseleleri ile ilgilenen ilim adamı geçmişti, diyoruz. Bunu bu tip çalışmalarla görüyoruz, gösteriyoruz. 2. yılımızı doldurma ayımız olan Kasım ayında burada genel kurulumuz olacaktır. Ve genel kuruldan sonra M. Akif'in 50. ölüm yıldönümü dolayısıyla 1 günlük «M. Akif Semineri» yapmayı düşünüyoruz. 3 veya 10 tebliğle M. Akif tartışılacaktır. Yine gelecek yıl bu tarihlerde «G. Osman Paşa ve Dönemi» adlı bir sempozyum yapacağız. Ben burada emeği geçen zevâta tekrar teşekkür ederken geçen yılki tebliğlerin T.D. Vakfı tarafından şu sıralarda basıldığını bu sempozyumun tebliğlerinin de Tokat Belediyesince basılacağını belirtirken hepinize tekrar teşekkür ederek sempozyumu kapatıyorum.

TOKAT İLİ METHİYESİ

Yusuf BALCI

Nivik, dolma içi, madımak, sarma
Tarkana, mercimek, bulgur'un, yarma
Kızılıcık, kuşburnu reçerler karma
Olur sofrasının balı Tokat'ın.

Kaneveçe, mekik, tül, dantel, sarma
Aplika, beyaz iş, için iğne arma
Biçki, dikiş, nakış kursları sırma
Onparmak hünerli eli Tokat'ın.

En ileri gitmiş yüksek sanatı
Dövme bakır, basma, dillerde adı
Mutaf, urgancılık, kendir, halatı
Antika, motifli malı Tokat'ın.

Atmışa-atmışlık Hereke tipi
Saf temiz merinos yününden ipi
Temsil ettirmekte tüm memleketi
En yüksek kalite halı Tokat'ın.

Herek koyununun saçak yününden
Tozanlı keçisi parlak kılından
Mısır calazından, kamış cilinden
Örülür hasırı, çulu Tokat'ın.

Dille tarif olmaz vişne bayramı
Yazılır dağılır, davet fermanı
Aşıklar, folklörler, güreş-harmanı
İsbatlar çeliktir kolu Tokat'ın.

Artova Tokat'ın ALTIN OVASI
Soğuktur suları, sağlam havası
Arpa, buğday, pancar özü mayası
Sanki mektubunun pulu Tokat'ın.

Tuğla ocakları, İspirto, Şeker
Fabrika, demiryol insanı çeker
KESİKBAŞ'ı şehit, Şehabettin er
Toprağı evliya dolu Tokat'ın.

Melih Gazi; Emrah Niksarda yatar
Sözleri cevherdir ehline satar
Canibi, Niksarı, Bedri, birkatar
Aşıktır sazında teli Tokat'ın.

Mahmudiye köyü turfanda kuzu
Soğanlı : Yarbaşı kavun, karpuzu
Başçiftlik yöresi gelini kızı
Dokur tezgahında halı Tokat'ın.

Barsak hastalığı, mide de aşı
Safra kesesinde, böbrekte taş
Yüksek tansiyona, şifa her başa
Niksar AYVAZ suyu nili Tokat'ın.

Romatizma olan Sulusaray'a
Reşadiye sızı, ciltte yaraya
Sıcak kaplıcalar gelin buraya
Otelli, motelli, neli Tokat'ın

Almus Baraj, Zinav, Göllük gölü var
Ezgilerde, Türkülerde dili var
Yumurta, ıhlamur, makbul kili var
Kelbaşa dermandır kili Tokat'ın.

Zile panayırı, Kiraz Bayramı
Masat Ovasının oldum hayranı
Küme tarhanası, pekmez, ayrıanı
Yer içer bükülmez beli Tokat'ın.

Tarihi anıtlar saymakla bitmez
Hububat anbarı Zile güç yetmez
Tâlibî, Arifî, Ceyhunî, yetmez
Âşık gelip geçen gülü Tokat'ın.

Erbaa'nın nasıl etsem metini
Taşova namıyla meşhur tütünü
Çok deprem geçirmiş kalmış yetimi
Yeni kök salıyor çili Tokat'ın.

Orta Karadeniz Bölgesi yeri
Dört günde birleşir yolu Tokat'ın
Bütün memlekete enerji taşır
ALMUS BARJINDAN teli Tokat'ın

Alçalır burada sık sıra dağlar
Bağrına gömülür bahçeler bağlar
Çekerek, Tozanlı, Kelkit'ler çağlar
Karışır yeşili, alı Tokat'ın.

Omala, Kazova, Turhal ovası
Çift kanal sulanır, sıcak havası
Sebze, meyve, pancar, üzüm yuvası
Ağırlık merkezi beli Tokat'ın.

Niksar, Reşadiye, Erbaa bile
Kelkit Vadisini getirir dile
Devlet ve halkının yardımı ile
Sulanır toprağı salı Tokat'ın.

Çekerek Vadisi Artova serin
Maşat, İğdir, Zile ovası derin
Göletler yapıldı çok arttı verim
Aşınmaz toprağı mili Tokat'ın.

Bak orman devresi hizmeti fazla
Yardı şu dağları zevkile, nazla
Çam, mehlep, akasya yetişti nazla
Önlendi böylece seli Tokat'ın.

Mart dokuzu çayır-çimen uyanır
Ağaçları renkten renge boyanır
Mayıs beşte yaylalara dayanır
Danası, davarı, malı Tokat'ın.

Yaylalar suludur kekükdür otu
Beslenir davarı, yağlanır sütü
Yerde herek, gökte kekliktir eti
Doyamaz tadına dili Tokat'ın.

Çifte kürünlerden içer suyunu
Alır talığını doker suyunu
Karayaka,herak, klk koyunu
Yüce yaylasının tl Tokat'ın

Gözleri eldir, kaşlar sürmeli
Gerdan zarif, ince göğüs germeli
İnek hanesinde örnek görmeli
Damızlık sığırı dl Tokat'ın.

Bizim ilimiz de gr olur sular
Her mevsim yağışlı bereket dolar
şık bir coşarsa kendini salar
Olur aşk ummanı salı Tokat'ın.

Yılda bir tarlada  mahsl yeter
Can eksen toprağa kök salar biter
Yalnız bize değil çok ile yeter
Ofisi, anbarı dolu Tokat'ın.

Tokat bahçeleri meyveli, gll
Havuzlu kşklde, sarmaşık tl
Bülbül feryat eder gece gönüllü
Bekler ki açılsın gl Tokat'ın.

Bir meyve savmadan biri yetişir
Dal üstünde salkım saçak bitişir
Cıvıl cıvıl kuşlar gelir tşr
Bin-bir name okur dili Tokat'ın.

Elma desturu ki, bizde göz olur
Güneş vurur kıpkırmızı kz olur
Ne söylesem şaka gelir söz olur
Kırılır meyveden dalı Tokat'ın!

Narince, zm misket elması
Kebabı, cevizi, bat'ı, sarması
Taşkıran, onbeşli burçak tarlası
Oyunu algısı teli Tokat'ın.

Konar çiçeklere koklar yayılır
İğde çiçeğine hele bayılır
Arıcılık, kovan elbet sayılır
Kırk derde şifadır balı Tokat'ın.

Yeşil Tokat İlim İrfan yuvası
Zümrüttendir, dağı, taşı, ovası
Hayat, sıhhat, neşe verir havası
Mert ve cesur olur eri Tokat'ın.

Âşkın ateşinden pervane döner
Seherin Feyzini âşıklar emer
Alimler, hafızlar geceyi böler
Uyanır uykudan ili Tokat'ın.

Sayırsız medrese, hanlar, hamamlar
İnsanlığa hizmetini tamamlar
Kul olarak gelip geçen bu canlar
Yapar imanını âli Tokat'ın.

Meydan Camisinin meşhur kapısı
Ali Paşa'nın da sağlam yapısı
Ulu Cami, minaresi, çatısı
Garipler, Behzat-ı VELİ Tokat'ın.

Yontma taşperçemli Saat Kulesi
Onyeddi burçludur yüce kalesi
Ayyıldız Bayrağım işte lâlesi
Dalgalanır eser yeli Tokat'ın.

İbni Kemal, Lütfi İhsan buyurdu
Molla Hüsrev İrfan mektebi kurdu
Plevnede destan yazdı duyurdu
Gazi Osman Paşa oğlu Tokat'ın.

Hekim Mustafa'sı, Tahir Efendi
Melihî, Sabuğî, Gülşen'i fendi
Kırkyıllık KANİ'yi bir güzel yendi
Gönülden feryatlı Nuri Tokat'ın.

Şeyh-i Şirvaniler, Gazi Hasanlar
Mustafa'yı Haki gibi arslanlar
Erenler, Gaziler, Şehit, Mestanlar
Manevî kanadı kolu Tokat'ın.

Sözlerime değer vermek dilersen
Gelip, gezip, görüp, bilmek dilersen
Şayet taşıtlara binmek dilersen
Plakası 60 Nolu Tokat'ın.

Lütfi ihsanından yazdırdı HÜDA
Habibi AHMET'DEN etmesin cüda
Gün olur dünyaya eder elveda
Derler ÜRYANİ'si öldü Tokat'ın.